

Heimspeki

Heimspeki

Námsgögn.is

NÁMSGÖGN

Heimspeki

Bókin í heild

namsgogn.is

Efnisyfirlit

Formáli **7**

1 Inngangur að heimspeki **15**

Inngangur 15
1.1 Hvað er heimspeki? 16
1.2 Hvernig komast heimspekingar að sannleikanum? 27
1.3 Sókrates sem söguleg fyrirmynd heimspekings 39
1.4 Yfirlit yfir samtímaheimspeki 48
Samantekt 51
Lykilhugtök 53
Heimildir 55
Upprifjunarspurningar 56
Ítarefni 57

2 Gagnrýnin hugsun, rannsóknir, lestur og ritun **58**

Inngangur 58
2.1 Heilinn er ályktunarvél 59
2.2 Að vinna gegn hugrænum skekkjum með gagnrýninni ígrundun 66
2.3 Að temja sér góðar hugsunarvenjur 72
2.4 Upplýsingaöflun, heimildamat og skilningur á gögnum 76
2.5 Lestur heimspekitexta 81
2.6 Ritun heimspekiritgerða 86
Samantekt 90
Lykilhugtök 92
Heimildir 94
Upprifjunarspurningar 94
Ítarefni 96

3 Árdagar heimspekinnar um allan heim **97**

Inngangur 97
3.1 Heimspeki frumbyggja 98
3.2 Klassísk indversk heimspeki 109
3.3 Klassísk kínversk heimspeki 114
Samantekt 126
Lykilhugtök 127
Heimildir 129
Upprifjunarspurningar 132
Ítarefni 132

4 Tilkoma klassískrar heimspeki....134
Inngangur....134
4.1 Sagnaritun og saga heimspekinnar....135
4.2 Klassísk heimspeki....138
4.3 Gyðingleg, kristin og íslömsk heimspeki....152
Samantekt....166
Lykilhugtök....167
Heimildir....168
Upprifjunarspurningar....171
Ítarefni....171

5 Rökfræði og rökhugsun....173
Inngangur....173
5.1 Heimspekilegar aðferðir til að finna sannleikann....174
5.2 Rökfræðilegar staðhæfingar....182
5.3 Röksemdafærslur....185
5.4 Tegundir ályktana....187
5.5 Óformlegar rökvillur....196
Samantekt....204
Lykilhugtök....205
Heimildir....208
Upprifjunarspurningar....209
Ítarefni....210

6 Frumspeki....211
Inngangur....211
6.1 Verund....214
6.2 Sjálfið og samsemd....220
6.3 Heimsfræði og tilvist Guðs....232
6.4 Frjáls vilji....238
Samantekt....241
Lykilhugtök....243
Heimildir....244
Upprifjunarspurningar....246
Ítarefni....248

7 Þekkingarfræði....249
Inngangur....249
7.1 Viðfangsefni þekkingarfræðinnar....250
7.2 Þekking....257
7.3 Rökstuðningur....263
7.4 Efahyggja....269

7.5 Hagnýt þekkingarfræði....275
Samantekt....282
Lykilhugtök....283
Heimildir....285
Upprifjunarspurningar....287
Ítarefni....288

8 Gildisfræði....289
Inngangur....289
8.1 Greinarmunur staðreynda og gilda....290
8.2 Grundvallarspurningar um gildi....295
8.3 Meta-siðfræði....297
8.4 Vellíðan....306
8.5 Fagurfræði....313
Samantekt....319
Lykilhugtök....321
Heimildir....324
Upprifjunarspurningar....326
Ítarefni....328

9 Boðandi siðfræði....329
Inngangur....329
9.1 Kröfur til kenningar í boðandi siðfræði....330
9.2 Afleiðingahyggja....331
9.3 Skyldusiðfræði....338
9.4 Dygðasiðfræði....344
9.5 Daoismi....352
9.6 Femínískar siðfræðikenningar....357
Samantekt....361
Lykilhugtök....364
Heimildir....367
Upprifjunarspurningar....371
Ítarefni....373

10 Hagnýt siðfræði....374
Inngangur....374
10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar....375
10.2 Umhverfissiðfræði....391
10.3 Viðskiptasiðfræði og ný tækni....397
Samantekt....404
Lykilhugtök....405
Heimildir....407

Upprifjunarspurningar....412
Ítarefni....413

11 Stjórnspeki....415
Inngangur....415
11.1 Söguleg sjónarhorn á stjórnarhætti....416
11.2 Stjórnarform....423
11.3 Pólitískt lögmæti og skyldur....430
11.4 Stjórnmálastefnur....437
Samantekt....448
Lykilhugtök....449
Heimildir....451
Upprifjunarspurningar....454
Ítarefni....455

12 Nútímaheimspeki og félagsfræðikenningar....456
Inngangur....456
12.1 Samfélagskenningar upplýsingarinnar....457
12.2 Lausn marxismans....463
12.3 Áskorun meginlandsheimspekinnar við kenningar upplýsingarinnar....468
12.4 Frankfurtskólinn....473
12.5 Póstmódernismi....478
Samantekt....485
Lykilhugtök....487
Heimildir....489
Upprifjunarspurningar....491

Atriðisorðaskrá....493

Formáli

Um OpenStax

OpenStax er hluti af Rice University, sem er 501(c)(3)-sjálfseignarstofnun í almannaþágu. Sem menntaverkefni er markmið okkar að bæta aðgengi að menntun og námi fyrir alla. Með samstarfi við góðgerðarsamtök og önnur menntafyrirtæki vinnum við að því að ryðja úr vegi algengustu hindrunum fyrir námi, því við trúum því að allir eigi að hafa aðgang að þekkingu.

Um námsefni OpenStax

Aðlögun efnis

Inngangur að heimspeki er gefinn út með Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0-leyfi (CC BY-NC-SA 4.0). Það merkir að heimilt er að dreifa efninu, breyta því og byggja á því í óhagnaðarskyni, að því tilskildu að OpenStax og efnishöfunda sé getið og öll afleidd verk séu gefin út með sama leyfi.

Þar sem bækur okkar eru gefnar út með opnu leyfi er þér frjálst að nota alla bókina eða velja aðeins þá hluta sem henta best þörfum námskeiðsins. Þú getur raðað köflum og hlutum í kennsluáætluninni eins og best hentar námskeiðinu. Einnig má setja í kennsluáætlun eða námsumsjónarkerfi beinan tengil á viðkomandi hluta í vefútgáfu bókarinnar.

Kennarar geta einnig útbúið sérsniðna útgáfu af OpenStax-bókinni. Nemendur geta fengið slíka útgáfu á prenti eða stafrænu formi gegn vægu gjaldi í gegnum bókaverslun skólans. Nánari upplýsingar er að finna undir Instructor Resources á síðu bókarinnar á OpenStax.org.

Höfundar- og leyfisupplýsingar myndverka

Í Inngangi að heimspeki fylgja flestum myndverkum upplýsingar í myndatexta um heiti verks, höfund eða rétthafa, hýsingarvettvang og leyfi. Ef myndverk er gefið út með opnu leyfi mega notendur og samtök sem starfa ekki í hagnaðarskyni endurnýta það, enda birti þau sömu upplýsingar um frumheimildina. Fyrirtæki og aðrir aðilar í atvinnuskyni skulu hafa samband við OpenStax til að ræða endurnýtingarrétt og leyfi. Til að hámarka læsileika og samfellu efnisins fylgja slíkar upplýsingar ekki öllum myndverkum í meginmálinu. Ef myndverk án tilvísunarupplýsinga er endurnýtt úr bókinni skal nota eftirfarandi tilvísun: Copyright Rice University, OpenStax, under CC BY-NC-SA 4.0 license.

Leiðréttingar

Allar kennslubækur OpenStax fara í gegnum ítarlega ritrýni og yfirferð. Eins og í öðrum faglegum kennslubókum geta þó slæðst inn villur. Viðmið um ritun og framsetningu taka einnig reglulega breytingum. Þar sem bækurnar eru gefnar út á vefnum er unnt að uppfæra þær þegar kennslufræðileg þörf krefur. Ábendingu um leiðréttingu má senda með tenglinum á síðu bókarinnar á OpenStax.org. Sérfræðingar á viðkomandi fræðasviði fara yfir allar slíkar ábendingar. OpenStax leggur áherslu á gagnsæi við allar uppfærslur og því er einnig að finna lista yfir fyrri leiðréttingar á síðu bókarinnar á OpenStax.org.

Útgáfuform

Kennslubókina má nálgast ókeypis sem vefútgáfu eða PDF-skjal á OpenStax.org og kaupa á prenti gegn vægu gjaldi.

Um Inngang að heimspeki

Inngangur að heimspeki veitir yfirlit yfir helstu viðfangsefni sem jafnan eru tekin fyrir í almennu heimspekinámskeiði á fyrsta eða öðru námsári. Efnið er skipulagt eftir viðfangsefnum sem falla undir helstu greinar heimspekinnar: rökfræði, frumspeki, þekkingarfræði, gildiskenningum og heimspekisögu. Fjölmenningarleg og hnattræn sjónarhorn eru leiðarstef í Inngangi að heimspeki. Textar, hugsuðir og hugtök úr heimspeki Mið-Austurlanda, Indlands, Kína, Japans, Rómönsku Ameríku, frumbyggja og Afríku eru fléttuð inn í umfjöllun um hugtök og viðfangsefni. Þannig nær heimspekinámið út fyrir vestræna hefð. Annað markmið bókarinnar er að efla gagnrýna hugsun nemenda og færni þeirra í lestri og ritun.

Fjölbreytileiki mannlegs skilnings endurspeglaður

Fjölmenningarlegt og hnattrænt sjónarhorn er ein af meginstoðum Inngangs að heimspeki. Bókin fjallar um austræn og afrísk sjónarhorn og sjónarhorn frumbyggja samhliða klassískum vestrænum hugsuðum og ber þau í sumum tilvikum saman. Höfundarnir hafa jafnframt lagt sérstaka áherslu á heimspekistörf kvenna, sem hafa lagt mikilvægt af mörkum til heimspekisögunnar innan fjölmargra hefða. Þessi víðari áhersla kynnir nemendum nálganir sem varpa nýju og ögrandi ljósi á hefðbundnar heimspekilegar spurningar og gera okkur kleift að skilja einstaklinga og samfélag á nýjan hátt. Þegar einstaklingsmiðuð svör Humes og Lockes við spurningunni „hvað er sjálfið?“ eru rædd er afríska hugtakið ubuntu einnig kynnt, sem stundum er þýtt „manneskja verður manneskja fyrir tilstilli annarra“. Fjögur göfug sannindi búddisma sem leið til frelsunar frá þjáningu, fjögur innbyrðis tengd grunnhugtök siðfræði móhismans og umhyggjusiðfræði Carol Gilligan eru önnur dæmi um rótgróin svör við djúpum heimspekilegum spurningum sem bæta nýjum sjónarhornum við klassíska vestræna hugsun.

Færni sem nýtist víða

Uppbygging Inngangs að heimspeki styður markvissa þjálfun í gagnrýninni hugsun, rannsóknum, lestri og ritun. Einn kafli fjallar sérstaklega um þessa færni í heimspekinámi; annar er helgaður rökfræði og rökhugsun. Víða í bókinni eru einnig innskot með leiðbeiningum um lestur heimspekilegra texta, rannsóknarvinnu, heimildamat og ritun heimspekilegra ritgerða. Innskotin útskýra með skýrum hætti hvaða venjur og vinnubrögð hjálpa nemendum að ná góðum tökum á heimspeki og gagnrýninni hugsun.

Heimspeki er lifandi fræðigrein

Inngangur að heimspeki minnir á að heimspeki tilheyrir ekki aðeins fortíðinni og fjallar um hvernig heimspekingar samtímans takast á við ýmis brýn siðferðileg álitamál. Þar má nefna lífsiðfræði, nýjar spurningar um erfðatækni og samskiptatækni, hvað heilavísindi geta og geta ekki sagt okkur um mannlega vitund og siðferðilegar skyldur manna gagnvart náttúrunni. Með umfjöllun um þessi og önnur efni kynnast lesendur ólíkum svörum

samtímaheimspekinga við álitamálum líðandi stundar og öðlast skilning á þeim rökfærsluaðferðum sem heimspekingar beita. Jafnframt eru nemendur hvattir til að íhuga heimspekileg sjónarmið með gagnrýnum hætti og móta eigin heimspekilega afstöðu.

Efni sem auðgar námið og vekur áhuga

„Að stunda“ heimspeki

Þótt engin ein aðferð sé til við að „stunda“ heimspeki eru ákveðin vinnubrögð og venjur sem hjálpa nemendum að lesa, skrifa, rannsaka og hugsa betur um heimspekileg efni. Í bókinni eru regluleg innskot sem sýna þessa færni á skýran og áþreifanlegan hátt og leiðbeina byrjendum.

- **Hugsaðu eins og heimspekingur**. Innskotin eru tvenns konar. Í sumum eru nemendur hvattir til að glíma við hugtök sem skipta meginmáli í heimspekilegum rökfærslum og þar með gagnrýninni hugsun, annaðhvort með gagnvirkum netverkefnum eða skriflegum leiðbeiningum. Önnur hjálpa nemendum að móta eigin afstöðu til heimspekilegra spurninga.
- **Skrifaðu eins og heimspekingur**. Þessi innskot hvetja lesendur til að orða skrifleg svör við heimspekilegum viðfangsefnum eða semja eigin heimspekilegar rökfærslur. Skýrt er tekið fram hvaða atriði svarið þarf að fjalla um og hvernig best er að byggja upp heimspekilegan texta.
- **Lestu eins og heimspekingur**. Þessi innskot beina nemendum að köflum úr mikilvægum frumtextum, svo sem *Varnarræðu Sókratesar* eftir Platon eða *Daodejing*. Í innskotunum kemur skýrt fram hvaða atriði textans þarf að skoða sérstaklega og hvaða spurningar er gagnlegt að hafa í huga við lesturinn.

„Hvernig allt hangir saman“

Viðfangsefni heimspekinnar tengjast innbyrðis og varða spurningar sem mannkynið hefur lengi glímt við. Víðtækar spurningar heimspekinga — til dæmis hvað einkenni gott líf, hvernig skilgreina eigi siðferði, hvernig fólk eigi að koma fram hvert við annað og hvaða réttindi einstaklingar eigi að njóta í samfélaginu — varða bæði samfélagslíf og líf einstaklinga. Ýmis innskot fjalla um tengsl heimspekilegrar rannsóknar og hugsunar og um gildi heimspekinnar í lífi allra.

- **Tengsl**. Innskot víða í bókinni vísa nemendum til ítarlegri umfjöllunar í öðrum köflum um mikilvægar kenningar og lykilhugsuði.
- **Myndskeið**. Myndskeið bæta við efni úr vönduðum samtímaheimildum, svo sem þáttaröð BBC Radio 4 *A History of Ideas* og vefþáttaröðinni *Wi-Phi Philosophy*.
- **Hlaðvörp**. Vísað er á áhugaverðar hlaðvarpsraðir, svo sem *The History of Philosophy without Any Gaps* og *Philosophy Bites*.

Kennslufræðileg umgjörð

Árangursrík kennslufræðileg umgjörð auðveldar nemendum að skipuleggja námið og tileinka sér efnið.

- **Kaflayfirlit.** Hver kafli hefst á yfirliti og inngangi sem kynnir nemendum efnið sem fram undan er. Efninu er síðan skipt í viðráðanlega hluta undir meginfyrirsögnum kaflans.
- **Námsmarkmið.** Hver meginhluti hefst á tveimur til fimm skýrum, hnitmiðuðum og mælanlegum námsmarkmiðum sem eru samræmd þrepum í flokkunarkerfi Blooms. Markmiðin auðvelda kennurum að ákveða hvaða efni skuli taka fyrir eða setja fyrir og gera nemendum ljóst til hvers er ætlast. Þegar nemendur hafa lokið lestri hlutans og verkefnum í lok kaflans eiga þeir að geta sýnt að þeir hafi náð námsmarkmiðunum.
- **Kaflasamantektir.** Samantekt hvers hluta er birt undir fyrirsögn hans og dregur fram helstu atriði kaflans.
- **Lykilhugtök.** Lykilhugtök eru feitletruð og skilgreind í meginmálinu. Orðaskrá yfir lykilhugtök er einnig í lok hvers kafla.
- **Spurningar um gagnrýna hugsun.** Í lok hvers kafla eru 10–20 spurningar um gagnrýna hugsun, einnig flokkaðar eftir hlutum. Sumar reyna á þekkingu nemenda á lykilhugtökum en aðrar hvetja þá til að hugsa, lesa og skrifa eins og heimspekingar. Flóknari spurningar geta hvatt nemendur til að setja fram ígrundaða gagnrýni á heimspekileg sjónarmið eða byrja að móta eigin hugmyndir um heimspekilegar spurningar. Kennarar geta notað alla þessa efnisþætti við gerð námsmats og verkefna.
- **Tillögur að frekari lestri.** Hverjum kafla lýkur með tillögum að heimildum fyrir nemendur sem vilja kynna sér nánar þá hugsuði og hugmyndir sem þar er fjallað um.

Um höfunda

Aðalhöfundur

Mynd 1

Nathan Smith, Houston Community College

Nathan Smith lauk doktorsprófi í heimspeki frá Boston College og Université Paris-Sorbonne. Doktorsritgerð hans fjallaði um fyrstu verk René Descartes á sviði vísinda og stærðfræði. Hann hefur kennt heimspeki í fullu starfi við Houston Community College (HCC) frá árinu 2008. Hann hefur birt greinar um Descartes, fyrirbærafræði og opin menntagögn (OER), og meðal annars lagt til kafla í opna kennslubók á vegum Rebus Foundation. Við HCC var hann deildarstjóri heimspeki, hugvísinda og bókasafnsfræði á árunum 2015–2017 og hefur frá 2017 gegnt starfi umsjónarmanns opinna menntagagna. Í því starfi hefur hann aflað og haft umsjón með styrkjum fyrir skólann að fjárhæð yfir 500.000 bandaríkjadala og stýrir

þverfaglegu átaki í öllu skólahverfinu sem miðar að því að bjóða nemendum námskeið og námsleiðir án kostnaðar vegna námsbóka.

Aðrir höfundar

Gregory Browne, Eastern Michigan University
Parish Conkling, Houston Community College
Naomi Friedman, University of North Carolina, Asheville
Allison Fritz, Chadron State College
Daniel Garro, Rider University
Jeremy Gallegos, Friends University
Jon Gill, Gustavus Adolphus College
Gayle Horton, Santa Fe College
Maryellen Lo Bosco, Suffolk Community College
Rebecca A. Longtin, State University of New York, New Paltz
Corey McCall, The Cornell Prison Education Program
Kurt Stuke, New England College

Ritrýnar

Gregory Browne, Eastern Michigan University
Jason Castonzo, Indian River State College
Amy Cedrone, Harford Community College
Parish Conkling, Houston Community College
Caitlin Dolan, San Francisco State University
Katrina Elliott, University of California, Los Angeles
Shane Gronholz, Gonzaga University
Kyle Hirsch, Community College of Aurora
Catherine Homan, Mount Mary University
Jason Jenson, Houston Community College
Andrew Law, University of Southern California
Jeremy Proulx, Eastern Michigan University
Valérie Racine, Western New England University
Ellyn Ritterskamp, University of North Carolina, Charlotte
Jessica Roisen, Saint Ambrose University
Kris Sealey, Fairfield University
Gregory Stoutenburg, York College of Pennsylvania
Adam Thompson, University of Nebraska, Lincoln
Drew Thompson, Loyola University
Antione Tomlin, Anne Arundel Community College
Mike VanQuickenborne, Everett Community College
Steve Wyre, American Public University
Jongbok Yi, Stockton University

Viðbótarefni

Svör við spurningum bókarinnar

Spurningum til upprifjunar í lok kaflanna er ætlað að hvetja nemendur til ígrundunar eða nýtast í umræðum í kennslustund. Því fylgja ekki svör eða lausnir ætlaðar nemendum. Í kennarahandbókinni eru sömu spurningar nefndar „Spurningar til frekari ígrundunar“ og þar fylgja sýnishorn af svörum.

Efni fyrir nemendur og kennara

Við höfum tekið saman viðbótarefni fyrir nemendur og kennara, þar á meðal kennarahandbók, spurningabanka og fyrirlestrarglærur. Aðgangur að efni fyrir kennara krefst staðfests kennarareiknings. Hægt er að sækja um slíkan reikning þegar skráð er inn eða nýr reikningur stofnaður á OpenStax.org. Efnið má nota til viðbótar við Inngang að heimspeki.

- **Ítarleg kennarahandbók.** Handbókin veitir ítarlega leiðsögn um áhugaverða og lifandi miðlun efnisins. Hver kafli inniheldur ítarlegt fyrirlestrayfirlit, lista yfir lykilhugtök, safn „spurninga til frekari ígrundunar“ og lista yfir ráðlagðar heimildir til frekari lestrar og könnunar. Höfundur er Kyle Hirsh, *Community College of Aurora*.
- **Spurningabanki.** Spurningabankinn hefur að geyma 500 satt eða ósatt-spurningar og fjölvalsspurningar. Kennarar geta sniðið próf að fjölbreyttum námsmarkmiðum. Spurningabankinn er fáanlegur á Word-sniði. Höfundur er Steve Wyre, *American Public University*.
- **PowerPoint-fyrirlestrarglærur.** Glærurnar innihalda yfirlit, myndir og samantekt á viðfangsefnum kaflanna sem kennarar geta notað sem grunn að fyrirlestrum sínum. Höfundur er Gregory Browne, *Eastern Michigan University*.

Akademískur heiðarleiki

Heiðarleg vinnubrögð í námi skapa traust, stuðla að gagnkvæmum skilningi og jafnræði og eru forsenda raunverulegs náms. Nemendur standa stundum frammi fyrir verulegum áskorunum í námi og einkalífi, en með því að vinna verkefni sín sjálfir og gæta fyllsta heiðarleika ná þeir markverðum árangri sem nýtist langt umfram háskólagönguna. Kennarar, stjórnendur, þeir sem útbúa námsefni og nemendur þurfa að vinna saman að sanngjarnri og jákvæðri námsreynslu.

Nemendur njóta góðs af því að grundvallarreglur um heiðarleg vinnubrögð í námi séu skýrðar í upphafi námskeiðs. OpenStax hefur því útbúið gagnvirkt verkfæri sem styður umræður um akademískan heiðarleika í kennslunni.

Opnaðu gagnvirka kvarðann um akademískan heiðarleika. Smelltu á táknin og dragðu þau eftir kvarðanum til að samræma vinnubrögðin reglum skólans og námskeiðsins. Síðan má setja myndina í kennsluáætlunina, sýna hana í fyrsta kennslutímanum eða útbúa dreifiblað fyrir nemendur.

OpenStax vinnur einnig að efni sem styður raunverulegt nám og vandað námsmat. Nýjustu upplýsingar eru á síðu bókarinnar. Fyrir ítarlega umfjöllun um aðferðir til að efla akademískan heiðarleika mælum við eindregið með vef International Center for Academic Integrity (ICAI): https://academicintegrity.org/.

Samfélagsgáttir

OpenStax vinnur með Institute for the Study of Knowledge Management in Education (ISKME) að Community Hubs á OER Commons. Þar geta kennarar deilt án endurgjalds efni sem samfélagið hefur búið til til stuðnings OpenStax-bókum. Kennarar geta hlaðið eigin efni inn á samfélagsgáttirnar eða sótt efni til notkunar í eigin námskeiðum, meðal annars viðbótargögn, kennsluefni, margmiðlunarefni og annað viðeigandi námsefni. Við hvetjum kennara til að taka þátt í þeim gáttum sem tengjast best kennslu þeirra og rannsóknum, bæði til að auðga námskeiðin og eiga samskipti við aðra kennara. Samfélagsgáttirnar eru á www.oercommons.org/hubs/openstax.

Tæknisamstarfsaðilar

Tæknisamstarfsaðilar okkar vinna með okkur að því að tryggja aðgengi að vönduðu námsefni og bjóða valfrjáls verkfæri gegn vægu gjaldi sem tengjast OpenStax-bókunum. Upplýsingar um tæknilausnir fyrir þessa bók eru á síðu hennar á OpenStax.org.

1. KAFLI

Inngangur að heimspeki

Mynd 1.1 Heimspeki hefst í samræðu — við vini, sjálf okkur, aðra heimspekinga og fortíðina. (mynd: „Conversations Time moves slowly when talking with old friends“ eftir Sagar/Flickr, CC BY 2.0)

Yfirlit kaflans

- 1.1 Hvað er heimspeki?
- 1.2 Hvernig komast heimspekingar að sannleikanum?
- 1.3 Sókrates sem söguleg fyrirmynd heimspekings
- 1.4 Yfirlit yfir samtímaheimspeki

Inngangur

Flestir háskólanemar kynnast heimspeki fyrst sem fræðigrein á inngangsnámskeiði. Ólíkt flestum öðrum greinum í háskólanámi er heimspeki sjaldan kennd í framhaldsskóla. Orðið heimspeki er þér þó líklega kunnugt og ef til vill hefurðu þegar einhverjar hugmyndir um hvað heimspeki er og hvað heimspekingar gera. Kannski hefurðu setið fram eftir nóttu og rætt við vini eða fjölskyldu um frjálsan vilja eða tilvist Guðs. Ef til vill áttu vin sem ræðir

gjarnan um grundvallarspurningar eða varpar fram erfiðum spurningum sem hljóma eins og gátur. Kannski finnst þér viðkomandi heimspekilega sinnaður — og það er ekki víst að þú hafir rangt fyrir þér.

Í þessum kafla kynnum við heimspeki stuttlega sem fræðigrein og rekjum sögulegan bakgrunn hennar. Markmiðið er að búa þig undir námið og skýra hvað felst í því að vera heimspekingur. Þetta er þó aðeins upphafið. Nú tekur við að kanna viðfangsefnin nánar, hugsa, lesa og skrifa æ meira eins og heimspekingur. Áður en langt um líður gætirðu jafnvel komist að raun um að þú stundir heimspeki.

1.1 Hvað er heimspeki?

NÁMSMARKMIÐ

Í lok þessa hluta muntu geta:

- Borið kennsl á spekinga (fyrstu heimspekinga) í ólíkum sögulegum hefðum.
- Útskýrt tengsl fornaldarheimspeki við upphaf vísinda.
- Lýst heimspeki sem fræðigrein sem leitast við að móta samhangandi heildarskilning.
- Gert grein fyrir víðtækum og fjölbreyttum uppruna heimspekinnar.

Erfitt er að skilgreina heimspeki, enda er sjálf tilraunin til þess heimspekilegt verkefni. Heimspekingar leitast við að öðlast eins víðtækan og grundvallandi skilning á heiminum og kostur er. Til heimsins teljast meðal annars náttúran, vitundin, siðferðið, fegurðin og samfélagsgerðir. Viðfangsefni heimspekinnar eru því bæði fjölbreytt og djúpstæð. Ekkert verður útilokað fyrirfram sem hugsanlegt viðfangsefni heimspekinnar. Aðrar fræðigreinar geta gengið út frá grunnforsendum, en heimspekingar mega ekki vera bundnir af slíkum forsendum. Þessi óljósu mörk geta valdið nemendum óvissu og jafnvel óþægindum. Engin einföld svör eru við því hvað heimspekin rannsakar eða hvernig hún er stunduð. Í þessum kafla getum við þó nálgast spurningarnar með því að (1) skoða dæmi um heimspekinga fyrri tíma, (2) íhuga eina sannfærandi skilgreiningu á heimspeki og (3) kanna hvernig heimspeki er stunduð í háskólasamfélagi samtímans.

Sögulegur uppruni heimspekinnar

Ein leið til að öðlast skilning á heimspeki er að skoða sögu hennar. Heimspekileg hugsun og fræðileg leit spruttu fram með ólíkum hætti víða um heim. Orðið heimspeki (e. philosophy) er komið úr forngrísku, þar sem heimspekingur er sá sem elskar eða sækist eftir (philia) visku (sophia). Elstu grísku heimspekingarnir voru þó ekki kallaðir heimspekingar heldur einfaldlega spekingar (e. sages). Hefð spekinganna sýnir hvernig heimspekileg hugsun birtist í verki á fyrstu skeiðum hennar. Spekingar eru stundum tengdir stærðfræðilegum og vísindalegum uppgötvunum og stundum pólitískum áhrifum. Það sem sameinar þessar persónur er viljinn til að draga hefðir í efa, forvitni um náttúruna og stöðu mannsins í henni og viðleitnin til að beita skynseminni til að öðlast betri skilning á náttúrunni, mannlegu eðli og samfélaginu. Yfirlitið hér á eftir gefur tilfinningu fyrir víðtækum markmiðum

heimspekinnar og áherslu hennar á flókin tengsl ólíkra sviða mannlegrar þekkingar. Konur lögðu einnig sitt af mörkum til heimspekinnar og hefðar spekinganna í Grikklandi, Indlandi og Kína, en feðraveldisskipan þessara samfélaga veitti þeim fá tækifæri til þátttöku í heimspekilegri og pólitískri umræðu.

Spekingar Indlands, Kína, Afríku og Grikklands

Í klassískri indverskri heimspeki og trúarhefðum gegna spekingar lykilhlutverki, bæði í trúarlegri goðafræði og við miðlun kenninga og leiðbeininga milli kynslóða. Spekingarnir sjö, Saptarishi (sjö rishi á sanskrít), skipa mikilvægan sess í sanatana dharma, hugmyndinni um eilífar skyldur sem síðar tengdist hindúasið en er eldri en trúarbrögðin í stofnanabundinni mynd. Spekingarnir sjö eru taldir vitrir menn og eru sagðir hafa samið hina fornu indversku texta sem nefnast Vedaritin. Jafnframt eru þeir goðsagnaverur sem sagðar eru komnar af guðunum; endurholdgun þeirra markar lok hvers skeiðs Manus (aldar mannsins eða tímabils mannkyns). Þessir spekingar lifðu gjarnan einsetulífi og teljast andlegir og hagnýtir forverar indverskra gúrúa eða kennara allt til okkar daga. Viska þeirra er sögð spretta bæði af andlegum öflum og af tapas — hugleiðslu, meinlæti og annarri andlegri iðkun sem miðar að stjórn á líkama og huga. Sögur af rishi-spekingunum tilheyra þeim kenningum sem móta andlega og heimspekilega iðkun í hindúasið nútímans.

Mynd 1.2 sýnir atriði úr Matsya Purana. Þar situr Manu — fyrsti maðurinn, en röð arftaka hans markar forsöguleg skeið jarðar — í báti með spekingunum sjö til að bjarga þeim undan goðsagnakenndu flóði sem sagt er hafa kaffært heiminn. Snákakonungurinn stýrir bátnum, sem einnig er sagður hafa flutt fræ, plöntur og dýr sem Manu bjargaði undan flóðinu.

Mynd 1.2 Þetta málverk, frá lokum átjándu aldar, sýnir fyrsta manninn, Manu, leiða spekingana sjö um flóðið með hjálp snákakonungsins. (heimild: „Manu and Saptarishi“ eftir óþekktan höfund/Wikimedia Commons, Public Domain)

Þótt klassískt indverskt samfélag hafi verið feðraveldi gegna konur mikilvægu hlutverki í elstu ritum Vedhefðarinnar, hinnar klassísku indversku trúar- og heimspekihefðar. Þessar konur tengjast meðal annars indverskri hugmynd um að grundvallaröfl náttúrunnar — orka, geta, styrkur, viðleitni og vald — séu kvenlegs eðlis. Þessi hlið hins guðlega var talin hafa verið til staðar við sköpun heimsins. Rig Veda, elsta safn Vedarita, hefur að geyma sálma um Ghosha, dóttur rishi-spekingins Kakshivan. Hún þjáðist af alvarlegum húðsjúkdómi, líklega holdsveiki, sem hamlaði henni, en helgaði sig andlegri iðkun í von um lækningu og að geta síðar gengið í hjónaband. Önnur kona, Maitreyi, er sögð hafa gifst rishi-spekingnum Yajnavalkya, sem keppinautur hafði gert dauðlegan þótt hann væri sjálfur guð, svo hún gæti haldið áfram andlegri þjálfun sinni. Hún helgaði sig meinlætalífi og er sögð hafa samið tíu sálma í Rig Veda. Í Upanishad-ritunum, öðru fornu grundvallarsafni Vedhefðarinnar, er einnig að finna fræga samræðu Maitreyi og Yajnavalkya. Hún fjallar um bindingu við efnislegar eigur, sem geta ekki veitt manneskjunni hamingju, og um hvernig endanlegri sælu verði náð með þekkingu á hinu algilda, Guði.

Kona að nafni Gargi, sem einnig var spekingur, tekur þátt í frægri samræðu við Yajnavalkya um náttúruspeki, frumefni og grundvallaröfl alheimsins. Henni er lýst sem einum fróðasta spekingi á þessu sviði, þótt hún viðurkenni að lokum að Yajnavalkya búi yfir meiri þekkingu. Í þessum stuttu frásögnum segja fornir indverskir textar frá konum sem öðluðust sambærilega andlega og fræðilega þekkingu og karlar í sömu stöðu. Þetta snemmbæra kynjajafnrétti entist því miður ekki. Með tímanum varð indversk menning sífellt feðraveldislegri og þrengdi stöðu kvenna og gerði þær háðar körlum. Eitt átakanlegasta og

grimmilegasta dæmið um áhrif feðraveldisins var helgisiðurinn sati, þar sem ekkja gat brennt sjálfa sig á bálkesti, meðal annars á þeirri forsendu að líf hennar á jörðu hefði ekki lengur tilgang eftir dauða eiginmannsins (Rout 2016). Hvorki tengdafjölskylda ekkjunnar né samfélagið viðurkenndu gildi hennar.

Líkt og í indversku hefðinni er spekingahefðin (sheng) mikilvæg í kínverskri heimspeki. Konfúsíus, einn merkasti höfundur Kína, vísar gjarnan til fornra spekinga og leggur áherslu á að þeir hafi þróað tæknikunnáttu sem mannleg siðmenning byggir á, beitt visku við stjórn og miðlað þekkingu. Þetta samræmist hugmynd Konfúsíusar um vel skipað ríki undir stjórn „heimspekingakonungs“. Þetta viðhorf birtist meðal annars í heitum sem einn helsti klassíski höfundur kínverskrar hefðar gaf fyrstu spekingunum: „Hreiðursmiðurinn“, „Eldgerðarmaðurinn“ og, í öðru tilviki, „Flóðstjórinn“. Heitin tengja spekingana við fyrstu tæknilegu uppgötvanirnar. Breytingabókin (I Ching), klassískt kínverskt rit, telur hina fimm goðsagnakenndu keisara til spekinga. Þar á meðal eru Yao og Shun, sem sagðir eru hafa smíðað kanóa og árar, fest kerrur við uxa, reist tvöföld varnarhlið og búið til boga og örvar (Cheng 1983). Shun keisari er einnig sagður hafa ríkt í miklu flóði þegar allt Kína var undir vatni. Yü er talinn hafa bjargað siðmenningunni með því að grafa skurði og reisa stíflur.

Mynd 1.3 Kínverski heimspekingurinn og sagnfræðingurinn Han Feizi tengdi spekinga við tæknilegar uppgötvanir. (heimild: „Portrait of Han Fei“ eftir óþekktan höfund/Wikimedia Commons, Public Domain)

Spekingarnir eru ekki aðeins lofaðir fyrir pólitíska visku og langa stjórnartíð, heldur einnig fyrir skyldurækni við foreldra sína og alúð við verk sín. Mencius, konfúsískur heimspekingur, segir til dæmis sögu af umhyggju Shun fyrir blindum föður sínum og grimmri stjúpmóður, en Yü er lofaður fyrir óeigingjarna alúð við störf sín. Þannig tengja kínverskar heimspekihefðir, svo sem konfúsíusismi og móismi, helstu gildi heimspeki sinnar við hina miklu spekinga sögunnar. Hvort sem spekingarnir voru raunverulegir einstaklingar eða, eins og margir fræðimenn telja, goðsagnakenndir forfeður, var þeim eignuð sú mannlega grundvallardyggð að hlusta eftir guðlegum röddum og bregðast við þeim. Þennan eiginleika má lesa úr kínverska tákninu fyrir sheng, en táknið fyrir eyra er áberandi hluti þess. Spekingurinn tekur þannig við boðskap himinsins og getur síðan miðlað viskunni eða látið hana leiða gerðir sínar samfélaginu til heilla (Cheng 1983). Hugmyndin líkist þeirri sem finna má í indverskri hefð,

þar sem mikilvægustu textarnir, Vedaritin, nefnast shruti, það er verk sem heyrðust í guðlegri opinberun og voru síðar skráð.

Þótt konfúsíusismi sé forn og virt heimspekihefð er hann jafnframt rótgróinn í feðraveldi og stuðlaði að víðtækri undirskipun kvenna. Staða kvenna í Kína byrjaði ekki að breytast fyrr en eftir kommúnistabyltinguna (1945–1952). Sumar túlkanir konfúsíusisma lýsa körlum og konum sem birtingarmyndum tveggja andstæðra náttúruafla, yin og yang, en þessi túlkun á kynjunum varð til smám saman og var aldrei notuð með samræmdum hætti. Konur í Kína öðluðust þó nokkurt sjálfstæði og frelsi vegna áhrifa búddisma og daóisma, sem báðir höfðu opnari sýn á hlutverk kvenna (Adler 2006).

Henry Odera Oruka (1990) rannsakaði afrísku spekingahefðina ítarlega og færði rök fyrir því að virtir alþýðuspekingar í sögu afríska ættbálkasamfélaga hefðu þróað flóknar heimspekilegar hugmyndir. Oruka tók viðtöl við fólk sem samfélög þeirra töldu til spekinga. Hann skráði orð þeirra og hugmyndir en valdi einungis það sem bar vott um „rökræna rannsóknaraðferð á eðli hlutanna“ (Oruka 1990, 150). Hann greindi togstreitu sem gerði þessa spekinga heimspekilega áhugaverða: þeir miðluðu viðtekinni visku hefðar sinnar og menningar en héldu jafnframt gagnrýninni fjarlægð frá henni og leituðu rökræns rökstuðnings fyrir viðteknum skoðunum menningarinnar.

TENGSL

Kaflinn um árdaga heimspekisögunnar fjallar ítarlegar um þetta efni.

Mynd 1.4 Koparstunga af gríska sagnfræðingnum Diogenes Laërtius úr útgáfu frá 1688 af verki hans Ævi og skoðanir frægra heimspekinga. (heimild: „Diogenes Laërtius, ancient Greek writer“ eftir óþekktan koparstungumeistara/Wikimedia Commons, Public Domain)

Í grískri fornöld var algengt að tala um spekingana sjö. Þekktasta frásögnin er eftir Díogenes Laertíos, en rit hans Ævi og skoðanir merkra heimspekinga er viðurkennt lykilrit um gríska fornaldarheimspeki. Helstur spekinganna var Þales frá Míletos. Þales ferðaðist til Egyptalands og nam hjá egypskum prestum; þar varð hann einn fyrsti Grikkinn til að læra stjörnufræði. Hann er sagður hafa flutt Grikkjum þekkingu á dagatalinu, skipt árinu í 365 daga, fylgst með gangi sólar frá einum sólstöðum til annarra, en það sem vakti mesta athygli var að hann spáði fyrir um sólmyrkva árið 585 f.o.t. Myrkvinn varð þann dag sem orrusta

stóð milli Meda og Lýdíumanna. Þales kann að hafa notað babýlónskar stjörnufræðiskrár til að áætla ár og stað myrkvans. Þetta stærðfræðilega og stjörnufræðilega afrek er ein ástæða þess að hann var talinn spekingur. Hann er einnig sagður hafa reiknað hæð píramídanna með einfaldri rúmfræði einslaga þríhyrninga og skuggamælingum á ákveðnum tíma dags. Þá á hann að hafa spáð sérstaklega góðri ólífuuppskeru, keypt allar ólífupressur og selt þær síðan með miklum hagnaði til bænda sem vildu vinna olíu úr uppskerunni. Þessi vísindalegu og tæknilegu afrek benda til þess að viska Þalesar hafi að minnsta kosti að hluta byggst á hagnýtri, vísindalegri og stærðfræðilegri þekkingu á náttúrunni. Ef þetta væri allt sem hann væri þekktur fyrir mætti kalla hann fyrsta vísindamanninn eða verkfræðinginn. Hann setti þó einnig fram grundvallarkenningar um eðli og samsetningu alheimsins og hélt meðal annars fram að vatn væri grunnefni alls. Hann færði einnig rök fyrir því að allt sem hreyfðist af eigin rammleik hefði sál og að sálin væri ódauðleg. Þessar kenningar sýna að hann beindi athyglinni að grundvallareðli veruleikans.

Annar spekinganna sjö var Sólon, frægur stjórnmálaleiðtogi. Hann innleiddi svonefnd frelsislög í Aþenu sem felldu niður allar persónulegar skuldir og frelsuðu skuldaþræla — fólk sem hafði verið hneppt í ánauð vegna skulda sem það gat ekki greitt. Hann kom jafnframt á stjórnarskrárbundnu stjórnarfari í Aþenu með fulltrúaþingi, skattheimtukerfi og margvíslegum efnahagsumbótum. Sólon var víða dáður sem stjórnmálaleiðtogi en steig sjálfviljugur til hliðar til að verða ekki harðstjóri. Að lokum neyddist hann til að flýja Aþenu þegar honum tókst ekki að sannfæra þjóðfundinn, löggjafarsamkomuna, um að standa gegn vaxandi harðstjórn ættingja síns, Písistratosar. Í útlegð var hann spurður hvern hann teldi hamingjusaman og er sagður hafa svarað: „Engan mann skal telja hamingjusaman fyrr en hann er látinn.“ Aristóteles túlkaði orð hans þannig að hamingja væri ekki augnabliksástand heldur yrði mat á henni að taka mið af ævi mannsins í heild.

Upphaf náttúruspeki

Hefð spekinganna er að mestu forsöguleg. Hún segir frá því hvernig vitsmunir, viska, guðrækni og dyggð leiddu til nýjunga sem skiptu sköpum fyrir blómaskeið fornra siðmenninga. Einkum í Grikklandi rennur þessi hefð saman við tímabil náttúruspekinnar, þegar fornir vísindamenn eða heimspekingar reyndu að útskýra náttúruna með skynsamlegum aðferðum. Fyrstu grísku heimspekiskólarnir mótuðust að miklu leyti af sýn sinni á náttúruna. Fylgjendur Þalesar, sem nefnast Míletosmenn, höfðu sérstakan áhuga á undirliggjandi orsökum náttúrulegra breytinga. Hvers vegna breytist vatn í ís? Hvað gerist þegar vetur víkur fyrir vori? Hvers vegna virðast stjörnur og reikistjörnur ganga um jörðina eftir fyrirsjáanlegum brautum? Af skrifum Aristótelesar vitum við að Þales greindi á milli efnislegra þátta sem verða fyrir breytingum og þátta sem búa yfir eigin hreyfiafli. Þessi forna notkun hugtaksins efnislegur þáttur hafði ekki sömu merkingu og orðið hefur nú í vísindagreinum á borð við efnafræði. Þales taldi þó að efnislegir þættir tengdust vatni með einhverjum grundvallarhætti, enda gætu þeir hreyfst og breytt um ástand. Aðrir þættir byggju hins vegar yfir innra hreyfiafli; þar nefndi hann segulstein og raf, sem myndar stöðurafmagn þegar því er núið við önnur efni. Hann sagði að slíkir hlutir hefðu „sál“. Hugmyndin um sál sem uppsprettu innri hreyfingar mótaði náttúruspeki fornaldar og miðalda. Enska orðið

animal og skyld orð á borð við animation eru enda dregin af latneska orðinu anima, sem merkir sál.

Fyrstu hugsuðirnir, til dæmis Xenófanes, tóku jafnframt að setja fram skýringar á náttúrufyrirbærum. Hann skýrði meðal annars regnboga, sólina, tunglið og vígaljós — ljósfyrirbæri af völdum rafhleðslu í skýjum. Slík skýring lýsir sýnilegu fyrirbæri sem afleiðingu undirliggjandi ferlis og er enn fyrirmynd vísindalegra skýringa. Parmenídes, stofnandi Eleaskólans, beitti rökfræði til að ályktа að allt sem raunverulega er til hljóti að vera óbreytanlegt. Ef eitthvað breyttist myndi að minnsta kosti einhver hluti þess hætta að vera til. Þá gæti það sem er til orðið að því sem er ekki til, sem virðist stangast á við rökfræðina. Parmenídes neitaði ekki að breytingar virtust eiga sér stað, heldur taldi hann breytingarnar sem við skynjum vera eins konar blekkingu. Þetta sjónarmið hafði mikil áhrif, ekki aðeins á Platon og Aristóteles heldur einnig á fyrstu eindahyggjumennina, svo sem Demókrítos. Þeir töldu alla skynjaða eiginleika vera háða venjum manna. Demókrítos færði rök fyrir því að að baki öllum sýndareiginleikum væru aðeins ódeilanlegar og óbreytanlegar efnisagnir á hreyfingu í tóminu. Þessi forngríska hugmynd um frumeindir er talsvert frábrugðin frumeindalíkani nútímans. Engu að síður tengir hugmyndin um að sérhvert sýnilegt fyrirbæri byggist á efnisögnum í ólíkum samsetningum nútímavísindi greinilega við elstu grísku heimspekingana.

Pýþagóringar eru áhugavert dæmi um samfélag heimspekinga sem reyndu bæði að skilja náttúruna og komast að því hvernig best væri að lifa í henni. Margir þekkja Pýþagóras vegna reglu Pýþagórasar, grundvallarreglu í rúmfræði um tengsl hliða rétthyrnds þríhyrnings. Samkvæmt reglunni er flatarmál fernings á langhlið þríhyrningsins — hliðinni á móti rétta horninu — jafnt samanlögðu flatarmáli ferninga á skammhliðunum tveimur. Á myndinni hér á eftir er því flatarmál ferningsins á hlið c jafnt samanlögðu flatarmáli ferninganna á hliðum a og b. Myndin sýnir þá rúmfræðilegu framsetningu reglunnar sem kennd er við Pýþagóras.

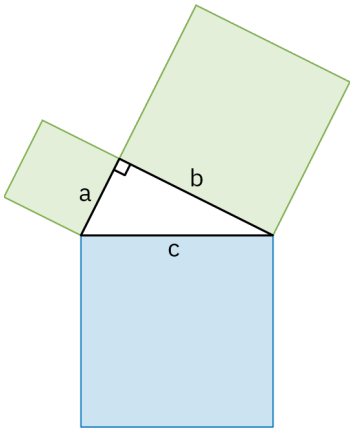

Mynd 1.5 Regla Pýþagórasar lýsir sambandinu milli hliða í rétthyrndum þríhyrningi sem kennd er við forngríska heimspekinginn Pýþagóras. (heimild: breyting á „Pythagorean right angle“ eftir Marianov/Wikimedia Commons, CC0)

Pýþagóringar voru framúrskarandi stærðfræðingar, en áhugi þeirra beindist fyrst og fremst að því hvernig stærðfræðin gæti skýrt náttúruna. Pýþagóras kom auga á tengsl milli línustrika og forma, eins og regla Pýþagórasar lýsir, en einnig milli talna og hljóða í tónbilum og samhljómum. Sambærilega reglufestu má finna í stjörnufræði. Af þessu ályktaði Pýþagóras að

náttúran öll lyti stærðfræðilegri reglufestu. Pýþagóringar töldu því að alheimurinn hefði eina skynsamlega formgerð; að hreyfingar reikistjarna og stjarna fylgdu samhljómi og gætu jafnvel myndað tónlist; að tónar og samhljómar gætu haft lækningamátt; að sálin væri ódauðleg og endurholdgaðist sífellt; og að dýr hefðu sál sem bæri að virða og meta. Samfélag Pýþagóringa einkenndist því bæði af krefjandi fræðastarfi og ströngum reglum um mataræði, klæðaburð og hegðun.

Í fyrstu samfélögum Pýþagóringa gátu konur einnig tekið þátt í heimspekilegri hugsun og lagt sitt af mörkum til heimspekilegra og vísindalegra uppgötvana. Sagt er að delfíska hofgyðjan Þemistóklea hafi sjálf hvatt Pýþagóras til að leggja stund á heimspeki. Eiginkonu hans, Þeanó, eru eignaðar mikilvægar uppgötvanir á sviði talna og ljósfræði. Hún er sögð hafa skrifað ritgerðina *Um guðrækni* (On Piety), þar sem heimspeki Pýþagóringa er beitt á ýmsa þætti daglegs lífs (Waithe 1987). Mýía, dóttir þeirra, tók einnig virkan þátt í starfi samfélagsins. Að minnsta kosti eitt bréf hennar hefur varðveist; þar fjallar hún um hvernig beita megi heimspeki Pýþagóringa á móðurhlutverkið. Skóli Pýþagóringa sýnir hvernig heimspekileg og vísindaleg hugsun á upphafsskeiði sínu fléttaðist saman við trúarleg, menningarleg og siðferðileg viðhorf og náði þannig til margra sviða lífsins.

Hvernig allt hangir saman

Árið 1962 skrifaði Wilfrid Sellars, áhrifamikill bandarískur heimspekingur 20. aldar, kaflann „Philosophy and the Scientific Image of Man“ í bókinni Frontiers of Science and Philosophy. Kaflinn hefst á sláandi og hnitmiðaðri lýsingu á heimspeki: „Markmið heimspekinnar, sett fram með óhlutbundnum hætti, er að skilja hvernig hlutirnir, í víðustu hugsanlegu merkingu orðsins, hanga saman, í víðustu hugsanlegu merkingu orðsins.“ Ef við gefum okkur tíma til að átta okkur á hvað Sellars á við með þessari skilgreiningu eigum við auðveldara með að skilja heimspeki sem fræðigrein. Sellars leggur fyrst áherslu á að markmið heimspekinnar sé að skilja afar vítt svið viðfangsefna — raunar hið víðasta sem hugsast getur. Heimspekingar leitast sem sagt við að skilja allt að því marki sem það er skiljanlegt. Þetta skiptir máli vegna þess að heimspekingar geta ekki útilokað neitt viðfangsefni fyrirfram. Ekki eiga þó öll viðfangsefni jafna athygli skilið. Sum viðfangsefni, svo sem efni samsæriskenninga og ofsóknarhugmynda, eiga ekki við veruleg rök að styðjast. Því er ekki ástæða til að rannsaka efni þeirra sem lýsingu á veruleikanum. Það getur verið mikilvægt að skilja hvers vegna sumt fólk er móttækilegt fyrir ofsóknarhugmyndum eða samsærishugsun, en þá eru orsakir hugmyndanna rannsóknarefnið fremur en efni þeirra. Annað kann að vera staðreynd, svo sem hvernig fjöldi sandkorna á tilteknum strandkafla breytist frá degi til dags, en er samt ekki þess virði að rannsaka vegna þess að slík vitneskja kennir okkur ekki hvernig hlutirnir hanga saman. Heimspekingur velur því fróðleg og áhugaverð viðfangsefni — viðfangsefni sem auka skilning okkar á heiminum og stöðu okkar í honum.

Til að meta hvaða svið séu áhugaverð eða rannsóknarverð þurfa heimspekingar að þjálfa með sér sérstaka færni. Sellars lýsir henni sem verklegri kunnáttu, það er að kunna eitthvað fremur en aðeins að vita að eitthvað sé þannig — líkt og þegar maður kann að hjóla eða synda. Þessi heimspekilega kunnátta felst í að rata um heim hugtakanna og skilja hvernig þau tengjast, mynda samhengi, styðja hvert annað og eru hvert öðru háð; í stuttu máli hvernig hlutirnir hanga saman. Hún felur líka í sér að vita hvar vænlegt sé að leita að nýrri þekkingu

og hvaða leiðir séu blindgötur, rétt eins og góður veiðimaður veit hvar heppilegt er að kasta út. Sellars viðurkennir að fræðimenn og vísindamenn rati um hugtök eigin fræðisviðs á svipaðan hátt. Þeir einskorða sig þó við afmarkað svið eða viðfangsefni, en heimspekingar leitast við að skilja heildina. Að mati Sellars kemur þessi heimspekilega kunnátta skýrast fram þegar við reynum að skilja tengslin milli heimsins eins og hann birtist í hversdagslegri reynslu okkar („reynslumyndarinnar“) og heimsins eins og vísindin skýra hann („vísindamyndarinnar“). Með því að reyna að samræma þessar tvær myndir, sem flest okkar skilja hvorja í sínu lagi, öðlumst við betri skilning á eðli heimspekinnar.

LESTU EINS OG HEIMSPEKINGUR

„Heimspeki og hin vísindalega mynd af manninum“

Þessi ritgerð, „Philosophy and the Scientific Image of Man“ eftir Wilfrid Sellars, hefur verið endurútgefin nokkrum sinnum og er aðgengileg á netinu. Lestu ritgerðina með sérstakri áherslu á fyrsta hlutann. Hugleiddu eftirfarandi spurningar:

- Hver er munurinn á því að kunna eitthvað og að vita að eitthvað sé þannig? Eru þessar tegundir þekkingar alltaf aðskildar? Hvað merkir það að heimspekileg þekking sé verkleg kunnátta?
- Hvað heldur þú að Sellars eigi við þegar hann segir að heimspekingar hafi á síðustu 2.500 árum eftirlátið öðrum en heimspekingum sérhæfð viðfangsefni?
- Sellars líkir heimspeki við það að „stilla mynd í fókus“ en tekur jafnframt fram að myndlíkingin sé vandkvæðum bundin þegar hún á að ná yfir alla mannlega þekkingu. Hverjir eru þessir vandkvæðir? Hvers vegna er erfitt að sjá alla mannlega þekkingu fyrir sér sem eina mynd?
- Hver er vísindamynd mannsins í heiminum? Hver er reynslumynd mannsins í heiminum? Hvernig eru þær ólíkar? Hvers vegna eru þetta tvær meginmyndirnar sem þarf að samræma svo heimspekin geti haft heildina í sjónmáli?

Ólíkt fræðigreinum með skýrt afmörkuð viðfangsefni og tiltölulega skýrar rannsóknar- og greiningaraðferðir eru mörk heimspekinnar vísvitandi ekki fastmótuð og engin ein aðferð skilgreinir greinina. Í kennslubók í líffræði mætti til dæmis segja að líffræði sé „vísindi lífsins“. Mörk hennar eru nokkuð skýr: hún er tilraunavísindagrein sem rannsakar lífverur og þau efni sem líf þeirra byggist á. Aðferðir líffræðinnar eru einnig tiltölulega vel skilgreindar. Líffræðingar og aðrir tilraunavísindamenn fylgja í stórum dráttum því sem gjarnan er kallað „vísindaleg aðferð“. Heitið er þó dálítið villandi, því engin ein aðferð er sameiginleg öllum tilraunavísindum. Líffræðingar hafa engu að síður yfir að ráða rótgrónum og viðurkenndum aðferðum og starfsháttum, svo sem athugunum, tilraunum, samanburði og greiningu kenninga. Heimspekin býður ekki upp á jafn einfaldar leiðbeiningar — og það er ekki að ástæðulausu. Heimspekingar leitast við að öðlast sem víðtækastan skilning, hvort sem um er að ræða náttúruna, hvað sé mögulegt, siðferði, fagurfræði, stjórnmálaskipan eða hvaða annað svið eða hugtak sem er.

1.2 Hvernig komast heimspekingar að sannleikanum?

NÁMSMARKMIÐ

Í lok þessa hluta muntu geta:

- Greint heimspekilegar rannsóknaraðferðir.
- Útskýrt hlutverk röklegra afleiðinga við mat á heimspekilegri afstöðu.
- Skilgreint hugtakagreiningu, samræmi, rökfærslu, innsæi og tilraunaheimspeki.
- Útskýrt hvers vegna vega þarf saman kosti og galla þegar heimspekileg afstaða er mótuð.

Við höfum séð dæmi um upphaf heimspekinnar í fornöld, tengsl hennar við náttúruspeki og nútímavísindi og eitt tiltekið markmið hennar: að setja fram samhangandi skýringu á því hvernig heimurinn birtist okkur sem jafnframt samræmist vísindalegri þekkingu. Í þessum hluta verður fjallað nánar um þær aðferðir og þau verkfæri sem heimspekingar nota í sannleiksleit sinni.

Heimildir rökstuðnings

Þótt heimspeki sé ekki reynsluvísindagrein þurfa heimspekilegar staðhæfingar stuðning og heimspekingar verða að geta fært rök fyrir þeim. Heimspekilegur rökstuðningur getur verið af ýmsu tagi. Hér á eftir eru nokkrar helstu tegundir hans kynntar.

Saga

Saga heimspekinnar er grunnleggjandi en vanmetin heimild fyrir heimspekilegan rökstuðning. Eins og við höfum þegar séð á heimspekileg hugsun rætur sínar að rekja um allan heim, frá upphafi skráðrar sögu. Heimspekingar fyrri tíma, spekingar, náttúruspekingar og trúarlegir hugsuðir eru oft uppspretta innsæis, innblásturs og röksemda sem geta hjálpað okkur að skilja heimspekilegar spurningar samtímans. Grikkir áttuðu sig til dæmis snemma á því að það er munur á því hvernig við notum tungumál til að tala um hluti, með almennum hugtökum sem geta átt við um marga ólíka hluti (eins og köttur, tré eða hús), og hlutunum eins og þeir eru í raun og veru – það er að segja sem tilteknar, einstakar verur eða hlutir. Heimspekingar spyrja: Hvert er sambandið milli almennu hugtakanna sem við notum og einstakra hluta sem eru til í heiminum? Þetta er sígild heimspekileg spurning. Heimspekingar nútímans hafa sín eigin svör við slíkum spurningum og svör þeirra taka oft mið af og mótast af sögulegri umfjöllun um þessi mál.

Mynd 1.6 Evrópski heimspekingurinn Jean-Jacques Rousseau hafði áhrif á mótun stjórnarskrár Bandaríkjanna. (heimild: „Jean Jacques Rousseau. Né en Genêve en 1708“ eftir Maurice Quentin de La Tour/New York Public Library)

Spurningar um náttúruna hafa breyst með framförum vísindanna, en spurningar um siðferði og samfélagsskipan hafa reynst varanlegri. Hvað felst í hinu góða lífi? Hvernig ætti samfélögum að vera háttað til að gagnast öllum íbúum þeirra? Slíkar spurningar hafa fylgt mannkyninu í aldanna rás. Í Bandaríkjunum er algengt að stjórnmálaleiðtogar vísi til „landsfeðra“ stjórnarskrár Bandaríkjanna. Thomas Jefferson, Benjamin Franklin og George Washington urðu fyrir miklum áhrifum frá evrópskum heimspekingum árnýaldar eins og

John Locke, Jean-Jacques Rousseau og Thomas Hobbes. Á sama hátt les Xi Jinping, leiðtogi Kína, gjarnan verk Konfúsíusar og vitnar til hans. Í flestum ræðum Xi er vitnað í Konfúsíus og Xi leggur áherslu á mikilvægi þess að lesa klassíska kínverska heimspekinga (Zhang 2015). Fyrir kínverska stjórnmálaleiðtoga minnir Konfúsíus á mikilvægi dyggðar og samkenndar meðal kínversku þjóðarinnar. Sú skoðun er útbreidd meðal kínversku stjórnmálastéttarinnar að vitsmunaleg arfleifð þeirra sé mikilvægur þáttur í pólitískri velgengni þeirra í samtímanum, á svipaðan hátt og bandarískir stjórnmálaleiðtogar rekja velgengni sína til landsfeðranna. Í ljósi áhrifa heimspeki á heimssöguna er þess virði að kynna sér rit fyrri heimspekinga til að dýpka skilning okkar á brýnum heimspekilegum spurningum nútímans.

Innsæi

Eitt helsta einkenni heimspekilegrar hugsunar er skírskotun til innsæis. Merking innsæishugtaksins meðal heimspekinga nútímans á rætur að rekja til Platons, en hjá honum fól innsæi (nous) í sér eins konar innsýn í eðli hlutanna. Hugtakið hefur haft trúarlegar skírskotanir, líkt og innsæisþekking veiti mönnum svipmynd af guðlegu ljósi. En innsæi þarf ekki að fela í sér trú. René Descartes skilgreindi innsæi á eftirfarandi hátt: „Með innsæi [á ég við]… hugmynd skýrs og athuguls huga, sem er svo auðveld og greinileg að enginn vafi getur leikið á því sem við skiljum“ (Descartes 1985, 14). Þetta hugtak um innsæi er skýrast í stærðfræðilegum dæmum. Mikilvægt er að hafa í huga að það er talsvert frábrugðið því þegar orðið innsæi er notað í daglegu tali í merkingunni „magatilfinning“ eða „grunur“. Þegar heimspekingar tala um innsæi eiga þeir við eitthvað mun ákveðnara. Hugleiddu jöfnuna 2 + 2 = 4. Gæti hún verið ósönn? Svo lengi sem við göngum út frá þeirri forsendu að tölurnar tákni náttúrlegar tölur, virðist ómögulegt að þessi jafna gæti verið ósönn. Þar að auki einkennist jafnan af sérstökum skýrleika og vissu. Þú hefur ekki aðeins lært 2 + 2 = 4 utanbókar. Þú gætir auðveldlega framkvæmt talninguna í huganum og sannreynt að svarið sé rétt. Sannleikur þessarar stærðfræðilegu setningar er svo skýr að ef hún reyndist röng, þyrftir þú að hverfa frá grundvallarhugmyndum um eðli talna, samlagningar og jafnaðar. Þessi tegund skýrleika er fyrirmyndardæmi um innsæi.

Innsæi kemur einnig við sögu utan stærðfræðinnar, svo sem í notkun tungumáls. Til dæmis er augljóst að þrífættur kollur hefur þrjá fætur eða að hæsta byggingin er hærri en nokkur önnur bygging. Þessar staðhæfingar eru sannar með jafn augljósum hætti og stærðfræðilega setningin hér að ofan. Við getum farið lengra og sagt, til dæmis, að úlfaldi sé spendýr. Okkur kann að virðast þetta satt af innsæi, en jafnframt er ljóst að hér er grundvöllurinn ekki jafn traustur. Sú vitneskja að úlfaldi sé spendýr byggist á þekkingu á líffærafræði úlfalda og líffræðilega flokkunarkerfinu sem skipar dýrum í mismunandi flokka. Staðhæfingin „úlfaldi er spendýr“ er því ekki sönn á sama hátt og staðhæfingin „þrífættur kollur hefur þrjá fætur“. Hér getum við séð að sumar staðhæfingar eru sannar af innsæi vegna skilgreiningar sinnar. Aðrar eru sannar af innsæi vegna einfalds hugarstarfs sem við eigum auðvelt með að framkvæma. Enn aðrar eru sannar af innsæi að því leyti að þær byggjast á þekkingargrunni sem er almennt viðurkenndur og liggur til grundvallar skilningi okkar á heiminum.

Innsæi kemur einnig að gagni á mörgum öðrum sviðum en í hreinni málgreiningu og stærðfræði. Hugleiddu siðferði: staðhæfingin um að „það sé betra að vera góður en að vera

vondur“ gæti virst svipuð staðhæfingunni um að „þrífættur kollur hafi þrjá fætur“, en í þeirri fyrri koma þó fyrir orðin góður og vondur, sem eru gildishlaðin hugtök sem valda ágreiningi meðal fólks. Þótt það geti verið erfitt að vera sammála um hvað telst „gott“ eða „vont“, viðurkenna líklega allir að hið góða hljóti að vera betra en hið vonda. Það virðist satt af innsæi. Á þessum grundvelli gætum við ímyndað okkur að til séu siðferðileg sannindi sem við þekkjum með innsæi. Eftir því sem við treystum betur innsæinu til að leiða sannleikann í ljós, gætum við freistast til að beita innsæinu á enn fleiri sviðum. Hins vegar, þegar innsæi er beitt á sviðum þar sem engin samstaða er um hvað sé satt, verðum við að vera varkár. Þá kann hugtakið innsæi aðeins að vera annað orð yfir skoðun eða sjónarhorn. Slíkt „innsæi“ hefur ekki sama vægi og innsæið að 2 + 2 = 4. Það er ekki alltaf auðvelt að greina á milli innsæis sem er öruggt og augljóst og innsæis sem er aðeins tilfinning eða grunur; að greina þar á milli er hluti af þeirri verklegu kunnáttu sem heimspekingar þurfa að tileinka sér.

Heilbrigð skynsemi

Þriðja stoð heimspekilegs rökstuðnings er heilbrigð skynsemi, og hana má ekki vanmeta. Hugmyndin um heilbrigða skynsemi er oft notuð til að lýsa sameiginlegri grunnþekkingu sem sérhver fullorðin manneskja ætti að búa yfir. En heilbrigð skynsemi er sjaldan skilgreind. Þegar heimspekingar tala um heilbrigða skynsemi eiga þeir við tilteknar staðhæfingar sem byggjast á beinni skynjun og eru taldar augljóslega sannar. Með öðrum orðum, heimspekingar sem verja heilbrigða skynsemi hafna því að hægt sé að efast um ákveðnar grunnfullyrðingar sem byggjast á skynjun.

Breski heimspekingurinn G. E. Moore hélt því fram snemma á 20. öld að færa mætti stranga sönnun fyrir tilvist ytri heims með því einu að benda á hægri hönd sína og segja: „Hér er önnur hönd.“ Ef fallist er á að skynjun handar sé til vitnis um að hönd sé til og að hún sé hluti ytri heims, verður einnig að fallast á að ytri heimur sé til. Rök Moores byggjast á þeirri hugmynd að vitneskja okkar um að við höfum hendur þarfnist ekki frekari sönnunar; þetta sé eitthvað sem við getum vitað án hennar. Ekki samþykkja allir heimspekingar þessa hugmynd, en í mörgum tilvikum er hún mikilvæg stoð undir röksemdafærslu í heimspekilegri rannsókn. Á einhverjum tímapunkti kann að þurfa að hætta að krefjast sannana fyrir því sem blasir við, til dæmis að þetta sé hönd þegar við höldum henni upp að andlitinu og skoðum hana. Frekari heimspekileg gagnrýni getur dregið heilbrigða skynsemi í efa, en talsmaður hennar gæti svarað að sú gagnrýni sé óþörf eða úr hófi fram, eða að hún missi sjónar á aðalatriðinu.

Tilraunaheimspeki

Tilraunaheimspeki er tiltölulega nýleg stefna innan heimspeki þar sem heimspekingar beita reynslubundnum rannsóknaraðferðum, svipuðum þeim sem sálfræðingar eða vitsmunavísindamenn nota. Tilraunaheimspeki byggist á því að sum hugtök og hugmyndir heimspekinga megi prófa með rannsóknum. Til dæmis, þegar heimspekingar tala um frjálsan vilja, vísa þeir oft til þeirrar hugmyndar að frjáls vilji sé nauðsynlegur til að geta eignað fólki siðferðilega ábyrgð; Siðferðileg ábyrgð verður þá ein ástæða þess að ætla að frjáls vilji sé til. Þá vaknar sú spurning hvort flestir telji í raun að tilvist frjáls vilja sé nauðsynleg til að eigna fólki siðferðilega ábyrgð. Þessa staðhæfingu er hægt að prófa, til dæmis með því að leggja vandamál eða ímyndaðar aðstæður fyrir rannsóknarþátttakendur og spyrja þá hvort skortur á

frjálsu vali leysi fólk undan siðferðilegri ábyrgð. Svipuðum aðferðum hefur verið beitt við rannsóknir á orsakasamhengi, heimspeki líffræðinnar, vitund og sjálfsmynd einstaklinga og svo framvegis. Á þessum sviðum nota heimspekingar tilraunaaðferðir til að komast að því hvað almenningur telur um heimspekileg málefni. Þar sem heilbrigð skynsemi og innsæi eru þegar stoðir heimspekilegs rökstuðnings, er skynsamlegt að staðfesta að það sem heimspekingar eigna heilbrigðri skynsemi eða innsæi samræmist almennum viðhorfum.

Slíkar tilraunarannsóknir standa frammi fyrir mörgum sömu aðferðafræðilegu vandamálum og rannsóknir í félagsvísindum. Þessar rannsóknir þurfa að vera endurtakanlegar og ættu að falla að sálfræðilegri eða líffræðilegri kenningu sem skýrir niðurstöður þeirra. Þegar heimspekingar beita aðferðum tilraunaheimspekinnar starfa þeir fremur eins og vísindamenn en hefðbundnir heimspekingar, og þeir eru bundnir sömu ströngu kröfum og aðrir rannsakendur í sambærilegum reynslugreinum.

Niðurstöður úr öðrum fræðigreinum

Gildi tilraunaaðferða í heimspeki bendir jafnframt á víðtækari stoð heimspekilegs rökstuðnings: niðurstöður annarra fræðigreina. Þegar heimspekingar setja fram fullyrðingar um náttúruna ættu þeir að taka mið af niðurstöðum náttúruvísindanna. Þegar heimspekingar setja fram staðhæfingar um mannlegt eðli ættu þeir að taka mið af niðurstöðum líffræði og félagsvísinda. Eins og við höfum þegar séð er mikilvægur munur á heimspekilegri rannsókn og þessum ýmsu fræðigreinum. Munurinn breytir því þó ekki að heimspekingar leita heildstæðs skilnings á sannleikanum og ættu því að nýta niðurstöður annarra fræðigreina til að skýra einstaka hluta heildarmyndarinnar.

Tafla 1.1 tekur saman þessar mismunandi heimildir heimspekilegs rökstuðnings.

Tafla 1.1 tekur saman þessar mismunandi heimildir heimspekilegs rökstuðnings.

Tegund heimildar	Lýsing	Dæmi
Saga	Hugmyndir og rök heimspekinga fyrri tíma, spekinga, náttúruspekinga og trúarlegra hugsuða getur hjálpað okkur að skilja heimspekilegar spurningar samtímans.	Spurningin „Hvað er gott líf?“ er sígilt heimspekilegt viðfangsefni; svör fyrri tíma eiga enn erindi við fólk í dag.
Innsæi	Heimspekilega merkingu innsæis má rekja til Platons, en hjá honum fól innsæi í sér eins konar innsýn í eðli hlutanna sjálfra.	Sannleiksgildi stærðfræðilegrar setningar eins og „2+2=4“ er svo ljóst að ef það reyndist rangt þyrftir þú að hverfa frá grundvallarskoðunum um eðli talna, samlagningar og jafnaðar.
Heilbrigð skynsemi	Þegar heimspekingar tala um heilbrigða skynsemi eiga þeir við tilteknar staðhæfingar sem byggjast á beinni skynjun.	Sá sem heldur hendi sinni fyrir framan andlitið getur með réttu haldið því fram að „þetta er höndin mín“ án frekari sannana.
Tilraunaheimspeki	Tilraunaheimspeki byggist á því að sum hugtök og hugmyndir heimspekinga megi prófa með rannsóknum.	Heimspekingur gæti lagt ímyndaðar aðstæður fyrir rannsóknarþátttakendur og spurt hvort skortur á frjálsu vali leysti fólk undan siðferðilegri ábyrgð, til þess að prófa heimspekilega staðhæfingu um siðferðilega ábyrgð og frjálsan vilja.
Niðurstöður úr öðrum fræðigreinum	Niðurstöður annarra fræðigreina geta varpað ljósi á afmarkaða þætti heimspekilegra rannsókna.	Niðurstöður félagsvísindamanna, til dæmis félagsfræðinga, sagnfræðinga og mannfræðinga, má nota til að styðja heimspekilegar staðhæfingar um mannlegt eðli.

Rökfræði

Ein fyrsta og áreiðanlegasta leið heimspekinga til að sannreyna og greina staðhæfingar felst í að beita rökfræði, sem er, í vissum skilningi, fræði um rökhugsun. Rökfræði leitast við að formgera þær aðferðir sem við notum, eða ættum að nota, þegar við færum rök fyrir staðhæfingum. Með því að túlka staðhæfingarnar sem við setjum fram með aðferðum rökfræðinnar getum við metið hvort þær standist og séu innbyrðis samkvæmar eða byggist á gölluðum rökum. Kaflinn um rökfræði og rökhugsun fjallar mun ítarlegar um eðli rökfræðinnar og hvernig heimspekingar beita henni til að komast að sannleikanum.

TENGSL

Í kaflanum um rökfræði og rökhugsun er fjallað ítarlegar um þetta viðfangsefni.

Rökfærsla

Fyrsta og mikilvægasta skrefið í rökfræði er að átta sig á því að staðhæfingar spretta af rökfærslum. Nánar tiltekið er staðhæfing niðurstaða úr röð setninga, þar sem setningarnar á undan (kallaðar forsendur) veita rökstuðning fyrir niðurstöðunni. Í rökfræði er rökfærsla leið til að formgera rök fyrir staðhæfingu, þar sem staðhæfingin er niðurstaðan og rökin fyrir henni eru forsendurnar. Í venjulegum samræðum og jafnvel heimspekilegum skrifum eru rökfærslur sjaldan skrifaðar svo skýrt að lesandi geti auðveldlega greint forsendurnar og niðurstöðuna. Engu að síður er hægt að endurgera hvaða rökfærslu sem er sem röð setninga með skýrt afmörkuðum forsendum og niðurstöðu. Fyrsta skref greiningarinnar er að greina staðhæfinguna sem sett er fram og síðan þær setningar sem styðja niðurstöðuna. Slík endurgerð krefst óhjákvæmilega nokkurrar túlkunar af hálfu lesandans. Þess vegna er mikilvægt að reyna að halda sig við þau rök sem höfundurinn virðist hafa ætlað sér að færa og setja fram forsendur og niðurstöðu á þann hátt að þær sýni rökhugsun þess sem setur staðhæfinguna fram.

Þegar forsendur og niðurstaða hafa verið greind og sett fram í réttri röð er hægt að nota formlegar aðferðir til að meta rökfærsluna. Fjallað verður um formlegar aðferðir í kaflanum um rökfræði og rökhugsun. Í bili nægir að taka fram að að með rökfræðilegum aðferðum megi meta hversu vel staðhæfingar eru studdar. Illa studdar staðhæfingar geta verið sannar, en án góðra ástæðna til að samþykkja þær staðhæfingar er afstaða þess sem samþykkir þær órökrétt. Í heimspeki viljum við skilja og meta ástæðurnar fyrir staðhæfingu. Rétt eins og hús sem er byggt án trausts grunns lætur fljótt á sjá og hrynur að lokum, er líklegt að heimspekingur sem samþykkir staðhæfingar án góðra ástæðna byggir skoðanakerfi sitt á undirstöðum sem geta ekki staðist.

Útskýring

Rökfærslur má annars vegar líta á sem byggingareiningar traustra skoðana um heiminn og hins vegar sem skýringar á sýnilegum en lítt skildum fyrirbærum. Þegar við mótum vel rökstuddar skoðanir byrjum við á forsendum sem bera uppi niðurstöðu. Við skýringu athugunar er farið í öfuga átt: byrjað er á hinu sýnilega og leitað að forsendum sem skýra það. Af reyk ályktum við til dæmis að eldur sé laus og af þrumu að eldingu hafi lostið niður, jafnvel þótt við sjáum hana ekki. Aðferðin líkist því þegar rannsóknarlögregla endurgerir atburðarás út frá ummerkjum á vettvangi. Með því að endurgera forsendur sem leiða til niðurstöðu getur heimspekingur skýrt athugað fyrirbæri. Rökfræðileg endurgerð gerir okkur þannig kleift að rannsaka heiminn og skýra hvers vegna hann birtist okkur eins og raun ber vitni.

Samkvæmni

Að lokum er rökfræði öflugt tæki til að meta safn staðhæfinga eða skoðana. Við spyrjum hvort skoðanirnar séu innbyrðis samkvæmar, enda væntum við þess að þær myndi skiljanlega heild. Skoðanir eða staðhæfingar eru samkvæmar, eða rökfræðilega samkvæmar, ef þær geta allar verið sannar samtímis. Ef það er ómögulegt stangast þær á. Óskynsamlegt er að

samþykkja mótsagnakenndar staðhæfingar, því mótsögn getur ekki verið sönn. Sá sem hefur mótsagnakenndar skoðanir hlýtur því að hafa rangt fyrir sér um að minnsta kosti sumar þeirra. Með myndmáli hússins má segja að hluti undirstöðu skoðanakerfisins sé ótraustur. Við lestur heimspekitexta þarf að gæta að ósamkvæmni í máli höfundar. Hún bendir til þess að að minnsta kosti ein staðhæfing hans sé ósönn. Ekki er víst að ljóst sé hver þeirra, en þær geta ekki allar verið sannar.

Þegar heimspekingur stendur frammi fyrir ósamkvæmum skoðunum þarf viðkomandi annaðhvort að endurskoða þær svo þær verði samkvæmar eða hafna sumum þeirra til að varðveita aðrar. Rökleg samkvæmni sýnir ekki að safn skoðana sé satt; skálduð frásögn getur verið fullkomlega samkvæm. Hún sýnir hins vegar hvað getur ekki verið satt: ósamkvæmt safn skoðana getur ekki verið satt í heild.

Hugtakagreining

Hugtakagreining er ein þeirra aðferða sem heimspekingar nota til að skýra og skilja staðhæfingar, hvort sem þær gegna hlutverki forsendna eða niðurstaðna. Þá eru hugtök og hugmyndir rannsökuð eins og þau birtast í setningum. Greining hefur verið hluti af orðaforða og aðferðafræði heimspekinnar frá upphafi. Í einföldustu merkingu felst hún í að brjóta flóknar hugmyndir niður í einfaldari þætti, en hún nær einnig yfir nokkrar skyldar leiðir til að leita sanninda. Markmiðið er í hverju tilviki að móta skýrari og nothæfari skilgreiningu á hugtökunum sem um ræðir.

Þegar nemendur eru beðnir um að gefa skilgreiningu á einhverju hugtaki eða orði, leita þeir oft í orðabók. En orðabók veitir aðeins lýsingu á því hvernig hugtak er notað í daglegu tali. Orðabók getur ekki sagt okkur hvað orðið merkir í dýpri skilningi vegna þess að orðabókaskilgreiningar spyrja aldrei hvort sú almenna notkun sé samkvæm, nákvæm eða hnitmiðuð. Það er hlutverk þeirra sem ígrunda hugtakið að finna út hvað orðið merkir og hvort sú merking falli að viðtækari skilningi á heiminum. Næsti hluti sýnir fjórar aðferðir við greiningu.

Umsagnir

Þegar heimspekingar í dag tala um hugtök, vísa þeir venjulega til hugmyndar sem kemur frá rökfræðirannsóknum þýska heimspekingsins Gottlobs Frege. Frege sýndi fram á að hvaða setningu sem er í náttúrulegu tungumáli mætti þýða yfir á formlegt táknmál, að því gefnu að við lítum á setninguna sem eins konar fall sem lýsir sambandi milli nafna (eða hluta) og hugtaka. Þetta táknmál varð grundvöllur nútímarökfræði. Frege mótaði rökfræði sína að fyrirmynd stærðfræðinnar í því skyni að útrýma tvíræðni og óskýrleika náttúrulegs tungumáls með því að þýða það yfir í hreint táknmál. Í kjölfar Frege getum við brotið setningar niður í hluta, þar á meðal nöfn, eða auðkenni hluta, og hugtök, eða umsagnir.

Mynd 1.7 Ungur Gottlob Frege um 1879. (heimild: „Young Frege“ eftir óþekktan höfund/Wikimedia Commons, almenningseign)

Umsagnir eru lýsandi hugtök, eins og „gulur“, „183 sentímetrar á hæð“ eða „hraðari en byssukúla“. Auðvelt er að greina einfaldar setningar eins og „blómið er gult“ eða „Súpermann er hraðari en byssukúla“ í hlutahugtök og umsagnir. En hvaða setningu sem er má greina á marga vegu. Og sumar setningar tjá margvísleg tengsl milli umsagna og hluta. Hlutverk hugtakagreiningar er því að greina þær umsagnir sem skipta máli og skýra sambandið á milli þeirra. Umsagnir geta hjálpað okkur að skýra staðhæfingar. Fyrir hvaða setningu sem er getum við spurt: Hvað er sagt um hlutinn og með hvaða hætti?

Lýsingar

Þótt greina megi hugtök sem lýsa eða flokka hluti með umsögnum má greina hlutina sjálfa með því að nota lýsingar. Bertrand Russell taldi að greina mætti sérnöfn og hluti með ákveðnum lýsingum. Hugmynd hans er sú að í setningu eins og „blómið er gult“ eða „hundurinn minn vill fá sér lúr“ má skipta út frumlaginu — „blóm“ eða „hundur“ — fyrir lýsandi setningu sem auðkennir nákvæmlega þetta tiltekna blóm eða hund. Einstök einkenni aðgreina hundinn minn frá öllum öðrum, til dæmis: hundurinn minn fæddist á tilteknum degi, býr í tiltekinni borg, tilheyrir mér eða er á tilteknum stað. Sömuleiðis má auðkenna blómið út frá staðsetningu þess í garði, á akri eða á tilteknum landfræðilegum stað. Ein af lykilhugmyndum Russells var sú að sérnöfn, eins og „Max“ (gerum ráð fyrir að það sé nafnið sem ég nota á hundinn minn), eru ákveðnar lýsingar í dulargervi. Með öðrum orðum má skipta hvaða sérnafni sem er út fyrir lýsingu sem auðkennir þann eina hlut sem nefndur er.

Ákveðin lýsing er leið til að greina nöfn og hlutahugtök í þeim tilgangi að gera þau líkari umsögnum. Þannig getum við skýrt hvað við erum að tala um án þess að grípa til bendinga, samhengis eða beinnar reynslu. Þetta gerist oft í daglegu lífi þegar óljóst er til hvers nafn vísar. Gerum til dæmis ráð fyrir að vinnufélagi segi: „Kevin kláraði pappírinn í prentaranum.“ Ef fleiri en einn Kevin starfar á skrifstofunni gætirðu svarað: „Hvaða Kevin?“ Og vinnufélagi þinn gæti þá svarað: „Sá brúnhærði sem vinnur rétt við innganginn.“ „Ó,“ gætirðu svarað, „þú meinar sá sem er með myndina af börnunum sínum á skrifborðinu?“ Þegar skýrt er til hvers nafnið „Kevin“ vísar er í raun leitað nákvæmari lýsingar til viðbótar við sérnafnið. Skilningur á því að tungumál byggist meðal annars á ákveðnum lýsingum og umsögnum getur hjálpað okkur að draga úr tvíræðni og óskýrleika sem fylgir daglegu máli.

Upptalning

Stundum skýrist merking hugtaks þegar hlutar þess eru taldir upp. Segja má til dæmis að stjórnvöld skiptist í löggjafarvald, framkvæmdarvald og dómsvald, eða að fruma sé gerð úr kjarna, frumuvegg og frumulíffærum. Upptalning af þessu tagi afmarkar eðli viðfangsefnisins með því að greina þá hluta sem mynda heildina. Þá má kanna annars vegar staðhæfingar um hvern hluta og hins vegar hvernig þær tengjast staðhæfingum um heildina.

Upptalning gagnast ekki aðeins við greiningu efnislegra hluta heldur einnig óhlutbundinna hugtaka. Aristóteles segir til dæmis að viska sé samsett úr vísindalegri þekkingu og skilningi: skilningur sé tök á frumreglum en vísindaleg þekking tök á sönnuðum rökum sem leidd eru af þeim. Óháð því hvort Aristóteles hefur rétt fyrir sér hjálpar upptalningin okkur að skýra eðli viskunnar.

Hugartilraunir

Þegar heimspekingar vilja skýra tengsl hugtaka setja þeir oft fram ímyndaðar aðstæður sem draga fram afmarkaða eiginleika hugtaks og tengsl þess við önnur hugtök. Slíkar aðstæður nefnast hugartilraunir. Þær gera kleift að prófa og bera saman hugtök og varpa þannig ljósi á tengsl þeirra og röklegar afleiðingar. Hugartilraunir hafa fylgt heimspekinni frá upphafi ritaðra heimilda. Platón setti til dæmis fram ítarlega hugartilraun í Ríkinu þar sem Sókrates og nokkrir vinir hans lýsa fyrirmyndarríki. Forsendan er sú að nákvæm lýsing á slíku ríki leiði í ljós hvaða þáttur þess skapar réttlæti.

Aristóteles, gríski heimspekingur sem fylgdi Platóni, kemst að þeirri frægu staðhæfingu að „náttúran forðist tómarúm“ (þ.e. náttúran leyfi ekki autt rými milli efnishluta) með því að setja fram hugartilraun. Til að færa rök fyrir þessari niðurstöðu gefur Aristóteles sér að slíkt tómarúm sé til og spyr síðan hvernig unnt sé að ákvarða fjarlægðina milli tveggja punkta í tómarúmi. Aristóteles telur að ef einhver fjarlægð sé milli tveggja punkta hljóti sú fjarlægð að vera eiginleiki einhvers. Samkvæmt tilgátunni er ekkert á milli punktanna tveggja: það er hreint tómarúm. Aristóteles byggir rökfærslu sína á þeirri hugmynd að það sé ómögulegt fyrir eiginleika að vera til án einhvers sem ber þá. Þessi röksemdafærsla leiðir í ljós að Aristóteles telur fjarlægð vera eiginleika efnis. Samkvæmt því er ómögulegt að mæla fjarlægð í hreinu tómarúmi. Aristóteles ályktar því að tómarúm geti ekki verið til, enda tæki það yfir fjarlægð sem ekki væri unnt að mæla. Gátur eins og þessi geta hvatt til frjórrar heimspekilegrar ígrundunar. Hvernig metur þú þessi rök?

Hugartilraunir eru einnig algengar í siðfræði sem leið til að prófa siðferðikenningar. Hugartilraun styður siðferðikenningu ef beiting kenningarinnar á ímyndað tilvik leiðir til siðferðilega skynsamlegrar niðurstöðu. Á hinn bóginn gæti hugartilraunin grafið undan siðferðikenningunni með því að sýna að beiting hennar leiði til fáránlegrar eða siðlausrar niðurstöðu. Hvort heldur sem er geta hugartilraunir hjálpað okkur að skýra sambandið milli hugtaka okkar og kenninga.
Tafla 1.2 dregur saman þessar fjórar aðferðir við hugtakagreiningu.

Tafla 1.2 dregur saman þessar fjórar aðferðir við hugtakagreiningu.

Tegund hugtakagreiningar	Lýsing	Beiting
Umsagnir	Umsagnir eru lýsandi hugtök, eins og „gulur“ eða „183 sentímetrar á hæð“. Hlutverk hugtakagreiningar er að greina þær umsagnir sem skipta máli og skýra sambandið á milli þeirra.	Umsagnir geta hjálpað okkur að skýra staðhæfingar. Fyrir hvaða setningu sem er getum við spurt: Hvað er sagt um hlutinn og með hvaða hætti?
Lýsingar	Ákveðin lýsing er leið til að greina nöfn og hlutahugtök í þeim tilgangi að gera þau líkari umsögnum. Þannig getum við skýrt hvað við erum að tala um án þess að grípa til bendinga, samhengis eða beinnar reynslu.	Skilningur á því að tungumál byggist meðal annars á ákveðnum lýsingum og umsögnum getur hjálpað okkur að draga úr tvíræðni og óskýrleika sem fylgir daglegu máli.
Upptalning	Upptalning afmarkar eðli viðfangsefnisins með því að greina þá hluta sem mynda heildina.	Þá má kanna bæði staðhæfingar um hvern hluta og tengsl þeirra við staðhæfingar um heildina.
Hugartilraunir	Hugartilraunir eru ímyndaðar aðstæður sem draga fram einn eða fleiri þætti hugtaks og tengja þá við önnur hugtök.	Hugartilraunir gera okkur kleift að prófa eða bera saman hugtök til að skilja betur tengsl þeirra og röklegar afleiðingar.

Málamiðlanir

Hugtakagreining, rökfræði og sönnunargögn hjálpa heimspekingum í sameiningu að setja saman heimsmynd sem auðveldar þeim að ná betri tökum á sannleikanum. Hafa ber í huga að heimspekingar reyna að skilja hvernig hlutirnir hanga saman í víðasta mögulega skilningi. Það er hins vegar ólíklegt að nokkur einstök heimspekileg heimsmynd reynist svo augljóslega sannfærandi að hún uppfylli fullkomlega öll viðmið rökfræði, sönnunargagna og hugtakagreiningar. Það er mun líklegra að fram komi ólíkar heimsmyndir sem hver um sig er studd sterkum rökum. Þessi staða er grundvöllur heimspekilegra umræðna. Engin ein heimsmynd er svo augljóslega sönn að hægt sé að hafna öllum hinum. Í staðinn verðum við að meta hverja heimsmynd og skilja hvaða kosti og galla hver þeirra hefur í för með sér. Við verðum að íhuga hagnýtar og röklegar afleiðingar þeirra skoðana sem við höfum til að skilja til fulls hvort þær skoðanir séu sannar og réttlætanlegar.

LESTU EINS OG HEIMSPEKINGUR

Úrdráttur úr „Thinking and Moral Considerations“ eftir Hannah Arendt

Hannah Arendt var þýskur heimspekingur af gyðingaættum sem flúði Þýskaland á fjórða áratug 20. aldar og settist að lokum að í New York, þar sem hún varð áhrifamikil í opinberri umræðu. Hún er þekktust fyrir skrif sín um alræði, vald og eðli hins illa. Hún setti fram hugtakið „hversdagsleiki hins illa“ þegar hún fjallaði fyrir tímaritið New Yorker um réttarhöldin yfir nasíska embættismanninum Adolf Eichmann. Nürnberg-réttarhöldin voru röð réttarhalda sem fóru fram í Nürnberg í Þýskalandi eftir síðari heimsstyrjöldina og þar voru leiðtogar nasista látnir svara fyrir stríðsglæpi sína gagnvart alþjóðasamfélaginu. Arendt skrifaði síðar ritgerðina „Thinking and Moral Considerations“, þar sem hún lýsir því hvernig vanhæfni eða óvilji Eichmanns til að íhuga raunverulegar siðferðislegar afleiðingar gjörða sinna leiddi til afar siðlausrar breytni. Að hennar mati var meginvandi fólks á borð við Eichmann „ekki heimska heldur undarleg og fyllilega raunveruleg vanhæfni til að hugsa“. Hún telur hugsun fela í sér fagurfræðilega og siðferðilega dóma. Sá sem fremur illvirki hlýtur því að leiða sjálfskoðun og samviskusamlega hugsun hjá sér.

Lestu þessa grein og einbeittu þér sérstaklega að fyrstu tveimur málsgreinunum og síðustu fjórum málsgreinunum. Hugsanlega má nálgast eintak af greininni á JSTOR ef bókasafn háskólans þíns veitir aðgang að gagnagrunninum. Íhugaðu síðan eftirfarandi spurningar:

- Í hvaða skilningi krefst hugsun þess að tekið sé tillit til siðferðilegra og fagurfræðilegra sjónarmiða? Hvert er sambandið milli hugsunar og dómgreindar?
- Hvaða hlutverki gegnir hugtakið samviska í greiningu Arendt? Hvers vegna skiptir þetta hugtak máli fyrir skilning á eðli hugsunar?
- Hvaða hlutverki gegnir Sókrates í greiningu Arendt á eðli hugsunar?
- Hvers vegna sniðgengur samfélagið svo auðveldlega hugsun í þeim skilningi sem Arendt leggur í hana? Hvenær skiptir hugsun mestu máli?

„Að bíta í það súra epli“

Við mat á kostum, göllum og röklegum afleiðingum tiltekinnar afstöðu kann heimspekingur að ákveða að „bíta í það súra epli“. Þá samþykkir hann óæskilegar afleiðingar afstöðunnar vegna þess að önnur rök mæla með henni. Heimspekingur sem telur atburði fortíðar ákvarða framtíðina að fullu kann til dæmis að fallast á þá óæskilegu niðurstöðu að frjáls vilji sé blekking. Í siðfræði fylgja sumir þeirri kenningu að siðferðilegt gildi athafnar ráðist alfarið af samanlögðum áhrifum hennar. Þeir kunna því að fallast á athöfn sem virðist siðlaus, svo sem að skaða einstakling, ef hún leiðir að lokum til meiri jákvæðra áhrifa. Engin afstaða er gallalaus og erfitt er að setja fram skýra og skiljanlega heildarmynd af heiminum. Því verður að horfast heiðarlega í augu við röklegar og siðferðilegar afleiðingar eigin skoðana. Sá sem samþykkir þær til að halda fast við afstöðuna hefur bitið í það súra epli.

Ígrundað jafnvægi

Önnur leið til að meta röklegar og siðferðilegar afleiðingar skoðana felst í að endurskoða almenn lögmál, reglur eða kenningar í ljósi dóma um einstök tilvik. Víxlverkunin milli mats á samkvæmni kenningar og dóma um hagnýt tilvik nefnist ígrundað jafnvægi. Hún krefst þess að fræðileg afstaða og meginreglur séu endurskoðaðar með hliðsjón af dómum um tiltekin tilvik. Jafnvægi næst þegar samkvæmni hefur verið komið á milli fræðilegra og hagnýtra skoðana. Aðferðin réttlætir skoðanir með mati á röklegri samkvæmni þeirra, en ólíkt hefðbundinni samkvæmnisnálgun tekur hún hagnýta dóma um einstök tilvik með í þá heild sem á að vera samkvæm. Þetta er mikilvægt fyrir byrjendur í heimspeki, sem kunna að ætla að fyrst verði að leysa fræðileg vandamál og síðan beita niðurstöðunni, eða velja kenningu og máta hana við einstök tilvik. Ígrundað jafnvægi sýnir að slík einföld röð er hvorki möguleg né æskileg. Heimspekingur þarf þess í stað að hafa bæði fræðilegar skuldbindingar afstöðunnar og hagnýt álitaefni í huga og láta hvort tveggja móta lokamat sitt.

1.3 Sókrates sem söguleg fyrirmynd heimspekings

NÁMSMARKMIÐ

Í lok þessa hluta muntu geta:

- Útskýrt vitund Sókratesar um takmörk mannlegrar þekkingar.
- Greint helstu siðferðisreglur Sókratesar.
- Lýst lífi, dauða og heimspekilegum áhugamálum Sókratesar.
- Borið siðfræði Sókratesar saman við klassíska indverska heimspeki.

Sókrates er lykilpersóna í vestrænni heimspeki. Þótt hann hafi sjálfur ekki ritað nein verk er lífi hans og hugsun lýst í þremur ólíkum samtímaheimildum sem varðveist hafa. Sókrates kemur fyrir í nokkrum gamanleikjum Aristófanesar. Aristófanes var afkastamikið aþenskt leikskáld og vann nokkrar leiklistarkeppnir á sinni tíð. Ellefu af 40 leikritum hans hafa varðveist og í þremur þeirra – Skýjunum, Froskunum og Fuglunum – er Sókrates meðal aðalpersóna. Lýsing Aristófanesar á Sókratesi er fáránleg og Platón virðist telja að hún hafi átt nokkurn þátt í réttarhöldunum yfir Sókratesi og dauða hans. Annar samtímamaður

Sókratesar, sagnaritarinn Xenofon, skráði frásögn af réttarhöldunum og dauða hans í verkinu Minningar (Memorabilia). Mikilvægasta heimildin er þó Platón, nemandi og vinur Sókratesar, sem gerði hann að miðlægri persónu í nær öllum samræðum sínum. Platón og Aristóteles eru áhrifamestu heimspekingar Aþenu og höfðu djúpstæð áhrif á þróun vestrænnar heimspeki. Platón ritaði verk sín eingöngu í samræðuformi þar sem persónur takast á um heimspekileg viðfangsefni. Mest af því sem við vitum um Sókrates kemur úr lýsingu Platóns á honum sem helsta spyrjandanum í samræðunum. Þótt Sókrates hafi ekki skilið eftir sig rit eru líf hans og dauði því áhrifamikill vitnisburður um heimspekilegt líferni. Af þeim sökum er gagnlegt að líta á Sókrates sem fyrirmynd heimspekilegs lífs.

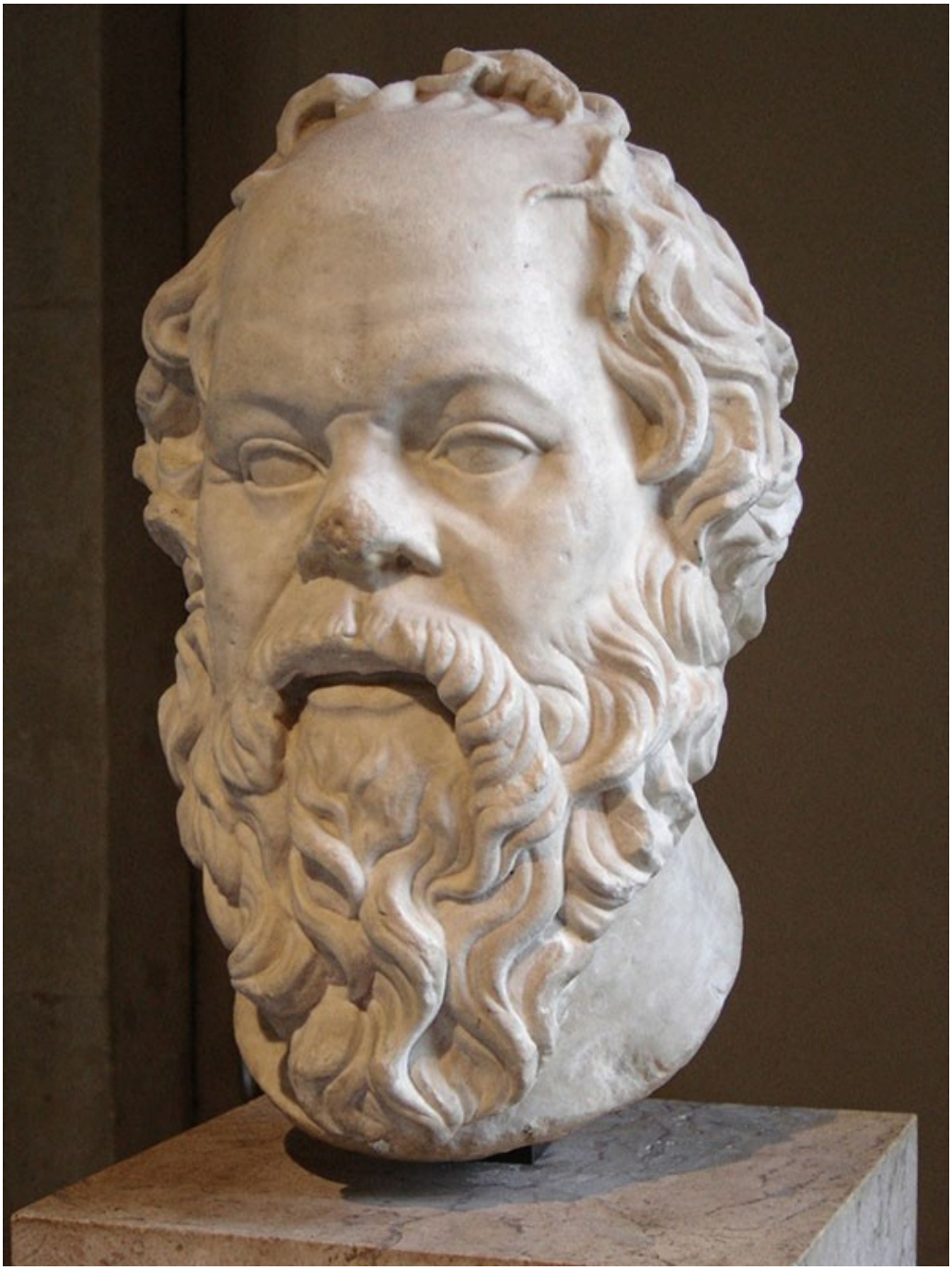

Rómversk marmarastytta af Sókratesi frá 1. öld, hugsanlega eftirmynd glataðrar bronsstyttu eftir Lýsippos. (heimild: „Head of Socrates, 1st Century, A.D.“ eftir Nathan Hughes Hamilton/Flickr, CC BY 2.0)

Varnarræða Sókratesar við réttarhöldin yfir honum er að mörgu leyti vörn fyrir heimspekilegt líferni. Ungur og upprennandi stjórnmálamaður að nafni Meletos sakaði Sókrates um að spilla æskunni og grafa undan guðum borgarinnar. Brotin voru talin einhvers konar landráð sem ógnuðu lögmæti og framtíð aþenska lýðræðisins. Ræðan sem Sókrates flutti Aþeningum sér til varnar, eins og Platón skráði hana, er enn lifandi og sannfærandi vörn fyrir líferni hans. Vörnin bar þó ekki árangur. Sókrates var sakfelldur, fangelsaður og tekinn af lífi árið 399 f.Kr. Platón segir frá réttarhöldunum og dauða hans ekki aðeins í Málsvörninni (Apology) heldur einnig í Krítoni, þar sem Sókrates ræðir við vin sinn Kríton um hvers vegna ranglátt væri að flýja úr fangelsi, og í Fædoni, þar sem hann ræðir við nokkra nána vini í fangaklefanum rétt fyrir dauða sinn og færir rök fyrir ódauðleika sálarinnar.

LESTU EINS OG HEIMSPEKINGUR

Þessi útdráttur úr Málsvörn Platóns, í þýðingu Benjamins Jowett, varðveitir eina frásögn af vörn Sókratesar við réttarhöldin. Þar svarar hann ásökunum sem bornar voru fram gegn honum á þjóðfundinum, helsta stjórnvaldi Aþenu og kviðdómi í réttarhöldum. Í honum sátu 500 borgarar.

> Ég þori að fullyrða, Aþeningar, að einhver ykkar muni svara: „Hvernig stendur á þessu, Sókrates, og hvaðan koma þessar ásakanir á hendur þér? Þú hlýtur að hafa gert eitthvað óvenjulegt. Öll þessi frægð og umræða um þig hefði aldrei komið til ef þú hefðir verið eins og aðrir menn: segðu okkur því hvers vegna þetta er, þar sem okkur þætti leitt að dæma þig í fljótræði.“ Nú lít ég á þetta sem sanngjarna áskorun og ég mun leitast við að útskýra fyrir ykkur hvers vegna ég er kallaður „vitur“ og hvaðan þetta illa umtal kemur.... Ég mun vísa ykkur á trúverðugt vitni og mun segja ykkur frá visku minni – hvort ég búi yfir visku og þá hvers konar – og það vitni skal vera guðinn í Delfí. Þið hljótið að hafa þekkt Kærefon; hann var vinur minn frá unga aldri og einnig vinur ykkar, því hann fór í útlegð með ykkur og sneri aftur með ykkur. Jæja, Kærefon var, eins og þið vitið, mjög ákafur í öllu sem hann tók sér fyrir hendur, og hann fór til Delfí og spurði véfréttina djarflega hvort – eins og ég var að segja, ég verð að biðja ykkur að grípa ekki fram í – hann spurði véfréttina hvort nokkur væri vitrari en ég, og Pýþía svaraði að enginn maður væri vitrari. Kærefon er sjálfur látinn, en bróðir hans, sem er hér í réttinum, mun staðfesta sannleiksgildi þessarar sögu.
>
> Hvers vegna nefni ég þetta? Vegna þess að ég ætla að útskýra fyrir ykkur hvers vegna ég hef svo illt orð á mér. Þegar ég heyrði svarið sagði ég við sjálfan mig: „Hvað getur guðinn átt við? Og hvernig á að ráða þessa gátu? Því ég veit að ég bý ekki yfir neinni visku, hvorki smárri né stórri. Hvað getur hann átt við þegar hann segir að ég sé vitrastur manna? Og samt er hann guð og getur ekki logið; það væri gegn eðli hans.“ Eftir langa umhugsun datt mér loks í hug leið til að prófa svar véfréttarinnar. Ég hugsaði sem svo að ef ég gæti bara fundið mann sem væri vitrari en ég, þá gæti ég farið til guðsins með sönnun fyrir hinu gagnstæða. Ég myndi segja við hann: „Hér er maður sem er vitrari en

ég; en þú sagðir að ég væri vitrastur.“ Því næst fór ég til manns sem hafði orð á sér fyrir visku og tók hann tali – nafn hans þarf ég ekki að nefna; hann var stjórnmálamaður sem ég ákvað að spyrja – og niðurstaðan var eftirfarandi: Þegar ég byrjaði að tala við hann gat ég ekki varist þeirri hugsun að hann væri í raun ekki vitur, þótt hann væri talinn vitur af mörgum og sjálfur taldi hann sig enn vitrari; og ég fór og reyndi að útskýra fyrir honum að hann teldi sig vitran en væri í raun ekki vitur; Afleiðingin varð sú að hann hataði mig og nokkrir viðstaddir sem heyrðu til okkar fylltust einnig andúð á mér. Svo ég yfirgaf hann og sagði við sjálfan mig þegar ég gekk í burtu: „Jæja, hvorugur okkar veit neitt sem er raunverulega fagurt og gott, en ég er betur settur en hann – því hann veit ekkert og heldur að hann viti. Ég hvorki veit né held að ég viti. Að þessu leyti virðist ég því hafa örlítið forskot á hann.“ Síðan fór ég til annars, sem gerði enn meira tilkall til visku, og niðurstaða mín var nákvæmlega sú sama. Þar eignaðist ég nýjan óvin, auk margra annarra.

Eftir þetta fór ég til hvers mannsins á fætur öðrum, þótt ég gerði mér fulla grein fyrir fjandskapnum sem ég vakti. Mér þótti það miður og óttaðist afleiðingarnar, en nauðsyn rak mig áfram. Orð guðsins, hugsaði ég, hlaut að ganga fyrir. Og ég sagði við sjálfan mig: „Ég verð að fara til allra sem virðast vita og komast að merkingu véfréttarinnar.“ Og ég sver ykkur, Aþeningar, við hundinn sver ég! – því ég verð að segja ykkur sannleikann – niðurstaða leitar minnar var einmitt þessi: Ég komst að því að þeir menn sem mest orð fór af voru nánast þeir heimskustu; og að sumir sem minna fór fyrir voru í raun vitrari og betri. Ég mun segja ykkur söguna af flakki mínu og Heraklesarþrautum, ef svo má að orði komast, sem ég lagði á mig til að komast að því að véfréttin var óhrekjanleg. Þegar ég yfirgaf stjórnmálamennina fór ég til skáldanna; harmleikjaskálda, dýþýrambaskálda og alls kyns. Og þar, sagði ég við sjálfan mig, muntu verða afhjúpaður; nú muntu komast að því að þú ert fáfróðari en þeir. Því tók ég með mér til þeirra nokkra af flóknustu köflunum í þeirra eigin ritum og spurði hvað þeir merktu – í þeirri trú að þeir myndu kenna mér eitthvað. Trúið þið mér? Ég skammast mín næstum fyrir að tala um þetta, en samt verð ég að segja að það er varla nokkur maður viðstaddur sem hefði ekki talað betur um kveðskap þeirra en þeir gerðu sjálfir. Það sýndi mér á augabragði að það er ekki af visku sem skáld yrkja ljóð, heldur af eins konar snilligáfu og innblæstri; þau eru eins og spámenn eða sjáendur sem segja líka margt merkilegt en skilja ekki merkingu þess sem þau segja. Og skáldin virtust mér haldin sömu villu; og ég tók ennfremur eftir því að vegna kveðskapar síns töldu þau sig vera vitrust manna í öðrum hlutum þar sem þau voru ekki vitur. Því fór ég frá þeim og taldi mig betur settan af sömu ástæðu og gagnvart stjórnmálamönnunum.

Að lokum fór ég til handverksmannanna, því ég vissi að ég kunni nánast ekki neitt, ef svo má segja, og ég var viss um að þeir kynnu margt merkilegt; og í því skjátlaðist mér ekki, því þeir kunnu margt sem ég kunni ekki, og í því voru þeir vissulega vitrari en ég. En ég tók eftir því að jafnvel hæfir handverksmenn féllu í sömu villu og skáldin; vegna þess að þeir voru góðir handverksmenn töldu þeir að þeir vissu líka skil á hinum háleitustu málefnum, og þessi ágalli skyggði á visku þeirra – þess vegna spurði ég sjálfan mig fyrir hönd véfréttarinnar, hvort ég kysi heldur að vera eins og ég var, hvorki með þekkingu þeirra né fáfræði, eða eins og þeir að hvoru tveggja leyti; og ég svaraði sjálfum mér og véfréttinni að ég væri betur settur eins og ég var.

> Þessi rannsókn hefur leitt til þess að ég hef eignast marga af verstu og hættulegustu óvinum sem hugsast getur, og hefur jafnframt orðið tilefni margs konar rógburðar, og ég er kallaður vitur, því áheyrendur mínir ímynda sér alltaf að ég búi sjálfur yfir þeirri visku sem ég sýni fram á að aðra skorti: en sannleikurinn er sá, ó Aþenumenn, að guðinn einn er vitur; og merking þessa véfréttarsvars er að viska manna sé lítil eða engin; hann er ekki að tala um Sókrates, hann notar aðeins nafn mitt sem dæmi, eins og hann hafi sagt: „Sá, ó menn, er vitrastur, sem líkt og Sókrates veit að viska hans er í sannleika einskis virði.“ Og þannig geng ég minn veg, hlýðinn guðinum, og rannsaka visku hvers sem er, hvort sem um er að ræða borgara eða aðkomumann, sem virðist vera vitur; og ef hann er ekki vitur, þá sýni ég honum, til að staðfesta orð véfréttarinnar, að hann er ekki vitur; og þessi iðja tekur allan tíma minn, og ég hef engan tíma til að sinna neinu opinberu málefni eða einkahagsmunum mínum, heldur er ég í sárri fátækt vegna hollustu minnar við guðinn.

Órannsakað líf er ekki þess virði að lifa því

Eftir að Sókrates hefur verið sakfelldur fær hann tækifæri til að ávarpa kviðdóminn og reyna að sannfæra hann um að ákveða aðra refsingu en dauða. Sókrates íhugar útlegð en hafnar henni síðan. Hann telur að í útlegð gæti hann ekki lengur sinnt köllun sinni sem heimspekingur, enda yrði erlend borg enn síður móttækileg fyrir óvenjulegum spurningum hans en heimaborgin. Um þennan kost segir hann:

> Einhver mun segja: „En Sókrates, geturðu ekki þagað og farið til erlendrar borgar þar sem enginn skiptir sér af þér?“ Mér reynist mjög erfitt að fá ykkur til að skilja svar mitt. Ef ég segi að með því óhlýðnaðist ég guðlegri skipun og geti þess vegna ekki þagað, trúið þið varla að mér sé alvara. Og ef ég segi að hið æðsta góða í mannlegu lífi felist í daglegri umræðu um dyggð og þau efni sem þið heyrið mig rannsaka hjá sjálfum mér og öðrum, og að órannsakað líf sé ekki þess virði að lifa því, eruð þið enn ólíklegri til að trúa mér. (Platón, Málsvörnin)

Hugmyndin um að „órannsakað“ líf sé ekki þess virði að lifa því snertir kjarna þess sem Sókrates segir knýja sig til heimspekilegs lífernis. Fullyrðingin ætti að fá okkur til að staldra við. Sókrates sýnir skuldbindingu sína við þetta líferni með því að sætta sig jafnvel við dauðann, en jafnframt er það afar alvarleg fullyrðing að órannsakað líf sé einskis virði. Hvað gæti verið verra en að hafa lifað lífi sem ekki var þess virði að lifa? Í ljósi þess sem er í húfi ættum við að spyrja hvað Sókrates eigi við með órannsökuðu lífi og hvernig við getum rannsakað eigið líf á viðeigandi hátt.

Sjálfsrannsókn

Fyrsta tegund rannsóknar sem Sókrates mælir greinilega með er sjálfsrannsókn. Í hofi véfréttarinnar í Delfí var eitt af þremur spakmælum, sem grafin voru í stein, „þekktu sjálfan þig“. Eins og algengt er um orð véfrétta er merkingin ekki ótvíræð. Platón gefur í skyn að þetta kunni að vera viðvörun til þeirra sem ganga inn til véfréttarinnar: „Þekktu stöðu þína gagnvart guðunum!“ Einnig má skilja orðin sem boð um að þekkja eigið eðli og huga áður en leitast er við að skilja annað fólk eða heiminn. Af lífi og starfi Sókratesar má ætla að hann skilji þau sem boð um að rannsaka skoðanir okkar og þekkingu, meta takmörk eigin

þekkingar og leitast við að eyða ósamræmi. Spurningaaðferð Sókratesar, eins og henni er lýst í samræðum Platóns og í útdrættinum hér að framan, er einmitt slík rannsókn.

Sókrates spyr aðra hvort skoðanir þeirra séu innbyrðis samkvæmar og hvort fullnægjandi rök styðji þær. Spurningarnar sýna að hann leggur mikið upp úr samkvæmni og rökstuðningi. Órannsakað líf gæti að hans mati verið líf þar sem fólk hefur skoðanir án raka eða skoðunum sem stangast hver á við aðra. Slíkt líf væri ekki þess virði að lifa vegna þess að því stýrðu skoðanir og hugmyndir sem aldrei hefðu verið prófaðar, rökstuddar eða útskýrðar. Endalausar spurningar kunna að virðast leiðinlegar eða erfiðar og einhver gæti sagt að „fáfræði sé sæla“. Í augum heimspekings er slíkt viðhorf ekki aðeins óæskilegt heldur jaðrar við óskynsemi. Hvað sem gerir líf skynsemisvera þess virði að lifa því hlýtur lágmarkskrafan að vera sú að við trúum því sem ástæða er til að trúa, höldum fram afstöðu sem við getum varið og skiljum hvers vegna við gerum það sem við gerum. Til þess þurfum við að rannsaka sjálf okkur.

Mynd 1.9 Myndin sýnir Sókrates í ítarlegri umræðu við aþensku stjórnmálamennina Alkíbíades og Perikles, sem jafnframt var ræðumaður, og Aspasíu, þekkta konu frá Míletos sem öðlaðist pólitísk og heimspekileg áhrif sem lífsförunautur Perikles. (heimild: „Drawing, Socrates, Pericles, Alcibiades, Aspasia in Discussion” eftir Felice Giani/Cooper Hewitt Smithsonian Design Museum, almenningseign)

Rannsókn á náttúrunni

Þótt Sókrates hafi ekki sett fram kenningu um náttúruna og alheiminn eins og margir heimspekingar á undan Sókratesi má ætla að rannsakað líf krefjist skilnings á heiminum í kringum okkur. Sókrates þekkti vel þær náttúruheimspekilegu kenningar sem voru útbreiddar á hans tíð. Í samræðum Platóns vitnar Sókrates oft í kenningar annarra heimspekinga um reikistjörnur og stjörnur, breytingar í náttúrunni og önnur náttúrufyrirbæri þegar hann spyr viðmælendur sína. Í nokkrum samræðum ræðir Sókrates um eðli sálarinnar og orsakasamhengis, flokkun dýra og plantna og fleiri efni sem telja mætti

til rannsókna á náttúrunni. Hvers vegna gæti slík rannsókn skipt máli fyrir líf sem er þess virði að lifa? Ef til vill er okkur mikilvægt að rækta forvitnina. Skynsemin gerir manninum kleift að rannsaka hvernig hlutirnir virka og uppgötva sannindi um heiminn. Að vanrækja þessa hvöt til skilnings jafngildir því að vanrækja meðfædda hæfileika. Heimspekileg ígrundun getur hjálpað okkur að skilja umhverfi okkar. Slík rannsókn einkenndi heimspekinga fornaldar og má telja hluta af lífi sem er þess virði að lifa.

Mannleg viska er lítils eða einskis virði

Í útdrættinum úr Málsvörn Platóns kannar Sókrates hið undarlega svar véfréttarinnar um að hann sé vitrastur manna. Fyrst reynir hann að sanna að véfréttin hafi rangt fyrir sér með því að finna einhvern vitrari en hann sjálfur. Smám saman áttar hann sig þó á að svarið er eins konar gáta. Hann túlkar það svo að Sókrates sé vitrastur vegna þess að hann einn geri sér grein fyrir að mannleg viska sé lítils eða einskis virði. Þessi uppgötvun er mikilvæg fyrir sjálfsrannsókn hans og felur í sér mikilvægan lærdóm fyrir heimspekinema.

Að skilja takmörk þekkingar

Einn mesti lærdómur víðtækrar háskólamenntunar kann að vera hversu margt við eigum enn ólært um heiminn. Jafnvel virtustu vísindamenn, heimspekingar, stærðfræðingar og sagnfræðingar viðurkenna að sérþekking þeirra nær aðeins yfir afmarkað svið. Ævilangt nám getur í besta falli veitt djúpa innsýn í örlítið brot mannlegrar þekkingar, en utan þess liggur víðfeðmt svið þess sem enginn hefur enn uppgötvað eða skilið. Því er ráðlegt að fylgja Sókratesi: gera sér grein fyrir því sem maður veit ekki og þykjast ekki búa yfir þekkingu sem maður hefur ekki. Fólk á stundum erfitt með þetta vegna þess að það vill skýr svör. Sá sem sannfærir aðra um að hann kunni lausnina á vandamálum þeirra getur öðlast mikil völd yfir þeim. En hættulegt er að þykjast vita það sem maður veit ekki. Á tæknilegum sviðum getur slík neitun á eigin vanþekkingu valdið bilunum, slysum og jafnvel manntjóni. Á siðferðilegum og pólitískum vettvangi getur hún leitt til óþarfs ágreinings, skautunar og vanhugsaðra athafna sem valda siðferðilega ámælisverðri breytni eða öðrum skaða. Mikilvægast er þó að sá sem áttar sig ekki á þekkingarskorti sínum leitar ekki þeirrar þekkingar sem vantar. Sá sem telur sig þegar vita hlustar ekki á gögn sem hrekja skoðanir hans og fer þannig á mis við sannleikann.

Sókratíska aðferðin

Sókrates beitti sérstakri spurningaaðferð sem oft er kölluð sókratíska aðferðin. Hún fólst í að spyrja aðra spurninga fremur en að útskýra eigin skoðanir. Sókrates er yfirleitt tregur til að setja fram eigin hugmyndir um umræðuefnið og biður þess í stað viðmælandann að leggja það til. Ýmsar skýringar eru mögulegar á þessari aðferð. Hann kann að fylgja skipun guðsins, eins og hann segir í Málsvörninni. Hann kann einnig að telja sig skorta þekkingu á efninu og vilja í einlægni læra af öðrum. Þriðji möguleikinn er að hann þykist fáfróður og ætli í raun að leiða viðmælandann í gildru eða auðmýkja hann með því að afhjúpa ósamræmi eða augljós ósannindi í skoðunum hans. Erfitt er að skera úr um hvaða skýring er líklegust, en hér verður sjónum beint að fjórða möguleikanum: kennslufræðilegu hlutverki aðferðarinnar.

Í tveimur samræðum Platóns skýrir Sókrates aðferð sína með líkingu: Hann líkir spurningum sínum við starf ljósmóður í fæðingu. Platón segir móður Sókratesar hafa verið ljósmóður og að hann gegni sambærilegu hlutverki í heimspekilegum samræðum. Markmið sókratískra spurninga er þannig að hjálpa viðmælandanum að uppgötva sannleikann sjálfur. Með því að spyrja og rannsaka fullyrðingar hans hjálpar Sókrates honum að finna sannleikann sjálfur. Aðferðin felur í sér mikilvægan lærdóm um kennslu og nám. Nemendur telja oft að hlutverk þeirra sé aðeins að taka við þekkingu frá kennaranum. Sókrates minnir okkur á að raunverulegt nám krefst eigin uppgötvunar og að kennarinn eigi að aðstoða með gagnrýninni rannsókn og mati svo nemandinn geti sjálfur fundið sannleikann.

Mikilvægi þess að valda ekki skaða

Þótt margir fyrstu heimspekinganna hafi fyrst og fremst reynt að skilja náttúruna beinir Sókrates athyglinni fremur að siðfræði og spurningunni um hvernig lifa eigi góðu lífi. Hann telur megintilgang heimspekinnar vera að bæta líf fólks með því að gera heimspekinginn að betri manneskju. Sókrates segist sjaldan vita nokkuð með vissu, en þau fáu tilvik þar sem hann lýsir yfir þekkingu varða siðferði. Hann heldur einkum fram tveimur umdeildum siðferðisreglum sem virðast ef til vill rangar við fyrstu sýn. Við nánari athugun kunna þær þó að geyma sannindi sem vert er að íhuga.

Skaðaregla Sókratesar

Skaðaregla Sókratesar felur í sér eftirfarandi fullyrðingar:

1. Enginn velur viljandi það sem er skaðlegt honum sjálfum.
2. Þegar einstaklingur vinnur öðrum skaða skaðar hann í raun sjálfan sig.

Fyrri reglan er stundum orðuð þannig að „enginn velji illt af ásetningi“, en framsetningin hér að ofan er skýrari í þessu samhengi. Sókrates telur að þegar fólk velur það sem er slæmt geri það það vegna vanþekkingar. Hann byggir þessa skoðun á þeirri hugmynd að allir þrái hið góða. Að hans mati er það augljóst af innsæi að þrá beinist alltaf að einhverju sem virðist gott í augum þess sem þráir. Því geti enginn valið það sem er skaðlegt vegna skaðans sjálfs. Þegar fólk gerir eitthvað skaðlegt telur það, samkvæmt Sókratesi, að athöfnin leiði til einhvers góðs fyrir það. Fólk velur með öðrum orðum hið illa í þeirri trú að það sé gott eða leiði til einhvers góðs. Reynist sú trú röng stafar það af vanþekkingu en ekki löngun til ills. Hefði fólk skilið afleiðingar gjörða sinna betur, segir Sókrates, hefði það ekki valið hið skaðlega.

Seinni reglan leiðir af þeirri skoðun Sókratesar að mesti skaði sem nokkur getur orðið fyrir sé að sál hans, eða skapgerð, spillist. Þar sem spillt sál verður til við ákvarðanir sem valda skaða spillir sá sem skaðar aðra jafnframt eigin sál og skaðar þannig sjálfan sig. Í lok Málsvarnarinnar (Apology) færir Sókrates rök fyrir því að ekki sé unnt að skaða góða manneskju í þessum skilningi. Unnt sé að drepa hana en ekki spilla skapgerð hennar eða neyða hana til illverka. Sókrates virðist líta á líkamlegar þjáningar og jafnvel dauða sem tímabundinn og minni háttar skaða. Skaðinn sem hlýst af því að spilla skapgerð sinni með lífi í fáfræði eða illvilja sé mun verri en líkamlegur dauði.

HUGSAÐU EINS OG HEIMSPEKINGUR

- Ertu sammála fyrri reglu Sókratesar, sem leiðir hann til að halda því fram að enginn geri skaða viljandi? Hvers vegna ertu sammála eða ósammála honum?
- Geturðu fundið dæmi úr eigin lífi eða reynslu sem sýna fram á að fólk geri skaða af því einu að vilja valda skaða?
- Er seinni fullyrðingin sönn eða ósönn? Geturðu fundið dæmi sem sýna að seinni fullyrðingin sé sönn eða að hún sé ósönn?
- Hvers vegna skyldi Sókrates telja skaða á skapgerð alvarlegri en dauðann sjálfan? Hefur Sókrates rangt fyrir sér? Ef þú telur að hann hafi rangt fyrir sér, á hverju byggir þú þá fullyrðingu?

Þegar þú svarar spurningunum skaltu túlka Sókrates af sanngirni og gefa rökum hans besta mögulega skilning. Enginn vafi leikur á að Sókrates var skarpgreindur. Hann lifði á öðrum tíma og hugmyndir hans kunna að virðast framandi, en við nánari íhugun má sjá að þær eiga enn erindi við okkur. Þegar þú hefur tekið rök hans alvarlega geturðu spurt hvort hugsun hans sé engu að síður ábótavant.

Samanburður á skaðareglu Sókratesar og ahimsa í indverskri hefð

Lærdómsríkt er að bera saman kjarnahugtakið ahimsa í klassískri indverskri heimspeki og skaðareglu Sókratesar. Sanskrítarorðið ahimsa merkir bókstaflega „fjarvera meiðsla eða skaða“. Hugtakið kemur fyrir í ritum hindúa, jaina og búddista og á djúpar rætur í klassískri indverskri hugsun. Þekkt dæmi um ahimsa kemur úr jainisma, þar sem hugtakinu er fylgt eftir með ráðstöfunum sem flestum þættu öfgakenndar, að minnsta kosti meðal jainískra meinlætamanna sem telja ahimsa eitt hinna „miklu heita“. Þeir verða eftir fremsta megni að forðast að skaða nokkra lífveru, viljandi eða óviljandi, þar á meðal skordýr, plöntur og örverur. Undir lok ævinnar kann trúr jainisti jafnvel að fasta til dauða sem síðasta skref í algjöru skaðleysi. Annað þekkt dæmi um ahimsa er heimspeki Mahatma Gandhi. Hann beitti hugtakinu við mótun hreyfingar borgaralegrar óhlýðni án ofbeldis sem að mati sumra flýtti fyrir endalokum breskrar nýlendustjórnar á Indlandi.

Ahimsa telst ein æðsta dyggðin í vedísku hefðinni – Vedaritin eru helgustu rit Indlands – og ein göfugasta kenning indverskrar heimspeki. Hugmyndin um ahimsa mótar dýrasiðfræði, kenningar um réttlátt stríð og samskipti fólks. Á frumspekilegu sviði tengist ahimsa karma, orsakalögmáli sem tengir athafnir og afleiðingar þeirra jafnvel milli æviskeiða. Af því leiðir sú trú að fólk beri síðar byrðar vegna skaða sem það veldur nú, í gegnum samsara, hringrás dauða og endurfæðingar. Samkvæmt þessari trúarlegu og heimspekilegu kenningu ber sálin gott og slæmt karma, ávöxt athafna sinna, frá einu lífi til annars og nýtur góðra verka eða þjáist vegna slæmra. Lögmál karma og endurholdgunar fela í sér að ofbeldi, meiðsli og skaði binda sálina við hringrás endurfæðingar og efnislegrar þjáningar. Sá sem veldur öðrum meiðslum og þjáningu eykur neikvæð áhrif í náttúrunni og skapar þannig slæmar afleiðingar fyrir sjálfan sig. Í indverskri heimspeki eru allar verur tengdar; að skaða aðra veru er því eins og að skaða fjölskyldumeðlim eða hluta af sjálfum sér. Þar sem reynsla einstaklingsins lýtur jafnframt lögmáli karma leiðir skaði sem hann veldur öðrum að lokum til skaða fyrir hann sjálfan.

Ahimsa snýst þó ekki aðeins um að forðast skaða. Iðkun ahimsa krefst einnig kærleika og samúðar með öllum verum. Samkvæmt lögmálum karma og samsara auka kærleiksverk, góðmennska og örlæti hið góða í heiminum. Þau viðurkenna að við erum, með orðum Martins Luther King yngri, „föst í óumflýjanlegu neti gagnkvæmni“ og „ofin í eina örlagaskikkju“ (1963). Kærleikur og samúð auka möguleikann á frelsun undan efnislegri þjáningu.

Gagnlegt er að bera saman indverska hugtakið ahimsa og skaðareglu Sókratesar. Báðar kenningarnar segja að þegar við sköðum aðra, beitum ofbeldi eða völdum þjáningu sköðum við jafnframt okkur sjálf, en þær skýra með ólíkum hætti hvernig skaðinn bitnar á gerandanum. Hvor skýringin finnst þér trúverðugri? Hvaða aðrir kostir eða gallar fylgja hvoru sjónarmiði?

Sókrates segir að enginn óski beinlínis eftir að valda skaða eða gera illt; skaðinn sé afleiðing fáfræði. Indverskir heimspekingar tengja einnig skaða og þjáningu við fáfræði. Að þeirra mati stafar þjáning af bindingu við hverful fyrirbæri, efnisleg jafnt sem óefnisleg, til dæmis tilfinningar, markmið og hugsjónir. Lausnin felst í uppljómun: að átta sig á að skynjun, tilfinningar og langanir spretta af fyrri orsökum í endalausri orsakakeðju. Allt sem henni tilheyrir er hverfult. Sá sem skilur þetta ætti að sjá skaðann sem fylgir bindingunni, það er tilrauninni til að halda í einhverja afurð hinnar endalausu orsakakeðju. Tengsl fáfræði og skaða eru ólík í þessum tveimur heimspekilegu hefðum, en vert er að íhuga í hverju munurinn felst og hvers vegna. Einnig má spyrja hvort fáfræði og skaði tengist á fleiri vegu.

1.4 Yfirlit yfir samtímaheimspeki

NÁMSMARKMIÐ

Í lok þessa hluta muntu geta:

- Greint hlutverk atvinnuheimspekinga innan og utan háskólasamfélagsins.
- Greint skipulag bókarinnar og meginmarkmið hennar.

Akademísk samtímaheimspeki á fátt sameiginlegt með þeim klassísku hefðum sem fjallað var um í fyrri hlutum. Heimspekingar nútímans sérhæfa sig, líkt og aðrir fræðimenn, á afmörkuðum rannsóknarsviðum. Markmið þeirra er að skapa nýja þekkingu sem eykur heimspekilegan skilning á tilteknum vandamálum eða efnisflokkum. Heimspekilegar rannsóknir spretta þó enn af sömu löngun til að skilja hlutina í sem víðustum skilningi. Í þessum hluta er fjallað um hvað felst í námi með heimspeki sem aðalgrein og meginþemu og skipulag bókarinnar eru kynnt í stuttu máli.

Hvað er hægt að gera með heimspeki sem aðalgrein?

Heimspeki er góður kostur sem aðalgrein í breiðu háskólanámi. Hún kynnir heillandi hugmyndir og þjálfar greinandi og skapandi hugsun. Ef viðfangsefni þessarar bókar höfða til þín er vert að íhuga heimspeki sem aðalgrein.

Að verða heimspekikennari

Sá sem stefnir á akademískan feril í heimspeki þarf yfirleitt að ljúka grunnnámi með heimspeki sem aðalgrein og halda síðan áfram í framhaldsnám. Bandarískir tveggja ára háskólar og sumir fjögurra ára háskólar ráða kennara með meistaragráðu í heimspeki, en algengara er að slíkar stöður séu skipaðar fólki með doktorspróf. Samkeppni um akademísk störf er hörð, einkum í hugvísindum og greinum sem tilheyra frjálsri almennri menntun. Jafnvel með doktorspróf getur reynst erfitt að fá starf við háskóladeild. Kennslustörf eru algengari en hrein rannsóknarstörf, þótt mörg þeirra krefjist einnig rannsókna. Heimspekiprófessor eða -kennari kann að þurfa að kenna fjölbreytt efni eftir þörfum skólans. Í rannsóknum einbeita akademískir heimspekingar sér hins vegar gjarnan að mjög afmörkuðu sviði og stefna að sérþekkingu. Hún er jafnan sýnd með rannsóknarafurðum, svo sem doktorsritgerð, bók eða nokkrum fræðigreinum um efnið. Akademísk rannsóknarstörf eru oft tengd fastráðningu, sem veitir sterka vernd gegn óréttmætri uppsögn. Rannsókn á bandarískum alríkisgögnum sýnir þó að 73 prósent akademískra starfa eru utan fastráðningarbrautar og bjóða því ekki möguleika á fastráðningu. Þá eru 40 prósent kennslustarfa við háskóla skipuð stundakennurum eða öðrum hlutastarfandi kennurum. Hlutfall fastráðinna, starfsfólks á fastráðningarbraut og annarra ráðninga er mjög mismunandi eftir stofnunum. Tveggja ára háskólar ráða mun fleiri hlutastarfandi kennara og færri fastráðna, en rannsóknarháskólar ráða hlutfallslega fleiri fastráðna og færri hlutastarfandi kennara (AAUP 2018).

Starfsvettvangur utan akademískrar heimspeki

Fólk með grunn- eða framhaldsgráðu í heimspeki á marga kosti utan kennslu og rannsókna í háskólasamfélaginu. Sú útbreidda hugmynd að tilgangur aðalgreinar í háskóla sé að búa nemanda undir eitt tiltekið starf er að nokkru leyti villandi. Hún getur átt við um sumar starfsmiðaðar greinar, svo sem verkfræði eða hjúkrunarfræði, en síður um breitt nám í hug- og raunvísindum. Margir hefja háskólanám með það fyrir augum að starfa í viðskiptum. Aðrir ætla síðar í sérfræðinám, til dæmis í læknisfræði eða lögfræði. Þótt viðskiptafræði, undirbúningsnám fyrir læknisfræði eða undirbúningsnám fyrir lögfræði kunni að virðast augljósasti kosturinn er sú ályktun líklega of einföld.

Hugmyndin að baki breiðri menntun í hug- og raunvísindum var upphaflega sú að nemendur gætu kynnst fjölmörgum fræðasviðum sem liggja menningu, samfélagi og siðmenningu til grundvallar: náttúru- og félagsvísindum, bókmenntum, sögu, trúarbrögðum og heimspeki. Með námi á þessum sviðum öðlast þeir innsýn í lykilhugmyndir, rannsóknaraðferðir, spurningar og uppgötvanir sem nútímasiðmenning byggist á. Sú innsýn veitir sjónarhorn á samtímann sem byggist á þeirri sögu og þekkingu sem mótaði hann. Áhrif slíkrar menntunar geta umbreytt heimsmynd fólks og ná langt út fyrir undirbúning undir starf.

Þegar langtímatekjur fólks með heimspeki sem aðalgrein eru bornar saman við tekjur útskrifaðra úr öðrum greinum kemur í ljós að heimspekinemar standa sig vel. Byrjunarlaun þeirra eru lægri en í sumum öðrum greinum, en um miðjan starfsferil eru laun þeirra vel samkeppnishæf við laun fólks sem nam til dæmis fjármál, verkfræði eða stærðfræði.

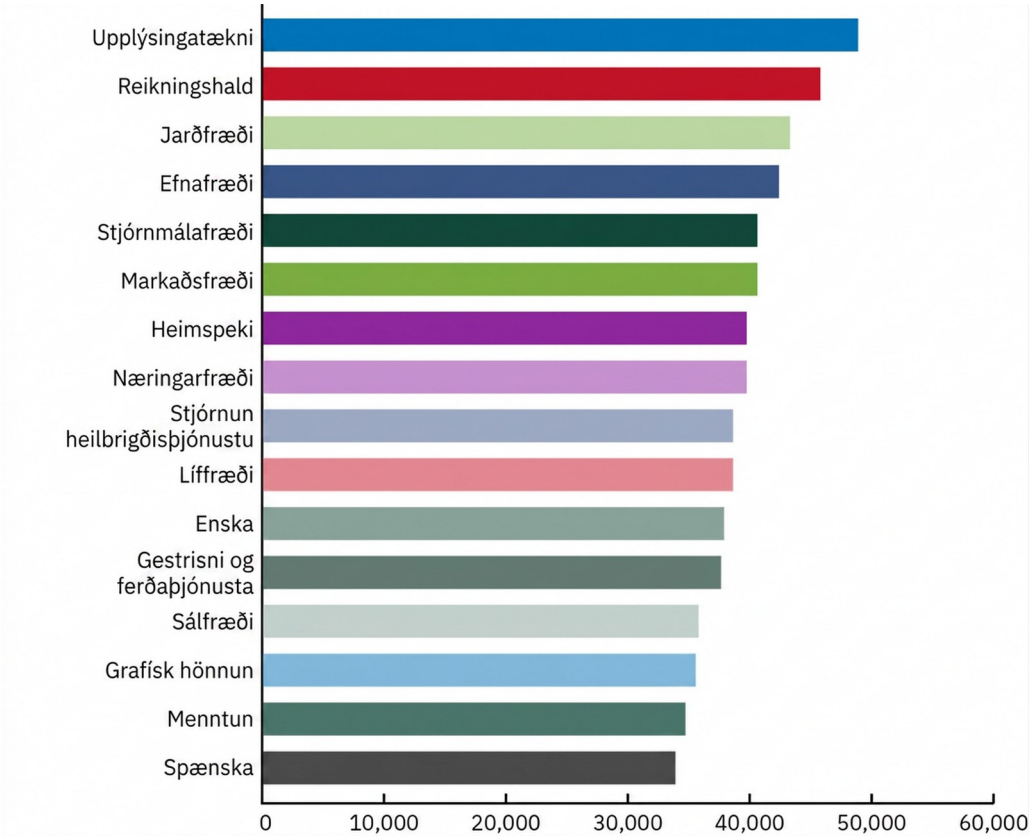

Mynd 1.10 Miðgildi launa á miðjum ferli (10 árum eftir útskrift) eftir háskólagrein. Heimspekinemar þéna að meðaltali meira en þeir sem læra margar aðrar greinar. (heimild: Wall Street Journal) (eignun: Höfundarréttur Rice University, OpenStax undir CC BY 4.0 leyfi)

Heimspekinemar fá auk þess að jafnaði meðal hæstu einkunna allra greina á LSAT- og GMAT-prófunum, sem almennt eru notuð við inntöku í bandarískt laganám og viðskiptanám. Ýmsir fyrrverandi heimspekinemar hafa orðið forstjórar stórfyrirtækja, meðal annars Reid Hoffman, meðstofnandi LinkedIn, og Carly Fiorina, fyrrverandi forstjóri Hewlett-Packard (Chideya 2015).

Margir sem hafa lokið framhaldsgráðu í heimspeki og starfað sem prófessorar eða kennarar hafa síðar náð góðum árangri á öðrum vettvangi, til dæmis hjá sprotafyrirtækjum, í tækni og viðskiptum, siðanefndum og miðlun heimspeki til almennings. Nigel Warburton, fyrrverandi heimspekiprófessor, stofnaði hlaðvarpið Philosophy Bites, sem er meðal mest sóttu fræðilegu hlaðvarpa heims, og er jafnframt aðalritstjóri veftímaritsins Aeon. David Barnett, einnig fyrrverandi heimspekiprófessor, stofnaði fyrirtækið PopSockets árið 2012 eftir að hann yfirgaf háskólastarf. Fyrirtækið hefur nú yfir 200 starfsmenn og hundruð milljóna Bandaríkjadala í árstekjur. Tækni-, taugavísinda- og lækningafyrirtæki sækjast einnig í vaxandi mæli eftir heimspekingum til að aðstoða við rannsóknir og siðferðilegt mat. Marcus Arvan heldur úti opinberu skránni Philosophers in Industry yfir heimspekinga úr háskólastarfi sem hafa fengið störf á öðrum vettvangi. Heimspekingar starfa með öðrum orðum víða, vinna gagnleg störf og geta aflað góðra tekna. Áhyggjur af atvinnumöguleikum ættu því ekki að fæla fólk frá heimspekinámi.

Yfirlit yfir kennslubókina

Kennslubókin er skipulögð í samræmi við helstu sérsvið akademískrar samtímaheimspeki. Þeim má skipta í sögulegar hefðir; frumspeki og þekkingarfræði; vísindi, rökfræði og stærðfræði; og gildisfræði. Svið vísinda, rökfræði og stærðfræði tekur meðal annars til táknrökfræði samtímans og þverfaglegra rannsókna í stærðfræðiheimspeki og vísindaheimspeki. Það tengist náið frumspeki og þekkingarfræði. Gildisfræði tekur til meta-siðfræði og merkingar gilda, fagurfræði, normatívrar siðfræði og stjórnmálaheimspeki. Bókin veitir almennt yfirlit yfir hvert þessara sviða, kynnir fræðilegan grunn þeirra og sýnir hvernig beita má þeim á áhugaverð álitamál samtímans. Hún hefur jafnframt skýra fjölmenningarlega áherslu. Heimspeki hefur verið rannsökuð og iðkuð um allan heim frá upphafi skráðrar sögu. Með því að leggja áherslu á það er leitast við að vinna gegn evrópskri slagsíðu í vestrænni heimspekikennslu og skapa námskrá sem tekur betur til fjölbreyttra hefða.

Í bókinni kynnist þú fjölbreyttum hópi heimspekinga og hugmynda frá Grikklandi, Róm og Kína fornaldar, hinum klassíska íslamska heimi, Evrópu síðmiðalda, Afríku, Indlandi, Japan og Rómönsku Ameríku. Tímalínur og önnur hjálpartæki staðsetja efnið í ólíkum heimshlutum og tímabilum.

Hvort sem þú heldur áfram að læra heimspeki eða þetta verður eina heimspekinámskeiðið þitt geta þær hugsunarvenjur og aðferðir sem þú lærir haft umbreytandi áhrif. Þegar þú ígrundar hvernig tilteknar aðstæður tengjast stærri heild, rannsakar eigin hlutdrægni og skoðanir með gagnrýnum hætti og kannar heiminn með opnum huga og röklegum rannsóknaraðferðum öðlast þú ríkari skilning á sjálfum þér og stöðu þinni í heiminum.

Samantekt

1.1 Hvað er heimspeki?

Orðið „heimspeki“ er komið úr forngrísku. Heimspekingur er þar sá sem elskar visku eða leitar hennar: philia merkir ást eða sókn og sophia visku. Elstu grísku heimspekingarnir voru þó ekki nefndir heimspekingar heldur spekingar. Spekingahefðin er að mestu forsöguleg og geymir frásagnir af því hvernig skynsemi, viska, guðrækni og dygð ruddu brautina fyrir þær nýjungar sem urðu undirstaða blómlegrar menningar fornaldar. Einkum í Grikklandi þróaðist hún yfir í náttúruspeki, þar sem fornir fræðimenn og heimspekingar reyndu að skýra náttúrufyrirbæri með röklegum aðferðum.

Wilfrid Sellars leggur áherslu á að heimspekin leitist við að skilja afar vítt svið viðfangsefna — raunar allt sem unnt er að skilja. Heimspekingar velja sér viðfangsefni sem eru fróðleg og áhugaverð og varpa ljósi á heiminn og stöðu okkar í honum. Til að meta hvað sé áhugavert eða vert rannsóknar þurfa þeir að þroska með sér sérstaka færni. Sellars lýsir henni sem eins konar verkviti: hæfninni til að rata um heim hugtakanna og skilja hvernig þau tengjast, styðja hvert annað og eru hvert öðru háð — í stuttu máli hvernig hlutirnir hanga saman.

1.2 Hvernig komast heimspekingar að sannleikanum?

Markmið heimspekinnar er að móta samkvæma heildarskýringu á því hvernig heimurinn birtist okkur og samræma hana jafnframt niðurstöðum vísindanna. Heimspekin hefur haft djúp áhrif á mannkynssöguna. Þess vegna er gagnlegt að glíma við rit fyrri heimspekinga þegar tekist er á við brýnar heimspekilegar spurningar samtímans.

Innsæishugtak samtímaheimspekinga má einkum rekja til Platons. Hjá honum fól innsæi (nous) í sér beina sýn á eðli hlutanna. Hugtakið hefur einnig fengið trúarlega skírskotun, líkt og innsæisþekking veiti augnablikssýn á guðlegt ljós.

Með heilbrigðri skynsemi eiga heimspekingar við tilteknar grundvallarstaðhæfingar sem byggjast á beinni skynreynslu. Talsmenn heilbrigðrar skynsemi hafna því að unnt sé að draga sumar slíkar staðhæfingar í efa.

Tilraunaheimspeki er tiltölulega ný stefna þar sem heimspekingar beita reynslubundnum rannsóknaraðferðum á borð við aðferðir sálfræðinga og hugfræðinga. Þannig kanna þeir hvað almenningur telur um heimspekileg álitaefni. Heilbrigð skynsemi og innsæi eru þegar notuð sem gögn í heimspekilegri röksemdafærslu. Því er eðlilegt að athuga hvort hugmyndir heimspekinga um þau samræmist því sem fólk almennt telur.

Rökfræði formgerir þær leiðir sem við notum, eða ættum að nota, þegar við færum rök fyrir staðhæfingum. Fyrsta og mikilvægasta skrefið er að greina staðhæfingu sem niðurstöðu röksemdafærslu. Niðurstaðan er studd af setningunum sem koma á undan henni og nefnast forsendur. Röksemdafærsla er með öðrum orðum formleg framsetning á stuðningi við staðhæfingu: staðhæfingin er niðurstaðan en stuðningsástæðurnar eru forsendurnar.

Skoðanir eða staðhæfingar eru samkvæmar innbyrðis ef þær geta allar verið sannar samtímis. Geti þær það ekki stangast þær á. Órökrétt er að fallast á mótsagnakenndar staðhæfingar, enda er mótsögn röklegur ómöguleiki. Sá sem aðhyllist ósamkvæmar skoðanir hlýtur því að hafa rangt fyrir sér um að minnsta kosti sumar þeirra.

Hugtakagreining er ein þeirra aðferða sem heimspekingar nota til að skýra og skilja heimspekilegar staðhæfingar, hvort sem um forsendur eða niðurstöður er að ræða. Hún felst í að greina hugtök og hugmyndir eins og þau birtast í staðhæfingum eða setningum. Greining hefur frá upphafi verið hluti af hugtakanotkun og aðferðafræði heimspekinnar. Í einföldustu mynd felst hún í að skipta flóknum hugmyndum í einfaldari þætti. Hugtakagreining nær jafnframt yfir nokkrar skyldar leiðir til að leita sannleika. Allar miða þær að skýrari og nothæfari skilgreiningu þeirra hugtaka sem um ræðir.

1.3 Sókrates sem söguleg fyrirmynd heimspekings

Nær allt sem við vitum um Sókrates byggist á þeirri mynd sem Platon dregur upp af honum sem helsta spyrjandanum í flestum samræðunum. Sú afstaða að órannsakað líf sé ekki þess virði að lifa er kjarninn í skýringu Sókratesar á eigin heimspekilega líferni. Hann hvetur fyrst og fremst til sjálfsrannsóknar. Þótt Sókrates segist sjaldan vita nokkuð snúa þau fáu atriði sem hann telur sig þekkja beint að siðferði. Einkum setur hann fram tvær umdeildar

siðferðisreglur sem kunna í fyrstu að virðast rangar: 1) Enginn velur vitandi vits það sem skaðar hann sjálfan. 2) Sá sem vinnur öðrum mein vinnur í raun sjálfum sér mein.

Sókrates beitti sérstakri spurningaaðferð sem oft er nefnd sókratíska aðferðin. Í stað þess að útlista eigin skoðanir spurði hann viðmælendur sína. Markmiðið var að hjálpa þeim að uppgötva sannleikann sjálfir. Með spurningum sínum og athugun á staðhæfingum viðmælandans leiddi Sókrates hann að eigin niðurstöðu.

1.4 Yfirlit um samtímaheimspeki

Akademísk samtímaheimspeki er frábrugðin klassískum heimspekihefðum þótt hvatinn til að stunda heimspeki sé hinn sami. Sá sem hyggst starfa við heimspeki í háskóla þarf framhaldsgráðu, að öllum líkindum doktorspróf. Heimspekinám á hvaða stigi sem er getur þó lagt grunn að gefandi starfsferli á fjölmörgum sviðum.

Skipulag kennslubókarinnar endurspeglar í stórum dráttum helstu sérsvið akademískrar samtímaheimspeki. Þau skiptast í sögulegar hefðir; frumspeki og þekkingarfræði; vísindi, rökfræði og stærðfræði; og gildisfræði. Sviðið vísindi, rökfræði og stærðfræði nær meðal annars yfir nútíma táknrökfræði og þverfaglegar rannsóknir í heimspeki stærðfræði og vísinda. Það tengist frumspeki og þekkingarfræði náið. Gildisfræði tekur meðal annars til meta-siðfræði og merkingar gilda, fagurfræði, normatívra siðfræðikenninga og stjórnmálaheimspeki. Bókin veitir almennt yfirlit yfir hvert þessara sviða.

Lykilhugtök

Ahimsa
: ein ædsta dygð klassískra indverskra trúarbragða; sú iðkun að forðast að vinna öðrum lifandi verum mein.

Rökfærsla
: runa setninga þar sem sumar þeirra, svonefndar forsendur, styðja aðra setningu sem nefnist niðurstaða.

Samkvæmni
: það að tilteknar skoðanir eða staðhæfingar geti allar verið sannar samtímis.

Heilbrigð skynsemi
: þekking sem byggist einkum á skynjun og virðist greinilega eða augljóslega sönn.

Hugtakagreining
: greining setninga eða staðhæfinga í einstaka þætti til að skýra merkingu þeirra.

Ákveðin lýsing
: aðferð við hugtakagreiningu þar sem hlutheiti eða sérnafni er skipt út fyrir lýsandi orðasamband sem auðkennir hinn nefnda hlut með ótvíræðum hætti.

Upptalning
upptalning þeirra þátta sem mynda hugtak, hugmynd eða hlut.

Tilraunaheimspeki
heimspekileg stefna sem beitir aðferðum tilraunavísinda til að prófa heimspekilegar staðhæfingar.

Innsæi
örugg og augljós vitneskja; svo skýr þekking að hún virðist ekki geta verið röng.

Rökfræði
formgerð rökhugsunar.

Míletosmenn
skóli frumheimspekinga frá Míletos sem fylgdu Þalesi; þeir rannsökuðu undirliggjandi orsakir náttúrufyrirbæra.

Heimspeki
„ást á visku“; fræðigrein sem leitast við að öðlast sem víðtækastan skilning á veruleikanum. Hún einkennist af röklegum skýringum og vilja til að draga gefnar forsendur í efa.

Umsögn
sá hluti setningar sem lýsir eða einkennir hlut eða nafn. Umsögn í heimspeki er annað hugtak en umsögn í málfræði og ekki má rugla skilgreiningunum saman.

Ígrundað jafnvægi
endurskoðun fræðilegrar afstöðu með því að bera kenninguna og hagnýta beitingu hennar ítrekað saman; markmiðið er samkvæmni milli kenningar og framkvæmdar.

Spekingur
vitur manneskja; í mörgum fornum menningarsamfélögum voru mikilsmetnir vitringar nefndir spekingar.

Sanatana dharma
kjarni eða algilt safn siðferðilegra og trúarlegra skyldna sem taldar voru gilda um alla íbúa Indlands til forna, óháð þjóðfélagsstétt eða kasti; hugmyndin er eldri en heitið hindúatrú.

Sókratíska aðferðin
spurningaaðferð sem Sókrates beitti og var síðar kennd við hann; henni var ætlað að hjálpa fólki að átta sig á eigin hugsun og komast að sannleika.

Hugartilraun
ímynduð atburðarás sem reynir á heimspekilega kenningu eða hugtak með því að kanna hvernig það ætti við í hinum ímynduðu aðstæðum.

Heimildir

———. *The Republic*. Translated by Allan Bloom. New York: Basic Books, 1968.

Adler, Joseph A. 2006. “Daughter/Wife/Mother or Sage/Immortal/Bodhisattva? Women in the Teaching of Chinese Religions.” *ASIANetwork Exchange* 14 (2): 11–16.

American Associate of University Professors (AAUP). 2018. “Data Snapshot: Contingent Faculty in US Higher Ed.” October 11, 2018. https://www.aaup.org/sites/default/files/10112018%20Data%20Snapshot%20Tenure.pdf.

Cheng, Julia. 1983. “The Ancient Sages (sheng): Their Identity and Their Place in Chinese Intellectual History.” *Oriens Extremus* 30:1–18.

Chideya, Farai. 2015. “Philosophers Don’t Get Much Respect, But Their Earnings Don’t Suck.” *FiveThirtyEight*. November 11, 2015. https://fivethirtyeight.com/features/philosophers-dont-get-much-respect-but-their-earnings-dont-suck/.

Descartes, René. “The Rules for the Direction of the Mind.” *The Philosophical Writings of Descartes*. Translated and edited by John Cottingham, Robert Stoothoff, and Dugald Murdoch, 7–78. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

Diogenes Laërtius. (1925) 1972. *Lives of Eminent Philosophers*. Translated by R. D. Hicks. New York: G.P. Putnam’s Sons. http://data.perseus.org/citations/urn:cts:greekLit:tlg0004.tlg001.perseus-eng1:1.prologue

King, Martin Luther, Jr. 1963. “Letter from Birmingham Jail.” April 16, 1963. https://letterfromjail.com/.

McCarthy, Julie. 2015. “Fasting to the Death: Is It a Religious Rite or Suicide?” *NPR*. September 2, 2015. https://www.npr.org/sections/goatsandsoda/2015/09/02/436820789/fasting-to-the-death-is-it-a-religious-rite-or-suicide.

Moore, G. E. 1939. “Proof of an External World.” *Proceedings of the British Academy* 25:273–300.

Oruka, Henry Odera. 1990. *Sage Philosophy: Indigenous Thinkers and Modern Debate on African Philosophy*. Nairobi: African Center for Technological Studies (ACTS) Press; also published by Leiden, The Netherlands: Brill.

Plato. *Apology*, translated by Benjamin Jowett. http://classics.mit.edu/Plato/apology.html

Plato. *Apology*. Translated by Benjamin Jowett. http://classics.mit.edu/Plato/apology.html.

Rout, Naresh. 2016. “Role of Women in Ancient India.” *Odisha Review*, 72 (6): 42–47.

Sellars, Wilfred. 1962. “Philosophy in the Scientific Image of Man.” In *Frontiers of Science and Philosophy*, edited by Robert Colodny, 35–78. Pittsburgh: University of Pittsburgh.

Waithe, Mary Ellen, ed. 1987. *A History of Women Philosophers, Vol. I: Ancient Women Philosophers, 600 BC–500 AD*. Boston, MA: Martinus Nijhoff Publishers.

Zhang, Fenzhi. 2015. *Xi Jinping: How to Read Confucius and Other Chinese Classical Thinkers*. Beijing: CN Times Books.

Upprifjunarspurningar

1.1 Hvað er heimspeki?

1. Hvaða einkenni áttu fornir spekingar í grískum, indverskum og kínverskum heföum sameiginleg?
2. Hvaða eiginleikar þarf maður að hafa til að teljast spekingur?
3. Hvernig tengjast spekingar og heimspekingar?
4. Nefndu fornan heimspeking eða speking sem stundaði það sem líktist náttúruvísindum. Hvað gerði iðkun hans vísindalega?
5. Hvað felst í því að heimspekin „líti til heildarinnar“? Að hvaða leyti greinir það hana frá öðrum fræðigreinum?
6. Hvers vegna þurfa heimspekingar að hafna hugmyndum eða forsendum sem kunna að teljast viðunandi í öðrum fræðigreinum?

1.2 Hvernig komast heimspekingar að sannleikanum?

7. Hvaða fimm tegundir gagna eru algengar í heimspeki? Hverjar þeirra eru reynslubundnar? Hverjar krefjast hvorki athugunar né tilraunar?
8. Hvaða þrjár aðferðir eru notaðar við hugtakagreiningu? Skýrðu hvernig þær virka.
9. Hvað er samkvæmni? Hvað felst í því að skoðanir eða staðhæfingar séu samkvæmar innbyrðis?
10. Hvað eiga heimspekingar við með innsæi?
11. Hvað eru hugartilraunir?

1.3 Sókrates sem söguleg fyrirmynd heimspekings

12. Hugleiddu niðurstöðu Sókratesar um að „mannleg viska sé lítils eða einskis virði“. Telur þú hana rétta? Hvers vegna eða hvers vegna ekki?
13. Telur þú sókratísku aðferðina árangursríka leið til að viðhalda auðmýkt gagnvart eigin þekkingu?
14. Hvað telur þú að Sókrates eigi við þegar hann segir að órannsakað líf sé ekki þess virði að lifa? Ertu sammála?
15. Berðu saman siðfræði Sókratesar og hindúahugsjónina ahimsa. Hvað eiga þær sameiginlegt og hvað greinir þær að?

1.4 Yfirlit um samtímaheimspeki

16. Hver eru helstu sérsvið akademískrar heimspeki?

Ítarefni

Arendt, Hannah. 1971. “Thinking and Moral Considerations.” *Social Research* 38 (3): 417–446.

Daniels, Norman. 2016. “Reflective Equilibrium.” The Stanford Encyclopedia of Philosophy. Uppfært 14. október 2016. https://plato.stanford.edu/archives/sum2020/entries/reflective-equilibrium/.

Knobe, Joshua. án ártals. “Program in Cognitive Science and Department of Philosophy.” Department of Philosophy and Cognitive Science at Yale, Experimental Philosophy. http://experimental-philosophy.yale.edu/

Ludlow, Peter. 2018. “Descriptions.” The Stanford Encyclopedia of Philosophy. Uppfært 5. apríl 2018. https://plato.stanford.edu/archives/fall2018/entries/descriptions/.

Marques, Joan. 2012. “Consciousness at Work: A Review of Some Important Values, Discussed from a Buddhist Perspective.” *Journal of Business Ethics* 105 (1): 27–40.

Masolo, Dismas. 2016. “African Sage Philosophy.” The Stanford Encyclopedia of Philosophy. Uppfært 22. febrúar 2016. https://plato.stanford.edu/archives/spr2016/entries/african-sage/.

Plato. “The Theaetetus.” Þýtt af Benjamin Jowett. http://classics.mit.edu/Plato/theatu.html.

2. KAFLI

Gagnrýnin hugsun, rannsóknir, lestur og ritun

Mynd 2.1 Hugsun: höggmynd af tveimur hugsandi manneskjum í Prag. (Mynd: aðlögun á „Thinking“ eftir Kurtis Garbutt/Flickr, CC BY 2.0)

Yfirlit kafla

- 2.1 Heilinn er ályktunarvél
- 2.2 Að vinna gegn hugrænum skekkjum með gagnrýninni ígrundun
- 2.3 Að temja sér góðar hugsunarvenjur
- 2.4 Upplýsingaöflun, heimildamat og skilningur á gögnum
- 2.5 Lestur heimspekitexta
- 2.6 Ritun heimspekiritgerða

2 Inngangur

Þú hefur líklega heyrt talað um „gagnrýna hugsun“ og sennilega verið sagt að tileinka þér hana. Samt er þér ef til vill ekki fyllilega ljóst hvað hugtakið merkir, enda er það illa skilgreint

og gagnrýnin hugsun sjaldan kennd sérstaklega. „En ég kann að hugsa," gætirðu sagt, og það er vissulega rétt. Gagnrýnin hugsun er þó sérstök færni. Kaflinn er óformlegur og hagnýtur leiðarvísir um gagnrýna hugsun og veitir jafnframt leiðsögn við rannsóknir, lestur og ritun í heimspekinámi.

Gagnrýnin hugsun samanstendur af færni, venjum og viðhorfum sem stuðla að skýrri og ígrundaðri rökhugsun. Heimspekinám getur nýst sérstaklega vel til að efla þessa færni, en tengsl heimspeki og gagnrýninnar hugsunar eru ekki alltaf skýr. Hér er fjallað um gagnrýna hugsun frá hagnýtu sjónarhorni. Markmiðið er að auka skilning þinn á gildrum hversdagslegrar hugsunar og hjálpa þér að ná betri tökum á heimspekinámi.

Þótt þú hafir ef til vill þjálfað rannsóknar-, lestrar- og ritfærni á öðrum námskeiðum, til dæmis á almennu ritunarnámskeiði, eru vitsmunalegar kröfur heimspekináms annars eðlis. Hér færðu hagnýt ráð um hvernig best er að haga rannsóknum, lestri og ritun í heimspeki.

2.1 Heilinn er ályktunarvél

NÁMSMARKMIÐ

Í lok þessa hluta getur þú:

- lýst hlutverki tilfinninga í hugsun.
- útskýrt hvernig hugræn kerfi draga ályktanir án meðvitaðrar hugsunar.

Eitt fyrsta skrefið í átt að gagnrýnni og ígrundaðri hugsun er að skilja hvernig og hvers vegna okkur hættir til að hugsa rangt. Slík mistök stafa ekki af skorti á greind heldur af því hvernig hugurinn starfar og getur eðlilega leitt okkur á villigötur.

Frá líffræðilegu sjónarhorni hefur þróun í hundruð þúsunda ára mótað heilann í afar skilvirka ályktunarvél. Ályktun er hugarferli sem gerir okkur kleift að draga ályktanir af gögnum. Þótt við hugsum gjarnan um ályktanir sem yfirvegað og meðvitað ferli drögum við alls kyns ályktanir ómeðvitað, áreynslulaust og samstundis; raunar er mestöll skynjun einhvers konar ályktun. Þessi hæfni hefur skipt sköpum fyrir afkomu mannsins, en niðurstöðurnar eru ekki alltaf réttar. Með því að átta okkur á því hvernig heilinn bægir frá ógnum og skapar „hugrænan léttleika", það er vellíðan og öryggistilfinningu, getum við leiðrétt gallaða hugsun og varast hana.

Aðlögunarhæfni heilans og fyrirhyggja

Ein af niðurstöðum þróunarlíffræðinnar er að sérhver fruma og hvert líffæri líkamans sé aðlagað sínu nánasta umhverfi þannig að líklegra verði að gen okkar berist til næstu kynslóðar. Því er gagnlegt að skoða hvernig heilinn stuðlar að því að gen okkar berist áfram. Með hugsun, útreikningum, forspá og ályktunum auðveldar heilinn okkur að lifa af, finna maka og eignast afkvæmi. Náttúrulegir og erfðamótaðir hugsunarhættir okkar þjóna því ekki endilega markmiðum heimspeki, vísinda eða sannleiksleitar.

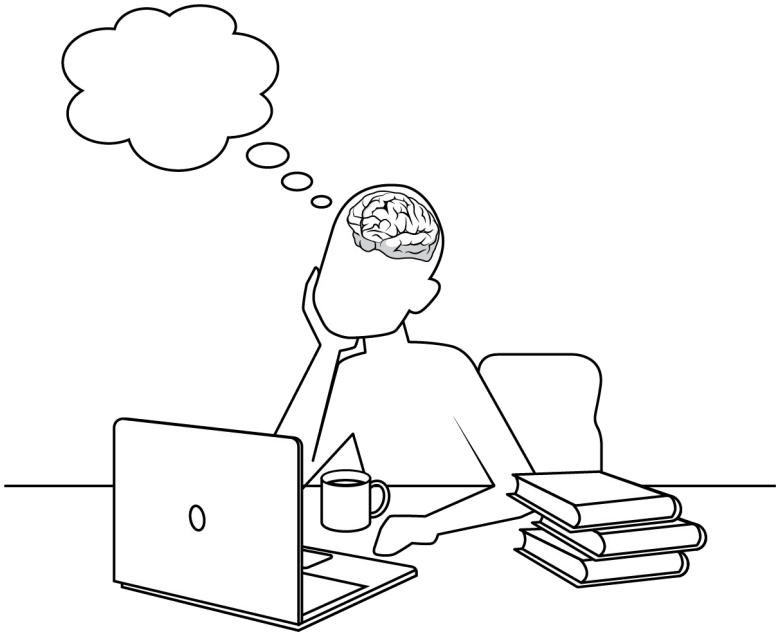

Mynd 2.2 Vandinn um tengsl hugar og heila snýst um hið óljósa samband hugsana, tilfinninga og skynjana annars vegar og taugafræðilegra og rafefnafræðilegra ferla í heilanum hins vegar. (Mynd: Rice University/OpenStax, CC BY-NC-SA 4.0)

Heimspekilegir fyrirvarar við tal um heilann

Áður en lengra er haldið þarf að greina milli heilans og hugans. Samband þeirra er eitt meginviðfangsefni frumspekinnar og hluti af vandanum um tengsl hugar og líkama, sem hér mætti einnig kalla vandann um tengsl hugar og heila. Vandinn snýst í stuttu máli um samband lífræna gráa og hvíta efnisins í höfuðkúpunni, heilans, við meðvitaða reynslu, það er hugann. Heilinn og miðtaugakerfið eru efnisleg undirstaða hugsana, skynjana, tilfinninga, ímyndunar og langana, í stuttu máli alls hugarlífs okkar. Líffræðin ein segir þó ekki hvert samband huglægrar reynslu okkar er við taugafræðileg og rafefnafræðileg ferli heilans. Er samband hugar og heila líkt sambandi eldinga og rafhleðslu eða regnboga og ljósbrots í vatnsdropum? Er „hugur“ með öðrum orðum aðeins heiti á ákveðinni heilastarfsemi? Sumir heimspekingar telja svo vera. Ekki er þó auðvelt að tengja hverja tegund hugarstarfsemi við tiltekna heilastarfsemi. Einnig virðist eitthvað úr huglægri reynslu okkar glatast þegar reynt er að skýra hana að fullu með heilastarfsemi. Aðrir heimspekingar telja því hugann vera annað en heilann. Hvað sem því líður eru hugur og heili nátengdirir með hætti sem enn er að nokkru leyti ráðgáta. Rannsóknir í sálfræði og hugfræði geta hjálpað okkur að skilja hvernig bæta megi hugsun okkar. Þær lýsa því hvernig heilinn starfar í reynd, en gagnrýnin hugsun fjallar um hvernig við ættum að hugsa. Skilningur á því hvernig við hugsum í reynd getur hjálpað okkur að móta betri aðferðir, en lýsingar sálfræðinnar ákveða ekki sjálfar hvernig okkur ber að hugsa. Í þessum kafla skoðum við sálfræðilegar niðurstöður sem geta hjálpað þér að ígrunda hvernig hugsunin getur farið úrskeiðis.

TENGSL

Lestu meira um eðli hugans og vandann um tengsl hugar og líkama í kaflanum um frumspeki.

Táknun sem vörpun

Heimspekingar og hugfræðingar nota hugtakið táknun um grunneiningar hugsunar, þótt okkur kunni að finnast hugsun einfaldlega vera samsett úr hugmyndum. Táknanir eru einingar hugsunar sem bera upplýsingar. Hugmyndina má rekja til Aristótelesar og hún hefur lengi gegnt mikilvægu hlutverki í heimspeki, en í samtímaheimspeki hefur orðið táknun fengið nákvæmari merkingu. Þegar við hugsum um eitthvað með skynjun, ímyndun, minni eða löngun táknum við það. Viðfangið getur verið til staðar og raunverulegt, skáldað, ímyndað í framtíðinni eða munað úr fortíðinni. Táknanir geta einnig verið ómeðvitaðar: hugurinn getur haft ákveðið inntak sem beinist að viðfangi án þess að manneskjan geri sér grein fyrir táknuninni.

Jafnvel við tiltölulega einfalda sjónskynjun dregur heilinn flóknar ályktanir í táknunarferlinu. Skoðum köflótta mynstrið hér fyrir neðan. Ætla mætti að heilinn taki óvirka hugarmynd af mynstrinu, líkt og augað væri myndavélarlinsa og heilinn framkallaði mynd fyrir hugann. Sú líking er þó gölluð. Hvar væri myndin í heilanum og hver horfði á hana? Sjónhverfingar leiða fleiri vandamál líkingarinnar í ljós. Skoðaðu köflóttu reitina á mynd 2.2. Eru láréttu línurnar samsíða?

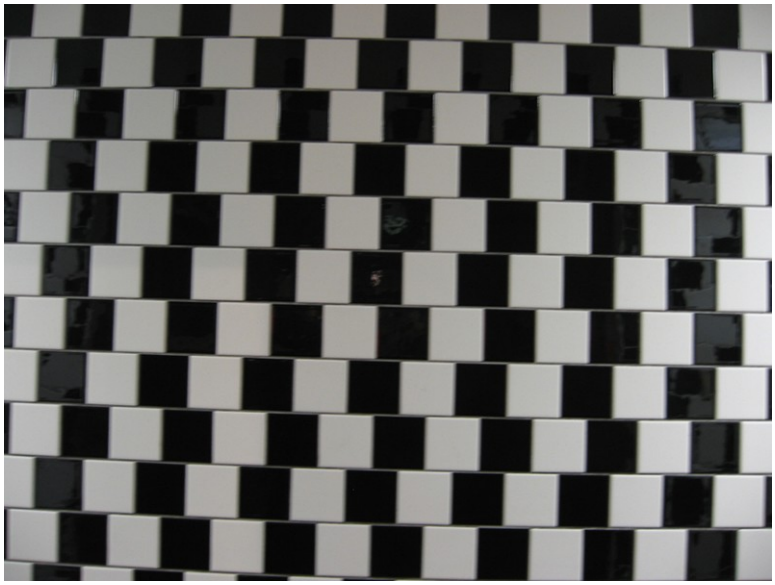

Mynd 2.3 Láréttu línurnar í mynstrinu eru samsíða, þótt erfitt sé að sjá það nema horft sé á myndina frá hlið. Þetta er ein fjölmargra sjónhverfinga. (Mynd: „Optical Illusion“ eftir Selena N. B. H./Flickr, CC BY 2.0)

Láréttu línurnar eru í raun samsíða, en erfitt er að sjá það nema horft sé á myndina frá hlið. Ótal dæmi eru um slíkar skynvillur. Við upplifum umheiminn sem stöðuga, heildstæða og skarpa mynd með jöfnum litum. Sjónsviðið er þó takmarkað og óskýrt við jaðrana og litir breytast eftir birtu, fjarlægð, hreyfingu og mörgu öðru. Heilinn skráir því ekki heiminn óvirkt eins og myndavél heldur varpar fram skiljanlegri mynd af honum.

Taugavísindamaðurinn David Eagleman (2011) líkir skynjun við forsíðu dagblaðs. Forsíðan birtir ekki tæmandi mynd af atburðum dagsins heldur samantekt sem dregur fram það sem hefur afleiðingar, hefur breyst eða skiptir okkur líklega máli. Á svipaðan hátt vinnur heilinn stöðugt að mynd af heiminum út frá því sem varðar afkomu okkar. Hann lagar skynmyndir ómeðvitað þannig að við upplifum hluti sem nálæga, fjarlæga eða á hreyfingu. Í stað fullmótaðrar þrívíðrar myndar skynjum við eins konar skissu sem undirstrikar það sem við þurfum til að rata örugglega og afla þess sem okkur vantar. Skynjun virðist ef til vill vera öruggasta leiðin til að þekkja umheiminn; sagt er að sjón sé sögu ríkari. Gagnrýnin hugsun krefst þess þó að við efumst stundum um grunnskoðanir okkar. Stundum eigum við einfaldlega ekki að trúa eigin augum.

Tilfinningar og skynsemi: samvægi og allostasis

Hugræn táknun felur í sér val og túlkun og hugsunin er heldur ekki alltaf jafn skynsamleg og við ímyndum okkur. Taugavísindamaðurinn Antonio Damasio (1994) átti stóran þátt í að útbreiða þá hugmynd að tilfinningar móti rökhugsun. Hann gagnrýnir þá tilhneigingu heimspekisögunnar að gera lítið úr tilfinningum. Í Descartes' Error segir hann að nútímaheimspekingar hafi vanmetið hlutverk þeirra og talið markmið rökhugsunar vera að losna undan áhrifum tilfinninga. Klínísk reynsla hans sýndi hins vegar að ekki er hægt að skilja tilfinningar frá skynsemi. Rökrænustu hugsanir okkar mótast og leiðast af tilfinningum. Að mati Damasios starfa rökhugsun og greind best þegar okkur er annt um eitthvað. Án tilfinninga verðum við óskynsamari, ekki skynsamari.

Damasio (1994) skýrir að tilfinningar stuðli að samvægi í heilanum fyrir tilstilli efnaboðbera sem nefnast taugaboðefni. Samvægi er líffræðileg tilhneiging til jafnvægis; stasis merkir „kyrrstaða" og homeo „sama eða líkt". Afturverkunarferli fylgist með ástandi líkamans og breytir því svo að jafnvægi náist á ný. Flest samvægisferli eru ómeðvituð, en tilfinningar tengjast meðvitund. Þegar blóðsykur lækkar koma efnaferli til dæmis af stað hungurtilfinningu. Hún er meðvitað merki um matarþörf og hvetur til lífsnauðsynlegrar hegðunar. Skrjáf í runna að nóttu kallar á sama hátt fram lífeðlisleg viðbrögð, svo sem skerpt skynfæri, hraðari hjartslátt og víkkuð sjáöldur. Þau fylgja ótta og hvetja til þess að berjast eða flýja. Tilfinningar hafa einnig eigið afturverkunarferli: hugmynd eða ímynd getur vakið lífeðlisleg viðbrögð án ytra áreitis. Þar sem tilfinningaviðbrögð og meðvituð hugsun tengjast náið getur þetta ferli haft áhrif á ákvarðanir. Ótti við slæma niðurstöðu getur þannig yfirgnæft rökrænna mat á hagkvæmustu leiðinni (1994, 172–175).

Auk þess að viðhalda jafnvægi sér heilinn fyrir framtíðina með því að varpa fram líklegum atburðarásum. Þær byggjast á fyrri reynslu og hugtökum sem hafa mótast í félagslegum samskiptum. Sú stýring sem undirbýr líkamann fyrir þarfir áður en þær koma fram nefnist allostasis; allo merkir „annað" eða „ólíkt". Sálfræðingurinn Lisa Feldman Barrett (2017) segir heilann geyma taugabrautir sem ytra eða innra áreiti virkjar eftir því hversu vel þær passa við aðstæðurnar. Brautirnar mynda eins konar athafnasniðmát og kalla til dæmis fram hraðari hjartslátt, víkkun sjáaldra eða hreyfingu. Tilfinningar eru markmiðsmiðuð viðbrögð: þær búa okkur undir ákveðna hegðun sem gagnast líkamanum og skerpa um leið og móta vitund okkar um heiminn.

Í stuttu máli dregur heilinn ályktanir um heiminn með skynjun, tilfinningum og hugtökum sem eru að mestu ómeðvituð og rótgróin í sálarlífinu. Þannig getum við ratað greiðlega um heim fjölbreyttra áreita. Viðbrögðin eru að hluta samvægisleg: líkaminn leitast við að endurheimta heppilegt jafnvægi. Þau eru einnig að hluta allostatísk: líkaminn býr sig undir væntanlegar aðstæður. Saman mynda þessar hvatir lifandi og samfellda heimsmynd. Reynslan er þó miklu flóknari en hið grófa hugarlíkan sem við gerum okkur. Við vörpum fram og byggjum heim reynslunnar um leið og við skráum hann og skoðum. Það hefur mikilvægar afleiðingar fyrir þá gagnrýnu og ígrunduðu hugsun sem við þurfum til að hugsa skýrt um heiminn.

Þróunarlegur ávinningur hugrænna flýtileiða

Manneskjan hefur þróast þannig að hún ratar um heiminn á skilvirkan hátt og virkjar meðvitaða athygli aðeins þegar hennar er þörf. Þú getur því gengið um matvöruverslun og hugsað um kvöldmatinn án þess að íhuga hvert skref, hvernig eigi að víkja fyrir öðrum eða hversu fast þurfi að ýta innkaupakerrunni þegar hún þyngist. Ómeðvituð ferli sjá um slíka hreyfistjórn meðan þú ferð yfir innkaupalistann. Heilinn sinnir vanabundnum athöfnum vel án meðvitaðrar hugsunar. Það er hagkvæmt, því meðvituð hugsun krefst mikillar orku. Skoðaðu næstu mynd.

Mynd 2.4 Af svipbrigðum og líkamsstöðu konunnar má draga ýmsar ályktanir um líðan hennar. Slíkar ályktanir myndast hratt en verða ekki staðfestar án frekari upplýsinga og geta mótast af mistökum, hlutdrægni og staðalmyndum. (Mynd: „CL Society 226: Woman with mobile phone“ eftir Francisco Osorio/Flickr, CC BY 2.0)

Þú dregur líklega þegar í stað flóknar ályktanir af myndinni, til dæmis að eitthvað valdi konunni áhyggjum eða kvíða. Ályktanirnar verða til hratt og auðveldlega með skilvirkum,

ómeðvituðum tilfinninga- og hugtakaferlum. Þú gerir þér þó ef til vill grein fyrir að þær eru aðeins bráðabirgðamat. Frekari upplýsingar um aðstæðurnar gætu breytt túlkuninni. Hér er á ferðinni sams konar tilfinningaleg vörpun og lýst var hér að framan.

Önnur tegund hugsunar þarf til að leysa stærðardæmi. Eftirfarandi dæmi er úr bók sálfræðingsins Daniels Kahneman, Thinking, Fast and Slow (2013). Reyndu að leysa það í huganum:

24 × 14 =

Veistu svarið? Flestum finnst erfitt að margfalda tveggja stafa tölur án blaðs, penna eða reiknivélar. Lausnin kann að krefjast 10–20 sekúndna af einbeittri hugsun, því ómeðvituð ferli leysa dæmið ekki sjálfkrafa. Langvarandi félagslegur og þróunarlegur þrýstingur hefur mótað heilann til að leysa flóknar spurningar um svipbrigði, en ekki með sama hætti til hugarreiknings. Stærðfræði getur verið gagnleg en hefur yfirleitt ekki verið bein forsenda þess að lifa af og eignast afkvæmi. Hraður lestur á tilfinningum annarra getur hins vegar skipt sköpum. Munurinn er einnig annar: stærðardæmið er erfitt, en þegar það hefur verið leyst má ganga úr skugga um svarið. Túlkun svipbrigða verður auðveldlega til en er viðkvæm fyrir mistökum, hlutdrægni og staðalmyndum. Gagnrýnin hugsun krefst þess því að við grípum ekki fyrstu og augljósustu skýringuna.

Orkuþörf yfirvegaðrar hugsunar

Lausn stærðardæmis krefst rökhugsunar og áreynslu. Við slíka hugsun notar heilinn orku sem líkaminn gæti annars þurft til viðhalds. Þar sem þróunarþrýstingur hefur mótað okkur til að lifa nægilega lengi til að koma genum áfram höfum við líffræðilega tilhneigingu til að forðast krefjandi hugsun. Frá þróunarlegu sjónarmiði getur því verið skynsamlegt að spara orkuna.

Orkuþörf meðvitaðrar hugsunar má skýra með hugtakinu athygli. Verkefni sem krefst mikillar athygli eykur orkuþörf heilans. Slík tímabil geta valdið álagi þegar líkaminn eykur blóðflæði til heilans og flytur honum meira af glúkósa og súrefni. Athygli er jafnframt takmörkuð og beinist að afmörkuðum verkefnum. Skoðaðu próf á valbundinni athygli sem Daniel Simons og Christopher Chabris þróuðu. Horfðu á myndbandið og kannaðu hvernig þér gengur.

MYNDBAND

próf á valbundinni athygli

próf á valbundinni athygli

Hversu margar sendingar taldir þú? Fór eitthvað fram hjá þér? Þegar athygli beinist að nýju og flóknu verkefni tökum við síður eftir öðru áreiti utan einbeitingarsviðsins. Einbeitingin getur einnig valdið þreytu, streitu eða kvíða. Það er því skiljanlegt að heilinn kjósi sjálfvirkar flýtileiðir.

Leiðsagnarreglur og nám

Kahneman (2013) nefnir slíkar hugrænar flýtileiðir leiðsagnarreglur, það er þumalputtareglur sem við notum til að draga ályktanir. Beiting þeirra er að mestu ómeðvituð, sjálfvirk,

áreynslulaus og skilvirk, en niðurstaðan er ekki alltaf rétt. Rökhugsun og útreikningar krefjast hins vegar meðvitaðrar athygli og áreynslu og kunna að vera ómöguleg án æfingar. Við þurfum að beita okkur markvisst þegar við mætum einhverju nýju og hugsanlega hættulegu, eða jafnvel aðeins óvenjulegu. Þú hefur ef til vill ekið kunnuga leið heim úr vinnu eða skóla á „sjálfstýringu“ og varla munað ferðina. Að rata um nýja og ókunnuga borg veldur aftur á móti gjarnan álagi. Kunnuga leiðin krefst auðveldrar og að mestu sjálfvirkrar úrvinnslu, en sú ókunnuga krefst virkrar athygli og rökrænna útreikninga.

Stundum verður flókin athöfn áreynslulaus en, ólíkt athöfn á „sjálfstýringu“, jafnframt ánægjuleg og gefandi. Þegar þú sökkvir þér svo algjörlega í flókið verkefni að það virðist áreynslulaust hefur þú komist í flæði (Csikszentmihalyi 2008).

Flæði verður aðeins mögulegt þegar manneskja hefur náð nokkurri færni í verkefni. Það einkennist af mikilli einbeitingu og árvekni ásamt tilfinningu fyrir stjórn og eigin áhrifamætti. Upplifunin er ánægjuleg vegna þess að áskorun verkefnisins samsvarar getunni. Sama verkefni getur valdið byrjanda streitu og gremju. Lærdómskúrfa lýsir því hvernig færni byrjandans eykst.

Sérfræðingur kann að geta treyst innsæi, magatilfinningu og öðrum sjálfvirkum viðbrögðum á sínu sviði, en byrjandi ætti að taka slíkum viðbrögðum með fyrirvara. Leiðsagnarreglur byrjandans eru oft ófullkomnar og gera hann berskjaldaðan fyrir fordómum, ómeðvitaðri hlutdrægni og mistökum.

Tökum bílakaup sem dæmi. Sá sem þekkir bílamarkaðinn vel sem kaupandi eða seljandi kann að geta metið raunvirði bíls auðveldlega, en leikmaður þarf verulega rannsóknarvinnu. Fyrirhöfnin gerir hann móttækilegan fyrir söluhvötum, uppsprengdu listaverði, fjármögnunarkostum og öðrum sölubrögðum. Þar sem við getum öll gert slík mistök er skynsamlegt að efla sjálfsskilning og gagnrýna hugsun og treysta ekki eingöngu á innsæi þegar nýtt efni er skoðað. Lesandi þessarar bókar er líklega byrjandi í heimspeki og ætti því að taka eigin innsæi um heimspekilegar spurningar með fyrirvara. Haltu huganum opnum og gefðu þér ekki að þú skiljir þegar vandamálin sem fram undan eru. Opinn hugur og viðurkenning á eigin vanþekkingu eru mikilvæg fyrstu skref að betri hugsun.

Leiðsagnarreglur og staðganga í ákvarðanatöku

Hugrænu skekkjurnar í næsta hluta byggjast á svonefndri staðgönguleiðsagnarreglu. Hún lýsir tilhneigingu okkar til að svara erfiðri spurningu með því að setja í hennar stað spurningu sem auðveldara er að svara. Þótt slík skipti leiði oft til rangs eða óviðeigandi svars skapa þau ánægju eða „hugrænan léttleika“, því okkur finnst við hafa leyst vandann. Þegar meta á eitthvað flókið og óvíst, til dæmis framtíðarvirði fjárfestingar eða pólitískar horfur stjórnmálamanns, er flóknum útreikningi gjarnan skipt út fyrir einfaldari. Jákvæðar eða neikvæðar tilfinningar til stjórnmálamannsins eða fjárfestingarinnar kunna þá að koma í stað matsins, en þær ráðast líklega af fyrirframgefnum hugmyndum okkar.

Þegar heilinn grípur sjálfkrafa til leiðsagnarreglna sem skila ófullnægjandi niðurstöðu eða rangri ákvörðun er hugræn skekkja að verki. Hugræn skekkja er mynstur hraðrar hugsunar sem styðst við þumalputtareglu. Sá sem verður fyrir slíkri skekkju beitir hvorki rökfræði né vandaðri rökfærslu til að komast að niðurstöðu. Hugrænar skekkjur líkjast skynvillum: hvort tveggja sprettur af eðlilegri og yfirleitt skilvirkri starfsemi heilans. Leiðsagnarreglur hjálpa

okkur oft að meta veruleikann án þeirrar áreynslu sem ítarlegri mynd krefst, en hugrænar skekkjur verða til þegar þessi úrvinnsla myndar villandi og gölluð mynstur.

2.2 Að vinna gegn hugrænum skekkjum með gagnrýninni ígrundun

NÁMSMARKMIÐ

Í lok þessa hluta munt þú geta:

- Greint þau skilyrði sem gera gagnrýna hugsun mögulega.
- Flokkað og lýst hugrænum skekkjum.
- Beitt gagnrýninni ígrundun til að vinna gegn hugrænum skekkjum.

Til að forðast þær gryfjur sem hugrænar skekkjur geta skapað höfum við skoðað hvers vegna við föllum í þær. Nú þurfum við að skilja hvernig við getum staðið gegn freistingunni til auðveldrar, sjálfvirkrar og villugjarnrar hugsunar og valið þess í stað ígrundaðri og gagnrýnni hugsun.

Gagnrýnin ígrundun og námsvitund

Til að efla gagnrýna hugsun þarftu að koma þér í hugarástand sem gefur rými fyrir gagnrýna ígrundun. Eins og fram kom í fyrri hluta krefst rökræn hugsun áreynslu og tekur lengri tíma. Hún leiðir þó líklega til nákvæmari hugsunar og ákvarðanatöku. Ígrunduð hugsun getur því verið gagnlegt tæki til að leiðrétta hugrænar skekkjur. Hinn gagnrýni þáttur ígrundunarinnar felst í vilja til að efast um eigin skoðanir, viðbrögð og innsæi. Hann felst jafnframt í að greina vandamálið eða aðstæðurnar sem þú veltir fyrir þér. Þú ættir að meta staðreyndir, skoða gögn, beita rökfræði og standast freistinguna til að draga þá skjótlegu niðurstöðu sem fyrst kemur upp í hugann. Með því að ígrunda eigin hugsun á gagnrýninn hátt geturðu öðlast betri skilning á náttúrulegri tilhneigingu hugans til að grípa til hugrænna flýtileiða.

Í menntunarfræði og sálfræði er þetta ferli gagnrýninnar ígrundunar oft kallað námsvitund. Með námsvitund er átt við vitund um eigin hugsun og þá sjálfsvitund sem virkjar hugsun á æðra stigi. Hugræn úrvinnsla, það er hvernig við tökumst venjulega á við umheiminn, er hugsun á fyrsta stigi en námsvitund er hugsun á æðra stigi. Með slíka vitund að leiðarljósi getum við metið eigin hugsunarferli á gagnrýninn hátt, efast um tafarlaus viðbrögð og innsæi og endurskoðað hugrænar tilhneigingar okkar og skekkjur.

Til að efla námsvitund og gagnrýna ígrundun þurfum við að þjálfa meðvitaða, viljastýrða og áreynslufulla athygli, jafnvel þótt hún virðist ónáttúruleg og sé þreytandi. Dæmigerð verkefni sem tengjast námsvitund eru meðal annars að yfirfara, skipuleggja, velja, ályktа, spyrja sjálfan sig, túlka yfirstandandi reynslu og meta hvað maður veit og veit ekki (Hackner, Dunlosky og Graesser 1998). Með því að æfa slíka hegðun býrðu þig undir þá rökrænu og óhlutbundnu hugsun sem heimspeki krefst.

Góðar námsvenjur geta eflt námsvitund, til dæmis að skipuleggja vinnuaðstöðuna, gefa sér nægan tíma og vinna eftir gátlista. Þegar þú ert undir álagi eða í tímaþröng er líklegra að

þú takir skjótar ákvarðanir sem leiða til mistaka. Streita og tímaskortur draga einnig úr gagnrýninni ígrundun vegna þess að heilann skortir þá orku til rökrænnar hugsunar sem krefst einbeitingar. Þegar þú slakar á og gefur þér tíma til að hugsa vandamál til enda verður hugsunin aftur á móti skýrari og ígrundaðri og ólíklegra er að þú grípir fyrstu niðurstöðuna sem kemur upp í hugann. Bakgrunnshávaði, truflandi umsvif og sífelldar truflanir torvelda sömuleiðis einbeitingu. Þú getur stuðst við eftirfarandi gátlista til að efla námsvitund þegar þú lærir:

- Yfirfarðu vinnuna þína.
- Gerðu áætlun fram í tímann.
- Veldu gagnlegasta efnið.
- Notaðu fyrri einkunnir til að finna hvað þú þarft helst að læra.
- Spurðu þig hversu vel þú skilur hugtökin.
- Finndu veikleika þína.
- Mettu hvort þú fylgir rökfærslunum og fullyrðingunum sem þú vinnur með.

Hugrænar skekkjur

Í þessum hluta skoðum við nokkrar algengar hugrænar skekkjur svo að þú getir komið auga á hugsanagildrur sem leiða fólk á villigötur. Hugrænar skekkjur eru nátengdar óformlegum rökvillum. Hvort tveggja sýnir hvernig okkur getur orðið á í rökhugsun.

TENGSL

Í kaflanum um rökfræði og rökfærslur er fjallað nánar um óformlegar rökvillur.

Horfðu á myndbandið til að átta þig á efninu áður en þú lest textann sem fylgir.

MYNDBAND

Hugrænar skekkjur 101, með Peter Baumann

Hugrænar skekkjur 101, með Peter Baumann | Big Think

Staðfestingarhneigð

Ein algengasta hugræna skekkjan er staðfestingarhneigð, það er tilhneigingin til að leita að, túlka, velja og muna upplýsingar sem staðfesta eða styðja fyrri skoðanir okkar. Eins og aðrar hugrænar skekkjur gegnir hún mikilvægu hlutverki. Trú okkar á sameiginlegan veruleika er til dæmis ein áreiðanlegasta birtingarmynd hennar. Segjum að það rigni. Þegar þú heyrir regndropa dynja á þakinu eða glugganum ályktarðu ef til vill að það sé farið að rigna. Síðan leitarðu frekari merkja sem staðfesta niðurstöðuna og sérð út um gluggann að regn fellur og vatn safnast í polla. Líklega leitarðu hvorki að ótengdum upplýsingum né upplýsingum sem ganga gegn ályktuninni, heldur að merkjum sem staðfesta að það rigni. Þannig má sjá að staðfestingarhneigð, sem byggist hér á þeirri hugmynd að heimurinn breytist ekki skyndilega, er mikilvægt tæki til að rata um umhverfið.

Því miður beitum við þessari hugsun oft þar sem hún á ekki við, eins og gildir um flestar leiðsagnarreglur. Mikið hefur til dæmis verið fjallað um hvernig staðfestingarhneigð eykur pólitíska skautun. Þegar fólk leitar upplýsinga á netinu um atburð eða málefni sækist það gjarnan eftir efni sem staðfestir fyrri skoðanir þess fremur en efni sem grefur undan þeim. Víðtæk notkun samfélagsmiðla magnar þessi áhrif, enda beina reiknirit miðlanna fólki að efni sem styrkir ríkjandi skoðanir þess og tilhneigingar. Þetta er sérstaklega varasamt þegar skoðanirnar eru rangar, til dæmis í andstöðu við vísindalega þekkingu, eða andfélagslegar, til dæmis þegar þær styðja ofbeldi eða lögbrot. Samfélagsmiðlar og netið hafa því skapað aðstæður þar sem staðfestingarhneigð getur magnast með samfélagsskaðlegum hætti.

Staðfestingarhneigð stafar meðal annars af takmarkaðri getu heilans til að vinna úr upplýsingum. Peter Wason (1960) gerði fyrstu tilraunirnar sem leiddu þessa skekkju í ljós. Hann bað þátttakendur að finna reglu sem gilti um talnaröð, til dæmis 2, 4, 8. Þeir áttu síðan að búa til dæmi til að prófa tilgátu sína. Wason komst að því að þegar þátttakandi hafði mótað ákveðna tilgátu valdi hann mun frekar dæmi sem staðfestu hana en dæmi sem gætu hrakið hana. Þátttakendum tókst því ekki að finna hina raunverulegu reglu, sem var einfaldlega hvaða hækkandi talnaröð sem er, og þeim mistókst að afsanna upphaflegu tilgátuna. Afsönnun er mikilvægt tæki þegar vísindafólk prófar tilgátur og áhrifaríkleið til að vinna gegn staðfestingarhneigð.

Í heimspeki kynnistu ólíkum rökfærslum um viðfangsefni á borð við eðli hugans eða hvernig best sé að breyta við tilteknar aðstæður. Gefðu þér tíma til að íhuga málin vandlega og skoða önnur sjónarmið. Það sem þú telur satt kann að vera rétt, en þú getur líka fallið í gildru staðfestingarhneigðar og talið gögn sem styðja skoðanir þínar veigameiri og sannfærandi en gögn sem draga þær í efa.

Upphafsvilla

Staðfestingarhneigð er nátengd annarri skekkju sem nefnist upphafsvilla. Hún felst í tilhneigingu okkar til að reiða okkur á upphafleg gildi, verð eða magn þegar við áætlum raunverulegt virði, verð eða magn einhvers. Ef þér er gefin tala, jafnvel augljóslega handahófskennd, reynist erfitt að líta fram hjá henni í síðari útreikningum; upphafsgildið verður að „akkeri“ fyrir matið sem fylgir. Tversky og Kahneman (1974) lýstu til dæmis tilraun þar sem þátttakendur áttu að áætla fjölda Afríkuríkja í Sameinuðu þjóðunum. Fyrst sneru rannsakendur lukkuhjóli sem gaf handahófskennda tölu frá 0 til 100. Segjum að talan hafi verið 79. Þátttakendur voru fyrst spurðir hvort fjöldi ríkjanna væri meiri eða minni en sú tala og síðan hver hinn raunverulegi fjöldi væri. Þótt upphafsgildið væri handahófskennt átti fólk erfitt með að víkja langt frá því. Miðgildi mats þeirra sem fengu fyrst töluna 10 var 25 ríki en miðgildi mats þeirra sem fengu töluna 65 var 45 ríki.

Í sömu grein lýstu Tversky og Kahneman því hvernig upphafsvilla truflar tölfræðilega rökhugsun. Í ýmsum dæmum felldu þátttakendur órökrétta dóma um tölfræðilegar upplýsingar vegna orðalags spurningarinnar; akkeri sem skotið var inn í hana leiddi þá afvega. Í stað þess að leggja á sig hugræna vinnu við að leysa tölfræðilega vandamálið treystu þeir frekar á tilfinningu og innsæi. Slík rökhugsun leiðir til upphafsvillu. Í heimspeki mætir þú formlegum og óhlutbundnum vandamálum sem krefjast hugsunar sem kann að virðast erfið og ónáttúruleg. Stattu gegn því að grípa fyrstu hugsunina sem skýtur upp kollinum og

reyndu að hugsa vandamálið til enda með öllum þeim hugrænu úrræðum sem þú hefur yfir að ráða.

Tiltækiregla

Tiltækiregla er tilhneiging til að meta nýjar upplýsingar út frá nýlegustu dæmunum eða þeim sem auðveldast er að kalla fram í hugann. Hún kemur fram þegar fólk telur dæmi sem auðvelt er að muna dæmigerðari en tölfræðilegar líkur gefa tilefni til. Í einföldum aðstæðum getur það þó verið gagnlegt að styðjast við þau dæmi sem eru tiltæk í minninu. Ef þú veltir fyrir þér hvort gera eigi ráð fyrir rigningu getur verið skynsamlegt að búast við henni eftir nokkra samfellda rigningardaga, því veðurfar helst oft svipað um skeið. Almennt er auðveldara að rifja upp aðstæður sem við þekkjum vel, eru áhrifamiklar eða nýlegar eða auðvelt er að sjá fyrir sér. Þegar dæmi kemur auðveldlega upp í hugann getum við því ranglega talið miklar líkur á að það endurtaki sig. Fólk í Bandaríkjunum ofmetur til dæmis hættuna á að deyja af völdum ofbeldisglæpa eða hryðjuverka. Slík dauðsföll eru í raun afar sjaldgæf miðað við dauðsföll af völdum hjartasjúkdóma, krabbameins eða umferðarslysa. Frásagnir af ofbeldisglæpum og hryðjuverkum eru hins vegar áberandi í fréttum og skáldskap. Þar sem þessar frásagnir eru áhrifamiklar og auðvelt að muna þær fáum við skakka mynd af tíðni ofbeldisglæpa.

Ættbálkahyggja

Annar og lauslega skilgreindur flokkur hugrænna skekkja tengist tilhneigingu fólks til að skipa sér í hópa með öðrum sem deila sömu gildum og venjum. Ættbálkahyggja hefur veitt félagsverum eins og mannfólki forskot í þróunarsögunni. Með hópamyndun, miðlun þekkingar og verkaskiptingu jukust lífslíkur okkar. Það kemur því ekki á óvart að félagsleg hegðun hafi varðveist betur í mannlegum stofnum en andfélagslegar tilhneigingar. Félagsleg hegðun felur þó ekki aðeins í sér löngun til samskipta og samstöðu; við höfum einnig tilhneigingu til að líta á utanaðkomandi fólk sem ógn. Ættbálkahneigð styrkir þannig hollustu innan hóps en eykur um leið andúð á fólki utan hans.

Ættbálkahugsun torveldar okkur að meta upplýsingar hlutlægt, hvort sem þær samræmast skoðunum hópsins okkar eða ganga gegn þeim. Þessi áhrif má jafnvel sýna fram á þegar hópaðild er tilbúin eða byggist á yfirborðskenndu einkenni, svo sem útliti eða klæðaburði. Skyld skekkja nefnist fjöldafylgdarvilla. Hún getur leitt okkur til þeirrar niðurstöðu að við eigum að gera eða trúa einhverju af því að margir aðrir geri það eða trúi því sama. Annað fólk getur vissulega veitt leiðsögn, en er ekki alltaf áreiðanlegt. Fullyrðing verður heldur ekki sönn aðeins vegna þess að margir trúa henni. Horfðu á myndbandið hér fyrir neðan til að auka skilning þinn á ættbálkahugsun og hættunum sem henni fylgja.

MYNDBAND

Hættur ættbálkahyggjunnar, Kevin deLaplante

Hættur ættbálkahyggjunnar

Villa sokkins kostnaðar

Sokkinn kostnaður felst í tíma, orku, peningum eða öðrum verðmætum sem þegar hefur verið varið og ekki verður endurheimt. Villa sokkins kostnaðar felst í að meta það sem við höfum þegar fjárfest í meira en núverandi virði þess gefur tilefni til. Fólk hefur náttúrulega tilhneigingu til að halda fast í fjárfestingar sínar og á erfitt með að sleppa þeim jafnvel þegar þær eru orðnar til byrði. Einstaklingur kann til dæmis að hafa lagt mikið fé í fyrirtæki sem er augljóslega að bregðast. Hann hikar samt við að loka því eða selja vegna tímans, peninganna og tilfinningalegu orkunnar sem hann hefur lagt í reksturinn. Þá er haldið áfram að verja fé í vonlaust verkefni vegna tilfinningatengsla við það, þótt það hafi glatað virði sínu. Sama hegðun birtist við ýmsar aðstæður. Fólk getur til dæmis haldið áfram í vináttu, starfi eða hjónabandi vegna þess að það vill ekki glata því sem þegar hefur verið lagt í sambandið, jafnvel þegar augljóslega stefnir í óefni og skynsamlegra væri að sætta sig við tapið.

Svipuð rökvilla er fjárhættuspilaravilla. Hún felst í þeirri ályktun að tilviljunarkenndur atburður verði líklegri í framtíðinni ef hann hefur ekki gerst nýlega. Ef ég kasta peningi mörgum sinnum kann ég til dæmis að fá skjaldarmerkið upp nokkrum sinnum í röð. Það gerir þó ekki líklegra að hin hliðin komi upp næst. Hvert kast er tölfræðilega óháð og jafnar líkur eru á hvorri hlið. Líkt og sá sem lætur sokkinn kostnað ráða hugsun sinni er fjárhættuspilarinn bundinn við fortíðina þegar hann ætti að beina rökhugsuninni að nútíð og framtíð.

Hugsun sem lítur til fortíðar gegnir mikilvægum félagslegum og þróunarfræðilegum hlutverkum. Tilfinningin um sokkinn kostnað getur stuðlað að því að foreldrar haldi áfram að leggja rækt við vöxt og þroska barna sinna og að tryggð og væntumþykja styrkist meðal vina og fjölskyldu. Almennt hvetur það okkur til að sinna langtímaverkefnum og stuðlar þannig að menningu og samfélagi. Engu að síður er mikilvægt að endurmeta reglulega það sem við leggjum í fólk og verkefni.

Í nýlegum skrifum um siðfræði hefur verið deilt um hvaða vægi sokkinn kostnaður eigi að hafa í siðferðilegum ákvörðunum. Tökum stríð sem dæmi. Samkvæmt kenningum um réttlátt stríð getur stríð verið réttlætanlegt ef skaðinn sem andstæðingurinn verður fyrir er í réttu hlutfalli við þann ávinning sem vörn eða fæling skilar. Í upphafi stríðs kann þetta hlutfall að virðast rétt. Þegar stríðið hefur dregist á langinn getur hins vegar komið í ljós að markmiðinu verður ekki náð án mun meiri skaða en upphaflega var talið. Á mat á réttmæti stríðs að byggjast á heildarskaðanum sem þegar hefur orðið eða aðeins þeim skaða sem búist er við héðan í frá (Lazar 2018)? Við slíkum spurningum eru engin einföld svör.

Tafla 2.1 dregur saman þessar algengu hugrænu skekkjur.

Tafla 2.1. Algengar hugrænar skekkjur

Skekkja	Lýsing	Dæmi
Staðfestingarhneigð	Tilhneiging til að leita að, túlka, velja og muna upplýsingar sem staðfesta eða styðja fyrri skoðanir	Í morgunrútínu sinni rennir einstaklingur yfir fréttafyrirsagnir á netinu en les aðeins greinar sem staðfesta skoðanir sem hann hafði fyrir.
Upphafsvilla	Tilhneiging til að reiða sig á upphafleg gildi, verð eða magn þegar raunverulegt virði, verð eða magn er áætlað	Fólk fær handahófskennda tölu og er síðan beðið um tölulegt mat. Matið verður gjarnan nálægt tölunni sem það fékk í upphafi.
Tiltækiregla	Tilhneiging til að meta nýjar upplýsingar út frá nýlegustu eða auðmuna dæmunum	Fólk í Bandaríkjunum ofmetur hættuna á að deyja í ofbeldisglæp vegna þess að auðvelt er að kalla fram í hugann áhrifamiklar frásagnir af slíkum atvikum.
Ættbálkahyggja	Tilhneiging fólks til að skipa sér í hópa með öðrum sem deila gildum þess og venjum	Fólk sem styður einn stjórnmálaflokk eindregið á oft erfitt með að meta stefnu andstæðra flokka á hlutlægan hátt.
Fjöldafylgdarvilla	Tilhneiging til að gera eða trúa einhverju af því að margir aðrir geri það eða trúi því sama	Auglýsendur gefa oft í skyn að „allir“ kaupi nýja vöru til að fá fleiri til að kaupa hana.
Villa sokkins kostnaðar	Tilhneiging til að meta það sem auðlindum hefur þegar verið varið í meira en raunverulegt virði þess	Rekstraraðili heldur áfram að verja fé í fyrirtæki sem er að bregðast í stað þess að sætta sig við tapið.
Fjárhættuspilaravilla	Tilhneiging til að álykta að tilviljunarkenndur atburður verði líklegri ef hann hefur ekki gerst nýlega	Sá sem hefur keypt happdrættismiða í tuttugu ár án vinnings telur sig loks „eiga inni“ vinning.

HUGSAÐU EINS OG HEIMSPEKINGUR

Eins og við höfum séð eru hugrænar skekkjur innbyggðar í úrvinnslu okkar á upplýsingum. Þær eru sameiginlegar öllum og það krefst sjálfsvitundar og áreynslu að vinna gegn þeim. Rifjaðu upp atvik þar sem þú féllst fyrir einni af skekkjunum fimm sem lýst var hér að framan. Hverjar voru aðstæðurnar? Rifjaðu upp hugsunarferlið. Gerðirðu þér þá grein fyrir að hugsunin leiddi þig á villigötur? Hvaða afleiðingar hafði það að láta undan skekkjunni?

Skrifaðu stutta málsgrein þar sem þú lýsir því hvernig þessi hugræna skekkja leiddi til ákvörðunar sem þú áttar þig nú á að var órökrétt. Skrifaðu síðan aðra málsgrein um hvernig þú hefðir, með fjarlægð í tíma, hugsað öðruvísi um atvikið sem kallaði skekkjuna fram. Notaðu verkfæri gagnrýninnar ígrundunar og námsvitundar til að bæta nálgun þína á aðstæðurnar. Hverjar hefðu afleiðingarnar getað orðið ef þú hefðir brugðist öðruvísi við? Skrifaðu að lokum stutt lokaorð um þann lærdóm sem þú dregur af því að líta aftur á reynsluna. Hjálpar ígrundunin þér að skilja sjálfan þig betur? Gætirðu brugðist öðruvísi við í framtíðinni? Hvað geturðu gert núna til að forðast hugrænar skekkjur?

2.3 Að temja sér góðar hugsunarvenjur

NÁMSMARKMIÐ

Í lok þessa hluta munt þú geta:

- Skilgreint þekkingarfræðilega auðmýkt og Dunning–Kruger-áhrifin.
- Greint þrjár leiðir til að efla hlutlæga hugsun.
- Greint tilfinningaleg viðbrögð við upplýsingum.

Ein leið til að bregðast við hugrænum skekkjum er að temja sér góðar hugsunarvenjur. Engar skyndilausnir eða auðveldar leiðir eru til að losna við skekkjurnar, enda spretta þær af starfsháttum heilans. Námsvitund, gagnrýnin ígrundun og góðar hugsunarvenjur geta þó hjálpað okkur að vinna gegn þessum eðlilegu tilhneigingum sem annars leiða okkur á villigötur. Aðferðirnar hér á eftir geta gert þig að betri heimspekingi. Berðu þær saman við aðferðir heimspekinga til að leita sannleikans sem fjallað var um í 1. kafla.

TENGSL

Í inngangskaflanum um heimspeki er fjallað nánar um hvernig heimspekingar leita sannleikans.

Leitastu við að vera hlutlæg

Okkur hættir til að gera ráð fyrir að reynsla okkar eða sjónarhorn eigi almennt við um aðra. Til að hugsa hlutlægt um málefni, vandamál og gildi þurfum við að beita aðferðum sem skapa fjarlægð frá því óhjákvæmilega huglæga sjónarhorni sem við höfum. Í þessum hluta skoðum við nokkrar leiðir til að nálgast heimspekileg vandamál með minni huglægri skekkju.

Greindu hið almenna frá einstökum aðstæðum

Sjónarmið fólks byggjast oft á alhæfingum út frá sérstökum aðstæðum þess og reynslu. Ef afstaða þín til siðferðis, meðvitundar eða frjáls vilja er bundin hugmyndum sem eiga rætur í tilteknum tíma eða á tilteknum stað er hún þó ólíkleg til að vera hlutlæg. Persónuleg reynsla veitir aðeins takmarkaðan skilning á heiminum í heild. Til að móta almennari og dæmigerðari hugmyndir geturðu beitt ímyndunaraflinu og greint sérstaka þætti reynslunnar

frá heimsmynd þinni. Með slíkri sértöku verður hugtakið hæfilega almennt. Ef þú ætlar til dæmis að ímynda þér stjórnskipan meðal borgara leitar hugurinn líklega fyrst til þeirra stofnana sem þú þekkir úr nærsamfélagi þínu eða landi. Þær kunna þó að vera ólíkar stjórnarháttum annarra landa eða fyrri tíma. Þegar þú hugsar um réttlæti í stjórnmálum þarftu því að sjá fyrir þér skipan sem einskorðast hvorki við persónulega reynslu þína né þinn stað og tíma í sögunni.

Stundum eru sérstakir þættir reynslu þinnar hins vegar ómissandi fyrir þá heimspekilegu afstöðu sem þú vilt verja. Þá felur reynslan í sér mikilvægar upplýsingar sem verður að varðveita. Ríkjandi sjónarmið í heimspeki og öðrum greinum eru til dæmis hlutdræg að því leyti að þau endurspegla oft viðhorf þess ráðandi menningarhóps sem skrifaði textana. Ef þú tilheyrir minnihlutahópi, hópi utan ráðandi menningar eða hópi sem hefur verið jaðarsettur í sögunni getur persónuleg reynsla þín varpað nýju ljósi á vandamálið. Slík reynsla getur hjálpað þér og öðrum að endurmóta almenna sjónarmiðið svo að það verði víðtækara og taki fleira fólk með í reikninginn. Við slíkar aðstæður er ekki endilega gagnlegt að líta fram hjá hinu sérstaka.

Gefðu öðrum sjónarmiðum vægi

Einkum í stjórnmálaheimspeki og siðfræði er gagnlegt að íhuga vandlega sjónarmið sem ganga gegn eigin afstöðu, en sama aðferð getur einnig gagnast í frumspeki og þekkingarfræði. Þú gætir til dæmis talið að náttúruvísindi geti ekki skýrt tiltekna þætti reynslunnar, svo sem meðvitund, Guð eða frjálsan vilja. Þú gætir líka talið að vísindaleg skýring sé til á öllu. Þegar þú metur þessar afstöður heimspekilega skaltu leitast við að styrkja hið gagnstæða sjónarmið. Stundum er þessi aðferð kölluð að styrkja röksemd andstæðings. Þá seturðu fram sterkustu mögulegu gerð röksemdarinnar. Hið gagnstæða er að gera röksemdina að strámanni, það er að búa til veikari gerð hennar sem auðvelt er að hrekja. Þótt það geti verið freistandi að veikja rök sem þú ert ósammála verðurðu betri heimspekingur með því að setja þau fram í sinni sterkustu mynd.

TENGSL

Í kaflanum um rökfræði og rökfærslur er fjallað nánar um strámannsrökvilluna.

Finndu gagndæmi

Gagndæmi eru áhrifarík leið til að prófa eigin fullyrðingar og annarra. Gagndæmi er tilvik sem sýnir að rökfærsla er ógild: forsendur þess eru allar sannar en niðurstaðan samt ósönn. Segjum að einhver haldi því fram að eina réttmæta leiðin til að vita eitthvað sé að upplifa það beint. Til að finna gagndæmi þurfum við að hugsa um eitthvað sem allir vita að er satt en enginn getur upplifað beint. Ég veit til dæmis að móðir mín fæddist. Þar sem ég fæddist hlýt ég að hafa átt móður og hún hlýtur sjálf að hafa fæðst áður en hún gat alið mig. Fæðing hennar varð mörgum árum á undan minni, svo ég gat ómögulega upplifað hana beint. Samt veit ég jafn örugglega að móðir mín fæddist og að ég fæddist sjálfur. Gagndæmi eru öflug tæki við mat á heimspekilegum rökfærslum. Með því að æfa notkun þeirra eflirðu gagnrýna hugsun þína.

TENGSL

Nánari umfjöllun er í hlutanum um gagndæmi í kaflanum um rökfræði og rökfærslur.

Gættu varúðar gagnvart sterkum tilfinningum

Tilfinningar gegna mikilvægu hlutverki í hugsun en geta jafnframt byrgt okkur sýn. Sterk viðbrögð við fullyrðingum heimspekinga, samnemenda, kennara eða annarra geta hindrað hlutlægt mat á röksemd. Vertu á varðbergi gagnvart sterkri samstöðu með heimspekilegri fullyrðingu eða sterkri andúð á henni. Tilfinningar geta vísað okkur veginn en einnig ógnað getu okkar til að meta rökfærslur hlutlægt.

Þegar sterkar tilfinningar vakna skaltu nota námsvitund til að ígrunda uppruna þeirra og reyna að hafa stjórn á þeim. Tilfinningarnar kunna að eiga sér góðar ástæður, en það eru ástæðurnar en ekki tilfinningarnar sjálfar sem skipta heimspekilegu máli. Taktu nokkra fjarlægð frá persónulegum tengslum þínum við málefnið og skoðaðu það frá öðru sjónarhorni. Stutt hlé getur stundum látið fyrstu tilfinningaviðbrögðin hjaðna. Ímyndunaraflið getur líka hjálpað; til dæmis má setja hlutlausari þætti í stað þeirra hluta vandamálsins sem vekja sterkar tilfinningar. Með þessu er ekki sagt að tilfinningar séu skaðlegar eða eigi ekkert erindi í heimspekilega hugsun. Tilgangurinn er að minna á að við getum aðeins nýtt tilfinningar til skilnings og leiðsagnar með því að ígrunda þær og hugsa um orsakir þeirra, uppruna og rök.

Temdu þér þekkingarfræðilega auðmýkt

Annað lykilatriði í að efla gagnrýna hugsun er þekkingarfræðileg auðmýkt. Eins og við höfum séð geta hugrænar skekkjur byrgt okkur sýn. Sjónarhorn okkar á heiminn er auk þess alltaf litað af eigin reynslu og bundið þeim stað og tíma sem við lifum á. Jafnvel besta vísindalega þekking okkar skýrir aðeins brot af alheiminum og ef til vill enn minna af eigin reynslu. Við ættum því að viðurkenna takmörk mannlegrar þekkingar og stilla sjálfstrausti okkar í þekkingarlegum efnum í hóf. Sú þekking sem við búum yfir er brothætt, sögulega mótuð og skilyrt af margvíslegum félagslegum og líffræðilegum ferlum.

Mynd 2.5 Meginregla þekkingarfræðilegrar auðmýktar hvetur okkur til að viðurkenna að þekking okkar er brothætt, skeikul og lituð af eigin reynslu. (mynd: „Life is a long lesson in humility.“ eftir e.r.w.i.n./Flickr, CC BY 2.0)

Spurðu þig: Veit ég í raun það sem ég held að ég viti?

Við höfum margvíslegar skoðanir sem eiga uppruna sinn í minni, frásögnum annarra, skynjun og ímyndunarafli. Sumar þessara uppsprettna eru áreiðanlegar en aðrar ekki. Oft gleymum við uppruna skoðunar og teljum okkur „vita“ eitthvað aðeins vegna þess að við höfum trúað því lengi. Við getum orðið sannfærð um að eitthvað hafi gerst þótt það hafi aldrei gerst eða minnið hafi afbakað atburðinn. Stundum höfum við heyrt sömu fullyrðingu aftur og aftur þótt upphafleg heimild hennar hafi verið ótraust. Flestir ráðleggja fólki til dæmis að klæða sig vel í kulda svo að það „fái ekki kvef“. Þessi speki kann að hafa gengið milli kynslóða en á sér litla stoð í læknisfræði. Kuldahrollur eða lækkaður líkamshiti leiðir sjaldnast til öndunarfærasýkingar. Kvef stafar af veirum en ekki lækkuðu hitastigi. Ef við athugum ekki hvaðan sú trú kemur að kuldi valdi kvefi getum við haldið áfram að trúa ósannri fullyrðingu.

Vertu meðvituð eða meðvitaður um Dunning–Kruger-áhrifin

Dunning–Kruger-áhrifin eru sálfræðilegt fyrirbæri sem gefur enn skýrara dæmi um þekkingarlegt oftraust. David Dunning og Justin Kruger sýndu fram á útbreidda ranghugmynd: fólk sem skortir færni, einkum byrjendur, ofmetur gjarnan eigin þekkingu á viðfangsefni en mjög hæft fólk eða sérfræðingar vanmeta þekkingu sína lítillega. Þetta merkir ekki að sérfræðingar telji sig síður hæfa en byrjendur. Þeir meta eigin þekkingu yfirleitt nokkuð nákvæmlega en gera ráð fyrir að aðrir búi yfir svipaðri færni. Byrjendur telja sig aftur á móti mun hæfari en aðra og gera sér ekki grein fyrir eigin vanþekkingu, sem getur reynst hættulegt við ýmsar aðstæður.

Lærdómurinn af Dunning–Kruger-áhrifunum er að við þurfum að gæta mikillar varúðar þegar við metum eigin sérþekkingu, ekki síst á nýju námssviði. Innsæi okkar um eigin þekkingu er líklega ónákvæmt. Það tekur tíma að byggja upp sérþekkingu og sérfræðingur er betur í stakk búinn til að meta eigin þekkingu nákvæmlega.

2.4 Upplýsingaöflun, heimildamat og skilningur á gögnum

NÁMSMARKMIÐ

Í lok þessa hluta munt þú geta:

- Greint fjögur skref til að sannprófa staðreyndir.
- Beitt staðreyndaprófun í afmörkuðum verkefnum.

Byrjaðu á traustum grunni

Þegar þú lærir nýtt hugtak eða skrifar ritgerð leitarðu líklega upplýsinga um efnið á netinu. Eins og þú veist eru netheimildir þó misáreiðanlegar. Heimspekinemar hafa aðgang að tveimur vönduðum alfræðiritum á netinu. Internet Encyclopedia of Philosophy veitir gott almennt yfirlit yfir helstu svið heimspekinnar. IEP er hefðbundið alfræðirit og greinarnar eru ætlaðar byrjendum sem hafa litla forþekkingu. Stanford Encyclopedia of Philosophy birtir ítarlegar og uppfærðar greinar um fjölmörg almenn og sértæk viðfangsefni. Greinarnar í Stanford Encyclopedia of Philosophy eru vel skrifaðar en kafa yfirleitt dýpra og nota stundum fræðiheiti eða upplýsingar sem lesandinn þarf að fletta upp. Bæði ritin veita ókeypis inngang að fjölmörgum afmörkuðum viðfangsefnum heimspekinnar. Eins og við lestur annarra alfræðirita ætti fyrst að lesa greinina sjálfa og leita síðan í heimildirnar sem hún vísar til. Líttu á slíka grein sem upphaf rannsóknar en ekki lok hennar.

Lestu eftir föngum greinar og bækur heimspekinga um þau viðfangsefni sem vekja áhuga þinn. Slíkt efni er yfirleitt aðgengilegt á háskólabókasöfnum. Þú getur einnig leitað víðar á netinu, til dæmis á YouTube-rásum, í hlaðvörpum og á vefsíðum sem skýra heimspekileg álitamál eða gagnast við ritgerðarskrif. Veldu efnið þó af kostgæfni. Hér á eftir kynnum við verkfæri og venjur sem hjálpa þér að rannsaka efni á netinu af meiri færni og gagnrýni.

Margir heimspekikennarar hvetja nemendur sína til að vinna eingöngu með þá texta sem lagðir eru fyrir í námskeiðinu. Það getur verið gagnleg leið til að læra heimspeki, enda þroskast heimspekileg hugsun við alvarlega og gagnrýna glímu við vandaða heimspekitexta. Ef þú lærir að takast beint á við frumheimildir, það er texta heimspekinga um heimspeki, verðurðu betri heimspekinemi. Flestir nemendur eru þó vanir að nota netið þegar þeir kynna sér nýtt efni. Þessum hluta er því ætlað að leiðbeina þeim sem vilja bæta upplýsingum úr netheimildum við lesefni námskeiðsins.

SIFT-aðferðin: Fjögur skref til að sannprófa staðreyndir

Fræðimaðurinn Michael Caulfield, sem rannsakar upplýsingalæsi, áttaði sig á að rannsóknaraðferðir bókasafnsfræðinga og kennara í upplýsingalæsi nýttust nemendum oft illa. Nemendum er gjarnan kennt að meta upplýsingar með skammstöfun á borð við CRAAP: hversu nýjar þær eru (currency), hversu viðeigandi þær eru (relevancy), trúverðugleika heimildar (authority), nákvæmni (accuracy) og tilgang (purpose). Þessi viðmið duga þó ekki alltaf til að greina rangupplýsingar í leitarniðurstöðum. Heimildir sem miðla röngum

upplýsingum geta virst nýlegar og viðeigandi; að baki þeim geta staðið stofnanir sem virðast trúverðugar en dylja annarlegan tilgang.

Til að kanna hvernig nemendur meta heimildir sem þeir finna á Google studdist Caulfield við rannsókn Sam Wineburg og Sarah McGrew (2016). Þau báru aðferðir nemenda við Stanford-háskóla saman við aðferðir þjálfaðs starfsfólks sem sannprófaði staðreyndir fyrir dagblöð og tímarit. Síðarnefndi hópurinn notaði leitarvélar, eins og við mátti búast, á markvissari hátt. Caulfield byggði á niðurstöðunum þegar hann þróaði verklag sem á að gera nemendur að betri rannsakendum.

Fyrst þarf að hafa í huga að leitarvél á borð við Google raðar niðurstöðum ekki eftir trúverðugleika, nákvæmni eða mikilvægi. Netfyrirtæki fara leynt með reikniritin, það er stærðfræðilegar verklagsreglur, sem búa til leitarniðurstöður. Við vitum þó að kostaðar auglýsingar, vinsældir og tengsl vefsvæða hafa áhrif á röðina. Vefir sem dreifa rangupplýsingum geta því notað sömu leitarvélabestun og lögmæt fyrirtæki og fjölmiðlar til að komast ofarlega í niðurstöður. Þú þarft að læra að nýta leitarvélina þér í hag. Caulfield mælir með SIFT, fjórum skrefum fyrir nemendur sem sannprófa staðreyndir.

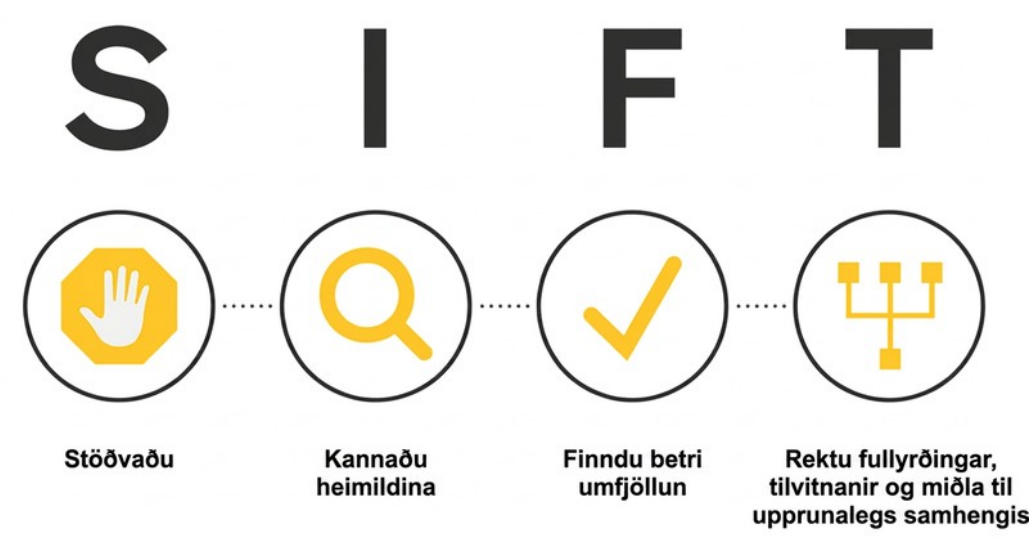

Mynd 2.6 Fjögur skref til að sannprófa staðreyndir: stöðva; kanna heimildina; finna betri umfjöllun; og rekja fullyrðingar, tilvitnanir og miðla til upprunalegs samhengis. (Mynd: „SIFT (The Four Moves)“ eftir Michael Caulfield/hapgood.us, CC BY 4.0)

Stöðvaðu

Fyrsta skrefið byggist á atriði sem þegar hefur verið rætt: til að efla gagnrýna hugsun þurfum við að hægja á þeirri hröðu og skilvirku hugsun sem getur leitt til mistaka og virkja gagnrýna ígrundun og námsvitund. Með því að nema staðar, hægja á okkur og gefa ígrundun tíma beitum við rökrænni og ígrundaðri hugsun við mat á fullyrðingum. Eftir nokkra leit er einnig gagnlegt að stöðva, snúa aftur að upphaflegu heimildinni og kanna fullyrðingar hennar á ný. Þegar þú kemur aftur eftir að hafa kannað ýmsar hliðarslóðir hefurðu öðlast nýtt sjónarhorn til að meta þær.

Kannaðu heimildina

Næst skaltu kanna uppruna upplýsinganna. Netleit leiðir þig oft eftir röð tengla frá einu skjali til annars. Reyndu að rekja þessa rafrænu heimildaslóð. Hver skrifaði hvert skjal og hvaða sérþekkingu hefur höfundurinn? Gefðu fræðilegum heimildum forgang, til dæmis vefsíðum heimspekikennara, en gættu varúðar gagnvart síðum sem safna saman nemendaritgerðum eða birta efni án skýrrar höfundarmerkingar. Það nægir þó ekki að lesa aðeins „Um okkur“-síðu vefs. Wineburg og McGrew (2016) komust að því að staðreyndaprófarar notuðu leitarverkfæri til að kanna orðspor þeirra vefja sem þeir skoðuðu. Þau nefndu þetta hliðarlestur. Í stað þess að dvelja lengi á vefnum sjálfum skaltu leita að mati eða gagnrýni á hann og höfunda hans. Kannaðu hvað aðrar traustar heimildir segja. Mælir fólk sem þú treystir með vefnum eða telur það að vefurinn og upplýsingarnar þar séu vafasöm?

Finndu betri umfjöllun

Kannaðu fullyrðingar og upplýsingar á vefnum sem þú lest. Hvað segja aðrar heimildir um sama efni? Er fjallað um það annars staðar? Þetta skref er sérstaklega mikilvægt þegar umdeild fullyrðing á samfélagsmiðlum á í hlut, enda er upphafleg heimild hennar oft óljós. Ber það sem þú last saman við aðrar heimildir? Slíkur samanburður hjálpar þér bæði að meta upphaflegu heimildina og kynnast fullyrðingunni betur. Ef ein heimild stangast á við aðrar skaltu taka henni með varúð.

Rektu fullyrðingar, tilvitnanir og miðla til upprunalegs samhengis

Fullyrðingar á netinu eru oft slitnar úr upprunalegu samhengi. Mikilvægt er að rekja þær aftur til frumheimildarinnar og það á einnig við um heimspekirannsóknir á netinu. Þú gætir rekist á fullyrðingu eða tilvitnun um heimspeking án þess að nauðsynlegt samhengi fylgi til að meta hvort hún sé rangtúlkuð eða sett fram á villandi hátt. Leitaðu að tilvísunum og fylgdu þeim til upphaflegu útgáfunnar. Ef heimildin gefur engar tilvísanir geturðu leitað að lykilorðum eða orðasamböndum innan gæsalappa til að finna upprunann með öðrum hætti. Vandaðar fræðilegar heimildir eiga að tilgreina tilvísanir svo að lesandinn geti sannreynt frumheimild fullyrðingar. Ef erfitt er að staðfesta fullyrðingu eða tilvitnun er það viðvörunarmerki um að treysta ekki heimildinni.

HUGSAÐU EINS OG HEIMSPEKINGUR

Hér eru þrjár fullyrðingar sem birtust á netinu. Notaðu skrefin fjögur til að meta hvort þær séu sannar. Hér sérðu skjáskot af fyrirsögn en færð ekki tengil á vefinn og þarft því að beita leitarverkfærum til að sannreyna fullyrðinguna. Finndu í hverju tilviki virta og trausta heimild sem annaðhvort staðfestir fullyrðinguna eða hrekur hana.

Landamæramúr Mexíkó

Færslan segist sýna girðingu á suðurlandamærum Mexíkó. Er myndin réttilega merkt? Sýnir hún í raun suðurlandamæri landsins? Hefur mexíkóska ríkið reist þar múr til að hindra för innflytjenda yfir landamærin?

Mynd 2.7 Mynd á samfélagsmiðlum er sögð sýna múr sem Mexíkó hafi reist á suðurlandamærum sínum. (Mynd: „Mexico's Border Wall?" eftir Michael Caulfield/fourmoves.blog, CC BY 4.0)

Snjallsalerni?

Myndinni var dreift á netinu. Sýnir hún raunverulega vöru eða háðsádeilu?

Mynd 2.8 Veffyrirsögn undir heitinu „Smart Home“ gefur í skyn að Kohler hafi framleitt snjallsalerni sem notar Alexa. (Mynd: „Alexa Smart Toilet“ eftir Michael Caulfield/fourmoves.blog, CC BY 4.0)

Borað í Stonehenge?

Mynd 2.9 Blaðafyrirsögn fullyrðir að verkfræðingar hafi borað gat í Stonehenge-svæðið vegna umdeildra jarðgangaframkvæmda. (Mynd: „Stonehenge damaged by blundering engineers?“ eftir Michael Caulfield/fourmoves.blog, CC BY 4.0)

2.5 Lestur heimspekitexta

NÁMSMARKMIÐ

Í lok þessa hluta munt þú geta:

- Lýst aðferðum við lestur heimspekitexta.
- Greint markmið heimspekilegs lestrar frá markmiðum annars konar lestrar.
- Beitt þriggja þrepa aðferð við lestur heimspekitexta.

Til að ná árangri í heimspekinámskeiði þarftu að geta lesið bæði frumheimildir og afleiddar heimildir í heimspeki. Margir nemendur eiga í erfiðleikum með lesefnið í fyrsta námskeiðinu. Þú kannt að lesa sama textabrotið nokkrum sinnum án þess að átta þig á hvað höfundurinn vill segja. Þú getur líka villst í víxli röksemda og mótröksemda og misst sjónar á því hvaða afstöðu höfundurinn sjálfur styður. Þetta er algengt. Aðferðirnar hér á eftir hjálpa þér að rekja helstu fullyrðingar og rökfærslur textans. Smám saman verðurðu fær um að ígrunda, meta og takast sjálfstætt á við heimspekihugtökin sem hann setur fram.

Undirbúðu lesturinn

Vönduð lestraraðstaða auðveldar einbeitingu og eykur líkur á að þú munir efnið. Lestu við borð í þægilegum stól fremur en í sófa eða rúmi; upprétt staða hjálpar þér að halda athygli. Hafðu drykk við höndina og forðastu truflanir á borð við sjónvarp eða tónlist með söngtexta. Sumir einbeita sér betur í dálitlum erli, til dæmis á kaffihúsi eða bókasafni, en öðrum finnst hann truflandi. Sumir kjósa tónlist og aðrir þögn. Finndu þær aðstæður sem henta þér best.

Veldu næst verkfæri til glósugerðar. Þú þarft að geta skráð athugasemdir, undirstrikað og merkt textabrot og ættir því að nota eintak sem má breyta þegar þess er kostur. Í prentuðum texta er hentugt að nota blýant svo að stroka megi út og endurskrifa á spássíu. Margir nota áherslupenna en eiga það til að merkja svo mikið að liturinn gagnast ekki við endurlestur. Betra er að nota stuttar spássíuglósur eða tákn til að auðkenna lykilstaði. Þú getur búið til einfalt kerfi fyrir meginhugmyndir, dæmi, röksemdir, tilvísanir í aðra heimspekinga, spurningar og tilvitnanir sem nýtast í ritgerð. Í stafrænum texta má nota ýmis verkfæri til glósugerðar og merkinga. OpenStax býður til dæmis upp á glósuverkfæri sem tengir athugasemdir við textabrot og safnar þeim saman. Tilgangurinn er að skapa sjónræna slóð sem auðveldar þér að rekja röksemdafærsluna og finna lykilupplýsingar án þess að endurlesa langa kafla. Merkingarnar hjálpa þér að finna tilvitnanir og tilvísanir, fylgja framvindu raka og muna meginfullyrðingar höfundar.

Glíman við heimspekitexta

Heimspekirit leiða lesandann í gegnum röð hugsana sem setja fram vandamál, hvetja til ígrundunar um eldri hugmyndir og verk eða leiða til nýs skilnings. Heimspeki felst í hugmyndum og rökfærslum og markmið þitt er að glíma við hvort tveggja til að móta eigin skilning á viðfangsefninu. Þú kannt að gagnrýna höfundinn eða breyta um afstöðu við lesturinn; í báðum tilvikum er markmiðið nýr skilningur. Þetta er að nokkru leyti ólíkt ritum annarra greina sem kunna fyrst og fremst að miðla upplýsingum, vekja tilfinningar, segja sögu eða veita fagurfræðilega ánægju. Heimspekilegar hugmyndir geta vissulega verið ánægjulegar og byggjast á grunnupplýsingum, en megintilgangurinn er að virkja hugsun og ígrundun. Lestu því eins hratt eða hægt og þarf til að vinna vandlega úr textanum. Lestrarhraðinn ræðst af því hversu auðveldlega þú skilur hugmyndirnar og röksemdirnar og hversu kunnuglegar fullyrðingarnar eru. Minna máli skiptir að lesa samfellt vegna söguþráðar en að fylgja röð hugmynda og raka. Stundum er því gagnlegt að fara milli kafla, bera saman fullyrðingar og tengja hugmyndir sem birtast á ólíkum stöðum.

Heimspekilegar aðferðir að verki

Leitaðu að heimspekilegum aðferðum í textanum. Heimspekingar beita margvíslegum leiðum í sannleiksleit, meðal annars hugtakagreiningu, rökfræði og mati á málamiðlunum. Þeir styðjast einnig við ólíkar tegundir gagna, svo sem sögu, innsæi, heilbrigða skynsemi og reynslugögn úr öðrum fræðigreinum eða tilraunaheimspeki. Flest heimspekirit leitast þó við að móta afstöðu með röksemdafærslu. Gögn eru þá notuð til að styrkja forsendur sem eiga að leiða til ákveðinnar niðurstöðu. Höfundur getur jafnframt beitt ýmsum aðferðum við sjálfa röksemdafærsluna. Ef þú greinir aðferðirnar, úrræðin og gögnin geturðu metið textann betur.

Góðgirnisreglan

Góðgirnisreglan er túlkunarregla sem hvetur lesandann til að túlka orð höfundar á sem skynsamlegastan og sterkastan hátt. Rökfærsla heimspekings getur stundum verið óljós eða tvíræð. Eldri heimspekingar nota til dæmis hugtök og orðalag sem nútímalesandi á erfitt með að skilja. Þá skaltu byrja á þeirri forsendu að höfundurinn setji fram skynsamlegt og ígrundað sjónarmið og reyna að skilja það í sem bestu ljósi. Það merkir hvorki að hunsa vanda né forðast gagnrýni. Þegar erfiðleikar koma upp skaltu leita þeirrar túlkunar sem best skýrir orð höfundar. Höfundar frumheimilda og afleiddra heimilda sem þú lest eru hugsandi og vel gefið fólk. Gerðu því ráð fyrir að höfundur geti svarað einfaldri eða augljósri mótbáru og leitaðu að svarinu. Reyndu fyrst að skilja verkið á eigin forsendum og glímdu síðan á gagnrýninn hátt við sterkustu gerð þess.

Að vinna með díalektík

Díalektískt ferli, sem er algengt í heimspekiritum, veldur mörgum nemendum ruglingi í fyrstu. Díalektík er aðferð til að leita sannleikans með samræðu og felur í sér skoðanaskipti sem eiga að leiða til afstöðu sem endurspeglar sannleikann betur. Í reynd víxla heimspekingar oft milli þeirrar afstöðu sem þeir setja sjálfir fram og annarra sjónarmiða sem þeir styðja ef til vill ekki. Hin sjónarmiðin geta falið í sér gagnrýni eða verið algengar afstöður í heimspeki. Höfundurinn kynnir þau ásamt eigin afstöðu til að sýna breidd umræðunnar. Ef eitt sjónarmið stendur eftir að loknu slíku díalektísku ferli eru meiri líkur á að í því felist einhver sannleikur, því það hefur staðist gagnrýni og andstæð sjónarmið.

Þegar þú lest heimspekiverk sem notar díalektíska aðferð skaltu leggja áherslu á að rekja mismunandi þræði röksemdafærslunnar. Ekki gera ráð fyrir að sérhver röksemd eða staðhæfing í því sem þú ert að lesa sé ígrunduð skoðun höfundarins. Þvert á móti geta ýmsar staðhæfingar táknað andstæð sjónarmið sem verður að lokum hafnað. Fylgdu víxlinu milli sjónarmiða til að ná tökum á þeim þræði röksemdafærslu sem höfundurinn styður.

Mynd 2.10 Finndu þægilegan stað til að lesa heimspeki. (Mynd: „Woman sitting in the forest and reading a book, autumn rest“ eftir Marco Verch/Flickr, CC BY 2.0)

Forlestur

Byrjaðu á forlestri. Þetta er mjög gagnleg venja þegar tekist er á við fræðileg verk. Margar upplýsingar má fá með því einu að skoða ytri umgjörð greinarinnar, bókarinnar eða kaflans. Gefðu þér tíma til að skoða þessa þætti til að ná samhenginu fyrir það sem þú ert að fara að lesa. Byrjaðu á þessum atriðum.

Titill, höfundur og útgáfa

Hvað segja titill verksins og nafn höfundar þér um það? Hvenær var það skrifað? Hver gaf textann út — fræðilegt forlag eða almennt forlag? Ef þú veist ekki þessar upplýsingar geturðu leitað lauslega á netinu til að reyna að komast að því. Hvar stendur verkið í höfundarverkinu í heild sinni? Hvað geturðu lært eða hvað veistu um höfundinn? Hvert er helsta framlag höfundarins til heimspekinnar?

Efnisyfirlit og heimildaskrá

Gerðu þér hugmynd um uppbyggingu verksins með því að skoða efnisyfirlitið, sem er yfirleitt fremst í bók. Ef verkið er stutt skaltu renna yfir greinina og leita að fyrirsögnum og greinaskilum. Skýrar fyrirsagnir geta einar og sér sýnt almenna framvindu greinarinnar. Ef þær eru óskýrar eða engar skaltu lesa lauslega fyrstu og síðustu málsgrein og finna efnissetningar eða lykilorð sem sýna um hvað hver málsgrein fjallar. Þannig færðu hugmynd um stefnu röksemdafærslunnar.

Skoðaðu einnig heimildaskrána eða tilvísanirnar. Listinn kann að vera langur eftir umfangi og gerð verksins. Byrjandi fær ef til vill litlar upplýsingar úr honum, en með aukinni þekkingu á viðfangsefninu lærirðu að sjá af titlum og höfundum hvaða sjónarhorn mótar skrif höfundarins.

Fyrsti lestur

Þú kannt að þurfa að lesa efni oftar en einu sinni til að ná tökum á gagnrýnni ígrundun. Þar sem þú gerir ráð fyrir að lesa textann oftar skaltu ekki staldra of lengi við í fyrsta lestri. Farðu hratt og markvisst yfir efnið með það að markmiði að skilja flæði röksemdafærslunnar. Notaðu upplýsingarnar sem þú aflaðir í forlestri til að brúa eyður í þekkingu þar sem því verður við komið, og merktu við staði sem þarfnast nánari skoðunar.

Greindu lykilfullyrðingar

Í fyrsta lestri ættir þú að greina lykilfullyrðingar í textanum. Í hefðbundinni fræðigrein ættu þessar fullyrðingar að vera dregnar fram í inngangi eða útdrætti. Í bók eða sögulegu verki getur verið erfiðara að finna þessar lykilfullyrðingar. Leitaðu að setningum sem kynna fullyrðingar með orðalagi eins og „Ég ætla að sýna fram á," „Í þessum kafla verður sýnt," eða „Tilgangur þessa verks er." Merktu við lykilfullyrðingar svo þú getir auðveldlega fundið þær aftur. Spurðu þig hvað höfundurinn er að reyna að segja: Hvað vonast hann til að lesandinn taki með sér úr lestrinum?

Greindu gögn og aðferðir röksemdafærslunnar

Leitaðu að gögnunum sem höfundurinn leggur fram til stuðnings lykilfullyrðingum. Með hvaða aðferðum aflar höfundurinn þeirra? Er beitt röklegri röksemdafærslu, hugartilraunum eða annars konar hugtakagreiningu? Eru lögð fram reynslugögn? Best er þegar gögnin birtast rétt á undan eða eftir fullyrðingunni, en stundum er þessu tvennu blandað saman. Reyndu jafnframt að merkja díalektíska þætti röksemdafærslunnar. Er höfundurinn að setja fram eigin afstöðu, sjónarmið andstæðings, gagnrýni eða stuðning?

Merktu það sem þarf að skoða síðar

Notaðu merkingar til að kortleggja framvindu röksemdafærslunnar og fullyrðingarnar sem settar eru fram. Veldu einfalt táknkerfi sem hentar þér og merktu til dæmis meginfullyrðingu, skilgreiningu, fullyrðingu, gögn, röksemd, spurningu, mótrök, mótbáru og svar. Merktu einnig orð og hugmyndir sem þú skilur ekki. Við hraðlestur kanntu að skrá spurningu sem textinn svarar síðar eða merkja eitthvað ranglega og þurfa að endurskoða glósurnar. Það er eðlilegt; þú ert smám saman að kynnast textanum.

Nærlestur

Á þessu stigi munt þú lesa með það fyrir augum að ígrunda hugmyndir og röksemdir textans. Nú er tíminn til að ígrunda á gagnrýninn hátt, meta og skilja skrif höfundarins.

Nú ættir þú ekki að fara hraðar yfir en svo að þú getir hugsað samhliða höfundinum. Notaðu þennan tíma til að fylgja eftir spurningum sem þú varpaðir fram við glósugerðina. Flettu upp hugtökum; kannaðu hugmyndir sem þú skilur ekki. Þú þarft ekki að skilja greinina fullkomlega, en þú ættir að skilja hana nógu vel til að geta velt henni fyrir þér. Ef þú hefur góðan skilning á því sem þú last, muntu hafa eitthvað um efnið að segja eftir að þú lýkur lestrinum.

Að lesa hægt og virkt felur í sér að spyrja höfundinn spurninga: Hvernig leiðir þessi fullyrðing af hinni? Hvar eru gögnin til að styðja þessa staðhæfingu? Eru gögnin fullnægjandi til að styðja þá fullyrðingu sem sett er fram? Hverjar eru afleiðingar þessarar fullyrðingar? Hvernig fellur þessi hugmynd að heildaráherslum textans og öðrum hugmyndum hans? Ef eitthvað í textanum fer ekki vel í þig, reyndu þá að orða hvað það er sem truflar þig. Skrifaðu stutt andmæli á spássíuna. Jafnvel þótt þú sért ekki viss, reyndu að finna út hvers vegna þú ert ekki sammála höfundinum. Því betur sem þú getur sett efasemdir þínar í orð og ígrundað eigin viðbrögð, þeim mun betur muntu skilja efnið og eigin viðbrögð við því.

Nærlestrinum er ætlað að undirbúa þig fyrir að tala og skrifa um verk höfundarins. Það þýðir að þú ert að undirbúa þig undir að eiga í heimspekilegri samræðu við höfundinn. Gerðu sömu kröfur til sjálfs þín og þú gerir til höfundarins. Færðu rök fyrir fullyrðingum þínum, studdu skoðanir þínar með fullnægjandi gögnum og íhugaðu möguleg andmæli.

LESTU EINS OG HEIMSPEKINGUR

Veldu lesefni úr kafla 1 (eða annað inngangslesefni úr þessu námskeiði). Þessi æfing hentar best ef lesefnið er fremur stutt frumheimild eftir einhvern sem stundar heimspeki. Fylgdu þriggja þrepa aðferðinni við lestur:

- Forlestur
- Hraðlestur og merkingar
- Nærlestur og endurskoðun merkinga

Hafðu eftirfarandi punkta í huga þegar þú skrifar stutta umsögn um greinina (ekki lengri en tvær málsgreinar):

- Gefðu stutt ágrip af röksemdafærslu og díalektískri byggingu textans.
- Hverjar eru helstu fullyrðingar höfundar?
- Hvaða gögn leggur höfundur fram þeim til stuðnings?
- Hvaða aðferðum beitir höfundur til að afla gagna eða færa rök?
- Duga gögnin til að styðja fullyrðingarnar?
- Hvar eru gögnin ófullnægjandi?
- Ertu sammála fullyrðingum höfundar?
- Hvar ertu ósammála og hvers vegna?

Þegar þú skrifar heimspekiritgerð skaltu skipuleggja röksemdafærsluna fyrirfram, gefa þér tíma til að móta meginfullyrðingu og velja viðráðanlegt markmið miðað við lengd ritgerðarinnar.

2.6 Ritun heimspekiritgerða

NÁMSMARKMIÐ

Í lok þessa hluta munt þú geta:

- Greint og lýst uppbyggingu heimspekiritgerðar.
- Mótað viðráðanlega og nægilega afmarkaða meginfullyrðingu.
- Safnað gögnum og sett fram rök.
- Skipulagt hugmyndir í samfellda skriflega framsetningu.

Í þessum hluta færðu hagnýt ráð um ritun heimspekiritgerða. Framsetningin fylgir skipulagi röksemdafærslu, en kennarar kunna að leggja ólíkar áherslur í ritgerðarskrifum. Leiðbeiningarnar hér á eftir eru almenn viðmið sem eiga við í flestum heimspekinámskeiðum.

Afmarkaðu meginfullyrðinguna

Kjarni sérhverrar rökritgerðar er sú fullyrðing sem þú vilt setja fram eða sú afstaða sem þú hyggst verja. Gefðu þér því tíma til að afmarka meginfullyrðinguna. Hvað viltu segja um viðfangsefnið? Hvað á lesandinn að skilja eða vita að lestri loknum? Afmarkaðar og hófstilltar fullyrðingar reynast best; jafnvel heimspekiprófessorar eiga erfitt með að verja mjög víðtækar fullyrðingar. Góð meginfullyrðing gerir meira en að lýsa röksemdafærslu annars. Hún segir eitthvað sjálfstætt um efnið, tengir það öðrum álitaefnum eða beitir kenningu eða afstöðu annars höfundar á nýjan hátt. Eftirfarandi leiðir geta hjálpað þér að móta viðráðanlega fullyrðingu:

- Berðu saman tvær heimspekilegar afstöður. Hvað eiga þær sameiginlegt og hvað greinir þær að? Hvaða almennu ályktanir má draga af samanburðinum?
- Finndu gagn eða röksemd sem er veik eða má gagnrýna. Í hverju felst veikleikinn og hvaða vanda skapar hann fyrir afstöðu heimspekingsins?
- Beittu heimspekilegri afstöðu á samtímaatvik eða álitamál. Hvers vegna á afstaðan við og hvernig hjálpar hún okkur að skilja málið?
- Finndu röksemd eða gagn sem gæti styrkt afstöðu heimspekings. Hvers vegna eru rökin góð eða gagnið gagnlegt? Hvernig fellur það að öðrum fullyrðingum og röksemdum heimspekingsins?
- Hugleiddu jákvæða eða neikvæða afleiðingu röksemdafærslu heimspekings. Hvernig leiðir hún af rökunum? Er hún nauðsynleg eða tilfallandi? Hvaða lærdóm má draga af henni? Jákvæð afleiðing getur styrkt rökin en neikvæð afleiðing veikt þau.

HUGSAÐU EINS OG HEIMSPEKINGUR

Eftirfarandi fjölvalsverkefni hjálpa þér að greina og semja skýrar og hófstilltar meginfullyrðingar í heimspeki. Meginfullyrðing er framsögusetning sem setur fram afstöðu eða fullyrðir eitthvað um tiltekið efni.

1. Hver eftirfarandi setninga er framsögusetning sem setur fram afstöðu eða fullyrðingu?
   a. Hvernig telur Aristóteles að dygð sé nauðsynleg fyrir hamingju?
   b. Er hamingjan lokamarkmið mannlegra athafna?
   c. Hvort dygð sé nauðsynleg fyrir hamingju eða ekki.
   d. Aristóteles færir rök fyrir því að hamingjan sé hið endanlega góða í mannlegum athöfnum og að dygð sé nauðsynleg fyrir hamingju.
2. Hver eftirfarandi framsögusetninga gerir meira en að lýsa afstöðu annars?
   a. René Descartes færir rök fyrir því að sálin eða hugurinn sé kjarni manneskjunnar.
   b. Descartes sýnir fram á að allar skoðanir og minningar um ytri heiminn gætu verið rangar.
   c. Sumir halda að Descartes sé efahyggjumaður, en ég mun sýna fram á að hann gengur lengra en efahyggja.
   d. Í hugleiðingunum heldur Descartes því fram að hugur og líkami séu tvær ólíkar verundir.
3. Hver eftirfarandi fullyrðinga ber saman tvær heimspekilegar afstöður?
   a. Descartes segir að hugurinn sé verund sem er aðskilin frá líkamanum, en ég er ósammála.
   b. Nútímasálfræði hefur sýnt fram á að Descartes hafi rangt fyrir sér í því að halda að mannfólk hafi frjálsan vilja og að hugurinn sé eitthvað annað en heilinn.
   c. Viðhorf Thomasar Hobbes til sálarinnar er efnishyggjulegt, en viðhorf Descartes til sálarinnar er óefnislegt. Í þessari ritgerð mun ég skoða muninn á þessum tveimur viðhorfum.
4. Hver eftirfarandi fullyrðinga greinir veikleika í röksemdafærslu heimspekings og setur fram gagnrýni?

   a. John Stuart Mill rökstyður að nytjastefnudómar geti byggst á eigindlegum mun jafnt sem magni ánægju, en að lokum hljóti sérhver eigindlegur munur að leiða til munar á magni ánægju.
   b. Nálgun Mills á nytjastefnuna er frábrugðin nálgun Benthams með því að kynna til sögunnar eigindlegan greinarmun á ánægju, þar sem Bentham lítur aðeins til megindlegra þátta ánægju.
   c. Nálgun J. S. Mills á nytjastefnu tengir siðfræðikenninguna sögu siðfræðinnar með því að heimila eigindlegan mun á siðferðisdómum.
5. Hver eftirfarandi fullyrðinga beitir heimspekilegri hugmynd á samtímaálitaefni?
   a. Frelsisregla Rawls tryggir öllu fólki grundvallarfrelsi sem er mikilvægt til að lifa góðu lífi.
   b. Réttindaskrá Bandaríkjanna er dæmi um frelsisreglu Rawls þar sem hún tilgreinir grundvallarfrelsi sem öllum er tryggt.
   c. Þótt margir telji frelsisreglu Rawls eiga við um alla ríkisborgara tiltekins lands er umdeildara að veita innflytjendum sama grundvallarfrelsi, þar á meðal fólki með varanlegt dvalarleyfi, öðrum með lögmæta dvalarheimild, fólki án dvalarheimildar og flóttafólki.

[SVAR: 1.d 2.c 3.c 4.a 5.c]

SKRIFAÐU EINS OG HEIMSPEKINGUR

Notaðu eftirfarandi sniðmát til að semja eigin meginfullyrðingu með því að setja inn nafn heimspekings, fullyrðingu eða samtímaálitaefni:

1. [Nafn heimspekings] heldur því fram að [fullyrðing], en [nafn annars heimspekings] heldur því fram að [önnur fullyrðing]. Í þessari ritgerð færi ég rök fyrir því að afstaða [nafn heimspekings] sé líklegri til að vera sönn.
2. [Nafn heimspekings] færir rök fyrir því að [fullyrðing]. Í þessari ritgerð sýni ég hvernig fullyrðingin varpar gagnlegu ljósi á [samtímaálitaefni].
3. Þegar [nafn heimspekings] færir rök fyrir [fullyrðingu] byggir röksemdin á [annarri fullyrðingu] sem nútímavísindi grafa undan. Ég sýni að breyting á þessari forsendu í ljósi nútímavísinda styrkir eða veikir röksemdafærslu [nafn heimspekings].

Safnaðu gögnum og byggðu upp röksemdafærsluna

Þegar þú hefur afmarkað meginfullyrðinguna skaltu snúa aftur að lesefninu, safna gögnum og byggja upp sem sterkasta röksemdafærslu. Þú getur hugsað eins og rannsóknarlögreglumaður eða saksóknari sem undirbýr mál, en markmiðið er að komast að sannri niðurstöðu en ekki aðeins að styðja fyrirfram gefna afstöðu. Vertu því fús til að breyta fullyrðingunni ef hún samræmist ekki gögnunum. Ef frekari rannsóknar er þörf skaltu fylgja fyrri leiðbeiningum um leit að traustum upplýsingum.

Ef þú finnur ekki gögn sem styðja fullyrðinguna en telur hana samt rétta geturðu beitt þeim heimspekilegu aðferðum sem kynntar voru í þessum kafla og 1. kafla. Ímyndaðu þér gagndæmi og hugartilraunir sem styðja hana. Beittu innsæi og heilbrigðri skynsemi en

mundu að hvort tveggja getur leitt á villigötur. Almennt ættu heilbrigð skynsemi, innsæi, hugartilraunir, gagndæmi og verk annarra heimspekinga að styðja hvert annað. Líttu á röksemdafærsluna sem mannvirki: of mikil þyngd má ekki hvíla á einu innsæi eða einni hugartilraun.

Íhugaðu mótrök

Heimspekiritgerðir eru frábrugðnar öðrum rökritgerðum að því leyti að höfundur þarf að verja meiri tíma í að sjá fyrir mótrök og svara þeim. Það hefur tvö mikilvæg áhrif. Í fyrsta lagi sýna vel mótuð mótrök að þú hafir íhugað eigin afstöðu nægilega til að greina veikleika hennar. Í öðru lagi styrkirðu röksemdafærsluna með því að svara hugsanlegri árás andstæðings. Með mótrökum tekur ritgerðin þátt í þeirri díalektísku sannleiksleit sem einkennir heimspeki.

Gerðu heimildum nákvæm skil

Mikilvægt er að gera efni frumheimilda og afleiddra heimilda eins nákvæm skil og kostur er. Skoðaðu samhengi textans og túlkaðu röksemdir með góðgirnisregluna að leiðarljósi. Ekki gera ósanngjarnan strámann úr röksemd sem þú ert ósammála og ekki afbaka tilvitnun eða endursögn til að styðja eigin málstað. Markmiðið er að finna þá röksemdafærslu sem er rökrænt sannfærandi og því líklegust til að vera sönn.

Mynd 2.11 Gott skipulag er lykillinn að vönduðum skrifum. (Mynd: „Female hand writing at home“ eftir Nenad Stojkovic/Flickr, CC BY 2.0)

Skipuleggðu ritgerðina

Fræðilegar heimspekiritgerðir fylgja sömu einföldu grunnbyggingu og aðrar ritgerðir, líklega þeirri sem þú lærðir í framhaldsskóla eða fyrsta ritunarnámskeiði í háskóla.

Kynntu meginfullyrðinguna

Inngangurinn setur meginfullyrðinguna í samhengi og segir lesandanum við hverju megi búast. Lýstu viðfangsefninu, mikilvægi þess og hvernig það sprettur af verkunum sem þú

hefur lesið. Stundum þarf sögulegan bakgrunn, en forðastu víðtækar alhæfingar og langar endursagnir. Bakgrunnurinn á aðeins að veita það samhengi og þá ástæðu sem þarf til að skilja meginfullyrðinguna. Settu hana fram í lok inngangsins og láttu skýrt í ljós hvernig hún leiðir af efninu á undan. Í langri ritgerð kann að vera þörf á nokkrum setningum til að setja fullyrðinguna fram og draga upp meginskipan röksemdafærslunnar.

Settu fram röklega og sannfærandi röksemdafærslu

Málsgreinarnar á eftir inngangi setja röksemdafærsluna fram. Byggðu hverja málsgrein upp í skýrri röklegri röð og leggðu fram nægileg gögn fyrir fullyrðingarnar. Málsgreinarnar geta innihaldið tilvitnanir og endursagnir úr frumheimildum og afleiddum heimildum, samhengi og túlkun, nýjar hugmyndir, dæmi og hliðstæður, mótrök og svör við þeim. Gögnin eiga bæði að styðja meginfullyrðinguna og leiða að niðurstöðunni. Þú getur hugsað eins og byggingarmeistari: leggðu grunn, reistu sterkustu burðarbitana og lokaðu síðan veggjunum. Eða hugsaðu um frásögn þar sem gögnin leiða lesandann að óhjákvæmilegri niðurstöðu.

TENGSL

Í kaflanum um rökfræði og rökfærslur er ítarleg umfjöllun um ólíkar tegundir heimspekilegra rökfærslna.

Dragðu röksemdafærsluna saman í niðurlagi

Ljúktu ritgerðinni með stuttri samantekt á röksemdafærslunni. Minntu lesandann á meginfullyrðinguna og rifjaðu upp gögnin sem styðja hana. Þótt þér kunni að finnast rökin tala sínu máli hjálpar stutt niðurlag lesandanum að festa heildina í minni. Settu engar nýjar upplýsingar fram í niðurlaginu heldur dragðu aðeins saman það sem þegar hefur komið fram.

Tilgangur kaflans var að veita þér grunnverkfæri til að ná árangri í heimspekinámi. Fyrst notuðum við niðurstöður nútíma taugavísinda til að draga upp flókna mynd af starfsemi heilans. Heilinn myndar og varpar fram tilfinningahlaðinni mynd af heiminum, en hún getur verið bjöguð og villandi. Slíkar hugrænar tálsýnir geta valdið kerfisbundnum hugsanavillum sem kallast hugrænar skekkjur. Til að verjast þeim þurfum við áreynslufulla og ígrundaða hugsun, vitund um eigin skekkjur og röklegar aðferðir til að vinna gegn þeim. Þú átt auðveldara með að ná árangri í heimspekinámi ef þú temur þér hugsunarvenjurnar í þessum kafla og nýtir hagnýtu ráðin um lestur og ritun heimspeki.

Samantekt

2.1 Heilinn er ályktunarvél

Heilinn stuðlar að lífsafkomu okkar og æxlun með hugsun, útreikningum, spám og ályktunum. Náttúrulegir og erfðamótaðir hugsunarhættir okkar þjóna því ekki endilega markmiðum heimspeki, vísinda eða sannleiksleitar.

Tengsl hugar og heila eru eitt af meginvandamálum frumspekinnar, vandinn um tengsl hugar og líkama. Hann felst í að skilja samband lífræna gráa og hvíta efnisins í höfuðkúpunni, heilans, við svið meðvitaðrar reynslu, hugans. Líffræðin ein skýrir ekki samband huglægrar reynslu okkar við taugafræðileg og rafefnafræðileg ferli heilans.

Sálfræði og hugfræði, sem rannsaka ferli heilans, geta hjálpað okkur að hugsa betur. Heilinn tekur ekki við umheiminum með óvirkum hætti eins og myndavél heldur myndar virkt skiljanlega táknun hans. Þegar sjálfvirkur hugsunarháttur leiðir til ófullnægjandi eða rangrar ákvörðunar er hugræn skekkja að verki. Hún er mynstur hraðrar hugsunar sem byggist á leiðsagnarreglu og líkist skynvillu.

2.2 Að vinna gegn hugrænum skekkjum með gagnrýninni ígrundun

Námsvitund er vitund um eigin hugsun og virkjar sjálfsvitund og hugsun á æðra stigi. Venjuleg hugræn úrvinnsla er hugsun á fyrsta stigi en námsvitund felur í sér að hugsa um og stýra þeirri hugsun.

Staðfestingarhneigð er tilhneiging til að leita, túlka, velja og muna upplýsingar sem styðja fyrri skoðanir. Upphafsvilla felst í að reiða sig á upphafleg gildi, verð eða magn við síðara mat, jafnvel þegar upphafsgildið er handahófskennt. Tiltækiregla er tilhneiging til að meta nýjar upplýsingar út frá nýlegum dæmum eða dæmum sem auðvelt er að muna og telja þau dæmigerðari en tölfræðilegar líkur gefa tilefni til.

Ættbálkahyggja er tilhneiging fólks til að laga skoðanir sínar að hópi sem deilir gildum þess og venjum. Hún torveldar hlutlægt mat á upplýsingum sem samræmast hópskoðunum eða ganga gegn þeim. Skyld fjöldafylgdarvilla fær okkur til að telja að gera eigi eða trúa einhverju vegna þess að margir aðrir geri það eða trúi því.

Villa sokkins kostnaðar felst í að meta það sem við höfum þegar lagt tíma, fé eða tilfinningar í meira en núverandi virði þess gefur tilefni til. Fjárhættuspilaravilla er sú ranga ályktun að tilviljunarkenndur atburður verði líklegri ef hann hefur ekki gerst nýlega.

2.3 Að temja sér góðar hugsunarvenjur

Ein leið til að vinna gegn hugrænum skekkjum er að temja sér góðar hugsunarvenjur. Engar skyndilausnir eru til, en markvissar aðferðir geta hjálpað.

Til að hugsa hlutlægt um málefni, vandamál og gildi þurfum við að skapa fjarlægð frá eigin huglæga sjónarhorni, skoða andstæð sjónarmið í sterkustu mynd og leita gagndæma. Í gagndæmi eru forsendur röksemdafærslu sannar en niðurstaðan ósönn. Sterkum tilfinningum má bregðast með námsvitund: ígrunda uppruna þeirra og hafa stjórn á áhrifum þeirra á mat okkar.

Þekkingarfræðileg auðmýkt er lykilþáttur gagnrýninnar hugsunar. Hún felur í sér að viðurkenna takmörk mannlegrar þekkingar, stilla vissu um eigin þekkingu í hóf og muna að þekking okkar er brothætt, sögulega mótuð og skilyrt af félagslegum og líffræðilegum ferlum.

2.4 Upplýsingaöflun, heimildamat og skilningur á gögnum

Árangursrík netleit krefst bæði upplýsingaleitar og heimildamats. SIFT-aðferðin kennir fjögur skref til að sannprófa staðreyndir: stöðva, kanna heimildina, finna betri umfjöllun og rekja fullyrðinguna til upprunalegs samhengis.

2.5 Lestur heimspekitexta

Lestu við borð í þægilegum stól fremur en í sófa eða rúmi. Upprétt staða hjálpar einbeitingu. Hafðu drykk við höndina og forðastu truflanir á borð við sjónvarp eða tónlist með söngtexta. Veldu einnig verkfæri sem gerir þér kleift að glósa, undirstrika og merkja mikilvæg textabrot.

Heimspeki felst í hugmyndum og rökfærslum. Markmið lestrarins er að glíma við hvort tveggja og móta eigin skilning á viðfangsefninu. Mikilvægara er að fylgja röð hugmynda og raka en frásögn eða söguþræði. Með því að greina aðferðir höfundar og þau gögn sem hann notar geturðu metið textann betur.

Árangursrík aðferð við lestur heimspeki skiptist í þrjú skref: forlestur, fyrsti lestur og nærlestur. Kerfisbundin beiting þeirra auðveldar skilning á krefjandi texta.

2.6 Ritun heimspekiritgerða

Flestar heimspekiritgerðir færa rök fyrir fullyrðingu um lesefni námskeiðs. Fyrsta skrefið er að móta skýra og verjanlega meginfullyrðingu. Síðan er röksemdafærslan byggð á gögnum úr lesefni og frekari rannsóknum, sjálfstæðum rökum og beitingu kenninga á tilvik. Markmið heimspekilegra skrifa er þó að nálgast sannleikann en ekki aðeins að sigra í rökræðu.

Lykilhugtök

allostasis
: líffræðilegt ferli þar sem líkaminn býr sig undir fyrirsjáanlegar þarfir.

upphafsvilla
: tilhneiging til að byggja mat á eldra upphafsgildi.

tiltækiregla
: tilhneiging til að meta nýjar upplýsingar út frá nýlegustu eða minnistæðustu dæmunum.

fjöldafylgdarvilla
: rökvilla sem felst í að telja að gera eigi eða trúa einhverju vegna þess að margir aðrir geri það eða trúi því sama.

hugræn skekkja
: kerfisbundið mynstur í rökhugsun sem víkur frá röklega hagkvæmum eða rökréttum dómi miðað við tiltækar staðreyndir og líkur.

hugfræði
rannsóknir á heilanum og þeim ferlum sem liggja að baki hugsun, skynjun, minni, tilfinningum og annarri starfsemi hans.

staðfestingarhneigð
tilhneiging til að leita, túlka, velja og muna upplýsingar sem staðfesta eða styðja viðteknar skoðanir.

díalektík
aðferð til að leita sannleikans með samræðu þar sem ólík sjónarmið takast á og leiða að afstöðu sem er líklegri til að vera sönn.

Dunning–Kruger-áhrifin
hugræn skekkja þar sem fólk með litla færni á tilteknu sviði ofmetur þekkingu sína í samanburði við fólk sem býr yfir meiri þekkingu.

þekkingarfræðileg auðmýkt
afstaða í heimspekilegri og vísindalegri rannsókn sem viðurkennir takmörk eigin getu til að þekkja sannleika og veruleika beint eða til fulls.

fjárhættuspilaravilla
rökvilla sem telur tilviljunarkenndan atburð líklegri í náinni framtíð ef hann hefur sjaldnar gerst nýlega, eða öfugt.

leiðsagnarreglur
hugrænar flýtileiðir eða þumalputtareglur sem leysa vandamál með skilvirkum en ekki endilega besta mögulega hætti.

samvægi
líffræðilegt ferli þar sem líkaminn stjórnar sér til að viðhalda jafnvægi.

ályktun
hugrænt ferli sem leiðir frá tilteknum upplýsingum, svo sem forsendum eða gögnum, til niðurstöðu, mótunar eða vörpunar.

námsvitund
vitund um eigin hugsun; hún virkjar sjálfsskilning og hugsun á æðra stigi svo að einstaklingur geti stýrt, fylgst með og greint eigið hugsunarferli á gagnrýninn hátt.

góðgirnisreglan
túlkunarregla sem segir að lesa eigi fullyrðingar höfundar á sem skynsamlegastan og sterkastan hátt.

hugræn táknun
eining hugsunar sem ber upplýsingar; það sem hugurinn beinist að þegar hann hugsar.

að styrkja röksemd andstæðings
aðferð sem setur andstæð rök fram í sterkustu mögulegu mynd svo að erfitt verði að hrekja þau.

villa sokkins kostnaðar
: rökvilla sem metur hlut eða samband meira en efni standa til vegna þess tíma, fjármuna eða tilfinninga sem þegar hefur verið varið í það.

ættbálkahyggja
: tilhneiging fólks til að laga skoðanir sínar og viðhorf að hópum sem deila svipuðum venjum, viðhorfum eða skoðunum.

Heimildir

Concepcion, David. 2004. “Reading Philosophy with Background Knowledge and Metacognition.” *Teaching Philosophy* 27 (4): 351–68.

Csikszentmihalyi, Mihaly. 2008. *Flow: The Psychology of Optimal Experience*. New York: Harper Perennial Modern Classics.

Damasio, Antonio. 1994. *Descartes’ Error: Emotion, Reason, and the Human Brain*. New York: Penguin Books.

Eagleman, David. 2011. *Incognito: The Secret Lives of Brains*. New York: Pantheon.

Feldman Barrett, Lisa. 2017. *How Emotions Are Made: The Secret Life of the Brain*. Boston: Mariner Books, Houghton Mifflin Harcourt.

Hackner, Douglas J., Dunlosky, John, and Graesser, Arthur C, eds. 1998. *Metacognition in Educational Theory and Practice*. New York: Lawrence Erlbaum and Associates.

Kahneman, Daniel. 2013. *Thinking Fast and Slow*. New York: Farrar, Straus, and Giroux.

Lazar, Seth. 2018. “Moral Sunk Costs.” *The Philosophical Quarterly* 68 (273): 841–61.

Tversky, Amos, and Kahneman, Daniel. 1974. “Judgment under Uncertainty: Heuristics and Biases.” *Science* 185 (4157): 1124–31.

Wason, Peter C. 1960. “On the Failure to Eliminate Hypotheses in a Conceptual Task.” *Quarterly Journal of Experimental Psychology*, 12 (3): 129-40. doi: 10.1080/17470216008416717.

Wineburg, Sam, and Mcgrew, Sarah. 2016. “Why Students Can’t Google Their Way to the Truth.” *Education Week*. November 1, 2016. https://www.edweek.org/teaching-learning/opinion-why-students-cant-google-their-way-to-the-truth/2016/11.

Upprifjunarspurningar

2.1 Heilinn er ályktunarvél

1. Gerðu greinarmun á samvægi og allostasis og lýstu tengslum beggja ferla við tilfinningar og rökhugsun.
2. Hvað eru leiðsagnarreglur?

3. Hvaða hlutverki gegna tilfinningar í rökhugsun?
4. Lýstu nokkrum ástæðum þess að hugsun getur verið fyrirhafnarlaus og innsæiskennd. Útskýrðu hvers vegna slíkar ályktanir geta stundum reynst rangar.

2.2 Að vinna gegn hugrænum skekkjum með gagnrýninni ígrundun

5. Hvaða skilyrði gera gagnrýna hugsun mögulega?
6. Skilgreindu þrjár algengar hugrænar skekkjur sem fjallað er um í kaflanum.
7. Lýstu aðferðum gagnrýninnar hugsunar sem beita má til að vinna gegn tveimur hugrænum skekkjum úr kaflanum.

2.3 Að temja sér góðar hugsunarvenjur

8. Hvað er þekkingarfræðileg auðmýkt og hvernig tengist hún Dunning–Kruger-áhrifunum?
9. Hvernig má beita aðferðum til hlutlægrar hugsunar í heimspekinámi?
10. Hvernig má hafa stjórn á eigin tilfinningum við lestur og ígrundun heimspekilegra viðfangsefna?

2.4 Upplýsingaöflun, heimildamat og skilningur á gögnum

11. Hver eru fjögur skref staðreyndaprófunar og hvernig virka þau?

2.5 Lestur heimspekitexta

12. Í hverju felst þríþætt aðferð við lestur heimspekitexta?
13. Að hvaða leyti er lestur heimspekitexta frábrugðinn lestri annars konar texta?

2.6 Ritun heimspekiritgerða

14. Hvað er meginfullyrðing og hvernig er heppileg meginfullyrðing mótuð í heimspekiritgerð?

Ítarefni

Benson, Buster. 2016. “Cognitive Bias Cheat Sheet.” Better Humans. 1. september 2016. https://medium.com/better-humans/cognitive-bias-cheat-sheet-55a472476b18.

Caulfield, Michael. Four Moves (blogg). https://fourmoves.blog/.

Caulfield, Michael. án ártals Web Literacy for Student Fact-Checkers. Pressbooks. https://webliteracy.pressbooks.com/front-matter/web-strategies-for-student-fact-checkers/

Falsafaz. 2014. “How to Read Philosophy.” Falsafaz! Making Philosophy Easy (blogg). 22. maí 2014. https://falasafaz.wordpress.com/2014/05/22/how-to-read-philosophy/.

Graff, Gerald, og Birkenstein, Cathy. 2009. They Say, I Say: The Moves that Matter in Academic Writing. 2. útg. New York: Norton & Norton.

Symons, John. 2017. *Formal Reasoning: A Guide to Critical Thinking*. Dubuque, IA: Kendall Hunt Publishing.

3. KAFLI

Árdagar heimspekinnar um allan heim

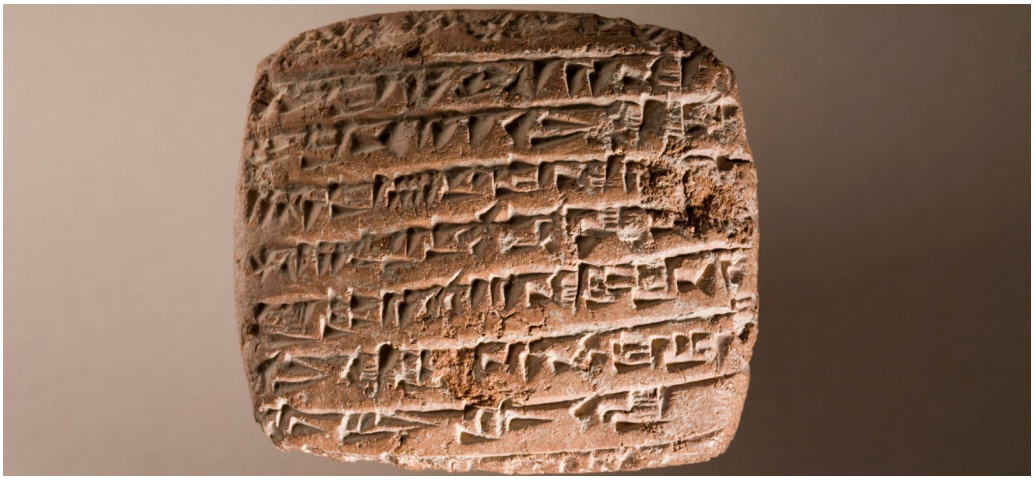

Mynd 3.1 Þessi fleygritstafla frá Anatólíu er talin vera frá um 1875–1840 f.o.t. Þróun ritmáls ber ekki að leggja að jöfnu við það að menning öðlist skilning á merkingu og eigin sögu. Ritmál gerir fólki þó kleift að kynnast þeim skilningi og þeirri sögu löngu síðar. (mynd: „Fleygritstafla LACMA M.79.106.2 (4 af 4)“ eftir Ashley Van Haeften/Flickr, CC BY 2.0)

Yfirlit kaflans

- 3.1 Heimspeki frumbyggja
- 3.2 Klassísk indversk heimspeki
- 3.3 Klassísk kínversk heimspeki

Inngangur

Eins og fram hefur komið í fyrri köflum er vitringurinn mikilvægur fyrirrennari heimspekinnar. Í elstu samfélögum víða um heim miðlaði hann milli hversdagsheimsins og yfirskilvitlegs veruleika. Í flestum samfélögum liðu mörg hundruð eða jafnvel þúsundir ára frá því að vitringurinn kom fram þar til heimspekingurinn var viðurkenndur sem

einstaklingur sem leitaði visku. Justin E. H. Smith (2016) telur að heimspekileg hugsun krefjist sömu óhlutbundnu hugsunar og nauðsynleg er við skrifræðislega stjórnun samfélags. Að hans mati mótuðu mörg samfélög heimspekihefðir á grundvelli slíkrar óhlutbundinnar rökhugsunar. Þær hefðir sköpuðu sameiginleg viðhorf til siðfræði, frumspeki og annarra sviða heimspekilegrar rannsóknar.

Nútímamaðurinn, Homo sapiens, hefur búið á jörðinni í að minnsta kosti 250.000 ár og á uppruna sinn á sigdalssvæði Bláu Nílar í Norður-Afríku. Elstu þekktu merki um ritmál manna fundust hins vegar í hinu forna Súmer, í Mesópótamíu milli Tígris og Efrats, þar sem fljótin falla í Persaflóa. Þau eru frá um 3500 f.o.t. (fyrir um 5.500 árum). Langt tímabil frá því að líffræðilega nútímamenn komu fram og þar til ritmál varð til er yfirleitt kallað forsaga. Það heiti felur ekki í sér að elstu menn hafi skort vitund um fortíð sína eða þann lærdóm sem af henni mátti draga. Af rannsóknum á ritlausum samfélögum samtímans vitum við að mörg þeirra varðveita munnlega frásagnarhefð sem veitir sögulegt sjónarhorn. Sú sýn á fortíðina sem forsögulegt fólk öðlaðist með munnlegri sögu er okkur þó með öllu glötuð.

Notkun ritmáls til að skrá hugsun manna markar umskiptin frá forsögu til sögu. Meðal elstu skráðu textanna eru ættartölur, frásagnir af hetjudáðum og hversdagsverkum fólks og lagabálkar. Þessi rit veita innsýn í stjórnarhætti elstu samfélaga og daglegt líf þeirra. Heimspekilegar spurningar birtust síðar í ritmáli, einkum í trúarlegum og goðsögulegum frásögnum, og þar hefst umfjöllun þessa kafla. Á þessum tímamótum í sögu mannkyns sýna áþreifanlegar heimildir að fólk hafði vitund um söguna og lét hana sig varða. Það spurði um uppruna náttúrunnar og sjálfsins, velti fyrir sér siðferðilegum og andlegum markmiðum mannlegs lífs og rökstuddi hugmyndir sínar um rétt og rangt, réttlæti og ranglæti. Þýski heimspekingurinn Karl Jaspers (1883–1969) kallaði þessi sögulegu tímamót „möndulskeiðið“ (1953), en hugtakið er einnig þekkt sem „möndulöld“ (e. Axial Age). Jaspers taldi að þessi „möndull“ í tilkomu heimspekilegrar hugsunar hefði myndast á fremur afmörkuðu tímabili, frá 800 f.o.t. til 200 f.o.t., á nokkrum stöðum í heiminum, einkum við Miðjarðarhaf, í Mesópótamíu, á Indlandi og í Kína. Athyglisvert er að fólk á þessum ólíku svæðum virðist hafa gengið í gegnum svipuð umskipti um svipað leyti: fyrst frá forsögu til sögu og síðan frá goðsögulegum og trúarlegum skilningi á manninum og stöðu hans í heiminum til kerfisbundnari rannsókna á manninum og umheiminum. Í kaflanum verður fjallað um tímabilið frá hinni svonefndu möndulöld og fram til þess að fjölskrúðugar heimspekihefðir höfðu mótast í Afríku, Asíu og Ameríku.

3.1 Heimspeki frumbyggja

NÁMSMARKMIÐ

Að þessum kafla loknum ættir þú að geta:

- Greint áskoranir sem fylgja rannsóknum á heimspeki frumbyggja.
- Lýst frumspekilegum og þekkingarfræðilegum hugmyndum í heimspeki frumbyggja Afríku.

- Lýst frumspekilegum og þekkingarfræðilegum hugmyndum í heimspeki frumbyggja Norður-Ameríku.
- Lýst frumspekilegum og þekkingarfræðilegum hugmyndum í mesóameríkskri heimspeki.

Sumir þekktustu forntextar heims tengjast stórum siðmenningum og eru trúarlegs eða goðsögulegs eðlis. Þar á meðal eru Vedurnar á Indlandi, elstu bókmenntir Kína og Tóra Gyðinga. Textarnir fjalla um heimspekileg viðfangsefni, svo sem uppruna alheimsins, eðli og tilgang mannlífsins, siðferði, réttlæti, mannlegt ágæti og þekkingu, með sögum og skýringum sem vísa til yfirnáttúrulegra afla. Sögurnar veita mannlífinu samhengi, merkingu og stefnu innan heimsmyndar þar sem náttúran er þrungin yfirnáttúrulegri merkingu. Slíkir textar bera vitni um hve grundvallar- og sameiningarafl trúarbrögð hafa verið í samfélögum manna.

Þegar fólk hverfur frá trúarlegum svörum við spurningum um tilgang og merkingu og leitar náttúrulegri og röklegri skýringa færist það frá heimi goðsagnarinnar til heims skynseminnar. Á grísku er þessum umskiptum lýst sem færslu frá mýþos til lógos: mýþos vísar til yfirnáttúrulegra frásagna en lógos til röklegra, rökvísra og vísindalegra skýringa. Af þessum greinarmun mætti ætla að skýr skil væru milli trúarlegrar hugsunar og heimspekilegrar eða vísindalegrar hugsunar, en svo er ekki. Elstu heimspekingar Grikklands, Rómar, Indlands, Kína og Norður-Afríku notuðu allir goðsögur og líkingar til að skýra rökleg kerfi sín, en trúartextar frá sama tíma geyma oft vandaða rökræðu. Umskiptin frá mýþos til lógos voru því ekki skyndilegt rof heldur hægfara, ójöfn og hlykkjótt þróun. Hún sýnir náin tengsl trúarbragða, heimspeki og vísinda í sameiginlegri viðleitni þeirra til að skilja og skýra mannlega tilvist og finna henni tilgang.

Áskoranir við rannsóknir á heimspeki frumbyggja

Áhugi á heimspeki frumbyggja fer vaxandi innan háskólaheimspeki samtímans, enda gefur hún færi á að kynnast bæði sögulegri hugsun og samtímahugsun frumbyggja um allan heim. Heimspeki frumbyggja nær í víðum skilningi yfir hugmyndir þeirra um eðli heimsins, mannlega tilvist, siðfræði, æskilega samfélags- og stjórnskipan og önnur viðfangsefni hefðbundinnar háskólaheimspeki. Ólíkt heimspeki Forn-Grikklands, Indlands og Kína breiddust þessar heimspekihefðir ekki út um víðáttumikil heimsveldi og höfðu sjaldnast formlegar lærdómsmiðstöðvar sem skráðu og þróuðu hugmyndir í hundruð eða þúsundir ára. Rannsóknir á heimspeki frumbyggja, eða etnóheimspeki, krefjast því oft annarra aðferða en tíðkast í háskólaheimspeki. Hugmyndirnar eru sjaldnast varðveittar í textum sem má lesa og greina. Rannsakendur þurfa þess í stað að beita aðferðum þjóðfræði og félagsfræði, meðal annars að finna fólk sem varðveitir og miðlar menningarlegri þekkingu um heimspekilega hugsun og skrá viðtöl og samtöl við það. Heimspeki flestra frumbyggjaþjóða hefur varðveist í munnlegri hefð, líkt og hugsun forsögulegs fólks.

Fleiri hindranir standa í vegi fyrir rannsóknum á heimspeki frumbyggja. Háskólaheimspeki hefur lengi hafnað eða hunsað heimspekilega hugsun þeirra og talið hana standa utan sviðs lógos. Þessi langvarandi útmáun veldur því að erfitt er að fella hugsunina inn í fræðilega umræðu, enda skortir eldri vestrænar rannsóknir á sviðinu. Frumbyggjar hafa auk þess sætt kynþáttahyggju, meðal annars þvingaðri menntun á öðrum tungumálum en þeirra eigin, sem hefur torveldað varðveislu lifandi heimspekihefða. Margir siðir hafa einnig

glatast vegna mannfalls og eyðingar menningararfs í kjölfar landnáms og nýlendustefnu Evrópubúa og Bandaríkjamanna.

Heimspeki frumbyggja Afríku

Ef umskiptin frá mýþos til lógos byggjast á þróun ritmáls gætu þau fyrst hafa orðið í Afríku. Þar urðu til mörg forn ritkerfi, meðal annars fornegypskt myndletur á fjórða árþúsundi f.o.t. Skilningur Vesturlandabúa nú á elstu sögu heimspekinnar takmarkast verulega af skorti á rannsóknum á ensku og öðrum evrópskum málum, glataðri sameiginlegri menningarþekkingu sem nýlendustefnan jók enn á og stundum vísvitandi eyðingu heimilda, svo sem brunanum í bókasafninu í Alexandríu. Rannsóknir hafa því að miklu leyti byggst á munnlegum hefðum eða enduruppgötvun og þýðingu ritaðra heimilda. Fjallað er um heimspekilega arfleifð Forn-Egyptalands í kaflanum um klassíska heimspeki. Hér verður sjónum beint að rannsóknum á etnóheimspeki annarra svæða Afríku.

Hernám Portúgala á borginni Ceuta við landamæri Marokkó árið 1415 markaði upphaf tilrauna Evrópumanna til að leggja Afríku undir sig. Seint á 19. öld og snemma á þeirri 20. hófst það sem nefnt hefur verið „kapphlaupið um Afríku“. Fram að því höfðu malaría, sem berst með moskítóflugum, landslag sem hentaði illa hernaði á hestum og öflug strandríki takmarkað landnám Evrópumanna. Kínín gegn malaríu, vélknúin farartæki og þróuð vopn gerðu Evrópuríkjum síðan kleift að komast inn í álfuna. Á nýlendutímanum voru ungir Afríkubúar sem þóttu efnilegir sendir í evrópska háskóla og lásu þar Platón, Aristóteles, Kant, Hegel og aðra vestræna heimspekinga. Hvort sem ætlunin var að leiða samfélögin inn í nútímann, þjálfa staðbundna stjórnsýslu í þágu vestrænna valdhafa eða hvort tveggja varð afleiðingin sú að þekking á sögu og hugsun einstakra svæða varðveittist ekki.

Á næstu áratugum tóku nokkrir vestrænt menntaðir Afríkubúar að rannsaka afrískar heimspekihefðir beint. Árið 1910 lýsti kongóski heimspekingurinn Stefano Kaoze (um 1885–1951) hugmyndum Bantúþjóða um siðferðileg gildi, þekkingu og Guð í ritgerðinni „Sálfræði Bantúþjóða“ (Dübgen og Skupien 2019). Bantú er samheiti yfir hundruð þjóðarbrota í Mið- og Suður-Afríku sem tala bantúmál og eiga mörg menningareinkenni sameiginleg (sjá mynd 3.2). Í síðari ritum kannaði Kaoze önnur afrísk hugsunarkerfi og taldi þau geta kennt vestrænum hugsunarkerfum, sem byggðust á kristni, margt (Nkulu Kabamba og Mpala Mbabula 2017).

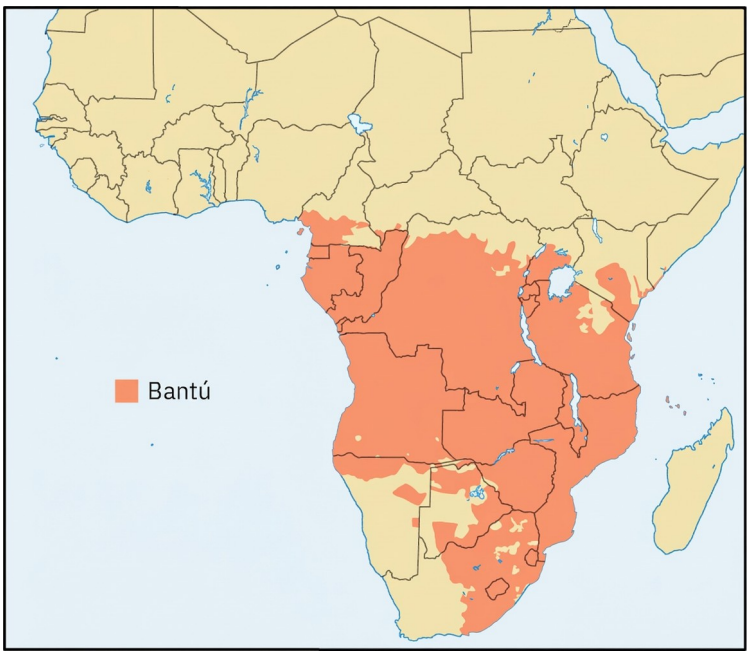

Mynd 3.2 Áætlað landsvæði Bantúþjóða. Bantú er samheiti yfir hundruð þjóðarbrota sem tala svonefnd bantúmál og eiga mörg menningareinkenni sameiginleg. (höfundarréttur: Rice University, OpenStax, samkvæmt CC BY-NC-SA 4.0)

Það var ekki fyrr en 1945, þegar belgíski trúboðinn Placide Tempels (1906–1977) gaf út Bantú-heimspeki (Bantu Philosophy), að efnið afrísk heimspeki vakti verulega athygli á Vesturlöndum. Tempels hafnaði þeirri lýsingu á afríska heimspeki og guðfræði að hún samanstæði af göldrum, andatrú og forfeðradýrkun, og kannaði þess í stað auðlegð Bantú-hugsunar varðandi einstaklinga, samfélag og hið guðlega. Að sögn Tempels trúðu Bantúþjóðir á „lífskraft“ sem ætti upptök sín hjá Guði. Hann tók eftir því að það sem vestrænir hugsuðir kölluðu guðlega veru skildu Bantúþjóðir sem margvíslega krafta, meðal annars krafta manna, dýra og steinefna. Þær töldu alheiminn samsettan úr öllum þessum kröftum og að þeir gætu haft bein áhrif á „lífskraft“ einstaklings (Okafor 1982, 84).

Síðari afrískir fræðimenn og guðfræðingar, meðal annars John Mbiti (1931–2019) og Alexis Kagame (1912–1981), bentu á að lýsingar og túlkanir Tempels væru að hluta til hugsmíðar hans sjálfs. Þeir rannsökuðu bantúheimspeki á forsendum hennar sjálfrar með því að skrá og greina afríska málshætti, frásagnir, list og tónlist og draga þannig fram sameiginlega heimsmynd. Dæmi um hana er súlúhugtakið ubuntu, sem þýða má sem „mennsku“. Samsvarandi orð eru til í mörgum öðrum bantúmálum og vísa til sömu grunnhugmyndar, sem birtist í orðskviðum á borð við „ég er af því að við erum“. Ubuntu felur í sér að menn séu frá náttúrunnar hendi svo háðir hver öðrum að sjálf tilvist okkar sé háð öðrum. Hugmyndin um ubuntu hefur orðið kveikja að sérlega afrískri samfélagshyggju, það er stjórnmála- og samfélagsheimspeki sem setur samfélagið framar einstaklingnum.

Nígeríski heimspekingurinn Sophie Olúwọlé (1935–2018) iðkaði og rannsakaði heimspeki Jórúba. Jórúbar eru fjölmennur þjóðernishópur í Nígeríu og víðar sunnan Sahara. Meðal afreka Olúwọlé var þýðing á Odu Ifá, munnlegum söguarfi um guðheim og spádómskerfi Ifátrúar Jórúba. Hún hélt því fram að Ọ̀rúnmìlà, æðstipresturinn í Odu Ifá, hefði verið söguleg persóna og fyrsti heimspekingur Jórúba og ætti ekki síður en Sókrates tilkall til að

teljast stofnandi heimspekinnar. Í Socrates and Ọ̀rúnmìlà: Two Patron Saints of Classical Philosophy (2015) ber Olúwọlé þá saman og finnur margt sameiginlegt. Báðir eru taldir stofnendur heimspekihefða, hvorugur skrifaði sjálfur niður kenningar sínar og báðir lögðu megináherslu á dygð og að læra að lifa dygðugu lífi. Þeir deildu jafnvel heimsfræðilegum hugmyndum, svo sem trú á endurholdgun og forákvörðun. Olúwọlé safnaði ummælum beggja um tiltekin efni; nokkur þeirra birtast í töflu 3.1. Hún telur að viðurkenna beri hugmyndir Jórúba í Odu Ifá sem fullgilda heimspeki.

Tafla 3.1. Samanburður Olúwọlé á hugmyndum Sókratesar og Ọ̀rúnmìlà (heimild: Olúwọlé 2015)

Viðfangsefni	**Tilvitnun í Sókrates**	**Tilvitnun í Ọ̀rúnmìlà**
Eðli sannleikans	„Hinn æðsti sannleikur er sá sem er eilífur og óbreytanlegur.“	„Sannleikurinn er það sem hinn mikli ósýnilegi Guð notar til að skipuleggja heiminn. … Sannleikurinn er Orðið sem aldrei verður spillt.“
Takmörk mannlegrar þekkingar	„Ég er kallaður vitur því áheyrendur mínir ímynda sér jafnan að ég búi sjálfur yfir þeirri visku sem ég finn að aðra skortir. Sannleikurinn er þó sá, Aþenumenn, að Guð einn er vitur. … Þess vegna fer ég um heiminn, hlýðinn Guði.“	„Þegar þeir sneru sér að mér og sögðu: ‚Bàbá, nú viðurkennum við að þú einn vitir endalok alls,‘ svaraði ég: ‚Sjálfur veit ég þetta ekki.‘ Til að hljóta fræðslu um það verðið þið að leita til Guðs með spásögn, því hann einn býr yfir slíkri visku.“
Gott og illt	„Eru ekki allir hlutir annaðhvort góðir eða illir, eða þar á milli og hlutlausir?“	„Engin þrenging er án góðrar hliðar. Hið jákvæða og hið neikvæða mynda óaðskiljanlega tvennd.“
Mannlegt eðli	„Enginn sækist af fúsum og frjálsum vilja eftir hinu illa eða því sem hann telur illt. Það er ekki í eðli mannsins að kjósa hið illa fremur en hið góða.“	„Enginn sem veit að heiðarleiki ber ávallt góðan ávöxt myndi velja ranglæti vitandi að það hefði slæmar afleiðingar.“

Olúwọlé bendir þó á mikilvægan mun á hugmyndum Sókratesar og Ọ̀rúnmìlà. Sókrates aðhylltist tvíhyggjukenningu í frumspeki sem greindi milli efnis og hugmynda og stillti hinu eilífa og óbreytanlega upp gegn þeim myndum sem það tekur á sig í efnisheiminum. Ọ̀rúnmìlà kenndi hins vegar að efni og hugmyndir væru óaðskiljanleg. Sókrates greindi með sama hætti milli góðs og ills, en Ọ̀rúnmìlà taldi þau mynda „óaðskiljanlega tvennd“ (Olúwọlé 2015, 64). Olúwọlé ályktar að ströng tvíhyggja Grikkja og Vesturlanda leiði til annaðhvort–eða-sýnar á sannleika og rökræðu, en Jórúbar líti á veruleikann sem tvíhyggju samvirkra andstæðna.

MYNDBAND

Horfðu á Olúwọlé prófessor ræða hvað Sókrates og Ọ̀rúnmìlà eiga sameiginlegt.

Orunmila og Sókrates: Hvað eiga þeir sameiginlegt? — „Oro Isiti“ með Sophie Oluwole prófessor, 5. þáttur

SKRIFAÐU EINS OG HEIMSPEKINGUR

Skoðaðu innihald töflu 3.1. Þýddu hverja tilvitnun yfir á hversdagslegt mál og berðu saman þýðingar þínar á orðum Ọ̀rúnmìlà og Sókratesar. Hvar eru þeir sammála og hvernig eru þeir ólíkir?

Á áttunda áratug 20. aldar hóf keníski heimspekingurinn Henry Odera Oruka (1944–1995) vettvangsrannsókn til að skrá heimspekilega hugsun vitringa í Keníu samtímans. Rannsakendur tóku viðtöl við hugsuði úr ýmsum þjóðernishópum og spurðu þá um afstöðu þeirra til lykilhugtaka vestrænnar heimspeki og álitamála í hagnýtri siðfræði. Eitt markmiðið var að sýna að heimspeki væri ekki bundin við samfélög sem nota ritmál. Niðurstöður Odera Oruka voru gefnar út árið 1990, en engin kerfisbundin greining hefur enn verið gerð á þeim (Presbey 2017).

Verk þessara heimspekinga sýna að afrísk heimspeki er sjálfstæð hugsunarhefð. Heimspeki Afríkubúa, hvort sem þeir búa í álfunni sjálfri eða annars staðar, á rætur í hugmyndum sem bæði bæta við vestræna hefð og ögra henni.

TENGSL

Í kaflanum um klassíska heimspeki er fjallað um egypska og eþíópíska heimspekinga sem lögðu sitt af mörkum til klassískrar heimspeki í fornöld og á árnýöld.

Heimspekileg hugsun frumbyggja Norður-Ameríku

Rannsóknir á heimspeki frumbyggja Norður-Ameríku hafa eflst á undanförnum árum. Heimspekingar, margir sjálfir úr hópi frumbyggja, hafa unnið saman að rannsóknum á hugsun þeirra, stofnað fræðifélög og gefið út tímarit helguð efninu. Líkt og margar frumbyggjaþjóðir Afríku studdust frumbyggjar Norður-Ameríku ekki við rituð skjöl til að varðveita sögu sína og menningu heldur miðluðu þekkingu með munnlegri hefð. Til hennar töldust helgisiðir, athafnir, söngvar, sögur og dansar. Þekking okkar á heimspeki frumbyggja Norður-Ameríku byggist bæði á þessari munnlegu hefð og á reynslu og hugsun frumbyggja samtímans.

Erfitt er að skilgreina heimspekilega hugsun frumbyggja Norður-Ameríku vegna þess að þar hafa verið þúsundir ólíkra samfélaga. Hvert þeirra hefur eigin hugmyndir um sköpun heimsins, frumþætti veruleikans, eðli sjálfsins og önnur frumspekileg efni. Fjölbreytni skoðananna er því gríðarleg og sérhver alhæfing á sér undantekningar. Sumar alhæfingar eiga þó oftar við en ekki. Ein er sú að sköpunarferli alheimsins sé skylt hugsunarferli; önnur að fleiri en ein vera hafi skapað alheiminn og að þær verur hafi ekki mannsmynd (Forbes 2001).

Nokkur einkenni eru jafnframt algeng í frumspeki frumbyggja Norður-Ameríku. Margar þjóðir leggja til dæmis áherslu á jafnvægi, gagnkvæma fyllingu og víxlverkun þeirra vera og afla sem mynda heiminn. Diné líta á andardrátt sem grundvallarafl náttúrunnar og telja víxlun hins innra og ytra einkenna öll náttúruleg ferli. Zuni-þjóðin bendir á að tvíburarnir Kvöldstjarnan og Morgunstjarnan, sem báðir eru í raun reikistjarnan Venus, eigi sér gagnkvæmt fyllandi og speglaða tilvist. Þetta minnir þannig á að sama fyrirbærið í náttúrunni getur birst í fleiri en einni mynd. Kynvitund er einnig skilin sem lifandi, ótvíund og án skarpra marka og getur því þróast og breyst með tímanum (Waters 2004, 107). Þessar alhæfingar benda til frumspeki sem byggist á lifandi ferlum sem fylla hver annan, víxlverka og mynda heild.

Hugmyndir frumbyggja Norður-Ameríku um sjálfið eru einnig frábrugðnar evrópskri hefð. Hjá Pueblo-þjóðunum mótast bæði einstaklingsbundin sjálfsmynd og samfélagsleg sjálfsmynd af stað og tíma. Þetta svonefnda umbreytingarlíkan sjálfsmyndar lýsir félagslegri sjálfsmynd sem spírallaga hreyfingu út á við og inn á við eftir því sem áhrif á tilteknu landsvæði víkka eða dragast saman (Jojola 2004). Varðveittir spíralar í klettaristum sýna bæði ferð ættflokks út að mörkum efnislegs og andlegs landsvæðis hans og ferðina aftur heim. Ferðirnar hafa einnig tímavídd því þær fylgdu hringrás dagatals sem miðaðist við sólstöður. Slíkur frumspekilegur skilningur birtist í þeirri tilhneigingu margra frumbyggjamenninga að byggja siðferðishugtök á því að maðurinn sé í grundvallaratriðum félagsvera — „við“ fremur en „ég“.

Mynd 3.3 Þessir spíralar í klettaristum Forn-Puebloþjóða tákna bæði efnislegar og andlegar ferðir. Kassalaga spírallinn sýnir líklega leiðina sem margar þjóðir suðvesturhlutans telja sig hafa farið þegar þær komu upp úr jörðinni. Margir fræðimenn nútímans tengja leiðina við Miklagljúfur. (mynd: „Anasazi Indian Petroglyphs (~600 to 1300 A.D.) (Mesa Verde National Park, Colorado, USA) 1“ eftir James St. John/Flickr, CC BY 2.0)

Mesóamerísk heimspeki

Í Mesóameríku bjuggu fjölbreyttir ættbálkar og menningarhópar sem töluðu mörg tungumál og byggðu upp nokkrar háþróaðar siðmenningar frá um 2000 f.o.t. þar til evrópskir nýlenduherrar komu á 16. öld. Á svæðinu þróuðust bæði mynd- og táknletur og stafrófs- og hljóðletur. Með þeim gátu íbúarnir skráð hugsanir sínar og hugmyndir og veitt fræðimönnum nútímans aðgang að hluta þeirrar heimspekilegu íhugunar sem þar fór fram. Hér verða nokkur dæmi skoðuð í varðveittum ritum Maja og Asteka. Þótt fjallað sé um hugsun hvorrar siðmenningar eins og hún hafi verið einsleit verður að hafa í huga að þær náðu yfir marga ólíka ættbálka og menningarhópa með margvísleg tungumál, siði og trúarskoðanir.

Mynd 3.4 Majar og Astekar byggðu upp öflugar siðmenningar sem stóðu öldum saman. Ritaðar heimildir beggja þjóða veita fræðimönnum nútímans aðgang að heimspeki þeirra, andlegu lífi og framförum í vísindum. (höfundarréttur: Rice University, OpenStax, samkvæmt CC BY-NC-SA 4.0)

Rit Maja

Majar settust fyrst að í þorpum á svæðinu frá sunnanverðu Mexíkó um Gvatemala til norðurhluta Belís um 1500 f.o.t. Á árunum 750–500 f.o.t. risu stór borgríki sem mynduðu verslunarnet. Á hátindi siðmenningarinnar, um 250–900 e.o.t., höfðu Majar ritmál sem virðist hafa blandað saman stafrófs- og hljóðletri annars vegar og mynd- og táknletri hins vegar. Bæði prestastéttin og borgaryfirstéttin notuðu það. Ritmálið er varðveitt á steinhellum, leirkerum og höggmyndum og í bókum sem nefnast kódex (fleirtala: kódexar) og voru skrifaðar á pappír úr trjáberki.

Majar bjuggu yfir þróaðri þekkingu á stærðfræði og náttúruspeki. Eftir landvinninga Spánverja brenndu kaþólskir prestar þó nær öll kódex Maja og vísinda- og tæknihandbækur þeirra (Yucatan Times 2019). Á næstu árum glataðist ritmál Maja, en nokkur leirrit varðveittust og veita fræðimönnum innsýn í hugsun þeirra. Majar notuðu talnakerfi með táknum sem gátu táknað mjög háar tölur og kunna að hafa verið fyrstir til að nota töluna 0 í stærðfræði. Kerfið gerði þeim kleift að ná lengra í reikningi og rúmfræði en Egyptar. Þekking þeirra á stjörnufræði var svo mikil að þeir gátu spáð rétt fyrir um sólmyrkva. Ólíkt öðrum fornum siðmenningum höfðu Majar afar þróað dagatal og sérstæðan skilning á tíma.

Mynd 3.5 Þetta rit Maja er nefnt Dresden-kódexið vegna þess að það fannst í Dresden í Þýskalandi á 18. öld. Það er eitt elsta varðveitta ritið frá Ameríku og er talið vera frá 11. eða 12. öld. (mynd: „Dresden Codex“ eftir Chris Protopapas/Flickr, almenningseign)

Dagatal Maja

Majar þróuðu dagatal sem fylgdist samtímis með mörgum hringrásum, meðal annars sólarárinu og 52 ára „dagatalshring“. Dagatalið gegndi lykilhlutverki í helgisiðum og trúarhátíðum þeirra. Stjarnfræðilegir atburðir, einkum staða Venusar gagnvart sól og tungli, virðast falla að dagsetningum sögulegra orrusta. Af því hafa sumir dregið þá ályktun að Majar hafi tímasett orrustur eftir þessum hringrásum. Þeir lögðu mikla áherslu á siði og helgihald tengt sólardagatalinu og gátu með dagatölum sínum skráð flókna sögu siðmenningarinnar.

Hugmyndir Maja um tíma og guðdóm

Majar höfðu flókinn skilning á tíma og greindu upplifunarlega eða tilvistarlega hlið hans. Þeir tóku til dæmis eftir að áhugaleysi getur lengt tímann í upplifun okkar en einbeiting stytt hann. Upplifun lotningar þótti sérlega mikilvæg vegna þess að hún færir mann inn í líðandi stund, eykur vitund hans um bein áhrif grundvallarafla á borð við orku sólarinnar og eflir hæfni hans til skýrrar hugsunar, ákvarðanatöku og skilnings.

Þótt Majar dýrkuðu marga guði trúðu þeir einnig á eitt guðdómlegt afl, orku sólarinnar, sem kallaðist K’in. Aflinu var lýst með stöðu sólarinnar gagnvart reikistjörnunum og tunglinu á mismunandi tímum dagatalsins. Konungurinn var farvegur þessa guðlega afls; sólarorkan streymdi um hann til þegnanna. Majar trúðu því einnig að tíminn væri tjáning á K’in. Hæfni stjórnenda og presta til að segja fyrir um náttúruviðburði, svo sem sólmyrkva eða komu vorsins, og þar með að virðast stjórna tímanum, tryggði hollustu þegnanna og veitti stjórn þeirra lögmæti.

Frumspekileg hugsun Asteka

Í frumspeki Asteka lýsti hugtakið teotl grundvallareðli alheimsins í heild: guðlegu afli eða orku sem liggur öllum veruleika til grundvallar. Orkan var heilög uppspretta alls lífs, athafna og langana og jafnframt hreyfingar og krafts lífvana hluta. Heimsmyndin fól því í sér bæði algyðistrú og einhyggju: allur veruleiki var talinn gerður úr einni tegund verundar sem var

guðleg að eðli. Teotl er þó hvorki gerandi né siðferðilegt afl eins og Guð abrahamískra trúarbragða, heldur kraftur eða orka handan siðferðilegs mats.

Teotl er ekki kyrrstætt efni heldur ferli þar sem náttúran birtist og þróast. Ferlið breytist stöðugt og stefnir með tímanum að endamarki eða markmiði; slíka sýn kalla heimspekingar markhyggju. Tími Asteka var þó ekki línulegur heldur hringrásarkenndur. Þótt teotl stefni að endamarki og mannkynið og jörðin eins og við þekkjum hana eigi sér endi er sá endir liður í hringrás alheimsins, rétt eins og lauf falla af trjám fyrir veturinn. Þar sem teotl er bæði efnið sem allt er gert úr og aflið sem skapar, umbreytir og hreyfir alla hluti er það alltumlykjandi, síbreytilegt og íverandi afl í náttúrunni (Maffie 2013).

Teotl birtist í þremur myndum sem hafa hver sína hreyfingu, krafta og markmið. Þessum þremur birtingarmyndum teotl eru gefnar myndhverfar stöður sem tengjast vefnaði. Þannig tengdu Astekar mikilvæga menningarlega iðju við skilning sinn á grundvallarveruleikanum.

Þekkingarfræðileg hugsun Asteka

Þekkingarfræði er sú grein heimspekinnar sem rannsakar þekkingu og spyr meðal annars hvernig við vitum það sem við teljum okkur vita, hvert eðli sannrar þekkingar sé og hver takmörk mannlegrar þekkingar séu. Í þekkingarfræði Asteka voru þekking og sannleikur skilin sem „rótfesta“. Að vita eða skilja sannleikann var að hafa traustar rætur í veruleikanum. Sannleikur var því ekki fyrst og fremst eiginleiki skoðunar eða staðhæfingar um veruleikann heldur eiginleiki skapgerðar þess sem hafði öðlast rótfestu. Slík rótfesta felur í sér að skilja hvernig veruleikinn birtist og geta hagað sér í samræmi við það sem veruleikinn krefst. Hún gerir fólki kleift að vaxa og dafna, líkt og planta með traustar rætur í jarðvegi. Hugtakið hefur þannig bæði þekkingarfræðilega hlið, sem lýtur að þekkingu, og siðferðilega hlið, sem varðar það hvernig fólk getur blómstrað.

Í menningu Asteka var talið nauðsynlegt að festa rætur í síbreytilegum og vaxandi krafti teotl, enda væri tilvistin á jörðinni „hál“ eða „sleip“ og liður í sífelldri hringrás breytinga. Grundvallarspurning mannsins var því: Hvernig er hægt að halda jafnvægi á sleipri jörð? Spurningin kallar á þá skapgerð sem gerir fólki kleift að varðveita rótfestu, stöðugleika og jafnvægi þrátt fyrir hverfulleika jarðlífsins.

LESTU EINS OG HEIMSPEKINGUR

Í stuttu greininni „Hvað geta Astekar kennt okkur um hamingju og hið góða líf?“ lýsir Sebastian Purcell dygðasiðfræði Asteka og hugmyndum þeirra um gott líf, sem byggjast á þeirri alþýðuspeki að „jörðin sé hál og sleip“. Hugsuðir Asteka svöruðu þessum vanda með því að mæla með lífi í rótfestu. Hvað merkir að jörðin sé sleip? Telur þú lýsinguna eiga við? Hvað felst í lífi sem einkennist af rótfestu og hver eru stig rótfestu? Hvernig getur rótfesta stuðlað að hamingju og góðu lífi? Telur þú að hún lýsi trúverðugri leið til hamingju? Hvað vantar í lýsinguna?

3.2 Klassísk indversk heimspeki

NÁMSMARKMIÐ

Að þessum kafla loknum ættir þú að geta:

- Greint helstu frumspekihugtök indverskrar heimspeki.
- Gert greinarmun á helstu skólum indverskrar hugsunar.
- Borið indversk heimspekirit saman við rit á öðrum sviðum heimspekinnar.

Dýpt og auðlegð indverskrar heimspeki stenst fyllilega samanburð við evrópska heimspeki, og henni yrðu aðeins gerð viðunandi skil í heilli bók. Þessi stutta kynning á þó að gefa mynd af fjölbreytni indverskra heimspekihefða, sem urðu til áður en evrópsk heimspeki átti upphaf sitt í Grikklandi. Hefðirnar hefjast með Vedatextunum frá sjöundu og sjöttu öld f.o.t. og eru því nokkrum öldum eldri en fyrstu heimspekihefðir Evrópu.

Mikilvæg samsvörun milli grísk-rómverskrar og indverskrar heimspeki felst í sjálfum skilningi þeirra á heimspeki. Í báðum hefðum er hún meira en fræðileg iðja. Hjá þessum fornu heimspekihefðum er heimspeki hagnýt iðja — lífsmáti.

Vedíska hefðin

Elstu heimspekitextar Indlands tilheyra vedísku hefðinni. Vedaritin fjögur eru elstu helgirit hindúa: Rigveda, Samaveda, Yajurveda og Atharvaveda. Indóaríska ættbálkar sem sest höfðu að á Norður-Indlandi sömdu þau á árunum 1500–900 f.o.t. Vedaritin nefnast einnig Shruti, sem merkir „heyrn“ á sanskrít, því öldum saman voru þau flutt munnlega. Hindúar telja þau innblásin af guðlegum mætti og að prestar hafi miðlað hinu guðlega orði munnlega milli kynslóða.

Rigveda er elst Vedaritanna fjögurra. Það er safn „ættarbóka“ tíu ættflokka sem vildu ógjarnan láta frá sér leynda þekkingu forfeðranna. Þegar konungar Kuru sameinuðu ættflokkana um 1200 f.o.t. skipulögðu þeir þekkinguna og festu hana í fast form. Þá reis brahmanska prestamenningin undir Kuruættinni (Witzel 1997) og hin Vedaritin þrjú urðu til. Samaveda geymir marga sálma Rigveda en tengir þá laglínum svo unnt sé að kyrja þá. Yajurveda geymir sálma fyrir lækningar og aðra helgisiði. Rit þessi varpa ljósi á sögu Indóaría á vedatímanum, guði þeirra og hugmyndir um eðli og sköpun heimsins og stöðu mannsins. Atharvaveda geymir helgisiði sem sýna daglega siði og trú, meðal annars um fæðingu og dauða, og heimspekilegar vangaveltur um tilgang helgisiðanna (Witzel 1997).

Síðari rit og skipulag

Síðari rit hindúa frá vedatímanum og tímanum á eftir voru felld inn í Vedaritin fjögur. Hvert þeirra skiptist nú í fjóra hluta: (1) Samhita, möntrur og blessunarorð sem mynda hina upprunalegu vedasálma; (2) Aranyaka, fyrirmæli um helgisiði og fórnir; (3) Brahmana, skýringar á helgisiðunum; og (4) Upanisjadritin, sem geyma tvö indversk sagnakvæði ásamt heimspekilegum hugleiðingum.

Meðal sagnakvæða Upanisjadritanna eru Bhagavad Gita („Ljóð Drottins“), sem er hluti hins miklu lengra Mahabharata-kvæðis, og Ramayana. Mahabharata segir frá bardögum

hinnar göfugu Bharataættar en Ramayana frá hinum forna Rama konungi í fjórtán ára útlegð hans. Þrettán Upanisjadrit teljast meginrit og meira en hundrað önnur minni háttar; þau voru samin í lausu og bundnu máli á árunum 800–200 f.o.t. Heitið Upanisjad er dregið af sanskrítorðunum upa („nærri“), ni („niður“) og shad („að sitja“), því nemendur lærðu textana sitjandi við fætur kennara sinna. Heitið gefur einnig til kynna að ritin opinberi leynda kenningu um hið sanna eðli veruleikans handan skynheimsins. Upanisjadritin urðu heimspekilegur kjarni hindúisma.

Frumspekileg hugsun í Vedatextunum

Vedatextarnir kenna að íhugun um sjálfið leiði til skilnings á alheiminum. Líkt og Grikkir héldu síðar fram gera textarnir ráð fyrir formgerðarsamsvörun milli sjálfsins og alheimsins: hvort um sig hafi sömu grunngerð og hitt. Með innri sjálfskoðun megi því öðlast skilning á eðli heimsins.

Mynd 3.6 Vedatextarnir kenna að íhugun um sjálfið geti leitt til þekkingar á alheiminum, enda hafi sjálfið og alheimurinn sömu grunngerð. (mynd: „Nightfall“ eftir Mike Lewinski/Flickr, CC BY 2.0)

Rigveda rannsakar uppruna alheimsins og spyr hvort guðirnir hafi skapað mannkynið eða mennirnir guðina — spurningu sem gríski heimspekingurinn Xenófanes bar síðar upp. Meira en helmingur kvæða Rigveda fjallar um frumspekilegar vangaveltur, heimsfræðikenningar og samband einstaklings og alheims. Sú hugmynd mótast í hindúisma að alheimurinn sé hringrásarkenndur. Árstíðirnar og aðrar hringrásir náttúrunnar endurspegli hringrás fæðingar, dauða og endurfæðingar manna og annarra dýra. Af þessu sprettur spurningin hvernig rjúfa megi hringrásina. Svar hindúa er hreinsun, og meinlætasiðir eru leið til frelsunar undan endurholdgun.

Önnur samsvörun alheims og mannkyns er stigskipting beggja. Guðfræði hindúa skipar alheiminum í fast stigveldi þar sem þrenningin Vishnu, Brahma og Shiva stendur öðrum guðum ofar. Erfðastéttakerfi Indlands mótaðist fyrst á vedatímanum. Helgisiðir Veda festu stigskiptinguna í sessi og leifar hennar móta enn indverskt samfélag.

TENGSL

Í kaflanum um tilurð klassískrar heimspeki er fjallað nánar um hugmyndir hindúa um eðli sjálfsins.

Klassískir indverskir darshana-skólar

Orðið darshana er dregið af sanskrítarorði sem merkir „að sjá“. Í heimspeki hindúa vísar það til þess að sjá guð, helga manneskju eða helgan hlut. Slík darshana er gagnkvæm: hinn trúaði horfir á guðdóminn og verður jafnframt fyrir augliti hans. Sá sem lítur hið heilaga augum hlýtur blessun af viðureigninni. Darshana er einnig heiti sex klassískra hugsunarskóla sem byggjast á sýn eða birtingu hins guðlega — sex leiðum til að sjá og vera séður af guðdóminum. Hinir sex rétttrúuðu darshana-skólar hindúisma eru Samkhya, Jóga, Nyaya, Vaisheshika, Mimamsa og Vedanta. Búddismi og jaínismi teljast til óhindúískra eða óhefðbundinna darshana-skóla.

Samkhya

Samkhya er tvíhyggjuskóli sem kennir að allt sé samsett úr purusha, hreinni og algildri vitund, og prakriti, efni. Þróunarferli hefst þegar purusha kemst í snertingu við prakriti. Mismunandi blöndur hugar og efnis mynda misjafnlega hrein fyrirbæri, svo sem mannshugann, skilningarvitin fimm, vitsmunina og sjálfsvitundina, auk margvíslegra efnislegra birtingarmynda. Lífverur verða til þegar purusha og prakriti bindast saman. Frelsun fæst þegar hugurinn losnar úr fjötrum efnisins.

TENGSL

Í kaflanum um frumspeki eru kannaðar hugmyndir hindúa og búddista um sjálfið sem eiga rætur í frumspeki Samkhya.

Vestrænir lesendur ættu ekki að leggja frumspeki og þekkingarfræði Samkhya að jöfnu við tvíhyggjukerfi á borð við sálarlýsingu Faidons Platons eða kristna frumspeki almennt. Frumspekileg sköpunarkenning Samkhya er mun flóknari en bæði þessi vestrænu dæmi.

Þegar purusha beinir fyrst sjónum að prakriti verður buddhi, eða andleg vitund, til. Hún leiðir af sér einstaklingsbundna sjálfsvitund eða ég-vitund, sem skapar fimm gróf frumefni — rúm, loft, jörð, eld og vatn — og síðan fimm fín frumefni — sjón, hljóð, snertingu, lykt og bragð. Af þeim spretta skilningarvitin fimm, fimm athafnalíffæri til að tala, grípa, hreyfa sig, geta af sér afkvæmi og losa úrgang, og hugurinn sem samhæfir þau.

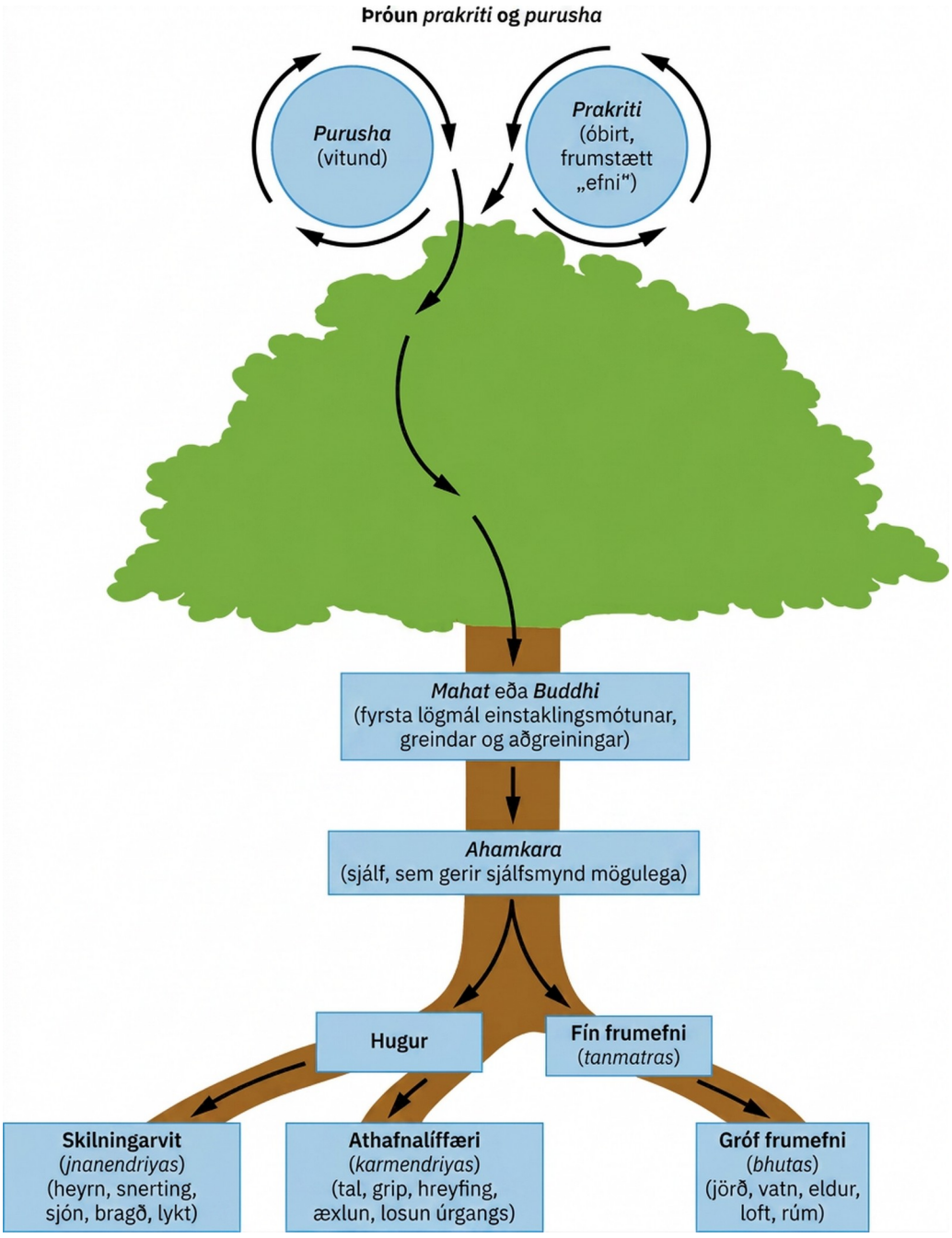

Mynd 3.7 Í hindúisma er talið að samspil purusha, hreinnar og algildrar vitundar, og prakriti, efnis, leiði af sér marga þætti tilverunnar. (höfundarréttur: Rice University, OpenStax, samkvæmt CC BY-NC-SA 4.0)

Jóga

Jóga hefur orðið vinsælt líkamsræktarform um allan heim, en vestræn aðlögun hefur svipt hugtakið miklu af upprunalegu inntaki þess. Jógakennarar nota enn stundum sanskrítheiti á stellingum, en eftir útbreiðslu jóga á Vesturlöndum hefur iðkunin að miklu leyti glatað menningarlegum og andlegum lífskrafti sínum. Jóga þróaðist upphaflega á vedatímanum og hafði áhrif á hugleiðsluaðferðir búddista.

Jóga er fyrst nefnt í Rigveda og er þar hugrænt ferli sem sameinar sál einstaklingsins hinni æðstu sál. Það var upphaflega hluti Samkhya-skólans en varð að sjálfstæðri iðkun á fyrsta árþúsundi f.o.t. Kenningar vitringsins Patanjali, sem var uppi um 400 f.o.t., um fornar jógahefðir voru teknar saman í um tvö hundruð jógasútrum. Markmið jóga er að stöðva hreyfingu hugsunarinnar. Aðeins þá mætir einstaklingurinn sínu sanna sjálfi og greinarmunurinn á sjáandanum og því sem séð er hverfur (Rodrigues 2018).

Jóga skiptist í átta þætti. Fyrsti þátturinn felst í yama, siðferðileg boð sem halda iðkandanum frá ofbeldi, lygum, þjófnaði, söfnunaráráttu og sóun lífsorku, oft túlkað sem skírlífi. Annar þátturinn felst í niyama, persónulegar lífsreglur um hreinleika, aga, sjálfsrannsókn, nægjusemi — þakklæti og að bindast ekki veraldlegum gæðum — og undirgefni við æðri veru. Þriðji og fjórði þátturinn, sem vestrænir iðkendur þekkja best, eru líkamsstöður, asana, og öndunarstjórn, pranayama. Fimmti og sjötti þátturinn snúast um vald á skynfærunum, kyrrð hugans og djúpa einbeitingu að einu viðfangsefni, svo sem hugarmynd, orði eða bletti á vegg (Showkeir og Showkeir 2013). Sjöundi þátturinn er hugleiðsla sem leiðir til þeirrar áttundu, samadhi: einingar sjálfsins, hins sanna veruleika og æðstu sálarinnar.

Á tímabili Upanisjadritanna (900–200 f.o.t.) var jóga fellt inn í nýjar heimspekihefðir sem leiddu af sér jaínisma og búddisma. Eftir landvinninga íslamskra valdhafa á Indlandi hafði jóga áhrif á bhaktihefðir og súfisma innan íslamskrar menningar á 15. öld. Nýir jógaskólar og kenningar urðu til. Enskar þýðingar Swami Vivekananda á helgiritum auðvelduðu útbreiðslu jóga á Vesturlöndum á 19. öld. Nú er jóga iðkað sem andleg leið um allan heim (Pradhan 2015).

Nyaya

Nyaya, sem þýða má sem „aðferð“ eða „reglu“, fjallar einkum um rökfræði og þekkingarfræði. Fræðimenn skólans þróa fjórar pramana, eða þekkingaruppsprettur hindúisma, sem áreiðanlegar leiðir til þekkingar: skynjun, ályktun, samanburð og vitnisburð. Iðkendur leita frelsunar frá þjáningu með réttri þekkingu. Þeir telja að unnt væri að skynja og skilja allt sem er til með beinum hætti ef réttri aðferð væri beitt. Röng þekking er blekking sem stendur í vegi hreinsunar og uppljómunar.

Vaisheshika

Vaisheshika þróaðist óháð Nyaya en tók smám saman upp margar grunnhugmyndir þess skóla. Þekkingarfræðin er einfaldari og viðurkennir aðeins skynjun og ályktun sem áreiðanlegar leiðir til þekkingar. Skólinn er þekktur fyrir náttúruhyggju og fræðimenn hans mótuðu eina gerð eindahyggju. Frumeindirnar sjálfar eru óeyðanlegar í hreinu ástandi, en samsetningum sem myndast þegar þær tengjast má sundra aftur. Fylgjendur Vaisheshika telja að aðeins fullkomin þekking leiði til hreinsunar og frelsunar.

Mimamsa

Mimamsa var einn elsti heimspekiskóli hindúisma og byggðist á túlkun Vedatextanna. Hann rannsakar dharma, það er skyldur, helgisiði og viðmið samfélagsins. Guðirnir sjálfir skipta þetta verkefni engu máli og því eru innan skólans bæði guðstrúarlegir og guðlausir þættir.

Fræðimenn Mimamsa rannsaka tungumálið vandlega vegna þess að þeir telja það mæla fyrir um hvernig mönnum beri að breyta.

Vedanta

Vedanta nær yfir nokkra skóla sem beina sjónum að Upanisjadritunum; heitið merkir sjálft endi eða hápunkt Vedaritanna. Allir Vedanta-skólarnir kenna að brahman sé óbreytanleg orsök alheimsins. Sjálfið er gerandi eigin athafna, karma, og hver gerandi uppsker samkvæmt verkum sínum. Líkt og fylgjendur annarra hindúaskóla leita Vedantafylgjendur frelsunar undan hringrás dauða og endurfæðingar.

Líkt og margar heimspekihefðir lítur klassísk indversk heimspeki á lífið í heiminum sem ástand sem að lokum beri að losna undan. Iðkanir og kenningar á borð við jóga veita sérstaklega skýrar leiðbeiningar um hvernig ná megi þessu yfirskilvitlega markmiði. Að kenningarnar skuli hafa verið felldar inn í aðrar hefðir og menningarheima, fyrr og nú, sýnir víðtækt og varanlegt aðdráttarafl þeirra.

3.3 Klassísk kínversk heimspeki

NÁMSMARKMIÐ

Að þessum kafla loknum ættir þú að geta:

- Gera greinarmun á þremur meginstefnum klassískrar kínverskrar heimspeki: konfúsíanisma, móhisma og daoisma.
- Útskýra hinar fimm stöðugu dygðir í siðfræði Konfúsíusar.
- Tilgreina meginreglur móhisma.
- Meta siðfræðilega nálgun daoismans.

Árið 2013 fundu fornleifafræðingar kínversk tákn á steinexi sem er um 5.000 ára gömul (Tang 2013). Fram að því höfðu elstu þekktu kínversku táknin verið talin frá um 1600 f.o.t. Öxin bendir því til þess að ritmál hafi verið notað mun fyrr en áður var talið.

Fyrstu rituðu heimildirnar sem nefna nöfn, ártöl og frásagnir úr kínverskri forsögu eru ekki sannreynanlegar, líkt og frásagnir frá öðrum forsögulegum tímum. Fundur þessa mjög forna ritmáls bendir þó til þess að kínverskar sögusagnir sem áður voru taldar goðsagnir kunni að eiga sér raunverulegan kjarna. Í elstu ritum er oft vísað til keisaranna fimm og leiðtoganna miklu Yao, Shun og Yu. Þeir eru sagðir hafa verið vitringar og fundið upp helstu verkfæri landbúnaðarsamfélagsins, meðal annars gildrur, net, plóg og árstíflur sem tryggðu stöðugt vatnsrennsli.

TENGSL

Lestu nánar um hlutverk vitringa í inngangskaflanum um heimspeki.

Að fornu vitringarnir skyldu jafnframt vera stjórnendur og uppfinningamenn mikilvægrar tækni er dæmigert fyrir kínverska hugsun, sem leggur áherslu á hagnýtt gildi viskunnar.

Klassískir kínverskir heimspekingar höfðu minni áhuga á þekkingarfræði og rökfræði; varanlegustu áhrif þeirra urðu á siðfræði. Þeir lögðu minni áherslu á að brúa bilið milli innri hugsunar, hins huglæga, og ytri heims, hins hlutlæga, en á að skilja stöðu einstaklingsins í stærra samfélagskerfi svo að allir gætu breytt sem best. Hér verður skoðað hvernig helstu skólar kínverskrar heimspeki — konfúsíanismi, daoismi og móhismi — svara þessum spurningum.

Kínversk heimspekihugsun fyrir daga Konfúsíusar

Heimspekileg hugsun í Kína tók fyrst að mótast á vor- og hausttímabilinu, frá áttundu öld til þeirrar fimmtu f.o.t. Tímabilið dregur nafn sitt af söguritinu Vor- og haustannálum, sem eignað er Konfúsíusi. Þá þróaðist flókið lénsskipulag og stjórnmál í Kína urðu tiltölulega stöðug. Þrátt fyrir framfarir í stjórnsýslu, landbúnaði, listum og menningu bera elstu kínversku textarnir vott um mikinn áhuga á hinu yfirnáttúrulega og meintum tengslum manna við andaheiminn. Miklir stjórnendur áttu ekki aðeins að stýra mannlegum málefnum heldur einnig þeim andlegu öflum sem höfðu áhrif á þau (Fung 1952). Spásagnir, stjörnuspeki og galdrar þóttu jafnframt sýna að sumt fólk gæti beitt andlegum öflum mannkyninu til heilla.

Galdra- og dulhyggjuhugsun þessa fyrri tíma tengdist bæði vísindalegri og heimspekilegri hugsun. Til dæmis var talið að frumefnin væru fimm: jörð, viður, málmur, eldur og vatn. Þau voru tengd hinum fimm sýnilegu reikistjörnum — Merkúríusi, Venusi, Mars, Júpíter og Satúrnusi — og hinum fimm stöðugu dygðum: góðvild, réttlæti, siðprýði, visku og trúmennsku. Þessi tengsl mannlegra dygða, reikistjarna og efnislegra frumefna sköpuðu ákveðinn röklegan grundvöll undir trú á anda- og galdraöfl (Fung 1952).

Mynd 3.8 Huangdi, goðsögulegur vitringur Kína frá þriðja árþúsundi f.o.t., er bæði talinn fyrsti stjórnandinn sem sameinaði kínverskt ríki og höfundur rita sem voru undirstaða hefðbundinna kínverskra lækninga í árþúsundir. (mynd: „Chinese Woodcut, Famous Medical Figures: The Yellow Emperor“ eftir Gan Bozong/Wellcome Collection, almenningseign)

Í snemmkínverskum ritum er himinninn oft settur andspænis jörðinni, en hugtakið hefur þar víðari merkingu en nútímafólk á Vesturlöndum á að venjast. Himinn getur í þessum textum

táknað efnislegt rými, svo sem himinhvolfið; ráðandi vald, svo sem keisarann; það sem menn ráða ekki við, svo sem örlögin; náttúruna í heild; eða siðferðilega meginreglu sem stýrir mannlegri breytni. Sumar þessara merkinga minna á kunnugleg trúarhugtök Vesturlanda en aðrar eru gerólíkar þeim. Frásagnir af mikilvægum ræðum í Zuozhuan benda þó til þess að þegar á sjöttu öld f.o.t. hafi helstu hugsuðir samtímans hvatt fólk til að beina athyglinni frá himneskum málefnum að mannlegu lífi á jörðinni (Fung 1952).

Í ritum þessa tíma má einnig greina upphaf kenningarinnar um yin og yang, tvö frumöfl sem tengd eru andstæðum á borð við karllegt og kvenlegt, myrkur og ljós eða kyrrstöðu og virkni. Þegar tekið var að skýra náttúrufyrirbæri með slíkum frumöflum í stað anda eða himneskra afla færðist kínversk hugsun frá goðsögulegum og trúarlegum skýringum til rökmiðaðrar og heimspekilegrar nálgunar.

Annað meginviðfangsefni elstu kínversku textanna er munurinn á einsleitni og samhljómi. Samhljómur getur skapað eitthvað nýtt en einsleit endurtekning ekki. Eitt hljóð myndar til dæmis enga tónlist, en ólíkir tónar í samhljómi geta myndað fagra laglínu. Vitur og valdamikill stjórnandi sameinar með sama hætti ólíka þætti og nýtir samhljóm þeirra til að hafa áhrif á borgarana og beita valdi sínu. Hvort sem þættirnir eru fimm bragðtegundir, fimm litir, sex tónar hljóðpípu, hráefni súpu, vindar, veður og árstíðir eða dygðirnar fimm, kemur vitur leiðtogi á samhljómi þeirra, og honum er velgengnin eignuð.

Konfúsíanismi

Konfúsíus (551–479 f.o.t.) stofnaði konfúsíanisma, heimspeki sem hefur mótað samfélag, stjórnmál og menningu í Austur-Asíu í meira en 2.000 ár. Hann var uppi rétt fyrir tímabil stríðandi ríkja, ofbeldis- og óstöðugleikatíma í kínverskri sögu. Þótt hann væri ekki af aðalsættum vann hann sig upp í embætti dómsmálaráðherra í Lu í austurhluta Kína. Þar storkaði hann þremur valdamiklum fjölskyldum sem reyndu að sölsa undir sig stjórnina. Eftir átök yfirgaf hann heimahéraðið ásamt litlum hópi fylgjenda og vonaðist til að verða ráðgjafi stjórnenda annars staðar. Fjórtán árum síðar sneri hann aftur til Lu. Hann veitti ráðherrum nokkra ráðgjöf en fann aldrei leiðtoga sem vildi hrinda hugmyndum hans í framkvæmd (Huang 2013). Konfúsíusi eru eignuð höfundar- eða ritstjórnarstörf við hin klassísku kínversku rit, sem urðu kjarni menntunar um aldir. Það var þó ekki fyrr en eftir dauða hans að Wudi, keisari Han-ættarinnar, gerði konfúsíanisma að opinberri hugmyndafræði ríkisins.

Bein áhrif Konfúsíusar sjást meðal annars í því að í kringum arfleifð hans varð til heil stétt fræðimanna, svonefndra shih. Þeir voru menntaðir í klassískum fræðum og tungumáli og störfuðu einkum við kennslu og í opinberri þjónustu. Þeir höfðu viðurværi sitt af vernd valdamanna. Kerfið hafði varanleg áhrif í Kína; enn í dag reynir embættismannapróf meðal annars á hefðbundna þekkingu á klassískri kínverskri heimspeki og bókmenntum (Fung 1952).

Þótt Konfúsíus væri kallaður trúleysingi og talinn nýjungamaður var hann að öðru leyti menningarlega íhaldssamur. Hann trúði á vel skipulagt samfélag þar sem reglur og leiðsögn kæmu að ofan, frá keisaranum eða „himninum“ eftir samhengi. Fræðimenn nútímans skilgreina konfúsíanisma sem tegund dygðasiðfræði, því þar beinist siðfræðin fyrst og fremst að dygðum og skapgerð manneskjunnar.

TENGSL

Lestu nánar um konfúsíanisma og dygðasiðfræði í kaflanum um normatíva siðfræði.

Góðvild og gagnkvæmni

Konfúsíska hugtakið de er nátengt siðferðilegri dygð. De vísar til þeirra eiginleika sem mótast með ástundun og gera manneskju líklegri til að breyta af siðferðilegri fyrirmynd. Í konfúsíanisma eru fimm stöðugar dygðir nefndar: ren, yi, li, zhi og xin. Erfitt er að þýða hugtökin með einum og sama hætti þar sem hvert þeirra hefur vítt merkingarsvið. Til hægðarauka má segja að ren merki góðvild, yi réttlæti, li siðprýði, zhi visku og xin trúmennsku. Í víðari skilningi vísar ren til sameiginlegrar mennsku, samkenndar eða umhyggju fyrir öðrum. Orðið li tekur jafnframt til þeirra stofnanabundnu siða og helgiathafna sem mótuðust undir Zhou-ættarveldinu. Konfúsíus lagði áherslu á helgiathafnir og hefðir í daglegu lífi en taldi þær innantómar án traustrar undirstöðu í góðvild. Tengsl hugtakanna koma fram í þessum orðum: „Ef maður er ekki ren [góðviljaður], hvað getur hann þá gert við li [siði]? Ef maður er ekki ren, hvað getur hann þá gert við tónlist?“ (Confucius 2015, bls. 9, 3.3).

Samhliða dygðunum fimm leggur Konfúsíus áherslu á þrjú grunntengsl og undirstrikar þannig tengsla- og samfélagseðli siðfræðinnar: föður og sonar, herra og þjóns og eiginmanns og eiginkonu. Þessi tengsl teljast nauðsynleg undirstaða samfélagslífs (Knapp 2009, 2252). Siðferðilegar skyldur barna við foreldra sín birtast í skyldurækni við foreldra, útbreiddu kínversku gildi. Þótt Konfúsíus geri ráð fyrir að synir séu undirgefnir feðrum, eiginkonur eiginmönnum og þegnar herrum sínum, leggur hann einnig skyldur á hinn hærra setta. Góðvild krefst þess að réttsýn manneskja sýni þeim velvilja sem hún tengist. Góðvild beinir athyglinni að sameiginlegri mennsku allra, en skyldurækni við foreldra felur í sér stigskipta umhyggju: sýna ber öllum samúð en sumir eiga meira tilkall til hennar en aðrir. Fjölskyldan gengur fyrir nærsamfélaginu og nærsamfélagið fyrir ríkinu.

Mikilvægt hugtak í konfúsíanisma er zhong, sem oftast er þýtt sem „hollusta“. Síðari tíma skýrendur hafa lýst zhong sem því að „gefa sig allan“ að siðferðilegum skyldum sínum (Fung 1952, 71); einnig mætti tala um samviskusemi eða alúð. Önnur skyld dygð er gagnkvæmni. Konfúsíus skýrir hana með afbrigði af gullnu reglunni: „Zigong spurði: ‚Er til eitt orð sem hægt er að hafa að leiðarljósi alla ævi?‘ Meistarinn svaraði: ‚Það væri „gagnkvæmni“: Gerðu ekki öðrum það sem þú vilt ekki að þeir geri þér‘“ (Confucius 2015, bls. 85, 15.24).

Góðvild og gagnkvæmni birtast með ólíkum hætti í mismunandi samböndum, en allar eru þær birtingarmyndir góðvildar, þeirrar grundvallardygðar að sýna öðrum umhyggju. Konfúsísk siðfræði er því bæði tengslamiðuð og aðstæðubundin; skyldur okkar ráðast að hluta af því hver tengslin eru og hvaða aðstæður ríkja.

Viska og dao

Kínverska hugtakið dao er einnig vandþýtt. Það er oft þýtt sem „vegur“ eða „leið“, en hjá Konfúsíusi getur það jafnframt merkt „kenning“. Markmið hans má skilja sem miðlun vegar eða breytnimynsturs sem samviskusamir nemendur geta tileinkað sér. Sú viska sem fæst með lestri—og umfram allt með því að lifa í samræmi við dao—felst í næmi fyrir því sem er gott og rétt og andúð á rangri breytni. Konfúsíus telur jafnframt hófsemi í efnislegum gæðum

einkenna þann sem fylgir dao. Hann nefnir iðulega fátækt, ánægju af einföldum mat og áhugaleysi á ytri auðstáknum sem merki um hollustu við hinn rétta veg eða rétta siðferðiskenningu.

Siðprýði og junzi

Ein hinna fimm stöðugu dygða er siðprýði, það er að fylgja viðeigandi siðum og helgiathöfnum við réttar aðstæður. Til þeirra teljast meðal annars viðhafnarklæðnaður, lestur og flutningur hins klassíska ljóðasafns Shijing, tónlistariðkun og ræktun menningar. Konfúsíus tekur þó skýrt fram að helgiathafnir verði að hvíla á virðingu fyrir foreldrum og öldungum, umhyggju, trúmennsku og góðum samskiptum við fólk almennt (Confucius 2015, bls. 1–2, 1.6). Siðprýði tengist hugmyndinni um junzi, manneskju sem uppfyllir siðferðilega fyrirmynd og er öðrum til eftirbreytni. Lýsingar Konfúsíusar varpa ljósi á mikilvægustu einkenni dygðugs lífs. Hann lýsir junzi sem íhugulum en ákveðnum og dygð junzi birtist í því að láta verkin tala: „Junzi vill vera seinn til orða en fljótur til verka“ (Confucius 2015, bls. 17, 4.24). Konfúsíus nefnir einnig hófsemi í efnislegum löngunum og afneitun munaðar sem merki um dygð junzi: „Junzi bryddar ekki upphlut sinn fagurrauðu eða vínrauðu. Hann klæðist ekki rauðu eða fjólubláu hversdags. Í heitu veðri ber hann ávallt undirklæði úr fíngerðum eða grófum hampi.“ (Confucius 2015, bls. 47, 10.6).

Þessir dygðugu eiginleikar tengjast siðprýði og skyldum við aðra. Konfúsíus lýsir leiðinni að því að verða junzi sem stigveldi skyldna. Æðsta stig junzi felst í að þjóna stjórnanda sínum af trúmennsku og án smánar; þar næst kemur sá sem er kunnur í nærsamfélaginu fyrir ræktarsemi við foreldra; lægsta stig junzi felst í að standa við orð sín og fylgja þeim eftir í verki. Að standa við gefin loforð er því lágmarkskrafa til junzi. Þar fyrir ofan kemur virðing fyrir foreldrum og öldungum og efst hollusta og áreiðanleiki í þjónustu við stjórn héraðsins.

Í frægum texta um ræktarsemi við foreldra leggur Konfúsíus siðferðisklípu fyrir junzi: „Lávarðurinn af She sagði við Konfúsíus: ‚Í mínu héraði er réttsýnn maður. Faðir hans stal kind og hann bar vitni gegn honum.‘ Konfúsíus svaraði: ‚Réttsýnir menn í mínu héraði breyta öðruvísi. Feður hylma yfir með sonum sínum og synir með feðrum sínum. Í því felst réttsýnin.‘“ (Confucius 2015, bls. 70, 13.18). Konfúsíus telur sem sagt að fjölskyldubönd eigi að vega þyngra en skyldan við ríkið þegar þetta tvennt rekst á. Það samræmist þeirri afstöðu hans að góð fjölskyldutengsl séu undirstaða annarra samfélagstengsla. Hollusta við ríkið er háleit skylda, en skyldurnar við fjölskylduna eru ófrávíkjanlegar; junzi varðveitir því fjölskylduböndin þegar árekstur verður.

HUGSAÐU EINS OG HEIMSPEKINGUR

Íhugaðu siðferðisklípuna sem hér er sett fram. Annað foreldri þitt hefur stolið peningum frá vinnuveitanda sínum og lögreglan spyr þig hvað þú vitir um þjófnaðinn. Lýgurðu til að vernda foreldrið eða segirðu sannleikann? Hvort er siðferðilega réttara? Konfúsíus gefur eitt svar, en í öðrum heimspekiritum birtast önnur. Evþýfron-samræða Platons hefst til dæmis á því að Evþýfron segir Sókratesi að hann ætli að ákæra föður sinn fyrir að hafa banað verkamanni á landi sínu. Hann heldur því fram að guðrækilegt sé að ákæra hvern þann sem fremur morð, óháð því hver hann er. Sókratesi bregður við og hann spyr Evþýfron um eðli

guðrækninnar. Hvað telur þú? Ef skyldan til að vernda foreldri rekst á skylduna til að segja satt og hlýða lögum, hvorri skyldunni ætti að fylgja? Hvers vegna?

Arfleifð Konfúsíusar

Erfitt er að ofmeta mikilvægi Konfúsíusar fyrir kínverska menningu, heimspeki og sögu. Eftir dauða hans urðu margir lærisveina hans áhrifamiklir kennarar. Fremstir þeirra voru Mensíus (372–289 f.o.t.) og Xunzi (um 310–um 235 f.o.t.).

Mensíus útvíkkaði kenningar Konfúsíusar, dreifði hugmyndum konfúsíanismans og lagði heimspekilegan grunn að arfleifð hans. Þekktust er sú kenning Mensíusar að mannlegt eðli sé gott og hafi meðfædda tilhneigingu til hinna fimm höfuðdygða. Því taldi hann meðal annars að fólk fyndi eðlilega til umhyggju þegar barn væri í hættu eða manneskja eða dýr þjáðist augljóslega. Í frægu dæmi segir hann að allt fólk hafi hjarta sem sé „ekki tilfinningalaust gagnvart öðrum“:

> Segjum að einhver sæi skyndilega barn vera að falla ofan í brunn: hver sem væri í slíkum aðstæðum myndi finna fyrir skelfingu og samúð – ekki vegna þess að viðkomandi vildi koma sér í mjúkinn hjá foreldrum barnsins, ekki vegna þess að viðkomandi vildi öðlast frægð meðal nágranna og vina, og ekki vegna þess að viðkomandi myndi mislíka hljóðið í gráti barnsins. (vitnað í Van Norden 2019)

Mensíus (u.þ.b. 372–289 f.o.t.) víkkaði konfúsíska heimspeki út og varði hana gegn annarri kínverskri hugsun, einkum móhisma. Hann hélt því fram að manneðlið væri í grundvallaratriðum gott og að siðferðisþroski fælist í að rækta meðfædda tilhneigingu okkar til góðvildar. Ill breytni stafaði af því að þessari tilhneigingu væri ekki sinnt eða að hún léti undan skammtímahagsmunum.

Ólíkt Mensíusi hélt Xunzi því fram að manneðlið væri slæmt, en að fólk gæti orðið gott með meðvitaðri mótun, það er með því að tileinka sér góða eiginleika og venjur með yfirvegaðri breytni. Gæska sprytti ekki af ígrundun um meðfædda samúð; meðfæddar tilfinningahneigðir gætu þvert á móti leitt til skaðlegrar hegðunar. Kennsla í meginreglum konfúsíanisma gæti hins vegar gert fólk dygðugt og beint þessum hneigðum til gagns. Xunzi lagði því áherslu á ytri leiðsögn. Besti leiðarvísirinn að dygð væri helgisiðirnir sem fornir vitringar varðveittu kynslóð fram af kynslóð, og tónlist gegndi mikilvægu hlutverki við að þroska skilning á þeim. Helgisiðirnir eru eins konar vegvísar sem marka rétta leið og eiga rætur í stöðugri skipan himinsins. Hér snýr Xunzi aftur að virðingu Konfúsíusar fyrir hefðinni (Goldin 2018).

Löngu eftir daga Konfúsíusar, á áttundu öld e.o.t., varð nýkonfúsíanismi áberandi stefna í kínverskri heimspeki. Hugsuðir á borð við Han Yu og Li Ao endurlífguðu klassískan konfúsíanisma, drógu úr áherslu á hefð og trúarbrögð en lögðu aukna áherslu á skynsemi og mannhyggju. Nýkonfúsíanistar tókust með gagnrýnum og alvarlegum hætti á við búddisma og daoisma, sem þá höfðu orðið fyrirferðarmiklir í kínverskri hugsun. Þótt nýkonfúsíanismi sé aðgreindur frá heimspeki Konfúsíusar sjálfs tengja fylgjendur hans hugmyndir sínar beinlínis við Konfúsíus. Bæði klassískur konfúsíanismi og nýkonfúsíanismi hafa enn áhrif á heimspeki í Kína, Kóreu, Japan og Víetnam.

Mynd 3.9 Þótt samtímamenn Konfúsíusar teldu hann trúleysingja hefur hreyfingin sem hann innblés marga þætti trúarbragða. Í þessu konfúsíaníska musteri í Urumqi í Xinjiang eru helgiskrín, ölturu og staðir fyrir fórnargjafir. (mynd: „Confucian Temple“ eftir David Stanley/Flickr, CC BY 2.0)

Konfúsíus er enn miðlæg og mikils metin menningarpersóna í Kína. Kenningar hans hafa eignast fylgjendur og stofnanir sem stundum minna á trúarbrögð. Djúpar rætur konfúsíanisma í kínverskum stjórnmálum og menningu benda til þess að hann gegni hlutverki „borgaralegra trúarbragða“: safns menningarlegra hugsjóna sem skortir ýmis kenningarleg einkenni eiginlegra trúarbragða en veitir samt sameiginlegan grundvöll siðferðisviðmiða og hegðunarreglna í stjórnmálaumræðu og stjórnmálalífi (Bellah 1967).

Daoismi

Sem heimspekilegt hugtak og heiti á hugsunarhefð tengist Dao einkum tveimur ritum: Daodejing, sem jafnan er eignað Laozi, „Gamla meistaranum“, og Zhuangzi, sem kennt er við Zhuangzi (u.þ.b. fjórðu öld f.o.t.). Margir fræðimenn nútímans efast um að Laozi hafi verið söguleg persóna. Bæði ritin eru líklega safn texta eftir ólíka hugsuði sem tilheyrðu sameiginlegri hefð, daoisma. Daoismi varð til í Kína til forna og kennir fólki að lifa í samræmi við dao, hinn náttúrulega veg alheimsins og alls sem er. Hefðin tengdist trúarlegri gagnmenningu sem tók að nokkru leyti afstöðu gegn ríkjandi konfúsíanisma. Trúariðkun daoista var breytileg eftir landshlutum, en sameiginlegt einkenni hennar var náttúruleg, óguðfræðileg sýn á grundvöll siðferðis og gæsku. Aðdráttarafl og fjölbreytileiki daoismans skýrist meðal annars af því að dao er ekki talið hafa fastmótað inntak heldur er opið túlkun. Af þessu leiðir ákveðin stjórnleysisleg afstaða sem veitir hefðbundnum stigveldum og yfirvöldum mótvægi.

Daoismi gagnrýnir konfúsíanisma harðlega. Það sést meðal annars í þessum orðum úr Daodejing: „Þegar hinu mikla Dao var varpað fyrir róða komu ren og réttlæti fyrst fram. Þegar viska og hyggindi risu upp hófst hinn mikli tilbúningur. Þegar ósamlyndi greip um sig í ættartengslunum sex urðu ræktarsemi barna og foreldraást til. Þegar ríkið sökk í óreiðu komu hinir trúföstu ráðherrar fram“ (Eno 2010, bls. 15, 18). Höfundurinn gefur þannig í skyn að

höfuðdygðir Konfúsíusar hafi ekki orðið nauðsynlegar fyrr en samfélagið hafði villst af leið og rofið tengslin við dao. Daodejing gagnrýnir einnig konfúsíska manngæsku (ren) og spekingsdóm. Hugmyndir um rétt, dygð og gæsku séu til þess fallnar að rugla fólk og byrgja því sýn á dao. Ritið hvetur því til þess að hafna viðteknum háttum og breyta gegn ríkjandi viðhorfum.

Dao sem grundvallarhugtak siðfræðinnar

Daoismi sker sig frá konfúsíanisma og móhisma með því að beina athyglinni að grundvelli siðferðisviðmiða en forðast nákvæm fyrirmæli um einstakar athafnir. Hann tekur mið af tiltekinni náttúrusýn sem leggur grunn að siðferðilegri afstöðu til lífsins, en konfúsíanismi lætur ósnortna náttúru að mestu liggja milli hluta og fjallar beint um siðferðilega breytni. Dao er skilið sem náttúrulegt afl sem leiðir allt líf: „Menn fylgja jörðinni; jörðin fylgir himninum (tian); himninn fylgir Dao; Dao fylgir því sem sprettur af sjálfu sér“ (Eno 2010, bls. 17, 25). Almenn siðferðileg leiðsögn daoismans felst í að verða meðvitaður um dao og gæta þess að breyta ekki gegn náttúruöflunum.

Í almennum skilningi er dao sú skipan sem stjórnar alheiminum frá upphafi hans, birtist í öflum náttúrunnar og nær inn í málefni manna. Mannlegt ástand snýr fólki gegn dao og undirliggjandi afli þess; því fjallar stór hluti Daodejing um að færa menn aftur í samræmi við dao. Textinn varar við: „Sem fyrirbæri er Dao skuggalegt og hulið“ (Eno 2010, 16, 21b). Venjulegar leiðir til að varpa ljósi á hlutina hylja dao enn frekar vegna þess að það virðist mótsagnakennt: „Að samþykkja og hafna — hve ólíkt er það? Fegurð og ljótleiki — hver er munurinn?“ (Eno 2010, 15, 20).

Tungumál og rökleg hugtök fjarlægja mann frá dao, sem virðist ýmist inntakslaust og tómt eða mótsagnakennt: „Þegar Dao er fært í orð, hve þunnt og bragðlaust verður það“ (Eno 2010, 21, 35). Fylgjendur dao ættu því að standast tilraunir til að afmarka það: „Sá sem veit talar ekki; sá sem talar veit ekki“ (27, 56). Þeir þurfa fremur að geta rúmað mótsögn: „Sá sem þekkir hið hvíta en varðveitir hið svarta verður viðmið heimsins. Hann víkur aldrei frá hinni stöðugu dygð og hverfur aftur til hins takmarkalausa“ (18, 28a). Hér sést hvernig daoistar draga siðferðilegan lærdóm af frumspeki sinni. Sé veruleikinn í grunninn mótsagnakenndur og verði ekki fangaður í máli, ætti sá sem vill halda sig næst honum að forðast fastar flokkanir og sætta sig við mótsagnir.

Þessi kenning skapar þó ákveðna spennu. Erfitt virðist að leiða siðferðisleg fyrirmæli af náttúrunni þegar náttúran sjálf hefur ekkert boðvald. Dao er einfaldlega heildarafl náttúrunnar, hvorki gott né slæmt. Þegar daoistar ráðleggja fólki að leyfa náttúruöflunum að ráða athöfnum þess þurfa þeir um leið að varast að setja fram kenningar. En til að leiðbeina öðrum verður daoistinn að tala eða skrifa. Lesandinn stendur því frammi fyrir vandasömu túlkunarverkefni (Hansen 2020).

Efahyggja, sú afstaða að fullviss þekking sé ekki á færi mannsins, á sér djúpar rætur í daoisma. Óljóst er þó hvort ástæðan sé sú að ekkert endanlegt svar sé til, að svarið sé til en óþekkjanlegt eða að hægt sé að þekkja það en ekki miðla því. Daodejing bendir til þess að skynsamlegast sé að viðurkenna mörk mannlegrar þekkingar: „Best er að vita að maður veit ekki; að vita ekki að maður veit ekki er mein. / Sá sem sér mein sitt sem mein er því laus við það“ (Eno 2010, bls. 32, 71).

TENGSL

Kaflinn um þekkingarfræði skoðar daoisma og aðrar tegundir efahyggju nánar.

Siðfræði wuwei

Daoísk rit boða afstöðu sem nefnist wuwei og felur í sér athafnaleysi, mýkt eða aðlögun að aðstæðum. Wuwei er andstæða markvissra afskipta, sjálfsfullyrðingar og stjórnunar. Í Zhuangzi er fylgjendum dao lýst á þann hátt að minnir á sálfræðilegt flæði: þeir sökkva sér í verkið, missa meðvitund um sjálfa sig sem afmarkað sjálf og bregðast óþvingað við því sem verkefnið krefst. Zhuangzi segir frá slátraranum Ding, sem hafði náð slíkri leikni að hann notaði sama hnífinn í nítján ár án þess að brýna hann. Eggin sljóvgaðist aldrei á beinum eða sinum; Ding fann bilin milli liðanna og lét örþunna eggina fylgja þeim, hversu þröng sem þau voru. Hann segir: „Þegar ég tók fyrst að hluta uxa sundur sá ég aðeins skrokkinn í heild. Eftir þrjú ár hætti ég að sjá hann allan í einu, og nú mæti ég honum með andanum en horfi ekki með augunum“ (Eno 2019, bls. 23, 3.2). Wuwei er einnig líkt við vatn: „Ekkert í heiminum er veikara og mýkra en vatn, en ekkert tekur því fram í að sigrast á hinu harða og sterka—ekkert jafnast á við það“ (Eno 2010, bls. 34, 78).

Athafnaleysi, mýkt og flæði gera fólki kleift að bregðast sjálfkrafa og óþvingað við aðstæðum. Slík sjálfsprottni einkennir þann sem fylgir dao: „Að vera orðfár er að vera sjálfsprottinn“ (Eno 2010, bls. 17, 23). Tal virðist hér tengjast stjórn, enda ná orð ákveðnu valdi yfir heiminum þegar þau nefna hluti, greina líkt frá ólíku, skipa fyrirbærum í flokka og tengja þau í röklegar keðjur. Að mati daoista fjarlægir þetta manninn frá frumöflum náttúrunnar. Í Zhuangzi segir: „Dao hefur aldrei haft nein mörk og orð hafa aldrei haft fasta merkingu“ (Eno 2019, bls. 23, 2.13). Þegar tungumálið greinir dao niður í aðskilda þætti byrgir það jafnframt sýn á dao. Orð eru þess eðlis að þau geta verið sönn eða ósönn, leyfileg eða óleyfileg, en slíkur greinarmunur á ekki heima í eðli dao. Annars staðar er sama hugsun orðuð svo í Zhuangzi: „Þetta er hitt; hitt er þetta“ (Eno 2019, bls. 16, 2.7). Hvaðeina sem nefna má „þetta“ má frá öðru sjónarhorni nefna „hitt“; tungumálið er því háð sjónarhorni mælandans.

Daoistar hvetja því fólk til að láta af tilraunum til að skilja náttúruna til fulls og ná valdi yfir henni: „Löngunina til að grípa heiminn og stjórna honum tel ég fánýta. Heimurinn er andlegt ker; honum verður ekki stjórnað. Sá sem reynir að stjórna honum eyðileggur hann; sá sem reynir að grípa hann glatar honum“ (Eno 2010, bls. 19, 29a). Athafnaleysi og lausn undan löngununni til að henda reiður á eðli heimsins einkenna wuwei: „Sá sem aðhefst bregst; sá sem grípur glatar. Vitringurinn aðhefst því ekkert (wuwei) og bregst ekki; hann grípur ekki og glatar því engu“ (bls. 30, 64c). Ólíkt Konfúsíusi tengja daoistar athafnaleysi og óþvingaða sjálfsprottni við dygð: „Æðsta dygðin aðhefst ekkert (wuwei) og hefur enga ástæðu til athafna; lægsta dygðin aðhefst og hefur ástæðu til þess“ (bls. 21, 38).

SKRIFAÐU EINS OG HEIMSPEKINGUR

Hugleiddu hvernig wuwei gæti birst í eigin lífi. Lýstu atviki þar sem best reyndist að láta af stjórn og bregðast óþvingað við aðstæðum. Hvernig er sú reynsla frábrugðin því aðgerðarleysi sem stafar af sinnuleysi eða ábyrgðarleysi?

Móhismi

Móhismi dregur nafn sitt af heimspekingnum Mozi (um 470–391 f.o.t.), sem var uppi skömmu eftir Konfúsíus og gagnrýndi skóla konfúsíanista. Minna er vitað um Mozi en Konfúsíus, því jafnvel í elstu kínversku söguritunum var honum ýtt til hliðar og hann féll að mestu í gleymsku. Hann virðist hafa verið handverksmaður, fær í iðn sinni, sem vann sig smám saman upp samfélagsstigann. Hann lærði konfúsíanisma en hafnaði þeirri miklu áherslu sem Konfúsíus lagði á helgisiði og stigveldi. Mozi var algildissinni og krafðist þess að allar manneskjur væru jafnmikils virði, án sérstakrar forgangsröðunar fjölskyldu, nágranna eða þjóðar. Fylgjendur hans voru dyggir og margir þeirra handverksmenn sem fundu hljómgrunn í jafnaðarstefnu hans í heimspekilegum efnum.

Fylgjendur Mozis, móhistar, voru fjölmennir og sýndu honum mikla hollustu meðan hann lifði og skömmu eftir dauða hans. Heimildir benda til þess að hann hafi haldið lærisveinum sínum í ströngum aga (Fung 1952). Móhismi hafði mun minni áhrif á klassíska kínverska siðfræði og heimspeki en konfúsíanismi, en takmörkuð menningarleg áhrif hans á síðari tímum gera hann ekki heimspekilega léttvægan. Að mörgu leyti má telja Mozi heimspekilegri í nútímaskilningi en Konfúsíus. Konfúsíus miðlaði helgisiðum og gildum Zhou-ættarinnar og treysti þau í sessi; Mozi ögraði aftur á móti hefðbundnum gildum, krafðist rökmiðaðrar siðfræði og hafnaði stigskiptri gildismatshefð. Hann leiddi siðfræðikerfi sitt af frumforsendum fremur en hefð. Móhistar fengust einnig við svið sem konfúsíanistar sinntu lítið, svo sem rökfræði, þekkingarfræði og málspeki.

Þekking okkar á móhisma kemur úr safni texta eftir ókunna höfunda sem ber einfaldlega heitið Mozi. Safnið taldi upphaflega 71 texta á bambusstrimlum, en átján hafa glatast og margir aðrir skemmst. Óvíst er hve marga Mozi samdi sjálfur eða á ævi sinni; kenningar um þekkingarfræði, rökfræði og málspeki eru líklega yngri. Kjarninn er tíu þrískiptar ritgerðir sem skýra og verja tíu meginkenningar móhistaskólans. Þær mynda fimm pör: „Að efla hina verðugu“ og „Að samræmast yfirboðurum“, „Óhlutdræg umhyggja“ og „Fordæming árásar“, „Hófsemi í notkun“ og „Hófsemi við greftrun“, „Vilji himinsins“ og „Skilningur á öndum“ og „Fordæming tónlistar“ og „Fordæming örlagahyggju“ (Fraser 2020a). Hér á eftir er fjallað um óhlutdræga umhyggju og andstöðu við árásir.

Óhlutdræg umhyggja og andstaða við árásir

Ein meginkenning móhismans er að sérhver manneskja sé jafnverðmæt í augum himinsins, tian. Án þess að binda sig við ítarlega trúarkenningu líta móhistar svo á að himinninn birti eilífa og fullkomna skipan náttúruaflsins sem skapaði alheiminn og stjórnar honum. Að þeirra mati er ljóst að himinninn metur hverja manneskju nákvæmlega jafn mikils. Gegn stigskiptri umhyggju Konfúsíusar setur Mozi óhlutdræga umhyggju, sem stundum hefur verið nefnd „alheimsást“.

Kenningin um óhlutdræga umhyggju leiðir beint til andstöðu við árásarstríð, enda ógna árásir og stríð velferð fólks og umhyggju þess hvert fyrir öðru. Mozi var uppi á tímabilinu sem nefnist tímabil hinna stríðandi ríkja, skömmu eftir hnignun Zhou-ættarinnar. Þá börðust héraðshöfðingjar um völd í fjarveru sterkrar miðstjórnar. Mozi taldi helstu hörmungar heimsins stafa af stríðum milli ríkja, árásum milli nágranna og virðingarleysi innan fjölskyldna. Allt væri þetta afleiðing hlutdrægrar umhyggju, þeirrar hugmyndar að einn

hópur væri meira virði en annar. Slík umhyggja styrkir hollustu innan fjölskyldna og þjóða en verður um leið uppspretta fjandskapar þeirra á milli (Fung 1952).

Mozi ver meginregluna um óhlutdræga umhyggju með vandaðri röksemd í samræðuformi. Ef fólk liti á önnur ríki, höfuðborgir og heimili sem sín eigin, segir hann, myndi það ekki ráðast á þau, trufla eða skaða. Að forðast slíkan skaða væri heiminum til gagns. Sá sem gagnast öðrum og skaðar þá ekki ber óhlutdræga og almenna umhyggju fremur en hlutdræga. Óhlutdræg umhyggja leiðir því til gagns en hlutdræg umhyggja til skaða. Dygðug manneskja á að gagnast heiminum og ætti þess vegna að tileinka sér óhlutdræga umhyggju (Fung 1952). Mozi bætir við hugsunartilraun. Ímyndaðu þér tvær jafn einlægar og tillitssamar manneskjur. Önnur fylgir óhlutdrægri umhyggju en hin hlutdrægri. Hvorri myndir þú treysta til að vernda þig og fjölskyldu þína? Mozi telur alla velja þá fyrrnefndu, því hún myndi vernda fjölskyldu þína eins og aðra. Að treysta manneskju sem fylgir hlutdrægri umhyggju er aðeins skynsamlegt ef þú veist að hlutdrægni hennar sé þér í hag.

Mozi leitar jafnframt skynsamlegs grundvallar siðferðis. Hann spyr hvaða viðmið geti leiðbeint breytni manna og hafnar því að hefð, siðir eða persónulegar tilfinningar nægi ein og sér. Stjórnendur, foreldrar og kennarar geta allir skjátlast; enginn þeirra er óskeikull mælikvarði á rétt og rangt. Þess vegna þurfi siðferðileg viðmið sem allir geti beitt og metið eftir afleiðingum þeirra fyrir velferð fólks.

Þessi röklega nálgun hefur orðið til þess að fræðimenn flokka móhisma sem afleiðingahyggju, það er siðfræðikenningu sem metur athafnir eftir afleiðingum þeirra.

TENGSL

Í kaflanum um normatíva siðfræði er fjallað nánar um móhisma sem afleiðingahyggju.

HUGSAÐU EINS OG HEIMSPEKINGUR

Hvaða kenningar innan móhisma og konfúsíanisma gætu hafa gert konfúsíanisma að vinsælli kosti fyrir kínverska valdhafa?

Þekkingarfræði móhismans

Leitin að „fyrirmyndum“ sérkennir heimspekilegan grundvöll móhismans. Móhistar kanna margs konar viðmið: reglu, lög eða skilgreiningu; manneskju sem fyrirmynd; og mælitæki á borð við kvarða eða sirkil. Þrjár gerðir viðmiða meta gildi hlutar: rót hans, það er sögulegt fordæmi; uppsprettu hans, hinn reynslubundna grundvöll; og notkun hans, hvort hann leiði til gagns. Þriðja viðmiðið vegur þyngst og undirstrikar nytjamiðað eðli móhismans. Fyrirmynd á að hjálpa nemanda að fylgja dao, veginum. Fjölbreytni fyrirmyndanna endurspeglar ólíkar verklegar aðstæður þar sem finna þarf rétta breytni. Þær eru ekki forsendur í röksemd heldur frumgerðir sem hjálpa okkur að velja hluti af réttri gerð og hafna því sem samræmist þeim ekki. „Meginspurningar elstu kínversku hugsuðanna eru ekki: Hvað er sannleikur og hvernig þekkjum við hann? heldur: Hvað er dao, vegurinn, og hvernig fylgjum við honum?“ (Fraser 2020a).

Hjá móhistum byggist þekking á kennslum, það er hæfninni til að bera áreiðanlega kennsl á það sem orð vísar til, fremur en á hugtakagreiningu orðsins. Mozi segir til dæmis að blindir

þekki ekki hvítt og svart. Ástæðan er ekki sú að þeir geti ekki notað orðin hvítt og svart rétt, heldur að þeir geta ekki borið kennsl á hvíta hluti og greint þá frá svörtum. Móhistar sjá því lítið gildi í að rannsaka hugrænt eða frumspekilegt eðli hugtaka á borð við hvítt og svart. Markmiðið er hagnýtt: að greina hvíta hluti frá svörtum. Ekki þarf að þekkja innsta eðli einhvers til að bera á það örugg kennsl og greina það frá öðru. Móhistar leggja heldur ekki mikla áherslu á réttlætingu eða undirstöður þekkingar. Slíkar réttlætingar eru óþarfar ef hægt er að gera þann áreiðanlega greinarmun sem þekkingin miðar að. Það sem telst þekking er stöðug og rétt kennsl, ekki aðgangur að réttri röklegri réttlætingu eða skilgreiningu (Fraser 2020a).

Samantekt

3.1 Heimspeki frumbyggja

Þegar fólk leitar náttúrulegra og röklegra svara við spurningum um tilgang og merkingu í stað trúarlegra skýringa færist hugsunin frá goðsögn til rökvísi. Á grísku er þessum umskiptum lýst sem færslu frá mýþos til lógos: mýþos vísar til yfirnáttúrulegra frásagna en lógos til skynsamlegra, röklegra og vísindalegra skýringa. Ekki ber þó að líta svo á að goðsagnahugsun hafi skyndilega vikið fyrir rökhugsun. Umskiptin frá mýþos til lógos voru hægfara, ójöfn og hlykkjótt.

Hugsun frumbyggja var áður talin viska sem stæði utan fræðilegrar umræðu, en nýlegar rannsóknir hafa dregið þá forsendu í efa. Heimspeki afríska frumbyggja og frumbyggja Norður-Ameríku veitir skilning á sjálfi og samfélagi sem bæði auðgar og ögrar hefðbundnum vestrænum hugmyndum. Majaþjóðin bjó yfir þróaðri þekkingu á stærðfræði og stjörnufræði auk frumspekilegra hugmynda um lífskraft sólarinnar. Astekar þróuðu háþróaða þekkingarfræði sem tengdi sannleikann við skapgerð einstaklingsins og skildi alheiminn í grundvallaratriðum sem guðlegt afl eða orku.

3.2 Klassísk indversk heimspeki

Indverskar heimspekihefðir eru nokkrum öldum eldri en elstu heimspekihefðir Evrópu.

Heimspekingar í Grikklandi og Indlandi litu ekki aðeins á heimspeki sem fræðilega iðju heldur einnig sem hagnýta viðleitni—lífsmáta. Elstu heimspekirit Indlands eru Vedaritin fjögur. Upanisjadritin, safn helgirita sem bættist við síðar, geyma stóran hluta af heimspekilegum kjarna þeirra. Samkvæmt þessari hefð ríkir fast stigveldi í alheiminum sem endurspeglast í jarðneskum heimi. Í hindúískri heimspeki urðu til sex darshana-skólar, sem hver um sig vísar á sérstaka leið til að sjá hið heilaga og vera séður af heilagri veru eða verum.

Helstu darshana-skólarnir sex eru Samkhya, Yoga, Nyaya, Vaisheshika, Mimamsa og Vedanta. Samkhya kennir að allt sé samsett úr purusha, hreinni og algildri vitund, og prakriti, efni. Frelsun verður þegar hugurinn losnar úr fjötrum efnisins. Markmið jóga er að kyrrsetja hreyfingu hugans; fyrst þá mætir einstaklingurinn sínu sanna sjálfi. Nyaya, sem

þýða má sem „aðferð“ eða „reglu“, fæst við rökfræði og þekkingarfræði. Vaisheshika þróaðist óháð Nyaya en tileinkaði sér smám saman margar kjarnahugmyndir þess. Þekkingarfræði Vaisheshika var einfaldari og viðurkenndi aðeins skynjun og ályktun sem áreiðanlegar þekkingaruppsprettur. Mimamsa var einn elsti heimspekiskóli hindúisma, byggðist á túlkun Vedaritanna og rannsakaði dharma, það er skyldur, helgisiði og samfélagsleg viðmið.

3.3 Klassísk kínversk heimspeki

Í elstu kínversku ritunum má greina upphaf kenningarinnar um yin og yang, tvö frumöfl sem tengd eru andstæðum á borð við karllegt og kvenlegt, myrkur og ljós eða kyrrstöðu og virkni. Í konfúsíanisma eru fimm stöðugar dygðir nefndar: góðvild (ren), réttlæti (yi), siðprýði (li), viska (zhi) og trúmennska (xin). Sameiginlegt einkenni daoískra hefða er náttúruleg og óguðfræðileg sýn á undirstöðu siðferðis og gæsku. Siðferðileg leiðsögn daoismans felst almennt í að verða meðvitaður um dao, hinn náttúrulega gang hlutanna, og gæta þess að breyta ekki gegn náttúruöflunum.

Ein meginkenning móhismans er að sérhver manneskja sé jafnverðmæt í augum himinsins (tian). Konfúsíus lagði áherslu á stigskipta umhyggju, en Mozi setti fram kenninguna um óhlutdræga umhyggju á þeim grunni að himinninn meti alla jafnt. Af óhlutdrægri umhyggju leiðir bein andstaða við árásir og árásarstríð, enda ógna gagnkvæmar árásir og stríð bæði velferð fólks og umhyggju þess hvert fyrir öðru.

Lykilhugtök

Handritabækur (kódexar)
: eintala kódex; bækur Maja sem miðluðu sameiginlegri stærðfræðilegri, vísindalegri, sögulegri, trúarlegri og frumspekilegri þekkingu þjóðarinnar.

Konfúsíanismi
: normatív kenning í siðfræði sem þróaðist í Kína á tímabili hinna stríðandi ríkja og kennir að þroski skapgerðar einstaklingsins sé lykillinn að siðferðilegu samfélagi í samhljómi.

Dao
: í konfúsíanisma siðferðilegar meginreglur eða lífsvegur; í daoisma náttúrulegur vegur alheimsins og allra hluta.

Daoismi
: heimspeki- og trúarhefð sem þróaðist í Kína til forna og hvetur fólk til að lifa í samræmi við dao, náttúrulegan veg alheimsins og alls sem er.

Darshana
: leið í hindúískri hugsun til að sjá hið heilaga og vera séður af heilagri veru eða verum.

Þekkingarfræði
: rannsókn á þekkingu, þar á meðal hvernig fólk veit það sem það veit, hvert eðli sannrar þekkingar er og hvar mörk mögulegrar þekkingar liggja.

Etnóheimspeki
rannsóknir á heimspeki frumbyggja.

Skyldurækni við foreldra
siðferðileg skylda barna gagnvart foreldrum sínum.

Heimspeki frumbyggja
hugmyndir frumbyggja um eðli heimsins, mannlega tilvist, siðfræði, æskilega samfélags- og stjórnmálaskipan og önnur viðfangsefni sem hefðbundin fræðileg heimspeki fjallar einnig um.

Junzi
í konfúsíanisma siðferðileg fyrirmynd sem lifir samkvæmt dao.

Li
helgisiðir og iðkun sem þroska siðferðilega skapgerð manneskju í samskiptum við aðra.

Lógos
hugsunarháttur sem greinir óhlutbundin hugtök og fyrirbæri með röklegum hætti, óháð viðteknum trúarkerfum.

Móhismi
tegund afleiðingahyggju sem Mozi mótaði í Kína á tímabili hinna stríðandi ríkja.

Mýþos
hugsunarháttur sem byggist á alþýðuþekkingu og frásögnum sem gjarnan tengjast trúarhugmyndum samfélags.

Prakriti
í hindúískri hugsun efni, annar tveggja grunnþátta alheimsins.

Purusha
í hindúískri hugsun hrein og algild vitund, annar tveggja grunnþátta alheimsins.

Ren
kjarnahugtak í konfúsíanisma sem vísar annaðhvort til tiltekinna dygða eða manneskju sem býr yfir fullkominni dygð.

Samkhya
tvíhyggjukenning í hindúískri frumspeki sem lítur á alheiminn sem samsettan úr hreinni vitund og efni sem tekur breytingum í þróunarferli.

Efahyggja
heimspekileg afstaða sem heldur því fram að fólk viti ekki ýmislegt sem það telur sig venjulega vita.

Umbreytingarlíkan sjálfsmyndar
skilningur á félagslegri sjálfsmynd sem spíralhreyfingu út og inn, þar sem áhrif þenjast út og dragast saman á tilteknu landsvæði.

Upanisjadritin
hindúísk rit sem geyma heimspekilegan kjarna hindúisma.

Vedaritin
fjögur elstu rit hindúisma: Rigveda, Samaveda, Yajurveda og Atharvaveda.

Dygðasiðfræði
nálgun í normatívri siðfræði sem beinist að skapgerð.

Wuwei
náttúrulegur, sjálfsprottinn og óþvingaður athafnaháttur þar sem breytni manneskjunnar er í samhljómi við flæði náttúrunnar eða tilverunnar.

Yin og yang
skýring náttúrufyrirbæra með tveimur frumöflum sem tengd eru andstæðum á borð við karllegt og kvenlegt, myrkur og ljós eða kyrrstöðu og virkni.

Heimildir

Bellah, Robert N. 1967. “Civil Religion in America.” *Dædalus* 96 (1): 1–21. http://www.robertbellah.com/articles_5.htm

Blainey, Marc G. (2010). “Deciphering Ancient Maya Ethno-metaphysics: Conventional Icons Signifying the ‘King-as-Conduit’ Complex.” *Time and Mind: The Journal of Archaeology, Consciousness and Culture* 3 (3): 267–289. https://doi.org/10.2752/175169610X12754030955896.

Confucius. 2015. *The Analects of Confucius: An Online Teaching Translation*. Translated by Robert Eno. Self-published, IUScholarWorks. https://hdl.handle.net/2022/23420.

Csikszentmihalyi, Mark. 2020. “Confucius.” *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta. Summer 2020 ed. https://plato.stanford.edu/archives/sum2020/entries/confucius/.

Dübgen, Franziska, and Stefan Skupien. 2019. *Paulin Hountondji: African Philosophy as Critical Universalism*. Cham: Palgrave Pivot.

Eno, Robert, trans. 2010. *Daodejing*. Self-published, IUScholarWorks. https://hdl.handle.net/2022/23426.

Eno, Robert, trans. 2019. *Zhuangzi: The Inner Chapters*. Self-published, IUScholarWorks. https://hdl.handle.net/2022/23427.

Fasola, Awo Fategbe Fatunmbi. 2014. *The Holy Odu: A Collection of Verses from the 256 Odu Ifa with Commentary*. Self-published, CreateSpace.

Forbes, Jack D. 2001. “Indigenous Americans: Spirituality and Ecos.” *Dædalus* 130 (4): 283–300. https://www.amacad.org/publication/indigenous-americans-spirituality-and-ecos.

Foster, Lynn V. (2002) 2005. *Handbook to Life in the Ancient Maya World*. New York: Oxford University Press.

Fraser, Chris. 2020a. “Mohism.” *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta. Winter 2020 ed. https://plato.stanford.edu/archives/win2020/entries/mohism/.

Fraser, Chris. 2020b. “Mohist Canons.” *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta. Winter 2020 ed. https://plato.stanford.edu/archives/win2020/entries/mohist-canons/.

Fung Yu-lan. 1952. *A History of Chinese Philosophy*. Translated by Derk Bodde. Vol. 1, *The Period of the Philosophers (from the Beginnings to circa 100 BC)*. London: George Allen & Unwin.

Goldin, Paul R. 2018. “Xunzi.” *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta. Fall 2018 ed. https://plato.stanford.edu/archives/fall2018/entries/xunzi/.

Hallen, Barry. 2002. *A Short History of African Philosophy*. Bloomington: Indiana University Press.

Hansen, Chad. 2020. *Language and Logic in Ancient China*. Socorro: Advanced Reasoning Forum.

Herbjørnsrud, Dag. 2020. “The Untold History of India’s Vital Atheist Philosophy.” *Blog of the APA*, American Philosophical Association. June 16, 2020. https://blog.apaonline.org/2020/06/16/the-untold-history-of-indias-vital-atheist-philosophy/.

Huang, Yong. 2013. *Confucius: A Guide for the Perplexed*. London: Bloomsbury.

Jaspers, Karl. 1953. *The Origin and Goal of History*. Translated by Michael Bullock. New Haven, CT: Yale University Press.

Jojola, Ted. 2004. “Notes on Identity, Time, Space, and Place.” In *American Indian Thought: Philosophical Essays*, edited by Anne Waters, 87–96. Malden, MA: Blackwell.

Knapp, Keith N. 2009. “Three Fundamental Bonds and Five Constant Virtues.” In *Berkshire Encyclopedia of China*, edited by Linsun Cheng, 2252–2255. Great Barrington, MA: Berkshire.

Li Feng. 2013. *Early China: A Social and Cultural History*. Cambridge: Cambridge University Press.

Maffie, James. 2013. *Aztec Philosophy: Understanding a World in Motion*. Boulder: University Press of Colorado.

Nkulu Kabamba, Olivier, and Louis Mpala Mbabula, eds. 2017. *Stefano Kaoze: La sagesse bantu et l’identité négro-africaine; Mélanges offerts à l’abbé Stefano Kaoze à l’occasion du centième anniversaire de son ordination sacerdotale*. Paris: L’Harmattan.

Nkulu-N’Sengha, Mutombo. 2005. “African Philosophy.” In *Encyclopedia of Black Studies*, edited by Molefi Kete Asante and Ama Mazama, 45–53. Thousand Oaks, CA: Sage.

Norton-Smith, Thomas M. 2010. *The Dance of Person and Place: One Interpretation of American Indian Philosophy*. Albany: State University of New York Press.

Okafor, Stephen O. 1982. “ Bantu Philosophy: Placide Tempels Revisited.” Journal of Religion in Africa 13 (2): 83–100. https://doi.org/10.2307/1581204.

Olúwọlé, Sophie B. 2015. *Socrates and Ọ̀rúnmìlà: Two Patron Saints of Classical Philosophy*. Rev. ed. Lagos: Ark.

Parpola, Asko. 2015. *The Roots of Hinduism: The Early Aryans and the Indus Civilization*. New York: Oxford University Press.

Pradhan, Basant. 2015. “Yoga: Original Concepts and History.” In *Yoga and Mindfulness Based Cognitive Therapy: A Clinical Guide*, 3–36. Cham: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-09105-1_1.

Presbey, Gail M. 2017. “Oruka and Sage Philosophy: New Insights in Sagacious Reasoning.” In *The Palgrave Handbook of African Philosophy*, edited by Adeshina Afolayan and Toyin Falola, 75–96. New York: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/978-1-137-59291-0_6.

Presbey, Gail M. 2020. “Sophie Olúwọlé’s Major Contributions to African Philosophy.” *Hypatia* 35 (2): 231–242. https://doi.org/10.1017/hyp.2020.6.

Purcell, Sebastian. 2020. “How the Mayan Philosophy of Time Can Teach You to Recover Daily Joys.” Medium. September 3, 2020. https://medium.com/illumination-curated/how-the-mayan-philosophy-of-time-can-teach-you-to-recover-daily-joys-ed850597afc3.

Rice, Prudence M. 2008. “Time, Power, and the Maya.” *Latin American Antiquity* 19 (3): 275–298. https://doi.org/10.1017/S1045663500007951.

Riegel, Jeffrey K. 1986. “Poetry and the Legend of Confucius’s Exile.” *Journal of the American Oriental Society* 106 (1): 13–22. https://doi.org/10.2307/602359.

Rodrigues, Hillary Peter. 2018. “The Self in Hindu Philosophies of Liberation.” In *Global Psychologies*, edited by Suman Fernando and Roy Moodley, 99–118. London: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/978-1-349-95816-0_6.

Rutherford, Ian. 2016. “Ancient Greek and Egyptian Interactions.” *OUPblog*, Oxford University Press. April 14, 2016. https://blog.oup.com/2016/04/greek-egyptian-interactions-literature/.

Sharer, Robert J., and Loa P. Traxler. 2006. *The Ancient Maya*. 6th ed. Stanford, CA: Stanford University Press.

Showkeir, Maren S., and James D. Showkeir. 2013. *Yoga Wisdom at Work: Finding Sanity off the Mat and on the Job*. San Francisco: Berrett-Koehler.

Smith, Justin E. 2016. *The Philosopher: A History in Six Types*. Princeton: Princeton University Press.

Stewart, Georgina Tuari. 2020. *Maori Philosophy: Indigenous Thinking from Aotearoa*. London: Bloomsbury Academic.

Tang, Didi. 2013. “5,000-Year-Old Primitive Writing Generates Debate in China.” NBC News. July 11, 2013. https://www.nbcnews.com/sciencemain/5-000-year-old-primitive-writing-generates-debate-china-6c10610754.

Van Norden, Bryan. 2019. “Mencius.” *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta. Fall 2019 ed. https://plato.stanford.edu/archives/fall2019/entries/mencius/.

Waters, Anne. “Language Matters: Nondiscrete Nonbinary Dualism.” In *American Indian Thought: Philosophical Essays*, edited by Anne Waters, 97–115. Malden, MA: Blackwell.

Witzel, Michael. 1997. “The Development of the Vedic Canon and Its Schools: The Social and Political Milieu.” In *Inside the Texts, Beyond the Texts: New Approaches to the Study of the Vedas; Proceedings of the International Vedic Workshop, Harvard University, June 1989*, edited by Michael Witzel, 257–348. Cambridge, MA: Harvard University Department of Sanskrit and Indian Studies. https://www.people.fas.harvard.edu/~witzel/canon.pdf.

Yucatan Times. 2019. “Maya Codices: Invaluable Cultural Heritage Burned by the Inquisition in 1562.” November 28, 2019. https://www.theyucatantimes.com/2019/11/maya-codices-burned-by-the-inquisition-in-1562/.

Upprifjunarspurningar

3.1 Heimspeki frumbyggja

1. Hvernig eru hugtökin mýþos og lógos notuð til að greina á milli ólíkra hugsunarhefða?
2. Hvaða áskoranir fylgja rannsóknum á heimspeki frumbyggja?
3. Hvernig hófust rannsóknir á afrískri hugsun sem heimspeki?
4. Hvaða frumspekilegu hugmyndir eru sameiginlegar afrískri heimspeki og heimspeki frumbyggja Norður-Ameríku?
5. Hvernig notuðu stjórnendur Maja frumspekilegar hugmyndir samfélagsins til að renna stoðum undir pólitískt lögmæti sitt?

3.2 Klassísk indversk heimspeki

6. Hvað eiga klassísk grísk og indversk heimspeki sameiginlegt?
7. Hvaða heimsfræðilegu hugmyndir komu fram í Rigveda?
8. Hvaða frumspekilegu nálgun boðar Samkhya-skólinn?
9. Hver er helsta þekkingarfræðilega aðferð Nyaya-skólans?

3.3 Klassísk kínversk heimspeki

10. Hvers vegna er konfúsíanismi talinn íhaldssöm heimspeki?
11. Hverjar eru hinar fimm stöðugu dygðir konfúsíanismans?
12. Hvernig birtist tengsla- og samfélagseðli konfúsíanískrar siðfræði?
13. Hvaða arfleifð hefur konfúsíanismi annars vegar og móhismi hins vegar skilið eftir sig, og hvað gæti skýrt muninn?
14. Hver er meginkenning móhismans og hvernig er hún frábrugðin konfúsíaníski siðfræði?
15. Að hvaða leyti má líta á daoisma sem höfnun konfúsíanisma?
16. Hvaða meginstef eru sameiginleg ólíkum greinum daoismans?

Ítarefni

Confucius. 2015. The Analects of Confucius: An Online Teaching Translation. Þýðandi Robert Eno. Sjálfsútgáfa, IUScholarWorks. https://hdl.handle.net/2022/23420.

Eno, Robert, þýð. 2010. Daodejing. Sjálfsútgáfa, IUScholarWorks. https://hdl.handle.net/2022/23426.

Fasola, Awo Fategbe Fatunmbi. 2014. The Holy Odu: A Collection of Verses from the 256 Odu Ifa with Commentary. Sjálfsútgáfa, CreateSpace.

4. KAFLI

Tilkoma klassískrar heimspeki

Mynd 4.1 Faraóinn Akhenaten, eiginkona hans Nefertiti og börn þeirra hljóta blessun guðsins Aten, sem birtist í mynd sólarinnar. Egypska hugmyndin um Aten sem uppsprettu alls sem til er hafði áhrif á frumspeki Grikkja. (mynd: aðlagað úr „Akhenaten, Nefertiti, and the Royal Princesses Blessed by the Aten“ eftir MCAD Library/Flickr, CC BY 2.0)

Efnisyfirlit kafla

- 4.1 Sagnaritun og saga heimspekinnar
- 4.2 Klassísk heimspeki
- 4.3 Gyðingleg, kristin og íslömsk heimspeki

Inngangur

Fræðimenn töldu lengi að vestræn heimspeki hefði fæðst í Grikklandi hinu forna. Orðið heimspeki er enda dregið af forngrísku orðunum philos, sem merkir væntumþykju, og sophos, sem merkir visku, og Forn-Grikkland ól af sér stórhuga heimspekinga á borð við Sókrates, Platon og Aristóteles. Ferill klassískrar heimspeki hefst þó í Norður-Afríku, liggur um Grikkland og Róm, berst aftur suður yfir Miðjarðarhafið og síðan frá Persíu til Spánar. Á

þeim grunni rís að lokum það sem oft er nefnt upphaf nútímans. Í þessum kafla er þessi leið rakin.

Til að rekja þessa sögulegu leið heimspekinnar um ólíka menningarheima þarf fyrst að gera stuttlega grein fyrir því hvernig heimspekingar hafa rannsakað sögu fræðigreinarinnar og hvernig skilja má heimspekilega iðkun á mismunandi tímum. Að því loknu verður sjónum beint að sögulegu hefðunum sjálfum.

4.1 Sagnaritun og saga heimspekinnar

NÁMSMARKMIÐ

Að þessum hluta loknum ættir þú að geta:

- Talið upp og lýst stuttlega þremur nálgunum á sögu heimspekinnar.
- Greint styrkleika hverrar nálgunar á sögu heimspekinnar.
- Greint veikleika hverrar nálgunar á sögu heimspekinnar.

Umfjöllun okkar um sögu heimspekinnar og sagnaritun á því sviði—fræði um hvernig saga heimspekinnar er rituð—hefst á tveimur grundvallarspurningum: Hvers vegna ætti að rannsaka sögu heimspekinnar og hvernig ber að gera það? Saga heimspekinnar hefur bæði eigingildi og tækisgildi. Hún veitir okkur nákvæmari mynd af heimspekilegri fortíð og getur jafnframt varpað ljósi á heimspeki samtímans. Í ritum eldri höfunda er að finna rök, hugmyndir og kenningar sem nýtast í umræðu nútímans og geta orðið okkur innblástur. Með því að skilja hvernig heimspekilegar hugmyndir hafa þróast geta heimspekingar einnig áttað sig betur á þeim álitamálum sem nú skipta máli. Við síðari spurningunni má í stórum dráttum greina þrjú svör: samtímamiðaða nálgun, samhengismiðaða nálgun og túlkunarfræðilega nálgun.

Samtímamiðuð nálgun

Samtímamiðuð nálgun á sögu heimspekinnar leitar raka í heimspekitextum og metur hvort niðurstöður þeirra eigi enn erindi við viðfangsefni heimspeki nútímans. Eldri heimspekingar eru þannig metnir á mælikvarða samtímans. Með þessari nálgun getum við nýtt auðugan sjóð eldri visku, jafnvel í daglegu lífi. Orðskviður sem eignaður er Konfúsíusi getur til dæmis veitt okkur styrk: „Mesta dýrð okkar felst ekki í því að falla aldrei, heldur í því að rísa í hvert sinn sem við föllum.“ Orð enska heimspekingsins Edmunds Burke (1729–1797), eins og John F. Kennedy forseti orðaði þau síðar—„Til þess að hið illa sigri þarf ekki annað en að góðir menn geri ekkert“—gætu hvatt okkur til sjálfboðastarfs, framlaga eða annarra aðgerða í þágu góðs málefnis. Þegar við reynum að skilja flóknar aðstæður getum við jafnframt beitt rakhnífi Ockhams: líklegasta skýringin er sú sem krefst fæstra forsendna.

Helsti annmarki þessarar nálgunar er að hún vanrækir hið margvíslega samhengi sem heimspekingar fortíðar lifðu og störfuðu í. Það merkir hvorki að rökin í heimspekitextum séu ómikilvæg né að við eigum að leiða þau hjá okkur. Vandinn skapast þegar rökin eru skoðuð

einangruð frá öllu öðru. Þá fer minna fyrir þeim ólíku leiðum sem heimspekingar beita til að miðla hugmyndum sínum og sannfæra lesendur um gildi þeirra.

Einhliða áhersla á rök hefur ekki aðeins verið gagnrýnd fyrir þröngan lestur heimspekitexta heldur einnig fyrir að gefa sögulausa mynd af þróun heimspekinnar. Heimspekingar fortíðar eru þá metnir eftir viðmiðum samtímans í stað þess að vera skildir í sögulegu og menningarlegu samhengi sínu. Þeir virðast jafnvel ófullnægjandi vegna þess að þeir tóku ekki þátt í umræðu nútímans á sviðum á borð við þekkingarfræði, rannsóknir á undirstöðum þekkingar, og frumspeki, rannsóknir á eðli veruleikans. Hugmyndir samtímaheimspeki kunna einnig að vera eignaðar eldri heimspekingum þótt þær eigi ekki við um þá. Þá er litið fram hjá mismun tíma, menningar og samhengis. Slík villa nefnist tímaskekkja.

Dæmi skýrir þetta. Hellislíkingin eftir Platon lýsir fólki sem föngum í helli sem sjá aðeins skugga á vegg. Hana má lesa sem framlag til umræðu um þekkingarfræði eða frumspeki. Það væri þó tímaskekkja að halda því fram að hún fjalli eingöngu um þessi efni, því hellislíkingin hefur einnig pólitíska merkingu sem tengist samtíma og samfélagi Platons. Sú merking verður aðeins ljós þegar við þekkjum aðstæður í Aþenu meðan hann lifði. Borgin hafði beðið niðurlægjandi ósigur fyrir Spörtu í Pelópsskagastríðinu. Eftir stríðið vék lýðræðisstjórnin fyrir hópi auðugra harðstjóra sem studdu Spörtu og nefndust hinir þrjátíu harðstjórar. Platon átti ættingja í hópnum og var talinn hliðhollur honum og tortrygginn gagnvart talsmönnum lýðræðis. Þegar við áttum okkur á ábyrgð hinna þrjátíu á niðurlægingu Aþenu og dauða Sókratesar, ástkærs kennara Platons, skiljum við betur hvers vegna Platon dró getu mannsins til skilnings í efa. Pólitískt verkefni hans verður jafnframt skýrara. Með því að kanna mörk þekkingar og leita dýpri skilnings á sannleikanum reynir hellislíkingin að leysa þau vandamál sem Platon taldi felast bæði í harðstjórn og lýðræði. Hann vonaðist til að ala upp kynslóðir fólks sem skildi sannleikann betur og gæti tekið hæfan þátt í stjórn ríkisins.

TENGSL

Í kaflanum um frumspeki er fjallað nánar um hellislíkinguna.

Samhengismiðuð nálgun

Samhengismiðuð nálgun á heimspekitexta leitast við að taka fullt tillit til þess sögulega samhengis sem þeir urðu til í. Hún reynir að skilja heimspeki fortíðar á hennar eigin forsendum og notar hugtök og hugmyndir sem hæfðu ritunartímanum. Samhengismiðuð sagnaritun leggur áherslu á að fara rétt með söguna. Hún veitir blæbrigðaríkari skilning á heimspekilegum hugmyndum og dregur úr hættu á rangtúlkun.

Setningin „auga fyrir auga“ úr hebresku biblíunni er dæmi um textabrot sem oft er misskilið. Margir túlka hana nú sem réttlætingu ofbeldis án þess að átta sig á að hún tilheyrir lagakerfi sem átti að takmarka hefnd. Um árþúsundir leitaði fjölskylda eða annar hópur oft hefnda þegar brotið var gegn einstaklingi úr þeirra röðum. Hefndin átti bæði að koma á réttlæti og fæla aðra frá sambærilegum brotum. Biblíulögin, sem síðar breiddust víða um Mið-Austurlönd, kváðu á um að brotamaðurinn eða hópur hans skyldi ekki gjalda meira en auga fyrir auga. Réttarkerfið gat þannig hamlað stigvaxandi hringrás hefndar utan laga, eins

og enn sést í átökum glæpagengja og undirheima. Lögin tilgreindu jafnframt fjárhagslegar bætur fyrir ákveðin brot svo komast mætti hjá líkamlegum refsingum. Þegar samhengi orðanna „auga fyrir auga“ er skilið fæst dýpri innsýn í mannlega hegðun og hvernig réttarkerfi geta komið í veg fyrir stjórnlausa ofbeldishringrás.

Samhengismiðaða nálgunin getur þannig veitt ítarlega og blæbrigðaríka mynd, en jafnframt er hætta á að sagnfræðingar falli í gryfju hreins fornfræðigrúsks. Þeir kunna þá að rannsaka sögu heimspekinnar aðeins sögunnar vegna og horfa fram hjá tækisgildi hennar fyrir heimspekinga samtímans.

Túlkunarfræðileg nálgun

Þriðja nálgunin reynir að bregðast við annmörkum bæði samtímamiðaðrar og samhengismiðaðrar nálgunar. Túlkunarfræðileg nálgun tekur sögulegt samhengi texta alvarlega en viðurkennir jafnframt að túlkun okkar á sögunni mótist af samhengi samtímans. Túlkunarfræðilegur sagnfræðingur viðurkennir annars vegar að heimspekingur nútímans geti ekki lagt eigin hugtakaramma til hliðar við túlkun eldri texta og hins vegar að samhengi sögulegra höfunda hafi mótað rit þeirra djúpt. Túlkunarfræðingar halda einnig fram að heimspekilegar hugmyndir séu sögulegar í eðli sínu: ekkert heimspekilegt hugtak verði skilið ef það er algerlega slitið frá því sögulega ferli sem skapaði það. Nálgunin getur þó ýtt undir þá hugmynd að öll þróun sögunnar stefni að samtímanum. Slíka sögusýn mætti draga saman sem „a, síðan b, síðan c, síðan ég“. Þótt þannig kunni málin að líta út núna mun sjónarhorn okkar síðar víkja fyrir sjónarhorni framtíðarsagnfræðinga. Við ættum heldur ekki að ganga út frá því að sagan hafi tilgang eða tiltekna framvindu; röð sögulegra atburða kann að vera án nokkurs marks.

Tafla 4.1 dregur saman nálganirnar þrjár, styrkleika þeirra og veikleika.

Tafla 4.1. Þrjár ólíkar leiðir til að rannsaka sögu heimspekinnar

Nálgun	Stutt lýsing	Kostir	Hugsanlegir annmarkar
Samtímamiðuð	Beinist að viðfangsefnum heimspeki nútímans og metur eldri heimspekinga á mælikvarða samtímans	Veitir aðgang að auðugum sjóði eldri visku	Vanrækir samhengi þess tíma þegar eldri heimspeki varð til
Samhengismiðuð	Reynir að skilja heimspeki fortíðar á hennar eigin forsendum með hugtökum og hugmyndum sem hæfðu ritunartímanum	Veitir blæbrigðaríkari skilning á heimspekilegum hugmyndum og dregur úr hættu á rangtúlkun	Getur rannsakað sögu heimspekinnar aðeins sögunnar vegna og horft fram hjá tækisgildi hennar fyrir fólk í samtímanum
Túlkunarfræðileg	Viðurkennir bæði að fólk nútímans geti ekki lagt eigin hugtakaramma til hliðar við túlkun eldri texta og að samhengi sögulegra höfunda hafi mótað rit þeirra	Setur eldri heimspeki í sögulegt samhengi en viðurkennir jafnframt varanlegt gildi hennar	Getur ýtt undir þá hugmynd að öll þróun sögunnar stefni að samtímanum

4.2 Klassísk heimspeki

NÁMSMARKMIÐ

Að þessum hluta loknum ættir þú að geta:

- Metið áhrif egypskrar fræðahefðar á klassíska gríska heimspeki.
- Lýst lykilhugmyndum áhrifamestu grísku heimspekinganna.
- Lýst lykilhugmyndum áhrifamestu rómversku heimspekinganna.
- Greint á milli helstu skóla klassískrar hugsunar.

Egypskur uppruni klassískrar heimspeki

Sú vitneskja að rætur klassískrar hugsunar liggi, að minnsta kosti að hluta, í Egyptalandi er jafngömul Grikkjum sjálfum. Í Sagnariti Heródótosar rekur forngríski sagnaritarinn Heródótos (um 484–425 f.Kr.) hugmyndir Grikkja um guðina, trúarathafnir þeirra og náttúruskilning til Egyptalands. Að sögn hans tóku Grikkirnir fornu upp hjá Egyptum margvíslega siði og hugmyndir, allt frá hátíðlegum skrúðgöngum að hofum til trúar á ódauðlega sál og þekkingar á rúmfræði og stjörnuspeki. Heródótos segir íbúa Helíópólis,

einnar stærstu borgar Egyptalands til forna, vera „sagða fróðasta um annála Egypta“ (Heródótos 1890, 116). Platon dvaldi þrettán ár í Helíópólis og Pýþagóras (um 570–495 f.Kr.) nam þar stærðfræði í meira en tvo áratugi (Boas 1948).

Mynd 4.2 Þessi einsteinungur var reistur í Helíópólis í Egyptalandi um 1200 f.Kr. Á 16. öld var hann fluttur til Rómar og gerður að hluta af borgarrýminu þar. Með svipuðum hætti má rekja margar þeirra hugmynda sem nú teljast til klassískrar grískrar heimspeki til egypsks uppruna. (mynd: „Egyptian Obelisk (Metres 25), Erected at Heliopolis“ eftir Carlo Raso/Flickr, almenningseign)

Egypsk og babýlónsk stærðfræði

Gæti Pýþagóras hafa lært reglu Pýþagórasar í Egyptalandi í stað þess að uppgötva hana sjálfur? Reglan lýsir sambandi skammhliða og langhliðar rétthyrnds þríhyrnings og svarið er nær örugglega já. Babýlónska leirtafla frá því um 1800 f.Kr., Plimpton 322, sýnir að Babýlóníumenn þekktu ekki aðeins þetta samband heldur einnig hornaföll (Lamb 2017). Rhind-stærðfræðipapýrusinn ber jafnframt vitni um að Egyptar hafi búið yfir þróaðri þekkingu á algebru og rúmfræði þegar um 1550 f.Kr. Þar er meðal annars reiknað rúmmál sívalra korngeymslna og halli pýramída. Berlínarpapýrus 6619, sem yfirleitt er talinn vera frá tímabilinu 1800–1649 f.Kr., hefur að geyma lausn á dæmi sem byggist á reglu Pýþagórasar og sýnir að Egyptar gátu leyst annars stigs jöfnur. Pýþagóras nam hjá prestum Helíópólis meira en þúsund árum eftir að þessi skjöl voru samin. Hugsanlegt er að þekkingin hafi þá verið glötuð og að hann hafi uppgötvað sambandið á ný í námi sínu eða að því loknu. Í ljósi þess sem nú er vitað um ferðir og búsetu Grikkja í Egyptalandi er þó líklegra að hann hafi kynnst reglunni þar. Líkt og stærðfræðina má rekja tilteknar heimspekilegar hugmyndir til Egyptalands. Það á einkum við um frumspeki, þá grein heimspekinnar sem fæst við veruleika, veru, orsakatengsl og skyld óhlutbundin hugtök og lögmál.

Frumspeki Akhenatens

Um miðja 14. öld f.Kr. varð Akhenaten faraó í Egyptalandi. Til að draga meðal annars úr vaxandi valdi prestastéttarinnar afnam hann tilbeiðslu annarra guða og gerði sólguðinn Aten að hinum eina sanna guði. Akhenaten taldi sólarorkuna vera frumefnið sem öll önnur efni hefðu þróast af eða streymt frá (Flegel 2018). Með þessari kenningu setti hann fram ósýnilegan guðdóm sem frumorsök alls. Aten varð hið eina sanna efni sem skapaði hinn sýnilega heim. Í einum lofsöng segir: „Þú skapar úr sjálfum þér milljónir mynda, þú hinn eini, / borgir og bæi / akra, vegi og fljót“ (Assmann [1995] 2009, 154). Eftir dauða Akhenatens endurreisti egypska yfirstéttin fljótt hofin og tilbeiðslu hins fjölbreytta guðaheims, en hugmyndin um almáttuga og ósýnilega frumorsök lifði áfram í guðfræðinni. Síðar kom orðasambandið „hinn eini og milljónirnar“ til með að tákna sólguðinn sem sál og heiminn sem líkama hans (Assmann 2004, 189). Eins og síðar kemur fram í kaflanum er sams konar hugmynd — að eitt ósýnilegt og óbreytanlegt efni birtist í margvíslegum myndum og skapi efnisheiminn — grundvallaratriði í frumspeki Platons.

Deilan um egypskan uppruna

Fræðimenn hafa lengi deilt um að hve miklu leyti megi rekja upphaf klassískrar hugsunar til Egyptalands og á síðustu áratugum hafa deilurnar orðið harðar. Martin Bernal, bandarískur prófessor sem sérhæfði sig í stjórnmálasögu Kína á nýöld, hélt því fram í þriggja binda verkinu Black Athena: The Afroasiatic Roots of Classical Civilization að Egyptar og Fönikíumenn til forna hefðu lagt grunn að gríska menningu og heimspeki. Hann taldi jafnframt að fram á 19. öld hefði almennt verið viðurkennt að grísk menning ætti rætur í Afríku og Mið-Austurlöndum. Þá hefði þetta „forna líkan“ vikið fyrir kynþáttahyggjubundnu „arísku líkani“ sem gerði ráð fyrir indóevrópskum uppruna. Mary Lefkowitz, prófessor í klassískum fræðum, gagnrýndi verk Bernals harðlega. Að hennar mati ber að viðurkenna skuld Grikkja við egypska hugsun, en grísk heimspeki sé hvorki alfarið komin frá Egyptalandi

né vestræn siðmenning frá Afríku. Í kjölfarið spunnust hvassar fræðilegar ritdeilur og bentu Lefkowitz og fleiri virtir fræðimenn á veigamiklar villur í rannsóknum Bernals. Lefkowitz gaf út Not Out of Africa: How Afrocentrism Became an Excuse to Teach Myth as History árið 1997 og Bernal svaraði með Black Athena Writes Back árið 2001. Orðaskiptin eru dæmi um víðtækara fyrirbæri: fræðimenn deila um áreiðanleika sögulegra frásagna og túlkun heimspekilegra hugmynda og setja álitamálin gjarnan fram sem siðferðilegar spurningar. Með því að skoða slíkan ágreining gagnrýnið dýpkum við bæði skilning okkar á viðfangsefninu og á heimspekilegri og stjórnmálalegri umræðu samtímans.

SKRIFAÐU EINS OG HEIMSPEKINGUR

Lestu samantektir þessara tveggja greina: (1) „Egyptian Philosophy: Influence on Ancient Greek Thought“ eftir Mary Lefkowitz og (2) „Teaching Ancient Egyptian Philosophy (Ethics) and History: Fulfilling a Quest for a Decolonised and Afrocentric Education“ eftir Simphiwe Sesanti. Greindu tvær röksemdir í hvorri grein og finndu fyrir hverja þeirra tvær eða þrjár heimildir sem gætu stutt hana eða hrakið.

Forngrísk heimspeki

Klassísk heimspeki varð til í Grikklandi hinu forna. Þróun hennar má rekja frá forsókratískum heimspekingum til hinna þriggja miklu heimspekinga, Sókratesar (470–399 f.Kr.), Platons (um 428–347 f.Kr.) og Aristótelesar (384–322 f.Kr.), og þaðan til síðari skóla, meðal annars epikúringa og stóumanna. Eins og á við um öll forn samfélög takmarkast þekking okkar á þessum hugsuðum af þeim heimildum sem varðveist hafa. Sókrates skrifaði til dæmis ekkert sjálfur. Platon samdi þess í stað samræður þar sem kennari hans, Sókrates, rökræðir við ýmsa menn í Aþenu, bæði samborgara sína og þekkta gesti. Varðveitt rit frá Grikklandi hinu forna hafa nært heimspekilega umræðu í tvö árþúsund.

Forsókratískir heimspekingar

Heitið forsókratískir heimspekingar er nokkuð villandi. Sumir þeirra hugsuða sem taldir eru til hópsins voru samtímamenn Sókratesar og koma fyrir í samræðum Platons. Þar eru sófistarnir fremstir í flokki, farandkennarar í mælskulist sem Platon setur fram sem andstæðu heimspekinga sinna. Hann greindi á milli heimspekinga sem leita sannleikans og sófista sem hann taldi sækjast eftir auðæfum og frægð og beita villandi rökum í hagnaðarskyni. Einn þekktasti sófistinn, Prótagóras, er raunar aðalpersóna samræðu sem ber nafn hans.

Rannsóknir á forsókratískum heimspekingum eru vandasamar vegna þess að verk þeirra hafa aðeins varðveist í litlum mæli. Þau brot sem til eru hafa oft borist okkur sem tilvitnanir í ritum Platons, Aristótelesar og annarra síðari höfunda. Þrátt fyrir brotakenndar heimildir má greina að forsókratískir heimspekingar fengust einkum við frumspekilegar og guðfræðilegar spurningar. Sumir settu fram sérstæðar og róttækar hugmyndir um eðli alheimsins.

Varðveitt brot úr ritum þessara fyrstu heimspekinga fjalla einkum um frumspekilegar spurningar. Einn meginágreiningur forsókratískra heimspekinga snerist um einhyggju og fjölhyggju. Einhyggjumenn töldu náttúruna eiga sér eitt grunnefni, en fjölhyggjumenn gerðu

ráð fyrir mörgum. Þales frá Míletos taldi til dæmis að vatn væri grunnefni alls. Empedókles hélt hins vegar fram að frumefnin væru fjögur — jörð, loft, eldur og vatn — og að andstæð öfl ástar og sundrungar sameinuðu þau og skildu að.

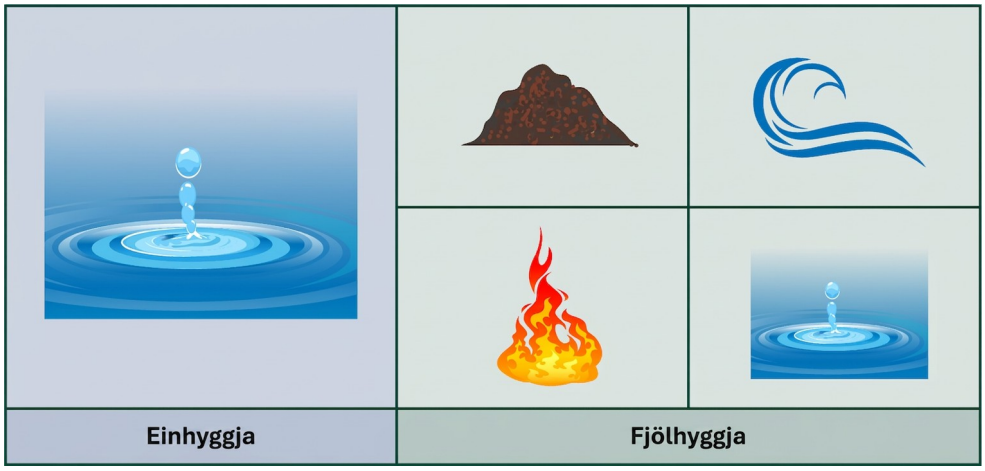

Mynd 4.3 Meginágreiningur forsókratískra gríska heimspekinga snerist um hvort náttúran væri úr einu efni—eins og einhyggjumenn töldu—eða mörgum efnum—eins og fjölhyggjumenn héldu fram. Þales frá Míletos, einn þekktasti einhyggjumaðurinn, taldi alla náttúruna vera úr vatni. Fjölhyggjumaðurinn Empedókles hélt hins vegar fram að frumefnin fjögur, jörð, loft, eldur og vatn, mynduðu grunn náttúrunnar. (heimild: Copyright Rice University, OpenStax, samkvæmt CC BY-NC-SA 4.0)

Helstu einhyggjumenn

Þeir forsókratísku heimspekingar sem leituðust við að setja fram heildstæða skýringu á náttúrunni töldu að hún ætti sér eitt grunnefni. Fullyrðinguna má þó túlka á ólíka vegu. Kenning Þalesar frá Míletos (um 620–546 f.Kr.) um að vatn væri grunnefni alheimsins er til dæmis tvíræð: annaðhvort er allt á endanum gert úr vatni eða vatn er uppspretta alls. Þales og nemendur hans tveir, Anaxímandros og Anaxímenes, mynduðu hinn einhyggjulega Míletosskóla. Anaxímandros taldi vatn of afmarkað til að geta verið undirstaða alls sem er til. Hann nefndi grunnefni alheimsins apeiron, hið óákveðna eða takmarkalausa. Anaxímenes taldi hins vegar loft vera grunnefnið.

Parmenídes (um 515–450 f.Kr.), einn áhrifamesti einhyggjumaður forsókratíska tímans, gekk svo langt að neita því að breytingar væru raunverulegar. Hann samdi heimspekikvæði þar sem honum er ekið á vagni til gyðju sem greinir á milli tveggja leiða: leiðar sannleikans og leiðar skoðunarinnar. Parmenídes hélt því fram að vera væri eilíf, óskipt og óbreytanleg. Dagleg reynsla okkar af breytingum væri því blekking. Lærisveinn hans Zenon frá Eleu (um 490–430 f.Kr.) varði þessa kenningu með röð þverstaðna. Parmenídes var jafnframt fyrstur til að halda því fram að jörðin væri hnöttótt, skýra fasa tunglsins með endurkasti sólarljóss og átta sig á að kvöldstjarnan og morgunstjarnan væru sami hnötturinn, Venus.

Zenon setti fram þverstæður Zenons til að sýna að það sem við teljum raunverulegt leiði til mótsagna. Með þeim varði hann kenningu Parmenídesar um að margfeldi og breytingar væru blekking. Í einni þverstæðunni áttu að ganga frá punkti a að punkti b. Fyrst þarftu að komast hálfa leið. Síðan þarftu að fara helming þeirrar vegalengdar sem eftir er og svo áfram endalaust. Samkvæmt rökunum geturðu því aldrei lokið við að fara yfir óendanlega mörg

millibil og kemst ekki á áfangastað. Þverstæður Zenons benda þannig til þess að hreyfing sé ómöguleg. Sjá Mynd 4.4. Þær eru enn ræddar í heimspeki og stærðfræði vegna þess að þær vekja spurningar um óendanleika, rúm og tíma. Markgildishugtakið í stærðfræði varð síðar mikilvæg leið til að greina vandann: stærðir geta nálgast tiltekið gildi án þess að verða nokkru sinni jafnar því. Í dæminu nálgast a b en nær því aldrei.

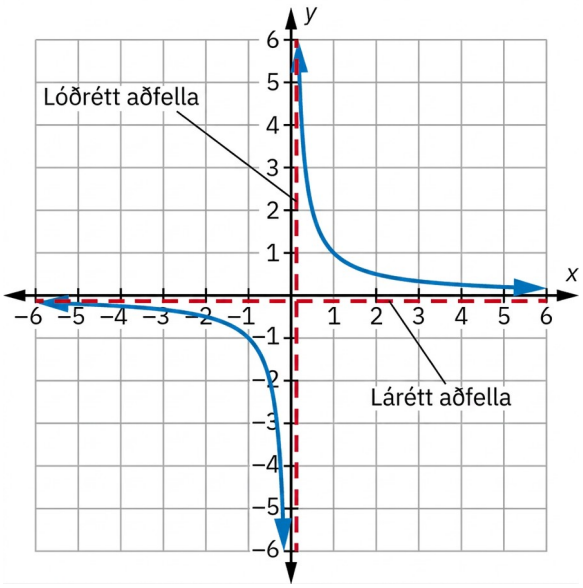

Fyrir fallið y = 1/x geta hvorki x né y tekið gildið núll: y stefnir á óendanlegt þegar x stefnir á núll og x stefnir á óendanlegt þegar y stefnir á núll. Önnur föll hafa sömu eiginleika, sem lýst er með aðfellum eða markgildum. (heimild: Copyright Rice University, OpenStax, samkvæmt CC BY-NC-SA 4.0)

MYNDBAND

Þverstæður Zenons

Þverstæður Zenons

Helstu fjölhyggjumenn

Parmenídes og Herakleitos (um 525–475 f.Kr.) höfðu gerólíkar skoðanir á eðli alheimsins. Þar sem Parmenídes sá einingu sá Herakleitos fjölbreytileika. Herakleitos taldi ekkert haldast óbreytt heldur væri allt á stöðugri hreyfingu. Eitt þekktasta orð hans lýsir þessu vel: „Ekki er hægt að stíga tvisvar í sömu ána. … Hún dreifist og safnast á ný, nálgast og fjarlægist“ (vitnað í Curd 2011, 45).

Anaxagóras (um 500–428 f.Kr.) og Empedókles (um 494–434 f.Kr.) voru efnisfjölhyggjumenn: þeir töldu alheiminn myndaðan úr fleiri en einu grunnefni. Anaxagóras hélt því fram að óteljandi efnisagnir væru í öllu og að hugurinn, nous, hefði komið hreyfingu á upphaflega blöndu þeirra og skipað henni. Empedókles gerði ráð fyrir frumefnunum fjórum — jörð, lofti, eldi og vatni — sem sameinuðust og skildust að fyrir áhrif andstæðra afla, ástar og sundrungar. Frumefnin sjálf urðu hvorki til né eyddust; breyting fólst aðeins í því að þau blönduðust á nýjan hátt.

Að síðustu komu eindahyggjumenn fram og héldu því fram að ekkert væri til nema eindir og tómarúm. Eindirnar væru örsmáar, ódeilanlegar og óbreytanlegar, en ólíkar að lögun og stærð. Þær hreyfðust um tómarúmið, rækjust hver á aðra og mynduðu tímabundin sambönd. Allir hlutir yrðu til þegar eindir sameinuðust og hyrfu þegar þær skildust að.

TENGSL

Í kaflanum um frumspeki er fjallað nánar um einhyggju og fjölhyggju í ólíkum menningarheimum.

Guðfræði forsókratískra heimspekinga

Forsókratíski heimspekingurinn Pýþagóras (um 570–490 f.Kr.) og fylgjendur hans, pýþagóringar, mynduðu fræðihóp sem sameinaði röklega hugsun og dulhyggju. Þeir voru þekktir fyrir lærdóm sinn, en einnig fyrir leynd, trúarathafnir og sérstakar matarvenjur. Pýþagóringar stunduðu stærðfræði, tónfræði og stjörnufræði og mótuðu jafnframt siðareglur og trúarkenningar.

Ein meginhugmynd pýþagóringa var að lykilinn að ráðgátum alheimsins væri að finna í tölum. Þeir sýndu til dæmis að tónbil má skýra með einföldum töluhlutföllum og töldu að með tónlist mætti afhjúpa stærðfræðilega skipan heimsins. Regla Pýþagórasar minnir enn á framlag þeirra til stærðfræðinnar. Pýþagóringar trúðu einnig á endurfæðingu sálarinnar og töldu að hún gæti tekið sér bólfestu í líkama annarrar manneskju eða dýrs.

Xenófanes (um 570–478 f.Kr.) setti fram nýstárlega gagnrýni á trúarhugmyndir. Hann taldi guði mannanna vera vörpun mannshugans: Eþíópíumenn ímynduðu sér guði dökka og flatnefja en Þrakverjar bláeyga og rauðhærða. Ef naut og hestar gætu teiknað, sagði hann, myndu þau gera guði sína nautslíka eða hestslíka. Xenófanes hafnaði þannig mannlíkingu guðanna og setti í staðinn fram hugmynd um einn guð sem væri ólíkur mönnum bæði að líkama og hugsun — guð sem eðli mannshugurinn fengi ekki að fullu skilið.

Sókrates og Platon

Sókrates skrifaði ekkert sjálfur og þekking okkar á honum kemur því frá öðrum höfundum, einkum Platoni. Platon samdi samræður þar sem Sókrates er aðalpersónan og ræðir við ýmsa Aþenubúa. Samræðurnar eru þó ekki hlutlausar sögulegar heimildir: Platon mótaði þær sem bókmenntaverk og lagaði Sókrates að eigin heimspekilegu markmiðum. Ein lykilspurning rannsókna á Platoni er því hve trúverðuga mynd samræðurnar gefa af ævi og kenningum hins sögulega Sókratesar og hve mikið skáldaleyfi höfundurinn tók sér.

Í fyrstu samræðum Platons birtist efahyggjukenndur Sókrates sem setur engar eigin kenningar fram. Hann spyr viðmælendur sína ítrekað hvað tiltekin hugtök — til dæmis réttlæti, dyggð eða hugrekki — merki og leiðir þá uns þeir efast um að hafa vitað svarið. Þessar samræður enda jafnan án endanlegrar niðurstöðu. Menon fjallar til dæmis um eðli dyggðar. Þar líkir Menon Sókratesi við rafskötu sem deyfir þá sem hún snertir. Áhrif Sókratesar á viðmælendur sína eru sambærileg: spurningar hans gera þeim ljóst að þær skoðanir sem þeir töldu traustar standast ekki athugun. Eftir því sem samtalinu vindur fram verða þeir ráðvilltir en jafnframt betur undir það búnir að hefja raunverulega rannsókn.

TENGSL

Nánar er fjallað um Sókrates sem fyrirmynd heimspekings í inngangskaflanum um heimspeki.

Í síðari samræðunum lætur Platon Sókrates setja fram afdráttarlausari kenningar. Þar á meðal er frummyndakenningin. Samkvæmt henni eiga efnislegir hlutir hlutdeild í óefnislegum frummyndum sem gera þá að því sem þeir eru. Einstakur stóll er til dæmis stóll vegna þess að hann á hlutdeild í frummynd stólsins. Efnislegir hlutir breytast og eyðast, en frummyndirnar eru eilífar og óbreytanlegar. Hugsum okkur ferning. Teiknaður ferningur hefur aldrei fullkomlega beinar hliðar eða horn sem eru nákvæmlega 90 gráður. Brúnir hans verða óreglulegar, verkfærið sem mótar þær hefur takmarkanir og skarð getur komið í flötinn. Því fjarlægist sérhver efnislegur ferningur hina fullkomnu frummynd ferningsins.

Verkefni heimspekingsins er, að mati Platons, að öðlast þekkingu á hinum óefnislega heimi frummyndanna og sannfæra aðra um sannleika hans. Hann taldi skynsemina gera okkur kleift að komast handan breytilegs efnisheims og beina huganum að því sem er eilíft og óbreytanlegt. Af þeim sökum leitaði Platon fyrirmynda að öruggri þekkingu á sviði óhlutbundinna fyrirbæra, einkum í stærðfræði.

Í samræðunum segir Sókrates guðlegan innblástur hafa knúið sig til að spyrja þekkta borgara Aþenu um þekkingu þeirra. Með spurningunum afhjúpaði hann oft að þeir vissu minna en þeir töldu og vakti því gremju. Eftir margra ára slíkar yfirheyrslur var hann ákærður fyrir að spilla æskulýðnum og vanvirða guðina. Réttarhöldin eru varðveitt í Málsvörninni, Apologia, þar sem Sókrates ver lífsstarf sitt og heimspekilega köllun. Orðið apologia merkir hér málsvörn en ekki afsökunarbeiðni. Sókrates var sakfelldur og tekinn af lífi að skipan Aþenuríkis árið 399 f.Kr.

TENGSL

Nánar er fjallað um hugmyndir Platons í köflunum um frumspeki, þekkingarfræði, gildisfræði og stjórnmálaheimspeki.

Aristóteles

Á miðöldum var Aristóteles, frægasti nemandi Platons, einfaldlega nefndur „heimspekingurinn“. Viðurnefnið ber vitni um langvinn áhrif hans og þá óseðjandi heimspekilegu forvitni sem knúði hann til að rannsaka nánast allt milli himins og jarðar. Fyrsta setning hins fræga verks hans Frumspekinnar hljóðar: „Heimspekin hefst í undrun.“ Skrif hans eru til marks um þessa fullyrðingu. Hann fjallaði um öll helstu svið heimspekinnar, þar á meðal rökfræði, frumspeki og siðfræði. Hann rannsakaði einnig náttúruspeki, það fræðasvið sem síðar þróaðist í náttúruvísindi, og viðfangsefni sem nú tilheyra líffræði og eðlisfræði. Ritstíll hans var gerólíkur bókmenntalegum og jafnvel leikrænum stíl Platons; varðveitt rit Aristótelesar bera fremur svip af fyrirlestrarnótum.

TENGSL

Nánar er fjallað um hugmyndir Aristótelesar í köflunum um frumspeki og þekkingarfræði.

Platon og fylgismenn hans hneigðust til dulhyggju og auðvelt var að túlka frummyndakenninguna sem dulræna kenningu um að frummyndirnar væru í huga Guðs. Aristóteles spornaði gegn þeirri þróun. Kenningin um orsakirnar fjórar er í miðju heimspekikerfis hans. Hann taldi að skýra mætti eðli hvers hlutar með svörum við fjórum spurningum: „Úr hverju er hann gerður?“ (efnisorsök), „Hvaða form hefur hann?“ (formleg orsök), „Hvað kom honum í þetta form?“ (gerandaorsök) og „Að hvaða markmiði stefnir hann?“ (tilgangsorsök). Með svörunum má ekki aðeins skýra einstaka hluti heldur einnig alheiminn í heild. Alheimur Aristótelesar er lokað kerfi sem mannshugurinn getur skilið vegna þess að allt í honum lýtur þessum fjórum orsökum. Hver orsök vísar til annarrar þar til komið er að frumorsökinni, hinum óhreyfða frumhreyfli. Aristóteles lýsir þessari frumorsök með hinum torskildu orðum „hugsun sem hugsar sjálfa sig“.

Auk kenningarinnar um orsakirnar fjórar skiptir greinargerð Aristótelesar um sálina miklu máli. Platon taldi sálina eilífa verund sem endurfæddist í ólíkum líkömum, en Aristóteles skilgreindi hana út frá hlutverki hennar — því sem hún gerir. Að hans mati hafa allar lifandi verur sál. Plöntusálin gerir vöxt og næringarupptöku möguleg. Dýrasálin sinnir sömu hlutverkum en gerir dýrum auk þess kleift að skynja heiminn, þrá og hreyfa sig af eigin hvötum. Hjá manninum bætist svo hæfileikinn til skynsamlegrar hugsunar við.

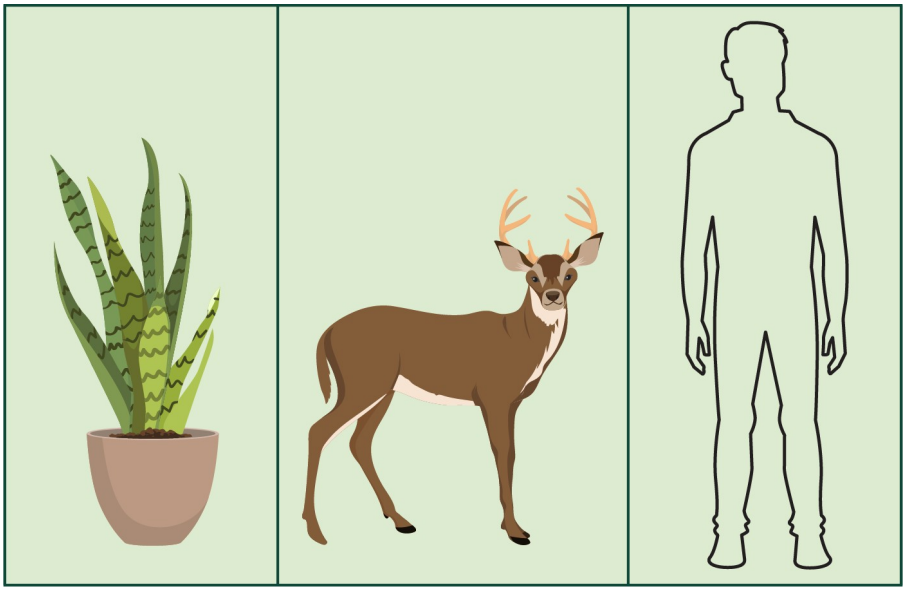

Mynd 4.5 Aristóteles taldi allar lifandi verur hafa sál, en að sálir ólíkra lífvera byggju yfir mismunandi hæfileikum. Plöntusálin gerir vöxt og næringarupptöku möguleg. Dýrasálin ræður yfir öllu sem plöntusálin getur gert og að auki löngunum og sjálfráðri hreyfingu. Aðeins mannssálin gerir rökhugsun mögulega. (heimild: Copyright Rice University, OpenStax, samkvæmt CC BY-NC-SA 4.0)

Kenningin um orsakirnar fjórar og hinn starfræni skilningur á sálinni varpa ljósi á siðfræði Aristótelesar. Hann setti siðfræðihugmyndir Platons í kerfisbundið samhengi við eigin hugmyndir um manninn og orsakirnar fjórar. Þar sem allt sem er til hefur tilgang verður ein grundvallarspurning siðfræðinnar: „Hver er tilgangur mannsins?“ Aristóteles íhugaði meðal

annars ánægju og vald en komst að þeirri niðurstöðu að svarið væri hamingja — eða öllu nákvæmar eudaimonia. Hugtakið vísar ekki til hverfuls tilfinningaástands heldur farsældar, þess að mannlíf blómstri í heild. Kjarnaspurning siðfræði hans er því hvernig fólk geti best öðlast farsæld. Grunnsvarið er að rækta dygðir. Dygðir eru stöðugir eiginleikar skapgerðarinnar sem hjálpa okkur að velja rétta athöfn við tilteknar aðstæður. Með því að temja okkur þær getum við lifað farsælu og fullnægjandi lífi.

Almennt beindi Platon sjónum frekar að handanlægum heimi frummyndanna, en Aristóteles og fylgjendur hans að veruleika þessa heims. Báðir töldu þó að alheimurinn væri skiljanlegur og að skynsemin ætti að leiðbeina okkur við að móta líf okkar.

TENGSL

Nánar er fjallað um dygðasiðfræði Aristótelesar í köflunum um gildisfræði og forskriftarsiðfræði.

Epikúringar

Eftir daga risanna þriggja í gríska heimspeki — Sókratesar, Platons og Aristótelesar — sneru sumir heimspekingar sér frá fullkomnum frummyndum Platons að efnishyggju. Þar héldu þeir áfram þróun sem þegar má greina hjá Aristótelesi. Að hans mati gátu engar óefnislegar frummyndir verið til; allt sem er til átti sér efnislegan grundvöll. Undantekningin var frumorsökin, hinn óhreyfði frumhreyfill.

Epikúringar höfnuðu afdráttarlaust óefnislegum frummyndum, óhreyfðum frumhreyfli og óefnislegri sál. Líkt og Aristóteles aðhylltust þeir raunhyggju, þá skoðun að öll þekking spretti af skynreynslu. Þetta viðhorf varð síðar ein undirstaða endurvakningar raunhyggjunnar í breskri hugsun og vísindastarfi á 18. öld. Epikúringar aðhylltust jafnframt siðfræðilega náttúruhyggju: til að lifa góðu lífi þyrfti að skilja mannlegt eðli rétt. Endanlegt markmið lífsins væri ánægja. Þrátt fyrir ágreining við Platon og, í minna mæli, Aristóteles voru þeir sammála fyrirrennurum sínum um að skynsemin ætti að leiða mannlegt líf.

Helstu fulltrúar epikúrismans voru Epikúros (341–270 f.Kr.) og rómverski lærisveinn hans Lucretius (um 99–55 f.Kr.). Þótt afstaða Epikúrosar sé flokkuð sem nautnahyggja taldi hann ekki að fólk ætti að sækjast hömlulaust eftir nautnum. Farsælt líf fælist fremur í sjálfsnægð og frelsi frá sársauka og ótta. Algjör sjálfsnægð og fullkomið frelsi frá sársauka og ótta eru auðvitað óraunhæf markmið, en Epikúros taldi að draga bæri úr ósjálfstæði við aðra og halda sársauka í lágmarki. Epikúringar töldu best að gera það í heimspekilegum samfélögum fjarri ys og þys fjöldans. Epikúros og Lucretius litu á ótta við dauðann sem þann ótta sem lamaði fólk mest og héldu því fram að sigrast yrði á honum til að lifa hamingjusömu lífi.

Lucretius útfærði heimspeki Epikúrosar í kvæðinu De Rerum Natura (Um eðli hlutanna). Þar er fjallað um siðfræði, en eðlisfræði er þó meginviðfangsefnið. Lucretius aðhyllist efnislega eindahyggju: hlutir séu myndaðir úr eindum á hreyfingu. Hann hafnar trúarlegum skýringum og heldur því fram að tilviljun ráði gangi alheimsins og hreyfingu eindanna. Þótt epikúríska heimspekingar hafi brugðist gagnrýnið við verkum Platons og Aristótelesar eiga

þeir sér einnig skýra forvera meðal forsókratískra heimspekinga. Eindahyggja þeirra og efasemdir um trúarlegar skýringar minna til dæmis á Xenófanes.

Rómversk heimspeki

Hellenísk heimspeki þróaðist í skugga Platons og Aristótelesar og rómverskir heimspekingar tóku sömuleiðis mið af þessum tveimur risum grískrar heimspeki. Rómverskar heimspekihefðir byggðu á grískum grunni en mótuðust um leið af rómversku menningarsamhengi. Róm var fyrst lýðveldi en varð síðar keisaraveldi og sú pólitíska umbreyting hafði áhrif á heimspekina. Rómversku skólarnir voru engu að síður rótfastir í gríska heimspeki. Margir rómverskir heimspekingar kusu jafnvel að skrifa á grísku fremur en latínu, enda var gríska talin tungumál fræðanna.

Mælskulist og sannfæring í stjórnmálum

Platon skilgreindi heimspeki sem andstæðu sófisma. Heimspekingurinn leitaði sannleikans yfirvegað með skynsemina að leiðarljósi, en sófistinn ávarpaði fjöldann, lét sig sannleikann litlu varða og sóttist eftir valdi og áhrifum með því að höfða til tilfinninga áheyrenda. Síðari heimspekingar milduðu þessa hörðu gagnrýni á mælskulistina, listina að sannfæra með töluðu máli. Aristóteles skrifaði meira að segja ritið Mælskulist og greindi þar mælskulistina sem hliðstæðu heimspekinnar. Spennan hvarf þó aldrei með öllu. Samband heimspeki og mælskulistar, og almennt samband heimspeki og stjórnmála, er enn viðvarandi álitamál.

Þótt kjörstjórnandi Platons væri heimspekingur vildi hann almennt halda heimspekinni aðgreindri frá óhreinindum raunverulegra stjórnmála og hafði sérstakar áhyggjur af óreiðu lýðræðislegra stjórnarhátta. Þessi tvíbenta afstaða var síður áberandi í rómversku stjórnmálaumhverfi. Cíceró (106–43 f.Kr.) og Markús Árelíus (121–180 e.Kr.) voru til dæmis bæði heimspekingar og stjórnmálamenn; Markús Árelíus var keisari Rómar frá 161 til 180. Þegar rómverska lýðveldið vék fyrir keisaraveldinu beindu heimspekingar þó athyglinni í auknum mæli inn á við, að því sem var á þeirra eigin valdi.

Stóuspeki

Aristóteles taldi farsæld, eudaimonia, meðal annars verðmæta vegna þess að hún hjálpaði fólki að takast á við óhjákvæmilegt mótlæti. Rómversku stóumennirnir þróuðu hugmyndina áfram og settu fram fjórar höfuðdygðir: hugrekki, réttlæti, hófsemi og visku. Þeir töldu að tilfinningar gætu leitt til rangra dóma og voru uggandi yfir þeim stjórnmissi sem sterkar geðshræringar geta valdið. Þeir bentu á að fólk gæti jafnvel orðið þrælar ástríðna sinna. Stóumenn mátu skynsamlega sjálfsstjórn öðru fremur. Stöðug viðleitni til að varðveita innra frelsi er kjarni stóísks skilnings á heimspeki (Hadot 2002).

SKRIFAÐU EINS OG HEIMSPEKINGUR

Markús Árelíus var bæði rómverskur keisari og stóískur heimspekingur. Skrif hans, sem hann ætlaði aðeins sjálfum sér, voru síðar gefin út undir heitinu Hugleiðingar og eru ein helsta heimildin um stóíska hugsun. Stór hluti valdatíðar hans féll á Pax Romana, tímabil

hlutfallslegs friðar og stöðugleika í heimsveldinu, en síðustu valdaárin einkenndust af miklum styrjöldum og farsótt. Eftirfarandi þekkti kafli úr sjöundu bók Hugleiðinga, grein 47, geymir ráð um hvernig bregðast megi við sársauka eða sorg af ytri orsökum. Endursegðu hann á eigin máli og útskýrðu síðan hvers vegna þú ert sammála eða ósammála niðurstöðu Markúsar Árelíusar.

> Ef eitthvað ytra hryggir þig er það ekki hluturinn sjálfur sem þjáir þig heldur dómur þinn um hann; og þú getur leiðrétt þann dóm og losað þig við hann. Ef eitthvað í eigin lunderni hryggir þig, hver hindrar þig þá í að leiðrétta lífsreglur þínar? Ef þú hryggist vegna þess að þú hefur ekki hrint góðu og dygðugu áformi í framkvæmd, láttu þá verða af því í stað þess að syrgja að það sé óunnið. „En æðra afl stendur í vegi.“ Þá hefurðu enga ástæðu til sorgar, því vanrækslan er ekki þín sök. „En lífið er ekki þess virði að lifa því ef áformið nær ekki fram að ganga.“ Skildu þá við lífið af sömu ró og hefðirðu fullnað verkið og sýndu jafnvel þeim velvilja sem standa gegn þér.

Stóumenn settu fram heildstætt heimspekikerfi og skrifuðu um siðfræði, eðlisfræði, rökfræði, mælskulist og málfræði. Þeir töldu heiminn myndaðan úr efnislegum hlutum á hreyfingu sem hefðu gagnkvæm orsakaáhrif. Aðeins það sem gæti haft slík áhrif væri raunverulegt. Guð stóumanna var efnisleg vera í náttúrunni sem stýrði henni af nákvæmni — efnisleg frumorsök alheimsins, líkt og óhreyfður frumhreyfill Aristótelesar í efnislegri mynd. Guð var með öðrum orðum lífgefandi skynsemi alheimsins. Ólíkt kristnum Guði, sem er hafinn yfir alheiminn, var guð stóumanna íverandi afl í honum. Aflið sameinaði frumefnin fjögur og raðaði þeim á ný í hluti sem við getum skynjað vegna gagnkvæmra áhrifa okkar og þeirra. Stóuspeki þróaðist þegar fólk taldi sig hafa æ minna vald til að breyta stjórnmálum Rómar og stóumenn sneru sér því frá stjórnmálum. Slík afstaða getur stuðlað að rólegra lífi en einnig ýtt undir aðgerðaleysi. Að þessu leyti komst stóuspekin að svipaðri niðurstöðu og daóismi, sem fjallað var um í kaflanum um frumheimspeki.

HLAÐVARP

Hugmyndir stóumanna njóta aftur vaxandi vinsælda, eins og vinsældir hlaðvarpsins Daily Stoic eftir Ryan Holiday sýna.

Akademísk efahyggja

Akademísk efahyggja er annar þáttur rómverskrar heimspeki sem á rætur í eldri gríska hugsun. Sókrates dró í efa að við gætum nokkru sinni vitað neitt. Akademískir efahyggjumenn höfnuðu þeirri kenningu stóumanna að skynhrif gætu veitt sanna þekkingu og héldu þess í stað fram að þekking væri ómöguleg. Í stað þekkingar töluðu þeir um mismunandi stig sannfæringar: fullyrðingar væru mistrúverðugar eftir tilteknum viðmiðum og þetta trúverðugleikastig gæti verið grundvöllur dóma og athafna. Lærisveinar gríska heimspekingsins Pyrrhons (um 360–270 f.Kr.) töldu að fresta bæri dómi um þekkingarfullyrðingar. Þeir gengu svo langt að segja að við gætum ekki einu sinni fullyrt með vissu að við gætum ekki vitað neitt. Akademískir efahyggjumenn frestuðu hins vegar ekki

öllum dómum heldur reyndu að sýna að þekkingarfullyrðingar leiddu til þverstæðukenndra niðurstaðna og að færa mætti sannfærandi rök bæði með og á móti sömu staðhæfingu.

Heimspekingurinn, mælskumaðurinn og stjórnmálamaðurinn Cíceró (106–43 f.Kr.) var þekktastur akademískra efahyggjumanna. Verk hans eru meginheimild okkar um skólann. Hann hafði mótandi áhrif á latneskan stíl og málfræði og gegndi lykilhlutverki í að kynna helleníska heimspeki í Róm. Þegar verk hans voru enduruppgötvuð á 15. öld ruddu þau brautina fyrir endurreisnina í Evrópu.

Mynd 4.6 Þetta flæmska myndlýsta handrit frá um 1470 geymir franska þýðingu á heimspekiritgerð Cícerós, De amicitia. Enduruppgötvun verka Cícerós á 15. öld hefur verið tengd endurreisninni í Evrópu. (mynd: „Cicero's De amicitia (French Translation), Presentation of the Book to Its Patron, Walters Manuscript W.312, Fol. 1r" eftir Walters Art Museum Illuminated Manuscripts/Flickr, CC0)

Nýplatonismi

Plótínos (um 204–270) leiddi endurvakningu platonskrar hugsunar á síðari hluta Rómaveldis sem stóð þar til Justinianus keisari lokaði Akademíu Platons árið 529. Plótínos taldi sig aðeins vera skýranda verka Platons, en heimspekin sem hann þróaði, nýplatonismi, víkkaði hugmyndir Platons verulega út. Nýplatonismi varð til á umbrotatímum í menningu Rómaveldis og sótti meðal annars hugmyndir til gyðingdóms og frumkristni. Meginvandi nýplatónskrar frumspeki var að skýra hvernig fullkominn Guð gæti skapað augljóslega ófullkominn alheim. Plótínos leysti vandann með hugmyndum sem líktust frummyndakenningu Platons. Guð tilheyrði hinum fullkomna og óbreytanlega veruleika, en sköpunin hinum breytilega heimi sem endurspeglaði frummyndirnar aðeins ófullkomlega. Að sögn Plótínosar streymir sköpunin frá Guði og verður ófullkomnari eftir því sem fjær dregur uppsprettunni.

4.3 Gyðingleg, kristin og íslömsk heimspeki

NÁMSMARKMIÐ

Að þessum hluta loknum ættir þú að geta:

- Lýst því hvað felst í gyðinglegri, kristinni og íslamskri heimspeki.
- Rakið sögulega leið klassískra hugmynda fram á árnýöld.
- Greint hugmyndir lykilheimspekinga í Afríku og Evrópu.

Heimsveldi Grikkja og Rómverja í Mið-Austurlöndum og Norður-Afríku færðu gyðinga—og síðar kristna menn—inn í hugmyndaheim hellenismans. Gyðinglegir og kristnir fræðimenn tóku snemma að flétta hugmyndir úr klassískri grískri og rómverskri heimspeki inn í guðfræði sína. Þegar arabískir landvinningamenn og kaupmenn fóru um Mið-Austurlönd og Afríku kynntist hinn múslimski heimur einnig klassískri heimspeki og náttúruvísindum, tileinkaði sér lykilhugmyndir þeirra og þróaði þær áfram. Trúarlegar menntastofnanir mótuðu jafnframt eigin kenningar í frumspeki, þekkingarfræði og siðfræði. Þar fóru fram djúpar og oft umdeildar rökræður um manninn, heiminn og veruna, auk þess sem tekist var á um mörk mannlegrar þekkingar. Hugsuðirnir byggðu einnig upp siðfræðikerfi sem fylgjendur þeirra reyndu að lifa eftir. Í flestum verkanna má þó greina spennu milli guðlegrar opinberunar og frelsis til vitsmunalegrar rannsóknar.

Skilgreining gyðinglegrar, kristinnar og íslamskrar heimspeki

Í fyrri kaflanum um árdaga heimspekisögunnar var spurt hvort og hvernig kerfisbundin heimspeki greindist frá trúarkerfum frumbyggja og öðrum trúarbrögðum. Þar var tilurð heimspekinnar meðal annars lýst sem umskiptum frá goðsögulegum skýringum, mýþos, til röklegra skýringa, lógos. Sé sá greinarmunur stundum óljós er enn erfiðara að greina guðfræði frá heimspeki eða afmarka hvað telst gyðingleg, kristin eða íslömsk heimspeki.

Í ögrandi grein fjallaði rabbíninn og fræðimaðurinn Eliezer Berkovits (1908–1992) um hvað gyðingleg heimspeki væri og hverja bæri að telja gyðinglega heimspekinga (Berkovits

1961). Er sérhver heimspekingur af gyðingaættum gyðinglegur heimspekingur? Tökum sem dæmi sefardíska gyðinginn Baruch Spinoza, sem oft er kynntur sem hollenskur heimspekingur. Undir áhrifum franska heimspekingsins Renés Descartes þróaði Spinoza frumspekilegt líkan af Guði, manninum og heiminum sem ögraði trúarlegum rétttrúnaði. Hann setti einnig fram siðfræði sem var óháð helgiritum og lagði þannig grunn að skynsamlegu lýðræðissamfélagi. Spinoza var bannfærður úr eigin trúarsamfélagi en varð einn mikilvægasti hugsuður árnýaldar (Nadler 2020). Ber að telja hann gyðinglegan heimspeking? Og enn fremur: ber að telja verk hans gyðinglega heimspeki?

Berkovits taldi ekki nægja að heimspekingur væri bæði gyðingur og heimspekingur. Ólíkt Descartes, sem lagði nýjan grunn að þekkingarfræði nútímans og hafði þannig áhrif á stjórnmál og vísindi, byrjaði gyðinglegur heimspekingur að hans mati aldrei með autt blað. Hið sama mætti segja um kristna og múslimska heimspekinga: þeir glíma ávallt við atburði og staðhæfingar sem eru grundvallaratriði í trúarhefðinni. Öll eingyðistrúarbrögðin þrjú byggjast til dæmis á helgiritum sem segja Guð hafa skapað heiminn. Sú frumspekilega forsenda stangast á við kenningu Aristótelesar um eilífan alheim sem á upptök sín hjá óhreyfðum frumhreyfli.

Öll eingyðistrúarbrögðin þrjú hafa mótað umfangsmiklar hugmyndahefðir um eðli veruleikans og siðferði. Hér er sjónum beint að gyðinglegum, kristnum og íslömskum hugsuðum sem báru grísku heimspekihefðina inn á árnýöld og samræmdu hana gjarnan eigin trúarhefð.

Frumheimspeki gyðinga

Eftir að Alexander mikli, nemandi Aristótelesar, lagði Persíu undir sig árið 332 f.Kr. skiptu hershöfðingjar hans víðfeðmu ríkinu í Asíu, Levant, Norður-Afríku og Evrópu í þrjú konungsríki. Þeir dreifðu grískri menningu og hugmyndum um svæðin og helleníseruðu þau. Efnameiri gyðingar kynntust þar með klassískum grískum ritum.

Fíló frá Alexandríu

Fíló frá Alexandríu (20 f.Kr.–50 e.Kr.) fæddist í auðugri, hellenískri fjölskyldu í rómverska skattlandinu Egyptalandi. Hann gaf út heimspekirit og persónulegar frásagnir af stjórnmálastarfi sínu og var sendiherra milljón gyðinga í Egyptalandi gagnvart Gajusi Kalígúlu keisara. Verk Fílós eru fyrsta kerfisbundna tilraunin til að nota hugmyndir Platons og annarra grískra heimspekinga til að skýra og réttlæta helgirit gyðinga. Í frumspeki Platons er hinn sanni veruleiki óbreytanlegur og eilífur, en reynsluheimurinn aðeins tímabundin endurspeglun eilífra frummynda. En hvernig verður efnisheimurinn þá til og hvernig geta eilífar frummyndir birst í honum? Fíló samræmdi sköpunarkenningar gyðinga og Grikkja með því að skilgreina frummyndir Platons sem lógos, hugsanir Guðs. Lógos stendur utan hins eilífa guðdóms — óhreyfðs frumhreyfils Aristótelesar — og miðlar milli Guðs og efnisheimsins. Þegar Guð segir í Fyrstu Mósebók „Verði ljós“ er það lógos hins óhreyfða frumhreyfils. Samruni Fílós á grískri og gyðinglegri heimspeki lagði grunn að frumkristnum kenningum. Kristnir menn varðveittu rit hans og gyðinglegt fræðasamfélag enduruppgötvaði þau ekki fyrr en á 16. öld.

Mynd 4.7 Fíló taldi frummyndir Platons vera lógos, hugsanir Guðs. Þegar Guð segir „Verði ljós“ er það samkvæmt þessari sýn lógos hins óhreyfða frumhreyfils. Túlkunin er dæmigerð fyrir samruna Fílós á grískri og gyðinglegri heimspeki. (mynd: „Let There Be Light, and There Was Light“ eftir rippchenmitkraut66/Flickr, CC BY 2.0)

Gyðingleg siðfræði og frumspeki á upphafsskeiði

Á tímum Fílós samanstóð Biblía gyðinga af Mósebókunum fimm, spámannaritum og síðari ritum sem saman mynda Tanakh. Stór hluti gyðinglegrar guðfræði, lögfræði og heimspeki gekk þó munnlega milli kynslóða. Eftir að Rómverjar lögðu Jerúsalem og ríki Júda í rúst árið 70 e.Kr. tók æðstaráð gyðinga, Sanhedrin, sem hafði verið flutt með valdi til norðurhluta Ísraels, að skrá munnlegu hefðina svo hún glataðist ekki. Úr ritunum varð síðar Talmúd. Þar á meðal eru Siðfræði feðranna, sem veita siðferðilega leiðsögn í daglegu lífi. Gyðinglegir fræðimenn tóku síðar einnig að rannsaka frumspeki og sú hefð náði hámarki í Kabbala, sem fjallar um samband hins óendanlega, óbreytanlega og eilífa Guðs við hinn endanlega reynsluheim. Harkalegar ofsóknir gegn gyðingum í heimalandinu leiddu að lokum til þess að hellenísk gyðingasamfélög í Rómaveldi liðu undir lok. Arfleifð Fílós varðveittist því hjá hópi gyðinga sem aðhylltist ný trúarbrögð, kristni, sem Rómaveldi tók síðar upp.

Frumkristin heimspeki

Á síðfornöld hrundi Vestur-Rómaveldi smám saman og samfélagið einkenndist af óvissu og ólgu. Kaþólska kirkjan fyllti að nokkru leyti hið pólitíska og menningarlega tómarúm og gerði tilkall til arfleifðar Rómar. Heimspeki tímans endurspeglar umbreytinguna: óvissan birtist í verkum Ágústínusar og Boethiusar, en sigur kristninnar síðar í hinu mikla kerfi skólaspekinnar, einkum hjá Tómasi af Akvínó.

Ágústínus

Ágústínus (354–430 e.Kr.) var einn áhrifamesti heimspekingur og guðfræðingur síðfornaldar. Í Játningum notaði hann eigið líf og tregðu sína til að taka kristna trú sem líkingu fyrir alheim Guðs og stöðu mannsins í honum. Frásögnin hefst á baráttu hans við

trúna, einkum kynferðislega löngun, en í síðari bókum snýr hann sér að sögu og eðli tímans. Í frægri tímakenningu sinni lýsir Ágústínus því hvernig við upplifum nútíðina á þrjá vegu: sem eftirvæntingu framtíðar, beina reynslu líðandi stundar og minningu nýliðinnar fortíðar.

Sem biskup í Hippo varði Ágústínus guðfræðilegan rétttrúnað gegn ýmsum trúarkenningum sem kirkjan taldi villutrú. Hann andmælti pelagíanisma, þeirri kenningu að fólk gæti öðlast sáluhjálp án guðlegrar náðar, og manikeisma, sem lýsti alheiminum sem vígvelli jafnmáttugra afla góðs og ills. Ágústínus hélt því hins vegar fram að öll sköpunin væri góð vegna þess eins að Guð hefði skapað hana. Ekkert í sköpunarverkinu væri illt í sjálfu sér; það sem virtist illt frá mannlegu sjónarhorni væri hluti af forsjón Guðs. Jafnvel uppreisn Satans félli innan þeirrar áætlunar.

Hugmyndir Ágústínusar vekja áleitnar spurningar um frjálsan vilja. Hvernig má samræma frelsi mannsins heimi þar sem almáttugur Guð veit allt? Gegn ströngum nauðhyggjukenningum manikeista reyndi Ágústínus að skapa svigrúm fyrir mannlegt frelsi. Þrátt fyrir erfðasynd Adams og Evu og fall mannsins frá náð taldi hann okkur geta valið hið góða. Hann lýsti átökunum sem baráttu tveggja vilja, annars sem leitar hins góða og hins sem girnist synd. Aðeins guðleg náð leysir baráttuna til fulls, en einstaklingurinn velur engu að síður hvort hann syndgar.

Ágústínus mótaði kristna kenningu sem hafði áhrif á evrópska miðaldaheimspeki um aldir og setti jafnframt fram spurningar sem enn eru lifandi. Heimspekingar glíma áfram við eðli tímans, mannlega gerendahæfni og frjálsan vilja og ræða enn svörin sem hann þróaði.

Boethius

Líkt og Ágústínus stóð Boethius (um 477–524 e.Kr.) á mörkum síðrómversks og kristins heims og varð mikilvægur tengiliður milli þeirra. Rómverski stjórnmálamaðurinn og kristni guðfræðingurinn er þekktastur fyrir Huggun heimspekinnar (The Consolation of Philosophy). Þjóðrekur mikli, konungur Austgota, lét fangelsa hann fyrir meint samsæri og taka af lífi. Áður hafði Boethius þýtt og skýrt verk Aristótelesar og skrifað um rökfræði, tónfræði, stjörnufræði og stærðfræði; þau rit höfðu mikil áhrif á miðaldaheimspeki. Í fangelsinu samdi hann Huggun heimspekinnar sem samtal við Frú Heimspeki, fagra persónugervingu greinarinnar. Bitur yfir örlögum sínum kvartar Boethius, en hún sýnir honum að sönn hamingja sé enn möguleg. Hún felist ekki í auðæfum eða stöðu heldur fjölskyldu, dygðugum verkum og visku, og hið sanna góða—og þar með sönn hamingja—sé að finna í Guði. Huggunin varð ákaflega vinsæl á miðöldum og endurreisnartíma (Marenbon 2020), þótt kristni sé aldrei nefnd berum orðum. Frammi fyrir dauðanum sneri Boethius sér til Platons og verk hans sýnir hvernig kaþólsk trú felldi klassíska heimspeki inn í heimsmynd sína.

Mynd 4.8 Á þessari eftirmynd málverks frá 15. öld huggar Frú Heimspeki Boethius þar sem hann bíður dauða síns. (mynd: „The Figure of Philosophy Appearing to Boethius“ eftir Wellcome Collection, almenningseign)

HUGSAÐU EINS OG HEIMSPEKINGUR

Þegar Frú Heimspeki samsamar hið sanna góða Guði vísar hún til frummyndar hins góða hjá Platoni. Lestu eftirfarandi samtal Sókratesar og Glákons úr Ríkinu. Það hefst á spurningu um hvað geri okkur kleift að sjá fegurð. Glákon nefnir sjónina, en við nánari spurningar viðurkennir hann að bæði augun og ljósið, eða sólin, séu nauðsynleg. Sókrates notar þetta til að ræða hið góða. Hvað telur hann — og þar með Platon — frummynd hins góða vera? Líkist hún hugmyndum kristni, annarra trúarbragða eða heimspekistefna sem þú þekkir um Guð? Ertu sammála niðurstöðu Platons? Hvernig skilgreinir þú frummynd hins góða?

> Sókrates: Þú veist að þegar við beinum augunum að hlutum sem eru ekki lengur í dagsbirtu heldur rökkri nætur sljóvgast sjónin og augun virðast nær blind, eins og skýr sjón búi ekki lengur í þeim.
>
> Glákon: Að sjálfsögðu.
>
> Sókrates: Þegar augun beinast hins vegar að hlutum sem sólin lýsir sjá þau skýrt og sjónin birtist í þeim.
>
> Glákon: Vissulega.
>
> Sókrates: Skildu sálina með sama hætti. Þegar hún beinist að því sem sannleikurinn og veran lýsa upp skilur hún og þekkir og virðist búa yfir skynsemi. Þegar hún beinist að hinu óljósa, því sem verður til og hverfur, myndar hún aðeins skoðanir, verður óskýr og skiptir sífellt um afstöðu; þá virðist hún skorta skilning.
>
> Glákon: Svo virðist vera.
>
> Sókrates: Það sem veitir hinu þekkta sannleika og þeim sem þekkir mátt til þekkingar er frummynd hins góða. Hún er orsök þekkingar og sannleika en jafnframt sjálf viðfang þekkingar. Þekking og sannleikur eru fögur, en hið góða er annað og fegra en hvort tveggja. Í hinum sýnilega heimi eru ljós og sjón réttilega talin skyld sólinni, þótt þau séu ekki sólin sjálf. Eins ber að telja þekkingu og sannleika góð, en ekki hið góða sjálft, því hið góða stendur enn hærra.

Anselm

Anselm (1033–1109) var erkibiskup í Kantaraborg og vann að útbreiðslu kristni á Bretlandseyjum. Í heimspeki er hann þekktastur fyrir þau rök fyrir tilvist Guðs sem síðar voru kölluð verufræðilegu rökin og hann setti fram í hugleiðingunni Proslogion. Anselm var snemma áberandi fulltrúi—og að mati sumra stofnandi—skólaspeki, þeirrar heimspekistefnu sem varð ráðandi hjá síðari hugsuðum á borð við Tómas af Akvínó. Líkt og þeir taldi hann rökrétta skipan hugsunar endurspegla skynsamlega skipan alheimsins og að skynsemi og rökfræði gætu leitt manninn til Guðs.

Íslömsk heimspeki

Uppgangur íslams tengdist hnignun rómverska og persneska heimsveldisins, sem mannskæð stríð höfðu veikt verulega. Árið 622 leiddi Múhameð spámaður fylgjendur sína frá Mekka til

Medínu og sú för markaði upphaf íslams sem stjórnmálaafls (Adamson 2016, 20). Á fyrstu árum íslams bönnuðu guðfræðingar kennslu á Aristótelesi og öðrum grískum heimspekingum með þeim rökum að kenningar þeirra stríddu gegn sannri múslimskri trú. Bannið tók að linna á 8. öld og þá hófst blómaskeið heimspeki í hinum íslamska heimi.

Þegar Rómaveldi hnignaði varðveittu menntasetur í Alexandríu, Bagdad og Córdoba fjölmörg forn heimspekirit. Íslamskir heimspekingar sömdu mikilvæg verk í frumspeki, þekkingarfræði og náttúruspeki. Þar báru Ibn Sina, sem nefndist Avicenna á latínu, Ibn Rushd, eða Averroes, og Al-Ghazali klassíska arfleifð áfram. Ibn Sina varð sérstaklega mikilvægur: verk hans marka umskipti frá skeiði sem snerist aðallega um að tileinka sér grísk fræði yfir í tímabil sjálfstæðrar heimspekilegrar og vísindalegrar nýsköpunar (Adamson 2016).

Ibn Sina (Avicenna)

Abū-ʿAlī al-Ḥusayn ibn-ʿAbdallāh Ibn-Sīnā, eða Ibn Sina (um 970–1037), var persneskur fjölfræðingur sem skrifaði um heimspeki, læknisfræði, stjörnufræði, gullgerðarlist, landafræði, stærðfræði, íslamska guðfræði og jafnvel ljóðlist. Vegna hinnar miklu breiddar verka hans er hann talinn tengja mótunarskeið íslamskrar heimspeki við hið skapandi blómaskeið hennar á gullöld íslams, frá um 8. til 13. aldar. Þá blómstruðu íslömsk menning og fræði og ríki múslima náðu frá Mið-Austurlöndum um Norður-Afríku til Íberíuskaga. Að fyrirmynd Aristótelesar leitaðist Ibn Sina við að setja fram heildstætt heimspekikerfi sem tæki bæði til fræðilegrar og hagnýtrar heimspeki. Sumir telja hann hafa samið allt að 450 rit, en aðrir færri en 100 (Namazi 2001).

Verk Ibn Sina höfðu mikil áhrif bæði í múslimskum og kristnum heimi. Rök hans fyrir tilvist Guðs, Sönnun hins sannorða (Proof of the Truthful), urðu sérstaklega áhrifamikil. Þau ganga út frá því að tilvist heimsins krefjist nauðsynlegrar veru, það er veru sem getur ekki annað en verið til. Einstakir hlutir efnisheimsins—dýr, plöntur, ár og fjöll—eru hins vegar tilfallandi: þeir verða til og líða undir lok og hefðu getað verið öðruvísi eða alls ekki verið til. Tilfallandi hlutir skýra því ekki eigin tilvist. Ibn Sina ályktar að óefnisleg og nauðsynleg vera hljóti að vera orsök efnisheimsins.

Líkt og Aristóteles taldi Ibn Sina að mannshugurinn gæti skilið skynsamlega skipan alheimsins, og hið skipulega og heildstæða heimspekikerfi hans átti að sýna það (Gutas 2016). Áhrifamesta rit hans er Lækningabókin (Canon), fimm binda alfræðirit í læknisfræði. Það var þýtt á latínu og hebresku og varð kennslubók í læknisfræði við evrópska háskóla frá 12. til 17. aldar (Amr og Tbakhi 2007). Þekkingarfræði Ibn Sina hefur hlotið minni athygli, einkum þróun hans á raunhyggju sem gekk langt út fyrir kenningar epikúringa og má raunar bera saman við raunhyggju Johns Locke.

Líkt og Locke síðar taldi Ibn Sina að menn fæddust með skynsemissál sem væri óskrifað blað. Barnið hefur fimm ytri skilningarvit dýrasálarinnar—sjón, lykt, heyrn, bragð og snertingu—og tvö innri skilningarvit skynsemissálarinnar, minni og ímyndunarafl. Það safnar skynupplýsingum, geymir þær og dregur af þeim skiljanleg hugtök um heiminn. Með ígrundun öðlast það jafnframt þekkingu á skynsemissálinni. Barn getur til dæmis sleppt mat úr barnastól og séð hann falla, en með ígrundun greinir það einnig orsakatengsl. Hjá Ibn Sina tilheyrir þyngdin bæði efnisheimi skynjunarinnar og vitsmunaheimi hugans. Sama gildir um

tölur: talan tveir er óhlutbundið hugtak en birtist einnig í tveimur skóm eða tveimur eplum. Í Frumspeki Heilunarbókarinnar segir hann: „Tala hefur tilvist í hlutum og tilvist í sálinni“ (vitnað í Tahiri 2016, 41).

Hugur barnsins skipuleggur skynupplýsingarnar, alhæfir, greinir eðlislæga eiginleika frá tilfallandi og staðfestir eða hafnar tengslum. Með þessu myndar barnið skilgreiningar og staðhæfingar sem endurspegla röklega og stærðfræðilega starfsemi skynseminnar (Gutas 2012).

Ibn Sina taldi alla þekkingu felast annaðhvort í myndun hugtaka eða mati á sannleiksgildi staðhæfinga. Hann greindi margar tegundir staðhæfinga sem eiga sér ólíkar uppsprettur og krefjast því mismunandi aðferða við staðfestingu eða afsönnun. Tafla 4.2 sýnir fimm af sextán tegundum hans ásamt dæmum (Gutas 2012).

Tafla 4.2. Tegundir staðhæfinga samkvæmt Ibn Sina

Tegund staðhæfingar	**Dæmi**
Skynupplýsingar	Gras er grænt.
Gögn ígrundunar	Fólk hugsar.
Prófuð gögn	Eldur brennir hold.
Staðhæfingar með millilið	Sex er slétt tala.
Gögn úr mörgum frásögnum	Stjórnarskrá Bandaríkjanna var samin árið 1787.

Skynupplýsingar og gögn ígrundunar byggjast á ytri eða innri skynjun. Prófuð gögn verða hins vegar ekki samþykkt fyrr en endurteknar athuganir hafa tengt þau orsök. Fullyrðingin „eldur brennir hold“ byggist til dæmis á því að eldur sé heitur, hiti brenni og hold sé brennanlegt. Staðhæfing sem margar frásagnir styðja verður trúverðug þegar heimildirnar eru svo margar og óháðar að sameiginleg blekking eða lygi er afar ólíkleg.

Ibn Sina byggði á umfjöllun Aristótelesar um aðleiðslu í Posterior Analytics (Síðari greiningum) og þróaði tilraunaaðferð í ritgerðinni „Um sönnun“ í Heilunarbókinni. Aðleiðsla dregur almenna ályktun af athugunum, en Ibn Sina taldi skipulagðar tilraunir veita traustari þekkingu en óprófaða aðleiðslu. Hann tók dæmi af því hvort skammónía ylli hreinsun líkamans. Jákvæð fylgni ein sannaði ekki orsakasamband; leita þurfti sérstaklega tilvika þar sem skammónía ylli ekki hreinsun. Aðferðin fól þannig í sér tilraun til afsönnunar, líkt og samanburðarhópar gera í nútímavísindum (McGinnis 2003). Ibn Sina lagði einnig áherslu á að finna hinn raunverulega orsakavald: ekki jurtina sem slíka heldur tiltekinn eiginleika hennar. Röksemdin varð þá: (1) skammónía hefur hreinsandi mátt, (2) skammónía veldur hreinsun og (3) hreinsandi mátturinn veldur hreinsun. Eðli þessa máttar varð síðan viðfang frekari rannsókna. Með sama hætti má greina á milli þess að eldur brenni hold og þess að hiti hans sé eiginleg orsök brunans.

Þegar tilraunaþekking tók að ögra hefðbundinni íslamskri guðfræði hófust deilur um hvernig samræma mætti trú og vísindi.

Mynd 4.9 Þessi stytta af Ibn Sina í Teheran í Íran heiðrar hinn áhrifamikla hugsuð sem skrifaði um heimspeki, læknisfræði, stjörnufræði, gullgerðarlist, landafræði, stærðfræði, íslamska guðfræði og ljóðlist. (mynd: „Avicenna - Ibn Sina“ eftir Blondinrikard Fröberg/Flickr, CC BY 2.0)

Ibn Rushd (Averroes)

Ibn Rushd (1126–1198), sem nefndur var Averroes í latneskum ritum, fæddist í fjölskyldu lögfræðinga í Córdoba í Andalúsíu á Spáni múslima. Heimspeki hans sótti, líkt og heimspeki Ibn Sina, mjög til Aristótelesar. Rit hans spanna frumspeki, rökfræði, læknisfræði og náttúruspeki og mörg þeirra eru skýringarrit við verk Aristótelesar. Ibn Rushd taldi nýplatonska túlkun hafa afbakað heimspeki Aristótelesar og reyndi að endurheimta upphaflega merkingu hennar. Með skýringarritum sínum varð hann lykilmaður í endurvakningu Aristótelesar í Evrópu. Hin íslamska skýringarhefð varðveitti þannig arfleifð hans og þróaði hana áfram.

Ibn Rushd taldi sönnun grundvöll rökfræðinnar og skilyrði bæði heimspekilegrar vissu og vísindalegrar röksemdafærslu (Ben Ahmed og Pasnau 2021). Afstaðan hafði guðfræðilegar afleiðingar og leiddi til átaka við þá sem töldu heimspekilega íhugun stríða gegn íslamskri trú. Hann rökstuddi tilvist Guðs með því að benda á að sköpunin virtist svo vel sniðin að mannlegu lífi að hún yrði varla skýrð með tilviljun einni. Hann hélt einnig fram rökum sem talsmenn vithönnunar hafa síðar tekið upp: ekki sé hægt að skýra flækjustig lifandi vera án skapara.

Þótt heimspeki öðlaðist aukið vægi í hinum íslamska heimi héldu hefðbundnir guðfræðingar miklum áhrifum. Þeir neituðu því að skynsemin gæti fært manninn nær Guði. Ibn Rushd andmælti þessari afstöðu og vildi sýna að trú og skynsemi samræmdust. Hann gekk raunar lengra og vísaði í Kóraninn til að sýna að trúin krefðist heimspekilegrar

íhugunar: „Mörg vers Kóransins, svo sem ‚Íhugið, þið sem hafið sýn' (59:2) og ‚þeir hugleiða sköpun himins og jarðar' (3:191), hvetja fólk til að íhuga Guð og sköpun hans" (vitnað í Hiller 2016).

Al-Ghazali: Mótsagnir heimspekinganna

Al-Ghazali (um 1056–1111) var einn þekktasti guðfræðingur og heimspekingur súnní-múslima. Hann skrifaði eftir að súnníhefðin hafði fest sig í sessi og reyndi að svara áskorunum bæði frá sjía-fræðimönnum og heimspekingum. Í þekktasta verki sínu, Mótsögnum heimspekinganna, réðst hann gegn ýmsum heimspekikenningum og styrkti um leið guðfræðilegan grundvöll súnnítrúar. Ibn Rushd samdi gagnrýni á Mótsagnir heimspekinganna. Þar andmælti hann þeirri skoðun Al-Ghazalis að skilja yrði heimspekilega íhugun frá íslamskri trú og að dulræn sameining við Allah væri eina leiðin til trúarlegrar uppljómunar. Deila þeirra birtir spennuna milli trúar og skynsemi í íslam á miðöldum, spennu sem enn er til umræðu.

Heimspeki síðmiðalda í kristinni Evrópu

Kristin heimspeki síðmiðalda mótaðist í tveimur stofnunum, klaustrinu og háskólanum. Þar fóru fram kerfisbundnar tilraunir til að sameina heimspeki og guðfræði og svara þeim áskorunum sem heimspekileg rök beindu að trúarkenningum. Umfangsmikil verk Bonaventura (1221–1274) og Tómasar af Akvínó (1225–1274) eru skýrustu dæmin um þessa viðleitni.

Bonaventura

Bonaventura, ítalskur fransiskanamunkur, kom til Parísarháskóla árið 1235 og kynntist þar verkum Aristótelesar og íslamskra heimspekinga auk strangrar rökfræðiþjálfunar. Hann fléttaði saman hugmyndum Ágústínusar og Aristótelesar. Í rökum sínum um guðlega ljómun taldi hann Guð vera uppsprettu allrar þekkingar og að „þekking á guðlegum sannleika [væri] greypt í hverja sál" (vitnað í Houser 1999, 98). Þekkingarleitin færist frá afleiðingunni, hinum ytri heimi sem við rannsökum, til orsakarinnar, Guðs. Rökhugsun og óhlutbundin hugtök veita þekkingu, en full vissa fæst aðeins með innri íhugun að hætti Ágústínusar þar sem sálin skynjar hið óbreytanlega guðlega ljós.

Tómas af Akvínó

Tómas af Akvínó (1225–1274) er ein helsta fyrirmynd skólaspekingsins og rit hans mótuðu evrópska heimspeki um kynslóðir. Líkt og um Immanuel Kant mörgum öldum síðar þurftu heimspekingar eftir hans daga að taka afstöðu til verka hans, annaðhvort með því að þróa verkefni hans áfram eða gagnrýna það. Tómas taldi skólaspekina þurfa endurnýjun. Hann kynnti kristinni hugsun miðalda verk gyðinglegra og íslamskra heimspekinga og færði þannig nýjar hugmyndir og aðferðir inn í evrópska heimspeki (Van Norden 2017).

Tómas er líklega þekktastur fyrir leiðirnar fimm, rök hans fyrir tilvist Guðs. Þær tilheyra náttúrulegri guðfræði því hann skírskotar ekki til kennivalds kirkjunnar heldur reynslu og skynsemi. Leiðirnar lýsa Guði sem óhreyfðum frumhreyfli, frumorsök, nauðsynlegri veru, fullkomnum mælikvarða og vitsmunalegum stjórnanda náttúrunnar. Hreyfing og

orsakakeðjur geta ekki gengið óendanlega aftur og krefjast því frumhreyfils og frumorsakar. Allt annað er tilfallandi og háð öðru, en Guð er nauðsynleg vera. Stigbundnir eiginleikar á borð við meira og minna gott vísa að mati Tómasar til fullkomins mælikvarða. Loks haga náttúrulegir hlutir sér markvisst án þess að skilja sjálfir markmið sín; akarn verður til dæmis að eikartré. Tómas ályktar að vitsmunavera hljóti að beina náttúrunni að slíkum markmiðum.

Áhrif Aristótelesar sjást í frumspeki, þekkingarfræði, siðfræði og stjórnspeki Tómasar. Aristóteles lýsti Guði sem frumhreyfli og „hugsun sem hugsar um sjálfa sig“, og sú hugmynd endurómar í leiðunum fimm. Tómas tók einnig upp dygðasiðfræði Aristótelesar og lagaði hana að kristinni guðfræði.

Gyðinglegir heimspekingar í kristnum og íslömskum heimi

Þótt gyðingar nytu ekki jafnrar stöðu í Evrópu, Afríku eða Asíu lögðu þeir mikilvægan skerf til miðaldaheimspeki bæði í kristnum og íslömskum heimi. Móses Maimonides og Levi ben Gershom voru líklega áhrifamestu gyðinglegu fræðimenn tímans.

Móses Maimonides

Moses ben Maimon, eða Maimonides (1138–1204), var heimspekingur, læknir, fræðimaður um Tóruna og stjörnufræðingur. Hann fæddist í Córdoba á Spáni múslima og varð einkalæknir Saladíns, stjórnmála- og herforingjans sem leiddi heri múslima í annarri og þriðju krossferðinni.

Líkt og hjá mörgum miðaldahugsuðum innan íslams, gyðingdóms og kristni hefst heimspeki Maimonidesar á spurningunni um samband guðfræði og heimspeki. Þekktasta verk hans, Leiðarvísir hinna ráðvilltu (1190), er ætlað nemanda sem þarf að ákveða hvorri rannsóknarleiðinni skuli fylgt.

Hjá forngrískum heimspekingum er Guð óhreyfður frumhreyfill sem kemur annarri veru á hreyfingu í alheimi sem hefur alltaf verið til. Sú hugmynd rekst bæði á sköpunarsöguna og kraftaverk, sem fela í sér guðlega íhlutun. Þessar mótsagnir ollu nemanda Maimonidesar og öðrum gyðingum ráðvillu. Að mati Maimonidesar stafaði áreksturinn annars vegar af því að heimspekingar settu fram kenningar sem leiddu ekki af hlutlægum gögnum og skynsemi og hins vegar af því að guðfræðingar túlkuðu trúartexta ranglega á bókstaflegan hátt (Bokser 1947).

Maimonides taldi bókstaflega biblíutúlkun helstu ástæðu þess að fólk kæmist ekki nær Guði; textana bæri þess í stað að túlka í óeiginlegri merkingu. Líkt og margir miðaldahugsuðir þessara trúarhefða setti hann fram heildstætt kerfi þar sem endanleg sannindi, sambærileg frummyndum Platons, eru eilíf í huga Guðs en takmarkaður mannshugurinn leitast við að skilja þau. Adam og Eva höfðu fullan skilning á sannindunum fyrir syndafallið, en eftir fallið getum við aðeins nálgast þau. Bókstafshyggja og efnisleg hugmynd um Guð eru þær tvær hindranir sem halda okkur frá fyllri þekkingu.

Maimonides setur fram afgoðsagnavædda hugmynd um hið guðlega sem hafði áhrif á síðari hugsuði, meðal annars Spinoza. Líkt og Xenófanes hafnar hann manngervingu Guðs. Ungir trúmenn kunni að þurfa mannlega mynd af guðdóminum, en þroskaður skilningur verði að komast handan hennar. Miðlæg bæn gyðingdóms, Sjema, segir: „Heyr, Ísrael, Drottinn Guð vor, Drottinn er einn.“ Guð er ein óskipt eining, ein sof, án enda. Því er hvorki

hægt að skipta Guði í hluta né eigna honum eiginleika í venjulegum skilningi. Þegar Biblían talar um staf Guðs er það myndmál, og þegar hún nefnir miskunn hans eða náð lýsir hún áhrifum athafna hans en ekki eiginleikum eðlis hans (Robinson 2000; Putnam 1997).

Mynd 4.10 Maimonides var djúpt trúaður en hafnaði bæði bókstaflegri túlkun Biblíunnar og manngerðum myndum af Guði. Hann hélt því fram að hvorki væri hægt að gera sér mynd af Guði né eigna honum eiginleika. Styttan af Maimonides stendur í fæðingarborg hans, Córdoba á Spáni. (mynd: „Maimónides“ eftir Marco Chiesa/Flickr, CC BY 2.0)

Við líkjum oft þekkingu og mætti Guðs við mannlega eiginleika, en Maimonides taldi slíkar hliðstæður villandi. Mannleg þekking og máttur eru takmörkuð og mælanleg, en þekking og máttur Guðs óendanleg. Það sem virðist okkur miskunn er því ekki eiginleiki Guðs sjálfs

heldur lýsing á athöfnum hans: „Sérhver eiginleiki sem finnst í ritum um guðdóminn … er eiginleiki athafna hans en ekki eiginleiki eðlis hans“ (Maimonides 1963, 121). Af þessu leiðir neikvæð guðfræði Maimonidesar: mannshugurinn getur ekki skilið hvað Guð er, aðeins hvað hann er ekki. Við getum aðeins eignað athöfnum Guðs eiginleika, ekki eðli hans. Opinberunin í Biblíu gyðinga veitir því ekki beina þekkingu á Guði heldur leiðir okkur að æðstu markmiðum okkar og eins nærri Guði og unnt er (Bokser 1947). Afstaðan var róttæk og Tómas af Akvínó varð síðar einn þekktasti gagnrýnandi hennar.

Levi ben Gershom (Gersonides)

Líkt og Maimonides reyndi Gersonides (1288–1344) að sýna að gyðingleg trú og skynsemi samræmdust. Þekktasta rit hans, Stríð Drottins, fjallar um samband Tórunnar og skynseminnar. Hann lagði einnig mikið til stjarnfræðirannsókna. Með eigin mælitækjum safnaði hann gögnum og beitti á þau stærðfræðilegum útreikningum; niðurstöðurnar sýndu að sumar kenningar gríska stjörnufræðingsins Ptólmæosar voru rangar. Hjá Gersonidesi var skynsemin bæði stærðfræðileg og reynslubundin. Hann byggði á Maimonidesi og Averroes og leitaðist með verkum sínum við að skilja Aristóteles í ljósi þeirra.

Uppgangur skynseminnar á árnýöld

Fræðimenn eru sammála um að árnýöld hafi lokið með frönsku byltingunni árið 1789, en deila enn um hvenær hún hófst. Sumir miða upphafið við að Ottómanar lögðu Konstantínópel undir sig árið 1453 og fræðimenn frá Austurlöndum fluttu vestur með þekkingu á framförum íslamskra fræða. Aðrir líta til landafundatímans, sem sigur Ottómana og lokun evrópskra viðskiptaleiða áttu þátt í að hrinda af stað (Goldstone 2009). Enn aðrir miða við útgáfu rits Nikulásar Kóperníkusar, Um snúning himinhvolfanna, árið 1543 og sólmiðjukenningu þess. Í heimspeki einkennist árnýöld af örri þróun náttúruspeki sem hratt vísindabyltingunni af stað. Forsenda þróunarinnar var að fræðimenn og klerkar gætu dregið í efa að trúarlegur rétttrúnaður væri eina kennivaldið um sannleikann og leitað svara með mannlegri skynsemi.

Nikulás Kóperníkus

Nikulás Kóperníkus (1473–1543) fæddist í Póllandi og ólst upp hjá frænda sínum, kaþólskum biskupi. Hann nam við háskólann í Kraká og síðar stærðfræði, stjörnufræði og læknisfræði í Padúa og Bologna, jafnframt því að gegna embætti kanúka. Kirkjan studdi þá jarðmiðjukenningu Ptólmæosar, þar sem sól og reikistjörnur snerust um jörðina. Stærðfræðileg greining Kóperníkusar benti hins vegar til sólmiðjukenningar: jörðin og aðrar reikistjörnur snerust um sólina. Af ótta við viðbrögð beið hann í meira en tvo áratugi með útgáfu. Eftir að Georg Joachim Rheticus kynnti hugmyndir hans í Narratio Prima árið 1540 gaf Kóperníkus loks út Um snúning himinhvolfanna árið 1543 og tileinkaði páfanum verkið.

LESTU EINS OG HEIMSPEKINGUR

Lestu eftirfarandi brot úr formála Um snúning himinhvolfanna, sem Kóperníkus tileinkaði Páli páfa III. Hvernig notar hann orðið samstaða (lat. consensus) til að færa kennivald um sannleikann frá kirkjunni til náttúruspekinga?

> Ég hugsaði með mér að þeir sem vissu að samstaða margra alda hefði helgað þá hugmynd að jörðin hvíldi kyrr í miðju himnanna myndu telja það fjarstæðukennda fullyrðingu ef ég héldi hinu gagnstæða fram, að jörðin hreyfðist. … Þegar ég íhugaði málið vandlega varð óttinn við þá fyrirlitningu sem nýjung og sýnileg fjarstæða skoðunar minnar kynnu að vekja nærri því til þess að ég hætti með öllu við verkið sem ég hafði hafið.
>
> Fjölmargir aðrir mikilsmetnir fræðimenn báðu mig hins sama og hvöttu mig til að láta óttann ekki lengur aftra mér frá því að gefa verk mitt út í þágu stærðfræðinema. Ég vil því að yðar heilagleiki viti að aðeins eitt fékk mig til að leita annarrar aðferðar við að reikna hreyfingar himintunglanna: vitneskjan um að stærðfræðingum ber engan veginn saman í rannsóknum sínum á þeim.

Zera Yacob

Kóperníkus véfengdi ekki kirkjuvaldið með beinum hætti, en eþíópíski fræðimaðurinn Zera Yacob (1592–1692) gerði það. Yacob fæddist í Axum-héraði í Eþíópíu og kynntist kristinni, gyðinglegri og íslamskri hugsun. Kristni hafði verið gerð að ríkistrú þar árið 330 og ríkið staðist landvinninga múslima um aldir. Um 1540 náði Ahmed Gragn, með stuðningi Ottómanveldisins, stórum hluta ríkisins á sitt vald. Eþíópíukeisari leitaði þá aðstoðar Portúgala og portúgalskt herlið hjálpaði honum að endurheimta landsvæðið. Í kjölfarið komu portúgalskir jesúítar til Eþíópíu og sneru Susenyos keisara frá eþíópískri rétttrúnaðarkristni til kaþólskrar trúar. Þegar hann gerði kaþólsku að ríkistrú árið 1622 braust út borgarastyrjöld og Yacob neyddist til að flýja út í sveit. Þar samdi hann stóran hluta Hatata (Rannsóknar), sem kom út árið 1668 eftir dauða keisarans.

Þótt Yacob væri djúpt trúaður hafnaði hann yfirburðum einnar trúarhefðar yfir öðrum. Hann taldi að við ættum að beita skynseminni til að meta helgirit og trúarhefðir og komast þannig nær Guði. Guð væri ekki aðeins herra alls heldur skildi hann allt: „Sá sem skilur allt er gæddur vitsmunum, því af gnægð vitsmuna sinna skapaði hann okkur sem vitsmunaverur“ (Yacob 1976, 8). Guð hefði skapað mennina skynsama svo þeir „leituðu hans, skildu hann og visku hans á þeim vegi sem hann hefur opnað [þeim] og tilbæðu hann svo lengi sem [þeir] lifðu“ (Yacob 1976, 8).

Rannsóknaraðferð Yacobs minnir á Ágústínus og Tómas af Akvínó: hún byggist á íhugun, athugun og því ljósi sem Guð hefur gefið manninum, skynseminni. „Sá sem rannsakar með þeirri hreinu skynsemi sem skaparinn setti í hjarta hvers manns og grandskoðar skipulag og lögmál sköpunarinnar, mun uppgötva sannleikann“ (Yacob 1976, 9). Yacob hafnaði þó trúarkenningum sem hann taldi ósamrýmanlegar visku skaparans, jafnvel þótt Ágústínus og Tómas hefðu litið það sem guðlast. Hann viðurkenndi Móse sem spámann en dró kraftaverkasögur bæði um Móse og Múhameð í efa. Guð hefði í upphafi sett náttúrunni

lögmál; hvers vegna ætti hann síðan að brjóta þau? Að mati Yacobs spruttu kraftaverkasögurnar af röngum mannlegum skilningi.

Yacob, Kóperníkus og fleiri þurftu að ögra trúarlegu kennivaldi þegar þeir vörðu sannleika sem byggðist á skynsemi, stærðfræðilegri rökfræði og vísindalegum athugunum. Á 18. öld tóku stjórnvöld hins vegar að styðja þessar aðferðir og stofna skóla og rannsóknastofnanir til að auka þekkingu á náttúrunni. Þetta breytingaskeið er nefnt upplýsingin. Ferlið í heild, ásamt hraðri þróun og hagnýtingu nýrrar tækni og útbreiðslu kapítalisma, er oft nefnt nútímavæðing.

Stór hluti þess sem eftir er af bókinni fjallar um hugsuði upplýsingarinnar og síðari hluta nútímans. Þeir lögðu grunn að vísindalegum rannsóknum, færðu rök fyrir stjórnskipan sem byggðist á fulltrúum almennings fremur en guðlegu stjórnvaldi og settu fram hagkerfi sem áttu að skapa auð og leysa samfélög úr viðjum lénsskipulags. Um leið rannsökuðu þeir klassíska heimspeki og miðaldaheimspeki og þróuðu nýjar hugmyndir í frumspeki, þekkingarfræði og siðfræði sem síðari kaflar bókarinnar fjalla um.

Samantekt

4.1 Sagnaritun og saga heimspekinnar

Í rannsóknum á sögu heimspekinnar eru einkum farnar þrjár leiðir. Samtímamiðuð nálgun greinir rök heimspekitexta og metur hvort niðurstöður þeirra eigi enn erindi við heimspekileg viðfangsefni samtímans. Með henni má nýta visku fortíðarinnar við úrlausn nútímalegra viðfangsefna, en hún hefur sætt tvenns konar gagnrýni: 1) ef textarnir eru lesnir of þröngt eru heimspekingar fortíðarinnar dæmdir samkvæmt viðmiðum samtímans; 2) hætta er á tímaskekkju þegar hugmyndir samtímaheimspeki eru ranglega eignaðar eldri heimspekingum. Samhengismiðuð nálgun túlkar heimspeki út frá sögulegu og menningarlegu samhengi ritunartímans. Hún getur veitt djúpan skilning á tilteknum tímabilum og hugsunarháttum en jafnframt horft fram hjá varanlegu gildi heimspekilegrar rannsóknar. Túlkunarfræðileg nálgun leitast við að sameina kosti hinna tveggja: hún tekur sögulegt samhengi frumtextanna alvarlega en viðurkennir jafnframt að túlkun okkar á sögunni tengist og mótast af samhengi samtímans.

4.2 Klassísk heimspeki

Klassísk grísk heimspeki á margt að þakka egypskum fræðum frá Helíópólis, enda eru bæði Pýþagóras og Platon taldir hafa numið við þá lærdómsmiðstöð. Leirtaflan Plimpton 322 sýnir raunar að babýlónskir stærðfræðingar þekktu ekki aðeins reglu Pýþagórasar um rétthyrnda þríhyrninga heldur einnig hornaföll. Klassísk heimspeki varð til í Grikklandi hinu forna með forsókratísku heimspekingunum, hinum þremur miklu heimspekingum Sókratesi (470–399 f.o.t.), Platoni (um 428–347 f.o.t.) og Aristótelesi (384–322 f.o.t.), og síðari skólum á borð við epikúrismann og stóuspekina. Af varðveittum brotum forsókratísku heimspekinganna má

ráða að þeir hafi einkum fengist við frumspeki og náttúruspeki. Sumir, til dæmis Parmenídes, aðhylltust einhyggju en aðrir, svo sem Herakleitos, fjölhyggju. Platon setti fram frummyndakenninguna, þá frumspekilegu kenningu að sérhver einstakur hlutur eigi hlutdeild í óefnislegri frummynd eða eðli sem gerir hann að því sem hann er. Hinn ósýnilegi heimur frummyndanna er í grundvallaratriðum ólíkur hinum breytilega reynsluheimi: hann er eilífur, óbreytanlegur og fullkominn. Í miðju heimspekikerfis Aristótelesar er kenningin um orsakirnar fjórar: „Úr hverju er hluturinn gerður?“ (efnisorsök), „Hvaða form hefur hann?“ (formleg orsök), „Hvað kom honum í þetta form?“ (gerandaorsök) og loks „Að hvaða markmiði stefnir hann?“ (tilgangsorsök). Með orsökunum fjórum á að vera unnt að skýra eðli alls í alheiminum, þar á meðal alheimsins sjálfs. Alheimur Aristótelesar er lokað kerfi þar sem hver orsök vísar til annarrar þar til komið er að frumorsökinni, hinum óhreyfða frumhreyfli.

4.3 Gyðingleg, kristin og íslömsk heimspeki

Landvinningar Grikkja og Rómverja í Mið-Austurlöndum og Norður-Afríku færðu gyðinga — og síðar kristna menn — inn í menningarheim hellenismans. Gyðinglegir og síðar kristnir fræðimenn fléttuðu hugmyndir klassískrar grískrar og rómverskrar heimspeki inn í guðfræðirannsóknir sínar. Þegar arabískir landvinningamenn og kaupmenn sóttu lengra inn í Mið-Austurlönd og Afríku tók hinn íslamski heimur við klassískri heimspeki og náttúruvísindum og þróaði hvort tveggja áfram. Í þessum verkum er þó viðvarandi togstreita milli guðlegrar opinberunar og frjálsrar vitsmunalegrar rannsóknar. Ólíkt klassískum grískum og rómverskum heimspekingum gátu gyðinglegir, kristnir og íslamskir heimspekingar aldrei litið fram hjá þeim atburðum og sannindum sem trúarhefðir þeirra grundvölluðust á. Það var ekki fyrr en á árnýöld sem heimspekingar tóku að setja skynsemina, fremur en Guð, í öndvegi sem uppsprettu sannleikans.

Lykilhugtök

Samhengismiðuð nálgun
: nálgun í heimspekisögu þar sem hugmyndir heimspekinga eru túlkaðar út frá sögulegu og menningarlegu samhengi þess tíma sem þeir skrifuðu á.

Raunhyggja
: sú kenning að öll þekking sé fengin með aðleiðslu út frá skynreynslu.

Túlkunarfræðileg nálgun
: nálgun í heimspekisögu sem tekur sögulegt samhengi frumtextans alvarlega en viðurkennir jafnframt áhrif viðfangsefna og sjónarhorna samtímans.

Lógos
: hugsanir Guðs sem eru, samkvæmt Fíló frá Alexandríu, sá miðill sem Guð skapar efnisheiminn með.

Einhyggja
sú kenning að alheimurinn sé myndaður úr einu grunnefni.

Náttúruspeki
þau fræðasvið sem náttúruvísindin spruttu síðar af.

Fjölhyggja
sú kenning að alheimurinn sé myndaður úr fleiri en einu grunnefni.

Samtímamiðuð nálgun
nálgun í heimspekisögu sem greinir rök heimspekitexta og metur hvort og hvernig þau eigi enn erindi við samtímann.

Frummyndakenning
frumspekileg kenning sem segir að sérhver einstakur hlutur í hinum breytilega efnisheimi eigi hlutdeild í óefnislegri frummynd eða eðli sem er óbreytanlegt, ósýnilegt og fullkomið og gerir hlutinn að því sem hann er.

Þverstæður Zenons
þverstæður sem Zenon setti fram til að sýna fram á að breyting og hreyfing væru tálsýn.

Heimildir

Adamson, Peter, and Jonardon Ganeri. 2020. *Classical Indian Philosophy*. Oxford: Oxford University Press.

Adamson, Peter. 2016. *A History of Philosophy Without Any Gaps: Philosophy in the Islamic World*. Oxford: Oxford University Press.

Amr, Samir S., and Abdelghani Tbakhi. 2007. “Ibn Sina (Avicenna): The Prince of Physicians.” Annals of Saudi Medicine, 27 (2): 134–135. https://doi.org/10.5144/0256-4947.2007.134.

Assmann, Jan. (1995) 2009. *Egyptian Solar Religion in the New Kingdom: Re, Amun and the Crisis of Polytheism*. Translated by Anthony Alcock. New York: Routledge.

Assmann, Jan. 2004. “Theological Responses to Amarna.” In *Egypt, Israel, and the Ancient Mediterranean World: Studies in Honor of Donald B. Redford*, edited by Gary N. Knoppers and Antoine Hirsch, 179–191. Leiden: Brill. https://archiv.ub.uni-heidelberg.de/propylaeumdok/2354/1/Assmann_Theological_responses_to_Amarna_2004.pdf.

Augustine. 2008. *Confessions*. Translated by Henry Chadwick. Oxford: Oxford University Press.

Aurelius, Marcus. 2021. *Meditations: The Annotated Edition*. Translated and edited by Robin Waterfield. New York: Basic Books.

Ben Ahmed, Fouad, and Robert Pasnau. 2021. “Ibn Rushd [Averroes].” *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta. Fall 2021 ed. https://plato.stanford.edu/archives/fall2021/entries/ibn-rushd/.

Berkovits, Eliezer. 1961. “What Is Jewish Philosophy?” *Tradition: A Journal of Orthodox Jewish Thought* 3 (2): 117–130. https://traditiononline.org/what-is-jewish-philosophy/.

Boas, George. 1948. “Fact and Legend in the Biography of Plato.” *The Philosophical Review* 57 (5): 439–457. https://doi.org/10.2307/2181715.

Bokser, Ben Zion. 1947. “Reason and Revelation in the Theology of Maimonides: The Conflict between Philosophy and the Torah.” *Hebrew Union College Annual* 20:541–584. https://www.jstor.org/stable/23506471.

Curd, Patricia, ed. 2011. *A Presocratics Reader: Selected Fragments and Testimonia*. Translated by Richard D. McKirahan and Patricia Curd. 2nd ed. Indianapolis: Hackett.

Flegel, Peter. 2018. “Does Western Philosophy Have Egyptian Roots?” *Philosophy Now*, October/November 2018. https://philosophynow.org/issues/128/Does_Western_Philosophy_Have_Egyptian_Roots.

Gilmore, Ruth Wilson. 2007. *Golden Gulag: Prisons, Surplus, Crisis, and Opposition in Globalizing California*. Berkeley: University of California Press.

Goldstone, Jack A. 2009. *Why Europe? The Rise of the West in World History, 1500–1850*. Boston: McGraw-Hill Higher Education.

Graham, Daniel W. 2013. *Science before Socrates: Parmenides, Anaxagoras, and the New Astronomy*. Oxford: Oxford University Press

Gutas, Dimitri. 2012. “The Empiricism of Avicenna.” *Oriens* 40 (2): 391–436. https://doi.org/10.1163/18778372-00402008.

Gutas, Dimitri. 2016. “Ibn Sina [Avicenna].” *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta. Fall 2016 ed. https://plato.stanford.edu/archives/fall2016/entries/ibn-sina/.

Hadot, Pierre. 2002. *What Is Ancient Philosophy?* Translated by Michael Chase. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Herodotus. 1890. *The History of Herodotus*. Translated by G. C. Macaulay. Vol. 1. London: Macmillan.

Hiller, James, “Epistemological Foundations of Objectivist and Interpretivist Research” (2016). *Books and Book Chapters by University of Dayton Faculty*. 52. https://ecommons.udayton.edu/books/52.

Houser, R. E. 1999. “Bonaventure’s Three-Fold Way to God.” In *Medieval Masters: Essays in Memory of Msgr. E. A. Synan*, edited by R. E. Houser, 91–145. Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press. http://t4.stthom.edu/users/houser/bonaventure1999.pdf.

Inwood, Brad, and L. P. Gerson, trans. 1997. *Hellenistic Philosophy: Introductory Readings*. 2nd ed. Indianapolis: Hackett.

Kiros, Teodros. 1996. “Claude Sumner’s *Classical Ethiopian Philosophy*.” *Northeast African Studies*, n.s., 3 (2): 39–52. Michigan State University Press.

Lamb, Evelyn. 2017. “Don’t Fall for Babylonian Trigonometry Hype.” *Roots of Unity* (blog), *Scientific American*. August 29, 2017. https://blogs.scientificamerican.com/roots-of-unity/dont-fall-for-babylonian-trigonometry-hype/.

Maimonides, Moses. 1963. *The Guide of the Perplexed*. Translated by Shlomo Pines. Vol. 1. Chicago: University of Chicago Press.

Marenbon, John. 2020. “Why Read Boethius Today?” Aeon. October 9, 2020. https://aeon.co/essays/why-we-should-read-boethiuss-consolation-of-philosophy-today.

Mathias, Thomas R. 1976. “Bonaventurian Ways to God through Reason.” *Franciscan Studies* 36:192–232. https://www.jstor.org/stable/41974876.

McGinnis, Jon. 2003. “Scientific Methodologies in Medieval Islam.” *Journal of the History of Philosophy* 41 (3): 307–327. https://doi.org/10.1353/hph.2003.0033.

Mou, Bo, ed. 2009. *History of Chinese Philosophy*. New York: Routledge.

Nadler, Steven. 2020. *Think Least of Death: Spinoza on How to Live and How to Die*. Princeton: Princeton University Press.

Namazi, Mohammad Reza. 2001. “Avicenna, 980–1037.” *American Journal of Psychiatry* 158 (11): 1796. https://doi.org/10.1176/appi.ajp.158.11.1796.

Piercey, Robert. 2003. “Doing Philosophy Historically.” *The Review of Metaphysics* 56 (4): 779–800. https://www.jstor.org/stable/20131899.

Plato. (1888) 2017. *The Republic*. Translated by Benjamin Jowett. 3rd ed. Oxford: Clarendon Press; Project Gutenberg. https://www.gutenberg.org/ebooks/55201.

Putnam, Hilary. 1997. “On Negative Theology.” *Faith and Philosophy* 14 (4): 407–422. https://doi.org/10.5840/faithphil199714442.

Robinson, George. 2000. *Essential Judaism: A Complete Guide to Beliefs, Customs, and Rituals*. New York: Pocket Books.

Sandman, Maj, ed. 1938. *Texts from the Time of Akhenaten*. Brussels: Édition de la Fondation Égyptologique Reine Élisabeth.

Seeskin, Kenneth. 2017. Review of *Maimonides’ Guide of the Perplexed: A Philosophical Guide*, by Alfred L. Ivry. *Journal of the History of Philosophy* 55 (2): 345–346. https://doi.org/10.1353/hph.2017.0034.

Smith, Justin E. H. 2016. *The Philosopher: A History in Six Types*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Sumner, Claude. 1999. “The Significance of Zera Yacob’s Philosophy.” *Ultimate Reality and Meaning* 22 (3):172–188. https://doi.org/10.3138/uram.22.3.172.

Tahiri, Hassan. 2016. *Mathematics and the Mind: An Introduction into Ibn Sīnā’s Theory of Knowledge*. Cham: Springer.

Van Norden, Bryan W. 2017. *Taking Back Philosophy: A Multicultural Manifesto*. New York: Columbia University Press.

Wisnovsky, Robert. 2005. “Avicenna and the Avicennian Tradition.” In *The Cambridge Companion to Arabic Philosophy*, edited by Peter Adamson and Richard C. Taylor, 92–136. Cambridge: Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CCOL0521817439.006.

Yacob, Zera. 1976. *Hatata*. Translated by Claude Sumner. In *Ethiopian Philosophy*, by Claude Sumner. Vol. 2, *The Treatise of Zar’a Yaeqob and of Walda Heywat: Text and Authorship*. Addis Ababa: Commercial Printing Press.

Upprifjunarspurningar

4.1 Sagnaritun og saga heimspekinnar

1. Hverjir eru kostir og gallar samtímamiðaðrar nálgunar á sögu heimspekinnar?
2. Hverjir eru kostir og gallar samhengismiðaðrar nálgunar á sögu heimspekinnar?
3. Hvaða nálgun á sögu heimspekinnar liggur mitt á milli samtímamiðaðrar og samhengismiðaðrar nálgunar?

4.2 Klassísk heimspeki

4. Hvaða gögn benda til þess að margar hugmyndir sem eignaðar eru grískum heimspekingum kunni að eiga rætur í Egyptalandi hinu forna eða Babýloníu?
5. Hvernig má rökstyðja þá fullyrðingu Parmenídesar að heimurinn sé óbreytanlegur?
6. Hverjar eru orsakirnar fjórar í kenningu Aristótelesar og hvernig notaði hann þær?
7. Hvers vegna aðhylltust epikúringar raunhyggju?
8. Hvernig aðlagaði nýplatonismi frummyndakenningu Platons til að skýra ófullkomleika í heimi sem fullkominn Guð skapaði?

4.3 Gyðingleg, kristin og íslömsk heimspeki

9. Að hvaða leyti er gyðingleg, kristin og íslömsk heimspeki frábrugðin klassískri heimspeki?
10. Hvernig þróaði Fíló frá Alexandríu hugmyndir Platons og Aristótelesar áfram til að skýra sköpun heimsins?
11. Hvernig var vísindaleg aðferð Ibn Sina frábrugðin aðferðum Aristótelesar og epikúringa?

Ítarefni

Aurelius, Marcus. 2021. Meditations: The Annotated Edition. Þýðing og ritstjórn: Robin Waterfield. New York: Basic Books.

Berkovits, Eliezer. 1961. “What Is Jewish Philosophy?” *Tradition: A Journal of Orthodox Jewish Thought* 3 (2): 117–130. https://traditiononline.org/what-is-jewish-philosophy/.

Goldstone, Jack A. 2009. *Why Europe? The Rise of the West in World History, 1500–1850*. Boston: McGraw-Hill Higher Education.

Plato. (1888) 2017. The Republic. Þýðing: Benjamin Jowett. 3. útg. Oxford: Clarendon Press; Project Gutenberg. https://www.gutenberg.org/ebooks/55201.

5. KAFLI

Rökfræði og rökhugsun

Mynd 5.1 Búddamunkar rökræða í Sera-klaustrinu í Mysore á Indlandi. (mynd: breytt útgáfa af „Monks at Sera Monastery 24“ eftir Esther Lee/Flickr, CC BY 2.0)

Efnisyfirlit kafla

- 5.1 Heimspekilegar aðferðir til að finna sannleikann
- 5.2 Rökfræðilegar staðhæfingar
- 5.3 Röksemdafærslur
- 5.4 Tegundir ályktana
- 5.5 Óformlegar rökvillur

Inngangur

Rökfræði er líklega öflugasta verkfæri heimspekingsins og vafalaust það sem oftast er notað. Hún er fræðigrein um rökhugsun og leitast við að setja þau rökferli sem leiða til staðhæfinga í formlegt kerfi og lýsa þeim. Rökfræði rannsakar bæði hvernig við beitum rökum og hvernig við ættum að beita þeim. Rökfræðingar flokka og skýra annars vegar ólíkar gerðir réttmætrar

rökhugsunar og hins vegar villur í rökhugsun. Markmiðið er að greina hvaða aðferðir standast og hvaða mistök ber að varast. Kaflinn veitir almennt yfirlit yfir rökfræði.

5.1 Heimspekilegar aðferðir til að finna sannleikann

NÁMSMARKMIÐ

Að þessum hluta loknum ættir þú að geta:

- Lýsa hlutverki díalektíkur í rökfræði og rökhugsun.
- Skilgreina staðhæfingu og neitun hennar.
- Skilgreina mótsagnarlögmálið og lögmálið um annað tveggja.

Líkt og flestar fræðigreinar leitast heimspekin við að færa okkur nær sannleikanum. Helstu aðferðir hennar eru rökfræði, rökhugsun og röksemdafærsla. Ólíkt mörgum öðrum greinum hefur hún þó ekki að geyma stórt safn viðurkenndra sanninda eða fasta grunnþekkingu. Heimspeki einkennist raunar oft af óvissu, enda fæst hún við spurningar sem enn verður ekki svarað með óyggjandi hætti. Bertrand Russell, áhrifamikill heimspekingur 20. aldar, lýsir þessu svo: „Um leið og örugg þekking á einhverju viðfangsefni verður möguleg hættir það að kallast heimspeki og verður að sjálfstæðri vísindagrein“ (1912, 240).

Heimspeki fæst við spurningar sem enn verður ekki svarað til fulls og er því ekki síður hugsunaraðferð en þekkingarsvið. Rökfræðin er kjarni þeirrar aðferðar. Að hugsa eins og heimspekingur felur í sér að kanna ólíka möguleika með gagnrýnum hætti. Þegar spurt er hvort Guð sé til — spurningu sem engin afdráttarlaus aðferð svarar — má byrja á því sem við teljum okkur vita og kanna hvað af því leiðir um tilvist eða mögulega eiginleika Guðs. Einnig má gera ráð fyrir, til skiptis, að Guð sé til eða ekki til og rekja hvað hvor kostur felur í sér um heiminn. Slík athugun krefst þess að afleiðingar hvers möguleika séu kannaðar vandlega. Ein breytt skoðun getur haft víðtæk áhrif á aðrar skoðanir og umbreytt stórum hluta þess sem við teljum satt. Í heimspekinámi þurfum við því að venjast þeim möguleika að okkur skjátlist. Við beitum rökhugsun í heimspeki og rökfræðin rannsakar rökhugsun. Þannig hjálpar hún okkur að komast nær sannleikanum.

Díalektík og heimspekileg röksemdafærsla

Heimspekingar eru gefnir fyrir rökræður. Það merkir þó ekki að heimspekifyrirlestrar einkennist af hávaða og deilum. Í daglegu máli er rök oft haft um munnlegan ágreining og orðið getur kallað fram myndir af háum rómi, sterkum tilfinningum og jafnvel óviðeigandi hegðun. Í heimspeki hefur það að færa rök hins vegar ekki neikvæða merkingu. Röksemdafærsla er rökstudd afstaða: að færa rök er að setja fram ástæður sem styðja tiltekna niðurstöðu. Einstök röksemdafærsla á að styðja niðurstöðu, en langtímamarkmið heimspekilegrar rökræðu er að komast nær sannleikanum. Heimspekingar samtímans eiga fræðilegt samtal með greinum, erindum, ráðstefnum og fyrirlestrum þar sem þeir setja fram og gagnrýna rök. Þannig taka þeir þátt í eins konar díalektík.

Hefðbundin díalektík er rökræða eða umræða milli að minnsta kosti tveggja einstaklinga sem hafa ólíkar skoðanir. Markmið þátttakenda er þó ekki að „sigra“ eða sanna að sjónarmið hins sé rangt, heldur að komast nær sannleikanum. Í díalektík er beitt rökfræði og rökhugsun, en í kappræðum er oft gripið til mælskubragða eða höfðað til tilfinninga. Þar sem almennar kappræður samtímans höfða gjarnan til tilfinninga og fordóma taka heimspekingar oft fram að þeir eigi við rökstudda rökræðu þegar þeir fjalla um vandaða opinbera umræðu. Jafnvel slík rökræða getur orðið að átökum, en díalektík byggist að mestu á samvinnu. Þátttakendurnir, sem heimspekingar nefna viðmælendur, ganga til samtalsins með það að markmiði að skipta lélegum eða röngum skoðunum út fyrir þekkingu.

Díalektík hefst yfirleitt á spurningu. Einn viðmælandi svarar og allir þátttakendur taka svarið til rannsóknar. Þeir færa rök gegn því og kunna að nefna gagndæmi, það er tilvik sem sýnir að svarið sé rangt. Síðan greina þeir hvers vegna svarið bregst og hvar veikleiki þess liggur. Þeir geta jafnframt kannað hvað gerði það sennilegt í upphafi. Þá er lagt fram annað svar, ef til vill endurbætt gerð hins fyrra sem tekur mið af þeim styrkleikum og veikleikum sem greiningin leiddi í ljós. Ferlið er endurtekið og hver umferð ætti að færa þátttakendur nær sannleikanum.

Þótt díalektík stefni að sannleikanum er hlutverk hennar ekki einskorðað við að skapa þekkingu. Langt og ítarlegt samtal við vin um merkingu lífsins er til dæmis ekki misheppnað þótt engin fullnægjandi niðurstaða fáist um tilgang þess. Ferlið sjálft getur haft jafnmikið gildi og markmiðið, að komast nær sannleikanum. Heimspekingar samtímans líta með sama hætti á eigin iðkun.

Indversk díalektík og rökræður

Díalektík gegndi mikilvægu hlutverki í indverskri heimspeki til forna. Elstu þekktu heimspekiritin urðu til á Indlandi sem hlutar Vedaritanna og hafa verið tímasett allt aftur til 1500 f.o.t. (Mark 2020). Vedaritin eru oft talin trúarrit, en nákvæmara er að líta á þau sem bæði trúarleg og heimspekileg. Þau kanna hvað felist í því að vera manneskja, fjalla um tilgang og starfsemi hugans og leitast við að greina markmið lífsins. Upanisjadritin, heimspekilegustu textar Vedanna, eru oft í samræðuformi. Yfirleitt talast þar við tveir einstaklingar, annar sem þekkir sannleikann og hinn sem leitast við að kynnast honum og skilja hann. Díalektík Vedanna kannar grundvallarhugtök á borð við Brahman (hið eina sem á sér engan jafningja og alheimurinn er birtingarmynd af), dharma (tilgang og skyldu einstaklingsins) og atman (æðra sjálf einstaklingsins). Líkt og í annarri díalektík eru spurningar, rökhugsun og sá skilningur sem kviknar í samtalinu megintilgangur textanna.

Búddísk heimspekirit frá Indlandi til forna hafa einnig að geyma frásagnir í samtalsformi (Gillon 2021). Rökleg uppbygging er greinileg í textunum og með tímanum varð áherslan á rök æ meiri, einkum á hliðstæðurök. Í slíkum rökum er ályktað um eitt fyrirbæri út frá öðru þekktu og sambærilegu fyrirbæri. Smám saman fengu hliðstæðurökin í búddískum textum fasta formgerð. Formgerð fangar tiltekna leið röksemdafærslu og gerir kleift að setja hana fram sem almennt snið. Rök í klassískum indverskum textum eru byggð nokkuð öðruvísi upp en í klassískum vestrænum rökfræðiritum. Hér á eftir er dæmi úr Caraka-samhita (CS 3.8.31) um viðtekið snið röksemdafærslu um eðli sálarinnar (Gillon 2021). Fyrst eru þættir hennar tilgreindir:

Fullyrðing: Sálin er eilíf. Ástæða: Hún er ósköpuð. Dæmi: Rúmið er óskapað og eilíft. Heimfærsla: Líkt og rúmið er sálin ósköpuð. Niðurstaða: Þess vegna er sálin eilíf.

Textinn dregur hér hliðstæðu milli rúmsins og sálarinnar. Rúmið á að sýna að það sem er óskapað sé nauðsynlega eilíft. Setja má rökin fram á nokkuð annan hátt:

1. Sálin er ósköpuð.
2. Allt sem er óskapað er, líkt og rúmið, eilíft.
3. Þess vegna er sálin eilíf.

Þetta rökform gefur almennt snið sem beita má á mörg ólík tilvik:

1. X hefur eiginleikann P.
2. Y er dæmigert tilvik um eitthvað sem hefur eiginleikann P. Y hefur einnig eiginleikann S, þar sem P er orsök S.
3. Þess vegna hefur X eiginleikann S vegna þess að það hefur eiginleikann P.

Eins og síðar kemur fram í umfjölluninni um afleiðslu er föst rökbygging eitt af einkennum röklegs hugsunarháttar.

Klassísk indversk heimspekirit greina einnig frá opinberum, rökstuddum rökræðum. Þær voru önnur aðferð skynsamlegrar rannsóknar og líklega sú sem flest fólk átti greiðastan aðgang að. Ein gerð þeirra fór fram á þingum þar sem sérfræðingar ræddu afmörkuð viðfangsefni, meðal annars stjórnmál og lög (Gillon 2021). Röksemdafærsla gerir ályktun einstaklings að opinberu viðfangsefni; aðeins með því að setja hugsanir sínar fram sem rök gefur fólk öðrum kost á að prófa þær. Opinber rökræða getur því bætt rökhugsun einstaklings með því að leggja hana undir gagnrýna athugun annarra.

Grísk díalektík og rökræður

Forngrísk heimspeki er einnig þekkt fyrir díalektík og rökræður. Sókrates, ef til vill frægasti heimspekingur Forn-Grikkja, hélt því fram að þekking væri sönn skoðun sem studd væri rökum (Platon, Menón). „Skoðun“ merkir hér órökstudda skoðun: hún kann að vera sönn en telst ekki þekking nema ástæður liggi að baki henni og unnt sé að rökstyðja hana þegar aðrir spyrja. Aðferð Sókratesar við þekkingarleit fólst jafnframt í díalektík við aðra. Allt sem við vitum um hann kemur úr ritum annarra, einkum Platons. Það á því vel við að öll verk Platons eru samræður þar sem Sókrates er nær alltaf meðal þátttakenda.

Sókrates skrifaði aldrei neitt niður. Í Fædrosi, einni af samræðum Platons, gagnrýnir hann ritverk sem eins konar dauða orðræðu: bækur geta ekki svarað þegar þær eru spurðar. Hann segir: „Maður skyldi ætla að þær töluðu af skilningi, en ef maður spyr um eitthvað sem sagt hefur verið af því að maður vill læra meira, halda þær áfram að segja alltaf eitt og hið sama“ (Fædros, 275e). Díalektík var því augljóslega kjarninn í heimspekilegri aðferð Sókratesar.

TENGSL

Nánar er fjallað um Sókrates í inngangskafla heimspekinnar.

Samræður Platons bera vitni um mikilvægi opinberrar umræðu sem aðferðar skynsamlegrar rannsóknar í Grikklandi hinu forna. Af grískum heimspekiritum má ráða að opinberar rökræður hafi farið fram og að Sókrates hafi kosið þá aðferð við kennslu og nám. Í samræðunum spyr hann margra spurninga; viðmælendur hans svara og hann biður þá síðan um frekari skýringar. Spurningarnar afhjúpa rangar skoðanir og ófullnægjandi skilning. Markmið Sókratesar var ekki einfaldlega að færa fólki sannleikann. Með spurningum leiðbeindi hann því að finna sannleikann sjálft, svo framarlega sem það héldi opnum huga og viðurkenndi eftir þörfum að því hefði skjátlast. Þátttakendur í samræðum Platons komast ekki alltaf að afdráttarlausu svari, en bæði þeir og lesendur sitja eftir með skýrari skilning á því hvernig beita skuli rökum.

Sá forngríski heimspekingur sem tengir díalektík og rökfræði hvað skýrast er Aristóteles (um 384–322 f.o.t.), nemandi Platons. Hann skrifaði bækur um list díalektíkurinnar (Smith 2020) og tók líklega þátt í svonefndri æfingadíalektík, skipulagðri rökræðukeppni sem tíðkaðist í Akademíunni, skólanum sem Platon stofnaði og Aristóteles sótti. Mikilvægast er þó að Aristóteles mótaði flókið rökfræðikerfi sem leikni í díalektík byggðist á. Rökfræði hans er elsta formlega og kerfisbundna greinargerðin um ályktanir sem við þekkjum. Hún var talin nákvæmasta og fullkomnasta kerfið fram undir lok 19. aldar (Smith 2020) og er enn kennd í rökfræði.

Mynd 5.2 Rómversk marmaraeftirmynd af gríska bronsbrjóstmynd Aristótelesar. (mynd: „Vienna 014“ eftir Jeremy Thompson/Flickr, CC BY 2.0)

Rökhugsun sem leið að sannleikanum

Rökhugsun gerir okkur kleift að setja fram tilgátur, rekja afleiðingar þeirra, framkvæma hugartilraunir, meta samkvæmni skoðanasafna og móta sennilegar skýringar á heiminum. Eins og fram kom í 1. kafla felst samkvæmni í því að skoðanir í tilteknu safni stangist ekki á. Sé safnið ósamkvæmt geta skoðanirnar ekki allar verið sannar. Beita þarf rökhugsun til að

meta samkvæmni þeirra og rekja hvað röklega leiðir af þeim, séu þær sannar. Þannig má nota rökhugsun til að leita sannleikans.

Reglur rökfræðinnar líkjast reglum stærðfræðinnar: ekki er hægt að láta 1 + 1 verða 3. Stærðfræði byggist á afleiðslu sem tryggir sannar niðurstöður þegar réttum reglum er beitt. Stærðfræðidæmi eru leyst með þekktum föllum og reglum og hið sama á við um rökfræði. Ólíkt stærðfræði tryggja þó ekki allar gerðir rökfræðilegrar ályktunar rétta niðurstöðu. Rökfræðin veitir engu að síður aðferðir til að draga betri ályktanir, það er ályktanir sem eru líklegri til að vera sannar. Rökfræði rannsakar vandaða rökhugsun og þar sem slík hugsun er nauðsynlegt tæki í sannleiksleit er hún ein af undirstöðum þekkingaröflunar.

Prófun tilgátna

Tilgáta er tillaga að skýringu á ferli eða fyrirbæri sem hefur verið athugað. Fólk setur fram tilgátur til að svara afmörkuðum spurningum um heiminn. Orðið er oftast tengt vísindum, en tilgátur má setja fram um margvísleg efni og líklega hefur þú gert það oft án þess að veita því athygli. Ef þú kemur til dæmis iðulega heim og sérð að pottaplanta úti hefur oltið gætirðu sett fram tilgátuna: „Vindurinn hlýtur að hafa fellt hana.“ Þannig svararðu spurningunni: „Hvers vegna veltur þessi planta svona oft?“ Við myndun og prófun tilgátna er beitt ólíkum ályktunaraðferðum — skýringarályktun, tilleiðslu og afleiðslu — sem verða skýrðar nánar síðar.

Tilgáta ein og sér veitir ekki þekkingu; beita verður rökfræði til að prófa sannleiksgildi hennar. Við slíka prófun eru oft settar fram ef–þá-setningar: „Ef það er hvasst veltur plantan mín um koll“ eða „Ef mikið köfnunarefni er í ánni vaxa þörungar.“ Í rökfræði nefnast slíkar setningar skilyrðingar og unnt er að prófa þær. Til að prófa tilgátuna um plöntuna mætti til dæmis skrá hvassviðrisdaga og bera þá saman við dagana þegar hún fannst um koll.

Rökhugsun er einnig beitt til að meta gögnin sem aflað er við prófun og hvort prófunin sjálf nægi til að draga áreiðanlega ályktun. Velti plantan aldrei á hvassviðrisdögum ber að hafna tilgátunni. Velti hún aðeins stundum á slíkum dögum þarf að betrumbæta hana; vindátt eða vindhraði kann til dæmis að skipta máli. Rökfræði og rökhugsun koma þannig við sögu í hverju skrefi: þegar tilgáta er mynduð, prófun hennar skipulögð, gögnum safnað, niðurstöður greindar og ályktun dregin.

Mynd 5.3 „Ef það er hvasst veltur plantan um koll“ er prófanleg tilgáta. Finnist plantan um koll á logndögum kann annað afl að valda því. Tilgátur hjálpa heimspekingum jafnt sem vísindamönnum að svara afmörkuðum spurningum um heiminn. (mynd: „strollin’ with Fräulein Zeiss - 5“ eftir torne (where’s my lens cap?)/Flickr, CC BY 2.0)

Dæmið um pottaplöntuna á veröndinni er léttvægt, en á mörgum sviðum er prófun tilgátna mikið alvörumál. Það á til dæmis við þegar lyfjafyrirtæki kanna virkni lyfs gegn lífshættulegum sjúkdómi. Vönduð rökhugsun krefst þess að rannsakendur safni nægum gögnum til að bera saman tilraunahóp og samanburðarhóp, það er sjúklinga sem fengu lyfið og sjúklinga sem fengu það ekki. Komi fram tölfræðilega marktækur munur á jákvæðum niðurstöðum hópanna geta vísindamenn með góðum rökum ályktað að lyfið kunni að vinna gegn sjúkdómnum eða jafnvel bjarga mannslífum.

Lögmál rökfræðinnar

Rökfræðin hefur lögmál líkt og vísindin. Lögmál vísinda eiga að lýsa nákvæmlega reglubundnum fyrirbærum í náttúrunni, en líta má á lögmál rökfræðinnar sem reglur hugsunar. Þau liggja hugsuninni sjálfri til grundvallar. Sumir myndu jafnvel halda því fram að aðeins fyrir tilstilli þeirra geti hugsanir okkar verið áreiðanlegar. Í þeim skilningi má einnig líta á lögmál rökfræðinnar sem lögmál veruleikans. Mótsagnarlögmálið skýrir hvað við er átt.

Mótsagnarlögmálið

Til að skilja mótsagnarlögmálið þarf fyrst að skilgreina nokkur hugtök. Í fyrsta lagi er staðhæfing setning sem hefur sanngildi; hún verður annaðhvort að vera sönn eða ósönn. Dæmi um staðhæfingar eru „Ísland varð lýðveldi árið 1944“ og „Þú ert að lesa heimspekibók á netinu“. Heimspekingar nota stundum orðið „yrðing“ um staðhæfingu. Hugtökin skarast en eru ekki fyllilega samheita; hér verða þau þó notuð sem slík. Í öðru lagi er neitun staðhæfingar höfnun hennar. Einfaldasta leiðin til að mynda neitun er að bæta orðinu „ekki“ við. Neitun „Hundurinn minn er í bælinu sínu“ er til dæmis „Hundurinn minn er ekki í bælinu sínu“. Í þriðja lagi er mótsögn samtenging staðhæfingar og neitunar hennar. Einnig má segja að staðhæfing og andstæða hennar séu mótsagnakenndar. Setningarnar „Hundurinn minn er í bælinu sínu“ og „Hundurinn minn er ekki í bælinu sínu“ eru því mótsagnakenndar, enda er sú síðari neitun hinnar fyrri. Þegar staðhæfing og andstæða

hennar eru sameinaðar verður til mótsögn: „Hundurinn minn er í bælinu sínu og hundurinn minn er ekki í bælinu sínu.“

Mótsagnarlögmálið fjallar um sannleika og segir að mótsagnakenndar yrðingar geti ekki verið sannar í sama skilningi á sama tíma. Hundurinn minn kann að hafa verið í bælinu fyrr en vera nú kominn fram úr til að gelta á íkorna; það getur hins vegar ekki verið satt einmitt núna að hann sé bæði í bælinu og ekki í því. Ef til vill dettur þér í hug hundur sem liggur hálfur í bælinu og hálfur á gólfinu (Josie, hundur höfundar kaflans, gerir það stundum). Er slíkur hundur þá ekki bæði í bælinu og ekki í því? Hér skiptir orðalagið í sama skilningi máli. Ef „að liggja í bælinu“ er skilgreint sem að hafa að minnsta kosti helming líkamans í því verður að halda þeirri skilgreiningu þegar metið er hvort yrðingarnar séu mótsagnakenndar. Sé Josie hálf utan við bælið með höfuðið á gólfinu má því enn segja: „Josie er í bælinu.“ Yrðingin „Josie er ekki í bælinu“ er áfram ósönn samkvæmt þeirri merkingu sem lögð hefur verið í orðasambandið „í bælinu“.

Aristóteles taldi mótsagnarlögmálið svo grundvallandi að án þess væri þekking ómöguleg; það lægi til grundvallar vísindum, rökhugsun og tungumáli (Gottlieb 2019). Hann kallaði það „öruggast allra lögmála“, því ómögulegt væri að trúa því að eitt og hið sama bæði væri og væri ekki (1989, 1005b).

Lögmálið um annað tveggja

Lögmálið um annað tveggja tengist mótsagnarlögmálinu. Það segir að sérhver staðhæfing sé annaðhvort sönn eða neitun hennar sönn. Sé gengið út frá því að allar staðhæfingar séu annaðhvort sannar eða ósannar og mótsagnarlögmálið jafnframt samþykkt leiðir lögmálið um annað tveggja af þessu tvennu. Ef einu mögulegu sanngildin eru satt og ósatt og staðhæfing og neitun hennar geta ekki báðar verið sannar á sama tíma hlýtur önnur að vera sönn og hin ósönn. Núna er hundurinn minn annaðhvort í bælinu eða ekki í því.

Viðmiðandi eðli rökfræðinnar

Hvað ef Lulu segist bæði vera 150 sentímetrar og 210 sentímetrar á hæð? Líklega teldirðu hana vera að grínast eða tala óeiginlega, því það jafngildir því að segja að hún sé bæði 150 sentímetrar og ekki 150 sentímetrar á hæð; hið síðara leiðir af því að hún sé 210 sentímetrar. Staðhæfingin „Ég er 150 sentímetrar á hæð og ekki 150 sentímetrar á hæð“ er mótsögn. Lulu trúir henni væntanlega ekki. Líkt og Aristóteles gætum við jafnvel talið ómögulegt að trúa mótsögn. En þótt hún gæti það teljum við að hún ætti ekki að gera það. Þar sem almennt er talið að forðast beri ósamkvæmni í rökhugsun má segja að rökfræði sé viðmiðandi. Viðmiðandi eðli felur í sér að tilteknar athafnir, skoðanir eða önnur hugarástand séu góð og að sækjast beri eftir þeim eða koma þeim í framkvæmd. Það gerir ráð fyrir staðli, eða viðmiði, sem fólk eigi að laga sig að. Siðfræði er viðmiðandi fræðigrein vegna þess að hún rannsakar hvernig við eigum að breyta. Þar sem fólk á að hugsa rökrétt fremur en órökrétt er rökfræði sömuleiðis viðmiðandi.

Siðfræði er viðmiðandi á sviði athafna og hegðunar en rökfræði á sviði rökhugsunar. Sumar hugsunarreglur, svo sem mótsagnarlögmálið, virðast vera ófrávíkjanleg boð og leggja þannig kvaðir á rökhugsun. Sumir heimspekingar halda því fram að rökfræði geri rökhugsun yfirhöfuð mögulega (MacFarlane 2002). Samkvæmt því er hún mótandi viðmið rökhugsunar:

hún skilgreinir hvað felst í rökhugsun. Án rökfræðilegra viðmiða væri engin rökhugsun. Sú afstaða virðist við fyrstu sýn trúverðug. Hvað yrði ef hugsanir þínar kæmu hver á fætur annarri án þess að þú sæir tengsl á milli þeirra eða gætir yfirhöfuð greint slík tengsl? Án rökfræði gætirðu hvorki flokkað hugsanir né tengt hugtök með áreiðanlegum hætti við innihald þeirra. Næst verður skoðað hvernig heimspekingar nota sérstakar rökfræðilegar staðhæfingar til að skipuleggja rökhugsun sína.

5.2 Rökfræðilegar staðhæfingar

NÁMSMARKMIÐ

Að þessum hluta loknum ættir þú að geta:

- Greina nauðsynleg og nægjanleg skilyrði í skilyrðingum og algildum játandi staðhæfingum.
- Lýsa gagndæmum við staðhæfingar.
- Meta sanngildi skilyrðinga og algildra staðhæfinga með gagndæmum.

Tilteknar gerðir staðhæfinga hafa sérstaka merkingu í rökfræði og heimspekingar nota þær oft í röksemdafærslum. Skilyrðing er sérstaklega mikilvæg, enda lýsir hún röklegum tengslum tveggja yrðinga. Skilyrðingar eru notaðar til að lýsa heiminum nákvæmlega eða byggja upp kenningu. Gagndæmi eru staðhæfingar eða tilvik sem sýna að skilyrðing sé ósönn. Algildar staðhæfingar fullyrða eitthvað um sérhvert stak í mengi og eru önnur leið til að setja skilyrðingu fram.

Skilyrðingar

Skilyrðing er oftast sett fram sem ef–þá-setning, líkt og dæmin um tilgátur í fyrri hlutanum. Önnur dæmi eru „Ef þú borðar kjötið þitt máttu fá búðing“ og „Ef þetta dýr er hundur er það spendýr“. Skilyrðingar má þó orða á fleiri vegu, svo sem „Þú mátt aðeins fá búðing ef þú borðar kjötið þitt“ eða „Allir hundar eru spendýr“. Setningarnar eru ólíkar að orðalagi en hafa sömu röklegu merkingu og samsvarandi ef–þá-setningar.

Allar skilyrðingar hafa tvo liði: þann sem fylgir „ef“ og þann sem fylgir „þá“. Sérhverja skilyrðingu má umorða samkvæmt þessu sniði. Hér er dæmi:

> Staðhæfing 1: Ljúka þarf 180 einingum til að öðlast bakkalárgráðu.
>
> Staðhæfing 2: Ef þú ætlar að ljúka bakkalárgráðu þarftu að ljúka 180 einingum.

Það sem fylgir „ef“ kallast forliður en það sem fylgir „þá“ kallast bakliður. Latneska forskeytið ante merkir „á undan“ og er fyrri hluti enska orðsins antecedent. Forliðurinn er fyrri hluti skilyrðingarinnar og stendur á undan bakliðnum. Bakliður lýsir afleiðingu; í skilyrðingu er hann afleiðing forliðarins, að því gefnu að forliðurinn sé sannur.

Nauðsynleg og nægjanleg skilyrði

Allar skilyrðingar tjá tvenns konar vensl eða skilyrði: nauðsynleg og nægjanleg. Vensl eru tengsl milli að minnsta kosti tveggja hluta. Ef eitthvað er nægjanlegt er það alltaf nægjanlegt fyrir eitthvað annað; ef eitthvað er nauðsynlegt er það nauðsynlegt fyrir eitthvað annað. Í dæmunum hér á undan þarf annar liður skilyrðingarinnar að vera uppfylltur svo hinn geti átt við. Til að ljúka bakkalárgráðu þarf til dæmis 180 einingar; þær eru því nauðsynlegt skilyrði þess að útskrifast. Bakliður skilyrðingar er alltaf nauðsynlegur fyrir viðkomandi forlið. Formlega sagt er Y nauðsynlegt skilyrði fyrir X þá og því aðeins að X geti ekki verið satt nema Y sé satt. Með öðrum orðum getur X hvorki gerst né verið til án Y. Hér eru fleiri dæmi:

- Að vera ógiftur er nauðsynlegt skilyrði þess að vera piparsveinn. Ef þú ert piparsveinn ertu ógiftur.
- Að vera spendýr er nauðsynlegt skilyrði þess að vera hundur. Ef lífvera er hundur er hún spendýr.

Nauðsynartengsl skilyrðingar gilda þó ekki sjálfkrafa í hina áttina. Þótt eitthvað sé spendýr þarf það ekki að vera hundur. Að vera piparsveinn er ekki nauðsynlegt skilyrði þess að vera ógiftur, enda getur ógift manneskja verið kona. Vensl X og Y í staðhæfingunni „ef X, þá Y“ eru því ekki alltaf samhverf; þau gilda ekki sjálfkrafa í báðar áttir. Y er ávallt nauðsynlegt fyrir X en X ekki fyrir Y. X er hins vegar alltaf nægjanlegt fyrir Y.

Tökum setninguna „Ef þú ert piparsveinn ertu ógiftur.“ Vitir þú að Eiríkur er piparsveinn veistu um leið að hann er ógiftur. Forliðurinn er því nægjanlega skilyrðið en bakliðurinn nauðsynlega skilyrðið. X er nægjanlegt skilyrði fyrir Y þá og því aðeins að sannleikur X tryggi sannleika Y. Sé X nægjanlegt fyrir Y felur X því sjálfkrafa Y í sér. Hið gagnstæða gildir ekki. X er oft ekki eina leiðin til að uppfylla Y; að vera piparsveinn er til dæmis ekki eina leiðin til að vera ógiftur. Að vera hundur er nægjanlegt skilyrði þess að vera spendýr, en ekki er nauðsynlegt að vera hundur því til eru margar aðrar gerðir spendýra.

Mynd 5.4 Allir hundar eru spendýr en ekki öll spendýr eru hundar. Að vera hundur er nægjanlegt skilyrði þess að vera spendýr en ekki nauðsynlegt skilyrði. (mynd: „Sheepdog Trials in California“ eftir SheltieBoy/Flickr, CC BY 2.0)

Hæfni til að skilja og nota skilyrðingar skerpir heimspekilega hugsun og auðveldar mótun vandaðra röksemdafærslna. Sum hugtök, svo sem „saklaus“ eða „góður“, þarf að skilgreina nákvæmlega í umræðu um siðfræði eða stjórnmálaheimspeki. Í heimspeki er venja að skýra merkingu orða og hugtaka áður en þau eru notuð í röksemdafærslu. Oft fæst mestur skýrleiki með því að tilgreina nauðsynleg eða nægjanleg skilyrði hugtaks. Heimspekingur gæti til dæmis skýrt merkingu orðsins „saklaus“ með skilyrðingu: „Ef einstaklingur hefur ekki framið þann glæp sem hann er sakaður um er hann saklaus.“

Gagndæmi

Fólk er stundum ósammála skilyrðingum. Hugsum okkur móður sem segir: „Ef þú ert allan daginn í sólinni brennurðu.“ Hún heldur því fram að sólbruni sé nauðsynlegt skilyrði þess að dvelja allan daginn í sól. Unglingur sem vill fara á ströndina gæti andmælt með gagndæmi, það er tilviki sem sýnir að staðhæfingin sé röng. Hann þarf að benda á tilvik þar sem hið ætlaða nauðsynlega skilyrði fylgir ekki nægjanlega skilyrðinu. Með því að bera reglulega á sig áhrifaríka sólarvörn með varnarstuðul 30 eða hærri getur hann forðast sólbruna. Sólbruni er því ekki nauðsynlegt skilyrði þess að vera allan daginn í sól.

Gagndæmi eru mikilvæg þegar sanngildi staðhæfinga er prófað. Fólk prófar oft staðhæfingar til að geta andmælt öðrum með árangursríkum hætti, en ekki er síður mikilvægt að temja sér að leita gagndæma við eigin staðhæfingum og yrðingum. Heimspekin kennir okkur að spyrja stöðugt um heiminn, reyna á skoðanir okkar og endurskoða þær. Að finna hugvitssamleg gagndæmi er góð leið til þess.

Algildar staðhæfingar

Önnur mikilvæg gerð er algild játandi staðhæfing. Aristóteles tók slíkar staðhæfingar inn í rökfræðikerfi sitt og taldi þær eina af fáum merkingarbærum gerðum rökfræðilegra staðhæfinga (Um túlkun). Algild játandi staðhæfing tekur tvö mengi og fullyrðir að öll stök fyrra mengisins tilheyri einnig hinu síðara: „Öll A eru B.“ Hún kallast algild og játandi vegna þess að hún fullyrðir eitthvað um öll stök mengis A. Slíkar staðhæfingar eru notaðar til að flokka hluti og lýsa tengslum þeirra. Algild játandi staðhæfing er í raun önnur framsetning skilyrðingar.

Algildar staðhæfingar sem skilyrðingar

Algildar staðhæfingar og skilyrðingar eru rökfræðilega jafngildar. Sérhverja skilyrðingu má því umrita sem algilda staðhæfingu og öfugt. Algildar staðhæfingar tjá einnig nauðsynleg og nægjanleg tengsl. Þar sem alltaf má umrita algilda játandi staðhæfingu sem skilyrðingu, og öfugt, auðveldar það skilning á röklegri merkingu að geta fært staðhæfingar daglegs máls í annað formið. Það auðveldar jafnframt að greina nauðsynleg og nægjanleg skilyrði. Ekki má umrita allar staðhæfingar á þennan hátt, en margar þeirra.

Gagndæmi gegn algildum staðhæfingum

Algildar játandi staðhæfingar má einnig afsanna með gagndæmi. Tökum skoðunina „Allar lífverur verðskulda siðferðilegt tillit.“ Til að sýna að staðhæfingin sé ósönn þarf aðeins eitt dæmi um lífveru sem að þínu mati verðskuldar ekki slíkt tillit. Eitt dæmi nægir vegna þess

hve sterk hin afdráttarlausa fullyrðing er: hún nær til allra lífvera. Einhver gæti til dæmis haldið því fram að tiltekin sníkjudýr, svo sem frumdýr sem valda malaríu, verðskuldi ekki siðferðilegt tillit.

5.3 Röksemdafærslur

NÁMSMARKMIÐ

Að þessum hluta loknum ættir þú að geta:

- Skilgreina lykilhluta röksemdafærslu.
- Flokka hluta í dæmum um röksemdafærslur.
- Útskýra muninn á mati á rökfræðilegri gerð og mati á sannleika.

Eins og fram kom í upphafi kaflans er röksemdafærsla safn ástæðna sem settar eru fram til stuðnings tiltekinni niðurstöðu. Sá sem færir rök leggur með öðrum orðum fram ástæður fyrir niðurstöðunni. Taktu eftir að skilgreiningin segir ekki að ástæðurnar styðji í reynd niðurstöðuna, heldur aðeins að þær séu settar fram eða ætlaðar til stuðnings henni. Til eru slæmar röksemdafærslur þar sem ástæðurnar styðja niðurstöðuna ekki.

Röksemdafærsla hefur tvo meginhluta: niðurstöðu og þær ástæður sem settar eru fram henni til stuðnings. Niðurstaðan er það sem sá sem færir rökin vill fá aðra til að fallast á. Ástæðurnar nefnast forsendur. Heimspekingar setja röksemdafærslur oft upp í tölusettum liðum svo að hver staðhæfing, eða forsenda, sem styður niðurstöðuna komi skýrt fram. Hér er dæmi um slíka framsetningu:

1. Ef einhver býr í Reykjavík, þá býr viðkomandi á Íslandi.
2. Ef einhver býr á Íslandi, þá býr viðkomandi í Evrópu.
3. Hassan býr í Reykjavík.
4. Því býr Hassan í Evrópu.

Að finna forsendurnar

Fyrsta skrefið í að skilja röksemdafærslu er að finna niðurstöðuna. Spurðu hvert meginatriðið sé og hvaða meginfullyrðingu eigi að samþykkja. Stundum þarf að lesa á milli línanna og spyrja: „Hvað er þessi manneskja að reyna að fá mig til að samþykkja?“ Sá sem færir rökin kann að nota orð sem gefa niðurstöðu til kynna, til dæmis „því“ eða „þar af leiðandi“ (sjá töflu 5.1). Þegar niðurstaðan er fundin skal draga hana saman eins skýrt og unnt er. Næst þarf að greina forsendurnar eða gögnin sem sett eru fram henni til stuðnings. Það getur einnig krafist þess að lesið sé á milli línanna, því fólk tekur ekki alltaf allar ástæður sínar skýrt fram. Orðasambönd á borð við „vegna þess að“ og „þar sem“ gefa oft til kynna að forsenda sé lögð fram (sjá töflu 5.1). Reynist erfitt að finna niðurstöðuna fyrst má byrja á gögnunum og átta sig þannig á því hvaða niðurstöðu þeim er ætlað að styðja.

Tafla 5.1. Að greina röksemdafærslu

Orð og orðasambönd sem gefa niðurstöðu til kynna	því, þar af leiðandi, þannig, af þeim sökum, samkvæmt því, þar með, af þessu leiðir að, þetta felur í sér að, við getum ályktað að, þess vegna, því hlýtur að vera að, því verður að vera að
Orð og orðasambönd sem gefa forsendu til kynna	að því gefnu að, þar sem, vegna þess að, enda, að því leyti sem, af þeirri ástæðu að, eins og sést af, í ljósi þess að, með hliðsjón af, þar eð, eins og leiðir af, sökum, eins og ráða má af

Þekking á ólíkum gerðum gagna auðveldar að finna þær forsendur sem færðar eru fyrir niðurstöðu. Eins og áður kom fram nota heimspekingar oft skilgreiningar eða hugtakalegar fullyrðingar í röksemdafærslum. Forsenda gæti til dæmis verið sú hugtakalega fullyrðing að „hugmyndin um Guð feli í sér fullkomnun“. Forsendur geta einnig byggst á reynslugögnum, það er upplýsingum um heiminn sem aflað er með skynjun. Almennar reglur eru sömuleiðis notaðar sem forsendur. Regla er almenn viðmiðun eða lögmál og reglur koma fyrir á öllum fræðasviðum. „Komdu aldrei fram við fólk aðeins sem tæki að markmiði“ er til dæmis siðferðisregla.

TENGSL

Nánar er fjallað um hugtakagreiningu í inngangskafla heimspekinnar.

Munurinn á sannleika og rökfræði

Röksemdafærslur þarf að greina bæði með tilliti til sannleika og rökfræði. Sannleiksgreining metur hvort staðhæfingarnar séu sannar eða réttar. Rökgreining kannar hins vegar hvort forsendurnar styðji niðurstöðuna.

Fólk einblínir oft á það hvort niðurstaða röksemdafærslu sé sönn, en í heimspeki er rökgreining iðulega látin ganga fyrir. Ástæðan er meðal annars sú að heimspekin fæst við viðfangsefni þar sem erfitt er að skera úr um sannleikann, svo sem eðli veruleikans, tilvist Guðs og kröfur siðferðisins. Heimspekingar nota rökfræði og ályktanir til að nálgast sannleikann um þessi efni og líta á ósamræmi í afstöðu sem vísbendingu um að hún sé ekki sönn.

Rökgreining

Rökfræði rannsakar rökhugsun og rökgreining metur því gæði hennar. Röksemdafærsla með ósanna niðurstöðu getur byggst á góðri rökhugsun. Á sama hátt getur röksemdafærsla með sanna niðurstöðu byggst á afleitri rökhugsun. Skoðum eftirfarandi fráleitu röksemdafærslu:

1. Orrustan við Hastings var háð árið 1066.
2. Lerki eru barrtré sem fella barrnálarnar.
3. Því er París höfuðborg Frakklands.

Forsendur röksemdafærslunnar hér að ofan eru sannar og niðurstaðan sömuleiðis. Röksemdafærslan er engu að síður órökleg, því forsendurnar styðja ekki niðurstöðuna. Þær

tengjast raunar hvorki hver annarri né niðurstöðunni. Röksemdafærslan felur ekki í sér skýra ályktun, það er rökferli sem leiðir frá einni hugmynd til annarrar og gerir kleift að komast að niðurstöðu. Í röksemdafærslu er ályktunin leiðin frá forsendunum til niðurstöðunnar: forsendurnar eiga að veita niðurstöðunni stuðning. Hér er sú leið óljós. Hvorki sannleikur né ósannleikur forsendnanna hjálpar okkur að ályktа að niðurstaðan sé sönn. Skoðum nú aðra fráleita röksemdafærslu:

1. Ef tunglið er úr osti, þá fara mýs þangað í frí.
2. Tunglið er úr osti.
3. Því fara mýs í frí á tunglinu.

Forsendur röksemdafærslunnar hér að ofan eru ósannar og niðurstaðan sömuleiðis. Rökhugsunin er engu að síður vönduð, því ályktunin er góð: séu forsendurnar sannar leiðir niðurstaðan af þeim. Röksemdafærslan notar tiltekna tegund ályktunar, afleiðslu, og góð afleiðsla tryggir að niðurstaðan sé sönn svo framarlega sem forsendurnar eru sannar.

Góð ályktun hefur skýr skref sem leiða frá forsendunum að niðurstöðunni. Grunnaðferðin við að prófa tvær algengar tegundir ályktana, afleiðslu og tilleiðslu, er að gera fyrst ráð fyrir að forsendurnar séu sannar. Við matið skiptir sköpum að taka hlutlausa afstöðu. Fyrst er gengið út frá sannleika forsendnanna og síðan spurt hvort niðurstaðan leiði rökfræðilega af þeim.

Sannleiksgreining

Ef rökfræðileg gerð röksemdafærslu virðist góð er næsta skref að meta sannleiksgildi forsendnanna. Sértu ósammála niðurstöðunni eða teljir hana ósanna þarftu að leita að veikleikum í forsendunum, það er ósönnum fullyrðingum. Byggist forsenda á reynslugögnum skal sannreyna staðreyndirnar. Sé hún almenn regla skal spyrja hvort frá henni séu undantekningar. Sé hún hugtakaleg fullyrðing þarf að meta með gagnrýnum hætti hvort hún geti verið sönn; það krefst oft leitar að hugsanlegum gagndæmum.

5.4 Tegundir ályktana

NÁMSMARKMIÐ

Að þessum hluta loknum ættir þú að geta:

- Skilgreina afleiðslu, tilleiðslu og skýringarályktun.
- Flokka ályktanir sem afleiðslur, tilleiðslur eða skýringarályktanir.
- Útskýra ólíka skýringarkosti sem beitt er við skýringarályktanir.

Ályktanir skiptast í afleiðslur, tilleiðslur og skýringarályktanir. Afleiðslur eru sterkastar að því leyti að þær geta tryggt sannleika niðurstöðunnar. Tilleiðslur eru algengastar, en þær tryggja ekki niðurstöðuna heldur sýna að hún sé líklega sönn. Skýringarályktanir fjalla einnig um líkur.

Afleiðslurök

Afleiðsla, eða afleiðslurök, getur tryggt sannleika vegna þess að hún byggist á formgerð röksemdafærslunnar. Skoðum dæmi:

1. Annaðhvort geturðu farið í bíó í kvöld eða í veisluna á morgun.
2. Þú getur ekki farið í bíó í kvöld.
3. Því geturðu farið í veisluna á morgun.

Þú sérð líklega þegar í stað að þessi röksemdafærsla er góð. Í henni kemur fyrir tengingin „eða“, sem merkir að að minnsta kosti önnur tengdra staðhæfinga sé sönn. Komi í ljós að önnur þeirra sé ósönn veistu að hin er sönn. Þessi afleiðsla gildir óháð innihaldi staðhæfinganna. Formgerð hennar er þessi:

1. X eða Y er satt.
2. X er ekki satt.
3. Því er Y satt.

Með því að setja breytur í stað staðhæfinganna kemur form upphaflegu röksemdafærslunnar í ljós. Hvaða staðhæfingar sem X og Y tákna hlýtur niðurstaðan að vera sönn séu forsendurnar sannar. Þetta algenga rökform nefnist eða-samleiðuregla.

Gildar afleiðslur

Góð afleiðsluályktun nefnist gild ályktun. Gildi merkir að formgerð röksemdafærslunnar tryggi sanna niðurstöðu ef forsendurnar eru sannar. Það merkir ekki að gildar röksemdafærslur hafi alltaf sannar niðurstöður, enda er gildi eiginleiki rökforms en ekki staðhæfing um raunverulegan sannleika forsendnanna. Til að prófa gildi könnum við hvort niðurstaðan leiði nauðsynlega af forsendunum. Sé ómögulegt að niðurstaðan sé ósönn þegar forsendurnar eru sannar er röksemdafærslan gild.

Afleiðslurök geta meðal annars tekið á sig eftirfarandi gild form:

Eða-samleiðuregla:

1. X eða Y.
2. Ekki Y.
3. Því X.

Modus ponens:

1. Ef X, þá Y.
2. X.
3. Því Y.

Modus tollens:

1. Ef X, þá Y.
2. Ekki Y.
3. Því ekki X.

Fyrsta formið, eða-samleiðureglan, kom fyrir í dæminu hér á undan. Annað formið, modus ponens, byggist á skilyrðingu. Í forsendu 1 er X nægjanlegt skilyrði fyrir Y: sé X satt hlýtur Y

að vera satt. Forsenda 2 segir að X sé satt og því leiðir niðurstaðan, að Y sé satt, nauðsynlega af forsendunum. Nauðsynleg og nægjanleg skilyrði skýra einnig modus tollens. Bakliður skilyrðingarinnar er nauðsynlegt skilyrði, þannig að Y er nauðsynlegt fyrir X. Forsenda 2 segir að Y sé ekki satt. Þar sem Y hlyti að vera satt ef X væri satt leiðir af ósannindum Y að X sé einnig ósatt. Þetta eru aðeins þrjú af fjölmörgum gildum rökformum.

Ógildar afleiðslur

Slæm afleiðsluályktun nefnist ógild ályktun. Formgerð hennar tryggir ekki sanna niðurstöðu: niðurstaðan getur verið ósönn þótt forsendurnar séu sannar. Af því leiðir ekki að niðurstaðan þurfi að vera ósönn, heldur aðeins að formið eitt sker ekki úr um sannleiksgildi hennar. Skoðum dæmi um ógilda ályktun:

1. Ef snjóar meira en átta sentímetra verður að aflýsa skólahaldi.
2. Skólahaldi var aflýst.
3. Því snjóaði meira en átta sentímetra.

Þótt forsendur röksemdafærslunnar séu sannar þarf ekki að hafa snjóað meira en átta sentímetra. Skólahaldi getur verið aflýst af ýmsum öðrum ástæðum, til dæmis vegna rafmagnsleysis eða óveðurs. Nauðsynleg og nægjanleg skilyrði sýna hvers vegna formið er ógilt. Forsenda 2 segir að nauðsynlega skilyrðið sé uppfyllt, en það tryggir ekki að nægjanlega skilyrðið sé einnig uppfyllt. Skilyrðingin segir að skólahaldi verði aflýst ef snjóar meira en átta sentímetra, ekki að svo mikill snjór hljóti að hafa fallið þegar skólahaldi er aflýst.

Ógildar afleiðslur geta einnig haft almenn form. Tvö þeirra algengustu eru þessi:

<u>Játun bakliðar:</u>

1. Ef X, þá Y.
2. Y.
3. Því X.

<u>Neitun forliðar:</u>

1. Ef X, þá Y.
2. Ekki X.
3. Því ekki Y.

Fyrra formið, játun bakliðar, birtist í dæminu um aflýst skólahald. Þar er bakliðurinn, nauðsynlega skilyrðið, játaður og síðan dregin sú ályktun að forliðurinn sé sannur. Í hinu forminu er forliðnum neitað og ályktað að bakliðurinn sé ósannur. Forliðurinn er nægjanlegt skilyrði: sannleikur hans nægir til að staðfesta bakliðinn. Bakliðurinn getur þó verið sannur af fleiri en einni ástæðu og því tryggir ósannindi forliðarins ekki að bakliðurinn sé ósannur. Af því að dýr er ekki hundur leiðir til dæmis ekki að það sé ekki spendýr, þótt það að vera hundur nægi til þess að vera spendýr. Í myndskeiðinu hér á eftir eru fleiri dæmi um skilyrðingarök. Reyndu að greina hvaða röngu valkostir hafa sama form og játun bakliðar eða neitun forliðar.

MYNDSKEIÐ

Wason-valverkefnið

Wason-valverkefnið | Sígild þraut nr. 03

Prófun afleiðslna

Við rökgreiningu gerum við ráð fyrir að forsendurnar séu sannar og könnum hvort niðurstaðan leiði af þeim. Ef finna má hugsanlegt tilvik þar sem forsendur afleiðsluraka eru sannar en niðurstaðan ósönn er röksemdafærslan ógild. Slíkt tilvik nefnist gagndæmi: það gengur gegn röksemdafærslunni. Gagndæmi við staðhæfingu sýnir að staðhæfingin sé ósönn, en gagndæmi við afleiðslurök sýnir að rökin séu ógild. Í næsta verkefni æfir þú að finna slík gagndæmi.

HUGSAÐU EINS OG HEIMSPEKINGUR

Finndu gagndæmi við hverja röksemdafærslu hér á eftir og sýndu þannig að hún sé ógild. Gagndæmið þarf að lýsa hugsanlegum aðstæðum þar sem forsendurnar eru sannar en niðurstaðan ósönn. Lausnir fylgja á eftir.

Röksemdafærsla 1:

1. Ef dýr er hundur, þá er það spendýr.
2. Charlie er ekki hundur.
3. Því er Charlie ekki spendýr.

Röksemdafærsla 2:

1. Allir eftirréttir eru sætur matur.
2. Sumur sætur matur er fitusnauður.
3. Því eru allir eftirréttir fitusnauðir.

Röksemdafærsla 3:

1. Ef Jad lýkur ekki heimanáminu á réttum tíma fer hann ekki í veisluna.
2. Jad fer ekki í veisluna.
3. Jad lauk ekki heimanáminu á réttum tíma.

Þegar þú hefur lokið við röksemdafærslurnar þrjár skaltu bera svörin saman við lausnirnar hér á eftir.

Lausn 1: Ógild. Charlie gæti verið köttur eða annað spendýr sem er ekki hundur. Þá eru báðar forsendurnar sannar en niðurstaðan ósönn: Charlie er ekki hundur en er spendýr.

Lausn 2: Ógild. Smjörkremsterta er gagndæmi. Hún er sætur eftirréttur en ekki fitusnauð og sýnir því að ekki eru allir eftirréttir fitusnauðir.

Lausn 3: Ógild. Þótt fyrstu tvær forsendurnar séu sannar gæti Jad verið of þreyttur eftir heimanámið og ákveðið að fara ekki í veisluna. Þá væri niðurstaðan ósönn.

Tilleiðslur

Í tilleiðslu söfnum við gögnum úr reynslu okkar af heiminum og drögum af þeim almennar ályktanir. Við getum einnig beitt almennum hugmyndum um heiminn til að mynda skoðanir um einstök tilvik eða væntingar um framtíðina. Sá sem hefur oft borðað rauðrófur og alltaf fundist þær vondar gæti ályktað að honum líki engar rauðrófur, hvernig sem þær eru matreiddar. Hann gæti því sleppt því að panta rauðrófusalat, enda hafi hann góða ástæðu til að ætla að honum muni ekki líka það. Tilleiðsla tryggir þó aldrei sannleika niðurstöðunnar. Í besta falli sýnir hún að niðurstaðan sé líklega sönn, því hún nær út fyrir upplýsingarnar í forsendunum. Fyrri reynsla nær aðeins til tiltekinna rauðrófa, en almenna ályktunin nær líka til afbrigða og matreiðsluaðferða sem viðkomandi hefur aldrei prófað.

Hugsum um þá öruggu skoðun að sólin komi upp á morgun. Skoski heimspekingurinn David Hume dró vissu hennar í efa fyrir nær þremur öldum ([1748, 1777] 2011, IV, i). Á hverjum morgni sem sögur fara af hefur sólin virst koma upp; réttara sagt stafar þetta fyrirbæri af snúningi jarðar um möndul sinn. Vísindin skýra hvers vegna það ætti að halda áfram: snúningur jarðar er stöðugur. Samkvæmt núverandi vísindalegri þekkingu höfum við því rík rök fyrir því að sólin komi upp á morgun. En er staðhæfingin örugg? Heimspekileg hugsun krefst þess að við íhugum einnig aðra möguleika. Risastórt smástirni gæti eytt jörðinni eða sólin orðið að sprengistjörnu og brennt innri reikistjörnurnar. Slíkir atburðir eru afar ólíklegir en ekki mótsagnakenndir. Við höfum því góða ástæðu til að trúa að sólin komi upp á morgun, en það er samt aðeins mjög líklegt, ekki fullvíst.

Tilleiðslur eru ekki óskeikular en geta engu að síður verið mjög áreiðanlegar. Stór hluti þess sem við teljum okkur vita byggist á þeim. Afleiðslurök tryggja sanna niðurstöðu séu forsendurnar sannar, en þekking okkar á forsendunum er oft sjálf fengin með tilleiðslu. Í heimspeki þurfum við því ætíð að gera ráð fyrir að skoðanir sem byggjast á tilleiðslu geti reynst rangar.

Tilleiðslur eru af ýmsu tagi. Hér verða þrjár algengar gerðir skoðaðar: ályktanir frá einstökum tilvikum til alhæfinga, frá alhæfingum til einstakra tilvika og frá fortíð til framtíðar.

Frá einstökum tilvikum til alhæfinga

Ef ég sé sama fyrirbærið margsinnis og tek eftir sameiginlegum eiginleika get ég dregið almenna ályktun. Ég gæti til dæmis tekið eftir því ár eftir ár að rauðvængjaðir trúpíalar snúi aftur af vetrarstöðvum sínum um miðjan mars. Af einstökum athugunum ályktа ég þá almennt að fuglarnir snúi aftur á þetta svæði á þeim tíma. Mynstrið má setja fram þannig:

Tilvik 1, tilvik 2, tilvik 3 … tilvik n → alhæfing

Hvert einstakt tilvik styður alhæfinguna og gegnir því hlutverki forsendu. Rökform þessarar tilleiðslu er:

Tilleiðsla frá einstökum tilvikum til almennrar niðurstöðu:

1. Tilvik 1
2. Tilvik 2
3. Tilvik 3
4. Almenn niðurstaða

Frá alhæfingum til einstakra tilvika

Tilleiðsla getur einnig farið í hina áttina, frá viðteknum alhæfingum til einstakra tilvika. Við lærum af eigin reynslu og af öðrum og tökum þannig við margvíslegum alhæfingum frá foreldrum, kennurum og jafningjum. Þú telur líklega að rautt stöðvunarmerki merki að ökumaður verði að stöðva bifreiðina, að vatn frjósi við 0 °C og að reykingar séu skaðlegar. Þegar við notum slíkar alhæfingar til að spá fyrir um eða skýra einstök fyrirbæri beitum við tilleiðslu. Sé spáð −1 °C næturhita má til dæmis ætla að vatnið í fuglabaðinu verði frosið að morgni.

Sama hugsanaferlið getur falið í sér fleiri en eina gerð tilleiðslu. Skoðum dæmi:

> Enginn köttur sem ég hef klappað þoldi að togað væri í skottið á honum.
>
> Þessi köttur mun því líklega ekki þola að togað sé í skottið á honum.

Hér er röð einstakra tilvika notuð til að spá fyrir um nýtt tilvik. Á milli liggur óbein alhæfing: engum ketti líkar að togað sé í skottið á honum. Fyrri tilvikin styðja þessa almennu niðurstöðu og hún verður síðan forsenda ályktunar um köttinn sem nú er fyrir framan okkur. Þannig geta mörg reynslutilvik leitt til alhæfingar sem aftur er beitt á nýtt einstakt tilvik.

Tilleiðslurök birtast í hversdagslegum orðatiltækjum á borð við „þar sem reykur er, þar er eldur“. Sjáum við reyk ályktum við ósjálfrátt að þar sé eldur. Fylgstu með eigin hugsun þegar þú skoðar mynd 5.5.

Mynd 5.5 „Þar sem reykur er, þar er eldur“ er dæmi um tilleiðslurök. (mynd: „20140803-FS-UNK-0017“, Landbúnaðarráðuneyti Bandaríkjanna/Flickr, CC BY 2.0)

Frá fortíð til framtíðar

Við beitum tilleiðslu oft til að spá um framtíðina. Reynsla af fyrri atburðum veitir þá grundvöll spárinnar. Við greinum mynstur í því hvenær atburðir eiga sér stað og ályktum að þeir endurtaki sig. Slík ályktun frá fortíð til framtíðar líkist því ályktun frá einstökum tilvikum til alhæfingar. Dæmi:

> Ég sé nágrannakonu mína ganga með hundinn sinn á hverjum morgni. Hún mun því líklega ganga með hann í morgun.

Ályktunin gæti reynst röng: nágrannakonan gæti verið veik eða hundurinn hjá dýralækni. Styrkur hennar eykst þó eftir því sem morgungöngurnar eru reglulegri og tilvikin fleiri. Hafi hún til dæmis gengið með hundinn á hverjum morgni í heilt ár er ályktunin sterk, þótt hún geti enn reynst röng.

Sterkar tilleiðslur

Styrkur tilleiðslu ræðst bæði af áreiðanleika gagnanna í forsendunum og tengslum þeirra við niðurstöðuna. Sterk tilleiðsla gerir niðurstöðuna líklega sanna ef gögnin eru sönn. Í veikri tilleiðslu er niðurstaðan hins vegar ekki líklega sönn, jafnvel þótt gögnin séu sönn. Hversu miklar líkur þurfa að vera til staðar ræðst af samhengi. „Líklega“ getur strangt til tekið merkt meira en 50 prósenta líkur, en yfirleitt gerum við mun ríkari kröfur til sterkrar ályktunar. Í fjárhættuspili kunna litlar líkur að þykja ásættanlegar, en við sakarmat fyrir dómi er krafist miklu meiri vissu.

Mynd 5.6 sýnir hvernig afleiðsla, tilleiðsla og skýringarályktun tengjast í vísindalegri aðferð. Athuganir leiða með tilleiðslu til alhæfinga og skýringarályktun er síðan notuð til að móta tilgátu. Af tilgátunni eru dregnar afleiðslur sem prófaðar eru. Afsanni niðurstöðurnar ekki tilgátuna má aftur beita tilleiðslu og líta svo á að gögnin styðji hana.

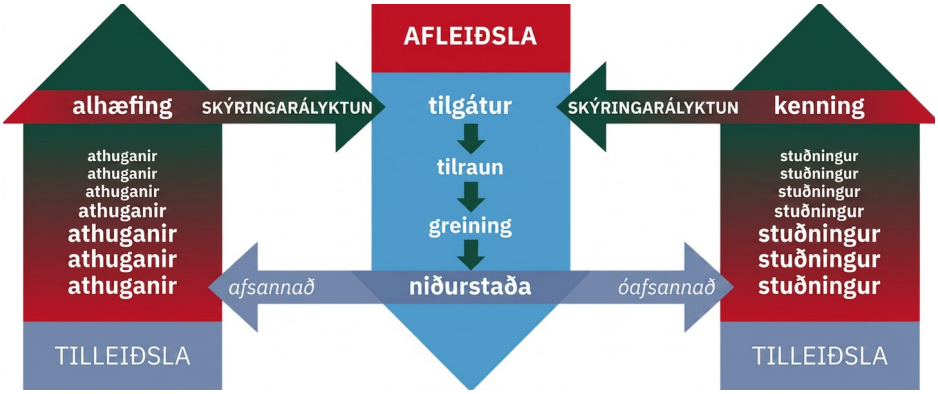

Mynd 5.6 Tilleiðsla í vísindalegri aðferð. (höfundarréttur: Rice University, OpenStax, CC BY-NC-SA 4.0)

Skýringarályktanir

Skýringarályktun líkist tilleiðslu að því leyti að niðurstaða beggja er aðeins líkleg. Tengsl forsendna og niðurstöðu eru þó ólík. Í tilleiðslu styðja gögnin í forsendunum niðurstöðuna. Í skýringarályktun er niðurstaðan aftur á móti tilgáta sem á að skýra gögnin í forsendunum.

Forsendurnar styðja því niðurstöðuna í báðum tilvikum, en aðeins í skýringarályktun er niðurstaðan skýring á forsendunum.

Ályktun að bestu skýringu

Skýringarályktun leiðir frá gögnum að líklegustu skýringu þeirra og er því oft nefnd „ályktun að bestu skýringu“. Við byrjum á gögnum og setjum fram sameinandi tilgátu sem skýrir sem best hvers vegna þau liggja fyrir. Yfirleitt eru aðilar sammála um gögnin sem þarf að skýra; ágreiningurinn snýst um hvernig beri að túlka þau.

Við beitum þessari rökhugsun iðulega án þess að taka eftir því. Segjum að bíllinn fari ekki í gang, ræsirinn snúist ekki og hvorki útvarp né mælaborðsljós kvikni þegar svissað er á. Besta skýringin virðist þá vera að rafgeymirinn sé tómur eða ótengdur. Tökum annað dæmi. Þú bakaðir graskersbrauð um morguninn en þegar þú kemur heim er það horfið, rifinn pokinn og mylsna liggja á gólfinu og hundurinn, sem var einn heima, liggur á sófanum með eyrun aftur og forðast augnsamband. Besta skýringin á þessum gögnum virðist vera að hundurinn hafi étið brauðið.

Lögreglu- og réttarrannsakendur beita skýringarályktunum til að finna líklegustu skýringuna á því hvernig brot var framið og hver framdi það. Aðferðin er einnig ómissandi í vísindum, þar sem athuganir og viðteknar tilgátur eru nýttar til að móta nýjar, prófanlegar tilgátur. Sama gildir um sjúkdómsgreiningu: læknir metur einkenni og rannsóknarniðurstöður og ályktar hvaða sjúkdómsgreining skýri gögnin best.

Kostir góðra skýringa

Góðar skýringarályktanir hafa ákveðna eiginleika sameiginlega. Þessir skýringarkostir gera skýringu að jafnaði sterkari. Hér verða fjórir þeirra skoðaðir. Góð tilgáta er skýringarrík og einföld, samræmist viðtekinni þekkingu og hefur dýpt.

Skýringarrík tilgáta skýrir öll tiltæk gögn. Orðið er hér notað í þrengri merkingu en í daglegu tali. Í dæminu um graskersbrauðið mætti ætla að sambýlingur þinn hefði étið það, en sú skýring nær hvorki yfir mylsnuna og rifna pokann á gólfinu né sektarlegt fas hundsins. Fólk borðar venjulega ekki heilt graskersbrauð, tætir pokann og skilur ummerkin eftir. Skýringin sem bendir á sambýlinginn nær því ekki jafn vel utan um öll gögnin og skýringin sem bendir á hundinn.

Hugsanlega komst annar hundur inn, át brauðið og fór aftur út, en hundurinn þinn lítur sektarlega út vegna þess að hann stöðvaði ekki boðflennuna. Sú skýring getur náð yfir gögnin en er lakari en sú einfaldari að hundurinn þinn hafi sjálfur étið brauðið. Góð skýring er oft einföld. Rakhnífur Ockhams, kenndur við William af Ockham (1287–1347), er sú regla að einfaldasta fullnægjandi skýringin sé að jafnaði best. Ockham orðaði hana svo að „ekki skuli fjölga verundum umfram nauðsyn“ (Spade & Panaccio 2019). Með „verundum“ átti hann við þau hugtök, ferli eða atriði sem skýringin gerir ráð fyrir.

Margar skýringar skortir einfaldleika. Samsæriskenningar eru augljóst dæmi, enda eru þær flóknar í eðli sínu. Þær verða að gera ráð fyrir launráðum, svikum og yfirhylmingu til að vísa mótsagnakenndum gögnum á bug og ryðja einfaldari skýringum úr vegi. Flækjustigið er þó ekki eina ástæðan til að tortryggja samsæriskenningar; þær skortir yfirleitt einnig samræmi við viðtekna þekkingu og dýpt.

Samræmd skýring varðveitir sem mest af því sem þegar er talið satt. Í vísindum merkir það að kenning eða tilgáta falli að öðrum viðurkenndum kenningum og skýringum. Kenning sem skýrir eðlisfræðilegt fyrirbæri án þess að brjóta fyrsta hreyfilögmál Newtons er dæmi um slíkt samræmi. Berum þetta saman við samsæriskenninguna um að menn hafi aldrei lent á tunglinu og sjónvarpsútsendingin frá Apollo 11 hafi verið tekin upp í leynilegu myndveri. Til að halda henni frammi þyrfti ekki aðeins að hafna fyrstu tungllendingunni heldur einnig fimm síðari mönnuðum lendingum, þekktri tækniþróun næstu áratuga og fjölmörgum tæknilausnum sem síðar nýttust her og einkageira (NASA, án ártals). Apollo-ferðirnar eru auk þess lykilþáttur í sögu geimkapphlaups kalda stríðsins. Kenningin krefst því þess að fjölmörgum viðteknum skoðunum sé hafnað og samræmist illa fyrirliggjandi þekkingu.

Samsæriskenningasmiður gæti bætt við skýringum til að draga úr ósamræminu við viðteknar skoðanir, en hver viðbót vekur nýjar spurningar. Góð skýring ætti ekki að vekja fleiri spurningar en hún svarar. Þessi eiginleiki nefnist dýpt. Djúp skýring forðast óútskýrð skýringaratriði, það er atriði sem eiga að skýra gögnin en kalla sjálf á frekari skýringu. Til að skýra frásagnir geimfaranna mætti til dæmis fullyrða að John Glenn og aðrir geimfarar hefðu verið heilaþvegnir. Þá þyrfti að skýra hvernig það hefði verið gert. Hið sama ætti við um þúsundir annarra sem unnu að verkefninu. Skýringin vekur þannig fleiri spurningar en hún leysir.

Óvenjulegar fullyrðingar krefjast óvenjulega sterkra gagna

Viðteknar skoðanir og vísindakenningar geta vitaskuld verið rangar. Vísindin hefðu aldrei þróast ef ávallt hefði verið haldið í fyrri skýringar. Skýringarkostir eru ekki ófrávíkjanleg lögmál heldur leiðbeinandi viðmið og ekkert þeirra ræður eitt úrslitum. Rétta skýringin getur verið flókin og krafist þess að gömlum skoðunum sé hafnað. Nýstárleg eða byltingarkennd skýring getur því verið sterk ef næg gögn styðja hana. Þetta er gjarnan orðað þannig: Óvenjulegar fullyrðingar krefjast óvenjulega sterkra gagna. Fullyrðing sem raskar viðtekinni þekkingu þarf með öðrum orðum ríkari stuðning en sú sem samræmist henni.

Tafla 5.2 dregur saman þær þrjár gerðir ályktana sem fjallað hefur verið um.

Tafla 5.2 dregur saman þær þrjár gerðir ályktana sem fjallað hefur verið um.

Tegund ályktunar	Lýsing	Mat	
Afleiðsla	Byggist á formgerð röksemdafærslu	Er gild ef formgerðin tryggir sanna niðurstöðu	Er ógild ef niðurstaðan getur verið ósönn þótt forsendurnar séu sannar
Tilleiðsla	Leiðir frá einstökum tilvikum til alhæfingar eða beitir alhæfingu á einstakt tilvik eða framtíðarspá	Er sterk ef niðurstaðan er líklega sönn séu gögnin sönn	Er veik ef niðurstaðan er ekki líklega sönn þótt gögnin séu sönn
Skýringarályktun	Setur fram líklegustu skýringu á tilteknum gögnum	Er sterk ef hún er skýringarrík, einföld, samræmist viðtekinni þekkingu og hefur dýpt	Óvenjulegar fullyrðingar krefjast óvenjulega sterkra gagna

5.5 Óformlegar rökvillur

NÁMSMARKMIÐ

Að þessum hluta loknum ættir þú að geta:

- Útskýra fjóra meginflokka óformlegra rökvillna.
- Flokka rökvillur eftir meginflokki.
- Greina rökvillur í daglegu máli.

Rökhugsun getur farið úrskeiðis með ýmsum hætti. Liggur gallinn í formgerð röksemdafærslunnar er um formlega rökvillu að ræða. Oftast er formið þó ekki vandamálið heldur tengsl gagnanna í forsendunum við niðurstöðuna. Skoðum dæmi:

> Ég held að frú Timmons verði ekki góður borgarstjóri. Ég hef slæma tilfinningu fyrir henni og hef heyrt að hún sé ekki kristin. Þar að auki var borgin nærri orðin gjaldþrota síðast þegar kona gegndi embættinu. Kjósið ekki frú Timmons.

Til að meta röksemdafærsluna þarf að kanna hvort ástæðurnar geti talist gögn sem styðja þá niðurstöðu að frú Timmons yrði slæmur borgarstjóri. Slíkt mat krefst þekkingar á heiminum. Hefur trú manneskju áhrif á hæfni hennar til að gegna embættinu? Eru trúverðug tengsl milli kyns borgarstjóra og hættunnar á gjaldþroti borgarinnar? Styðji ástæðurnar ekki niðurstöðuna nægilega er um óformlega rökvillu að ræða. Hér felur hver ástæða í sér sérstaka rökvillu. Sú fyrsta skírskotar til óviðkomandi tilfinningar, önnur til trúarbragða sem segja ekkert um hæfni og sú þriðja tengir frambjóðandann með tilhæfulausum hætti við fyrri borgarstjóra, eingöngu vegna þess að báðar eru konur.

Óformlegar rökvillur eru af mörgum tegundum, en eftir því hvernig rökhugsunin bregst má skipa flestum þeirra í fjóra flokka: rökvillur óviðkomandi raka, rökvillur veikrar tilleiðslu, rökvillur óréttmætra forsendna og rökvillur útúrsnúnings. Flokkunin sýnir að hverju þarf að gæta þegar röksemdafærslur eru metnar.

TENGSL

Í kaflanum um gagnrýna hugsun, rannsóknir, lestur og ritun er fjallað nánar um leiðir til að vinna gegn hugrænum skekkjum.

Rökvillur óviðkomandi raka

Í rökvillum óviðkomandi raka eru færð fram gögn sem styðja niðurstöðuna ekki röklega. Slíkar rökvillur eru lífseigar vegna þess að gögnin virðast skipta máli — okkur finnst þau eiga við. Þær höfða gjarnan til þess sem okkur líkar eða mislíkar. Fyrsta dæmið er skírskotun til tilfinninga.

Skírskotun til tilfinninga

Skírskotun til tilfinninga getur vakið allt frá ótta og vorkunn til ástar, samúðar, haturs eða andúðar. Tilfinningarnar skipta þó yfirleitt ekki máli fyrir það hvort niðurstaðan sé studd rökum. Skoðum dæmi:

> Ásakanirnar á hendur ríkisstjóranum virðast vissulega alvarlegar. Hann er þó kominn á níræðisaldur, barðist fyrir land sitt í Kóreustríðinu og hlaut heiðursmerkið Purple Heart. Við viljum ekki leggja aldraðan fyrrverandi hermann í raunir réttarhalda. Ég hvet ykkur til að fella ákærurnar niður.

Hér er höfðað til vorkunnar, samúðar og virðingar fyrir ríkisstjóranum. Við kunnum að meta herþjónustu hans og finna til með honum vegna aldurs, en þær tilfinningar skera ekki úr um hvort fella eigi niður ákærur. Ekkert er sagt um efni þeirra eða sekt og sakleysi. Með öðrum orðum er ekkert lagt fram sem styður niðurstöðuna. Tilfinningar í garð sakbornings eru ekki röklegur mælikvarði á sekt hans eða sakleysi.

Mannvillur (persónuárásir)

Mannvilla, eða persónuárás (ad hominem), kemur oft fyrir þegar ráðist er gegn afstöðu annarrar manneskju. Latneska heitið merkir bókstaflega „gegn manninum“. Rökvillan felst í að beina rökum að eiginleikum manneskjunnar en ekki afstöðu hennar. Til dæmis má hæðast að útliti, greind eða skapgerð, draga fram starf eða fortíð eða gefa í skyn hræsni í stað þess að fjalla um rökin sjálf.

Slík rök geta virst áhrifarík af tveimur skyldum ástæðum. Annars vegar gerum við stundum ráð fyrir að eiginleikar þess sem færir rök flytjist yfir á röksemdafærsluna. Hins vegar látum við tilfinningar ráða mati okkar frekar en skynsemina. Takist að vekja óbeit á manneskju getur hún skyggt á matið á rökum hennar. Skoðum dæmi:

> Samstarfskona mín í borgarstjórn hefur mælt fyrir sólarorkuverkefni borgarinnar. Hún lét hins vegar ósagt að hún hefði tvisvar verið handtekin: fyrst fyrir mótmæli í

> Víetnamstríðinu og síðar fyrir mótmæli gegn innrásinni í Írak árið 2003. Hún er svikari og lygari. Öll verkefni sem hún styður eru slæm fyrir borgina.

Þetta er augljós mannvilla. Reynt er að grafa undan afstöðu borgarfulltrúans með því að vekja óbeit á henni. Þátttaka hennar í fyrri mótmælum kemur rökum hennar fyrir orkuverkefninu ekkert við. Hún er jafnframt kölluð svikari og lygari án þess að nein gögn séu lögð fram. Slík neikvæð stimplun er leið til að ráðskast með tilfinningar áheyrenda.

Mannvillur eru af fleiri gerðum. Ein sú áhrifaríkasta nefnist tu quoque, „þú líka“ á latínu. Í tu quoque-rökvillu er reynt að grafa undan rökum með því að benda á raunverulega eða ætlaða hræsni þess sem færir þau: athafnir eða orð viðkomandi samræmast ekki núverandi málflutningi. Tu quoque er oft notað sem vörn. Hugsum okkur unglingsstúlku sem faðir hennar stendur að reykingum og ávítar. Viti hún að hann reykti sjálfur á hennar aldri gæti hún svarað: „Þú gerðir þetta líka!“ Hún telur hann kannski hræsnara sem ekki beri að hlusta á, en það er rökvilla. Athafnir manneskju segja almennt ekkert um styrk raka hennar eða sannleika fullyrðinga, nema rökin fjalli beinlínis um athafnirnar. Að faðirinn hafi reykt, eða reyki enn, breytir engu um hættuna af reykingum.

Vissulega mætti ætla að hræsni bendi til óáreiðanleika og að óáreiðanlegt fólk segi oft ósatt. En hér þarf að greina milli sannleiksgreiningar og rökgreiningar. Ef reykingar skaða heilsu og þroska er það góð ástæða fyrir föðurinn til að banna dóttur sinni að reykja. Stundum gerir meint hræsni hann jafnvel að traustari heimildarmanni. Faðir sem varð háður sígarettum á unglingsárum þekkir af reynslu hættuna af því að byrja ungur. Sú reynsla er önnur ástæða þess að dóttirin ályktar rangt þegar hún hafnar orðum hans vegna reykingasögu hans.

Skoðum annað tilvik. Giftur maður heldur því fram að framhjáhald sé siðlaust, en þú veist að hann á hjákonu. Hræsni hans kann að vekja óbeit en skiptir ekki máli þegar röksemdafærslan er metin. Af henni mætti ætla að hann trúi ekki eigin rökum eða finni til sektar en ráði ekki við hegðun sína. Hvað hann trúir eða finnur er engu að síður óviðkomandi því hvort rökin séu góð. Að halda að trú manneskju á rök breyti sannleiksgildi þeirra jafngildir töfratrú, ekki röklegri hugsun.

Rökvillur veikrar tilleiðslu

Í rökvillum veikrar tilleiðslu eru gögn eða ástæður of veik til að styðja niðurstöðuna nægilega. Forsendurnar eiga við, en gögnin eru á einhvern hátt ófullnægjandi. Tilleiðsla byggist á reynslugögnum sem notuð eru til að draga niðurstöður um heiminn. Fyrr í kaflanum var alhæft um að rauðvængjaðir trúpíalar sneru aftur um miðjan mars. Byggðist alhæfingin aðeins á tveggja ára reynslu væri hún mun veikari. Aðferðin væri rétt og gögnin viðeigandi, en þau væru of lítil. Tilleiðsla getur einnig veikst þegar ein tegund gagna fær of mikið vægi eða alhæfingu er beitt með röngum hætti.

Fljótfærnisleg alhæfing

Fljótfærnisleg alhæfing er rökvilla veikrar tilleiðslu þar sem of lítil gögn eru látin styðja niðurstöðuna. Dæmið um rauðvængjuðu trúpíalana væri slík alhæfing. Skoðum annað dæmi:

> Ekki borða á þessum veitingastað. Hann er slæmur. Ég borðaði þar hádegismat einu sinni og maturinn var hræðilegur. Í annað skipti borðaði ég þar kvöldmat og skammtarnir voru of litlir.

Sú niðurstaða að veitingastaðurinn sé slæmur er hér dregin af aðeins tveimur heimsóknum. Tvö tilvik nægja ekki til að styðja svo víðtæka niðurstöðu. Skoðum annað dæmi:

> Í slembiúrtaki 50 skráðra kjósenda í ríkinu sögðust 65 prósent ætla að greiða atkvæði með breytingartillögunni. Af því er ályktað að tillagan verði samþykkt.

Fimmtíu kjósendur eru of lítið úrtak til að spá með traustum hætti fyrir um niðurstöðu kosninga. Sú fullyrðing að tillagan verði samþykkt er því fljótfærnisleg alhæfing. Hversu mikil gögn þarf ræðst af eðli niðurstöðunnar. Sé fyrirfram góð ástæða til að ætla að einingarnar sem alhæft er um séu mjög líkar getur lítið úrtak nægt. Eðlisfræðin segir til dæmis að rafeindir séu innbyrðis mjög líkar og því geta fáeinar athuganir verið marktækar. Manneskjur, stjórnmálaskoðanir þeirra og hegðun eru hins vegar ólíkar og þar þarf mun stærra úrtak. Rökvillan sýnir reynslubundið eðli tilleiðslu: þekking á viðfangsefninu ræður því hversu mikil gögn þurfa að liggja að baki.

Bjagað úrtak

Bjagað úrtak á ýmislegt sameiginlegt með fljótfærnislegri alhæfingu. Skoðum dæmi:

> Ekki borða kvöldmat á þessum veitingastað. Hann er slæmur. Bókaklúbburinn minn hefur borðað þar morgunmat vikulega í heilt ár og eggin eru alltaf ofelduð.

Þetta virðist sterkari grundvöllur en í fyrra dæminu: vikulegar heimsóknir í heilt ár veita meira en 50 tilvik. Gögnin varða þó morgunmat, ekki kvöldmat, og aðeins matreiðslu eggja. Sé kvöldmatseðillinn allt annar og fjölbreyttari verður ekkert traust mat lagt á hann út frá þessum gögnum. Þetta er bjagað úrtak. Í fljótfærnislegri alhæfingu eru gögnin of lítil; í bjöguðu úrtaki gefa þau skakka mynd af því sem á að meta.

Skírskotun til vanþekkingar

Skírskotun til vanþekkingar er önnur rökvilla veikrar tilleiðslu. Skoðum eftirfarandi rök:

> Í heimspekitímanum fórum við yfir öll hefðbundin rök fyrir tilvist Guðs. Þau reyndust öll gölluð. Þar sem enginn getur sannað að Guð sé til hljótum við að ályktа að Guð sé ekki til.

Hér er dregin sú niðurstaða að Guð geti ekki verið til vegna þess að fullnægjandi sönnun fyrir tilvist hans skorti. Skírskotun til vanþekkingar felst í að draga ákveðna niðurstöðu um eitthvað af því einu að þekkingu eða gögn um það vanti. Slík rök ganga oft ekki upp. Sömu aðferð mætti nota til að komast að gagnstæðri niðurstöðu:

> Í heimspekitímanum fórum við yfir ýmis rök gegn tilvist Guðs. Þau reyndust öll gölluð. Þar sem enginn getur sannað að Guð sé ekki til hljótum við að ályktа að Guð sé til.

Rökhugsun sem leiðir jafnt til tveggja mótsagnakenndra niðurstaðna er tortryggileg. Skírskotun til vanþekkingar horfir fram hjá því að skortur á gögnum er ekki sjálfkrafa sönnun

þess að eitthvað sé ekki til. Skortinn má ekki sjálfkrafa nota sem gagn fyrir því að X sé ósatt eða ekki til.

Röng orsakatengsl

Röng orsakatengsl eru rökvilla þar sem gert er ráð fyrir orsakasambandi milli atburða eða hluta þótt ólíklegt sé að slíkt samband sé fyrir hendi. Villan er algeng þegar tvennt gerist samtímis. Setningin „fylgni er ekki orsakasamband“ dregur vandann saman. Einhver gæti til dæmis talið sundföt valda sólbruna vegna þess að fólk brennur oft í sól þegar það klæðist sundfötum. Fylgni er milli fyrirbæranna, en sundfötin valda ekki brunanum.

Einnig er um röng orsakatengsl að ræða þegar fyrri atburður er talinn valda þeim síðari eingöngu vegna þess að hann varð á undan. Slík hugsun leiðir ásamt staðfestingarskekkju til margvíslegrar hjátrúar. Staðfestingarskekkja er tilhneigingin til að leita að, túlka eða muna upplýsingar sem staðfesta skoðanir okkar. Íþróttaáhugamaður gæti tekið eftir að lið hans vann nokkra leiki þegar hann klæddist ákveðinni treyju og farið að telja hana heillaflík. Skekkjan veldur því að hann man sigrana en gleymir töpunum í sömu treyju. Hjátrúin felst þá í að treyjan valdi sigrum liðsins.

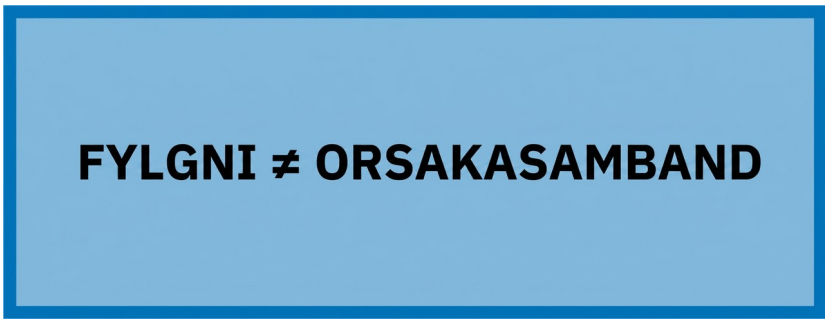

Mynd 5.7 Fylgni er ekki það sama og orsakasamband. (höfundarréttur: Rice University, OpenStax, CC BY-NC-SA 4.0)

Eins og mynd 5.7 undirstrikar leiðir tíð fylgni — að tvennt komi oft fyrir saman í tíma eða rúmi — ekki sjálfkrafa til þess að orsakasamband sé þar á milli.

TENGSL

Í kaflanum um gagnrýna hugsun, rannsóknir, lestur og ritun er fjallað nánar um staðfestingarskekkju.

Rökvillur óréttmætra forsendna

Rökvillur óréttmætra forsendna koma fram þegar röksemdafærsla byggist á upplýsingum eða skoðun sem þarfnast frekari rökstuðnings. Heitið vísar til þess að eitthvað sé gefið sér án nægs rökstuðnings til að draga niðurstöðuna. Forsendan er oft ósögð og því getur verið erfitt að koma auga á rökvilluna.

Fölsk tvíhyggja

Fölsk tvíhyggja, eða fölsk valþröng, verður til þegar takmarkaður fjöldi möguleika er látinn tæma alla kosti. Í sígildu afbrigði eru aðeins tveir möguleikar nefndir, öðrum hafnað og síðan ályktað að hinn hljóti að vera sannur. Formið er þetta:

1. Annaðhvort A eða B verður að vera satt.
2. A er ekki satt.
3. Því er B satt.

Formið sjálft er gilt og nefnist eða-samleiðuregla. Fölsk tvíhyggja er hins vegar óformleg rökvilla og gallinn liggur því í innihaldi rökanna, ekki formgerðinni. Í forsendu 1 er gefið sér að A og B séu einu kostirnir. Það er óréttmæta forsendan. Skoðum dæmi:

> Bandarískur ríkisborgari hlýtur annaðhvort að elska land sitt eða vera föðurlandssvikari. Þar sem þú elskar ekki landið þitt ertu föðurlandssvikari.

Röksemdafærslan gerir ráð fyrir að bandarískur ríkisborgari geti aðeins elskað land sitt eða verið svikari. Kostirnir eru taldir útiloka hvor annan og ná yfir alla möguleika, en það þarfnast rökstuðnings. Manneskja getur haft blendnar tilfinningar til lands síns án þess að vera svikari. Fölsk tvíhyggja takmarkar valkostina með tilbúnum hætti og notar síðan takmörkunina til að sanna niðurstöðu. Kostirnir geta raunar verið fleiri en tveir; kjarninn er að þeir eru takmarkaðir án réttlætingar þótt fleiri möguleikar komi til greina.

Klifun

Klifun felst í að gefa sér niðurstöðuna sem á að sanna eða aðra umdeilda fullyrðingu sem röksemdafærslan byggist á. Þegar niðurstaðan sjálf er falin í forsendunum er einnig talað um hringsönnun. Skoðum dæmi:

1. Biblían segir að Guð sé til.
2. Biblían er sönn vegna þess að hún er innblásin af Guði.
3. Því er Guð til.

Óréttmæta forsendan er í lið 2. Að segja Biblíuna innblásna af Guði jafngildir því að segja að hún sé orð Guðs. Röksemdafærslunni er hins vegar ætlað að sanna að Guð sé til. Forsenda 2 gefur sér því tilvist Guðs til að sanna hana og rökin ganga í hring. Enska heitið „begging the question“ getur valdið misskilningi. „Spurningin“ er hér ágreiningsefnið, hvort Guð sé til, og rökvillan felst í að ganga út frá því að svarið sé þegar fengið.

Hitt afbrigði klifunar skýrir heitið enn betur. Þá er umdeild fullyrðing látin vera sönn á meðan reynt er að sanna niðurstöðuna. Hér er kunnuglegt dæmi:

1. Viljandi dráp á saklausri manneskju er morð.
2. Þungunarrof er viljandi dráp á saklausri manneskju.
3. Því er þungunarrof morð.

Röksemdafærslan er gild að formi en felur engu að síður í sér klifun í forsendu 2. Stór hluti ágreinings um þungunarrof snýst um hvort fóstur teljist manneskja. Forsendan gefur sér einfaldlega að svo sé og gerir þannig ráð fyrir svarinu við sjálfu ágreiningsefninu.

Rökvillur útúrsnúnings

Síðasti meginflokkurinn er rökvillur útúrsnúnings. Þær koma einkum fyrir þegar andmælandi eða áheyrendur eru til staðar og reynt er að beina athyglinni frá röksemdafærslunni sem er til umræðu. Rökvillan gerir því ráð fyrir einhverjum sem unnt er að leiða frá efninu: andmælanda, áheyrendum eða hvoru tveggja.

Strámaður

Auðvelt er að fella mann úr strái. Strámannsrökvilla verður til þegar veikari útgáfa af afstöðu andstæðings er sett fram svo auðveldara sé að hrekja hana. Afstaðan er afbökuð og síðan er ráðist gegn afbökuninni í stað raunverulegu röksemdanna. Óvarkárir áheyrendur eða lesendur taka ef til vill ekki eftir breytingunni og telja upphaflegu afstöðuna hrakta. Strámaðurinn er oft ýktari en afstaðan sem hann á að endurspegla. Skoðum dæmi:

> **Öldungadeildarþingmaður: Mikilvægt er að leiðin að ríkisborgararétti lúti settum lögum. Að veita óskráðum innflytjendum sem komu ólöglega ríkisborgararétt skapar hættulegt og ósanngjarnt fordæmi. Það gæti hvatt fleiri til að koma ólöglega í von um síðara náðarleyfi. Ríkisborgararétt ætti aðeins að veita þeim sem fylgdu lögum við komuna.**
>
> **Andmælandi: Afstöðu þingmannsins má augljóslega hafna; hann er bersýnilega andsnúinn innflytjendum. Ef hann réði yrði enginn innflutningur fólks leyfður. Bandaríkin eru þjóð innflytjenda og bann við því að fólk frá öðrum löndum gangi til liðs við þjóðina gengur gegn öllu sem hún stendur fyrir.**

Andmælandinn rangtúlkar þingmanninn sem andstæðing alls innflutnings og ræðst síðan gegn þeirri tilbúnu afstöðu. Þar með hefur hann reist strámann. Upprunalegu rökin fjalla aðeins um leið til ríkisborgararéttar fyrir fólk sem þegar kom ólöglega til landsins. Afbakaða afstaðan er mun auðveldari viðfangs, enda vilja fáir banna allan innflutning fólks.

Rauð síld

Rauð síld líkist strámanni, en þá er afstaða andstæðingsins hunsuð og umræðuefninu einfaldlega skipt út. Heitið vísar til lyktsterks, reykts fisks sem sagður var hafa verið dreginn eftir slóð til að þjálfa veiðihunda. Rökvillan leiðir umræðuna með sama hætti inn á aðra slóð. Til að virka þarf nýja efnið yfirleitt að tengjast hinu fyrra lauslega. Skoðum dæmi:

> Dóttir mín vill að ég hreyfi mig meira og segist hafa áhyggjur af heilsu minni. Hún sýndi mér rannsóknir á þoli hjarta og æða og áhrifum þess á lífsgæði fólks sem er á mínum aldri eða eldra. Hún lagði til að við hjóluðum saman. En reiðhjól eru dýr, umferðarmiklir vegir eru hættulegir hjólreiðafólki og ég hef enga geymslu fyrir hjól.

Fyrst er afstaða dótturinnar sett fram: viðkomandi ætti að hreyfa sig meira. Síðan er tillagan um hjólreiðar notuð til að beina umræðunni frá hreyfingu almennt að því hvort hjólreiðar séu hentugar. Athugasemdirnar um reiðhjól svara ekki röksemdinni um þörfina fyrir meiri hreyfingu. Umræðuefninu hefur verið skipt út og því er um rauða síld að ræða.

Tafla 5.3 dregur saman þær óformlegu rökvillur sem fjallað hefur verið um.

Tafla 5.3 dregur saman þær óformlegu rökvillur sem fjallað hefur verið um.

Meginflokkur	Tegund	Lýsing
Rökvillur óviðkomandi raka — byggjast á atriðum sem styðja niðurstöðuna ekki röklega		
	Skírskotun til tilfinninga	Höfðar til jákvæðra eða neikvæðra tilfinninga í stað þess að meta rök fyrir hugmynd eða tillögu
	Mannvilla (persónuárás)	Ræðst gegn manneskjunni í stað þess að benda á galla í hugmynd hennar eða tillögu
Rökvillur veikrar tilleiðslu — byggjast á gögnum eða ástæðum sem styðja niðurstöðuna ekki nægilega		
	Fljótfærnisleg alhæfing	Dregur víðtæka niðurstöðu af of litlum gögnum
	Bjagað úrtak	Dregur niðurstöðu af gögnum sem gefa skakka mynd af viðfangsefninu
	Skírskotun til vanþekkingar	Dregur ákveðna niðurstöðu af því einu að þekkingu eða gögn skortir
	Röng orsakatengsl	Gerir ráð fyrir orsakasambandi þar sem aðeins fylgni er sýnd
Rökvillur óréttmætra forsendna — byggjast á upplýsingum eða skoðunum sem þarfnast frekari rökstuðnings		
	Fölsk tvíhyggja	Gerir ráð fyrir að takmarkaður fjöldi möguleika tæmi alla kosti
	Klifun	Gefur sér niðurstöðuna sem á að sanna eða aðra umdeilda fullyrðingu

Meginflokkur	Tegund	Lýsing
Rökvillur útúrsnúnings — beina athygli frá röksemdafærslunni sem er til umræðu		
	Strámaður	Setur fram veikari eða afbakaða útgáfu af afstöðu andstæðings svo auðveldara sé að hrekja hana
	Rauð síld	Hunsar afstöðu andstæðings og beinir umræðunni að öðru efni

Samantekt

5.1 Heimspekilegar aðferðir til að finna sannleikann

Rökfræði fæst við rökhugsun og er eitt helsta tækið til að leita sannleikans í heimspeki og öðrum fræðigreinum. Fyrstu heimspekingarnir þjálfuðu skynsemina með díalektík, rökræðum sem miðuðu að því að nálgast sannleikann. Slík rökræða hefst yfirleitt á spurningu; viðmælandi svarar og þátttakendur rannsaka svarið í sameiningu. Elstu rituðu samræðurnar sýna þegar skýrar röksemdafærslur, það er ástæður sem styðja tiltekna niðurstöðu. Rökfræði er jafnframt notuð til að prófa tilgátur. Mótsagnarlögmálið og lögmálið um annað tveggja eru grundvallarlögmál hennar. Þau eru reglur hugsunarinnar og hafa viðmiðandi gildi: þau lýsa því hvernig við eigum að hugsa.

5.2 Rökfræðilegar staðhæfingar

Rökfræðilegar staðhæfingar geta meðal annars verið skilyrðingar eða algildar játandi staðhæfingar. Báðar tjá tengsl nauðsynlegra og nægjanlegra skilyrða. Eitthvað er ávallt nægjanlegt fyrir eitthvað annað eða nauðsynlegt fyrir eitthvað annað. Til að sýna að skilyrðing eða algild játandi staðhæfing sé ósönn — og þar með að skilyrðin sem hún tjáir standist ekki — þarf að setja fram gagndæmi.

5.3 Röksemdafærslur

Röksemdafærsla er safn ástæðna sem styðja niðurstöðu. Ástæðurnar nefnast forsendur. Til að greina þær þarf að ákvarða hvaða staðhæfingum er ætlað að vera gögn fyrir niðurstöðunni; sérstök orð og orðasambönd geta gefið bæði forsendur og niðurstöðu til kynna. Röksemdafærslur eru metnar á tvennan hátt: með sannleiksgreiningu og rökgreiningu. Sannleikur staðhæfinganna og rökleg tengsl þeirra eru aðskilin atriði. Í rökgreiningu er

kannað hvort niðurstaðan leiði af forsendunum eða njóti nægilegs stuðnings þeirra. Röklega góð röksemdafærsla felur því í sér trausta ályktun frá forsendum að niðurstöðu.

5.4 Tegundir ályktana

Ályktanir eru af þremur gerðum: afleiðslur, tilleiðslur og skýringarályktanir. Gild afleiðsla tryggir sanna niðurstöðu séu forsendurnar sannar, en afleiðsla sem veitir ekki slíka tryggingu er ógild og gagndæmi getur sýnt fram á ógildi hennar. Sterk tilleiðsla gerir niðurstöðuna líklega á grundvelli reynslu og athugana. Skýringarályktun setur fram líklegustu skýringu á viðteknum gögnum og er því einnig nefnd ályktun að bestu skýringu.

5.5 Óformlegar rökvillur

Rökvilla er gölluð rökhugsun. Þegar gallann má ekki rekja til formgerðar röksemdafærslunnar er talað um óformlega rökvillu. Eftir eðli gallans má skipa slíkum rökvillum í fjóra flokka. Í rökvillum óviðkomandi raka styðja gögnin niðurstöðuna ekki röklega. Í rökvillum veikrar tilleiðslu eiga gögnin við en eru of veik. Rökvillur óréttmætra forsendna byggjast á atriði sem sjálft þarfnast frekari rökstuðnings. Rökvillur útúrsnúnings beina loks athygli andmælanda eða áheyrenda frá röksemdafærslunni sem er til umræðu.

Lykilhugtök

Skýringarályktun
: Líkindabundin ályktun þar sem sett er fram sú skýring sem best gerir grein fyrir fyrirliggjandi gögnum.

Mannvilla (persónuárás; ad hominem)
: Rökvilla óviðkomandi raka þar sem ráðist er gegn manneskjunni sem setur fram afstöðu í stað þess að meta afstöðuna eða rökin sjálf.

Skírskotun til vanþekkingar
: Rökvilla veikrar tilleiðslu þar sem ákveðin niðurstaða er dregin af því einu að þekkingu eða gögn skortir. Skortur á sönnun fyrir einhverju sannar hvorki að það sé ekki til né hið gagnstæða.

Röksemdafærsla
: Safn ástæðna eða forsendna sem settar eru fram til stuðnings niðurstöðu.

Klifun
: Rökvilla óréttmætrar forsendu þar sem niðurstaðan sem á að sanna, eða önnur umdeild fullyrðing, er gefin sem forsenda.

Bjagað úrtak
Rökvilla veikrar tilleiðslu þar sem gögnin gefa skakka eða ófullnægjandi mynd af því sem á að meta.

Niðurstaða
Sú staðhæfing sem forsendum og rökhugsun röksemdafærslu er ætlað að styðja.

Skilyrðing
Rökfræðileg staðhæfing sem tjáir nauðsynlegt og nægjanlegt skilyrði og er yfirleitt sett fram á forminu „ef … þá …“.

Mótsögn
Staðhæfing sem er ávallt ósönn; samtenging staðhæfingar og neitunar hennar er mótsögn.

Gagndæmi
Dæmi sem sýnir að staðhæfing sé ósönn eða að röksemdafærsla sé ógild.

Afleiðsla
Ályktunarháttur þar sem sannar forsendur tryggja sanna niðurstöðu.

Skírskotun til tilfinninga
Rökvilla óviðkomandi raka þar sem höfðað er til jákvæðra eða neikvæðra tilfinninga í stað þess að meta rök fyrir hugmynd eða tillögu.

Skýringarkostir
Eiginleikar sem styrkja skýringu. Góð skýring er skýringarrík og einföld, samræmist viðtekinni þekkingu og hefur dýpt.

Rökvilla
Gölluð rökhugsun sem virðist styðja niðurstöðu án þess að gera það með fullnægjandi hætti.

Rökvilla útúrsnúnings
Flokkur óformlegra rökvillna þar sem athygli andmælanda eða áheyrenda er beint frá röksemdafærslunni sem er til umræðu.

Rökvilla óviðkomandi raka
Flokkur óformlegra rökvillna þar sem ástæður sem styðja niðurstöðuna ekki röklega eru lagðar fram.

Rökvilla óréttmætrar forsendu
Flokkur óformlegra rökvillna þar sem bein eða óbein forsenda þarfnast sjálf frekari rökstuðnings.

Rökvilla veikrar tilleiðslu
Flokkur óformlegra rökvillna þar sem viðeigandi gögn eða ástæður eru of veik til að styðja niðurstöðuna nægilega.

Röng orsakatengsl
Rökvilla veikrar tilleiðslu þar sem gert er ráð fyrir orsakasambandi án fullnægjandi raka; fylgni ein og sér sýnir ekki orsakasamband.

Fölsk tvíhyggja
Rökvilla óréttmætrar forsendu þar sem takmarkaður fjöldi möguleika er ranglega látinn ná yfir alla kosti.

Fljótfærnisleg alhæfing
Rökvilla veikrar tilleiðslu þar sem víðtæk niðurstaða er dregin af of litlum gögnum.

Tilgáta
Möguleg skýring á ferli eða fyrirbæri sem athuganir hafa leitt í ljós og unnt er að prófa.

Tilleiðsla
Ályktunarháttur sem byggist á athugunum eða reynslu og gerir niðurstöðuna líklega en tryggir hana ekki.

Ályktun
Rökhugsun sem leiðir frá forsendum eða gögnum að niðurstöðu.

Ógildi
Eiginleiki afleiðsluraka þar sem niðurstaðan getur verið ósönn þótt forsendurnar séu sannar.

Mótsagnarlögmálið
Rökfræðilögmál sem segir að staðhæfing og neitun hennar geti ekki báðar verið sannar á sama tíma og í sama skilningi.

Lögmálið um annað tveggja
Rökfræðilögmál sem segir að sérhver staðhæfing sé annaðhvort sönn eða ósönn.

Rökgreining
Mat á því hvort niðurstaða röksemdafærslu leiði af forsendunum eða njóti nægilegs stuðnings þeirra.

Nauðsynlegt skilyrði
X er nauðsynlegt skilyrði fyrir Y ef Y getur ekki verið satt nema X sé satt; sannleikur Y tryggir þá sannleika X.

Forsenda
Staðhæfing sem er lögð fram sem gögn eða ástæða til stuðnings niðurstöðu.

Rauð síld
Rökvilla útúrsnúnings þar sem afstaða andstæðings er hunsuð og athyglinni beint að öðru umræðuefni.

Staðhæfing
Setning sem hefur sannleiksgildi og er því annaðhvort sönn eða ósönn.

Strámaður
Rökvilla útúrsnúnings þar sem veikari eða afbökuð útgáfa af afstöðu andstæðings er hrakin í stað afstöðunnar sjálfrar.

Nægjanlegt skilyrði
X er nægjanlegt skilyrði fyrir Y ef sannleikur X tryggir sannleika Y.

Sannleiksgreining
Mat á því hvort staðhæfingar í röksemdafærslu séu sannar eða ósannar.

Algild játandi staðhæfing
Rökfræðileg staðhæfing sem segir að allir einstaklingar í einum flokki tilheyri einnig öðrum flokki.

Gildi
Eiginleiki afleiðsluraka þar sem formgerðin tryggir að niðurstaðan sé sönn ef forsendurnar eru sannar.

Heimildir

Aristotle. *Metaphysics*. In *Aristotle in 23 Volumes*. Translated by Hugh Tredennick. Cambridge, MA: Harvard University Press; London: William Heinemann Ltd., 1933, 1989. http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0052%3Abook%3D4%3Asection%3D1005b

Aristotle. *On Interpretation*. Translated by Jean T. Oesterle. Milwaukee: Marquette University Press, 1962. https://www.google.com/books/edition/On_Interpretation/vXbkAAAAMAAJ?hl=en&gbpv=1

Gillon, Brendan. "Logic in Classical Indian Philosophy." *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Updated March 10, 2021. https://plato.stanford.edu/archives/spr2021/entries/logic-india/

Gottlieb, Paula. "Aristotle on Non-contradiction." *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Updated March 6, 2019. https://plato.stanford.edu/archives/spr2019/entries/aristotle-noncontradiction/

Hume, David. (1748, 1777) 2011. *An Inquiry Concerning Human Understanding, and Concerning the Principles of Morals*. Project Gutenberg. https://www.gutenberg.org/files/9662/9662-h/9662-h.htm

MacFarlane, John Gordon. 2002. "Frege, Kant, and the Logic in Logicism." *The Philosophical Review* 111, no. 1: 25–65. doi:10.1215/00318108-111-1-25

Mark, Joshua J. "The Vedas." *World History Encyclopedia*. June 9, 2020. https://www.worldhistory.org/The_Vedas/

NASA. n.d. "NASA Spinoff." NASA Technology Transfer Program. Accessed June 24, 2021. https://spinoff.nasa.gov/

Plato. *Meno*. In *Plato Complete Works*. Edited by John M. Cooper. Indianapolis: Hackett Publishing Company, 1997.

Plato. *Phaedrus*. In *Plato Complete Works*. Edited by John M. Cooper. Indianapolis: Hackett Publishing Company, 1997.

Russell, Bertrand. 1912. *The Problems of Philosophy*. London: Williams and Norgate. https://www.google.com/books/edition/The_Problems_of_Philosophy/F3CABBiwm6wC?hl=en&gbpv=1

Smith, Robin. "Aristotle's Logic." *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Updated February 17, 2017. https://plato.stanford.edu/archives/fall2020/entries/aristotle-logic/

Spade, Paul Vincent, and Claude Panaccio. "William of Ockham." *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Updated March 5, 2019. https://plato.stanford.edu/archives/spr2019/entries/ockham/

Upprifjunarspurningar

5.1 Heimspekilegar aðferðir til að finna sannleikann

1. Hver er almenn framvinda díalektískrar rökræðu?
2. Hvað er staðhæfing?
3. Nefndu dæmi um staðhæfingu og neitun hennar.
4. Hvernig leiðir lögmálið um annað tveggja rökfræðilega af mótsagnarlögmálinu?

5.2 Rökfræðilegar staðhæfingar

5. Nefndu dæmi um skilyrðingu og tilgreindu hvaða skilyrði er nauðsynlegt og hvaða skilyrði er nægjanlegt.
6. Hvað er gagndæmi?
7. Skoðaðu skilyrðinguna „Ef þú gengur í rigningu verður skyrtan þín blaut." Nefndu hugsanlegt gagndæmi við hana.
8. Skoðaðu algildu játandi staðhæfinguna „Í öllum leikjum er sigurvegari og tapari." Nefndu gagndæmi við hana.

5.3 Röksemdafærslur

9. Hvað er röksemdafærsla?
10. Hverjir eru meginhlutar röksemdafærslu?

11. Skoðaðu röksemdafærsluna „Jori er með ofnæmi fyrir köttum og hundar eru bannaðir í fjölbýlishúsinu hennar; því á Jori ekkert gæludýr.“ Hverjar eru forsendurnar og hver er niðurstaðan? Hvaða orð gefa þær til kynna?
12. Útskýrðu muninn á rökgreiningu og sannleiksgreiningu röksemdafærslu.

5.4 Tegundir ályktana

13. Hvenær er afleiðsluröksemdafærsla gild og hvernig má prófa gildi hennar?
14. Útskýrðu tilleiðslu og hvernig hún er frábrugðin skýringarályktun.
15. Að hvaða leyti líkist ályktun frá einstökum tilvikum til alhæfingar ályktun frá fortíð til framtíðar?
16. Útskýrðu skýringarályktun og hvernig hún líkist tilleiðslu.

5.5 Óformlegar rökvillur

17. Hverjir eru fjórir meginflokkar óformlegra rökvillna?
18. Hver er munurinn á rökvillum óviðkomandi raka og rökvillum veikrar tilleiðslu?
19. Hvers vegna er skírskotun til tilfinninga varhugaverð í röksemdafærslu og af hverju telst hún rökvilla óviðkomandi raka?
20. Útskýrðu hvað rökvilla óréttmætrar forsendu er og nefndu dæmi.

Ítarefni

Russell, Bertrand. 1912. “The Value of Philosophy.” In *The Problems of Philosophy*, 237–250. London: Williams and Norgate. https://www.google.com/books/edition/The_Problems_of_Philosophy/F3CABBiwm6wC?hl=en&gbpv=1

6. KAFLI

Frumspeki

Mynd 6.1 Vera og verðandi. Með því að bera saman akarn og eik má varpa fram ýmsum frumspekilegum spurningum. Eru til frumorsakir? Hafa hlutir eðli? Þróast þeir eftir fyrirfram ákveðinni braut? (mynd: „Acorn“ eftir Shaun Fisher/Flickr, CC BY 2.0)

Yfirlit kaflans

- 6.1 Verund
- 6.2 Sjálfið og samsemd
- 6.3 Heimsfræði og tilvist Guðs
- 6.4 Frjáls vilji

Inngangur

Erfitt er að setja frumspeki einhlíta skilgreiningu. Ein einföld skilgreining er að hún sé sú grein heimspekinnar sem fæst við að greina hvað sé raunverulegt. Við fyrstu sýn kann að virðast undarlegt að skynsamt fólk verji tíma í að leita svars við spurningu sem virðist svo augljós. Við nánari athugun reynist þó alls ekki einfalt að skera úr um hvað sé raunverulegt.

Lítum á akarn. Eins og þú hefur líklega lært í líffræði getur eik vaxið úr akarni. Þegar akarn er borið saman við fullvaxna eik virðist þó vera um tvo gerólíka hluti að ræða. Hvernig getur eitthvað tekið slíkum breytingum og samt verið sami hluturinn?

Aristóteles varpar ljósi á hvernig akarn og eik geta falið í sér breytingu innan sömu verundar. Samkvæmt honum stefnir hver verund að tilteknu marki eða tilgangi. Gríska orðið telos merkir „endi“ – endir í merkingunni markmið eða takmark – og því er þetta sjónarmið markhyggjulegt. Hver verund hefur jafnframt sérstakt hlutverk (ergon) og með því stefnir hún að því marki sem henni er eiginlegt.

Eik vex úr akarni og nær smám saman fullum þroska. Aristóteles lýsir þessu verðandi sem hreyfingu frá megund til raungervingar. Það sem eikin er í fyllsta skilningi er þannig þegar fólgið sem möguleiki í akarninu og helst að baki breytingunni. Með greinarmuninum á megund og raungervingu má því skýra hvernig eitthvað breytist en varðveitir jafnframt stöðuga, undirliggjandi veru.

Frumspekin spannar þannig víðfeðmt svið og vekur fjölmargar spurningar.

- Hvað er raunverulegt?
- Hvað er vera?
- Er tilgangur með tilvist okkar?
- Hvað er sjálfið?
- Er Guð til?
- Hafa manneskjur – hvernig sem þær eru skilgreindar – frjálsan vilja?

Frumspekilegar spurningar marka sjaldnast lok rannsóknar; þær eru öllu heldur upphaf hennar. Í þessum kafla verða teknar til athugunar nokkrar einfaldar en innbyrðis tengdar spurningar sem vakna þegar leitað er skilnings á því sem er raunverulegt.

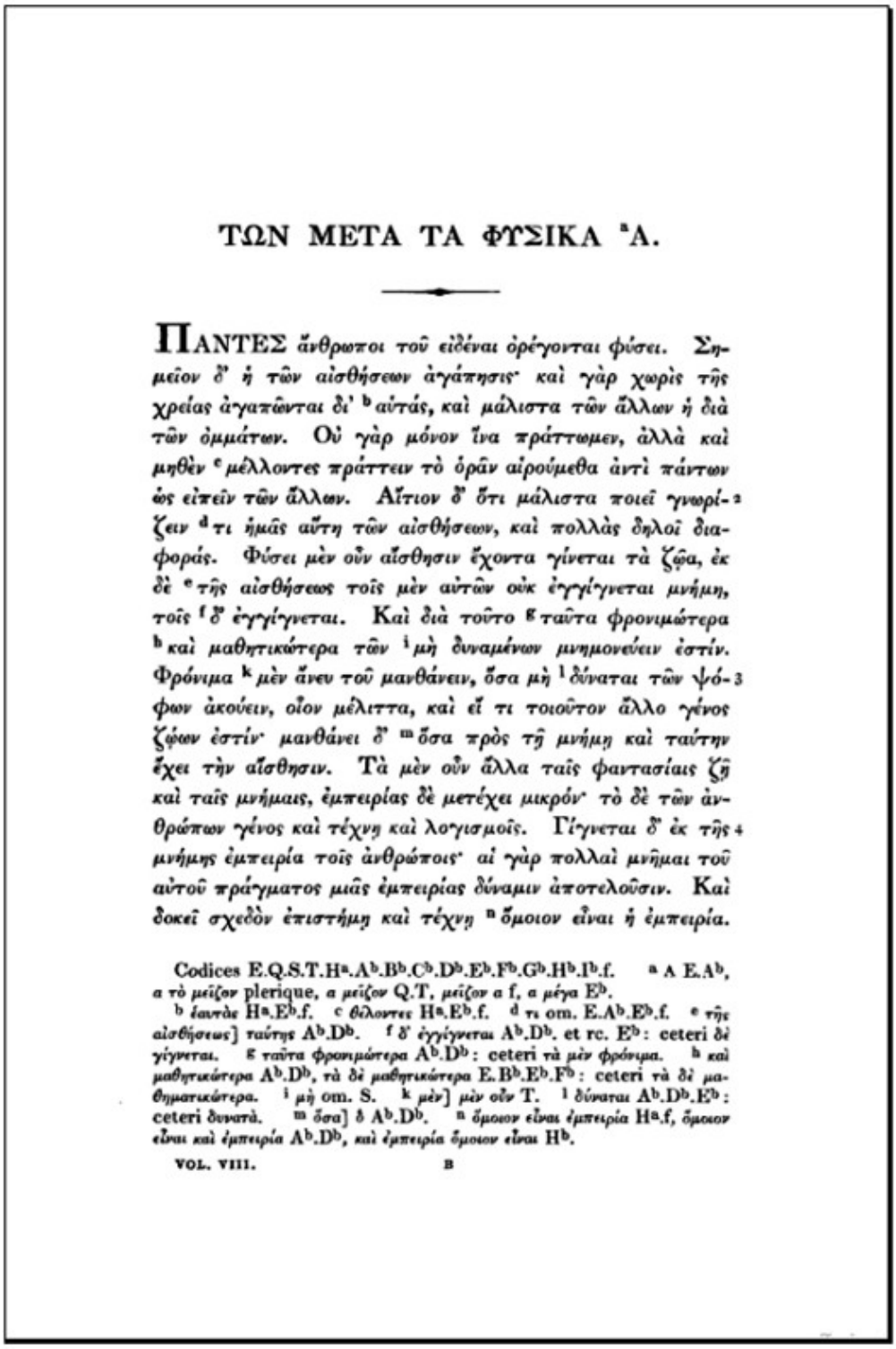

ΤΩΝ ΜΕΤΑ ΤΑ ΦΥΣΙΚΑ [a]Α.

ΠΑΝΤΕΣ ἄνθρωποι τοῦ εἰδέναι ὀρέγονται φύσει. Σημεῖον δ' ἡ τῶν αἰσθήσεων ἀγάπησις· καὶ γὰρ χωρὶς τῆς χρείας ἀγαπῶνται δι' [b]αὐτάς, καὶ μάλιστα τῶν ἄλλων ἡ διὰ τῶν ὀμμάτων. Οὐ γὰρ μόνον ἵνα πράττωμεν, ἀλλὰ καὶ μηθὲν [c]μέλλοντες πράττειν τὸ ὁρᾶν αἱρούμεθα ἀντὶ πάντων ὡς εἰπεῖν τῶν ἄλλων. Αἴτιον δ' ὅτι μάλιστα ποιεῖ γνωρί- 2
ζειν [d]τι ἡμᾶς αὕτη τῶν αἰσθήσεων, καὶ πολλὰς δηλοῖ διαφοράς. Φύσει μὲν οὖν αἴσθησιν ἔχοντα γίνεται τὰ ζῷα, ἐκ δὲ [e]τῆς αἰσθήσεως τοῖς μὲν αὐτῶν οὐκ ἐγγίγνεται μνήμη, τοῖς [f]δ' ἐγγίγνεται. Καὶ διὰ τοῦτο [g]ταῦτα φρονιμώτερα [h]καὶ μαθητικώτερα τῶν [i]μὴ δυναμένων μνημονεύειν ἐστίν. Φρόνιμα [k]μὲν ἄνευ τοῦ μανθάνειν, ὅσα μὴ [l]δύναται τῶν ψό- 3
φων ἀκούειν, οἷον μέλιττα, καὶ εἴ τι τοιοῦτον ἄλλο γένος ζῴων ἐστίν· μανθάνει δ' [m]ὅσα πρὸς τῇ μνήμῃ καὶ ταύτην ἔχει τὴν αἴσθησιν. Τὰ μὲν οὖν ἄλλα ταῖς φαντασίαις ζῇ καὶ ταῖς μνήμαις, ἐμπειρίας δὲ μετέχει μικρόν· τὸ δὲ τῶν ἀνθρώπων γένος καὶ τέχνῃ καὶ λογισμοῖς. Γίγνεται δ' ἐκ τῆς 4
μνήμης ἐμπειρία τοῖς ἀνθρώποις· αἱ γὰρ πολλαὶ μνῆμαι τοῦ αὐτοῦ πράγματος μιᾶς ἐμπειρίας δύναμιν ἀποτελοῦσιν. Καὶ δοκεῖ σχεδὸν ἐπιστήμῃ καὶ τέχνῃ [n]ὅμοιον εἶναι ἡ ἐμπειρία.

Codices E.Q.S.T.H[a].A[b].B[b].C[b].D[b].E[b].F[b].G[b].H[b].I[b].f. [a] A E.A[b], *a τὸ μεῖζον* plerique, *a μεῖζον* Q.T, *μεῖζον a* f, *a μέγα* E[b].
[b] *ἑαυτὰς* H[a].E[b].f. [c] *θέλοντες* H[a].E[b].f. [d] τι om. E.A[b].E[b].f. [e] *τῆς αἰσθήσεως*] ταύτης A[b].D[b]. [f] *δ' ἐγγίγνεται* A[b].D[b]. et rc. E[b]: ceteri *δὲ γίγνεται*. [g] *ταῦτα φρονιμώτερα* A[b].D[b]: ceteri *τὰ μὲν φρόνιμα*. [h] *καὶ μαθητικώτερα* A[b].D[b], *τὰ δὲ μαθητικώτερα* E.B[b].E[b].F[b]: ceteri *τὰ δὲ μαθηματικώτερα*. [i] *μὴ* om. S. [k] *μὲν*] *μὲν οὖν* T. [l] *δύναται* A[b].D[b].E[b]: ceteri *δυνατὰ*. [m] *ὅσα*] *ὃ* A[b].D[b]. [n] *ὅμοιον εἶναι ἐμπειρία* H[a].f, *ὅμοιον εἶναι καὶ ἐμπειρία* A[b].D[b], *καὶ ἐμπειρία ὅμοιον εἶναι* H[b].

VOL. VIII. B

Mynd 6.2 Heitið frumspeki er dregið af samnefndu riti Aristótelesar. Fyrsta setning verksins er gjarnan þýdd svo: „Allir menn þrá í eðli sínu að vita.“ Viðleitnin til að öðlast sem dýpstan og nákvæmastan skilning á veruleikanum er kjarni frumspekinnar. (mynd: „Aristotle: Metaphysica, first page in Immanuel Bekker’s edition, 1837.“ eftir Wikimedia, almannaeign)

6.1 Verund

NÁMSMARKMIÐ

Í lok þessa kaflahluta ættir þú að geta:

- Greina hvað telst verund.
- Útskýra muninn á einhyggju og fjölhyggju.
- Bera saman hugmyndir Aristótelesar og Platóns um form og verund.
- Bera saman kenningar um verund í gríska og indverska heimspeki.

Latneska orðið substantia, sem hér er þýtt sem verund, er gjarnan haft um þann grunnveruleika sem gerir hlut að því sem hann er. Sú trú að rétt beiting skynseminnar gæti afhjúpað leyndardóma alheimsins var útbreidd í fornöld. Meðal fyrstu viðfangsefna heimspekinga í Grikklandi og á Indlandi var því spurningin um undirstöðu veruleikans: Á hverju hvílir það sem við teljum raunverulegt og hvað er til óháð öðru?

Grundvallareðli: hið eina og hið marga

Eðlilegt er að hefja heimspekilega leit að hinu „raunverulega“ á því að spyrja hversu margt sé í raun til. Er undirstaða veruleikans ein eða margþætt? Spurningin kann að virðast undarleg, enda mætir okkur daglega mikill fjöldi ólíkra vera og hluta. Ef þú lítur í kringum þig og skoðar það sem virðist hvert öðru óháð er nærtækt að aðhyllast fjölhyggju, þá skoðun að margt sé raunverulegt. Sú hugmynd að veruleikinn sé í grundvallaratriðum einn, sem nefnist einhyggja, hefur þó einnig mikið aðdráttarafl.

Einhyggja

Ein elsta frumspekilega afstaðan er einhyggja. Í einföldustu mynd felur hún í sér að dýpsti grunnur veruleikans – hið raunverulega í fyllsta skilningi – sé einn. Svonefndir forsókratískir heimspekingar aðhylltust margir þessa hugmynd. Þeir voru uppi fyrir daga Sókratesar og að nokkru leyti á sama tíma og landsvæði, en frumspekikenningar þeirra voru engu að síður afar ólíkar. Meðal annars greindi þá á um hvað þessi eini veruleiki væri (sjá töflu 6.1).

Tafla 6.1. Einhyggjumenn fyrir daga Sókratesar

Tímabil	Heimspekingur	Hið eina er
um 624–547 f.Kr.	Þales frá Míletos	vatn
um 610–546 f.Kr.	Anaxímandros frá Míletos	hið óbundna
um 586–526 f.Kr.	Anaxímenes	loft
um 535–475 f.Kr.	Herakleitos frá Efesos	eldur
um 515–445 f.Kr.	Parmenídes frá Eleu	veran

Freistandi er að renna yfir svör einhyggjumannanna og hafna þeim þegar í stað; vatn virðist til dæmis augljóslega ekki vera hið eina sanna raunverulega. Heimspekingar á borð við Þales

frá Míletos færðu þó samkvæm og rökleg rök fyrir einhyggju. Þales hélt því fram að vatn væri sú verund sem allt annað grundvallaðist á.

Þales frá Míletos

Rannsóknir á heimspekingum fyrir daga Sókratesar eru vandasamar, því frumrit þeirra hafa víðast glatast. Varðveitt brot, lýsingar annarra heimspekinga og frásagnir sagnaritara veita okkur þó nokkra innsýn. Aristóteles er mikilvæg heimild um Þales og hefur eftir honum að „varanlega verundin sé vatn“; af því hafi Þales einnig ályktað að jörðin flyti á vatni (Frumspekin 983b20). Hvers vegna skyldi hann hafa komist að þessari niðurstöðu? Að sögn Aristótelesar byggði Þales á því að allt nærðist fyrir tilstilli vatns, að hiti tengdist því að vatn hyrfi og að allt lifandi þyrfti vatn. Athuganir af þessu tagi eru auðskiljanlegar: Hversu lengi getur manneskja lifað án vatns og hvað verður um plöntur í þurrkum? Vatn er sannarlega öllum lífverum nauðsynlegt.

Hugmyndalegar forsendur kenningarinnar eru athyglisverðar. Í fyrsta lagi gengur Þales út frá því að allt sem er eigi sér eina efnislega frumreglu. Í ljósi þess hvernig þessir hugsuðir skýrðu heiminn er skiljanlegt að þeir leituðu aðeins efnislegra orsaka, svo sem elds, vatns eða lofts. Í öðru lagi gerðu þeir aðeins ráð fyrir tveimur kostum: Vera væri annaðhvort til eða ekki. Ein grundvallarverund, til dæmis vatn, gæti því ekki orðið að annarri, til dæmis eldi; þar væri ekkert millibilsástand og ekkert eiginlegt verðandi. Af þessu leiddi að vera gæti hvorki orðið til né eyðst. Frumveran – hið raunverulegasta af öllu – hlyti að vera til og gæti ekki hætt að vera til (Aristóteles, Frumspekin 983b).

Kenning Þalesar um vatn sem hinn dýpsta veruleika er innbyrðis samkvæm: Rökin leiða ekki til mótsagnakenndra eða ósamrýmanlegra fullyrðinga. Aðferðin veitir skynseminni þó forgang fram yfir sterkar vísbendingar reynslunnar. Niðurstaðan er því sú að breyting, hreyfing og margbreytileiki – allt sem blasir við okkur í reynslunni – teljist ekki raunveruleg.

Fjölhyggja

Fjölhyggja er sú afstaða að grundvöllur veruleikans sé margþættur. Fjölhyggjumenn töldu hið raunverulega vera margt, en líkt og forsókratískir einhyggjumenn voru þeir ósammála um hvernig bæri að skilgreina hina mörgu grunnþætti veruleikans (sjá töflu 6.2).

Tafla 6.2. Fjölhyggjumenn fyrir daga Sókratesar

Tímabil	Heimspekingur	Hið marga er
um 500–428 f.Kr.	Anaxagóras	hreyfanlegir efnisbútar
um 494–434 f.Kr.	Empedókles	eldur, loft, vatn og jörð
um 5. öld f.Kr.	Leukippos	eindir (ódeilanlegar, eilífar efnisagnir)
um 460–370 f.Kr.	Demókrítos	eindir (ódeilanlegar, eilífar efnisagnir)

Eindahyggja er ein þeirra kenninga sem nútímalesendur kannast helst við, en hana má ekki rugla saman við frumeindakenningu nútímavísinda. Hjá Leukipposi og Demókrítosi er heitið dregið af gríska orðinu atomos, sem merkir „óskiptanlegt“ eða „ódeilanlegt“. Margbreytileiki reynsluheimsins verður til við hreyfingu ódeilanlegra einda. Lögun þeirra, stærð og hreyfing ráða því hvernig þær sameinast og skiljast að og mynda þannig hlutina sem við skynjum. Hinn ósýnilegi heimur eindanna er með öðrum orðum undirstaða hins sýnilega hversdagsheims lita, bragðs, lyktar og hljóða. Eindirnar eru sönn vera; sýnilegu hlutirnir eru það ekki.

Einhyggjumenn og fjölhyggjumenn virðast við fyrstu sýn eiga fátt sameiginlegt, en báðir hópar töldu sanna veru eilífa. Það sem væri raunverulegt héldist óbreytt; aðeins hið óraunverulega tæki breytingum. Af þessu leiðir þó sú ófullnægjandi niðurstaða að hvorki akarnið né eikin sé raunveruleg.

Eindahyggja í indverskri heimspeki

Indversk eindahyggja gerir einnig ráð fyrir óbreytanlegum frumverundum en gengur lengra í að skýra breytingar, til dæmis hvernig akarn verður að eik. Eitt elsta eindalíkanið er eignað heimspekingnum Acharya Kanad á sjöttu öld f.Kr. Samkvæmt þjóðsögu fékk hann hugmyndina þegar hann sá pílagríma dreifa hrísgrjónum og korni við hof. Eitt korn hafði lítið gildi, en mörg korn saman gátu orðið að máltíð. Á sama hátt taldi hann verurnar sem við sjáum samsettar úr ódeilanlegum ögnum, sem hann nefndi anu.

Önnur hefð, Nyāya-Vaiśeṣika, setti fram eindakenningu sem byggðist á tvennu: 1) að breytingar eigi sér stað innan hluta eða heilda og 2) kenningunni um frumefnin fimm (pañca mahābhūtas). Ólíkt grískri eindahyggju taldi þessi hefð að eindir bæru skynjanlega eiginleika á borð við bragð, lykt og lit og miðluðu þeim til hlutanna sem þær mynduðu. Chatterjee (2017) orðar þetta svo: „Jarðeind hefur lykt, vatnseind bragð, eldeind lit og lofteind snertingu sem sinn sérstaka eiginleika.“

Rökin fyrir þessum gerðum eindahyggju eru a priori, það er óháð reynslu. Með skírskotun til skynseminnar var því haldið fram að allir hlutir væru samsettir úr hlutum og að í grunninn hlytu þeir því að greinast í eilífar, kúlulaga og ódeilanlegar byggingareiningar. Hugmyndin um óendanlega röð skiptinga (anavasthā) fól í sér að hverjum hluta mætti ætíð skipta í smærri hluta. Skynsemin virtist hins vegar krefjast röklegrar endastöðvar þar sem ekki væri unnt að gera ráð fyrir enn smærri hluta (Chatterjee, 2017).

Demókrítos skýrði myndun heilda með tilviljanakenndum árekstrum einda. Nyāya-Vaiśeṣika-kerfið taldi hins vegar að eindir af líkri gerð sameinuðust fyrst í tvíeind (dyaṇuka) og síðan í þríeind (tryaṇuka). Þríeindirnar gætu því næst raðast saman með ýmsum hætti og myndað hlutina, eða heildirnar, sem við upplifum.

Verufræðileg viðhorf til verundar

Hingað til hefur verund verið skoðuð frá efnishyggjulegu sjónarhorni, með áherslu á þau áþreifanlegu efni – vatn, eld og eindir – sem mynda efnisheiminn. Umræðan hefur því að mestu verið bundin við eðlisfræðihyggju, þá afstöðu að raunveruleikinn sé allur efnislegur. Verufræði er víðtækari rannsókn á tilvist, veru og því sem er raunverulegt. Gríska orðið ontos

er lýsingarháttur sagnarinnar „að vera“ og merkir „vera“. Hvað telst vera og hvernig ber að flokka það sem til er?

Náttúruhyggja

Náttúruhyggja er í einföldustu mynd sú afstaða að merkingarbær rannsókn beinist að efnislegum fyrirbærum og lögmálunum sem um þau gilda. Hún hafnar því að skynsemin ein hafi þann forgang sem henni er oft veitt í frumspeki. Samkvæmt náttúruhyggju telst það eitt vera til sem tilheyrir náttúrunni og unnt er að rannsaka með reynslubundnum aðferðum. Forsendur, kenningar og spurningar sem ekki er unnt að styðja reynslurökum eru því útilokaðar úr rannsókninni.

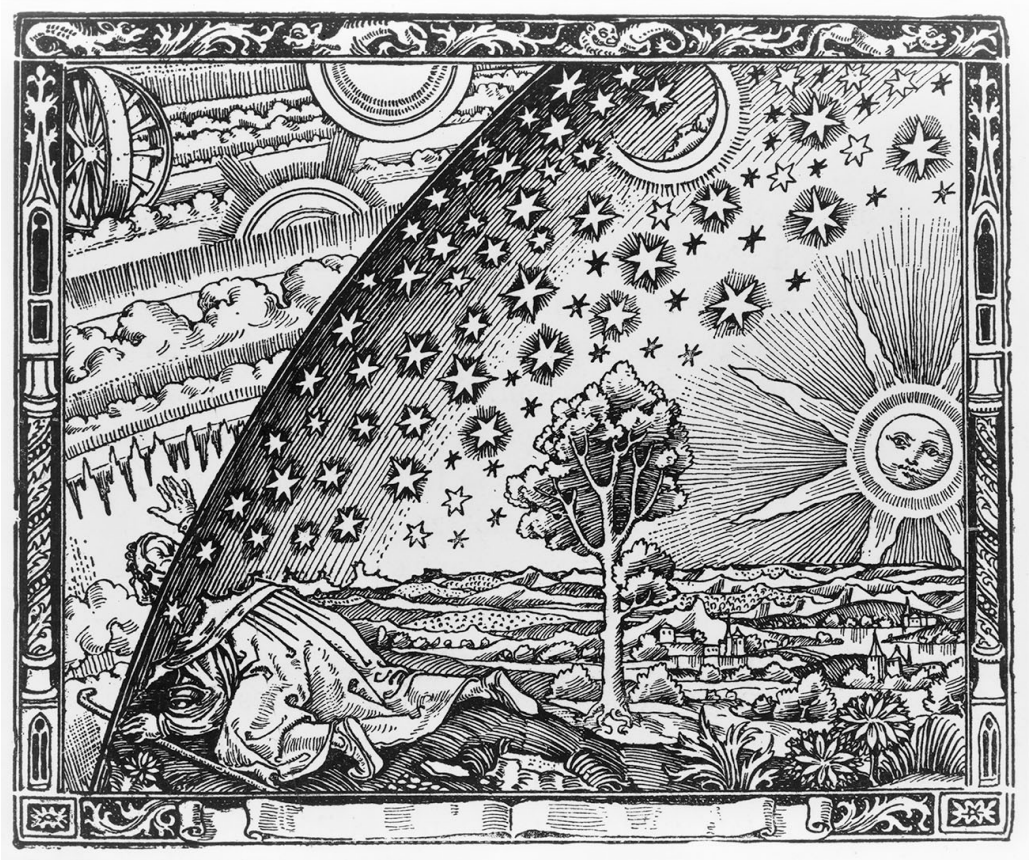

Mynd 6.3 Þessi myndrist birtist fyrst í L’atmosphère: météorologie populaire eftir Camille Flammarion (1888). Hún gefur til kynna að jafnvel himinhvolfið – það sem er ofan eða handan hins sýnilega heims – lúti gangverki og reglubundnum lögmálum sem vísindaleg rannsókn geti leitt í ljós. Þar birtist kjarninn í klassískri náttúruhyggju. (mynd: Camille Flammarion/Wikipedia, almannaeign)

Deilan milli yfirnáttúruhyggju, sem viðurkennir verur eða öfl handan náttúrunnar, og náttúruhyggju er jafngömul heimspekilegri rannsókn. Hún varð þó sérstaklega áberandi á nýöld, þegar framfarir á fjölmörgum fræðasviðum fylgdu aukinni áherslu á vísindalegar aðferðir og höfnun rökhugsunar sem byggðist einungis á a priori forsendum.

TENGSL

Í kaflanum um rökfræði og rökhugsun er fjallað nánar um þetta efni.

Hellislíkingin

Í sjöundu bók Ríkisins setur Platón fram hellislíkinguna. Þar eru fangar hlekkjaðir frá barnæsku þannig að þeir sjá aðeins skugga á hellisvegg og taka þá fyrir raunverulegar verur. Þeir rugla þannig sýnd saman við sannleika. Einn fanganna losnar óvænt og kemst að hellismunnanum, þar sem hann sér sólina – hina sönnu uppsprettu ljóss og, í líkingunni, þekkingar. Þegar augun venjast birtunni áttar hann sig á að eldur í hellinum lét hluti varpa skuggunum sem fangarnir töldu raunverulega. Skuggarnir eru ekki sönn vera heldur daufar eftirmyndir veruleikans. Frelsaður úr hlekkjunum skilur fanginn nú betur eðli veru og sannleika. Hann snýr aftur til að frelsa samfanga sína, en þeir hafna frásögn hans.

Mynd 6.4 Hellislíkingin (höfundarréttur: Rice University, OpenStax, með CC BY-NC-SA 4.0 leyfi)

Hugmynd Platóns um verund og frummynd

Fangarnir tóku skuggana fyrir raunveruleikann, en skuggar eru hverfulir og hverfa um leið og ljósgjafinn slokknar. Platón hélt því fram að leit að hinu raunverulega yrði því að ná handan skugganna til þess sem væri ekki aðeins til um stundarsakir. Hugmynd eða frummynd hlutar væri, ólíkt efnislegum skugga hans, hvorki háð hrörnun né breytingum.

Latneska orðið substantia, hér þýtt sem „verund“, vísar til þess grunnveruleika eða eðlis sem helst stöðugt undir tilfallandi eiginleikum hlutar. Magn, tími og staður geta til dæmis breyst án þess að eðli verundarinnar hverfi. Til að skýra hvað geri hlut að því sem hann er setti Platón fram óbreytanlega frummynd eða hugmynd sem undirliggjandi verund hans. Þar sem allt í reynsluheimi okkar tekur breytingum taldi hann að frummyndirnar, hin óbreytanlegu eðli hlutanna, gætu ekki verið í þessum heimi. Hann gerði því ráð fyrir sérstöku sviði þar sem engar breytingar ættu sér stað.

Frummyndaskýring Platóns hefur ákveðið innsæisgildi. Hvernig gætum við annars þekkt hluti af sömu tegund þrátt fyrir allan muninn á einstökum tilvikum hennar? Við vitum til dæmis hvað hundur er þótt spaníelar, púðluhundar og sækihundar séu ólíkir. Samkvæmt Platóni skýrist það af sameiginlegri frummynd hundsins, sem gerir okkur kleift að bera kennsl á hunda og skilja hvað felst í því að vera hundur.

Aristóteles um efni og form

Aristóteles, nemandi Platóns, var ósammála kennara sínum. Ef frummyndir væru til, spurði hann, hvernig gætu þær haft áhrif á einstaka hluti? Hvernig gæti óefnislegt form, sem sjálft er án efnis, valdið breytingum á efnislegum verum?

Vandinn verður enn ljósari þegar um er að ræða hugtök sem ekki verða auðveldlega færð undir eina merkingu eða hugmynd. Aristóteles benti á að „gott væri sagt á marga vegu“ (Siðfræði Níkomakkosar 1096a–b, í Adamson 2016, 232). Ein frummynd kann að virðast nægja til að skýra einfalt hugtak, en sú aðferð dugar síður fyrir víðfeðm hugtök á borð við hið góða. Aristóteles féllst á að greina mætti eðli hundsins, en taldi að gera yrði það með rannsókn einstakra tilvika. Hann lagði áherslu á athugun náttúrulegra fyrirbæra og greindi þau meðal annars eftir tegundum og ættkvíslum.

Ólíkt Platóni gerði Aristóteles ekki ráð fyrir frummyndum í sérstökum heimi. Í verkum frá mið- og síðskeiði sínu skýrði hann verund sem samsetningu efnis og forms. Formið er líkt hugmyndinni sem myndhöggvari hefur í huga: Það er hið stöðuga eðli eða markmið sem mótar hvert einstakt tilvik. Í dæmi um höggmynd er hugmynd myndhöggvarans formleg orsök, marmarinn efnisorsök og hæfni myndhöggvarans gerandaorsök. Tilgangsorsökin svarar loks spurningunni hvers vegna höggmyndin var gerð.

Sú kenning að verund sé samsett úr efni og formi nefnist efnis- og formhyggja. Gríska orðið hyle merkir „viður“, en er hér myndlíking fyrir grunnefniviðinn sem form mótar í hverju einstöku tilviki. Formið er ekki í sérstökum platonskum heimi heldur felst í hlutnum sjálfum og beinir þróun hans frá upphaflegri megund að fullri raungervingu. Form og tilgangur akarnsins gera því kleift að verða að voldugri eik. Sú breyting krefst bæði viðeigandi efnis og gerandaorsaka sem koma þroskaferlinu af stað og viðhalda því.

Mynd 6.5 Skólinn í Aþenu (mynd: breytt útgáfa af verkinu „The School of Athens by Raphael“ eftir Bradley Weber/Flickr, CC BY 2.0)

Afstaða Platóns og Aristótelesar birtist skýrt á mynd 6.5. Fjallað var um Skólann í Aþenu í inngangi að heimspeki, en hér skiptir samspil miðpersónanna tveggja mestu máli. Platón stendur vinstra megin við miðju og Aristóteles hægra megin. Platón bendir til himins og vísar þannig, í túlkun listamannsins, til frummyndakenningar sinnar. Frummyndirnar eru óbreytanlegar og hinn æðsti veruleiki; þær geta ekki tilheyrt hinum jarðneska heimi þar sem

allt tekur breytingum. Aristóteles beinir hendinni niður á við og leggur þar með áherslu á formið sem felst í hverjum efnislegum hlut. Hjá honum er hinn æðsti veruleiki í einstökum hlutum: Efnið breytist en formið helst.

Veltu þessu fyrir þér: Mikilvæg nýjung Aristótelesar fólst í áherslu hans á einstök tilvik. Platón taldi að ekkert einstakt tilvik gæti verið til án frummyndar, en Aristóteles að engin þekking á formi væri möguleg án einstakra tilvika. Að mati Platóns er fegurðin sjálf orsök þeirrar fegurðar sem við sjáum í blómum og andlitum. Aristóteles taldi aftur á móti að fegurð væri ekki til nema í fögrum hlutum, svo sem blómum og andlitum (Adamson 2016, bls. 231).

HLAÐVARP

Hlustaðu á hlaðvarpsþáttinn „Aristotle on Substance“ í þáttaröðinni The History of Philosophy without Any Gaps.

6.2 Sjálfið og samsemd

NÁMSMARKMIÐ

Í lok þessa kaflahluta ættir þú að geta:

- Beita vandamálinu um varanleika á sjálfið og samsemd.
- Gera grein fyrir vestrænum og austrænum guðfræðilegum viðhorfum til sjálfsins.
- Lýsa veraldlegum viðhorfum til sjálfsins.
- Lýsa hugar- og líkamsvandanum.

Nú mætti ætla að eindahyggja og markhyggja Aristótelesar hafi sameinast í frumukenningunni og þar með leyst samsemdarvandamál akarnsins og eikarinnar. Þroskamöguleikar bæði akarns og eikar felast í okfrumunni, þeirri frumu sem verður til þegar karlkynfruma og kvenkynfruma sameinast. Hún geymir erfðaefnið sem stýrir þroska lífverunnar og gerir henni kleift að rækja það hlutverk sem henni er ætlað.

Öll samsemdarvandamál verða þó ekki leyst með jafn einföldum hætti. Hugsum okkur að höfundur kaflans hafi alist upp í tilteknu húsi. Eftir margra ára ferðalög í hinu ævintýralega lífi heimspekingsins snýr hann aftur og kemst að því að húsið brann til grunna en var síðan endurbyggt nákvæmlega eins. Er þetta enn sama heimilið? Spurningar um samband samsemdar og varanleika eru meðal annars þessar:

- Getur hlutur breyst án þess að glata samsemd sinni?
- Ef svo er, hversu mikil breyting getur orðið án þess að hluturinn glati samsemd sinni?

Í þessum kaflahluta verða slíkar spurningar um sjálfið og samsemd teknar til athugunar.

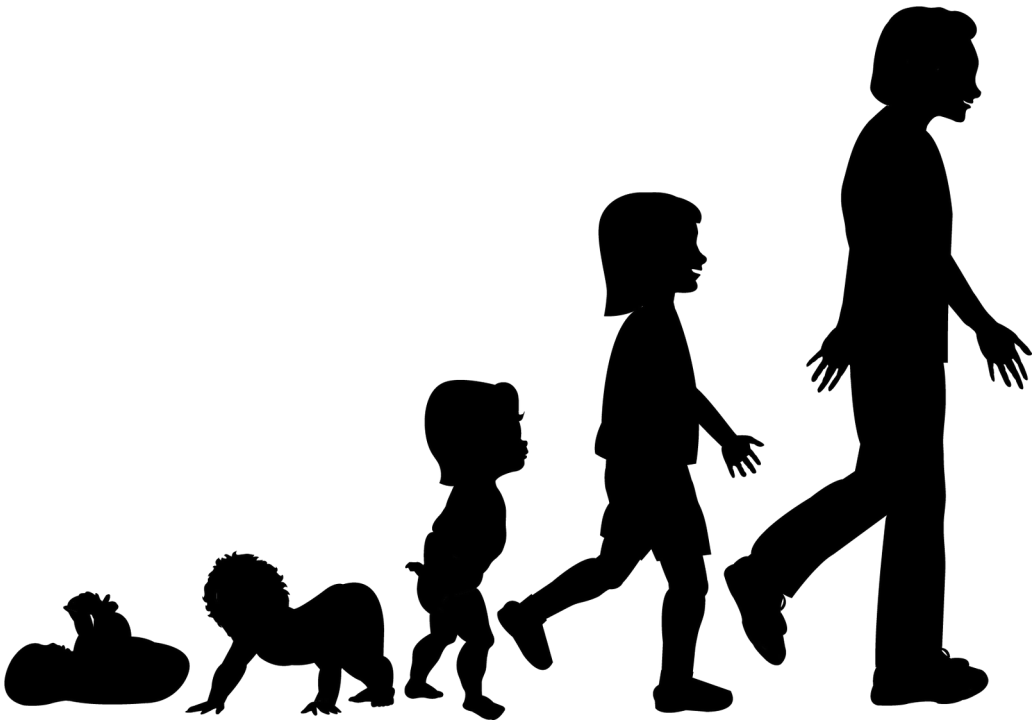

Mynd 6.6 Þegar við eldumst deyja frumur líkamans stöðugt og aðrar koma í þeirra stað. Útlit okkar getur líka breyst mikið, einkum í bernsku. Í hvaða skilningi erum við sama veran og fyrir 10 eða 20 árum? Þetta er sígild heimspekileg spurning. (tilvísun: Höfundarréttur Rice University, OpenStax, með CC BY-NC-SA 4.0 leyfi)

Skip Þeseifs

Hugleiddu eftirfarandi hugsunartilraun. Ímyndaðu þér tréskip hetjunnar Þeseifs. Fljótlega eftir sjósetningu þarf að endurnýja hluta þess, enda tærir sjórinn viðinn og slys geta orðið. Í algengri gerð tilraunarinnar líða þúsund ár og á þeim tíma er smám saman skipt um allan við skipsins. Nafnið helst óbreytt, en efniviðurinn er allur nýr. Í hvaða skilningi er þetta þá enn sama skipið? Við tengjum samsemd gjarnan við varanleika, en þverstæðan um skip Þeseifs reynir á það innsæi okkar.

Líkami okkar þroskast frá okfrumu til fullorðinsára á meðan frumur deyja og aðrar myndast úr efnum sem við fáum með fæðu, vatni og úr umhverfinu. Erum við þá sama veran og fyrir tíu eða tuttugu árum? Hvað gerir okkur að þeim sem við erum og hvert er eðli okkar? Hér verða skoðuð svör úr veraldlegum jafnt sem trúarlegum hugmyndakerfum.

SKRIFAÐU EINS OG HEIMSPEKINGUR

Horfðu á myndbandið „Metaphysics: Ship of Theseus“ úr þáttaröðinni Wi-Phi Philosophy. Þar eru kynntar fimm mögulegar lausnir á hugsunartilrauninni. Veldu eina þeirra og færðu rök fyrir því að hún sé álitlegust. Sýndu jafnframt hvernig kostir hennar vega þyngra en mótbárurnar án þess að leiða þær hjá þér.

Gyðing-kristin viðhorf til sjálfsins

Í gyðing-kristnum og ýmsum öðrum trúarhefðum er algengt að líta á sálina sem hið raunverulega sjálf. Í vestrænni hugsun má meðal annars rekja þá hugmynd til Platóns og frummyndakenningar hans. Sálin leysir vandann um skip Þeseifs vegna þess að hún helst hin sama frá upphafi lífsins þótt efniviður líkamans endurnýist. Hún tryggir þannig samfellu einstaklingsins og er jafnvel talin lifa áfram eftir dauðann.

Kristnar hugmyndir um sál og samsemd urðu fyrir sterkum áhrifum frá verufræði Aristótelesar, einkum fyrir milligöngu Tómasar frá Akvínó. Akvínó tók upp kenningu Aristótelesar um samsetningu efnis og forms en lagaði hana að kristinni heimsmynd. Þegar rit Aristótelesar urðu aftur aðgengileg á Vesturlöndum í kjölfar krossferðanna mótaði Akvínó með þeim heimspekilegan valkost við þá platónsku kristni sem ríkti á hans tíma. Hann átti þannig stóran þátt í endurreisn aristótelískrar hugsunar á Vesturlöndum.

Í ritinu Vera og eðli greinir Akvínó á milli nauðsynlegrar veru, sem á sér enga orsök, og tilfallandi veru, sem sækir tilvist sína til annars. Aristóteles hafði sett fram hugmyndina um frumorsök eða óhreyfðan hreyfara; Akvínó samsamaði hann Guði kristninnar. Guð er þá hin nauðsynlega vera sem veldur tilvist tilfallandi vera og ákvarðar eðli þeirra og tilgang. Hann er handan breytinga og fullkomlega raungerður. Með orðfæri Aristótelesar býr engin óraungerð megund í Guði: Hann er hrein raungerving og þar með nauðsynleg vera.

Guð, hið æðsta góða og hinn æðsti sannleikur, er jafnframt talinn gefa sjálfinu tilgang. Heimsmyndin er markhyggjuleg: Heimurinn lýtur skipan og sagan stefnir að lokamarki sínu, eschaton. Fylgjendur hefðarinnar líta yfirleitt á hið guðlega sem persónulegt og umhyggjusamt afl sem hafi tekið þátt í mannkynssögunni til að koma tilgangi sínum til leiðar. Þótt kenningar greini á um einstök atriði er þeim sem lifir góðu lífi samkvæmt vilja Guðs heitið eilífu samfélagi við hið guðlega.

HUGSAÐU EINS OG HEIMSPEKINGUR

Horfðu á samtal við Timothy Pawl um eilíft líf í PBS-þáttaröðinni Closer to the Truth: „Imagining Eternal Life“.

Er eilíft líf eftirsóknarvert? Ef engar breytingar geta orðið á himnum hlýtur himnaríki, dvalarstaður ódauðlegra sálna, að vera utan tímans. Hvernig væri að vera til í eilífu núi? Pawl heldur því fram í myndbandinu að tími hljóti samt að vera hluti eilífðarinnar og að hreyfing frá megund til raungervingar verði að geta átt sér stað. Hvernig getur slík breyting orðið innan eilífðar?

Viðhorf hindúisma og búddisma til sjálfsins

Í hindúahefðum er atman heiti á sjálfinu. Orðið atman er úr sanskrít og er meðal annars þýtt sem eilíft sjálf, andi, eðli, sál eða andardráttur (Rudy 2019). Vestrænar trúarhefðir líta gjarnan á sálina sem afmarkaðan einstakling: Hún verður til og lifir síðan að eilífu. Atman er hins vegar talið eilíft án upphafs, þótt atman endurholdgist í ólíkum líkömum. Andlegt markmið er að þekkja atman og öðlast þannig moksha, lausn undan hringrás endurholdgunar.

Brahman

Hindúahefðir skilja brahman með ólíkum hætti. Sumar lýsa því sem afli sem ber uppi allt sem er, en aðrar líta á einstök goð sem birtingarmyndir brahman. Til að losna úr hringrás endurholdgunar þarf einstaklingurinn að gera sér grein fyrir að atman er brahman og lifa í samræmi við dharma, þá breytni sem helgiritin mæla fyrir um, og gæta að karma, afleiðingum athafna sinna. Sameining atman og brahman er ræktuð með jóga, hugleiðslu, helgisiðum og öðrum andlegum iðkunum.

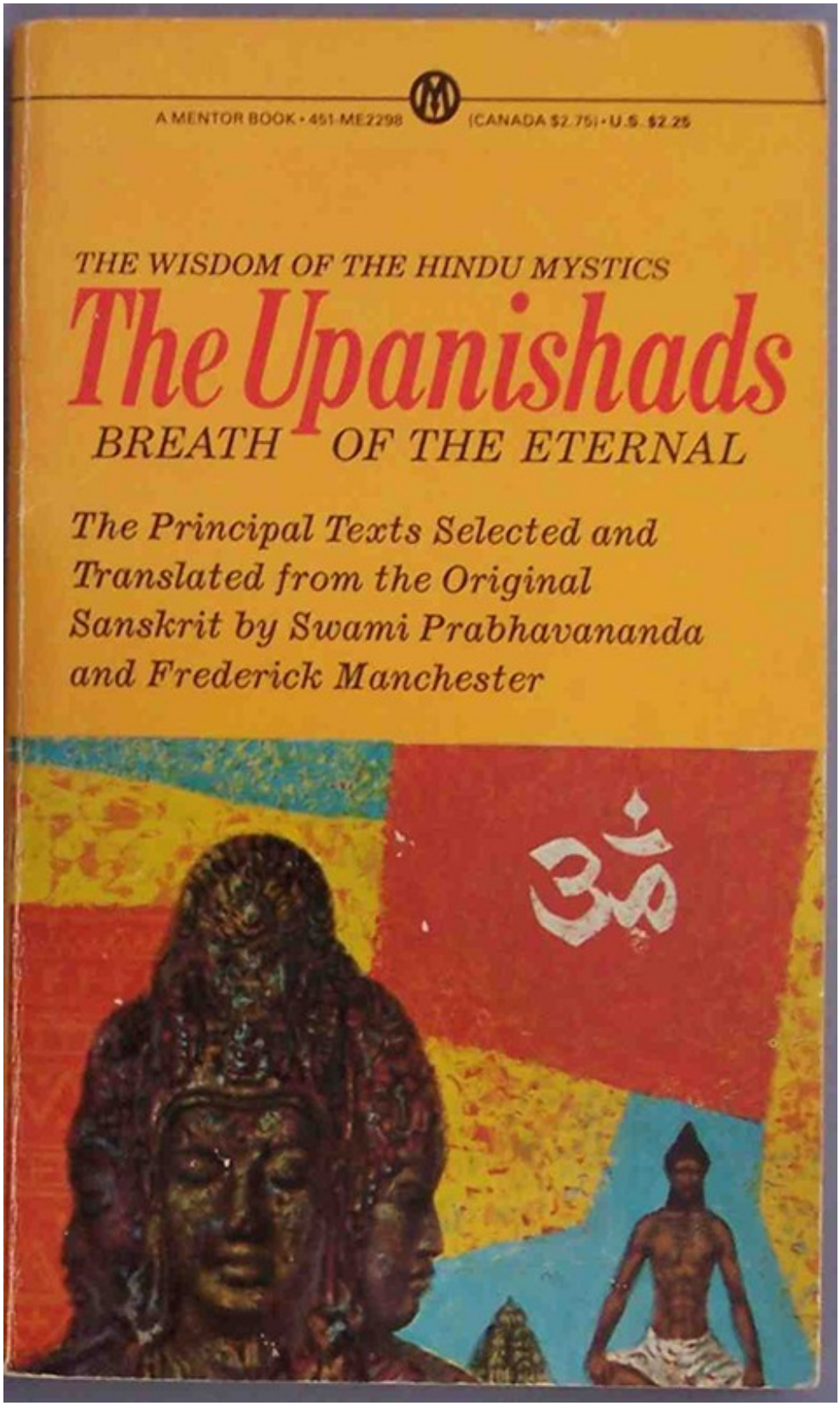

Mynd 6.7 Upanishad-ritin eru helgirit hindúa. (mynd: „upanishads“ eftir Dr Umm/Flickr, CC BY 2.0)

Búdda hafnaði hugmyndinni um brahman og setti fram aðra sýn á heiminn og leiðina til lausnar. Næst verður samband atman, sjálfsins, og brahman, veruleikans, tekið til athugunar.

Kenningin um háða tilurð

Búddísk heimspeki hafnar hugmyndinni um eilífa sál. Kenningin um háða tilurð, sem er grundvallarkenning búddisma, byggist á því að orsakatengsl séu milli atburða fortíðar, nútíðar og framtíðar. Það sem við gerðum áður er hluti af því sem nú gerist og mótar jafnframt það sem síðar verður.

Kenningin um háða tilurð (einnig nefnd gagnháð tilurð) er útgangspunktur búddískrar heimsmyndar. Samkvæmt henni tengjast ekki aðeins allir menn heldur öll fyrirbæri öllum öðrum fyrirbærum. Allir hlutir verða fyrir áhrifum af öðrum hlutum og eru jafnframt háðir þeim. Tilveran er net gagnháðra tengsla. Í þessu kerfi er hvorki frumorsök né óhreyfður hreyfari. Þar er heldur ekkert sjálf — að minnsta kosti ekki sjálf í vestrænum skilningi (O'Brien 2019a).

Kenning búddisma um ekki-sjálf (anatman)

Eitt af sérkennum búddisma er hugmyndin um anatman, eða ekki-sjálf. Hér er hafnað sjálfi sem er skilgreint með frumspekilegum hugtökum á borð við verund eða altak. Vestrænar hefðir gera gjarnan ráð fyrir sjálfstæðri veru sem er skýrt aðgreind frá öðrum verum. Í búddisma er „ég-ið" hins vegar hverfult.

HLAÐVARP

Hlustaðu á hlaðvarpsþáttinn „Graham Priest on Buddhism and Philosophy" úr þáttaröðinni Philosophy Bites.

Þjáning og lausn

Í búddisma leiðbeina göfugu sannindin fjögur iðkandanum á leið til lausnar. Fyrsta sannindið, sem oft er vitnað til, segir að lífið einkennist af dukkha — þjáningu eða ófullnægju.

Fyrsta tegundin, dukkha-dukkha, er þjáning í venjulegum skilningi: líkamlegur eða andlegur sársauki. Til að skilja dukkha til fulls þarf þó einnig að greina tvær aðrar merkingar. Viparinama-dukkha er frumspekileg þjáning sem sprettur af hverfulleika allra hluta. Í þeirri merkingu verður dukkha til þegar við heimtum varanleika af því sem er í eðli sínu óvaranlegt og þráum að vera okkar haldist óbreytt. Samkhara-dukkha er loks sú þjáning sem leiðir af gagnháðu eðli alls sem er.

Ef aðeins er miðað við fyrstu merkingu „þjáningar" er búddisma stundum lýst þannig: „Lífið er þjáning; græðgi veldur þjáningu; þjáningunni lýkur þegar við hættum að vera gráðug; leiðin til þess er að fylgja hinum svokallaða áttfalda vegi" (O'Brien 2019b). Nákvæmari skilningur á dukkha í þessu samhengi verður hins vegar að ná til allra þriggja merkinga þjáningar.

Annað göfuga sannindið segir að orsök þjáningar sé tanha, þorsti eða löngun í það sem getur ekki veitt okkur varanlega fullnægju. Við bindum sjálfið við efnislega hluti, hugtök og hugmyndir. Slík viðloðun á að svala lönguninni en magnar hana þess í stað og aðskilur sjálfið frá öðrum. Hún fær okkur jafnframt til að missa sjónar á hverfulleika sjálfsins og alls annars.

Þriðja göfuga sannindið kennir að leiðin til uppljómunar, nirvana, felist í því að sleppa takinu á löngunum. Þegar löngunin stöðvast lýkur jafnframt dukkha.

Fjórða sannindið byggist á því að gott líf krefjist breytni, ekki aðeins réttrar hugsunar. Með því að fylgja hinum áttfalda vegi getur einstaklingurinn hagað líkama, huga og máli í samræmi við dharma.

MYNDBAND

Göfugu sannindin fjögur

Myndskeiðið er úr BBC Radio 4-þáttaröðinni A History of Ideas. Stephen Fry flytur textann og Nigel Warburton samdi handritið.

Göfugu sannindin fjögur

Samsöfnin fimm

Hvernig upplifir sjálfið, atman, heiminn og fetar leiðina til lausnar? Búddísk heimspeki lýsir fimm samsöfnum, skandhas, ferlum skynjunar og hugsunar sem mynda reynslu okkar af heiminum.

1. Form (rupa): samsafn efnis, það er líkaminn.
2. Kennd (vedana): tilfinningaleg og líkamleg skynjun.
3. Skynjun (samjna): hugsun og úrvinnsla skynupplýsinga; „þekking sem tengir saman“.
4. Hugarmótun (samskara): hvernig hugsanir mótast í venjur, tilhneigingar, skap, vilja, hlutdrægni, áhugamál og fleira. Fjórða samsafnið tengist karma, enda spretta margar athafnir okkar af þessum þáttum.
5. Vitund (vijnana): meðvitund um og næmi fyrir hlut án hugtakavæðingar.

Þótt talað sé um að sjálfið noti samsöfnin er það ekki talið stöðug og varanleg verund sem liggi ferlunum til grundvallar. Samsöfnin eru síbreytileg söfn þátta í gagnháðum heimi.

Veraldlegar hugmyndir um sjálfið

Í guðfræði er samfella sjálfsins skýrð með sálinni. Veraldlegir fræðimenn hafna þeirri skýringu og hafa sett fram ýmsar aðrar skilgreiningar á sjálfinu. Nokkrar þeirra verða skoðaðar hér á eftir.

Knippiskenning

Skoski heimspekingurinn David Hume (1711–1776) var meðal fyrstu áhrifamiklu hugsuða vestrænnar hefðar sem settu fram veraldlega kenningu um sjálfið. Hann mótaði afstöðu sína í viðbrögðum við kenningum raunhyggjumanna um verund og þekkingu. John Locke (1632–1704) hafði í Ritgerð um mannlegan skilning lýst verund sem „einhverju, ég veit ekki hverju“. Þótt við getum ekki vitað hvað verund er í sjálfu sér taldi Locke reynsluna benda til að eitthvað hlyti að standa undir eiginleikum hlutar og bera þá uppi. Heitið er dregið af latneska orðinu substantia, „það sem stendur undir“.

Snúum aftur að akarninu og eikinni. Þrátt fyrir muninn á einstökum trjám eigum við ekki í vandræðum með að bera kennsl á eik. Þau virðast eiga sameiginlegt eðli, eitthvað sem gerir hverja eik að eik. Líkt og rótarkerfi trés stendur þessi sameiginlegi grunnur undir einstökum tilvikum þess. Heimspekingar hafa nefnt slíkan grunn verund.

Hume hafnaði hugmyndinni um stöðuga og varanlega verund. Svar hans við spurningunni „Hvað er sjálfið?“ sýnir að það sem virðist vera einn hlutur þarf ekki að hvíla á einni óbreytanlegri verund. Sjálfið er hvorki platónsk frummynd né aristótelísk samsetning efnis og forms heldur síbreytilegt knippi skynjana. Í Ritgerð um mannlegt eðli lýsir Hume því sem safni ólíkra skynjana sem taka hver við af annarri með óskiljanlegum hraða og eru í stöðugu flæði og hreyfingu (1. bók, IV. hluti).

Að mati Humes er hið stöðuga sjálf sem við teljum okkur finna ekkert annað en síbreytileg hughrif. Hugurinn tengir þau saman vegna líkingar þeirra, reglubundinnar raðar og þeirrar ásýndar orsakatengsla sem röðin skapar. Samfellan stafar því ekki af varanlegu sjálfi heldur af starfsemi hugans, sem Hume líkir við leikhús þar sem skynjanir birtast, líða hjá, koma aftur, svífa burt og blandast saman með óendanlega fjölbreyttum hætti (Hume 1739, 252).

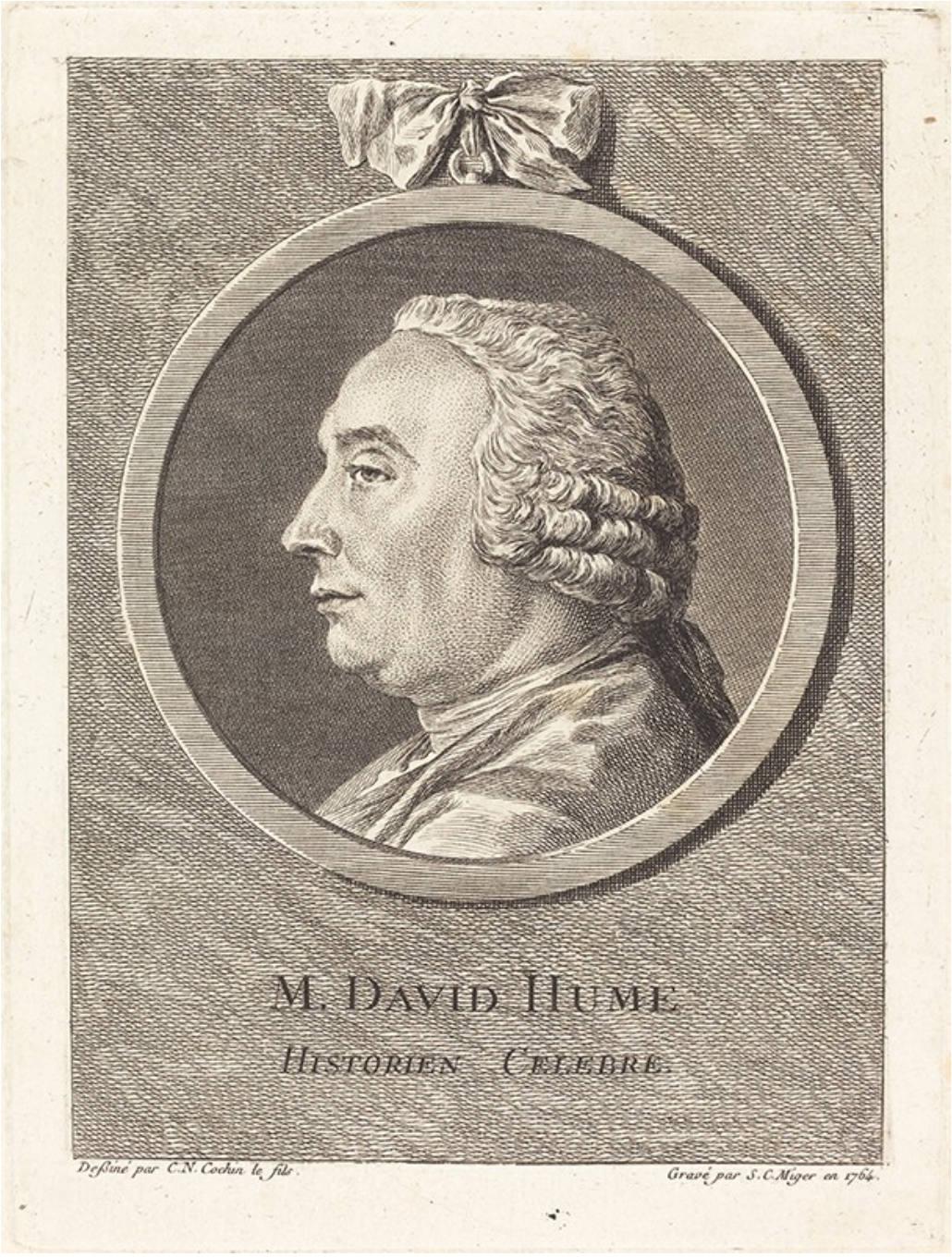

Mynd 6.8 David Hume (1711–1776) leiddi breska raunhyggju að rökréttum endimörkum hennar. Immanuel Kant sagði Hume hafa vakið sig af „kreddublundi“. (mynd: „M. David Hume, 1764“ eftir Simon Charles Miger, byggð á verki Charles-Nicolas Cochin II/National Gallery of Art, almenningseign)

Hvaða kenningu um sjálf og verund ættum við að samþykkja? Gríska verundarkenningar og guðfræðilegar sálarkenningar skýra hvernig eiginleikar geta tilheyrt einum og sama hlut. Verund eplis gerir til dæmis lit þess, bragð og staðsetningu að eiginleikum tiltekins hlutar fremur en ósamstæðu safni eiginleika. Knippiskenningin skýrir hins vegar hlutinn án þess að gera ráð fyrir dularfullri frummynd eða „einhverju sem ég veit ekki hvað er“. En hvernig skýrum við þá eigin samsemd án varanlegrar sálar?

Mannfræðileg sjónarmið

Mannfræðileg sjónarmið beina athyglinni að þeim menningarlegu og félagslegu forsendum sem hugmyndir um sjálfið hvíla á. Í vestrænni hugsun er sjálfið gjarnan skýrt aðgreint frá öðrum og gert ráð fyrir að það haldist eitt og hið sama í tímans rás. Ýmsar aðrar menningarheiðir draga úr þessum aðskilnaði eða hafna honum. Afríska hugtakið ubuntu lýsir til dæmis mennsku sem verður ekki slitin úr tengslum við aðra. Nguni-málsháttur inn „umuntu ngumuntu ngabantu“ er gjarnan þýddur: „Manneskja verður manneskja fyrir tilstilli annarra“ (Gade 2011). Orðið ubuntu er úr zúlú, en skyld hugtök finnast víða frá sunnanverðri Afríku til Tansaníu, Kenía og Alþýðulýðveldisins Kongó. Mannfræðileg nálgun rannsakar þannig hvernig sjálf og menning móta merkingu í sameiningu.

Hugurinn sem sjálf

Margir heimspekingar, bæði innan og utan Vesturlanda, hafa samsamað sjálfið huganum. En hvað er hugurinn? Einhyggjumaður kann að svara að hugurinn sé heilinn. Ef svo er, hvernig skýrir líffræðileg starfsemi meðvitundina? Ef hugurinn er hins vegar óefnislegur en líkaminn efnislegur vaknar önnur spurning: Hvernig geta svo ólíkar verundir haft orsakaáhrif hvor á aðra? Þetta er hugar–líkamsvandinn. Hér verða nokkur heimspekileg svör við honum skoðuð.

Eðlisfræðihyggja

Framfarir í taugavísindum og skyldum greinum gera nærtækt að skýra hugann að fullu sem starfsemi heilans. Eðlisfræðihyggja gengur út frá því að allt sem til er sé efnislegt, þótt deilt sé um hvað nákvæmlega teljist efnislegt. Meginrök hennar eru að ekkert óefnislegt geti haft efnisleg áhrif.

HUGSAÐU EINS OG HEIMSPEKINGUR

Hlustaðu á hlaðvarpsþáttinn „David Papineau on Physicalism“ úr þáttaröðinni Philosophy Bites.

Beindu athyglinni að hugsunartilrauninni um þekkingu Mary. Hún er í stuttu máli á þessa leið:

Mary er vísindakona sem sérhæfir sig í taugalífeðlisfræði lita. Hún hefur aðeins lifað í svart-hvítu umhverfi en þekkir allar efnislegar staðreyndir um liti. Hugsum okkur að hún komi inn í herbergi þar sem hún sér liti í fyrsta sinn. Lærir hún þá eitthvað nýtt? Eðlisfræðihyggjumaður virðist þurfa að svara „nei“. Ertu sammála því? Hvernig myndir þú rökstyðja svarið?

John Locke og persónusamsemd

Locke skilgreindi persónusamsemd ekki með líkamlegri samfellu heldur samfellu meðvitundarinnar. Minningar okkar og geta til að ígrunda þær mynda þessa sálfræðilegu samfellu. Í Ritgerð um mannlegan skilning segir Locke (vitnað í Gordon-Roth 2019) að persóna sé hugsandi og vitsmunaleg vera. Hún búi yfir skynsemi og ígrundun og geti litið á

sjálfa sig sem sama hugsandi hlutinn á ólíkum tímum og stöðum. Locke skýrði hugmyndina með hugsunartilraun. Hugsum okkur að minningum prins og skósmiðs sé víxlað. Þá myndum við segja að prinsinn væri orðinn skósmiðurinn og skósmiðurinn prinsinn. Það sem gerir okkur að tilteknum einstaklingum getur því ekki verið líkaminn einn.

MYNDBAND

John Locke um persónusamsemd

Myndskeiðið er úr BBC Radio 4-þáttaröðinni A History of Ideas. Gillian Anderson flytur textann og Nigel Warburton samdi handritið.

John Locke um persónusamsemd

Vandinn um meðvitund

Christof Koch (2018) segir meðvitund vera allt sem við upplifum. Dæmi hans eru lag sem situr fast í höfðinu, sláandi tannpína og ást foreldris til barns. Þegar við lýsum meðvitund vísum við ósjálfrátt til reynslu í fyrstu persónu. Í tannpínu felst bæði sjálf verkjaupplifunin og vitund okkar um að við upplifum verkinn. Sjálfsskoðun og kenningar byggðar á fyrstu persónu geta því gefið lifandi lýsingar á hinum huglægu eiginleikum reynslunnar, svonefndum finningum (qualia).

Fullnægjandi kenning um meðvitund þarf ekki aðeins að skýra hvað meðvitund er heldur einnig hvernig hún varð til og hvers vegna hún er til. Hvaða áhrif hefur hún?

HLAÐVARP

Hlustaðu á hlaðvarpsþáttinn „Ted Honderich um eðli meðvitundar“ úr þáttaröðinni Philosophy Bites.

René Descartes og tvíhyggja

Tvíhyggja skýrir hugann með því að gera ráð fyrir tvenns konar veruleika. Platón taldi óefnislegar frummyndir raunverulegar en viðurkenndi jafnframt efnislega hluti. Aristóteles hafnaði aðskildum frummyndaheimi og taldi formið felast í efninu sjálfu. Hvernig getur tvíhyggja þá skýrt hugann og meðvitundina?

MYNDBAND

Tvíhyggja hugar og líkama

HEIMSPEKI – Hugurinn: tvíhyggja hugar og líkama [HD]

Verundartvíhyggja gerir ráð fyrir tveimur grundvallarveruleikum sem hvorugur verður smættaður í hinn og báðir þurfi til að skýra sjálfið. Hugur og líkami eru því ekki sama verundin. René Descartes (1596–1650) setti fram áhrifamikla gerð kenningarinnar í Hugleiðingum um frumspeki frá 1641. Þar nefnir hann hugann res cogitans, hinn hugsandi hlut, og líkamann res extensa, hinn rúmtakandi en hugsunarlausa hlut. Samsemd einstaklingsins fólst að hans mati í hinum hugsandi hlut; sjálfið eða hugurinn var eilífur.

Mynd 6.9 Æ, vesalings Jórik. Í Hamlet eftir Shakespeare heldur Hamlet á höfuðkúpu hirðfífilsins, látins félaga síns frá bernsku, og harmar dauða hans. Augnablikið fær Hamlet til að íhuga hverfulleika tilverunnar. En hvað er það nákvæmlega sem upplifir tilveruna? Hvað er sjálfið? (mynd: „Hamlet with Yorick's skull" eftir Henry Courtney Selous/Wikimedia, almenningseign)

Atferlishyggja

Atferlishyggja hafnar hugmyndinni um sjálfstæðan huga sem miðlæga stjórnstöð. Í stað þess að byggja kenningar á ósýnilegum hugarástandum lýsir hún mannlegri virkni með staðhæfingum um sýnilega hegðun (Palmer 2016, 122). Afbrigði kenningarinnar eru þó ólík. Strangir atferlishyggjumenn neita að hugarástand sé yfirleitt til. Hófsamari atferlishyggjumenn útiloka hvorki huga né andlega atburði en telja að kenningar um mannlega starfsemi verði að byggjast á hegðun.

Áður en þú hafnar þessu viðhorfi skaltu staldra við og íhuga hversu sennilegt það er. Þekkjum við í raun nokkurn tíma huga annarrar manneskju? Nokkuð er til í þeirri hugmynd að við verðum að reiða okkur á hegðun þegar við reynum að þekkja eða skilja „hinn". En ef þú ert með tannpínu og þekkir þær finningar (qualia) sem henni fylgja, svo sem sársauka, bólgu og pirringi, eru þessar skynjanir þá meira en athafnir? Og hvað um upplifunina sem fylgir upplifuninni?

6.3 Heimsfræði og tilvist Guðs

NÁMSMARKMIÐ

Í lok þessa kaflahluta ættir þú að geta:

- Lýsa markhyggjurökum og siðferðisrökum fyrir tilvist Guðs.
- Gera grein fyrir heimsfræði hindúa og rökum með og móti tilvist hins guðlega.
- Útskýra verufræðileg rök Anselms fyrir tilvist Guðs.
- Greina muninn á rökfræðilega vandanum og sönnunarvandanum um hið illa.

Önnur meginspurning frumspekinnar varðar heimsfræði, rannsókn á skipan veruleikans. Hvernig skýrum við þá reglu sem birtist í orsakatengslum, tilfallandi verum, hreyfingu og breytingum? Heimsfræðileg rök leitast einkum við að sýna fram á röklega nauðsynlega frumorsök sem skýri þessa skipan. Um árþúsundir hafa ólíkir menningarheimar samsamað slíkan frumhreyfil eða frumorsök guðlegri veru handan hins sýnilega heims. Hér verða skoðuð ýmis rök fyrir tilvist Guðs og tilraunir heimspekinga til að samræma hana tilvist hins illa.

Markhyggjurök fyrir tilvist Guðs

Markhyggjurök draga ályktun um tilvist hönnuðar af þeirri skipan og því markmiði sem virðast fólgin í veruleikanum. Þau vísa meðal annars til flókins skipulags lífvera, reglunnar á mælikvarða alheimsins og þeirrar staðreyndar að skipan virðist yfirleitt vera til.

Hönnunarrök Tómasar frá Akvínó

Leiðirnar fimm Tómasar frá Akvínó fela meðal annars í sér markhyggjurök fyrir tilvist Guðs sem byggjast á þeirri skipan sem reynslan sýnir okkur. Hönnunarrök hans má setja fram á þessa leið:

1. Hlutir sem skortir þekkingu hafa tilhneigingu til að stefna að markmiði.

2. Þessir hlutir stefna að marki annaðhvort fyrir tilviljun eða vegna hönnunar. Það er augljóst að það er ekki fyrir tilviljun. Hlutir sem skortir þekkingu stefna að marki vegna hönnunar.
   A. Það er augljóst að það er ekki fyrir tilviljun.
   B. Hlutir sem skortir þekkingu stefna að marki vegna hönnunar.
3. Ef hlut er stýrt að marki, krefst það stjórnunar af einhverri veru sem býr yfir vitsmunum (t.d. örin sem bogmaðurinn stýrir).
4. Þess vegna er til einhver vitsmunavera sem stýrir öllum náttúrulegum hlutum að marki sínu. Þessi vera er þekkt sem Guð.

Mynd 6.10 Tómas frá Akvínó setti fram markhyggjurök fyrir tilvist Guðs og byggði þau á þeirri eðlislægu hönnun sem hann taldi búa í veruleikanum. (mynd: „Saint Thomas Aquinas, c. 1450“, Rosenwald Collection/National Gallery of Art, almenningseign)

Hönnunarrök í líffræði

Rök Tómasar lifa enn góðu lífi og vekja áfram harðar deilur. Það á ekki síst við um hönnunarrök í líffræði. William Paley (1743–1805) hélt því fram að hin flókna gerð, skipan og markmið náttúrunnar yrðu ekki skýrð með tilviljun einni saman; gera yrði ráð fyrir skapara.

Paley líkir skipulagi alheimsins við gangverk úrs. Hugsum okkur að þú finnir gamalt vasaúr á strönd, opnir það og sérð tannhjól, gorma og aðra hluta vinna saman. Þegar úrið er trekkt sýnir gangverkið tímann. Þar sem allir hlutarnir vinna saman að þessu skýra markmiði væri ótrúverðugt að úrið hefði orðið til án hönnuðar.

Lítum næst á flókna gerð mannsaugans. Ef skipulag úrsins réttlætir ályktun um úrsmið telur Paley að skipulag augans réttlæti á sama hátt ályktun um hönnuð þess. Hið sama gildi um allt í náttúrunni sem sýnir reglu og markmið. Þar sem skipulag heimsins er svo umfangsmikið og flókið hljóti hönnuðurinn að vera guðlegur: Guð hljóti að vera til.

Hönnunarrökin eru oft sett fram sem tilleiðslurök:

1. Í öllum hlutum sem reynslan sýnir að séu hannaðir finnum við jafnframt hönnuð.
2. Alheimurinn ber með sér reglu og hönnun.
3. Samkvæmt fyrstu forsendu hlýtur alheimurinn því að eiga sér hönnuð.
4. Hönnuður alheimsins er Guð.

HUGSAÐU EINS OG HEIMSPEKINGUR

Lestu „Fínstillingarrökin fyrir tilvist Guðs“ eftir Thomas Metcalf.

Metið rökin og mótrökin í greininni. Hver þeirra eru sterkust og hvers vegna?

Siðferðisrök fyrir tilvist Guðs

Önnur rök fyrir tilvist Guðs byggjast á meta-siðfræði og boðandi siðfræði. Huglæg gildi ráðast af afstöðu einstaklings eða menningar og móta það sem þar telst leyfileg breytni. Hlutlæg gildi eiga hins vegar að gilda um alla siðferðisgerendur óháð afstöðu þeirra. Siðferðisrök fyrir tilvist Guðs gera ráð fyrir að slík hlutlæg gildi séu til.

Ef hlutlæg gildi eru til vaknar spurningin hvaðan gildi þeirra komi. Eitt svar er að þau grundvallist á Guði. Röksemdafærsluna má setja fram með forsendum og niðurstöðu á þessa leið:

1. Ef hlutlæg gildi eru til hlýtur eitthvað að grundvalla hlutlægt gildi þeirra.
2. Guð er grundvöllur alls gildis, þar á meðal hlutlægra gilda.
3. Hlutlæg gildi eru til.
4. Þess vegna er Guð til.

Röksemdafærslan vekur þó frekari spurningar. Veltur siðferðilegt rétt og rangt á Guði? Er siðferðið tjáning hins guðlega eða stendur það sjálfstætt gagnvart guðlegu valdi? Greinin „Siðferðisrök fyrir tilvist Guðs“ í Stanford Encyclopedia of Philosophy veitir yfirlit og frekari heimildir.

SKRIFAÐU EINS OG HEIMSPEKINGUR

Horfðu á „Guð og siðferði: 2. hluti“ eftir Stephen Darwall.

Rök Darwalls fyrir sjálfstæði siðferðisins má setja fram á þessa leið:

1. Guð þekkir siðferði best (1:44).
2. Guð veit hvað er okkur fyrir bestu (2:12).
3. Guð hefur vald yfir okkur (2:48).

Hvernig hrekur Darwall niðurstöðuna? Hvaða rök færir hann fram og hvar í röksemdafærslunni koma þau inn? Hvað má læra af aðferð hans um það hvernig rök eru hrakin? Getur þú sjálf eða sjálfur hrakið rök Darwalls?

Byrjaðu á að afmarka niðurstöðuna. Í heimspeki er niðurstaða sjaldnast endastöð; hún er upphaf frekari rannsóknar. Greindu síðan bæði yfirlýstar og óorðaðar forsendur og skýrðu hvernig þær eiga að styðja niðurstöðuna.

Verufræðileg rök fyrir tilvist Guðs

Verufræðileg rök fyrir tilvist Guðs komu frá Anselm (1033–1109), ítölskum heimspekingi og munki sem síðar varð erkibiskup í Kantaraborg. Trú á Guð var almennt talin sjálfsögð á hans tíma, en Anselm hafði bæði sjálfur glímt við efa og séð hann hjá öðrum. Hann vildi því sanna tilvist Guðs með svo óhrekjandi rökum að jafnvel staðfastur vantrúarmaður yrði að viðurkenna niðurstöðuna.

Sönnun Anselms er a priori: Hún byggist ekki á reynslu eða skynjun. Líkt og rúmfræðileg sönnun leiðir hún niðurstöðu af fyrirfram gefnum forsendum. Anselm byrjar á að skilgreina lykilhugtakið Guð sem „veru sem ekkert æðra verður hugsað“. Síðan setur hann fram tvö meginatriði:

1. Þegar við tölum um Guð, hvort sem við staðhæfum eða neitum tilvist hans, hugsum við um „veru sem ekkert æðra verður hugsað“.
2. Bæði trúaðir og vantrúaðir hafa hugmyndina um Guð í huga sér og skilja því hugtakið.

Anselm greinir næst á milli þess sem er aðeins til í huganum og þess sem er bæði til í huganum og veruleikanum. Hvort er æðra? Hugsum okkur málverk. Áður en það er málað er það aðeins hugmynd listamannsins; fullgert er það bæði hugmynd og efnislegt listaverk. Að mati Anselms er málverkið sem er til með báðum hætti æðra en hugmyndin ein.

Þá má setja fram þriðja meginatriðið:

3. Það er æðra að vera til bæði í huganum og veruleikanum en aðeins í huganum.

Sérðu nú hvert Anselm stefnir með rökunum?

- **A.** Guð er samkvæmt skilgreiningu vera sem ekkert æðra verður hugsað (1. forsenda).
- **B.** Það er æðra að vera til bæði í huganum og veruleikanum en aðeins í huganum (3. forsenda).
- **C.** Guð hlýtur því að vera til bæði í huganum (2. forsenda) og í veruleikanum.
- **D.** Guð er með öðrum orðum ekki aðeins hugtak í huganum heldur einnig veruleiki utan hans.

Mynd 6.11 Sönnun Anselms fyrir tilvist Guðs er byggð upp eins og stærðfræðileg sönnun: hún leiðir frá skilgreiningu á hugtakinu „Guð“ að þeirri niðurstöðu að Guð hljóti að vera til. (mynd: „S. Anselme, évêque de Cantorbéry“, úr Les Images De Tous Les Saincts et Saintes de L'Année, eftir Jacques Callot/Metropolitan-listasafnið, almenningseign)

Heimsfræði hindúa

Ein helstu rök fyrir tilvist Guðs í hindúahefðum byggjast á þeim heimsfræðilegu skilyrðum sem þurfa að vera fyrir hendi svo karma virki. Eins og fram kemur í inngangi að heimspeki og fyrr í þessum kafla má skilja karma sem orsakalögmál sem tengir athafnir og afleiðingar. Samkvæmt kenningunni um gagnháða tilurð eykur skaðleg breytni neikvæðni í náttúrunni; með því að skaða aðra sköðum við jafnframt sjálf okkur. Karmísk skuld og ávinningur góðra

verka fylgja sjálfinu um endurfæðingarhringinn, samsara. Markmiðið er lausn sálarinnar úr þeim hring.

Viðhald lögmáls karma

Orsakalögmál karma má hugsa sér án guðdóms. Erfiðara er þó að skýra án hans hvernig karmíska orsakakeðjan geti verið svo skipuleg að hún leiði til réttlátra afleiðinga. Rök fyrir tilvist Guðs út frá karma má því setja fram á þessa leið:

1. Ef karma er raunverulegt verður eitthvert afl eða vera að tryggja að karmísk skuld og laun skili réttlátum afleiðingum.
2. Uppspretta karmísks réttlætis verður að vera meðvitaður gerandi sem getur komið reglu á öll karmísk tengsl fortíðar, nútíðar og framtíðar.
3. Karmískt réttlæti er til.
4. Því hlýtur meðvitaður gerandi, sem getur komið reglu á öll karmísk tengsl, að vera til.
5. Þess vegna er Guð til.

Efnisheimurinn sem birting guðlegrar vitundar

Þessi trúarlega heimsfræði sameinar í hindúískri hugsun afbrigði siðferðisraka og hönnunarraka. Án guðlegs hönnuðar virðist erfitt að réttlæta þá siðferðilegu og heimsfræðilegu skipan sem kenningin gerir ráð fyrir.

Rök hindúa gegn tilvist Guðs

Mīmāmsā-hefðin setur fram ein helstu rök hindúisma gegn tilvist Guðs. Samkvæmt þessum forna skóla eru Vedaritin eilíf en eiga sér engan höfund. Heimsfræðileg rök og markhyggjurök voru talin ófullnægjandi; megináherslan var þess í stað á rétta breytni.

Vandinn um hið illa

Vandinn um hið illa ögrar hefðbundnum rökum fyrir tilvist Guðs, einkum hönnunarrökunum, því hann virðist gefa til kynna galla annaðhvort á skipan heimsins eða hönnuði hans. Hvernig getur umhyggjusamur og algóður Guð verið til þegar heimurinn geymir svo mikið illt? Einfalt svar er að kenna frjálsum siðferðisgerendum en ekki Guði um hið illa. Sumir heimspekingar tala fremur um vandann um þjáningu, því þá beinist athyglin að sjálfri staðreynd þjáningarinnar en ekki aðeins siðferðilegri ábyrgð.

Rökfræðilegi vandinn um hið illa

David Hume gagnrýndi ekki aðeins hefðbundin rök fyrir tilvist Guðs heldur margar af grunnhugmyndum heimspekinnar. Hann setur vandann þannig fram: Viti Guð af þjáningu og vilji stöðva hana en geti það ekki, er hann ekki almáttugur. Geti hann stöðvað hana og vilji það en viti ekki af henni, er hann ekki alvitur. Viti hann af henni og geti stöðvað hana en vilji það ekki, er hann ekki algóður. Tilvist hins illa réttlætir því að minnsta kosti ekki trú á umhyggjusaman skapara.

Sönnunarvandinn um hið illa

Sönnunarvandinn um hið illa tekur mið af þeirri þjáningu sem raunverulega er til og spyr hversu líklegt sé að algóð guðleg vera leyfði svo mikla og alvarlega þjáningu. William Rowe setti fram áhrifamikla gerð röksemdarinnar:

1. Til eru dæmi um mikla þjáningu sem almáttug og alvitur vera hefði getað komið í veg fyrir án þess að fórna meiri gæðum eða leyfa jafnslæmt eða verra illt.
2. Alvitur og algóð vera myndi koma í veg fyrir alla mikla þjáningu sem hún gæti, nema það kostaði meiri gæði eða leiddi til jafnslæms eða verra ills.
3. Þess vegna er engin almáttug, alvitur og algóð vera til (Rowe 1979, 336).

Vestræn guðstrúarsvör við vandanum um hið illa

Margir guðstrúarmenn hafa svarað bæði rökfræðilega vandanum og sönnunarvandanum um hið illa. Ein elsta kristna vörnin er frá heilögum Ágústínusi. Í anda nýplatónskrar verufræði hélt hann því fram að algóður Guð gæti ekki leitt hið illa inn í tilveruna. Hið illa væri ekki sjálfstæður veruleiki heldur skortur á hinu góða. Það væri því ekki rök gegn tilvist Guðs heldur sýndi þvert á móti nauðsyn hans. Hér leiða forsendur óháðar reynslu, a priori, til niðurstöðu sem við fyrstu sýn, prima facie, stríðir gegn innsæi.

Afrískt sjónarhorn á vandann um hið illa

Hér að framan hefur vandinn um hið illa miðast við Guð sem er almáttugur, algóður og alvitur. Ef slíkur Guð skapaði allt virðist erfitt að samræma gæsku hans við tilvist hins illa. Fjölbreyttar afrískar heimspekihefðir bjóða annan útgangspunkt: Hvað verður um vandann ef ábyrgð á hinu illa er ekki lögð á skapara alheimsins? Þegar Guð gegnir ekki hlutverki skapara alls hverfur sú sérstaka krafa að samræma sköpun hins illa gæsku hans.

Í jórúbaheimspeki er ábyrgð á hinu illa hvorki lögð á Guð né eingöngu á menn, heldur einnig á „andlegar verur aðrar en Guð“ (Dasaolu og Oyelakun 2015). Þessar verur nefnast Ajogun, eru sagðar dreifðar um alheiminn og hver þeirra tengist tilteknum misgjörðum. Þegar þessi heimsfræðilegi rammi breytist fær hið illa jarðbundnari merkingu: Það er ekki fyrst og fremst synd eða brot gegn eilífum skapara heldur eyðing lífs og athöfn eins siðferðisgeranda sem skaðar annan.

Ágústínus skýrði hið illa sem skort á hinu góða og þar með ekki sjálfstæðan veruleika. Jórúbísk frumspeki gengur lengra og telur andstæðu góðs og ills röklega nauðsynlega til þess að bæði hugtökin verði skiljanleg.

6.4 Frjáls vilji

NÁMSMARKMIÐ

Í lok þessa kaflahluta ættir þú að geta:

- Skilgreina frjálsan vilja.
- Útskýra muninn á löghyggju, frelsishyggju og samrýmishyggju.

Tilvist hins illa virðist benda til að menn hafi frjálsan vilja, en hugmyndin um frumhreyfil eða almáttuga guðlega veru getur ógnað þeirri niðurstöðu. Í daglegu lífi finnst okkur við yfirleitt vera frjáls og við teljum okkur geta greint frjálsa athöfn frá athöfn sem er þvinguð. En sannar frelsistilfinningin að frelsi sé raunverulega til?

Í sumum skemmtigörðum aka börn litlum bílum sem virðast hafa inngjöf, bremsu og stýri. Gúmmíkantar eða falin stálbraut tryggja þó að bíllinn víki aldrei af fyrirfram ákveðinni leið. Barninu finnst það velja stefnuna, en sú lifandi upplifun sannar ekki að valið hafi í raun verið frjálst. Sýnir tilfinning okkar fyrir frelsi þá endilega að athafnir okkar séu frjálsar?

Skilgreining frelsis

Til að nálgast þessar spurningar verða fyrst skoðaðar tvær ólíkar skilgreiningar á frelsi.

Getan til að gera annað

Nærtæk skilgreining á frelsi er þessi: „Siðferðisgerandi er frjáls þá og því aðeins að hann hefði getað gert annað.“ Þetta nefnist lögmál annarra möguleika (PAP). Athöfn telst þá frjáls ef gerandinn hefði getað valið aðra athöfn eða ákveðið að aðhafast ekkert. Í mörgum réttarkerfum ber sá sem er þvingaður til verks ekki fulla sök á því.

Ein mótbára við PAP varðar stöðu okkar sem efnislegra vera undirorpinna náttúrulögmálum. Við ákveðum hvorki fallhraða okkar þegar við stökkvum í laug né kraft þyngdaraflsins ef við lendum á maganum. Slíkt ræðst af náttúrulögmálum. Erum við þá eins og barnið í skemmtigarðsbílnum og stöndum aldrei frammi fyrir raunverulegum valkostum? Ef svo er virðist frelsið, og þar með ein forsenda ábyrgðar, hverfa.

Félagsmótun og skilyrðing samfélagsins vekja svipaða spurningu. Draga lærð viðmið og gildi úr getu okkar til að gera annað? Getur lögmál annarra möguleika átt við þegar val okkar er ávallt mótað af ytri áhrifum?

Getan til að gera það sem maður vill

Harry G. Frankfurt hafnaði því að frelsi fælist fyrst og fremst í getu til að gera annað. Hann taldi það fremur felast í að geta gert það sem maður raunverulega vill (1971). Hugsum okkur að geimvera hóti að eyða jörðinni nema þú borðir dýrindis pítsu frá uppáhaldsstaðnum þínum. Þú getur ekki með góðu móti valið annað, en þig langar jafnframt í pítsuna. Þú hefur því bæði fyrsta stigs vilja til að borða hana og annars stigs vilja til að vilja það sem aðstæður krefjast. Samkvæmt Frankfurt getur athöfnin talist frjáls vegna þess að vilji þinn á báðum stigum er samhljóða athöfninni.

Frelsishyggja

Í umræðu um frjálsan vilja merkir frelsishyggja frumspekilegt frelsi, ekki stjórnmálastefnu. Frelsishyggjumaður telur að frjálsar athafnir ráðist ekki að fullu af ytri orsökum. Við getum því mótað stefnu lífs okkar með eigin gerðum. Tilvistarsinnar bæta við að eðli okkar verði til í vali okkar.

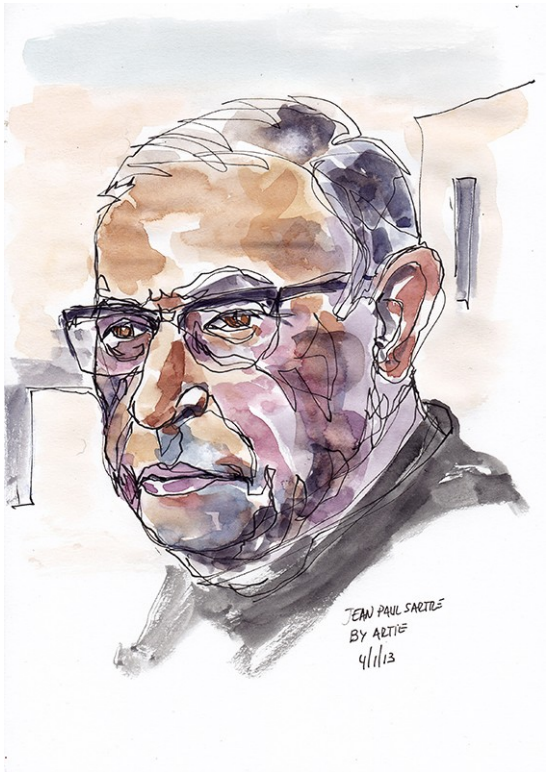

Mynd 6.12 Dæmdur til að vera frjáls. Jean-Paul Sartre (1905–1980) var leiðandi tilvistarsinni. Hann lýsti frelsinu sem fordæmingu: vegna frjáls vilja bæri maðurinn ábyrgð á öllum athöfnum sínum. (mynd: „Jean Paul Sartre for PIFAL“ eftir Arturo Espinosa/Flickr, CC BY 2.0)

Margir frelsishyggjumenn samþykkja skilgreiningu lögmáls annarra möguleika (PAP): Við erum frjáls þá og því aðeins að við hefðum getað gert annað á sama tíma.

Ýmsar mótbárur hafa verið færðar gegn þessu. Taugavísindatilraunir Benjamins Libet hafa meðal annars verið túlkaðar þannig að heilinn valdi og ákvarði margar athafnir áður en við upplifum meðvitaða ákvörðun.

MYNDBAND

Libet-tilraunin: Er frjáls vilji aðeins blekking?

Myndskeiðið er úr BBC Radio 4-þáttaröðinni A History of Ideas. Harry Shearer flytur textann og Nigel Warburton samdi handritið.

Libet-tilraunin: Er frjáls vilji aðeins blekking?

Löghyggja

Andstæðan við frumspekilega frelsishyggju er löghyggja. Löghyggjumaður telur að siðferðisgerendur séu ekki óháðir ytri orsökum og að athafnir þeirra hefðu ekki getað orðið aðrar. Athöfn X á tíma T hlýtur því að eiga sér stað.

Orsakalokun efnisheimsins

Ein rök fyrir löghyggju byggjast á almennu orsakalögmáli. Baron d'Holbach (1723–1789) benti á í Kerfi náttúrunnar að menn, líkt og allar aðrar náttúrulegar verur, lytu lögmálum alheimsins. Samkvæmt hinni svokölluðu hörðu löghyggju hans eru athafnir okkar ekki á valdi okkar; við getum ekki sloppið undan orsakatengslunum sem fylgja því að vera hluti heimsins.

Orsakabundin ákvörðun fortíðarinnar

Önnur rök fyrir löghyggju beina sjónum að áhrifum fortíðarinnar. Hversu mjög mótar fyrri reynsla ákvarðanir þínar nú? Orðasambönd á borð við „ég læt ekki blekkjast aftur" og „ég verð að læra af mistökunum" endurspegla þennan orsakamátt. Fortíðin þrengir að minnsta kosti svið þeirra möguleika sem standa okkur til boða í nútíðinni.

Áhrif fortíðarinnar takmarkast ekki við persónulega reynslu. Félagsleg og efnahagsleg staða getur til dæmis ráðið miklu um hvaða athafnir við teljum okkur heimilar. Ralph Waldo Emerson orðaði þetta svo að við tækjum gjarnan „mal hefðarinnar" á bak án þess að kanna hvað væri í honum.

Mikilvægur greinarmunur í umræðu um löghyggju varðar samrýmishyggju. Ósamrýmishyggjumenn telja frjálsan vilja og löghyggju ekki geta farið saman og draga því í efa að við getum borið siðferðisábyrgð á athöfnum sem við stjórnum ekki. Samrýmishyggjumenn telja hins vegar að frelsi geti samræmst löghyggju. Þeir hafna gjarnan lögmáli annarra möguleika og styðjast fremur við skilning Frankfurts: Athöfn getur verið frjáls ef hún samræmist æðri vilja gerandans, jafnvel þótt ytri aðstæður útiloki aðra kosti.

William James (1842–1910) setti fram ólöghyggju, þá skoðun að ekki séu allir atburðir fyrirfram ákvarðaðir. Hvað ef einhver áhrif í orsakakeðjunni eru óorsökuð? Þá fylgja atburðir ekki allir hver af öðrum eins og fallandi dómínókubbar. Jafnvel í heimi sem er að miklu leyti lögbundinn gæti óorsökuð athöfn því verið möguleg. Val þitt, vonir og athafnir sem verðskulda lof eða last væru þá ekki aðeins afleiðing ytri orsaka. Þau gætu raunverulega verið þín.

HUGSAÐU EINS OG HEIMSPEKINGUR

Horfðu á myndbandið „

Frumspekingar rannsaka frelsi undan orsakaákvörðun en siðfræðingar frelsi undan þvingun. Andstæðuhyggja gerir kleift að greina þessar ólíku spurningar í stað þess að láta þær renna saman. Sinnott-Armstrong lýsir niðurstöðunni sem eins konar vopnahléi. Hvaða rök styðja þessa lausn á vandanum um frjálsan vilja og hvaða rök mæla gegn henni?

Samantekt

6.1 Verund

Latneska orðið substantia, sem þýtt er „verund“, vísar oft til grunnveruleikans sem stendur undir tilfallandi eiginleikum hlutar. Forngrískir heimspekingar aðhylltust bæði einhyggju og fjölhyggju. Indverskir heimspekingar þróuðu eindahyggju. Vandann um varanleika — hvort hlutur haldi samsemd sinni þrátt fyrir breytingar í tíma — má kanna með hugartilrauninni um skip Þeseifs.

6.2 Sjálfið og samsemd

Svörin við spurningunni „Hvað er sjálfið?“ eru margvísleg. Gyðing-kristin viðhorf tengja hið sanna sjálf gjarnan við sál. Hindúismi tengir sjálfið við atman, fornt hugtak sem meðal annars merkir eilíft sjálf, sál eða andardrátt. Sálin endurholdgast uns hún öðlast lausn úr endurfæðingarhringnum, moksha. Kenning búddisma um ekki-sjálf, anatman, hafnar hins vegar varanlegu sjálfi: „ég-ið“ er hverfult.

Annað viðfangsefni er eðli hugans. Margir samsama hugann heilanum og telja sjálfstæðan, óefnislegan huga leif úrelts viðhorfs. Erfiði vandinn um meðvitund felst í því að skýra meðvitaða reynslu okkar. Atferlishyggja, sem skilur sjálfið út frá hegðun, er ein möguleg kenning um eðli þess.

6.3 Heimsfræði og tilvist Guðs

Tilraunir til að sýna fram á tilvist Guðs hafa tekið ólíkar myndir í mörgum menningarheimum. Heimsfræðileg rök ganga frá reynslu, a posteriori, og rekja athugaðar afleiðingar til orsakar. Verufræðileg rök byggjast ekki á reynslu heldur beita skynseminni einni, a priori. Líkt og rúmfræðileg sönnun leiða þau niðurstöðu af skilgreiningum og grundvallareiginleikum Guðs. Siðferðisrök leiða tilvist guðlegrar veru af möguleikanum á hlutlægum gildum.

Hvernig tengist hið illa tilvist Guðs? Sönnunarvandinn um hið illa bendir á raunverulega þjáningu og spyr hvort hún samræmist eiginleikum sem eignaðir eru Guði. Hefðir með aðra heimsfræði, til dæmis jórúbísk viðhorf, glíma ekki endilega við sama vanda. Í kristinni heimsfræði svaraði Ágústínus honum með því að skilgreina hið illa sem skort á hinu góða, ekki sjálfstæðan veruleika.

6.4 Frjáls vilji

Sannar frelsistilfinningin að frelsi sé til? Frumspekileg frelsishyggja telur athafnir manna geta verið óháðar þeim orsakalögmálum sem ráða náttúrulegum hlutum. Þá berum við ábyrgð á frjálsu vali. Hörð löghyggja telur hins vegar allar athafnir ráðast af náttúrulögmálum og því ekki vera frjálsar, þótt þær fylgi frelsistilfinning. Samrýmishyggja heldur að frelsi geti samræmst löghyggju ef gerandinn er ekki beittur tiltekinni innri eða ytri þvingun. Ólöghyggja bendir loks á að ef einn atburður getur fallið utan fullrar orsakakeðju sé raunverulegt mannlegt frelsi mögulegt.

Lykilhugtök

Raungerving
: í hugsun Aristótelesar, það að vera hafi gert möguleika sína að veruleika og náð því formi eða markmiði sem henni er eiginlegt.

Ekki-sjálf (anatman)
: kenning búddisma um að ekkert varanlegt, sjálfstætt sjálf haldi samsemd sinni í tímans rás.

Samrýmishyggja
: sú skoðun að löghyggja geti samræmst frjálsum vilja og siðferðislegri ábyrgð.

Heimsfræðileg rök
: rök fyrir tilvist Guðs sem byggjast á orsakatengslum og skipan alheimsins.

Löghyggja
: sú skoðun að mannlegar athafnir ráðist af náttúrulögmálum og fyrri orsökum.

Tvíhyggja
: viðhorf sem gerir ráð fyrir tveimur grundvallartegundum veruleika til að skýra viðfangsefnið.

Frelsishyggja
: í umræðu um frjálsan vilja, sú skoðun að menn velji sumar athafnir frjálst og að þær ráðist ekki að fullu af orsökum sem stjórna náttúrulegum hlutum.

Frumspeki
: svið heimspekinnar sem fæst við eðli veruleikans og það sem raunverulega er til.

Einhyggja
: sú skoðun að veruleikinn sé af einni grundvallartegund.

Náttúruhyggja
: sú afstaða að merkingarbærar skýringar og rannsóknir eigi að miðast við náttúruna og reynslubundin lögmál hennar, án skírskotunar til hins yfirnáttúrulega.

Verufræðileg rök
: rök fyrir tilvist Guðs sem byggjast á greiningu hugtaksins Guð og þeirri fullyrðingu að fullkomin vera hljóti að vera til.

Verufræði
: svið innan frumspeki sem rannsakar hvaða verur séu til og hvað felist í því að vera.

Einstakt tilvik
: einstök tiltekin vera eða hlutur, greind frá altaki eða almennu hugtaki.

Eðlisfræðihyggja
: sú skoðun að allt sem er til sé efnislegt og að ekkert óefnislegt hafi efnisleg áhrif.

Fjölhyggja
sú skoðun að grundvallarveruleikinn sé af fleiri en einni tegund.

Megund
í hugsun Aristótelesar, möguleiki veru á að verða að því sem eðli hennar og tilgangur stefna að.

Verund
varanlegur, undirliggjandi veruleiki hlutar; orðið samsvarar latneska substantia, „það sem stendur undir“.

Markhyggjurök
rök fyrir tilvist Guðs sem byggjast á þeim markmiðum, tilgangi eða skipulagi sem virðist mega greina í náttúrunni.

Altak
almennt eðli eða hugtak sem á við um mörg einstök tilvik af sömu tegund.

Heimildir

———. 2015a. “Buddhism’s Four Noble Truths.” BBC Radio 4: A History of Ideas. BBC, March 25, 2015. https://www.bbc.co.uk/programmes/p02mrlbg.

———. 2015b. “John Locke on Personal Identity.” BBC Radio 4: A History of Ideas. BBC, January 19, 2015. https://www.bbc.co.uk/programmes/p02h73cx.

———. 2016. *Classical Philosophy: A History of Philosophy without Any Gaps*. Oxford, UK: Oxford University Press.

———. 2018b. “The Five Skandhas: An Introduction to the Aggregates.” Learn Religions. Updated December 18, 2018. https://www.learnreligions.com/the-skandhas-450192.

———. 2019a. “The Principle of Dependent Origination in Buddhism.” Learn Religions. Updated June 25, 2019. https://www.learnreligions.com/dependent-origination-meaning-449723.

———. 2019b. “What Are the Four Noble Truths of Buddhism?” Learn Religions. Updated April 23, 2019. https://www.learnreligions.com/the-four-noble-truths-450095.

Adamson, Peter. 2011. “Down to Earth: Aristotle on Substance.” *History of Philosophy without any Gaps*, June 18, 2011. https://historyofphilosophy.net/aristotle-substance.

Aristotle. (350 BCE) 1994–2000. *Metaphysics*. Translated by W. D. Ross. The Internet Classics Archive. Accessed May 21, 2021. http://classics.mit.edu/Aristotle/metaphysics.html.

Blatti, Stephan. 2019. “Animalism.” In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta, Fall 2020 ed. Stanford, CA: Metaphysics Research Lab, Philosophy Department. https://plato.stanford.edu/entries/animalism/.

Bobro, Marc. 2018. “Leibniz’s Principle of Sufficient Reason.” 1000-Word Philosophy, March 27, 2018. https://1000wordphilosophy.com/2018/03/27/leibnizs-principle-of-sufficient-reason/.

Byrne, Alex. 2014. “Mind Body Dualism.” Wi-Phi Philosophy, September 19, 2014. https://www.wi-phi.com/videos/mind-body-dualism/.

Camp, Elisabeth. 2016. “Mind: Personal Identity (The Narrative Self).” Wi-Phi Philosophy, February 5, 2016. https://www.wi-phi.com/videos/personal-identity-the-narrative-self/.

Chatterjee, Amita. 2021. “Naturalism in Classical Indian Philosophy.” In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta, Winter 2021 ed. Stanford, CA: Metaphysics Research Lab, Philosophy Department. https://plato.stanford.edu/entries/naturalism-india/.

Churchland, Pat. 2010. “Pat Churchland on Eliminative Materialism,” interview by Nigel Warburton. Philosophy Bites, June 19, 2010. https://philosophybites.com/2010/06/pat-churchland-on-eliminative-materialism.html.

Darwall, Stephen. 2013. “God and Morality: Part 2.” Wi-Phi Philosophy, June 20, 2013. https://www.wi-phi.com/videos/god-and-morality-part-2/.

Dasaolu,B.O. and Oyelakun, D. 2015. “The Concept of Evil in Yoruba and Igbo Thoughts: Some Comparisons.” Philosophia: E-Journal of Philosophy and Culture 10 (1), 22-33.

Fischer, Robert. 2018. “Modal Epistemology: Knowledge of Possibility & Necessity.” 1000-Word Philosophy, February 13, 2018. https://1000wordphilosophy.com/2018/02/13/modal-epistemology/.

Frankfurt, Harry G. 1971. “Freedom of the Will and the Concept of a Person.” *The Journal of Philosophy* 68 (1): 5–20. https://doi.org/10.2307/2024717.

Frankish, Keith. 2014. “Keith Frankish on the Hard Problem and the Illusion of Qualia.” Philosophy Bites, October 11, 2014. https://philosophybites.com/2014/10/keith-frankish-on-the-hard-problem-and-the-illusion-of-qualia.html.

Gade, C. B. N. 2011. “The Historical Development of the Written Discourses on Ubuntu.” *South African Journal of Philosophy* 30 (3).

Gordon-Roth, Jessica. 2019. “Locke on Personal Identity.” In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta, Spring 2020 ed. Stanford, CA: Metaphysics Research Lab, Philosophy Department. https://plato.stanford.edu/entries/locke-personal-identity/.

Honderich, Ted. 2014. “Ted Honderich on What It Is to Be Conscious.” Philosophy Bites, October 11, 2014. https://philosophybites.com/2014/10/ted-honderich-on-what-it-is-to-be-conscious.html.

Hume, David. 1739. A Treatise of Human Nature. Oxford, UK: Clarendon Press. https://oll.libertyfund.org/title/bigge-a-treatise-of-human-nature.

Kind, Amy. 2015. *Persons and Personal Identity*. Cambridge, UK: Polity Press.

Kment, Boris. 2021. “Varieties of Modality.” In The *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta, Spring 2021 ed. Stanford, CA: Metaphysics Research Lab, Philosophy Department. https://plato.stanford.edu/entries/modality-varieties/.

Koch, Christof. 2018. “What Is Consciousness?” *Scientific American*, June 1, 2018. https://www.scientificamerican.com/article/what-is-consciousness/.

Metcalf, Thomas. 2018. “The Fine-Tuning Argument for the Existence of God.” 1000-Word Philosophy, May 9, 2018. https://1000wordphilosophy.com/2018/05/03/the-fine-tuning-argument-for-the-existence-of-god/.

O’Brien, Barbara. 2018a. “Buddhist Teachings on the Self.” Learn Religions. Updated June 11, 2018. https://www.learnreligions.com/self-no-self-whats-a-self-450190.

Olsen, Eric. 2003. “An Argument for Animalism.” In *Personal Identity*, edited by Raymond Martin and John Barresi, 318–34. Malden, MA: Blackwell Publishing.

Palmer, Donald. 2016. *Does the Center Hold? An Introduction to Western Philosophy*. 7th ed. New York: McGraw-Hill Education.

Papineau, David. 2007. “David Papineau on Physicalism.” Philosophy Bites. August 7, 2007. https://philosophybites.com/2007/08/david-papineau-.html.

Rowe, William L. 1979. “The Problem of Evil and Some Varieties of Atheism.” *American Philosophical Quarterly* 16: 335–41.

Rudy, Lisa Jo. “What Is Atman in Hinduism?” Learn Religions, June 29, 2019. https://www.learnreligions.com/what-is-atman-in-hinduism-4691403.

Trakakis, Nicholas. n.d. “The Evidential Problem of Evil.” In *Internet Encyclopedia of Philosophy*, edited by James Fieser and Bradley Dowden. Accessed May 15, 2021. https://iep.utm.edu/evil-evi/.

Van Gulick, Robert. 2014. “Consciousness.” In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta, Winter 2021 ed. Stanford, CA: Metaphysics Research Lab, Philosophy Department. Stanford University. https://plato.stanford.edu/entries/consciousness/.

Vance, Chad. 2014. “Personal Identity: How We Exist Over Time.” 1000-Word Philosophy, February 10, 2014. https://1000wordphilosophy.com/2014/02/10/personal-identity/.

Wang, Jennifer. 2013. “How Do Objects Survive Change?” Wi-Phi Philosophy, July 19, 2013. https://www.wi-phi.com/videos/ship-of-theseus/.

Warburton, Nigel. 2014. “The Libet Experiment: Is Free Will Just an Illusion?” BBC Radio 4: A History of Ideas. BBC, November 7, 2014. https://www.bbc.co.uk/programmes/p02b8y3f.

Weisberg, J. n.d. “The Hard Problem of Consciousness.” In *Internet Encyclopedia of Philosophy*, edited by James Fieser and Bradley Dowden. Accessed May 21, 2021. https://iep.utm.edu/hard-con.

Whaley, Kristin Seemuth. 2021. “Are We Animals? Animalism and Personal Identity.” 1000-Word Philosophy, May 3, 2021. https://1000wordphilosophy.com/2021/03/11/are-we-animals-animalism-and-personal-identity/.

Upprifjunarspurningar

6.1 Verund

1. Hvers vegna telur Þales að vatn sé hinn grundvallarveruleikinn?
2. Ýmsar frumspekikenningar heimspekinganna á undan Sókratesi reyndust rangar. Samt lögðu þessir heimspekingar mikilvægt af mörkum til sögu heimspekinnar og frumspekinnar. Í hverju fólst framlag þeirra þrátt fyrir að kenningarnar væru rangar?
3. Hvað varð til þess að Kanad setti fram eindahyggjukenningu sína um veruleikann?

4. Hvað táknar sólin í hellislíkingu Platons?
5. Hvernig tengir Aristóteles akarnið og eikina? Hvað eiga þau sameiginlegt?

6.2 Sjálfið og samsemd

6. Hvers vegna felur „skip Þeseifs“ í sér vanda fyrir samsemd?
7. Hvað merkir hugtakið „anatman“ og hvaða afleiðingar hefur það fyrir hugmyndina um sjálfið?
8. Hvað er svonefndur vandi um tengsl hugar og líkama?
9. Hvað er hinn svonefndi erfiði vandi um meðvitund?
10. Eftir að hafa lesið hugartilraun Lockes um prinsinn og skósmiðinn: Telur þú að þeir hafi skipt um persónusamsemd? Hvers vegna eða hvers vegna ekki?

6.3 Heimsfræði og tilvist Guðs

11. Siðferðisrök fyrir tilvist Guðs byggjast á því að hlutlæg gildi séu raunveruleg. Getur sameiginlegur hagur mannkyns varðveitt hugmyndina um hlutlægt siðferðilegt gildi án þess að vísa til Guðs?
12. Hver telur Anselm muninn á því sem er til í huganum og því sem er til í veruleikanum vera? Hvers vegna telur hann að „vera sem ekkert æðra verður hugsað“ hljóti að vera til í veruleikanum?
13. Í rökum Tómasar frá Akvínó merkir hreyfing ekki aðeins færslu milli staða heldur breytingu frá megund til raungervingar. Lýstu þessari breytingu með akarninu og eikinni. Hvaða hlutverki gegna tilgangur og Guð í ferlinu?
14. Hvers vegna er tilvist þjáningar vandamál fyrir þá sem gera ráð fyrir Guði?

6.4 Frjáls vilji

15. Hvað er löghyggja?
16. Hver er munurinn á harðri og mjúkri löghyggju?
17. Hvað er frelsishyggja í umræðu um frjálsan vilja?
18. Er löghyggja samrýmanleg siðferðislegri ábyrgð? Hvers vegna eða hvers vegna ekki?
19. Hver var Jean-Paul Sartre og hvaða afstöðu tók hann til vandans um frjálsan vilja?

Ítarefni

Adamson, Peter, and Jonardon Ganeri. 2020. *Classical Indian Philosophy*. Oxford, UK: Oxford University Press.

Blackmore, Susan. 2017. *Consciousness: A Very Short Introduction*. Oxford, UK: Oxford University Press.

Borghini, Andrea. 2016. *A Critical Introduction to the Metaphysics of Modality*. New York: Bloomsbury Academic.

Campbell, Joseph K. 2013. *Free Will*. Hoboken, NJ: Wiley.

Carroll, John W., and Ned Markosian. 2015. *An Introduction to Metaphysics*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Coulmas, Florian. 2019. *Identity: A Very Short Introduction*. Oxford, UK: Oxford University Press.

Kind, Amy. 2015. *Persons and Personal Identity*. Cambridge, UK: Polity.

Lear, Jonathan. 1988. *Aristotle: The Desire to Understand*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Loux, Michael J., and Thomas M. Crisp. 2017. *Metaphysics: A Contemporary Introduction*. New York: Routledge.

Mumford, Stephen. 2012. *Metaphysics: A Very Short Introduction*. Oxford, UK: Oxford University Press.

"1000-Word Philosophy: An Introductory Anthology." Accessed May 21, 2021. https://1000wordphilosophy.com/.

Pink, Thomas. 2004. *Free Will: A Very Short Introduction*. Oxford, UK: Oxford University Press.

"Visualizing SEP." Visualizing SEP: An Interactive Visualization and Search Engine for the Stanford Encyclopedia of Philosophy. Accessed May 21, 2021. https://www.visualizingsep.com/#.

"Wi-Phi Philosophy." Accessed May 21, 2021. https://www.wi-phi.com/.

7. KAFLI

Þekkingarfræði

Mynd 7.1 Hugsuðurinn, sem franski listamaðurinn Auguste Rodin mótaði í upphafi 20. aldar, hefur orðið tákn um þá sannleiksleit með skynsemina að leiðarljósi sem einkennir vestræna heimspekihefð. (mynd: breytt útgáfa af „at Rodin museum“ eftir Evgenii/Flickr, CC BY 2.0)

Yfirlit kafla

- 7.1 Viðfangsefni þekkingarfræðinnar
- 7.2 Þekking
- 7.3 Rökstuðningur
- 7.4 Efahyggja
- 7.5 Hagnýt þekkingarfræði

Inngangur

Í öllum fræðigreinum er öflun nýrrar þekkingar eitt meginmarkmiðið. Fræðimenn og rannsakendur leitast við að auka þekkingu á sínu sviði. Heimspekingar leitast sömuleiðis við að afla þekkingar en rannsaka jafnframt eðli þekkingarinnar sjálfrar. Hvað er þekking? Eru takmörk fyrir því sem við getum vitað? Hvernig getum við aukið þekkingu okkar án þess að

hafa fyrst skýran skilning á því hvað hún er? Þekkingarfræði er sú grein heimspekinnar sem fjallar um eðli og umfang mannlegrar þekkingar. Markmið þessa kafla er að veita almenna innsýn í þekkingarfræði.

7.1 Viðfangsefni þekkingarfræðinnar

NÁMSMARKMIÐ

Í lok þessa hluta muntu geta:

- Lýsa viðfangsefnum þekkingarfræðinnar.
- Útskýra hvernig gagndæmaaðferðin virkar í hugtakagreiningu.
- Útskýra muninn á a priori-þekkingu og a posteriori-þekkingu.
- Flokka þekkingu sem staðhæfingaþekkingu, verkkunnáttu eða þekkingu af eigin kynnum.

Orðið þekkingarfræði (e. epistemology) er myndað af grísku orðunum episteme, „þekking“, og logos, „skýring“. Viðskeytið -logia merkir „fræðin um“. Þekkingarfræði er því fræðigrein um þekkingu: hvað hún er og hvaða tegundir hennar eru til. Þar sem þekking er flókið hugtak rannsakar þekkingarfræðin einnig hvort og hvernig unnt sé að rökstyðja skoðanir, hvaðan skoðanir og rökstuðningur þeirra spretta, hvert eðli rökstuðnings sé og hvað sannleikur sé.

Hvernig þekkingarfræði er stunduð

Þekkingarfræði hefst, líkt og önnur svið heimspekinnar, á því að efast og spyrja. Hvað ef allt sem við teljum okkur vita er rangt? Getum við verið viss um að skoðanir okkar séu sannar? Hvað merkir það yfirhöfuð að skoðun sé sönn? Heimspekingar spyrja um eðli og möguleika þekkingar ásamt skyldum hugtökum og móta síðan hugsanleg svör. Í heimspeki nægir þó aldrei að setja fram svör ein og sér. Heimspekingar leita einnig að veikleikum í svörunum, móta hugsanlegar lausnir og kanna mótrök. Þegar möguleikinn á þekkingu er dreginn í efa ímynda þeir sér til dæmis hvernig heimurinn gæti verið úr garði gerður ef skoðanir okkar væru rangar. Síðan kanna þeir hvort unnt sé að útiloka að heimurinn sé í raun þannig. Hvað ef öflugur illur andi framkallar alla meðvitaða reynslu þína? Hann gæti fengið þig til að halda að þú sért að lesa heimspekitexta, þótt svo sé ekki. Hvernig gætirðu útilokað þann möguleika? Ef það tekst ekki, hvað segir það þá um hugtakið þekking?

Til að svara þekkingarfræðilegum spurningum beita kenningasmiðir rökfærslum. Heimspekingar setja einnig fram gagndæmi til að meta kenningar og afstöður. Margir þeirra nota auk þess rannsóknir til að tengja þekkingarfræðileg álitamál við málefni líðandi stundar og önnur fræðasvið. Verkfæri þekkingarfræðilegrar rannsóknar eru því rökfærslur, hugtakagreining, gagndæmi og rannsóknir.

Hugtakagreining og gagndæmi

Ein meginspurning þekkingarfræðinnar lýtur að eðli hugtakanna þekking, rökstuðningur og sannleikur. Greining á merkingu hugtaka nefnist hugtakagreining. Hugmyndin er að við

getum svarað spurningum eins og „Hvað er þekking?“ og „Hvað er sannleikur?“ með því að byggja á skilningi okkar á viðkomandi hugtökum. Þegar kenningasmiðir rannsaka hugtak reyna þeir að greina þá eiginleika sem hugtakið verður að hafa, með öðrum orðum nauðsynleg skilyrði þess. Þegar þeir rannsaka þekkingu leita þeir því að eiginleikum sem öll tilvik þekkingar eiga sameiginlega. Rannsakendur vilja þó ekki aðeins afmarka nauðsynleg skilyrði hugtaka á borð við þekkingu. Þeir vilja einnig ákvarða hvaða skilyrði duga saman til þess að eitthvað teljist þekking, það er nægjanleg skilyrði hennar. Hugtakagreining er mikilvægur þáttur heimspekiiðkunar, einkum í þekkingarfræði. Við hugtakagreiningu leitast kenningasmiðir markvisst við að finna gagndæmi gegn fram settum skilgreiningum. Gagndæmi er tilvik sem sýnir að staðhæfing, skilgreining eða rökfærsla er gölluð.

TENGSL

Inngangskaflinn veitir ítarlega umfjöllun um hugtakagreiningu. Gagndæmi eru rædd í kaflanum um rökfræði og rökhugsun.

Gagndæmi gegn skilgreiningum í þekkingarfræði eru yfirleitt ímynduð tilvik, það er hugsunartilraunir sem eiga að sýna að skilgreining geri ráð fyrir eiginleikum sem eru annaðhvort ekki nauðsynlegir eða ekki nægjanlegir fyrir hugtakið. Ef gagndæmi hnekkir greiningu breyta kenningasmiðir greiningunni, setja fram nýja skilgreiningu og hefja ferlið á ný. Gagndæmaaðferðin er leið heimspekinga til að móta sífellt nákvæmari greinargerð um hugtak. Til að fylgja þekkingarfræðilegum kenningadeilum um þekkingu og rökstuðning þarf að skilja hvernig hugtakagreining fer fram.

Kenningasmiður gæti til dæmis haldið því fram að vissa sé nauðsynlegt skilyrði þekkingar: sé maður ekki fullkomlega viss um skoðun sína geti hann ekki talist vita að hún sé sönn, jafnvel þótt hún sé það. Gegn þessari vissukenningu mætti setja fram dæmi um sanna skoðun sem við teljum til þekkingar þótt full vissa sé ekki fyrir hendi. Ég tel nú að fugl sitji á grein utan við skrifstofugluggann, því ég sé fuglinn og treysti sjóninni. Er mögulegt að ég hafi rangt fyrir mér? Já. Mig gæti verið að ofskynja eða það sem virðist vera fugl gæti verið uppstoppaður tálfugl. Gefum okkur þó að raunverulegur fugl sitji á greininni og staðhæfingin „Fugl situr á þessari grein“ sé sönn núna. Get ég þá sagst vita að fugl sé á greininni, þar sem ég trúi því, skoðunin er sönn og ég hef góða ástæðu til að hafa hana? Sé svarið já er vissukenningin gölluð: full vissa er ekki nauðsynleg fyrir þekkingu. Í þessum kafla verða skoðuð fleiri dæmi þar sem tiltekin greinargerð um þekkingu eða rökstuðning er prófuð með þessum hætti.

Rökfærslur

Eins og önnur svið heimspekinnar byggist þekkingarfræði á rökfærslum. Eins og fram kemur í kaflanum um rökfræði og rökhugsun felst rökfærsla í því að færa ástæður niðurstöðu til stuðnings. Gagndæmaaðferðin, sem áður var nefnd, er ein tegund rökfærslu og miðar að því að sýna að greining eða skilgreining sé gölluð. Hér er dæmi um skipulega rökfærslu:

1. Vitnisburðarranglæti á sér stað þegar skoðanir einstaklinga eða hópa eru á ósanngjarnan hátt hunsaðar eða taldar óáreiðanlegar.
2. Ef síður er trúað á vitnisburð kvenna en karla í sakamálum er það ósanngjarnt.

3. Ef síður er trúað á vitnisburð kvenna en karla í sakamálum er því um vitnisburðarranglæti að ræða.

Rökfærslan hér að framan tengir hið almenna hugtak vitnisburðarranglæti við tilteknar hugsanlegar aðstæður í veruleikanum: að kviðdómur telji konur síður trúverðugar. Ef konur eru taldar síður trúverðugar er það vandamál.

Rannsóknir

Takið eftir að rökfærslan hér að framan fullyrðir ekki að konur séu í raun taldar síður trúverðugar. Til að styðja þá tilgátu geta heimspekingar fært frekari rök. Rökfærslur byggja oft á reynslurannsóknum. Ef kenningasmiður finnur rannsóknir sem benda til þess að almennt sé tekið minna mark á konum en körlum getur hann fært rök fyrir því að sama viðhorfs gæti gætt í réttarsalnum. Heimspekingar leita oft til rannsókna á öðrum fræðasviðum og þær geta verið af ýmsu tagi. Þekkingarfræðingar geta til dæmis stuðst við rannsóknir í sálfræði, félagsfræði, hagfræði, læknisfræði eða afbrotafræði. Í félagsvísindum og raunvísindum er markmiðið að lýsa tilhneigingum og fyrirbærum nákvæmlega. Hér skilur á milli heimspeki og vísinda: markmið þekkingarfræðinnar er ekki aðeins að lýsa heldur einnig að mæla fyrir um. Heimspekingar geta fært rök fyrir því að rangt sé að gera lítið úr skoðunum hópa án rökstuðnings og að forðast beri slíkt. Þekkingarfræði er því gildisbundin fræðigrein.

Gildisbundið eðli þekkingarfræðinnar

Kaflinn hófst á þeirri athugun að þekking væri markmið margra fræðigreina. Ef þekking er markmið teljum við hana eftirsóknarverða. Fæstir vilja komast að því að skoðanir þeirra séu rangar. Góðar ástæður og traustur stuðningur draga úr hættunni á að skoðun sé röng. Þess vegna eru bæði rökstuðningur og þekking verðmæt. Þekkingarfræðin er gildisbundin fræðigrein vegna þess að þekking er verðmæt og okkur ber að fylgja vönduðum aðferðum við að rökstyðja skoðanir. Gildisbinding felur í sér að tilteknar athafnir, skoðanir eða önnur hugarástand séu góð og að okkur beri að sækjast eftir þeim eða koma þeim á. Þekkingarfræðin lýsir því hvað þekking, sannleikur og rökstuðningur eru en segir jafnframt til um hvernig rétt sé að mynda skoðanir. Við metum þekkingu að verðleikum og dæmum skoðanir annarra meðal annars eftir rökstuðningi þeirra.

Fyrstu drög að skilningi á þekkingu

Þar sem hugtakið þekking er svo miðlægt í þekkingarfræðilegri kenningasmíð þarf að fjalla stuttlega um þekkingu áður en lengra er haldið. Þekking hefur sérstöðu meðal skoðana og annarra hugarástanda. Að segja að einhver viti eitthvað felur beinlínis í sér að viðkomandi hafi ekki rangt fyrir sér; þekking felur því í sér sannleika. Hún er þó meira en sannleikur einn. Þekking felur einnig í sér viðleitni: sá sem býr yfir henni hefur gert meira en að mynda sér skoðun og hefur á einhvern hátt áunnið sér hana. Í þekkingarfræði er þetta oft skilið sem rökstuðningur. Mikilvægt er að hafa þessa eiginleika þekkingar í huga. Fyrst skoðum við mismunandi leiðir til að öðlast þekkingu.

Leiðir til þekkingar

Greinarmunurinn á a priori-þekkingu og a posteriori-þekkingu varpar ljósi á ólíkar leiðir til að öðlast þekkingu. Mestöll þekking krefst reynslu af heiminum en einnig er möguleg þekking sem er óháð reynslu. A priori-þekking fæst með skynseminni einni saman og öflun hennar er ekki háð reynslu. Segja má að hún sé röklega á undan reynslu, en það merkir ekki endilega að hún komi alltaf fyrr í tíma. Þekking sem er til staðar fyrir alla reynslu, í tímaröð, er meðfædd þekking, það er þekking sem maður fæðist með. Kenningasmiðir eru ósammála um hvort meðfædd þekking sé til. Margir þeirra fallast þó á að fólk geti öðlast suma þekkingu með hugsuninni einni. Til dæmis má vita að $4 \times 2 = 8$ án þess að leita stuðnings í reynslunni.

A posteriori-þekking fæst aðeins með reynslu. Þar sem hún er háð reynslu er hún reynslubundin þekking. Eitthvað er reynslubundið ef það byggist á athugun og reynslu og unnt er að sannreyna það með þeim. Reynsluþekking fæst því með skynjun. Ef ég veit að fugl er á greininni fyrir utan gluggann er sú þekking a posteriori. Munurinn er sá að a posteriori-þekking krefst reynslu en a priori-þekking ekki.

Þótt a priori-þekking krefjist ekki reynslu merkir það ekki að hún verði alltaf að fást með skynseminni einni saman. Hana má einnig læra af reynslu. Hugsum til dæmis um stærðfræðisannindi. Þótt unnt sé að komast að niðurstöðum í margföldun með hugsuninni einni læra margir hana fyrst með reynslubundnum hætti, með því að leggja margföldunartöflur á minnið, og skilja ekki fyrr en síðar hvers vegna reikniaðgerðirnar virka eins og raun ber vitni.

Mynd 7.2 Sumar staðreyndir sem nemendur eru látnir leggja á minnið í skóla, svo sem margföldunartöflur, teljast a priori-þekking, það er þekking sem fæst með skynseminni einni saman. Þekking á stystu leiðinni að næsta salerni byggist hins vegar yfirleitt á a posteriori-þekkingu, þótt kort geti hjálpað, enda fæst slík þekking aðeins með reynslu. (heimild: breytt útgáfa af „Ventura Elementary-12“ eftir US Department of Education/Flickr, CC BY 2.0)

Tegundir þekkingar

Heimspekingar flokka þekkingu ekki aðeins eftir uppruna heldur einnig eftir tegund. Staðhæfingaþekking er þekking á staðhæfingum eða fullyrðingum. Staðhæfing er framsögusetning með sannleiksgildi, það er setning sem er annaðhvort sönn eða ósönn. Ef

einhver veit að tiltekin staðhæfing gildir hlýtur hún að vera sönn. Sannar staðhæfingar um heiminn kallast yfirleitt staðreyndir. Því er best að skilja staðhæfingaþekkingu sem þekkingu á staðreyndum. Staðreyndir um heiminn eru óendanlega margar. Það er staðreynd að kvaðratrótin af 9 er 3, að jörðin er hnöttótt, að höfundur þessa kafla er 155 sentímetrar á hæð og að Naíróbí er höfuðborg Keníu. Heimspekingar lýsa staðhæfingaþekkingu oft sem því að „vita að“, enda getur einhver vitað að Naíróbí er höfuðborg Keníu og „Naíróbí er höfuðborg Keníu“ er sönn staðhæfing. Staðhæfingaþekking getur verið a priori eða a posteriori. Þekking á eigin hæð er greinilega a posteriori, því við vitum hana ekki án þess að mæla okkur. Að vita að 3 er kvaðratrótin af 9 er hins vegar a priori, þar sem hægt er að komast að þeirri skoðun með rökhugsun. Staðhæfingaþekking er meginviðfangsefni hefðbundinnar þekkingarfræði. Í næstu hlutum kaflans vísar orðið þekking til staðhæfingaþekkingar.

Þótt hefðbundin þekkingarfræði beini sjónum að staðhæfingaþekkingu eru fleiri tegundir þekkingar til. Verkkunnátta er best skilin sem það að kunna til verka. Hún felur í sér hæfni til að leysa verkefni farsællega af hendi. Einhver kann að vita að reiðhjól helst upprétt vegna þeirra krafta og þess skriðs sem skapast þegar stigið er á pedalana og að núningur og loftmótstaða hafi áhrif á hraðann. Það merkir samt ekki að viðkomandi kunni að hjóla. Að vita staðreyndir um verk tryggir ekki að maður kunni að vinna það. Eðlisfræðingur gæti til dæmis rannsakað kraftana sem halda reiðhjóli uppréttu og vitað fjölmargar staðreyndir um reiðhjól en samt ekki kunnað að hjóla.

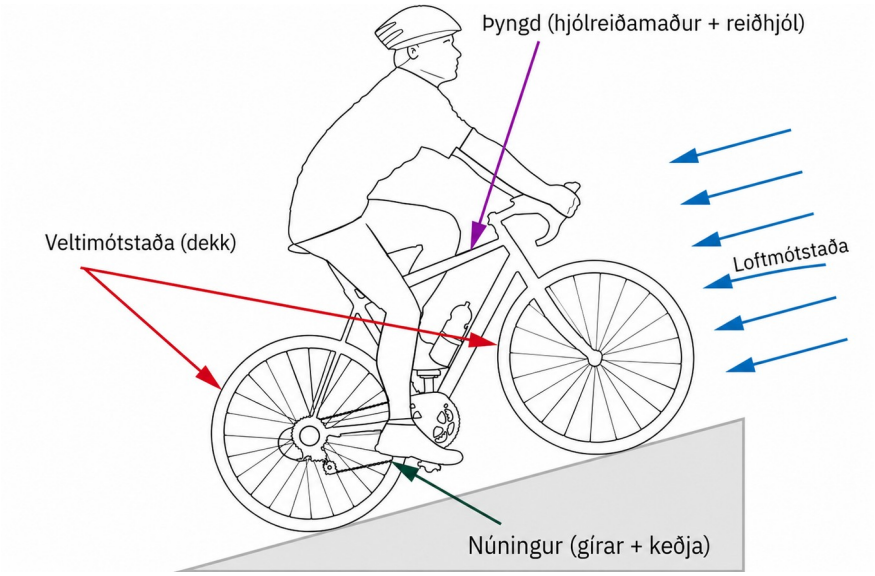

Mynd 7.3 Ýmsir kraftar verka þegar maður hjólar. Þótt einhver skilji eðlisfræði hjólreiða er ekki þar með sagt að hann kunni að hjóla. (heimild: höfundarréttur Rice University, OpenStax, samkvæmt CC BY NC-SA 4.0-leyfi)

Þekking af eigin kynnum fæst með beinni reynslu. Við þekkjum eitthvað af eigin kynnum þegar við erum okkur þess beinlínis meðvituð fyrir beina skynjun. Þegar ég finn til sársauka hef ég til dæmis þekkingu af eigin kynnum á sársaukanum. Ég er beinlínis meðvitaður um hann og því getur mér ekki skjátlast um að sársaukinn sé til.

Breski heimspekingurinn Bertrand Russell (1872–1970) er talinn fyrstur hafa sett skýrt fram greinarmun á þekkingu af eigin kynnum og staðhæfingaþekkingu; þá síðarnefndu kallaði hann þekkingu af lýsingu (Russell 1910–1911). Samkvæmt Russell er þekking af eigin

kynnum bein tegund þekkingar. Maður býr yfir henni þegar hann er sér einhvers beint vitandi, án ályktunar. Það skiptir miklu að þekking af eigin kynnum er ekki afurð ályktunar. Ályktun er rökhugsunarferli þar sem farið er í skrefum frá einni hugmynd til annarrar. Þegar ég finn til sársauka þekki ég sársaukann af eigin kynnum án þess að hugsa: „Ég finn til sársauka.“ Ég þarf ekki að draga neina ályktun til að vita af sársaukanum; ég er einfaldlega meðvitaður um hann. Beint eðli þessarar þekkingar greinir hana frá allri annarri a posteriori-þekkingu. Öll þekking af eigin kynnum er a posteriori en ekki öll a posteriori-þekking er þekking af eigin kynnum. Vitund mín um sársauka er þekking af eigin kynnum en þegar ég ályktа að „eitthvað valdi mér sársauka“ er sú skoðun staðhæfingaþekking.

Ef greinarmunur Russells á þekkingu af eigin kynnum og staðhæfingaþekkingu er réttur hefur hann mikilvægar afleiðingar fyrir þekkingarfræði. Hann sýnir að ályktanir koma jafnvel við sögu í skoðunum sem fólki virðast augljósar, svo sem hversdagslegum skoðunum sem byggjast á skynjun. Russell taldi að við gætum aðeins haft þekkingu af eigin kynnum á eigin skynjunum, ekki beina vitund um hlutina sem kynnu að valda þeim. Þegar ég sé fugl á grein fyrir utan skrifstofugluggann er ég samkvæmt þessu ekki beinlínis meðvitaður um fuglinn sjálfan. Ég er beint meðvitaður um skynreynslu mína af fuglinum, það sem heimspekingar kalla skynreyndir. Skynreyndir eru hið beina inntak skynreynslunnar, hrágögn skilningarvitanna á borð við liti, lykt og snertingu. Við skynjum skynreyndirnar sjálfar en ekki beint þá hluti sem kunna að valda þeim. Fólk ályktar að til séu ytri hlutir sem valdi skynreynslunni. Viðhorf Russells felur því í sér að við komumst aðeins að ytri heiminum með ályktunum. Ég hef þekkingu af eigin kynnum á þeirri skynreynslu að sjá fugl og ályktа síðan, leifturhratt og oft ómeðvitað, að fugl sé á greininni. Sú niðurstaða er staðhæfingaþekking.

Ekki telja allir heimspekingar að reynsla okkar af ytri heiminum sé miðluð með skynreyndum. Sumir halda því fram að við getum skynjað hluti ytri heimsins beint. Kenning Russells vekur þó athygli á mikilvægum möguleika í þekkingarfræði: að bil sé milli reynslu okkar af heiminum og heimsins sjálfs. Þetta hugsanlega bil skapar möguleika á mistökum. Sumir hugsuðir nota bilið milli reynslu og heims til að færa rök fyrir því að þekking á ytri heiminum sé ómöguleg.

Tafla 7.1 dregur saman tegundir þekkingar sem fjallað er um í þessum hluta.

Tafla 7.1. Tegundir þekkingar

Tegund	Lýsing	Dæmi
Staðhæfingaþekking	Þekking á staðhæfingum; þekking á staðreyndum	Dæmin eru óendanlega mörg: „Ég veit að …“ jörðin er hnöttótt, talan tveir er slétt, ljón eru kjötætur, gras er grænt og svo framvegis.
Verkkunnátta	Að kunna til verka; að kunna að leysa verkefni eða fylgja verklagi	Að kunna að hjóla, fara kollhnís, prjóna, bæta sprungið dekk, rekja bolta í körfuknattleik eða gróðursetja tré.
Þekking af eigin kynnum	Þekking sem fæst með beinni reynslu	Skynjun líkamlegra kennda, svo sem sársauka, hita, kulda eða hungurs. Greina verður milli þeirrar þekkingar af eigin kynnum sem felst í sjálfri skynjuninni, til dæmis kuldatilfinningu, og tengdrar ályktunar á borð við „lofthitinn hlýtur að fara lækkandi“, sem er staðhæfingaþekking.

Sannleikur

Heimspekingar sem telja þekkingu á ytri heiminum ómögulega byggja afstöðu sína á því að aldrei sé hægt að vera viss um sannleiksgildi skoðana um ytri heiminn. En hvað merkir það að skoðun sé sönn? Fólk freistast stundum til að líta á sannleikann sem afstæðan og segir jafnvel: „Sinn hefur hver sinn sannleika,“ eins og eitthvað geti verið satt fyrir einn en ósatt fyrir annan. Staðhæfing hefur þó aðeins eitt sannleiksgildi. Einn getur talið jörðina flata og annar hnöttótta en aðeins annar þeirra hefur rétt fyrir sér. Enginn ræður því sjálfur hvort staðhæfing er sönn. Þótt við höfum enga leið til að ákvarða hvort staðhæfing sé sönn eða ósönn merkir það heldur ekki að ekkert rétt svar sé til. Þú veist líklega ekki hvernig mætti ákvarða nákvæman fjölda grasstráa á Austurvelli, en það merkir ekki að spurningin eigi sér ekkert satt svar. Á hverju augnabliki er þar tiltekinn fjöldi grasstráa, jafnvel þótt þú getir ekki vitað hver hann er.

En hvað merkir það að staðhæfing sé sönn? Við fyrstu sýn kann spurningin að virðast kjánaleg, því merking sannleikans virðist augljós. Sönn fullyrðing er rétt, samræmist staðreyndum og lýsir málum nákvæmlega. Að segja að eitthvað sé rétt, í samræmi við staðreyndir eða nákvæmt er þó aðeins önnur leið til að segja að það sé satt. Orðið „staðreynd“ merkir einfaldlega eitthvað sem er satt. Erfitt er að setja fram fræðandi greinargerð um sannleikann sem felur ekki í sér hringskýringu. Heimspekingar reyna það engu að síður. Þeir spyrja oft um hugtök sem flestir taka sem sjálfsögð, og sannleikur er þar engin undantekning.

Kenningar um sannleikann og rökræður um þær eru of flóknar til að gera þeim full skil í inngangsriti. Þess í stað skoðum við stuttlega tvær leiðir til að skilja sannleikann. Aristóteles hélt því fram að sönn staðhæfing sé sú sem segir um eitthvað að það sé það sem það er eða að það sé ekki það sem það er ekki (Aristóteles 1989). Möguleg túlkun á hugmynd Aristótelesar er að „A er B“ sé satt ef og aðeins ef A er B. Hér eru gæsalappirnar einfaldlega teknar utan af setningunni. Hugmyndin er einföld: staðhæfingin „Hundar eru spendýr“ er sönn ef hundar eru spendýr.

Önnur leið til að skilja sannleika er sem samsvörun milli staðhæfinga og heimsins. Samsvörunarkenningin um sannleikann kveður á um að staðhæfing sé sönn ef og aðeins ef hún samsvarar staðreynd (David 2015). Staðreynd er staða mála í heiminum, það er skipan hluta og eiginleika í veruleikanum. Staðhæfingin „Hundurinn er undir rúminu“ er því sönn ef og aðeins ef hundur og rúm eru til í heiminum og hundurinn er undir rúminu. Samsvörunarkenningin gerir sannleika að tengslum milli staðhæfinga og heimsins. Ef staðhæfingar tengjast heiminum á viðeigandi hátt, það er samsvara honum, má segja að þær séu sannar.

7.2 Þekking

NÁMSMARKMIÐ

Í lok þessa hluta muntu geta:

- Greina og útskýra hvaða þættir mynda hefðbundna skilgreiningu Platons á þekkingu.
- Lýsa Gettier-vandanum.
- Rifja upp Gettier-dæmi og útskýra hvernig það er gagndæmi gegn hinni hefðbundnu skilgreiningu á þekkingu.
- Greina og útskýra aðferð sem á að leysa Gettier-vandann.

Hvað merkir það að segja að einhver viti eitthvað? Þekking er mikilvægt hugtak á öllum sviðum hugsunar. Hún er markmið rannsókna og nýtur því sérstöðu. Rannsókn á eðli þekkingar sýnir jafnframt mikilvægi annarra lykilhugtaka þekkingarfræðinnar, einkum rökstuðnings.

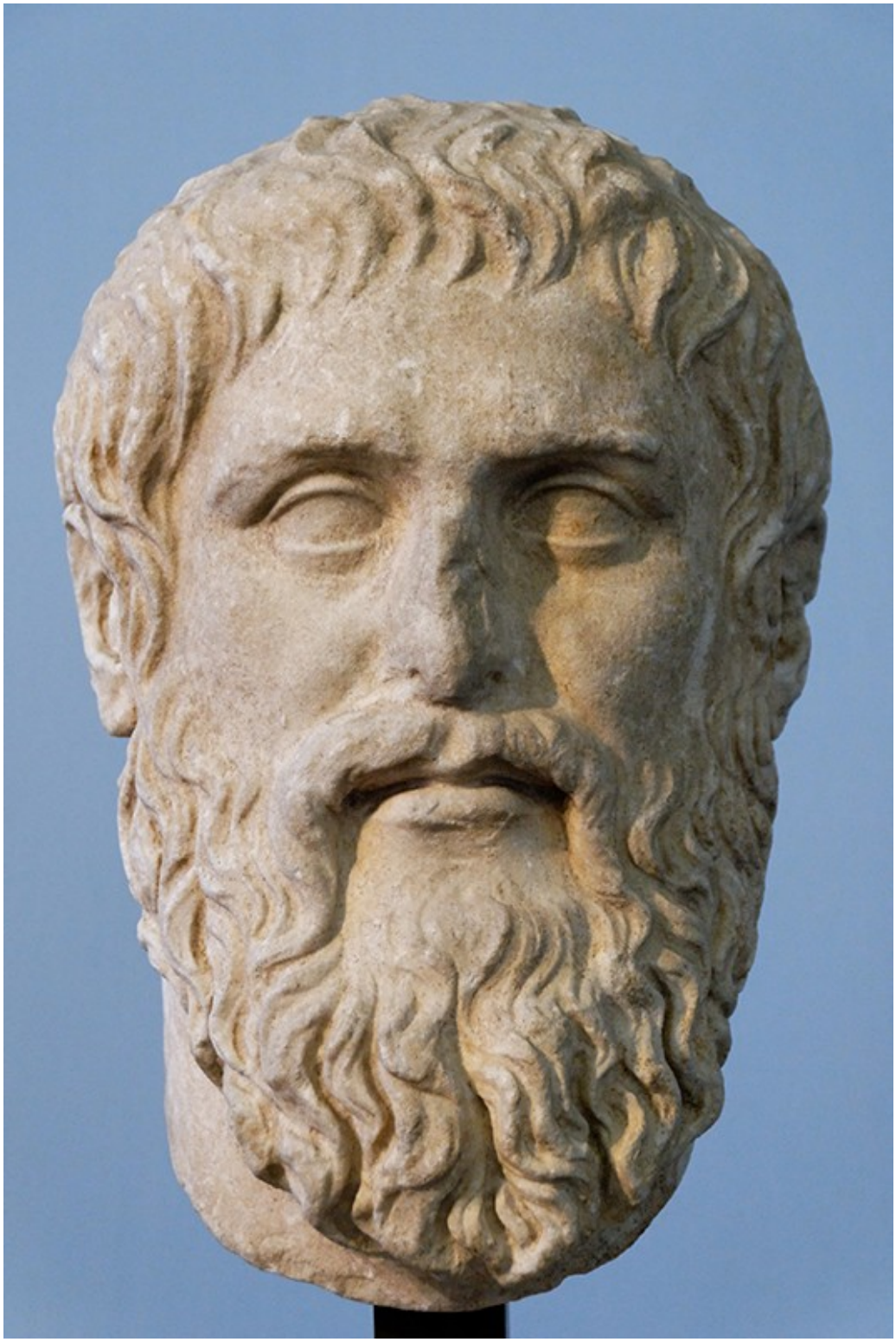

Mynd 7.4 Þetta er afsteypa af höggmynd af Platoni sem var gerð um 370 f.Kr. Platoni er eignuð hin hefðbundna skilgreining á þekkingu sem sannri rökstuddri skoðun. (heimild: „Plato Silanion Musei Capitolini MC1377“ eftir Marie-Lan Nguyen/Wikimedia Commons, CC BY 2.5)

Platon og hin hefðbundna skilgreining á þekkingu

Platon, einn áhrifamesti heimspekingur Forn-Grikkja, setti fram þá tilgátu að þekking væri sönn rökstudd skoðun. Greining hans er þekkt sem hin hefðbundna skilgreining á þekkingu. Samkvæmt henni veit einstaklingur S að staðhæfing P gildir ef og aðeins ef

1. P er sönn,
2. S telur P sanna og
3. S hefur rökstuðning fyrir P (Plato 1997b).

Tilgáta Platons um þekkingu, oft nefnd JTB-greiningin eftir enska orðasambandinu „justified true belief“, það er sönn rökstudd skoðun, höfðar sterkt til innsæis. Setningin „Jón veit að P en hann telur P ekki satt“ hljómar mótsagnakennd. Til að vita eitthvað verður maður fyrst að hafa skoðun á því. Ekki er heldur hægt að segja: „Ali veit að P en P er ósatt.“ Enginn getur búið yfir þekkingu á því sem er ósatt; þekking krefst sannleika. Að lokum ætti enginn að teljast vita að P nema hann hafi ástæðu til að telja P satt, það er rökstuðning fyrir P.

Vandamál hinnar hefðbundnu skilgreiningar á þekkingu

Sú skoðun Platons að þekking væri sönn rökstudd skoðun var almennt viðurkennd fram á tuttugustu öld, í meira en tvö þúsund ár. Þegar greiningin var dregin í efa hófst ör þróun í þekkingarfræði. Hér er gagndæmaaðferðinni fylgt í rökræðunni um eðli þekkingar. JTB-greining Platons varð fyrst fyrir gagnrýni.

Árið 1963 birti bandarískur heimspekingurinn Edmund Gettier (1927–2021) stutta grein sem bar titilinn „Is Justified True Belief Knowledge?“ („Er sönn rökstudd skoðun þekking?“). Greinin kollvarpaði JTB-greiningunni í vestrænni heimspeki. Gettier setti þar fram tvö gagndæmi gegn greiningu Platons. Í þeim virðist einstaklingur hafa sanna rökstudda skoðun en samt skorta þekkingu. Gettier var ekki fyrstur til að setja fram slíkt gagndæmi, en grein hans varð fyrst til að hafa víðtæk áhrif. Dæmi sem virðist grafa undan JTB-greiningu Platons kallast því Gettier-dæmi. Slík dæmi sýna veikleika greiningarinnar, sem nefndur er Gettier-vandinn.

Hilling Dharmakīrtis

Elsta þekkta Gettier-dæmið er miklu eldra en heitið sjálft. Indverski búddíski heimspekingurinn Dharmakīrti setti það fram á áttundu öld. Í dæminu er þreyttur hirðingi á ferð um eyðimörk í leit að vatni (Dreyfus 1997). Hann kemur upp á fjallshrygg, sér það sem virðist vera vin í dalnum fyrir neðan og myndar sér þá skoðun að þar sé vatn. Vinurinn er þó aðeins hilling. Samt er vatn í dalnum, rétt undir yfirborðinu þar sem hillingin birtist. Skynreynslan veitir hirðingjanum rökstuðning fyrir þeirri skoðun að vatn sé í dalnum og skoðunin er sönn. Samt virðist hún ekki teljast þekking. Dharmakīrti ályktar að ekki sé hægt að segja að hirðinginn viti að vatn sé í dalnum, því ástæða skoðunarinnar er blekkjandi hilling.

Dæmi Russells

Þú hefur ef til vill heyrt orðatiltækið „Jafnvel biluð klukka sýnir réttan tíma tvisvar á sólarhring.“ Næsta dæmi byggist á þessari staðreynd. Árið 1948 lýsti Bertrand Russell manni sem lítur á stöðvaða klukku einmitt þegar hún sýnir réttan tíma:

> Maður lítur á klukku sem gengur ekki, þótt hann haldi að hún gangi, og vill svo til að líta á hana einmitt þegar hún sýnir réttan tíma. Hann öðlast sanna skoðun um tímann en ekki verður sagt að hann búi yfir þekkingu. (Russell 1948, 154)

Hugsum okkur að klukkan hafi hingað til verið áreiðanleg. Maðurinn hefur því góða ástæðu til að telja að klukkan sé hálffimm, og það er rétt. Klukkan er þó stöðvuð og maðurinn lítur af tilviljun á hana á öðru þeirra tveggja augnablika sólarhringsins þegar hún sýnir réttan tíma. Skoðun hans er því aðeins sönn fyrir heppni. Russell ályktar að ekki verði sagt að maðurinn viti hvað klukkan er.

Sveit gervihlaðanna

Síðasta Gettier-dæmið sem hér er skoðað er eftir bandaríska heimspekinginn Carl Ginet (f. 1932) (Goldman 1976). Henry ekur um friðsæla sveit með ökrum og hlöðum. Hann veit ekki að svæðið er kvikmyndasett og að allar hlöðurnar nema ein eru aðeins framhliðar. Þegar Henry horfir á eina þeirra hugsar hann: „Þetta er hlaða.“ Fyrir tilviljun horfir hann á einu raunverulegu hlöðuna. Öll skilyrði greiningar Platons virðast uppfyllt. Henry horfir í raun á hlöðu og telur að þar sé hlaða. Skoðun hans er einnig mynduð á rökstuddum grunni: við venjuleg birtuskilyrði notar hann sjónina til að bera kennsl á algengan hlut. Samt virðist ekki sanngjarnt að segja að Henry viti að þetta sé hlaða. Hann hefði auðveldlega getað horft á eina af framhliðunum og talið hana vera raunverulega hlöðu. Það er hending að hann velur þá einu sem er ósvikin.

Tafla 7.2 dregur saman Gettier-dæmin sem fjallað er um í þessum hluta.

Tafla 7.2. Dæmi Gettiers

Dæmi	Höfundur	Lýsing	Hvernig ögrar dæmið skilgreiningu Platons á þekkingu sem sannri rökstuddri skoðun?
Hilling Dharmakīrtis	Indverski búddíski heimspekingurinn Dharmakīrti á áttundu öld	Ferðalangur í eyðimörk sér hillingu sem líkist vin í dal og ályktar að þar sé vatn. Vatn er í dalnum en það er undir yfirborðinu og sést ekki.	Ekki verður sagt að ferðalangurinn viti að vatn sé í dalnum, því ástæða skoðunar hans er blekkjandi hilling.
Dæmi Russells	Breski heimspekingurinn Bertrand Russell (1872–1970)	Maður lítur á stöðvaða klukku einmitt þegar hún sýnir réttan tíma og dregur rétta ályktun um tímann.	Það er aðeins heppni að skoðun mannsins um tímann er sönn. Því verður ekki sagt að hann viti hvað klukkan er.
Sveit gervihlaðanna	Bandaríski heimspekingurinn Carl Ginet (f. 1932)	Maður ekur um kvikmyndasett fullt af gervihlöðum, horfir fyrir tilviljun á einu raunverulegu hlöðuna og ályktar: „Þetta er hlaða.“	Ekki verður sagt með sanngirni að hann viti að þetta sé raunveruleg hlaða, því hann hefði auðveldlega getað talið eina af gervihlöðunum raunverulega og haft rangt fyrir sér.

Viðbrögð við hefðbundinni skilgreiningu Platons

Hin hefðbundna greining Platons á þekkingu sem sannri rökstuddri skoðun er ófullnægjandi, eins og Gettier-dæmi sýna. Að skoðun sé sönn og rökstudd nægir ekki til að hún teljist þekking. Í öllum dæmunum virðist einstaklingurinn hafa sanna rökstudda skoðun en ekki þekkingu. Þetta merkir þó ekki að skoðun, sannleikur eða rökstuðningur séu ónauðsynleg. Þegar staðhæfingaþekking er annars vegar eru heimspekingar sammála um að skoðun og sannleikur séu nauðsynleg skilyrði þekkingar. Ekki verður sagt að einhver viti að staðhæfing gildi ef hann telur hana ekki sanna. Og eigi skoðun að teljast þekking getur hún ekki verið ósönn. Tilraunir til að leysa Gettier-vandann fara því aðra af tveimur leiðum: annaðhvort er rökstuðningsskilyrðinu skipt út fyrir sterkara skilyrði eða fjórða skilyrði bætt við JTB-greininguna svo hún verði nægjanleg.

Engar ósannar forsendur

Í dæmum Dharmakīrtis og Russells leiðir ályktun frá ósannri forsendu til sannrar skoðunar. Gilbert Harman (1928–2021) lagði því til viðbótarskilyrðið „engar ósannar forsendur“ (Harman 1973). Ósönn forsenda er rangt skref í rökfærslu. Samkvæmt Harman veit S að P ef

og aðeins ef P er sönn, S telur P sanna, S hefur rökstuðning fyrir P og S leiddi P ekki af neinu ósönnu.

Harman taldi að mörg gagndæmi gegn hefðbundnu greiningunni ættu sameiginlegan eiginleika: sannleikur skoðunarinnar tengdist ekki með viðeigandi hætti þeim gögnum sem leiddu til hennar. Í dæmi Dharmakīrtis gerir vatnið undir yfirborðinu staðhæfinguna „Það er vatn í dalnum“ sanna. Hirðinginn myndar sér skoðunina hins vegar vegna þeirrar röngu skoðunar að hillingin sé vin. Það sem gerir niðurstöðuna sanna tengist því ekki ástæðu hans fyrir að telja hana sanna. Sé skilyrði Harmans bætt við, svo rökfærslan megi ekki byggjast á röngu skrefi, telst skoðun hirðingjans ekki lengur þekking.

Viðbót Harmans skýrir hvers vegna hirðinginn býr ekki yfir þekkingu og samræmist því innsæi að maðurinn í dæmi Russells viti ekki hvað klukkan er. Hún leysir þó ekki öll Gettier-dæmi. Henry myndar sér skoðunina að hann horfi á hlöðu vegna skynreynslu sinnar af raunverulegri hlöðu. Hann ályktar ekki út frá rangri forsendu á borð við „Öll mannvirki á leið minni eru hlöður.“ Niðurstaðan sprettur beint af skynreynslu hans. Samt er það heppni að hann horfir ekki á eina af fjölmörgum hlöðuframhliðum svæðisins, svo skoðunin virðist enn ekki vera þekking. Greining Harmans stenst því ekki gagndæmið um gervihlöðurnar og leysir ekki Gettier-vandann.

Að útiloka hrekjandi gögn og aðra möguleika

Henry myndar fyrir tilviljun sanna skoðun þegar hann horfir á einu raunverulegu hlöðuna. Eitthvað virðist þó enn athugavert þótt skoðunin byggist ekki á ósannri forsendu. Ef Henry vissi að svæðið væri fullt af gervihlöðum myndu þær upplýsingar draga úr trausti hans á skoðuninni og grafa undan rökstuðningi hennar. Slíkar upplýsingar kallast hrekjandi gagn. Keith Lehrer og Thomas Paxson yngri lögðu til að sönn rökstudd skoðun væri þekking ef engin slík gögn væru til (Lehrer og Paxson 1969). Samkvæmt þeim veit S að P ef P er sönn, S telur P sanna, S hefur rökstuðning fyrir P og engin hrekjandi gögn grafa undan þeim rökstuðningi.

Skilyrðið um „engin hrekjandi gögn“ leysir Gettier-dæmin þrjú sem hér hafa verið rædd. Í hverju þeirra eru til gögn sem myndu grafa undan rökstuðningi einstaklingsins ef hann þekkti þau. Henry veit ekki að hann horfir á hlöðu vegna þess að flestar sýnilegar hlöður á svæðinu eru gervihlöður. Maðurinn í dæmi Russells veit ekki hvað klukkan er vegna þess að klukkan er stöðvuð. Skilyrðið leysir því mörg Gettier-dæmi, en nú þarf að greina nákvæmlega hvenær gögn teljast hrekjandi. Skilgreiningin segir aðeins að þau myndu grafa undan rökstuðningi, ekki hvernig. Ekki geta öll gögn sem veikja skoðun talist hrekjandi, því þá yrði afar erfitt að öðlast þekkingu. Fyrir margar sannar rökstuddar skoðanir okkar eru til óþekkt gögn sem gætu veikt rökstuðninginn. Við tökum til dæmis fjölmargar skoðanir upp eftir öðrum. Rannsóknir benda til þess að fólk segi að meðaltali eina lygi á dag (DePaulo o.fl. 1996; Serota, Levine og Boster 2010). Þegar einhver segir þér eitthvað kann því að vera satt að hann hafi logið fyrr um daginn. Nægir sú staðreynd til að grafa undan rökstuðningi þínum fyrir því að trúa honum?

Þar sem hrekjandi gagn grefur undan rökstuðningi veltur það sem telst hrekjandi á því hvað rökstuðningur er. Allar þekkingarkenningarnar sem hér hafa verið skoðaðar gera ráð

fyrir rökstuðningi sem grunnhugtaki. Þær segja að skoðun verði að vera rökstudd en ekki hvernig eigi að meta eða ákvarða rökstuðninginn.

Vandinn við rökstuðning

Hefðbundna greiningin segir að þekking sé sönn rökstudd skoðun. Jafnvel þótt við samþykkjum þá skilgreiningu getum við efast um hvort tiltekin sönn skoðun sé þekking með því að spyrja hvort hún sé nægilega rökstudd. Hvað telst rökstuðningur? Rökstuðningur er vítt hugtak. Ítarleg greining á þekkingu ætti ef til vill ekki aðeins að fullyrða að rökstuðningur sé nauðsynlegur heldur skýra nákvæmlega í hverju hann felst. Í næsta hluta er rökstuðningur kannaður nánar og skoðað hvernig sumir kenningasmiðir vilja skipta rökstuðningsskilyrðinu út til að leysa Gettier-vandann.

7.3 Rökstuðningur

NÁMSMARKMIÐ

Í lok þessa hluta muntu geta:

- Útskýra merkingu rökstuðnings í þekkingarfræði.
- Útskýra muninn á innrihyggju og ytrihyggju um rökstuðning.
- Lýsa líkindum og mun á samkvæmnishyggju og bjarghyggju.
- Flokka skoðanir eftir uppsprettu rökstuðnings þeirra.

Stór hluti þekkingarfræðinnar á síðari helmingi tuttugustu aldar snerist um rökstuðning. Spurningar um eðli þekkingar verða oft að spurningum um rökstuðning. Þegar við veltum fyrir okkur hvort þekking á ytri heiminum sé möguleg spyrjum við í raun hvort skoðanir okkar um hann geti verið nægilega rökstuddar til að teljast þekking. Til að ákvarða hvort hrekjandi gagn gegn þekkingu sé til þarf jafnframt að vita hvað gæti grafið undan rökstuðningi.

Rökstuðningur tengist sannleika með tvennum hætti. Í fyrsta lagi gerir hann skoðanir líklegri til að vera sannar. Teljum við skoðun rökstudda teljum við okkur hafa ástæðu til að líta á hana sem sanna. Hér á eftir er skýrt hvernig rökstuðningur gerir þetta og hvernig skilja beri ástæðurnar. Í öðru lagi tryggir rökstuðningur ekki sannleika. Rökstudd skoðun getur reynst ósönn. Fjallað er um skeikulleika rökstuðnings í lok hlutans.

Eðli rökstuðnings

Rökstuðningur gerir skoðun líklegri til að vera sönn með því að veita ástæður henni til stuðnings. Eðlilegt er að skilja hann sem röklegan stuðning. Rökfræði rannsakar ályktanir og röklegur stuðningur felst því í traustum ályktunum. Ég hef til dæmis rökstuðning fyrir því að hundurinn minn sé spendýr, því allir hundar eru spendýr. Ég hef einnig rökstuðning fyrir niðurstöðunni $3\sqrt{1332} = 444$ ef útreikningurinn er réttur. En hvað ef ég notaði reiknivél? Þarf ég þá sjálfur að hafa ástæður til að telja hana áreiðanlega, eða nægir að hún sé í raun

áreiðanleg? Hér kemur fram mikilvægur greinarmunur: hvort uppspretta rökstuðnings sé innan eða utan hugar þess sem hefur skoðunina.

Innrihyggja og ytrihyggja

Kenningar um rökstuðning skiptast í innrihyggju og ytrihyggju. Innrihyggja er sú afstaða að rökstuðningur skoðunar ráðist eingöngu af þáttum innan hugar viðkomandi. Aðdráttarafl hennar er augljóst: skoðanir og myndun þeirra eru hugarferli. Ef einhver sannfærist af óskhyggju um að veðrið verði gott teljum við hann ekki hafa vitað það, jafnvel þótt það reynist satt. Ástæðan er að hann hafði hvorki rök né gögn fyrir skoðuninni. Sá dómur vísar til hugarástands hans, það er skorts á ástæðum.

Hvað ef maður hafði góðar ástæður þegar hann myndaði sér skoðun en man þær ekki nú? Ég tel til dæmis að Aristóteles hafi skrifað um einhyrninga, þótt ég muni ekki hvers vegna. Ef skoðunin kom frá áreiðanlegri fræðilegri heimild, er hún þá enn rökstudd? Innrihyggjumenn segja að maður verði að hafa vitsmunalegan aðgang að ástæðunum. Hann þarf að geta rifjað þær upp þegar í stað eða eftir vandlega íhugun. Samkvæmt innrihyggju er skoðun mín um Aristóteles því ekki rökstudd.

Ytrihyggjumaður myndi hins vegar telja skoðun mína um Aristóteles rökstudda vegna þess hvernig hún varð til. Ytrihyggja er sú afstaða að rökstuðningur geti að minnsta kosti að hluta byggst á þáttum utan hugar þess sem hefur skoðunina eða þáttum sem hann hefur ekki aðgang að. Hafi ég áður haft góðar ástæður get ég enn haft rökstudda skoðun þótt ég geti ekki nú tilgreint þær. Ytrihyggjukenningar beina gjarnan sjónum að áreiðanleika uppsprettunnar, hvort sem hún er ályktun, vitnisburður eða skynjun. Áreiðanleiki reiknivélar getur þannig einn og sér stutt skoðun sem byggist á niðurstöðu hennar.

Dæmi um innrihyggju: Að útiloka viðeigandi valkosti

Kenningin um „engin hrekjandi gögn“ krefst þess að engin gögn séu til sem myndu grafa undan rökstuðningi viðkomandi ef hann þekkti þau. Þar eru gögnin honum ókunn og því ytri. Í staðinn mætti setja innra skilyrði: S verði að útiloka alla viðeigandi valkosti við skoðun sína. Kenningin um „enga viðeigandi valkosti“ bætir við hefðbundnu greininguna kröfu um að samkeppnistilgátur séu meðvitað útilokaðar. Henni er ætlað að leysa Gettier-vandann með víðari kröfu um rökstuðning. Hún leysir hann þó ekki. Í gervihlöðudæminu teljast hlöðuframhliðar ekki eðlilegur valkostur nema maður viti aðstæður líkjast kvikmyndasetti.

Dæmi um ytrihyggju: Orsakakenningar

Ytrihyggjumenn telja að maður þurfi ekki sjálfur að vita hvers vegna sannar skoðanir hans eru rökstuddar. Alvin Goldman (f. 1938) vill skipta rökstuðningsskilyrðinu út fyrir nákvæmara skilyrði. Samkvæmt Goldman er skoðun rökstudd ef hún verður til með áreiðanlegu skoðanamyndandi ferli (Goldman 1979). Ferlið sjálft veitir rökstuðninginn, ekki geta manns til að gera grein fyrir því. Sönn skoðun er því þekking þegar hún er afurð áreiðanlegs skoðanamyndandi ferlis.

Kenning Goldmans kallast söguleg áreiðanleikahyggja. Hún er söguleg vegna þess að hún beinist að ferlinu sem myndaði skoðunina. Hún er áreiðanleikahyggja vegna þess að ferli sem skilar sönnum skoðunum með áreiðanlegum hætti veitir þeim rökstuðning. Skynjun, minni, traust rökfærsla og sjálfsskoðun geta verið áreiðanleg ferli. Rökfærsla tekur eldri skoðanir

sem efnivið og skilar nýrri skoðun. Minni tekur fyrri skoðanir eða upplifanir og skilar síðari skoðunum (Goldman 1979, 12). Minni er yfirleitt áreiðanlegt, því það skilar oftar sönnum skoðunum en ósönnum.

Þar sem afstaða Goldmans er ytrihyggja þarf ferlið sem veitir rökstuðning ekki að vera vitsmunalega aðgengilegt þeim sem hefur skoðunina. Kenningin er einnig kölluð orsakakenning, því hún beinist að orsök skoðunarinnar. Sé skoðun mynduð á réttan hátt, með áreiðanlegu ferli, er hún rökstudd. Þetta skýrir hvernig skoðun getur verið rökstudd þótt maður geti ekki talið upp allar ástæður hennar. Kenningin leysir þó ekki Gettier-vandann. Henry sér raunverulega hlöðu og myndar skoðun með skynjun, sem er almennt áreiðanlegt ferli. Samkvæmt Goldman veit hann því að þarna sé hlaða. Margir heimspekingar hafna þeirri niðurstöðu, þar sem það er hending að Henry skuli ekki sjá eina af gervihlöðunum.

Kenningar um rökstuðning

Hingað til hafa kenningar um rökstuðning verið skoðaðar með tilliti til einstakra skoðana. Skoðanir eru þó sjaldan rökstuddar einar og sér. Rökstuðningur einnar skoðunar veltur yfirleitt á öðrum rökstuddum skoðunum. Til þess að sú skoðun mín að fugl sé utan við gluggann sé rökstudd þarf ég til dæmis að hafa rök fyrir áreiðanleika skynjunar minnar. Sumar kenningar beinast því að gerð skoðanakerfisins. Þær eiga að skýra hvernig uppbygging kerfisins leiðir til þekkingar eða sannra skoðana.

Bjarghyggja

Margar rökstuddar skoðanir eru leiddar af öðrum rökstuddum skoðunum. Ella telur orrustuna við Hastings hafa átt sér stað árið 1066 vegna vitnisburðar sagnfræðikennara síns. Hún treystir kennaranum sem heimild og minni sínu um orð hans. En hvað rökstyður traust hennar á minninu? Rökstudd skoðun hvílir þannig á annarri rökstuddri skoðun. Bjarghyggjumenn halda því fram að þessi keðja verði að enda einhvers staðar.

Bjarghyggja er sú afstaða að allar rökstuddar skoðanir hvíli að lokum á grunnskoðunum. Líkingin er hús: sýnileg yfirbygging þess hvílir á traustum grunni. Flestar skoðanir okkar eru afleiddar skoðanir, myndaðar með ályktun. Samkvæmt bjarghyggju hvíla þær allar á grunnskoðunum (Hasan og Fumerton 2016). Sú skoðun Ellu að minni hennar sé áreiðanlegt gæti verið ein slík. Sé hún rökstudd geta aðrar skoðanir sem leiddar eru af minni hennar hvílt á henni.

En hvað rökstyður grunnskoðanirnar sjálfar? Ef grunnurinn er órökstuddur er yfirbyggingin það líka. Bjarghyggja gerir því ráð fyrir að grunnskoðanir séu rökstuddar án þess að vera leiddar af öðrum skoðunum. Þær eru ekki-afleiddar. Væru þær afleiddar fengju þær rökstuðning annars staðar og væru ekki grunnur kerfisins. Við grunnskoðanirnar lýkur keðju rökstuðnings.

Hvað er grunnskoðun og hvers vegna er hún rökstudd? René Descartes (1596–1650) var bjarghyggjumaður og taldi grunnskoðanir óvéfengjanlegar (Descartes 2008). Óvéfengjanleg skoðun getur ekki verið ósönn. Descartes taldi að það sem maður skildi skýrt og greinilega mætti taka sem satt, því Guð leyfði ekki slíka blekkingu. Þekking af eigin kynnum er önnur möguleg uppspretta grunnskoðana. Hún er bein, millilíðalaus og ekki afleidd. Russell taldi hana jafnframt rökstudda og því vera þekkingu. Ef þú sérð græna kúlu í sjónsviði þínu veistu

ef til vill ekki hvort ytri hlutur veldur henni. Þér getur þó ekki skjátlast um að þú upplifir græna kúlu. Slík bein reynsla getur því myndað grunn skoðanakerfis.

Samkvæmnishyggja

Samkvæmnishyggja líkir uppbyggingu rökstuðnings og þekkingar við vef fremur en hús. Skoðun er rökstudd ef hún tilheyrir samkvæmu neti skoðana sem styðja hver aðra. Einn þráður vefs er veikur, en samtengdir þræðir mynda sterkt net. Rökstuðningur stakrar skoðunar kann sömuleiðis að vera veikur, en styrkist þegar skoðunin tengist mörgum öðrum sem styðja hana. Rökstuðningur sprettur þannig af gerð skoðanakerfisins (BonJour 1985).

Innan bjarghyggju getur rökstuðningur sumra skoðana gengið fyrir sig á algerlega línulegan hátt. Ella trúir því að orrustan við Hastings hafi átt sér stað árið 1066 vegna þess að prófessor hennar sagði henni það, og hún trúir því að prófessorinn hafi sagt henni það vegna þess að hún man það og hefur rökstuðning fyrir því að treysta minni sínu. Ein skoðun rökstyður aðra, sem rökstyður þá næstu, og svo framvegis, þar til grunninum er náð. Samt eru mjög fáar skoðanir í raun byggðar upp á þennan hátt. Fólk leitar oft eftir stuðningi við skoðanir sínar í mörgum öðrum skoðunum um leið og það gætir þess að þær séu einnig í samræmi. Mynd 7.5 sýnir einfaldaða mynd af þessum tveimur ólíku uppbyggingum skoðana.

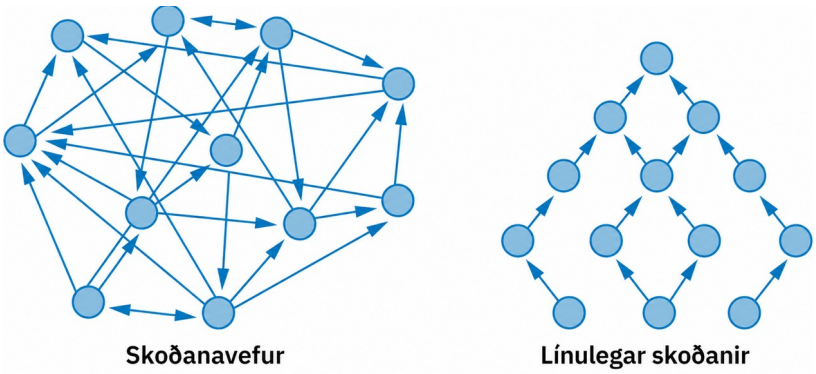

Mynd 7.5 Tvær leiðir til að skilja uppbyggingu skoðana: vefur samtengdra skoðana til vinstri og línuleg bygging til hægri, þar sem grunnskoðanir styðja aðrar skoðanir hverja af annarri. (heimild: höfundarréttur Rice University, OpenStax, samkvæmt CC BY NC-SA 4.0-leyfi)

Þegar við metum rökstuðning skoðunar lítum við ekki aðeins til uppruna hennar heldur einnig til þess hvernig hún fellur að öðrum skoðunum. Ósamræmi veikir rökstuðning, jafnvel þótt upphaflega heimildin virðist traust. Sambýlismaður þinn segir til dæmis að bankinn sé lokaður. En það er virkur dagur, enginn frídagur og vefsíða bankans segir hann opinn. Skoðunin um lokun samræmist því ekki öðrum gögnum þínum. Ósamræmið veikir þann rökstuðning sem frásögn hins annars áreiðanlega sambýlismanns veitti skoðuninni.

Bjarghyggjumenn taka einnig tillit til samkvæmni skoðana. Skoðun telst rökstudd ef hún samræmist öðrum skoðunum og hvílir á grunninum. Samkvæmni ein er þó ekki röklegur stuðningur. Skoðanirnar „fugl er í trénu“, „nú er nóvember“ og „ég er svangur“ geta allar samrýmst án þess að styðja hver aðra. Rökstuðningur í samkvæmnishyggju krefst gagnkvæms stuðnings. Skoðanir geta leitt hver af annarri, stutt hver aðra með tilleiðslu eða skýrt hver aðra. Ég tel til dæmis Faruq vera frá Tennessee. Húfa frá University of Tennessee,

límmiði Tennessee Titans, suðurríkjahreimur og frásagnir af Smoky Mountains styðja þá skoðun. Hún skýrir um leið hin atriðin. Slíkur gagnkvæmur stuðningur eykur rökstuðning.

Samkvæmnishyggja endurspeglar eðlilega hvernig raunveruleg skoðanakerfi eru uppbyggð og þarf ekki að gera ráð fyrir rökstuddum, ekki-afleiddum grunnskoðunum. Hún á þó við vandamál að stríða. Ein mótbáran er að gagnkvæmur stuðningur geti orðið að hringrökum: hver skoðun eigi þá óbeint þátt í eigin rökstuðningi. Mynd 7.6 sýnir vandann.

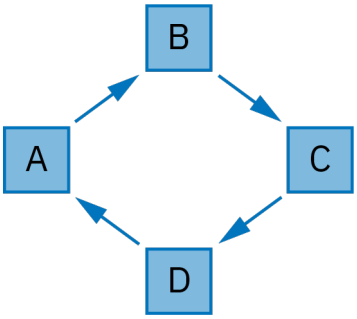

Mynd 7.6 Hringrakavandinn: Skoðun A leiðir af sér B, B leiðir af sér C, C leiðir af sér D og D leiðir aftur af sér A. Skoðanirnar styðja hver aðra en hver þeirra á jafnframt þátt í eigin rökstuðningi. Ef D styður í reynd sjálfa sig hefur hún engan sjálfstæðan rökstuðning. (heimild: höfundarréttur Rice University, OpenStax, samkvæmt CC BY NC-SA 4.0-leyfi)

Önnur mótbára gegn samkvæmnishyggju kallast einangrunarmótbáran. Skoðanir geta myndað samkvæman vef og stutt hver aðra án þess að tengjast veruleikanum. Dinah er til dæmis föst í afar sannfærandi sýndarveruleika og telur upplifanir sínar raunverulegar. Skoðanir hennar samræmast hver annarri og styðja hver aðra líkt og venjulegar skoðanir okkar. Hún hefur því rökstuðning samkvæmt kenningunni, þótt allar skoðanir hennar um heiminn séu ósannar. Dæmið sýnir að rökstuðningur gerir skoðun líklegri til að vera sönn en tryggir ekki að hún sé það. Rökstuðningur er skeikull.

Skeikult eðli rökstuðnings

Skoðanir eiga sér margar uppsprettur: skynjun, skynsemi, von, trú og óskhyggju. Ekki eru þær allar rökstuddar. Óskhyggja gerir skoðun til dæmis ekki líklegri til að vera sönn. Uppspretta rökstuðnings þarf að vera áreiðanlegur grundvöllur, en jafnvel áreiðanleg uppspretta tryggir ekki sannleika. Rökstudd skoðun getur reynst ósönn. Næst eru skoðaðar fjórar skeikular uppsprettur skoðana.

Minni er ein uppspretta skoðana en er ekki óskeikult. Þótt þú munir ekki atburð getur hann hafa átt sér stað. Þótt þú teljir þig muna hann er minningin ekki endilega rétt. Heimspekingar greina því milli þess að muna P og að virðast muna P. Raunveruleg minning um P rökstyður skoðunina P; sýndarminning gerir það ekki. Vandinn er að þetta tvennt getur upplifast eins fyrir þann sem reynir að muna.

Flestar skoðanir verða til með ályktun. Þegar skynsemi leiðir til skoðunar er rökstuðningurinn ályktunarrökstuðningur, það er röklegur stuðningur. Tilleiðsla er algeng en gefur aðeins sennilega niðurstöðu, jafnvel þegar hún er rétt framkvæmd. Fólk getur líka gert mistök. Afleiðsla getur hins vegar tryggt sannleika niðurstöðu ef forsendurnar eru sannar og rökfærslan gild. Ef forsendurnar eru ósannar, þá getur jafnvel gild afleiðsla leitt til ósannrar skoðunar.

Vitnisburður er önnur uppspretta skoðana. Í heimspeki merkir vitnisburður hvers kyns talaða eða skrifaða tjáningu í venjulegum samskiptum, ekki aðeins framburð fyrir dómi. Fréttir, fræðibækur, blogg, fyrirlestrar og hversdagsleg samtöl eru allt dæmi. Vitnisburður er oft áreiðanleg upplýsingaveita, einkum þegar sérfræðingar eiga í hlut. Hann er þó skeikull, því sérfræðingar geta gert sömu mistök og aðrir. Nánar er fjallað um þetta í félagslegri þekkingarfræði.

Skynjun er einnig uppspretta rökstuðnings og miðlar upplýsingum frá lykt, bragði, snertingu, sjón og heyrn. Skoðanir sem byggjast á skynjun eru þó ekki örugglega sannar. Russell taldi að skynjun rökstyddi sjálfkrafa aðeins skoðanir um tilvist skynreynda (Russell 1948). Þegar ég sé fugl hef ég þekkingu af eigin kynnum á upplifuninni sjálfri: mér virðist fugl vera á grein. Til að ályktа að raunverulegur fugl sé þar þarf ég einnig að treysta á áreiðanleika skynjunar. Sú almenna skoðun fæst með tilleiðslu frá fyrri reynslu og tilleiðsla er skeikul. Þegar farið er frá beinni reynslu til skoðunar um ytri hluti skapast því svigrúm fyrir mistök.

Ekki telja allir heimspekingar að skynskoðanir séu miðlaðar með skynreyndum (Crane og French 2021). Afstaðan sem nefnist bein hluthyggja heldur því fram að við höfum beinan aðgang að hlutum ytri heimsins með skynjun. Bein hluthyggja getur samt ekki tryggt sannar skoðanir, því ofskynjanir og sjónhverfingar eru mögulegar. Mynd 7.7 sýnir eina slíka sjónhverfingu.

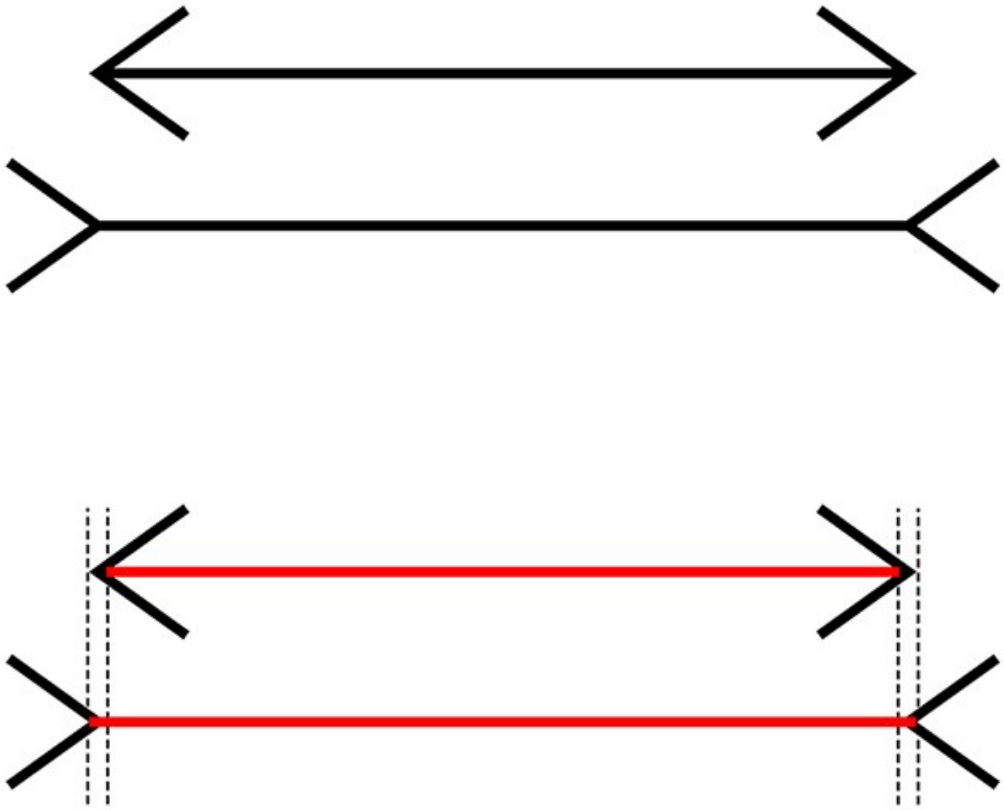

Mynd 7.7 Í Müller–Lyer-sjónhverfingunni virðast efri línurnar mislangar, en neðri línurnar sýna að þær eru í raun jafnlöngar. (heimild: „Müller-Lyer Counter-Illusion“ eftir Subsidiary account/Wikimedia, í almenningseigu)

Ef aðeins er horft á efri línurnar virðast þær mislangar. Neðri línurnar sýna hins vegar að þessi sýn er blekking: línurnar eru jafnlöngar. Sjónhverfingar sýna að skynjun getur gefið

ranga mynd af veruleikanum. Jafnvel bein hluthyggja verður því að gera ráð fyrir að skynskoðanir gætu verið rangar. Allar venjulegar uppsprettur skoðana eru skeikular. Möguleikinn á mistökum leiðir til heimspekilegrar efahyggju, þeirrar afstöðu að þekking á sumum eða öllum sviðum sé ómöguleg.

HUGSAÐU EINS OG HEIMSPEKINGUR

Hugsaðu gagnrýnið um uppsprettur rökstuðnings sem fjallað var um hér að framan. Hver þeirra er áreiðanlegust? Nefndu fyrir hverja uppsprettu eitt dæmi þar sem hún er áreiðanleg og annað þar sem hún er það ekki.

7.4 Efahyggja

NÁMSMARKMIÐ

Að loknum þessum kafla ættir þú að geta:

- Skilgreina efahyggju eins og hugtakið er notað í heimspeki.
- Bera saman altæka og staðbundna efahyggju.
- Setja fram og útskýra efahyggjutilgátu.
- Lýsa almennri gerð raka fyrir altækri efahyggju.

Heimspekileg efahyggja er sú afstaða að þekking á sumu eða öllu sé ómöguleg. Efahyggjumaður dregur í efa að þekking—einkum rökstuðningur—sé möguleg á tilteknu sviði. Altækur efahyggjumaður hafnar möguleikanum á þekkingu almennt. Ekki þarf þó að hafna allri mögulegri þekkingu. Staðbundinn efahyggjumaður dregur aðeins í efa að þekking sé möguleg á afmörkuðum sviðum. Til dæmis má efast um siðferðilega eða vísindalega þekkingu. Fyrst verður hér fjallað um altæka efahyggju og rökin fyrir henni og síðan stuttlega um staðbundna efahyggju.

Altæk efahyggja

Altæk efahyggja dregur í efa að nokkur þekking sé möguleg. Málsvarar hennar benda á að við getum ekki öðlast fulla vissu um skoðanir okkar: ef við getum ekki vitað að þær séu sannar, getum við yfirleitt ekki talist vita neitt. Altæk efahyggja leitast því oftast við að grafa undan möguleikanum á rökstuddum skoðunum. Hún beinist annaðhvort að öllum skoðunum eða að öllum skoðunum um ytri heiminn, en þær síðarnefndu eru flestar skoðanir okkar. Slíkar skoðanir gera beint eða óbeint ráð fyrir að ytri heimur sé til. Þegar ég sé fugl í tré og hugsa: „Það er fugl í þessu tré," geri ég ráð fyrir að raunverulegur, efnislegur fugl sitji í raunverulegu, efnislegu tré í heimi utan hugar míns. Orðin það er merkja hér „það er til". Ég tel fuglinn, tréð og heiminn vera til óháð hugsunum mínum. Altæki efahyggjumaðurinn dregur einmitt slíkar skoðanir í efa.

Draumarökin

Hversu oft hefur þú áttað þig á því meðan þig dreymdi að þú værir í draumi? Flest okkar taka drauminn fyrir veruleika meðan á honum stendur. Einmitt þess vegna geta martraðir orðið svo ógnvekjandi; vissum við að þær væru aðeins draumar myndu þær ekki vekja sama ótta. Zhuang Zhou (um 369–286 f.Kr.) var kínverskur daóískur heimspekingur. Hann benti á að svo best sem við vitum gætum við verið sofandi og dreymandi einmitt núna, þótt við teljum okkur vakandi. Hugsaðu þér að þig dreymi að þú sért fiðrildi sem flögrar glaðlega milli blóma. Þegar þú vaknar, hvernig geturðu vitað hvort þú hafir vaknað af draumi um að vera fiðrildi eða sért fiðrildi sem er nýbyrjað að dreyma að það sé manneskja? Zhuang Zhou lýsir þessu svo:

> Meðan mann dreymir veit maður ekki að um draum sé að ræða og gæti jafnvel reynt að ráða annan draum inni í draumnum. Fyrst eftir að maður vaknar veit maður að þetta var draumur. Dag einn verður síðan hin mikla vakning og þá skiljum við að allt þetta var einn mikill draumur. Samt telja hinir fávísu sig vakandi. Þeir þykjast önnum kafnir og upplýstir, fullvissir um að þeir skilji hlutina, og kalla einn mann valdhafa en annan hirði —hvílík heimska! Bæði Konfúsíus og þú eruð í draumi. Og þegar ég segi að þig dreymi er mig einnig að dreyma. (Zhuangzi 2003, 43)

Zhuang Zhou vekur þannig upp þann möguleika að allt sem við köllum meðvitaða reynslu sé í raun draumur. Ef okkur dreymir eru skoðanir okkar um ytri heiminn ósannar, því þær ganga út frá því að reynslan sem við höfum núna sé raunveruleg.

Mynd 7.8 Er þetta mynd af manni sem dreymir um fiðrildi eða fiðrildi sem dreymir um mann? Kínverski heimspekingurinn Zhuang Zhou biður okkur að íhuga hvort allt sem við köllum vökuupplifun gæti í raun verið draumur. (heimild: „Zhuangzi-Butterfly-Dream“ eftir Ike no Taiga/Wikipedia, almenningseign)

Rökin um illa andann

Nær tveimur árþúsundum eftir daga Zhuang Zhou setti René Descartes einnig fram draumatilgátu. Draumar byggjast oft á reynslu úr vökulífinu og því taldi Descartes ómögulegt að greina með fullri vissu milli draums og vöku (Descartes 2008). Hann komst þó að þeirri niðurstöðu að jafnvel í draumi gætum við vitað sumt, einkum sannindi reikningslistarinnar. Jafnt í draumi sem vöku gildir að 1 + 1 = 2 og að ferningur hefur ávallt fjórar hliðar. Descartes setti því fram enn róttækari efahyggjutilgátu: Hvað ef máttugur illur andi blekkir okkur?

Illi andi Descartes er svo máttugur að hann getur stjórnað reynslu okkar og þannig fengið okkur til að trúa hverju sem er. Hann gæti til dæmis vakið með okkur alla skynreynslu þess að borða samloku—sjón, lykt, bragð og snertingu—þótt engin samloka væri til staðar. Þá gætum við ekki greint hvort við værum raunverulega að borða eða aðeins blekkt til að trúa því. Ef engin áreiðanleg leið er til að greina reynslu sem á rætur í veruleikanum frá reynslu sem illur andi framkallar getum við ekkert vitað. Rök Descartes má setja fram á þessa leið:

1. Ef ég get ekki útilokað að illur andi blekki mig hef ég enga þekkingu á ytri heiminum.
2. Ég get ekki útilokað að illur andi blekki mig.
3. Þar af leiðandi hef ég enga þekkingu á ytri heiminum.

Hvers vegna telur Descartes að við getum ekki búið yfir þekkingu ef við getum ekki útilokað tilgátuna um illa andann? Ef illur andi blekkir okkur eru allar skoðanir okkar rangar. Ef við

getum ekki útilokað að við höfum rangt fyrir okkur eru skoðanir okkar ekki rökstuddar. Og ef skoðanirnar eru ekki rökstuddar geta þær ekki verið þekking.

Heili Putnams í fati

Í stað ills anda má hugsa sér nútímalegri efahyggjutilgátu: „heila í fati“, dæmi sem bandaríski heimspekingurinn og stærðfræðingurinn Hilary Putnam (1926–2016) setti fram. Hugsaðu þér að hópur vísindamanna hafi numið þig á brott í nótt meðan þú svafst. Á rannsóknarstofunni fjarlægðu þeir heilann úr líkama þínum, lögðu hann í næringarvökva og tengdu hann við háþróað tölvukerfi. Kerfið varðveitti minningar þínar og tók að framkalla nýja reynslu. Meðvitund þín virtist því halda óslitið áfram frá gærdeginum til dagsins í dag og þegar þú „vaknaðir“ í morgun virtist lífið ganga sinn vanagang. Geturðu sannað að þú sért ekki heili í fati? Nei. Samkvæmt tilgátunni er reynsla þín nákvæmlega eins í báðum tilvikum. Auðvelt er að setja fram svipuð dæmi: Kannski lifir þú í tilbúnum sýndarheimi eða ert innilokaður í Matrix-kerfinu.

Mynd 7.9 Sviðsmyndin um „heila í fati“ biður okkur að íhuga hvort upplifanir okkar geti stafað af vísvitandi stjórn á hugarferlum okkar. (heimild: „Brain in a Vat“ eftir Was a bee/Wikimedia, almenningseign)

Almenn gerð raka fyrir altækri efahyggju

Efahyggjutilgátur og rökin sem þær leiða af sér hafa allar svipaða gerð:

1. Ef ég get ekki útilokað SH hef ég ekki fullnægjandi rökstuðning fyrir P.
2. Ég get ekki útilokað SH.
3. Þar af leiðandi hef ég ekki fullnægjandi rökstuðning fyrir P.

SH táknar efahyggjutilgátu og P einhverja staðhæfingu um ytri heiminn. Fyrsta forsendan er áskorun efahyggjumannsins: Til að hafa rökstuðning fyrir P verðum við að geta útilokað efahyggjutilgátuna. Önnur forsendan vísar til takmarkana sjónarhorns okkar. Að mati efahyggjumannsins getum við aðeins útilokað SH með því að hrekja hana út frá þeim vísbendingum og þeirri a priori-þekkingu sem við höfum. Eins og dæmin sýna er það vandasamt. Tilgáturnar sem altæk efahyggja byggist á takmarka tiltækar vísbendingar við innihald eigin hugsana. Það sem við tökum sem merki um ytri heim—að við skynjum hluti sem virðast vera utan okkar—missir sönnunargildi sitt um leið og efahyggjutilgátan er tekin alvarlega.

Svör við altækri efahyggju

Heimspekingur sem vill sigrast á heimspekilegri efahyggju þarf að finna skynsamlegar ástæður til að hafna rökum efahyggjumannsins. Rökin sýna tiltekinn skilning á því hversu mikinn rökstuðning þekking krefst. Þau byggjast á efa, sem vaknar þegar ekki er hægt að útiloka möguleika. Ef við efumst höfum við ekki vissu. Við getum til dæmis ekki verið viss um að við séum ekki heilar í fati. Ef við höfum ekki þá vissu getum við ekki vitað neitt sem felur í sér að við séum ekki heilar í fati. Vissa er afar ströng krafa um rökstuðning. Augljóst svar er því að neita að fullrar vissu sé þörf til þess að skoðun teljist rökstudd. Hér verða skoðuð nokkur sígild svör við þeirri niðurstöðu efahyggjumannsins að við getum ekkert vitað.

Moore

Breski heimspekingurinn G. E. Moore (1873–1958) svaraði efahyggjunni með rökum sem byggjast á heilbrigðri skynsemi. Í hinni kunnu grein „Sönnun á tilvist ytri heims“ (e. Proof of an External World) lyfti Moore fyrst hægri hendinni og sagði: „Hér er ein hönd.“ Síðan lyfti hann þeirri vinstri og sagði: „Hér er önnur hönd“ (Moore 1939). Af þessu ályktaði hann að efahyggjan væri röng. Rökin kunna að virðast léttvæg við fyrstu sýn, en það eru þau ekki. Moore skiptir annarri forsendu efahyggjurakanna út fyrir eigin forsendu: Ég veit að ég hef hendur. Efahyggjumaðurinn byrjar á því að segja að sá sem geti ekki útilokað efahyggjutilgátu viti enga staðhæfingu um ytri heiminn. Moore velur staðhæfinguna „Ég hef tvær hendur“. Hann samþykkir því fyrstu forsendu efahyggjumannsins en teflir gegn þeirri síðari öruggri hversdagsskoðun sinni að hann hafi tvær hendur. Með henni telur hann sig geta hrakið efahyggjutilgátuna. Rök hans hafa þessa gerð:

1. Ef ég get ekki útilokað SH hef ég ekki fullnægjandi rökstuðning fyrir P.
2. Ég hef fullnægjandi rökstuðning fyrir P.
3. Þar af leiðandi get ég útilokað SH.

Þegar Moore fullyrðir að hann hafi tvær hendur segist hann hafa fullnægjandi rökstuðning fyrir staðhæfingu um ytri heiminn. Hafi hann slíkan rökstuðning getur hann útilokað efahyggjutilgátuna. Rök efahyggjumannsins hafa formið modus ponens: gild ályktun þar sem forliður skilyrðingar er játaður. Rök Moores hafa formið modus tollens: gild ályktun þar sem baklið skilyrðingar er neitað.

Röksemdafærslurnar tvær leiða þó til gagnstæðra niðurstaðna. Ef fyrsta forsendan er samþykkt verður önnur forsenda annaðhvort Moores eða efahyggjumannsins að vera ósönn. Hvers vegna taldi Moore sína forsendu trúverðugri? Annars vegar höfum við hversdagslega, rökstudda skoðun um að við höfum tvær hendur; hins vegar þann möguleika að efahyggjutilgátan sé sönn. Moore taldi rökin fyrir því að hann hefði tvær hendur mun sterkari en rökin fyrir efahyggjutilgátunni. Það væri einfaldlega heilbrigð skynsemi: Við sjáum hendurnar og finnum fyrir þeim, en höfum engar sambærilegar ástæður til að trúa efahyggjutilgátunni.

Margir heimspekingar láta þó ekki sannfærast af rökum Moores. Sá sem samþykkir að efahyggjutilgátan sé möguleg mun hafna annarri forsendu hans. Möguleikinn einn grefur þá undan rökstuðningi þeirrar skoðunar að við höfum tvær hendur.

Samhengishyggja

Eins og fram hefur komið hafna sumir fræðimenn því að full vissa—það er að útiloka alla hugsanlega hrekjendur—sé nauðsynleg fyrir þekkingu. Moore telur sig hafa sterkari rök fyrir því að hann hafi tvær hendur en fyrir því að illur andi blekki hann. Þegar ég met hvort fugl sé fyrir utan skrifstofugluggann minn velti ég sjaldan fyrir mér hvort ég gæti verið heili í fati; líklegra er að ég taki lélega sjón mína sem hugsanlegan hrekjanda. Róttækar efahyggjutilgátur eiga illa við í samhengi fuglagreiningar. Við lögum kröfuna um rökstuðning gjarnan að verkefninu. Samhengishyggja er sú afstaða að sannleiksgildi þekkingarumsagna ráðist af samhengi. Hún er kenning um þekkingu og rökstuðning. Þegar við eignum einstaklingi S þekkingu ræðst sannleiksgildi umsagnarinnar af samhengi S. Samhengið ákvarðar hversu mikinn rökstuðning þarf svo sönn skoðun teljist þekking. Þessi afstaða byggist á því að krafan um fullvissu breytist eftir efni, tilgangi og mikilvægi skoðunarinnar. Við krefjumst til dæmis mun sterkari rökstuðnings af lækni sem greinir sjúkdóm en af vini sem rifjar upp heiti kvikmyndar, enda er meira í húfi við sjúkdómsgreiningu.

Samhengishyggja bregst við efahyggju á sérstakan hátt. Sjaldan eru aðstæður þannig að við þurfum að útiloka efahyggjutilgátur til að teljast hafa rök fyrir skoðun. Yfirleitt finnst okkur slíkt aðeins nauðsynlegt þegar efahyggjutilgáta hefur beinlínis verið borin upp. Í daglegu lífi virðist hún ekki skipta máli. Möguleikinn á að við séum heilar í fati er vissulega enn fyrir hendi, en við leiðum hann venjulega ekki hugann að.

Efahyggja á afmörkuðum sviðum

Staðbundin efahyggja dregur ekki alla þekkingu í efa, heldur aðeins þekkingu á afmörkuðum sviðum. Fólk getur því talið þekkingu á ytri heiminum mögulega en efast um að við getum vitað nokkuð um sértækari efni. Algengt dæmi er efahyggja um trúarskoðanir, einkum um hvort hægt sé að vita að Guð sé til. Annað dæmi er efahyggja um siðferðilega þekkingu. Hvorug afstaðan felur í sér að Guð sé ekki til eða að allar siðferðisfullyrðingar séu ósannar.

Fullyrðingin er aðeins sú að við getum aldrei aflað nægilegs rökstuðnings fyrir tilvist Guðs eða sannleiksgildi siðferðisfullyrðinga. Við getum með öðrum orðum ekki vitað með vissu hvort Guð sé til.

Efahyggja um siðferði sprettur af eðli viðfangsefnisins. Siðferðisfullyrðingar eru viðmiðandi (e. normative): þær segja hvað ætti að vera, en ekki aðeins hvað er. Einmitt þess vegna er erfitt að sanna þær. Hvernig er hægt að sanna hvað ætti að vera? Siðferðisfullyrðingar byggjast yfirleitt á gildisdómum. Siðfræðingur gæti til dæmis sagt að okkur beri að hjálpa ókunnugum vegna þess að velferð sé siðferðilega verðmæt. Efahyggjumaðurinn svarar að ekki sé hægt að sanna verðmætið sjálft; ekkert skynfæri nemur siðferðilegt gildi. Siðferðisfullyrðingar verða því að hvíla á rökum. Skoski upplýsingarspekingurinn David Hume (1711–1776) benti á að af lýsingu á staðreyndum einum saman yrði aldrei leidd röklega viðmiðandi niðurstaða (Hume 1985). Þar með er svigrúm fyrir efa og efahyggju.

Efahyggja um tilvist Guðs beinist einnig að því hvort fullnægjandi vísbendingar séu fyrir hendi. Efahyggjumaður getur spurt: Hvers konar vísbendingar myndu sýna að Guð sé til? Ef Guð birtist öllum jarðarbúum samtímis og með ótvíræðum hætti hefðum við vissulega sterk rök. Það hefur þó ekki gerst. Helstu gögnin eru vitnisburður trúarrita, en vitnisburður er ekki alltaf áreiðanlegur—síst þegar hann hefur borist mann fram af manni um aldaraðir. Hvers vegna ættum við til dæmis að treysta hinni kristnu Biblíu? Blaise Pascal (1623–1662), sem var sjálfur trúaður kaþólikki, taldi eðli Guðs útiloka að menn gætu nokkurn tíma skilið til fulls tilvist hans og sanna náttúru: Guð væri takmarkalaus og stæði utan tímans. Pascal spurði hver gæti áfellst kristna menn fyrir að geta ekki rökstutt trú sem þeir sjálfir viðurkenndu að skynsemin gæti ekki skýrt. Skortur á sönnunum jafngilti ekki skorti á skynsemi (Pascal 1973, 93). Að hans mati var því skynsamlegt að reyna ekki að sanna tilvist Guðs. Í staðinn mætti reiða sig á trú—skoðun sem ekki byggist á fullnægjandi vísbendingum.

HUGSAÐU EINS OG HEIMSPEKINGUR

Hvernig telur þú að skynsemi og trú tengist? Sumir guðfræðingar telja að skynsemin geti staðfest tilvist æðri veru. Aðrir telja að hún geti aðeins rökstutt trúarskoðanir að hluta og að full sannfæring krefjist trúar, það er skoðunar sem nær lengra en skynsamleg rök. Enn aðrir líta á skynsemi og trú sem andstæður og telja trúna krefjast blindrar hlýðni. Í Biblíufrásögninni um fórn Ísaks er Abraham til dæmis reiðubúinn að fórna einkasyni sínum að boði Guðs sem trúarathöfn. Hvaða hlutverki ætti skynsemin að gegna í trúarskoðunum?

7.5 Hagnýt þekkingarfræði

NÁMSMARKMIÐ

Að loknum þessum kafla ættir þú að geta:

- Skilgreina hagnýta þekkingarfræði.
- Lýsa félagslegri hlið þekkingar og rökstuðnings.

- Lýsa sjónarhornsþekkingarfræði.
- Benda á dæmi um þekkingarlegt ranglæti.

Hagnýt þekkingarfræði beitir, eins og önnur svið hagnýtrar heimspeki, verkfærum heimspekinnar að hagnýtum viðfangsefnum. Hún notar aðferðir og kenningar þekkingarfræðinnar til að greina samfélagsmál og viðteknar starfsaðferðir samtímans. Viðfangsefnin eru oft skoðuð á vettvangi hópa eða heilla kerfa. Þegar kerfi eru rannsökuð er spurt hvort rannsóknarstarf—til dæmis innan vísinda—sé skipulagt þannig að það leiði sem áreiðanlegast til sannra skoðana. Þegar hópar eiga í hlut er kannað hvort og hvernig sameiginleg ígrundun þeirra leiði til sannra og rökstuddra skoðana. Hópurinn getur verið fámennur, svo sem kviðdómur, eða afar stór, svo sem lýðræðissamfélag.

Mynd 7.10 Við eignum stofnunum á borð við Hæstarétt Bandaríkjanna oft skoðanir, þótt fólkið sem skipar þær breytist með tímanum. Hér standa Donald Trump, þáverandi forseti, og forsetafrúin Melania Trump ásamt dómurum Hæstaréttar Bandaríkjanna árið 2018. (mynd: „President Donald J. Trump and First Lady Melania Trump at the Supreme Court of the United States“ eftir Trump White House Archived/Flickr, almenningseign)

Félagsþekkingarfræði

Hefðbundin þekkingarfræði, sem mest hefur verið fjallað um í þessum kafla, beinir sjónum einkum að einstaklingnum. Kenningar hennar spyrja hvað ein manneskja geti vitað og hvenær einstaklingur hafi rökstuðning fyrir skoðun. Þekkingaröflun er þannig oft lýst sem einstaklingsbundnu verkefni. Félagsþekkingarfræði rannsakar hins vegar hvernig hópar afla þekkingar og rökstuðnings og hvernig einstaklingur getur best leitað þekkingar í félagslegum heimi. Hún tekur mið af því að menn eru félagsverur og reiða sig að miklu leyti á aðra þegar þeir mynda sér skoðanir. Þetta samstarf auðveldar okkur að afla sannra skoðana en vekur jafnframt spurningar um hversu áreiðanlegir aðrir séu.

Hversu mikillar þekkingar hefur þú aflað með rannsóknum sem þú vannst algerlega upp á eigin spýtur? Líklega mjög lítillar. Stór hluti þekkingar okkar byggist á framlagi annars fólks, bæði fyrr og nú. Vísindin þróast þegar hver kynslóð endurskoðar og eykur við störf fyrri kynslóða. Staðhæfingaþekking sem miðlað er í skólum hvílir á langri keðju trausts: nemendur treysta kennurum, kennarar bókum og höfundar bókanna heimildum sínum. Fréttir sem við

fylgjumst með, bækur sem við lesum og samtöl sem við heyrum eru allt félagslegar leiðir til þekkingar.

Vitnisburður

Þekking sem við öflum eftir félagslegum leiðum byggist á vitnisburði. Þegar þú trúir einhverju af því að þú last það eða heyrðir byggist skoðunin á vitnisburði. Fólk er þó ekki alltaf áreiðanlegt: það getur hugsað illa, munað rangt eða logið. Vitnisburður getur því brugðist. Þá vaknar lykilspurningin: Hvenær veitir vitnisburður fullnægjandi rökstuðning?

Vitnisburður er eitt helsta viðfangsefni félagsþekkingarfræði. Þegar við metum hvort trúa skuli því sem aðrir segja spyrjum við hvort heimildin sé traust. Traustur heimildarmaður er heiðarlegur, óhlutdrægur, skynsamur, vel upplýstur og skýr í hugsun. Við leitum einnig til sérfræðinga og viðurkenndra álitsgjafa. Reynsla, menntun og þekking sérfræðings á tilteknu sviði gera vitnisburð hans að jafnaði áreiðanlegri. Spurningar um vitnisburð snúast því um rökstuðning: Hvenær höfum við ástæðu til að trúa öðrum? Hverjum er rétt að treysta við tilteknar aðstæður? Hvernig getur vitnisburður rökstutt skoðun? Og hvernig eigum við að bregðast við þegar hann stangast á við skoðanir sem við höfum þegar?

Mynd 7.11 Upplýsingar bókasafna eru dæmi um þekkingu sem varðveitist og miðlast með vitnisburði. Hér sést einn af almennum lestrarsölum Almenningsbókasafns New York. (mynd: „New York Public Library“ eftir soomness/Flickr, CC BY 2.0)

Ágreiningur jafningja

Hvað eigum við að gera þegar vitnisburður annarrar manneskju stangast á við eigin skoðun? Sé hún sérfræðingur en við ekki ætti vitnisburður hennar að draga úr vissu okkar. Þá ber annaðhvort að endurskoða skoðunina eða fresta dómi þar til frekari rök liggja fyrir. En hvað ef hin manneskjan er ekki sérfræðingur heldur þekkingarfræðilegur jafningi okkar? Þekkingarfræðilegur jafningi stendur okkur jafnfætis á tilteknu sviði: hann hefur sambærilega vitsmunagetu, sömu gögn og svipaða bakgrunnsþekkingu. Fólk getur verið jafningjar á einu sviði en ekki öðru. Þú og besti vinur þinn gætuð til dæmis þekkt hafnabolta jafn vel, þótt vinurinn væri langtum fróðari um bakstur.

Félagsþekkingarfræðingar rannsaka hvaða áhrif ágreiningur jafningja eigi að hafa á skoðanir og rökstuðning. Sumir telja að við slíkan ágreining beri alltaf að draga að einhverju marki úr vissu sinni, þótt þá greini á um hversu mikið. Aðrir halda því fram að ágreiningur jafningja gefi ekki í öllum tilvikum ástæðu til að ætla að manni skjátlist (Frances og Matheson 2018).

HUGSAÐU EINS OG HEIMSPEKINGUR

Þegar þú metur vitnisburð manneskju sem þú telur þekkingarfræðilegan jafningja skaltu velta eftirfarandi fyrir þér:

1. Hefur viðkomandi áður orðið uppvís að ósannindum?
2. Er vitað um skekkjur eða hagsmuni sem gætu brenglað mat viðkomandi?
3. Hefur viðkomandi reynst áreiðanlegur hingað til?
4. Stangast vitnisburðurinn á við frásagnir annarra?
5. Hvaða hvatir liggja að baki vitnisburðinum?

Þegar þú metur vitnisburð manneskju sem talin er sérfræðingur á tilteknu sviði skaltu velta eftirfarandi fyrir þér:

1. Er þetta viðfangsefni þar sem sérfræðiþekking er möguleg?
2. Er viðkomandi sérfræðingur á réttu sviði?
3. Ríkir samstaða meðal sérfræðinga um spurninguna?
4. Samræmist vitnisburðurinn þeirri samstöðu?
5. Er ástæða til að ætla að viðkomandi sé hlutdrægur?

Rökstuðningur hópskoðana

Hingað til höfum við skoðað hvernig félagslegir þættir móta skoðanir og rökstuðning einstaklinga. Félagsþekkingarfræði spyr einnig hvort hópar geti sjálfir haft skoðanir. Í daglegu máli segjum við til dæmis: „Bandaríkin aðhyllast frelsi“, „Hæstiréttur telur að réttur til friðhelgi einkalífs sé fyrir hendi“, „Vísindamenn telja loftslagsbreytingar eiga sér stað“ og „Kviðdómurinn vissi að ákærði væri sekur“. Hvenær er réttmætt að eigna hópi skoðun? Ein hugmynd er að hópur hafi skoðunina P aðeins ef allir eða nær allir meðlimir hans hafa hana. Við eignum þó hópum oft skoðun án þess að ætla að hver einasti meðlimur sé sammála. Hæstiréttardæmið sýnir þetta: Þótt niðurstaða falli með sex atkvæðum gegn þremur er hún samt eignuð réttinum í heild.

Annað svar er skuldbindingarkenning um hópskoðanir. Samkvæmt henni þurfa ekki allir meðlimir að hafa sömu persónulegu skoðunina. Þeir eru þess í stað sameiginlega skuldbundnir henni sem hópur, einfaldlega vegna aðildar sinnar (Goldman og O’Connor 2019). Slík sameiginleg skuldbinding leggur viðmiðandi skyldu á meðlimina um að haga sér í samræmi við skoðun hópsins. Kenningin á sérstaklega vel við um hópa sem verða til um hollustu við tilteknar hugmyndir, til dæmis trúfélög sem sameinast um guðstrú og trúarkenningar.

Ef hópar geta haft skoðanir verður einnig að spyrja hvenær hópskoðanir séu rökstuddar. Sumar kenningar um rökstuðning einstaklinga má yfirfæra á hópa. Goldman lagði til dæmis

áherslu á áreiðanleg ferli. Félagsþekkingarfræði rannsakar með sama hætti hversu áreiðanleg þau ferli eru sem kviðdómar, lýðræðisstofnanir og vísindasamfélög nota til að komast að niðurstöðu.

Sjónarhornsþekkingarfræði

Félagsþekkingarfræði tekur mið af félagslegu eðli þekkingar og rökstuðnings. Gæði og umfang þekkingar einstaklings ráðast að miklu leyti af því hverjum hann treystir. Hið sama gildir um sameiginlega eða opinbera þekkingu, það er það sem hópur viðurkennir almennt sem satt. Þeir einstaklingar og þau sjónarmið sem njóta stöðu sérfræðinga hafa mest áhrif á hvað er samþykkt; önnur sjónarmið eiga því á hættu að verða hunsuð. Vandinn verður sérstaklega alvarlegur þegar heilir hópar eru útilokaðir þótt reynsla þeirra gæti skipt máli fyrir þekkingaröflunina. Sjónarhornsþekkingarfræði rannsakar tengsl félagslegrar stöðu fólks og þekkingarfræðilegrar aðstöðu þess. Valdamunur ræður að hluta hverjir teljast traustar heimildir og getur leitt til þess að sjónarmið valdaminni hópa séu sniðgengin. Sjónarhornskenningin heldur jafnframt fram að útilokun heilla hópa skaði þekkingaröflun samfélagsins alls.

Hugsum okkur forstjóra stórrar verksmiðju sem vill auka skilvirkni og draga úr sóun. Hann kallar deildarstjóra og aðra stjórnendur á fund til að finna veikleika í rekstrinum og leitar þannig einkum sjónarmiða þeirra sem hafa mest vald innan fyrirtækisins. Ef hann ræðir ekki við starfsfólk vöruhússins eða framleiðslunnar fer hann þó á mis við mögulega mikilvæga reynslu. Stjórnandi kann að telja sig geta greint vandamál í framleiðslunni, en starfsmaður sem er dag eftir dag í þeirri stöðu að vinna á verksmiðjugólfinu sér starfsemina frá öðru sjónarhorni. Sjónarhornskenningin segir slíka reynslu hafa sérstakt þekkingargildi sem þeir sem ekki gegna starfinu geti ekki endurskapað að fullu.

Sjónarhornsþekkingarfræði hefur verið beitt á mörgum fræðasviðum. Í félagsvísindum, þar sem lýsa á samfélagsgerðum, hegðun og tengslum, leggja sjónarhornskenningar áherslu á reynslu hópa sem lengi hafa verið jaðarsettir. Rannsókn á mannlegu samfélagi verður ófullnægjandi ef reynslu heilla hópa er sleppt. Þetta á ekki síst við þegar kanna á valdatengsl innan stofnana. Mannfræðingar sem vildu skilja kynþáttafordóma og ójöfn valdatengsl í Suðurríkjum Bandaríkjanna á sjötta áratug tuttugustu aldar hefðu til dæmis öðlast meiri innsýn með því að ræða við svarta íbúa en með viðtölum við hvíta eina. Svartir Bandaríkjamenn voru í betri þekkingarfræðilegri aðstöðu til að lýsa valdakerfinu. Á sama hátt eru konur betur settar en karlar til að lýsa kynjamisrétti á vinnustað og hjólastólanotendur hafa betri forsendur til að hanna raunverulega aðgengileg salerni. Sambærileg dæmi eru fjölmörg.

Sjónarhornsþekkingarfræði gagnrýnir einnig hefðbundin raunvísindi og læknisfræðilegar rannsóknir. Greinar á borð við líffræði, efnafræði og lífeðlisfræði byggjast á stýrðum tilraunum, mælanlegum gögnum og stærðfræðilegum líkönum og eru gjarnan taldar nákvæmar, agaðar og hlutlægar. Sjónarhornskenningar spyrja hvort hlutlægni þeirra sé jafn algild og talið er og sýna hvernig sjónarmið og skekkjur rannsakenda geta mótað jafnvel slík svið. Eldri rannsóknir á hjartasjúkdómum eru skýrt dæmi. Rannsakendurnir voru flestir karlar og beindu rannsóknum sínum einkum að körlum; hjartasjúkdómar voru því lengi taldir karlsjúkdómar. Í lýsingum á einkennum hjartaáfalls vantaði mörg einkenni sem konur

finna fyrir (Kourany 2009). Karlar finna oft fyrir brjóstverk en konur fremur fyrir einkennum á borð við kjálkaverk og ógleði (American Heart Association, án ártals). Margar konur leituðu því ekki hjálpar þegar hjartavandamál gerðu vart við sig og læknar greindu þær stundum rangt. Sjónarhornskenningin sýnir bæði gildi fjölbreyttra sjónarmiða og hvernig bein eða óbein skekkja getur falist í rannsóknarsniði—til dæmis þegar konum eða lituðu fólki er sleppt úr gagnasöfnum eða aðeins tilteknar breytur teknar með í líkön.

Þekkingarlegt ranglæti

Þekkingarlegt ranglæti verður meðal annars þegar verðmæt sjónarmið eru útilokuð úr samfélagslegri og vísindalegri umræðu, eins og sjónarhornsþekkingarfræði varar við. Hugtakið nær einnig yfir þöggun sjónarmiða, kerfisbundna rangfærslu á skoðunum einstaklinga eða hópa, ósanngjarna úthlutun sérfræðistöðu og óréttmætt vantraust á tilteknar raddir. Breski heimspekingurinn Miranda Fricker (f. 1966), sem mótaði hugtakið þekkingarlegt ranglæti, greinir það í tvennt (Fricker 2007). Vitnisburðarranglæti verður þegar skoðanir fólks eru með óréttmætum hætti hunsaðar eða taldar ótrúverðugar. Túlkunarranglæti verður þegar sameiginlegt tungumál og hugtök samfélagsins nægja ekki til að lýsa reynslu fólks og takmarka þar með skilning á henni.

Vitnisburðarranglæti

Þöggun og vantraust á frásögn fólks tengist oft aðild þess að jaðarsettum hópi. Konur, litað fólk, fatlað fólk, tekjulágir einstaklingar og trúarlegir minnihlutahópar hafa allir orðið fyrir slíkri jaðarsetningu. Hugsum okkur sakamál þar sem kviðdómur tekur vitnisburð vitnis síður alvarlega vegna ætlaðrar stéttarstöðu þess eða hópaðildar. Þar er um þekkingarlegt ranglæti að ræða, nánar tiltekið vitnisburðarranglæti. Rannsóknir á þessu sviði sýna hvernig röddum sumra einstaklinga og hópa er gefið minna vægi en öðrum. Fjöldi rannsókna hefur til dæmis sýnt að heilbrigðisstarfsfólk tekur lýsingar svartra sjúklinga á sársauka síður alvarlega en sambærilegar lýsingar hvítra sjúklinga. Svartir sjúklingar fá því minni verkjastillingu, jafnvel eftir sams konar áverka eða aðgerð (Smedley, Stith og Nelson 2003; Cintron og Morrison 2006). Þetta er vitnisburðarranglæti: Umönnunin verður lakari vegna þess að frásögn þeirra af sársaukanum nýtur minna trausts.

En vitnisburðarranglæti getur einnig falist í því að skoðun einhvers sé rangfærð kerfisbundið, það er túlkuð á annan veg en höfundur hennar ætlaði. Viðbrögð við Black Lives Matter-hreyfingunni eru dæmi. Hreyfingin varð til gegn lögregluofbeldi og kynþáttabundnu ofbeldi gegn svörtu fólki og lagði áherslu á að líf þess hefði gildi. Algengt svar var slagorðið „All lives matter“. Það gefur ranglega í skyn að „Black lives matter“ merki að aðeins líf svarts fólks skipti máli. Sú túlkun er bæði ósanngjörn og ónákvæm.

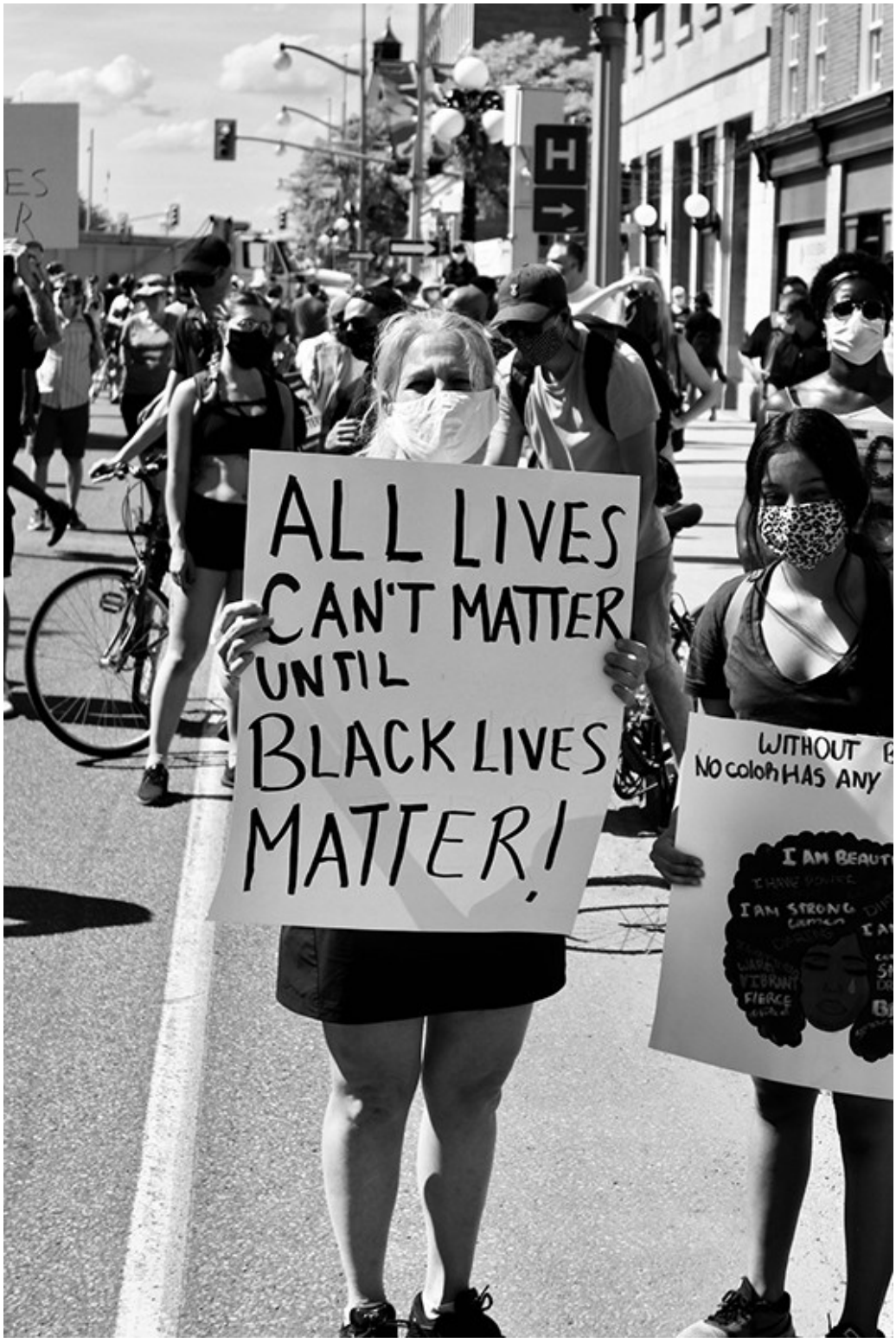

Að túlka slagorðið „Black lives matter“ sem svo að aðeins líf svarts fólks skipti máli er dæmi um vitnisburðarranglæti. (mynd: „Black Lives Matter“ eftir Taymaz Valley/Flickr, CC BY 2.0)

Túlkunarranglæti

Túlkunarranglæti verður þegar tungumál og sameiginleg hugtök ná ekki utan um reynslu einstaklings. Þá getur reynst erfitt, bæði fyrir viðkomandi og fólkið í kring, að skilja

reynsluna. Sígilt dæmi er kynferðisleg áreitni. Áður en samfélagið hafði tekið upp og skilið hugtakið áttu konur erfitt með að lýsa ýmiss konar reynslu á vinnustað: óvelkominni athygli, útilokun, athugasemdum um líkama og útlit og mismunun sem byggðist á neikvæðum hugmyndum um kyn þeirra. Sumum var jafnvel sagt upp fyrir að sætta sig ekki við slíka framkomu. Án orðs yfir reynsluna gátu margar þeirra hvorki skilið vanlíðan sína né útskýrt hana og frásagnir þeirra áttu á hættu að vera ekki teknar alvarlega. Hugtakið kynferðisleg áreitni fyllti þetta skarð í sameiginlegum hugtakaheimi. Kannski hefur þú kynnst orði sem varpaði nýju ljósi á eigin reynslu og gerði þér kleift að skilja hana betur og lýsa henni fyrir öðrum.

Samantekt

7.1 Viðfangsefni þekkingarfræðinnar

Þekkingarfræði fjallar um þekkingu og tengd hugtök, svo sem sannleika og rökstuðning. Hún beitir meðal annars hugtakagreiningu, röksemdafærslu og rannsóknum. Hefðbundin þekkingarfræði beinist að staðhæfingaþekkingu, það er þekkingu á staðreyndum eða staðhæfingum. Aðrar gerðir þekkingar eru meðal annars verkkunnátta og þekking af eigin kynnum. Þekking og rökstuðningur eru talin verðmæt viðfangsefni; þekkingarfræðin er því bæði lýsandi og viðmiðandi fræðigrein.

7.2 Þekking

Samkvæmt hefðbundinni greiningu, sem rakin er til Platons, er þekking sönn rökstudd skoðun. Sú greining var almennt viðtekin þar til Edmund Gettier setti fram gagndæmi á sjöunda áratug 20. aldar. Gettier-dæmin sýna að sönn rökstudd skoðun nægir ekki til þekkingar; þetta nefnist Gettier-vandinn. Margar lausnir reyna að styrkja greiningu Platons, til dæmis með fjórða skilyrðinu eða skýrari greinargerð um rökstuðning.

7.3 Rökstuðningur

Rökstuðningur eykur líkurnar á að skoðun sé sönn. Eðli hans og virkni eru því mikilvæg viðfangsefni þekkingarfræðinnar. Samkvæmt innrihyggju ræðst rökstuðningur alfarið af þáttum sem eru aðgengilegir í huga þekkingarverunnar. Ytrihyggja leyfir að ytri þættir, svo sem áreiðanleiki ferlis, skipti einnig máli. Innri og ytri kenningar hafa báðar verið notaðar til að svara Gettier-vandanum. Þekkingarfræðingar kanna jafnframt hvernig rökstuðningur tengir saman heilt skoðanakerfi. Bjarghyggja lætur skoðanir hvíla á grunnskoðunum, en samkvæmnishyggja lítur á þær sem gagnkvæmt styðjandi vef. Allar uppsprettur rökstuðnings eru þó skeikular; rökstudd skoðun getur því verið ósönn.

7.4 Efahyggja

Efahyggja er sú afstaða að sum eða öll þekking sé ómöguleg. Altækur efahyggjumaður hafnar möguleika þekkingar almennt og beinir sjónum oft að rökstuðningi skoðana um ytri heiminn. Hann setur fram efahyggjutilgátu—mögulega lýsingu á heiminum sem myndi gera skoðanir okkar ósannar—og bendir á að við getum ekki útilokað hana. Tilgátan getur verið sú að okkur dreymi, að illur andi blekki okkur, að heilar okkar séu í fati eða að reynsla okkar eigi sér stað í sýndarveruleika. Efahyggjurökin nýta sér að tiltækar vísbendingar útiloka ekki slíka möguleika. Andstæðingar efahyggju neita hins vegar að þekking krefjist þeirrar fullu vissu sem efahyggjumaðurinn gerir ráð fyrir.

7.5 Hagnýt þekkingarfræði

Hagnýt þekkingarfræði beitir hugtökum, aðferðum og kenningum þekkingarfræðinnar að samfélagslegum álitaefnum og starfsháttum. Mikilvæg grein hennar er félagsþekkingarfræði, sem rannsakar félagslegar hliðar þekkingar og rökstuðnings og hvernig hópar mynda sér skoðanir. Vitnisburður er leið til að öðlast þekkingu frá öðrum og miðla henni áfram. Félagsþekkingarfræði kannar einnig hvernig meta skuli eigin skoðanir þegar þær rekast á vitnisburð annarra og hvernig þekkingarlegt ranglæti getur myndast. Vitnisburðarranglæti verður þegar skoðanir fólks eru kerfisbundið vanmetnar eða hunsaðar. Túlkunarranglæti verður þegar tungumál og hugtök samfélags ná ekki utan um reynslu allra sem þar búa.

Lykilhugtök

A posteriori-þekking
: þekking sem fæst með reynslu.

A priori-þekking
: þekking sem afla má óháð reynslu.

Samkvæmnishyggja
: sú kenning að skoðun sé rökstudd þegar hún tilheyrir samkvæmu kerfi skoðana sem styðja hver aðra.

Samhengishyggja
: sú afstaða að sannleiksgildi þess að eigna einhverjum þekkingu ráðist af samhenginu.

Þekkingarlegt ranglæti
: ranglæti sem tengist þekkingaröflun, trúverðugleika eða aðgangi fólks að sameiginlegum hugtökum.

Þekkingarfræðilegur jafningi
: manneskja sem stendur manni jafnfætis á tilteknu sviði hvað varðar vitsmunagetu, gögn og bakgrunnsþekkingu.

Þekkingarfræði
sú grein heimspekinnar sem rannsakar eðli, forsendur og umfang mannlegrar þekkingar.

Ytrihyggja
þekkingarfræðikenning sem lætur rökstuðning ráðast að minnsta kosti að hluta af þáttum utan hugar þekkingarverunnar.

Bjarghyggja
sú kenning að rökstuðningur skoðana hvíli að lokum á grunnskoðunum sem þurfa ekki stuðning annarra skoðana.

Gettier-dæmi
dæmi, oft sett fram sem hugsað tilvik, sem sýnir að sönn rökstudd skoðun nægir ekki ein og sér til þekkingar.

Altækur efahyggjumaður
sá sem hafnar því að þekking sé yfirleitt möguleg.

Túlkunarranglæti
þekkingarlegt ranglæti sem verður þegar sameiginlegt tungumál og hugtök samfélags nægja ekki til að lýsa reynslu fólks og takmarka þar með skilning á henni.

Söguleg áreiðanleikahyggja
sú kenning að skoðun öðlist rökstuðning þegar hún verður til fyrir ferli sem hefur reynst mynda sannar skoðanir með áreiðanlegum hætti.

Innrihyggja
þekkingarfræðikenning sem lætur rökstuðning eingöngu ráðast af hugarástandi eða öðrum þáttum sem þekkingarveran hefur aðgang að.

Þekking af eigin kynnum
þekking sem fæst með beinum kynnum af einhverju fremur en með ályktun.

Staðbundinn efahyggjumaður
sá sem dregur aðeins í efa að þekking sé möguleg á tilteknum sviðum.

Verkkunnátta
þekking á því hvernig leysa skuli tiltekið verkefni.

Staðhæfingaþekking
þekking á staðreyndum sem hægt er að setja fram í staðhæfingum.

Efahyggja
sú afstaða að sum eða öll þekking sé ómöguleg.

Sjónarhornsþekkingarfræði
sú grein þekkingarfræðinnar sem rannsakar hvernig félagsleg staða fólks mótar þekkingarfræðilega aðstöðu þess.

Staðhæfing
fullyrðingarsetning sem hefur sannleiksgildi og er því annaðhvort sönn eða ósönn.

Vitnisburðarranglæti
þekkingarlegt ranglæti sem verður þegar frásagnir eða skoðanir einstaklinga og hópa eru með óréttmætum hætti hunsaðar eða taldar ótrúverðugar.

Heimildir

American Heart Association. n.d. “Warning Signs of a Heart Attack.” Accessed November 24, 2021. https://www.heart.org/en/health-topics/heart-attack/warning-signs-of-a-heart-attack.

Aristotle. 1989. *Metaphysics*. Translated by Hugh Tredennick. Vols. 17–18 of *Aristotle in 23 Volumes*. Cambridge, MA: Harvard University Press. http://data.perseus.org/texts/urn:cts:greekLit:tlg0086.tlg025.perseus-eng1.

BonJour, Laurence. 1985. *The Structure of Empirical Knowledge*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Cintron, Alexie, and R. Sean Morrison. 2006. “Pain and Ethnicity in the United States: A Systematic Review.” *Journal of Palliative Medicine* 9 (6):1454–1473. https://doi.org/10.1089/jpm.2006.9.1454.

Crane, Tim, and Craig French. 2021. “The Problem of Perception.” *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta. Fall 2021 ed. https://plato.stanford.edu/archives/fall2021/entries/perception-problem/.

David, Marian. 2015. “The Correspondence Theory of Truth.” *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta. Winter 2020 ed. https://plato.stanford.edu/archives/win2020/entries/truth-correspondence/.

DePaulo, Bella M., Deborah A. Kashy, Susan E. Kirkendol, Melissa M. Wyer, and Jennifer A. Epstein. 1996. “Lying in Everyday Life.” *Journal of Personality and Social Psychology* 70 (5): 979–995. https://doi.org/10.1037/0022-3514.70.5.979.

Descartes, René. 1956. *Discourse on Method*. Translated by Laurence J. Lafleur. New York: Macmillan.

Descartes, René. 2008. *Meditations on First Philosophy: With Selections from the Objections and Replies*. Translated by Michael Moriarty. Oxford: Oxford University Press.

Drefyus, Georges B. J. 1997. *Recognizing Reality: Dharmakīrti’s Philosophy and Its Tibetan Interpretations*. Albany: State University of New York Press.

Frances, Bryan, and Jonathan Matheson. 2018. “Disagreement.” *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta. Winter 2019 ed. https://plato.stanford.edu/archives/win2019/entries/disagreement/.

Fricker, Miranda. 2007. *Epistemic Injustice: Power and the Ethics of Knowing*. Oxford: Oxford University Press.

Fumerton, Richard. 1995. *Metaepistemology and Skepticism*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield.

Gettier, Edmund L. 1963. “Is Justified True Belief Knowledge?” *Analysis* 23 (6): 121–123. https://www.jstor.org/stable/3326922.

Goldman, Alvin I. 1976. “Discrimination and Perceptual Knowledge.” *The Journal of Philosophy* 73 (20): 771–791. https://www.jstor.org/stable/2025679.

Goldman, Alvin I. 1979. “What Is Justified Belief?” In *Justification and Knowledge: New Studies in Epistemology*, edited by George S. Pappas, 1–23. Dordrecht: D. Reidel.

Goldman, Alvin I., and Cailin O’Connor. 2019. “Social Epistemology.” *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta. Winter 2021 ed. https://plato.stanford.edu/archives/win2021/entries/epistemology-social/.

Harman, Gilbert. 1973. *Thought*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Hasan, Ali, and Richard Fumerton. 2016. “Foundationalist Theories of Epistemic Justification.” *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta. Fall 2018 ed. https://plato.stanford.edu/archives/fall2018/entries/justep-foundational/.

Hume, David. 1985. *A Treatise of Human Nature*. Edited by Ernest C. Mossner. London: Penguin Classics.

Kant, Immanuel. 1998. *Critique of Pure Reason*. Translated and edited by Paul Guyer and Allen W. Wood. New York: Cambridge University Press.

Kourany, Janet A. 2009. “The Place of Standpoint Theory in Feminist Science Studies.” *Hypatia* 24 (4): 209–218. https://www.jstor.org/stable/20618191.

Lackey, Jennifer. 2021. *Applied Epistemology*. Oxford: Oxford University Press.

Lehrer, Keith, and Thomas Paxson Jr. 1969. “Knowledge: Undefeated Justified True Belief.” *The Journal of Philosophy* 66 (8): 225–237. https://www.jstor.org/stable/2024435.

Moore, G. E. 1939. *Proof of an External World*. London: Humphrey Milford.

Murphy, Peter. n.d. “Coherentism in Epistemology.” Internet Encyclopedia of Philosophy, edited by James Fieser and Bradley Dowden. Accessed March 8, 2022. https://iep.utm.edu/coherent/.

Pascal, Blaise. 1973. *Pensées: Notes on Religion and Other Subjects*. Translated by John Warrington. London: J. M. Dent.

Plato. 1997a. *Meno*. Translated by G. M. A. Grube. In *Plato: Complete Works*, edited by John M. Cooper, 870–897. Indianapolis: Hackett.

Plato. 1997b. *Theaetetus*. Translated by M. J. Levett, revised by Myles Burnyeat. In *Plato: Complete Works*, edited by John M. Cooper, 157–234. Indianapolis: Hackett.

Putnam, Hilary. 1981. *Reason, Truth, and History*. Cambridge: Cambridge University Press.

Russell, Bertrand. 1910–1911. “Knowledge by Acquaintance and Knowledge by Description.” *Proceedings of the Aristotelian Society* 11:108–128. https://www.jstor.org/stable/4543805.

Russell, Bertrand. 1948. *Human Knowledge: Its Scope and Limits*. New York: Simon and Schuster.

Russell, Bertrand. 1959. *The Problems of Philosophy*. Oxford: Oxford University Press.

Serota, Kim B., Timothy R. Levine, and Franklin J. Boster. 2010. “The Prevalence of Lying in America: Three Studies of Self-Reported Lies.” *Human Communication Research* 36 (1): 2–25. https://doi.org/10.1111/j.1468-2958.2009.01366.x.

Smedley, Brian D., Adrienne Y. Stith, and Alan R. Nelson, eds. 2003. *Unequal Treatment: Confronting Racial and Ethnic Disparities in Health Care*. Washington, DC: National Academies Press.

Zhuangzi. 2003. “Discussion on Making All Things Equal.” In *Zhuangzi: Basic Writings*, translated by Burton Watson, 31–44. New York: Columbia University Press.

Upprifjunarspurningar

7.1 Viðfangsefni þekkingarfræðinnar

1. Hvers vegna telst þekkingarfræði viðmiðandi fræðigrein?
2. Hvers vegna er hugtakagreining mikilvæg í þekkingarfræði?
3. Hver er munurinn á a priori-þekkingu og a posteriori-þekkingu?
4. Hvað er staðhæfingaþekking?

7.2 Þekking

5. Hvernig greinir Platon þekkingu?
6. Hvað er Gettier-dæmi?
7. Settu fram eitt Gettier-dæmi og skýrðu hvernig það virkar.

7.3 Rökstuðningur

8. Skýrðu muninn á innri og ytri kenningum um rökstuðning.
9. Lýstu líkindum og mun á samkvæmnishyggju og bjarghyggju.
10. Hvað felst í því að rökstuðningur sé skeikull?

7.4 Efahyggja

11. Hvað er altæk efahyggja?
12. Settu fram efahyggjutilgátu og skýrðu hana.
13. Hvernig byggjast rök fyrir efahyggju á efa?

7.5 Hagnýt þekkingarfræði

14. Skilgreindu hagnýta þekkingarfræði.
15. Hvers vegna eru þekking og rökstuðningur félagsleg fyrirbæri?
16. Skilgreindu vitnisburðarranglæti og nefndu dæmi um það.

Ítarefni

Kidd, Ian James, José Medina, and Gaile Pohlhaus Jr., eds. 2017. *The Routledge Handbook of Epistemic Injustice*. New York: Routledge.

Greco, John, ed. 2008. *The Oxford Handbook of Skepticism*. New York: Oxford University Press.

Russell, Bertrand. (1912) 1959. *The Problems of Philosophy*. New York: Oxford University Press.

Truncellito, David A. n.d. “Epistemology.” Internet Encyclopedia of Philosophy, edited by James Fieser and Bradley Dowden. https://iep.utm.edu/epistemo/.

8. KAFLI

Gildisfræði

Mynd 8.1 Þessi ljósmynd sýnir súrrealíska listamanninn René Magritte mála óvenjulega sjálfsmynd. Fyrirsætan horfir á egg en málar fugl á flugi. Málverkið heitir „Clairvoyance“ („Skyggnigáfa“), sem gefur til kynna að Magritte líti á list sem leið til að sjá framtíðina fyrir sér eða ímynda sér möguleika fremur en að sýna aðeins staðreyndir líðandi stundar. (heimild: aðlögun á „[N] Jacqueline Nonkels - Rene Magritte paints Helderzeinheid (1936)“ eftir cea/Flickr, CC BY 2.0)

Efnisyfirlit kafla

- 8.1 Greinarmunur staðreynda og gilda
- 8.2 Grundvallarspurningar um gildi
- 8.3 Meta-siðfræði
- 8.4 Velferð
- 8.5 Fagurfræði

Inngangur

Líklega hefur þú einhvern tíma rökrætt við aðra manneskju um hvað sé gott eða slæmt. Ágreiningurinn kann að hafa snúist um siðferðilegt álitamál samtímans, svo sem fóstureyðingar eða dauðarefsingu. Kannski var deilt um hvort rétt væri að fara í háskóla eða

ganga í herinn. Ef til vill greindi ykkur á um hvort listaverk væri fagurt eða kvikmynd góð. Slíkar samræður fjalla um gildi. Sú grein heimspekinnar sem hjálpar okkur að hugsa um þau nefnist gildisfræði.

Gildisfræði er heimspekileg rannsókn á gildum. Í þrengri merkingu fjallar hún um siðferðileg álitaefni; í víðari merkingu nær hún einnig til félagslegra, stjórnmálalegra, trúarlegra og fagurfræðilegra gilda. Heimspekingar nota gildisfræði til að rannsaka hvað einstaklingar og samfélög meta í lífinu, einkum í tengslum við siðferði, hamingju, gæsku og fegurð. Fræðigreinin veitir okkur verkfæri til að takast á við erfiðan ágreining um hvað við metum og hvers vegna. Í þessum kafla verður skýrt hvað felst í gildi, hvernig gildi eru frábrugðin staðreyndum og hvaða spurningar og greinarmunir auðvelda umræðu um innbyrðis tengsl gilda. Einnig verður fjallað um afmörkuð svið gildisfræðinnar, svo sem meta-siðfræði og fagurfræði.

8.1 Greinarmunur staðreynda og gilda

NÁMSMARKMIÐ

Að loknum þessum kafla ættir þú að geta:

- Gera grein fyrir greinarmuni staðreynda og gilda.
- Greina á milli lýsandi og metandi staðhæfinga.
- Útskýra er–ætti-vandann.
- Lýsa náttúruhyggjuvillunni.
- Meta andmæli gegn greinarmuni staðreynda og gilda.

Gildi móta bæði líf okkar og samskipti við aðra. Hugsjónir stýra mikilvægum ákvörðunum, siðferðisskoðanir hafa áhrif á framkomu okkar og persónulegur smekkur ræður ýmsu um val okkar. Allt þetta ber gildum okkar vitni. Gildi fela í sér dóma um hvernig fólk ætti að hugsa, líða eða breyta út frá því sem telst gott, verðmætt eða mikilvægt. Þú gætir til dæmis talið að þú ættir að lesa Invisible Man eftir Ralph Ellison, annaðhvort vegna þess að verkið er talið stórmerk bandarísk skáldsaga eða vegna þess að frásögn þess af kynþáttafordómum gegn svörtu fólki geti stuðlað að réttlátari heimsmynd. Rökin fyrir því að lesa Invisible Man byggjast þá á gildisdómum um bókmenntalegt gildi sögunnar og mikilvægi þess að skilja kynþáttaranglæti.

Gildi lýsa því hvernig fólk telur að hlutirnir ættu að vera, en ekki endilega hvernig þeir eru. Þessi munur nefnist er–ætti-greinarmunurinn eða, algengara, greinarmunur staðreynda og gilda. Greinarmunur staðreynda og gilda skilur á milli þess sem er raunin—staðreynda—og þess sem fólk telur að eigi að vera raunin—gilda—út frá hugmyndum um hvað sé gott, fagurt eða mikilvægt.

Mörkin milli staðreynda og gilda eru ekki alltaf skýr. Fólk getur auðveldlega tekið gildisdóm fyrir staðreynd, einkum þegar það hefur sterkar skoðanir og telur mat sitt hafið yfir allan vafa. Fullyrðingin „Það er rangt að drepa saklausa manneskju“ kann til dæmis að virðast staðreynd, en hún lýsir ekki heiminum eins og hann er. Hún segir hvernig fólk telur að hann eigi að vera. Þess vegna er gagnlegt að hefja rannsókn gildisfræðinnar á greinarmuni

staðreynda og gilda. Hér verður hann skýrður með því að skoða ólíkar gerðir fullyrðinga og tengsl staðreynda og gilda.

Lýsandi staðhæfingar gegn metandi staðhæfingum

Muninn á staðreyndum og gildum má meðal annars skýra með því að skoða þær fullyrðingar sem við setjum fram um hvort tveggja. Um staðreyndir notum við lýsandi staðhæfingar en um gildi metandi staðhæfingar. Lýsandi staðhæfing segir hvernig málum er háttað; metandi staðhæfing felur í sér dóm um gildi einhvers.

Lýsandi staðhæfingar: Hvernig heimurinn er

Lýsandi staðhæfingar segja hvernig heimurinn er. Þær lýsa því sem við teljum vera staðreynd eða verðum vör við, án þess að leggja mat á það. Setningin „Það er sólskin í dag“ er til dæmis lýsandi vegna þess að hún greinir einfaldlega frá athugun.

Metandi staðhæfingar: Hvernig heimurinn ætti að vera

Metandi staðhæfingar segja hvernig heimurinn ætti að vera. Þær fela í sér gildisdóma um hvað sé gott, réttlátt, sanngjarnt, fagurt, heilnæmt eða mikilvægt. Þær láta sér því ekki nægja að lýsa staðreyndum heldur túlka þær eða segja hvað eigi að vera raunin.

Metandi staðhæfingar geta verið forskriftarlegar, það er mælt fyrir um hvað ætti að vera eða hvað fólk eigi að gera við tilteknar aðstæður. Setningin „Ég ætti að fara út í sólina“ er til dæmis metandi. Hún byggist á lýsandi staðhæfingu—„Það er sólskin í dag“—en tengir staðreyndina við gildisdóm—„Sólskin er gott fyrir geðheilsuna“—og mælir þannig fyrir um athöfn: „Ég fer út.“ Þegar við metum eitthvað gott gefur það okkur að jafnaði ástæðu til að velja það. Mat tengist því athöfnum og ákvörðunum.

Fólk á stundum erfitt með að greina staðreyndir frá gildum og tekur metandi staðhæfingu ranglega sem hlutlausa lýsingu á veruleikanum. Eins og næst verður fjallað um getur slíkur ruglingur leitt til rökvillu.

HUGSAÐU EINS OG HEIMSPEKINGUR

Greindu hvort staðhæfingarnar hér á eftir séu lýsandi eða metandi. Fyrir hverja metandi staðhæfingu skaltu setja fram þá lýsandi staðhæfingu og þann gildisdóm sem hún byggist á.

1. Þú ættir að vera með trefil og vettlinga til að halda á þér hita.
2. Fólk heimsækir Aþenu til að skoða leifar hinnar fornu borgar.
3. Tómatar innihalda C-vítamín, sem getur styrkt ónæmiskerfið þitt.
4. Borgin þarf að byggja fleiri almenningsgarða þar sem íbúar geta gengið, skokkað og hreyft sig.

Náttúruhyggjuvillan

Rökvilla er villa í röksemdafærslu. Hún getur falist í því að draga ranga niðurstöðu af forsendum eða komast að niðurstöðu án fullnægjandi raka. Rökvillur eru margar vegna þess að rökhugsun getur farið úrskeiðis með ýmsum hætti.

TENGSL

Nánar er fjallað um óformlegar rökvillur í kaflanum um rökfræði og röksemdafærslu og um þekkingarleg gildi í kaflanum um gagnrýna hugsun, rannsóknir, lestur og ritun.

Náttúruhyggjuvillan felst í því að ætla að leiða megi gildi—hvað fólk ætti að gera—af staðreyndum um heiminn—hvað er. Breski heimspekingurinn G. E. Moore (1873–1958) fjallaði um villuna í bókinni Principia Ethica frá 1903. Að hans mati fremja heimspekingar náttúruhyggjuvilluna ef þeir byggja dóminn „x er gott“ eingöngu á staðreyndum um x, það er náttúrulegum eiginleikum þess.

Náttúruhyggjuvillan kemur oft fyrir í almennri umræðu. Í deilum um hvort einkvæni sé gott eða slæmt er til dæmis gjarnan spurt hvort það sé „náttúrulegt“. Talsmenn beggja sjónarmiða vísa þá til einkvænis eða fjölkvænis meðal dýra. En með því að álykta um hvernig menn eigi að haga sér út frá hegðun dýra er reynt að leiða gildi af staðreyndum um náttúruna.

Hume og er–ætti vandinn

Náttúruhyggjuvillan tengist er–ætti-vandanum. Vandinn er þessi: Hvernig má komast frá staðreyndastaðhæfingu um það sem fyrir liggur til gildisstaðhæfingar um það sem ætti að vera? Skoski upplýsingarspekingurinn David Hume (1711–1776) setti fram eina kunnustu lýsingu vandans í Ritgerð um manneðlið (1739–1740).

Mynd 8.2 Lýsandi staðhæfingin „Sýnt hefur verið fram á að gæludýrahald bæti geðheilsu fólks“ getur auðveldlega orðið að metandi staðhæfingunni „Fólk ætti að eiga gæludýr.“ Þetta er þekkt sem er–ætti vandinn. (heimild: „My cat Toby“ eftir Richard J/Flickr, almenningseign)

Í Ritgerð um manneðlið hafnar Hume því að leiða megi ætti af er. Þegar hann skrifaði verkið höfðu margir heimspekingar hafnað siðferði sem byggðist á trúarlegum kennisetningum og leituðu þess í stað óhrekjandi skynsemisraka fyrir góðu lífi og betra samfélagi. Hume taldi

siðferði varða tilfinningar og afstöðu fremur en staðreyndir. Staðreyndir fjalla um tengsl hluta, en siðferðisdómar fela í sér að mannleg þekkingarvera tekur afstöðu til viðfangsefnis.

LESTU EINS OG HEIMSPEKINGUR

Lestu eftirfarandi brot úr Ritgerð um manneðlið eftir David Hume, III. bók, I. hluta. Taktu eftir því hvernig hann fjallar um staðhæfingar sem nota orðið „ætti“. Telur hann að þær séu leiddar með fullnægjandi rökum? Hvers vegna eða hvers vegna ekki? Finndu dæmi þar sem órökstudd „ætti“-fullyrðing gæti valdið vanda.

> „Við þessa röksemdafærslu get ég ekki stillt mig um að bæta athugasemd sem ef til vill skiptir nokkru máli. Í sérhverju siðferðiskerfi sem ég hef kynnst hef ég tekið eftir því að höfundurinn rökræðir um stund með venjulegum hætti, staðhæfir að Guð sé til eða gerir athuganir á mannlegum málefnum. Skyndilega sé ég mér til undrunar að í stað hinna venjulegu tenginga staðhæfinga, er og er ekki, er sérhver staðhæfing tengd með ætti eða ætti ekki. Breytingin er lítt áberandi en afar þýðingarmikil. Þar sem þetta ætti eða ætti ekki lýsir nýjum tengslum eða fullyrðingu verður að veita breytingunni athygli og skýra hana. Jafnframt verður að gera grein fyrir því sem virðist með öllu óskiljanlegt: hvernig draga megi þessi nýju tengsl af öðrum sem eru þeim gjörólík. Höfundar gæta þessa yfirleitt ekki, en ég leyfi mér að benda lesendum á það. Ég er sannfærður um að þessi litla athugun myndi kollvarpa öllum almennum siðferðiskerfum og sýna að greinarmunur lösts og dyggðar byggist ekki aðeins á tengslum hluta og verður ekki skynjaður af skynseminni einni.“

(Heimild: Hume, David. (1739–1740) 2002. Ritgerð um manneðlið, III. bók, I. hluti, I. kafli. Project Gutenberg. https://www.gutenberg.org/files/4705/4705-h/4705-h.htm)

Röksemdafærslan um opnu spurninguna

Lýsing Humes á er–ætti-vandanum hefur haft mikil áhrif á heimspeki samtímans, einkum siðfræði tuttugustu aldar. Í Principia Ethica frá 1903 setur G. E. Moore fram röksemdafærsluna um opnu spurninguna gegn náttúruhyggjuvillunni. Villan felst að hans mati í því að leiða ónáttúrulega eiginleika á borð við „rétt“ og „gott“ af náttúrulegum eiginleikum. Náttúruvísindalegar staðhæfingar auka þekkingu okkar á náttúrulegum eiginleikum heimsins, en gæska og siðferðilegt réttmæti eru að mati Moores ekki slíkir eiginleikar. Því er alltaf merkingarbært að spyrja hvort tiltekinn náttúrulegur eiginleiki sé raunverulega góður. Efnafræðileg gerð vatns, H_2O, er ekki opin spurning í sama skilningi og það hvort eitthvað sé gott eða rétt.

Þegar spurt er „Er x gott?“ er svarinu oft ætlað að byggjast á öðru sem einnig er kallað gott. Er gott að sýna náunganum góðvild? Já. Hvers vegna? Vegna þess að umhyggja fyrir öðrum er góð. Svarið lokar ekki spurningunni; það jafngildir að lokum fullyrðingunni „gott er gott“. Rökin eru hringlaga og veita engar nýjar upplýsingar. Spurningin stendur því enn opin. Moore taldi engu að síður að staðhæfingar um siðferðilega eiginleika gætu verið sannar, þó ekki með sama hætti og staðhæfingar um náttúrulega eiginleika.

LESTU EINS OG HEIMSPEKINGUR

Leitaðu á samfélagsmiðlum að dæmum þar sem fullyrðing um það sem „er“ er sett fram sem fullyrðing um það sem „ætti“ að vera. Hvaða skoðanir eru kynntar sem staðreyndir? Hvers konar rök eru færð fyrir þeim?

Andmæli gegn greinarmun staðreynda og gilda

Siðferðilegir hluthyggjumenn hafna því að skarpur greinarmunur sé á staðreyndum og gildum. Þeir telja tilteknar siðferðisstaðreyndir hlutlægt sannar, til dæmis að morð sé siðferðilega rangt. Siðferðilegir efahyggjumenn beita aftur á móti oft greinarmuni staðreynda og gilda gegn hlutlægum grundvelli siðferðis. Þeir leggja áherslu á að siðferðileg gildi séu ekki staðreyndir og krefjist annars konar hugsunar en rökfræðileg eða vísindaleg ályktun. Andmæli við greinarmuninum taka þó á sig fleiri en eina mynd.

Andmæli Putnams gegn greinarmun staðreynda og gilda

Sumir heimspekingar hafna hugmyndinni um hreinar reynslustaðreyndir og benda á að vísindaleg rökhugsun noti sjálf gildi til að staðfesta staðreyndir. Í greininni „Beyond the Fact-Value Dichotomy“ frá 1982 heldur bandaríski heimspekingurinn og stærðfræðingurinn Hilary Putnam (1926–2016) því fram að vísindamenn þurfi oft að velja milli ósamrýmanlegra kenninga. Við valið styðjast þeir við þekkingarleg gildi, svo sem einfaldleika og samkvæmni, þegar þeir skýra flókin athugunargögn. Þyngdaraflskenning Einsteins var til dæmis tekin fram yfir keppinauta vegna þess að hún var einfaldari og samrýmdist öðrum lögmálum eðlisfræðinnar. Putnam telur myndun vísindalegra staðreynda því fela í sér mat og standa ekki sjálfkrafa á traustari grunni en dóma um gæsku eða góðvild. Með þessu ögrar hann hugmyndinni um vísindin sem algerlega hlutlæga framsetningu staðreynda.

Staðhæfingar um skort á greinarmun

Önnur gagnrýni á greinarmun staðreynda og gilda byggist á því hvernig við tengjum hvort tveggja í daglegu máli. Sumir heimspekingar telja að vissar lýsandi staðhæfingar feli í sér mat, einkum þegar þær tengjast tilgangi eða hlutverki. Ef sagt er „Þessi hnífur er of bitlaus til að skera nokkuð“ má skilja það sem svo að hnífurinn sé lélegur, því hann sinnir ekki hlutverki sínu. Sá sem þekkir tilgang hnífs skilur þessa ályktun auðveldlega. Þar sem slík tenging staðreynda og mats er sjálfsögð í daglegu máli kann skarpur greinarmunur þeirra að hafa takmarkað gildi.

Staðhæfingar um hlutlæga siðferðilega rökhugsun

Að lokum hafna sumir heimspekingar greinarmuni staðreynda og gilda með vísun til hugtaksins telos, það er tilgangs eða markmiðs. Þeir telja gildi ráðast af því hvort markmiði sé náð. Það má meta með hlutlægum hætti hvort athöfn þjóni tilteknu markmiði. Ef markmiðið er að hjálpa fólki í neyð er athöfn góð að því marki sem hún stuðlar að því, til dæmis sjálfboðastarf í athvarfi fyrir heimilislaust fólk. Miðað við markmiðið má því flokka athafnir sem góðar, slæmar eða hlutlausar. Telos á þannig að veita siðferði hlutlægan grundvöll.

Til að rannsaka er–ætti-greinarmuninn nánar þurfum við að skýra hvað gildi er. Það er viðfangsefni næsta hluta.

8.2 Grundvallarspurningar um gildi

NÁMSMARKMIÐ

Í lok þessa kafla ættir þú að geta:

- Tengja tækisgildi við eigingildi.
- Greina á milli einhyggju og fjölhyggju í gildisfræði.
- Útskýra ósammælanleika í gildisfræði.
- Bera saman siðferðilega fjölhyggju og siðferðilega afstæðishyggju.

Fólk ver stórum hluta ævinnar í að vinna að markmiðum sem það telur góð. En hvað merkir það að eitthvað sé gott? Hvað felst í því að meta eitthvað? Er hægt að leysa ágreining þegar gildi rekast á? Í þessum kafla verða ólík svör við þessum spurningum könnuð til að varpa ljósi á merkingu gildis.

Eigingildi og tækisgildi

Gildi má meðal annars greina eftir því hvort eitthvað sé verðmætt í sjálfu sér eða vegna einhvers annars. Eitthvað hefur eigingildi þegar það er verðmætt sjálfs sín vegna. Aristóteles taldi til dæmis að farsæld hefði eigingildi vegna þess að hún væri markmið í sjálfu sér. Allar athafnir stefndu að lokum að farsæld, en farsæld væri eftirsótt hennar sjálfrar vegna. Ef spurt væri „Til hvers er farsæld góð?“ myndi Aristóteles svara að hún væri einfaldlega góð í sjálfri sér.

Eitthvað hefur tækisgildi þegar það er verðmætt vegna einhvers annars; það er leið að markmiði. Þú stundar til dæmis líklega ýmsar athafnir sem eru góðar að því leyti að þær stuðla að heilsu. Fjölbreytt mataræði, reglulegar læknisheimsóknir og hreyfing efla heilsu og vellíðan. Heilsa er þá eigingildið sem veitir þessum athöfnum tækisgildi.

Mynd 8.3 Ávextir og grænmeti hafa tækisgildi að því leyti að þau stuðla að eigingildi heilsu manna. Ef í ljós kæmi að neysla þeirra efldi ekki heilsu væri hún ekki lengur talin eftirsóknarverð athöfn. (mynd: „Healthy and tasty fruits and vegetables“ eftir Marco Verch Professional/Flickr, CC BY 2.0)

Grundvallarstaða gilda

Þó mætti halda því fram að heilsa hafi sjálf aðeins tækisgildi, þar sem fólk meti hana vegna þess að hún stuðlar að farsæld. Þegar greint er á milli eigingildis og tækisgildis er því ekki aðeins spurt hvað sé verðmætt, heldur einnig hvernig gildin tengjast. Dæmið um heilsu og farsæld vekur spurningu um grundvallarstöðu gilda: Er aðeins eitt eigingildi til eða eru þau mörg?

Einhyggja heldur því fram að eitt grundvallareigingildi liggi öllum öðrum gildum til grundvallar. Nautnahyggjumenn telja til dæmis ánægju slíkt gildi og að eitthvað verði að vera ánægjulegt til að teljast gott. Einhyggjumaður telur að ef fólk meti gildi sín og innbyrðis tengsl þeirra vandlega komi í ljós að eitt þeirra sé mikilvægast en hin þjóni því. Mikilvægt sé að finna þetta grunngildi svo það geti leiðbeint skoðunum, dómum og athöfnum.

Fjölhyggja heldur því fram að grundvallareigingildin séu mörg en ekki eitt. Fjölhyggjumaður getur greint eigingildi frá tækisgildum, en sú greining leiðir ekki til eins æðsta eigingildis sem öll önnur gildi hvíla á. Samkvæmt fjölhyggju eru tvö eða fleiri grunngildi sem ekki er unnt að smætta hvert niður í annað. Þekking og ást hafa til dæmis báðar eigingildi ef hvorki er hægt að skýra gildi þekkingar með ást né gildi ástar með þekkingu.

Talsmenn einhyggju líta oft á fjölhyggju sem afstæðishyggju sem geti torveldað lausn siðferðilegra álitamála þegar gildi rekast á. Tökum sjálfsvíg með aðstoð læknis sem dæmi. Einhyggjumaður myndi meta þá ákvörðun að enda eigið líf af læknisfræðilegum ástæðum samkvæmt einni siðferðisreglu. Ef ánægja væri eigingildið gæti hann talið slíka aðstoð góða þegar hún bindur enda á sársauka, einkum ef þjáning sjúklings útilokar alla andlega og líkamlega ánægju. Fjölhyggjumaður þyrfti hins vegar að meta ákvörðunina út frá fleiri eigingildum, svo sem ánægju og lífi. Þá eru bæði endalok sársauka og áframhald lífsins góð, án þess að annað sé æðra hinu. Fjölhyggjan kann því hvorki að leysa gildisáreksturinn né skera úr um hvort athöfnin sé rétt. Einhyggja býður aftur á móti upp á sameinaðan og samkvæman meta-siðfræðilegan ramma (sjá næsta kafla um Meta-siðfræði), enda gerir hún ráð fyrir einu grunngildi en ekki mörgum.

Fjölhyggjumenn telja hins vegar að lífið rúmi mörg gæði sem hafa eigingildi, svo sem að fullnægja löngunum, ná markmiðum, þroska hæfileika og mynda djúp persónuleg tengsl. Í Women and Human Development lýsir bandaríski femínistinn og siðspekingurinn Martha Nussbaum (1947–) mörgum slíkum gæðum, meðal annars lífi, heilsu, tilfinningatengslum, félagslegum tengslum, leik og skynsemi (2000). Farsælt líf felur í sér mörg gæði en ekki aðeins eitt. Fjölhyggjumenn hafa einnig áhyggjur af afleiðingum einhyggjunnar: Krafa um eitt eigingildi gæti takmarkað frelsi einstaklinga, einkum þegar gildi þeirra víkja frá ríkjandi viðhorfum.

Ósammælanleiki

Fjölhyggja styðst oft við hugmyndina um ósammælanleika. Hann lýsir aðstæðum þar sem enginn sameiginlegur mælikvarði gildir um tvö eða fleiri gæði, gildi eða fyrirbæri. Bera má saman lengd eins hlutar í metrum og annars í sentímetrum með því að umreikna einingarnar. Hins vegar er ekki hægt að bera hraða hlaupandi blettatígurs saman við flatarmál Taj Mahal: Annað er mælt í kílómetrum á klukkustund en hitt í fermetrum.

Sum gildi eru á sama hátt of ólík til að unnt sé að meta þau með einum mælikvarða. Ást og vinátta eru til dæmis dýrmæt án þess að verðgildi þeirra verði gefið upp í krónum. Gildi vináttu og peninga eru ekki sammælanleg. Líkamleg heilsa og stuðningur góðra vina eru hvort tveggja verðmæt, en með ólíkum hætti; gildin eru því ósammælanleg. Jafnvel þegar sömu matsaðferð má beita er ekki víst að hægt sé að raða gildum frá betra til verra. Þú gætir til dæmis metið mörg vináttusambönd mikils án þess að geta raðað þeim eða útnefnt einn besta vin.

Siðferðileg fjölhyggja og siðferðileg afstæðishyggja

Siðferðileg fjölhyggja heldur því fram að til séu ólíkir siðferðilegir rammar sem ekki verði sameinaðir í einn. Ein menning getur því átt erfitt með að skilja gildi annarrar ef hugmyndir þeirra um hið góða eru gerólíkar, og hugsanlega finnst engin leið til að sætta muninn. Menningarmunur skiptir þannig miklu fyrir fjölhyggju um gildi og þá hugmynd að fleiri en einn rammi geti skýrt siðferði.

Fjölhyggja er þó ekki það sama og afstæðishyggja. Siðferðileg afstæðishyggja gengur lengra: Hún heldur ekki aðeins fram mörgum siðferðilegum römmum heldur telur hvern þeirra jafngildan, þar sem einstaklingar, samfélög og menningarheimar ákvarði sjálf hvað sé siðferðilega rétt. Af því leiðir að engin menning geti dæmt gildiskerfi annarrar.

Nussbaum nefnir kynfæralimlestingu kvenna til að sýna vandann við siðferðilega afstæðishyggju (1999). Ef siðferði væri algerlega háð hefðum og gildum hverrar menningar gæti utanaðkomandi fólk hvorki fordæmt slíka limlestingu né aðrar venjur sem skaða konur eða halda þeim í undirokaðri og berskjaldaðri stöðu. Nussbaum telur að málefni sem varða réttindi kvenna eigi ekki að meta eingöngu út frá staðbundnum hefðum; alþjóðleg réttlætishugmynd sé nauðsynleg til að takast á við kynjamisrétti. Hún ver því algilda réttlætiskenningu sem tekur mið af menningarmun og kallar hana skynsamlega fjölhyggju.

Fjölhyggja og afstæðishyggja snerta kjarna margra siðferðilegra álitamála í daglegu lífi, einkum þegar siðferðisskoðanir eru skoðaðar frá sögulegu eða menningarlegu sjónarhorni og ólík gildi koma í ljós. Erfitt er að ákvarða innbyrðis stöðu gildanna. Sú ákvörðun hefur þó hagnýtar afleiðingar fyrir skilning fólks á réttu og röngu, mat þess á siðlegum og ósiðlegum athöfnum og þau markmið sem það setur sér.

8.3 Meta-siðfræði

NÁMSMARKMIÐ

Í lok þessa kafla ættir þú að geta:

- Útskýra hvað felst í orðasambandinu „verufræði gilda“.
- Greina mikilvægi hluthyggju og andhluthyggju fyrir siðferðilega umræðu.
- Bera saman ólíkar kenningar um undirstöður siðfræðikenninga.
- Útskýra mikilvægi Evþýfron-vandans fyrir meta-siðfræði.

Siðfræði fjallar um siðferði frá ýmsum sjónarhornum. Henni er oft skipt í meta-siðfræði, boðandi siðfræði og hagnýta siðfræði. Fjallað er um boðandi siðfræði í sérkafla, sömuleiðis hagnýta siðfræði. Sviðin greina sig hvert frá öðru eftir stigi rannsóknarinnar. Meta-siðfræði beinist að siðferðilegri rökhugsun og grundvallarspurningum um forsendur siðferðisskoðana og breytni. Hún rannsakar meðal annars hvaðan siðferðileg gildi koma, hvað felst í því að kalla eitthvað rétt eða gott, hvort hlutlægar siðferðisstaðreyndir séu til, hvort siðferði sé menningarlega afstætt og hvort siðferðisvenjur og gildisdómar eigi sér sálfræðilegan grundvöll.

Í tveimur fyrri hlutunum spurðum við hvort greina mætti staðreyndir frá gildum og hvað gildi væru. Þar mættum við einni af meginspurningum meta-siðfræðinnar: Byggist siðferði á hlutlægum eða huglægum gildum? Við höfum einnig spurt hvað sé gott eða illt, rétt eða rangt, en það er meginviðfangsefni boðandi siðfræði. Hér verður kafað dýpra í þessar spurningar og ólíkar undirstöður siðferðisgilda kannaðar, svo sem Guð, trú, náttúra, samfélag, stjórnmál, lög og skynsemi.

Verufræði gilda

Mikilvægt svið meta-siðfræði er verufræði gilda. Verufræði rannsakar hvað er til og hvert eðli hins tilverandi er. Verufræði gilda spyr því hvers konar veruleika gildi hafi. Er gildi staðhæfing um veruleikann, huglæg hugmynd eða skoðun, hugarástand eða tilfinning? Eins og fram kemur eru svör verufræðinga við þessum spurningum ólík.

Hluthyggja og andhluthyggja

Eiga siðferðileg gildi sér stoð í veruleikanum eða eru þau alfarið huglæg, bundin einstaklingum eða samfélögum? Svarið mótar alla nálgun okkar á siðfræði. Fyrsti megingreinarmunurinn liggur því milli hluthyggju og andhluthyggju. Siðferðilegir hluthyggjumenn hafna, eins og áður kom fram, algjörum aðskilnaði staðreynda og gilda. Hluthyggja telur siðferðileg gildi eiga sér einhverja stoð í veruleikanum og að rökhugsun um siðferðileg efni þurfi hlutlægan ramma til að komast að því hvað sé í raun gott. Gildi eru þá ekki aðeins huglægar skoðanir. Andhluthyggja hafnar því hins vegar að siðferðileg gildi byggist á hlutlægum staðreyndum um heiminn; hún leiðir þau fremur af huglægum þáttum á borð við langanir og skoðanir einstaklinga.

HUGSAÐU EINS OG HEIMSPEKINGUR

Ertu siðferðilegur hluthyggjumaður eða andhluthyggjumaður? Áður en þú svarar skaltu skoða athafnirnar á listanum hér fyrir neðan. Hugleiddu um hverja athöfn hvort hún sé hlutlægt röng og hvaða rök styðji afstöðu þína. Bæði svörin og rökstuðningurinn hjálpa þér að sjá hvorri afstöðunni þú tilheyrir.

- Morð
- Lygar
- Líkamsrefsingar
- Að skaða saklausa manneskju

Hér er sjónum beint frá greinarmun staðreynda og gilda að siðferðilegri hluthyggju almennt. Við skoðum hvers vegna margir telja þessa afstöðu mikilvæga og hvers konar hlutlægar undirstöður hafa verið lagðar til grundvallar siðferði.

Mikilvægi rökræðu innan siðferðilegrar hluthyggju

Siðferðilegur ágreiningur ögrar siðferðilegri hluthyggju vegna þess að hann getur látið siðferði virðast huglægt. Ef fólk greinir á um mikilvæg álitamál, svo sem þungunarrof, eða um rökin sem færð eru fyrir siðferðisskoðunum, hvernig skerum við þá úr um hver hafi rétt fyrir sér? Kannski hefur enginn rétta svarið og siðferðisfullyrðingar eru aðeins huglægar skoðanir.

Siðferðilegur ágreiningur sýnir að mati hluthyggjumanns ekki að siðferði sé huglægt. Í mörgum fræðigreinum, þar á meðal náttúruvísindum, fara fram líflegar deilur án þess að staðhæfingar greinanna verði þar með huglægar. Stjörnufræðingar töldu til dæmis áður að sólin og reikistjörnurnar snerust um jörðina. Sólmiðjukenningin var jafnvel talin villutrú. Ágreiningurinn gerði stjörnufræðina ekki huglæga. Hann sýndi þörfina fyrir áframhaldandi athuganir og rökræðu til að bæta skilning á veruleikanum. Á sama hátt sanna siðferðisdeilur ekki að siðferði sé huglægt; þær geta jafnvel dýpkað skilning okkar á álitamáli. Siðferðileg hluthyggja gerir ráð fyrir hlutlægum ramma eða grunni siðferðis og þar með sönnum siðferðisfullyrðingum, þótt fólk sé ekki sammála um hverjar þær séu.

Mikilvægi lausna á siðferðilegum ágreiningi

Siðferðileg afstæðishyggja, sem áður var rædd, er afstaða innan siðferðilegrar andhluthyggju vegna þess að hún hafnar hlutlægri eða algildri réttlætingu siðferðisskoðana. Siðferði er þess í stað ávallt afstætt einstaklingi eða samfélagi. Þá er engin leið til að segja hvað sé í raun gott eða illt.

Siðferðileg afstæðishyggja hefur birst í mörgum myndum í sögu heimspekinnar. Um hana er deilt jafnt í almennri umræðu, einkum um stjórnmál og trúarbrögð, sem í meta-siðfræði. Kenningin er umdeild vegna þess að hún virðist grafa undan sameiginlegum grunni siðferðisdeilna sem móta breytni og opinbera stefnu. Andhluthyggja og siðferðileg afstæðishyggja virðast þannig reisa torleystar hindranir gegn lausn siðferðilegs ágreinings.

Samtímaheimspekingurinn Michelle Moody-Adams telur þó að siðferðilegur ágreiningur milli menningarheima, jafnvel innan þeirra, neyði okkur ekki til að aðhyllast andhluthyggju. Hún tekur ágreininginn alvarlega en ver jafnframt „varfærna bjartsýni“ um hlutlægni siðferðisins (1997). Óleysanlegur siðferðiságreiningur er að hennar mati „óhjákvæmilegur þáttur siðferðilegrar reynslu“, ekki ástæða til að vantreysta siðferðilegri rökhugsun (1997, 107).

Andhluthyggja er ein mynd siðferðilegrar efahyggju. Hún getur því leitt bæði til afstæðishyggju og svartsýni um hvort unnt sé að leysa siðferðisdeilur eða treysta siðferðilegri rökhugsun. Getan til að skýra rétt og rangt skiptir ekki aðeins máli fyrir siðfræðina heldur einnig fyrir einstaklinga í samfélagi, enda hafa athafnir og ákvarðanir fólks áhrif á aðra. Þetta er ein af mótbárum siðferðilegra hluthyggjumanna gegn andhluthyggju. Sé siðferði alfarið huglægt verða gildi handahófskennd og engar sannar fullyrðingar um þau mögulegar.

Siðferðileg hluthyggja krefst hlutlægrar réttlætingar siðferðisskoðana og fullyrðinga. Réttlætingin getur tekið ýmsar myndir, meðal annars vísað til Guðs eða náttúrunnar. Næstu undirkaflar skýra þessar leiðir.

Guðlegar og trúarlegar undirstöður siðferðisgilda

Ein leið til að greina siðferðilega rökhugsun er að skoða undirstöðu hennar, það er hvernig siðferðisfullyrðingar eru studdar. Í aldanna rás hefur fólk gjarnan vísað til hins guðlega til að réttlæta siðferðisfullyrðingar og gildi.

Siðfræðilegir rammar sem byggjast á Guði geta tekið ýmsar myndir eftir skilningi fólks á hinu guðlega. Guð getur verið hið æðsta góða og fyrirmynd þeirra dygða og gilda sem eiga að leiða breytni manna. Sé Guð til dæmis kærleiksríkur ber mönnum að þroska hæfni sína til að elska, og kærleiksríkar athafnir verða undirstaða siðferðisins. Guð getur einnig verið æðsti dómarinn sem ákvarðar rétt og rangt úr almáttugri, óskeikulli stöðu. Þá veitir hann hlutlægt sjónarhorn siðferðilegrar dómgreindar. Menn geta vegna takmarkaðs sjónarhorns síns greint á um rétt og rangt, en siðferðið verður hvorki afstætt né handahófskennt því það hvílir á eilífum sannindum alviturs Guðs.

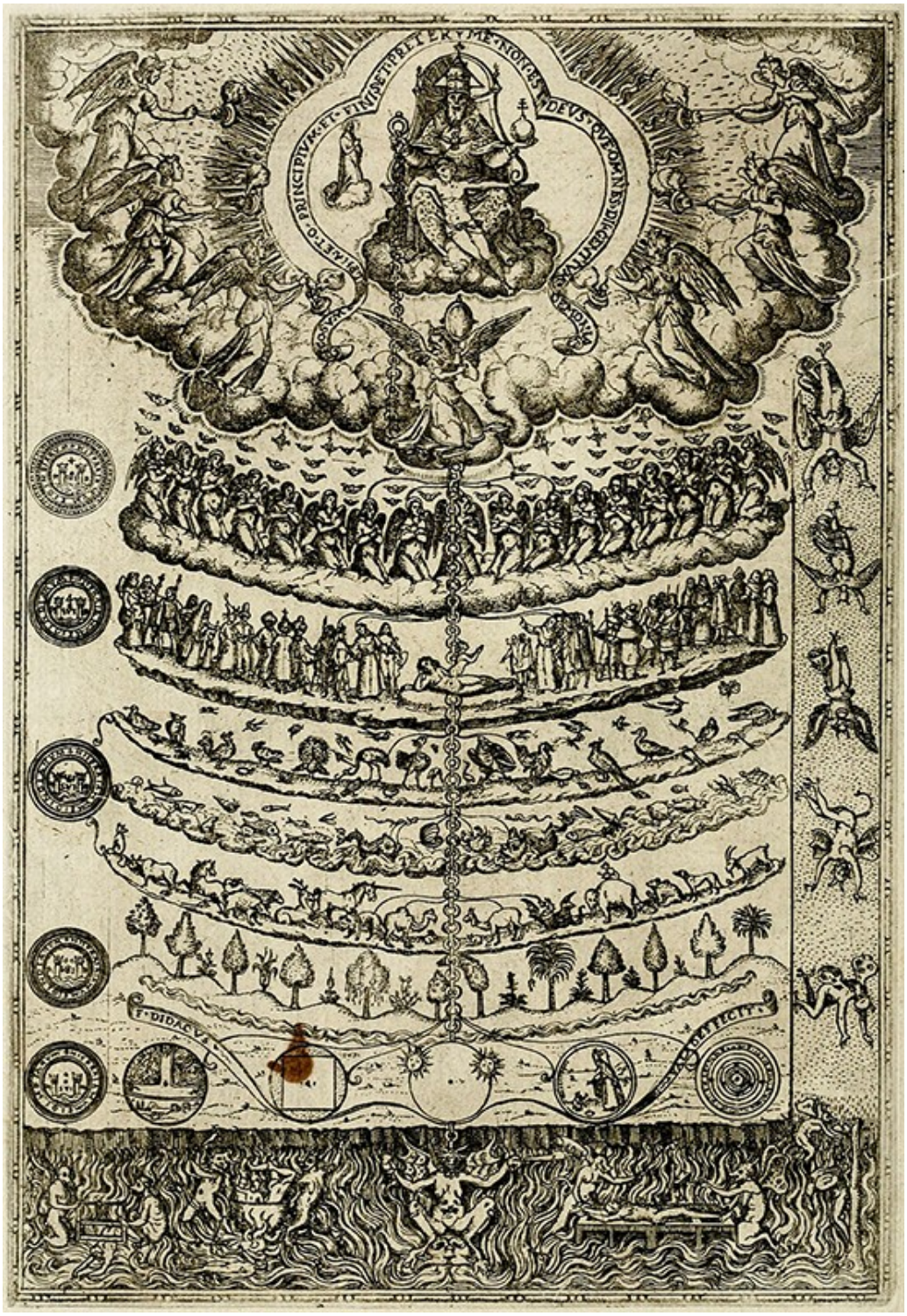

Mynd 8.4 Þessi miðaldakoparstunga af verukeðjunni miklu úr Rhetorica Christiana eftir Fray Diego de Valadés (1579) sýnir Guð í hásæti yfir öllu sem er til. Hugmyndin um Guð getur verið undirstaða þess að ákveða hvað sé rétt og rangt. (mynd: „The Great Chain of Being from the Rhetorica christiana by Fray Diego de Valades (1579)“ eftir Diego de Valadés/Wikimedia, almenningseign)

Trúarbrögð gera oft tilkall til þekkingar á eðli og uppsprettu veruleikans, merkingu mannlegrar tilvistar, undirstöðum siðferðis, tilgangi þjáningar og því sem tekur við eftir dauðann. Mörg trúarbrögð rekja kenningar sínar til guðlegrar uppsprettu, helgra opinberana

eða spámanna. Þau leita einnig til helgirita, helgisiða, venja, mynda og gripa þegar siðferðileg gildi eru ákvörðuð.

Ágústínus um trú og þekkingu

Þeir sem véfengja hið guðlega sem uppsprettu siðferðisvalds spyrja hvort slíkar siðferðisskoðanir hvíli aðeins á trú eða séu sannar rökstuddar skoðanir sem teljist þekking. Trú tekur til ósannaðra skoðana, einnig þeirra sem ekki verður unnt að sanna. Miðaldahugsuðurinn Ágústínus frá Hippó (354–430), sem var munkur, guðfræðingur og heimspekingur, benti á að margt sem fólk segist vita byggist í raun á trú. Með röksemdafærslu sinni dregur hann úr skörpum skilum trúar og þekkingar. Fólk sem hefur alist upp hjá kynforeldrum sínum telur sig til dæmis vita hverjir þeir eru og lítur á þá vitneskju sem trausta þekkingu. Enginn man þó eigin fæðingu eða fyrstu æviárin og hefur því ekki staðfest þessa skoðun með eigin athugun. Þannig starfar trúin að mati Ágústínusar. Í þessum skilningi gegna trú og þekking svipuðu hlutverki í mannlífi og gildismati.

Evþýfron-vandinn

Þegar Guð er lagður til grundvallar siðferðisgildum vakna erfiðar heimspekilegar spurningar. Evþýfron-vandinn lýsir einni slíkri áskorun fyrir guðmiðað siðferði: Er eitthvað gott vegna þess að Guð býður það, eða býður Guð það vegna þess að það er gott? Nafnið kemur frá samræðu Platons Evþýfron. Þar ræðir heimspekingurinn Sókrates við Evþýfron, sem telur sig sérfróðan um guðrækni. Sókrates spyr hvort guðirnir elski hið guðrækilega af því að það sé guðrækilegt eða hvort það sé guðrækilegt af því að þeir elski það (Platón, Evþýfron 10a). Í fyrra tilvikinu ákvarða guðirnir ekki hið góða og æðra siðferðilegt viðmið hlýtur að vera yfir þeim. Í síðara tilvikinu eru guðirnir æðsta valdið, en engin skiljanleg regla skýrir hvers vegna þeir elska það sem þeir elska. Guðrækni verður þá ógrunduð skipun að ofan, sem takmarkar fræðilega greiningu hennar. Þessi afstaða nefnist kenningin um guðleg boð.

Fyrri kosturinn skapar þó vanda fyrir fullveldi og almætti Guðs. Hann setur siðferðisreglur ofar hinu guðlega og gerir ráð fyrir reglum sem jafnvel Guð má ekki brjóta. Ef Guð getur ekki hegðað sér siðlaust, er hann þá í raun almáttugur?

Náttúrulegar og mannlegar undirstöður siðferðisgilda

Ólík siðfræðikerfi hvíla á ólíkum undirstöðum eða réttlætingum. Sum vísa til ópersónulegrar undirstöðu á borð við náttúruna, önnur til sameiginlegra mannlegra stofnana svo sem menningar, hefða, samfélags eða laga. Enn önnur vísa til einstaklingsins og hæfni hans til siðferðilegrar rökhugsunar. Hér verða skoðaðar röksemdir sem byggjast á náttúru, samfélagi, stjórnmálum, sjálfinu eða skynsemi.

Náttúra og náttúruréttur

Ein nálgun siðfræðinnar vísar til náttúru eða náttúruréttar þegar dæmt er um gott og illt. Athöfn, markmið eða eiginleiki er góður ef hann samræmist náttúrunni eða náttúrurétti, en illur ef hann brýtur gegn honum. Náttúra getur hér merkt bæði manneðlið og sýnileg einkenni náttúruheimsins.

Miðaldaheimspekingurinn Tómas frá Akvínó (1225–1274) greindi fjórar tegundir laga: eilíf lög, náttúrulög, mannalög og guðleg lög. Eilíf lög stýra alheiminum, náttúrulög náttúruheiminum og mannalög mannlegum samfélögum. Guðleg lög eru yfirnáttúruleg og gera mönnum kleift að öðlast sáluhjálp, en mannleg skynsemi ein nægir ekki til að þekkja þau. Guð verður að opinbera þau, til dæmis í boðorðunum tíu, helgiritum eða öðrum opinberunum. Menn geta aftur á móti beitt skynsemi til að uppgötva náttúrulög og setja mannalög. Að mati Tómasar verða mannalög að samræmast náttúrurétti. Lög sem brjóta gegn náttúrulögum eru „ekki lengur lög heldur afskræming laga“ (Aquinas [1485] 1948, 649). Röksemdafærsla hans tilheyrir sígildri náttúruréttarkenningu, þar sem lög eiga að varðveita náttúrulega skipan. Þar sem náttúran er ekki huglæg telur kenningin gildin hlutlæg.

Siðfræðileg eðlishyggja

Eins og áður kom fram telja sumir heimspekingar að nauðsynleg tengsl gilda við telos, eða tilgang, skapi hlutlægan siðferðilegan veruleika. Siðfræðileg eðlishyggja heldur því fram að góðar athafnir fullkomni manneðlið en illar afskræmi það. Sé það rétt byggjast siðferðisgildi og hið góða á náttúrulegum staðreyndum um heiminn, ekki huglægum tilfinningum eða skoðunum einstaklinga. Siðfræðileg eðlishyggja skýrir hið náttúrulega góða og illa oft með hugtökum á borð við ánægju, löngun, hamingju eða farsæld.

Heimspekingurinn Philippa Foot (1920–2010) setti fram eina þekktustu röksemdafærsluna fyrir siðfræðilegri eðlishyggju á tuttugustu öld. Í Natural Goodness (2003) heldur Foot því fram að siðferðileg gildi á borð við gæsku varði hvorki staðhæfingar, eins og G. E. Moore taldi í Principia Ethica, né einberar tilfinningar einstaklinga, heldur farsæld manna. Líkt og býflugur hafa eiginleika sem gera þeim kleift að dafna og mynda öflug bú hafa menn dygðir sem gera þeim kleift að lifa farsælu lífi og byggja farsæl samfélög. Skilningur Foot á farsæld er undir áhrifum frá Aristótelesi, sem byggði siðfræði sína á dygðum og því að uppfylla telos sitt, eða tilgang. Þessi nálgun nefnist dygðasiðfræði. Bæði siðfræðileg eðlishyggja og dygðasiðfræði gera ráð fyrir að finna siðferðileg gildi með því að skilja eðli mannsins á hlutlægan hátt.

TENGSL

Kaflinn um boðandi siðfræðikenningar fjallar nánar um dygðasiðfræði.

Í Natural Goodness heldur Foot enn fremur fram að siðferðilegt mat líkist mati okkar á öðrum lífverum. Siðferðileg gæska lýsir því hvernig manneskja eigi að lifa samkvæmt manneðlinu. Rétt eins og rannsókn á eðli dýrs sýnir hvað er því fyrir bestu má skilningur á manneðlinu sýna hvað er mönnum fyrir bestu.

Foot telur enn mikilvægara að skilningur á því hvað lífvera er feli í sér vitneskju um það sem er henni gott í ljósi lífsstarfsemi hennar. Þekking á eðli andar segir okkur til dæmis hvað henni er fyrir bestu. Slík þekking nær bæði til eðlis hennar og þeirra skilyrða sem gera henni kleift að lifa góðu lífi. Önd er vatnafugl og búsvæði með vatni er henni því gott. Á sama hátt má draga ályktanir um hið góða fyrir menn af þekkingu á manneðlinu.

Foot tengir þannig siðferði við líffræðilega farsæld, það er að ná markmiðum mannlegs lífs. Ef tilgangur mannlífs er til dæmis að mynda merkingarbær tengsl og raungera hæfileika

sína byggist siðferði á dygðum sem gera það mögulegt. Halda mætti fram að menn hafi, líkt og aðrir prímatar, þróað með sér samvinnu og umhyggju vegna þess að hvor tveggja styður við afkomu. Athafnir sem efla samvinnu og umhyggju væru þá góðar en þær sem skaða aðra illar.

Skynsemi

Sumar siðfræðikenningar beina sjónum eingöngu að tilteknum mannlegum hæfileikum, svo sem skynsemi. Skynsemi er skipuleg hugsun sem notar gögn og rökfræði til að draga ályktanir. Á tímum upplýsingarinnar varð sérstaklega mikilvægt að leggja skynsemina til grundvallar siðferði, enda vildu heimspekingar sýna fram á gildi siðferðisreglna án þess að reiða sig á trúarskoðanir eða Guð.

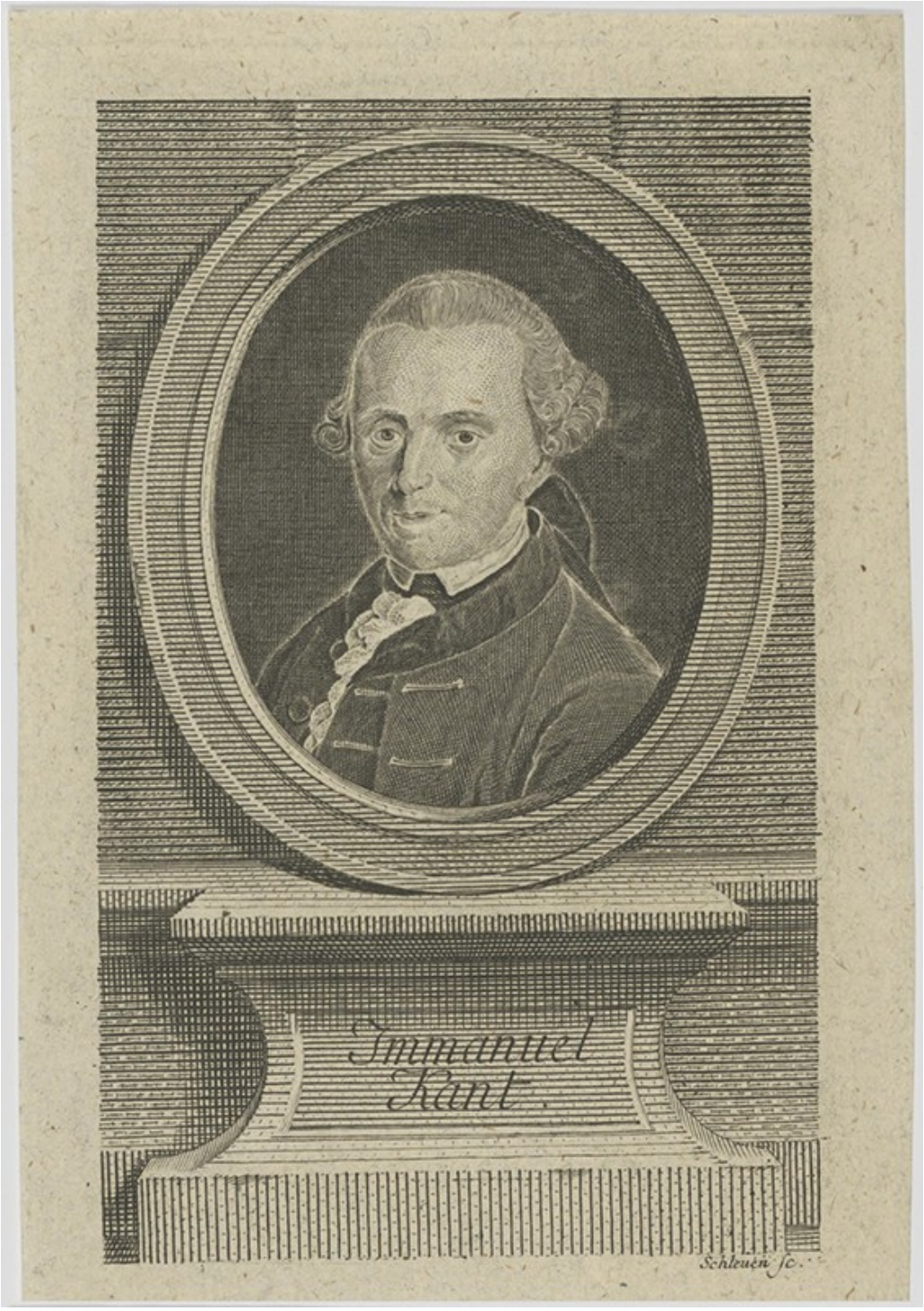

Mynd 8.5 Upplýsingarheimspekingurinn Immanuel Kant taldi athöfn siðferðilega ef unnt væri að gera reglu hennar algilda. (mynd: „Bildnis des Immanuel Kant“ eftir Johann Friedrich Schleuen eldri/Leipzig University Library, almenningseign)

Upplýsingarspekingurinn Immanuel Kant (1724–1804) taldi að menn, sem skynsemisverur, létu almennar lífsreglur ráða breytni sinni. Fólk breytir ávallt af ástæðu, með markmið eða tilgang í huga. Samkvæmt Kant er athöfn eða ákvörðun siðferðileg ef unnt er að gera breytireglu hennar algilda. Þetta setur hann fram í skilyrðislausa skylduboðinu: „Breyttu

aðeins eftir þeirri lífsreglu sem þú getur jafnframt viljað að verði að almennu lögmáli“ (Kant [1785] 1998, 31). Athöfn er því siðferðileg ef regla hennar getur gilt fyrir alla. Skilyrðislausa skylduboðið verður oft skýrast þegar athöfn stangast á við það. Lygi getur til dæmis ekki verið siðferðileg því ekki er unnt að gera hana algilda. Ekki geta allir logið, enda gerir lygi sjálf ráð fyrir að fólk segi yfirleitt satt.

Sjálfið

Aðrar siðfræðikenningar rekja uppruna siðferðisins til sjálfsins. Hvernig veit fólk hvað sé rétt eða rangt? Hvað hvetur það til góðvildar og umhyggju? Sumir telja samviskuna, innri vitund einstaklingsins um rétt og rangt, mynda grunn siðferðisins. En hvaðan kemur hún? Sumir rekja hana til innsæis, vitundar sem virðist augljós og óhrekjandi. Aðrir telja hana þroskast fyrir tilstilli menntunar eða skynsemi.

Aðrar siðfræðilegar nálganir byggjast á sálfræði einstaklingsins, siðferðiskenndum eða tilfinningum. Margar kenningar leggja áherslu á samúð og samkennd, það er hæfnina til að finna til með öðrum og deila tilfinningum þeirra. Hjá fornkínverska heimspekingnum Mencíusi (371–289 f.Kr.) gerir samúðin góðviljaðar athafnir mögulegar, en þær eru undirstaða siðferðis og farsældar. Einnig má líta á samúð og samkennd sem dygðir sem einstaklingar rækta með sér. Dygðasiðfræði byggir einmitt siðfræðikenningu sína á dygðum sem persónueiginleikum sem unnt er að þroska.

Femínísk umhyggjusiðfræði byggir siðfræði á tilfinningum fólks til þeirra sem gegna mikilvægu hlutverki í lífi þess. Í bókinni Caring: A Feminine Approach to Ethics and Moral Education heldur bandaríski heimspekingurinn Nel Noddings (f. 1929) því fram að siðfræði sem byggist á umhyggju sé „með einkennandi og nauðsynlegum hætti kvenleg“. Hún spretti af reynslu kvenna, sem hefðbundin umönnunarhlutverk hafi mótað (2013, 8).

Mikilvæg umræða í siðfræði snýst um óeigingirni, það er umhyggju fyrir velferð annarra án eigin ávinnings. Sumir siðspekingar telja aðeins óeigingjarnar athafnir fullkomlega siðferðilegar. Aðrir halda því fram að eiginhagsmunir geti einnig hvatt fólk til að koma siðferðilega fram við aðra. Næsti kafli fjallar um þetta álitamál.

HUGSAÐU EINS OG HEIMSPEKINGUR

Í þessum kafla kynntist þú mörgum mögulegum uppsprettum siðferðilegrar þekkingar. Telur þú að einhverjar þeirra séu hlutlægar? Hvers vegna eða hvers vegna ekki?

8.4 Vellíðan

NÁMSMARKMIÐ

Að þessum kafla loknum ættir þú að geta:

- Lýsa nautnahyggju Epíkúrosar og nytjastefnu.
- Greina rök með og á móti löngunaruppfyllingarkenningunni sem skýringu á vellíðan.
- Bera kennsl á hlutlæg gæði sem stuðla að vellíðan.

- Lýsa í stuttu máli ólíkum kenningum um mannlega farsæld.

Vellíðan — eða farsæld, eins og hún er stundum kölluð — er mikið rætt viðfangsefni í gildisfræði vegna þess að hún hjálpar okkur að skilja hvað við metum og hvers vegna. Það sem fólk metur í lífinu — til dæmis réttlátt samfélag, góða heilsu, fagra list, líkamlega ánægju og trausta vináttu — stuðlar að vellíðan þess. Sumir heimspekingar láta vellíðan ákvarða gildi: til að meta hvort athöfn sé verðmæt þarf þá að kanna hvort hún stuðli að vellíðan manneskju.

Vellíðan snýst um það sem er gott fyrir manneskju, ekki aðeins um hið góða í óhlutbundnum skilningi. Hún beinist jafnframt að gæðum sem hafa eigingildi og stuðla að farsælu lífi. Hér á eftir verða kynntar ólíkar hugmyndir um vellíðan og hvernig þær auðvelda okkur að hugsa um það sem er verðmætt og gott. Heimspekingar nálgast gildi vellíðanar einkum út frá ánægju, löngunum eða hlutlægum gæðum.

Nautnahyggja

Sumir heimspekingar lýsa vellíðan sem því að öðlast ánægju og forðast sársauka. Þessi nálgun nefnist nautnahyggja. Hugtakið hefur aðra merkingu í heimspeki en í daglegu tali. Þar vísar nautnahyggja oft til óhóflegrar eftirlátssemi við líkamlegar nautnir. Heimspekileg nautnahyggja einskorðast aftur á móti ekki við líkamlega ánægju heldur tekur einnig mið af tilfinningalegri og vitsmunalegri ánægju og sársauka. Heimspekilegur nautnahyggjumaður kann því að meta vitsmunalega eða langvarandi ánægju sem stuðlar að góðu og merkingarbæru lífi meira en stundlega og skammvinna nautn.

Nautnahyggja byggist á þeirri hugmynd að ánægja og sársauki séu tvær grundvallarkenndir eða tvö grundvallarástand. Nautnahyggjumaður telur ánægju góða en sársauka slæman og lítur því á hvort tveggja sem viðmið um vellíðan.

Nautnahyggja Epíkúrosar

Nautnahyggja á sér langa sögu. Forngríski heimspekingurinn Epíkúros (341–270 f.o.t.) stofnaði epíkúríska skólann, sem kenndi að ánægja væri hið æðsta gæði. Ánægja Epíkúrosar var þó ekki aðeins líkamleg og fjarri óhófi, efnishyggju eða eftirlátssemi. Hann taldi hófsemi, dygð og heimspeki leiða til mestrar ánægju. Temja þyrfti óseðjandi langanir sem yllu óhamingju og óánægju með lífið. Heimspeki hans beindist að frelsi undan andlegum, tilfinningalegum og líkamlegum sársauka með ataraxíu, eða hugarró. Til að öðlast slíka ró þurfti að takast á við órökréttan ótta, einkum óttann við dauðann.

Hugtakið nautnahyggja og jafnvel orðið epíkúrískur hafa mjög ólíka merkingu í daglegu tali nú á dögum. Nautnahyggja lýsir því að sökkva sér í óhóflegar líkamlegar og skynrænar nautnir eins og mat, áfengi og kynlíf. Hugtakið epíkúrískur vísar oft til einstaklinga sem hafa sérstaka ánægju af mat og drykk, eins og vínkunnáttumanns eða einhvers sem er heltekinn af veitingastöðum með Michelin-stjörnu. Að mati Epíkúrosar voru mestu lífsgæðin hins vegar fólgin í að eiga góða vini sem vilja ræða heimspeki.

Nytjastefna

Nytjastefna telst nautnahyggjukenning vegna þess að hún byggir siðferði á því að hámarka ánægju og lágmarka sársauka. Hjá Jeremy Bentham (1748–1832) og John Stuart Mill (1806–1873) hvíla gildi á þessum sálrænu ástöndum. Ánægja er þá góð í sjálfri sér en sársauki

slæmur í sjálfum sér. Gildi athafnar ræðst af því ástandi sem hún veldur. Nytjastefnumenn meta styrk ánægjunnar eða sársaukans, varanleika, vissu og útbreiðslu ásamt fjölda þeirra sem verða fyrir áhrifum. Almennt telja þeir athöfn siðferðilega þegar hún leiðir til mestrar farsældar fyrir sem flesta. Nytjastefna er því aðferð til að hámarka vellíðan.

Eigindlegur greinarmunur á ánægju

Ánægja er vandmeðfarið hugtak. Hún er upplifun sem getur tekið á sig margvíslegar myndir og því greina heimspekingar milli ólíkra tegunda hennar. Ánægja getur verið skynræn og líkamleg, tilfinningaleg eða vitsmunaleg. Við njótum þess að bíta í safaríkt epli, horfa á ljós speglast í vatni eða finna mjúka áferð. Við getum fagnað unnu markmiði, glaðst yfir góðum fréttum og notið samveru með nánum vini. Einnig má njóta þess að læra eitthvað nýtt, deila hugmyndum og sökkva sér algerlega í verkefni.

Ánægja sem hugarástand

Ánægja virðist í senn vera tilfinning, skynjun og eitthvað meira. Að njóta eplis felur til dæmis í sér ánægju af bragðinu. Ánægjan byggist þá á því að bragðið sé gott, en hún er samt ekki hið sama og bragðskynjunin sjálf. Af þessum sökum hafa sumir heimspekingar haldið því fram að ánægja sé ekki einfaldlega skynjun heldur feli hún í sér hugmynd um hið góða. Með öðrum orðum uppfyllir ánægjan löngun í hið góða. Hún er því ekki aðeins skynjun heldur hugarástand sem tengist rökhugsun, skoðunum eða uppfyllingu löngunar.

TENGSL

Í kaflanum um boðandi siðfræði er fjallað nánar um nytjastefnu.

Gagnrýnendur nautnahyggju benda því á að ánægja sé of breytileg, óákveðin, huglæg og skilyrt til að vera traustur grundvöllur siðfræði, kenninga um vellíðan eða annarra heimspekikenninga, og að fleira en ánægja stuðli að vellíðan. Upplifunarvélin sýnir þetta vandamál.

Upplifunarvélin (hugsunartilraun)

Upplifunarvélin er gagnrýni á nautnahyggju og hugmyndir um vellíðan sem byggja á ánægju. Í hugsunartilraun sem bandaríski heimspekingurinn Robert Nozick (1938–2002) setti fram árið 1974 er manneskja tengd við „upplifunarvél“ sem veitir henni allar þær upplifanir sem hún metur og nýtur. Hún vissi ekkert af vélinni og upplifði því allt sem raunverulegt, enda þótt allt væri blekking. Hugsunartilraunin beinir sjónum að því hvað geri lífið gott. Er vellíðan einfaldlega hugarástand sem vél gæti hermt eftir, eða felst gott líf í einhverju meira? Að mati Nozick er það ekki gott líf vegna þess að það er ekki raunverulegt. Fólk vill tengjast veruleikanum og framkvæma hlutina sjálft. Ánægja ein og sér fullnægir hvorki þeirri þörf né þeirri löngun.

Vellíðan og uppfylling langana

Önnur leið til að hugsa um vellíðan er að leggja hana að jöfnu við uppfyllingu langana. Löngun má skilgreina og uppfyllingu hennar skýra á fleiri en einn veg. Samkvæmt athafnamiðaðri nálgun hneigja langanir fólk til tiltekinna athafna — þú borðar til dæmis vegna þess að þig langar í mat. Önnur nálgun tengir löngun við skoðanir um hið góða: þá borðar þú vegna þess að þú telur gott að gera það. Sú skýring sýnir hvers vegna langanir skipta máli í heimspekilegum kenningum um vellíðan. Vellíðan felst þá í að uppfylla eigin langanir. Þessi hugmynd nefnist löngunaruppfyllingarkenning.

Samkvæmt löngunaruppfyllingarkenningunni lifir einstaklingur góðu lífi ef honum tekst að uppfylla mikilvægar langanir sínar. Farsæld ræðst þá af uppfyllingu langana og óskum einstaklingsins. Fólk getur þó haft rangt fyrir sér um hvað sé gott og valið eitthvað sem það telur að færi því hamingju en gerir það ekki. Manneskja gæti til dæmis talið að starf geimfara gerði hana hamingjusama en síðan komist að því að hún þolir illa einmanaleikann í löngum geimferðum. Hefði hún skilið til fulls hvað starfið fæli í sér hefði hún ef til vill ekki þráð það. Aðeins uppfylling upplýstra langana getur því stuðlað að hamingju; uppfylling óupplýstra langana þarf ekki að gera það.

Vitsmunahyggja og óvitsmunahyggja

Þegar vellíðan er skýrð með löngunum og óskum kemur í ljós ágreiningur um eðli gilda, einkum hvort gildisdómar hafi staðhæfanlegt inntak. Tjá þeir afmarkaðar hugmyndir og skoðanir sem setja má fram sem staðhæfingar eða eru þeir fyrst og fremst tilfinningaástand einstaklings? Vitsmunahyggja heldur því fram að gildisdómar séu vitsmunalegir, feli í sér hugsun og tjái staðhæfingar um eiginleika hluta, svo sem að epli sé hollt, eða um atburði, svo sem að það hafi verið harmleikur þegar Titanic sökk. Óvitsmunahyggja heldur því fram að gildisdómar séu ekki vitsmunalegir í þessum skilningi: þeir staðhæfi ekki endilega neitt um eiginleika hluta eða atburði heldur tengist sálrænu ástandi þess sem talar.

Tilfinningahyggja

Tilfinningahyggja er afbrigði óvitsmunahyggju. Samkvæmt henni tjá gildisdómar tilfinningar fólks en ekki skoðanir sem geta verið sannar eða ósannar. Enski heimspekingurinn A. J. Ayer (1910–1989), talsmaður siðferðilegrar tilfinningahyggju, hélt því fram að fólk hefði ekki siðferðilegar skoðanir heldur léti í ljós siðferðilegar tilfinningar. Þegar einhver segir: „Það er rangt að drepa saklaust fólk," tjáir hann því hvernig honum líður gagnvart slíkum drápum í stað þess að setja fram staðhæfingu sem unnt er að sanna, hrekja eða rökræða.

Samtímasiðspekingar færa oft rök gegn tilfinningahyggju vegna þess að hún felur í sér að gildi séu háð tilfinningum einstaklinga og séu þar af leiðandi algjörlega huglæg. Siðspeki reynir oft að halda því fram að til séu hlutlæg gildi, einkum í kenningum um vellíðan. Næsti hluti kynnir slíkar heimspekilegar nálganir.

Vellíðan og hlutlæg gæði

Önnur nálgun á vellíðan felst í að telja upp hlutlæg gæði sem stuðla að farsælu lífi. Ólíkt löngunarkenningum geta kenningar um hlutlæg gæði gengið gegn óskum einstaklingsins. Greinarmunurinn skiptir máli þegar löngun hans stangast á við eigin hag. Heilsa stuðlar til

dæmis augljóslega að vellíðan og því má telja hollt mataræði og reglulega hreyfingu hlutlæg gæði. Löngun í óhollan mat eða kyrrsetu breytir ekki því sem er hlutlægt gott. Heimspekingar sem aðhyllast slíkar kenningar beina athygli gjarnan að þekkingu, dygð og vináttu.

Þekking

Aristóteles hóf Frumspeki sína á þeirri hugmynd að öllum mönnum sé eiginlegt að þrá þekkingu. Manneskjan leitar þekkingar af forvitni, undrast heiminn og metur uppgötvanir. Aftur á móti getur skortur á þekkingu um heiminn leitt til slæmra ákvarðana, ruglings, kvíða, ranghugmynda og annars hugarástands og athafna sem draga úr vellíðan. Af þessum ástæðum má telja þekkingu mikilvægan þátt vellíðanar og farsældar.

Dygð

Dygð er einnig talin til hlutlægra gæða. Forngrísku heimspekingarnir Sókrates, Platon og Aristóteles töldu dygð ómissandi þátt hins góða lífs. Forngríska orðið aretē merkir bæði „dygð“ og „ágæti“. Til að ákvarða ágæti einhvers þarf að þekkja tilgang þess eða hlutverk. Hnífur á að skera og ágæti hans felst því í skerpu: góður hnífur er beittur. Erfiðara er að ákvarða ágæti manneskju en ágæti hlutar með skýrt notagildi, svo sem hnífs. Sókrates sagði því að fólk þyrfti að „ræða dygðina daglega“ og rannsaka líf sitt sífellt (Platon [399–360 f.o.t.] 2002, 41). Hjá Forngrikkjum var dygð ekki aðeins skapgerðareinkenni heldur lífsmáti.

Mynd 8.6 Oft er einfalt að ákvarða aretē hlutar, það er ágæti hans. Þessir tebollar ættu til dæmis að gegna því hlutverki sínu að halda tei vel. Erfiðara er að ákvarða hlutverk mannlegrar tilveru og þar með einnig aretē manneskjunnar. (mynd: „Teacups“ eftir Heather/Flickr, CC BY 2.0)

Í Siðfræði Níkomakkosar lýsir Aristóteles dygð sem þætti mannlegrar vellíðanar. Dygðug athöfn fylgir meðalhófi milli skorts og ofgnóttar; lestir eru frávikin til hvorrar áttar. Aristóteles tekur hugrekki sem dæmi (II. bók, 7. kafli, §2). Hugrekki felur í sér hæfilegan ótta og sjálfstraust. Annars vegar eru of mikill ótti og of lítið sjálfstraust, það er heigulsháttur.

Hins vegar eru of lítill ótti og of mikið sjálfstraust, það er fífldirfska. Dygðug athöfn fylgir hinum gullna meðalhófi. Dygð felst þannig í að gera hið rétta á réttan hátt og stuðlar að vellíðan.

Vinátta

Vinátta er einnig talin hlutlæg gæði. Félagsleg tengsl og náin bönd við aðra auðvelda fólki að lifa farsælu lífi. Aristóteles segir vináttu „nauðsynlega fyrir líf okkar“ (1155a5). Í áttundu bók Siðfræði Níkomakkosar greinir hann á milli ánægjuvináttu, nytsemisvináttu og sannrar vináttu. Fyrri tvær tegundirnar hafa tækisgildi, því vinirnir eru þá ekki metnir sjálfra sín vegna heldur sem leið að ánægju eða nytsemi. Aristóteles telur slíka vináttu leysast auðveldlega upp. Sönn vinátta, sem byggist á því að meta mannkosti annars fólks er traustari og rofnar ekki við breyttar aðstæður. Slíkir vinir sjá hið góða hvor í öðrum og vilja hvor öðrum vel. Þannig stuðlar vinátta að vellíðan okkar.

Eudaimonia (mannleg farsæld)

Heimspekingar nota stundum forngríska orðið eudaimonia, „hamingja“ eða „mannleg farsæld“, um vellíðan. Orðið er vandþýtt. Hamingja er oft tengd hverfulum fögnuði eða persónulegri fullnægju fremur en almennri vellíðan. Eudaimonia er hins vegar hvorki stök tilfinning né tímabundin sæla heldur lýsing á lífinu í heild. Því er orðið farsæld gjarnan notað. Það vísar einnig til þess að dafna í samræmi við eigið eðli. Með mannlegri farsæld er átt við að skara fram úr í því sem tilheyrir góðu mannlegu lífi.

Forngrískur skilningur á eudaimonia

Orðið eudaimonia er myndað af eu, „góður“, og daimon, „andi“. Daimon var verndarandi sem fylgdi manneskju um lífið og vísaði henni að lokum til undirheima. Forngríski heimspekingurinn Sókrates sagði sinn daimon hafa hvatt sig til að stunda heimspeki og vekja Aþeninga til umhugsunar. Eudaimonia er því meira en stundleg gleði. Hún lýsir góðum anda yfir ævina — eða, með nútímalegra orðalagi, farsælu lífi sem nýtur þeirra gæða sem lífið býður.

Hjá Platoni og Aristótelesi tengist eudaimonia dygð eða ágæti, aretē. Ágæti hlutar ræðst af eðli hans og tilgangi. Manneskjan nær farsæld með því að þekkja og iðka þær dygðir sem hæfa mannlegu eðli. Farsæld vitnar um gott og dygðugt líferni. Aristóteles taldi dygð þó ekki nægja eina sér; dygðug manneskja gæti orðið fyrir alvarlegu óláni og þjáning stríðir gegn farsæld. Fornir stóuspekingar töldu dygðina aftur á móti nægja. Ytri hörmungar gætu ekki svipt mann farsæld, því þær tækju ekki frá honum dygðina. Ágreiningurinn vekur spurningu um þátt eigin athafna og ytri aðstæðna í farsæld.

G. E. M. Anscombe og farsældarhyggja nútímans

Breski heimspekingurinn Gertrude Elizabeth Margaret Anscombe (1919–2001), jafnan kölluð G. E. M. Anscombe, gagnrýndi siðfræði Aristótelesar og farsældarhyggju í greininni „Nútíma siðspeki“ (Modern Moral Philosophy) frá 1958. Hún taldi farsældarhugtak Aristótelesar of óljóst til að nýtast siðspeki og sagði margar dygðirnar í Siðfræði Níkomakkosar falla illa að siðferðilegum ramma.

Um leið og Anscombe gagnrýndi forngríska farsældarhyggju sem grundvöll siðspeki hafnaði hún því að nútímaheimspeki hefði boðið betri kost. Að hennar mati noti kenningar á borð við kantíska siðfræði og nytjastefnu boðið „ætti“ án traustrar undirstöðu. Orðið „ætti“ gefur í skyn boð eða lög, sem krefjast löggjafa. Slíkur skilningur á siðferði á vel heima innan guðstrúar þar sem Guð er löggjafinn, en siðspeki nútímans telur sig veraldlega en ekki trúarlega. Samtímamenn Anscombe tóku því áskoruninni að lýsa mannlegri farsæld og dygðum af meiri nákvæmni svo þessi hugtök gætu orðið grundvöllur siðspeki nútímans.

Fullkomnunarhyggja

Fullkomnunarhyggja tengir farsæld hinu æðsta góða sem ná má í mannlegu lífi og samfélagi. Tómas frá Akvínó taldi markmið lífsins vera að verða fullkomin mynd Guðs (Aquinas [1485] 1948, 439). Baruch Spinoza (1632–1677) sagði í Siðfræði ([1677] 1985) að fólk sæktist eftir því sem efldi og fullkomnaði mátt þess. Gleði lyfti því til meiri fullkomnunar en sorg drægi úr henni. Þótt kenningar um sjálfsfullkomnun séu margvíslegar tengja þær allar vellíðan því að fullkomna sjálfan sig.

Ríki markmiðanna hjá Kant

Hjá Kant eru gildi ekki sálræn ástand heldur skynsamlegar lífsreglur. Eins og áður kom fram byggir Kant siðspeki sína á hinu skilyrðislausa skylduboði. Með því má greina siðferðilegar athafnir frá ósiðferðilegum eftir því hvort lífsregla þeirra getur orðið algilt lögmál fyrir alla. Í annarri framsetningu skylduboðsins segir Kant að ávallt skuli koma fram við mannverur sem „markmið í sjálfum sér“ en aldrei aðeins sem „tæki að markmiði“. Við megum því ekki nota annað fólk sem verkfæri til að ná eigin markmiðum.

Kant segir að önnur leið að algildri lífsreglu sé að ímynda sér að maður setji lög fyrir ríki markmiðanna. Ríki markmiðanna er ímyndað hugsjónasamfélag þar sem komið er fram við hvern einstakling sem markmið og engan aðeins sem tæki að markmiði. Það væri samfélag jafningja þar sem allir gætu notið farsældar. Þannig notar siðspeki Kants hugmyndina um hugsjóna- eða fullkomið samfélag sem leiðarljós.

Japanska hugtakið ikigai (tilgangur tilverunnar)

Japönsk sálfræði notar hugtakið ikigai, tilgang tilverunnar, til að lýsa vellíðan. Sálfræðingurinn Michiko Kumano greinir milli shiawase, nautnamiðaðrar vellíðanar, og ikigai, þess sem gefur lífinu merkingu. Shiawase er ástand ánægju, hamingju og áhyggjuleysis. Ikigai snýst fremur um merkingarbært líf og er að sögn Kumano „síður heimspekilegt, innsæislegra, órökrænna og blæbrigðaríkara en skyld hugtök í vestrænum tungumálum“ (Kumano 2017, 421). En hvernig upplifum við slíka innsæislega tilfinningu fyrir tilgangi? Kumano tengir ikigai því að helga sig markmiðum og athöfnum sem samræmast eigin gildum.

8.5 Fagurfræði

NÁMSMARKMIÐ

Að þessum kafla loknum ættir þú að geta:

- Bera saman og greina á milli hlutlægra og huglægra hugmynda um fegurð.
- Lýsa fagurfræðilegum dómum.
- Útskýra samband fagurfræði og umhverfisverndar.
- Útskýra samband fagurfræði og femínisma.
- Lýsa fagurfræði hversdagsins.

Hingað til hefur kaflinn einkum fjallað um fremur óhlutbundin hugtök sem tengjast gildum. Gildisfræði hefur þó einnig mjög hagnýta skírskotun. Fagurfræði er það svið gildisfræðinnar sem rannsakar hvernig fólk metur listaverk og aðra fagurfræðilega reynslu í náttúrunni og hversdagslífinu.

Fegurð

Eitt af meginhugtökum fagurfræðinnar er fegurð. Er fegurð hlutlægt eða huglægt gildi? Jafnvel þótt hún sé talin huglægur dómur má nálgast hana á ólíkan hátt. Er fegurð alfarið „í auga sjáandans“ eða móta tiltekin viðmið og mynstur viðbrögð okkar? Er hún handahófskennd eða getum við fundið ramma sem skýrir reynslu okkar af henni?

Hlutlægar hugmyndir um fegurð

Hjá fornum heimspekingum á borð við Platon og Aristóteles er fegurð eiginleiki hlutar. Þeir töldu hlutlæg viðmið skýra hvað væri fagurt. Platon hélt því fram að til væri ein sönn frummynd eða kjarni hins fagra sem skýrði fegurð einstakra hluta. Hið fagra sjálft einkenndist af samhljómi, hlutföllum og jafnvægi.

Þessi hugmynd um hið fagra sést vel í forngrískri list. Forngrikkir notuðu stærðfræðileg hlutföll til að ákvarða fullkomin hlutföll mustera og höggmynda. Gríski myndhöggvarinn Pólýkleitos (5. öld f.o.t.) setti stærðfræðilegar reglur um mótun mannslíkamans svo hlutföll hans yrðu bæði fögur og lífleg.

Mynd 8.7 Michelangelo sótti mikinn innblástur í gríska og rómverska goðafræði. Davíð hans sýnir þau stærðfræðilegu hlutföll sem voru mikilvæg í fegurðarskilningi Forngrikkja. Styttan stendur í contrapposto-stöðu: annar fóturinn er framar og gagnstæður handleggur á lofti, líkt og líkaminn sé að færa þungann. Staðan tjáir jafnvægi og samstillta hreyfingu. (mynd: „Florence1988“ eftir David Wright/Flickr, CC BY 2.0)

Í heimspeki Platons er fegurð ekki aðeins skynræn eða tilfinningaleg svörun við hlutum þessa heims. Hún er yfirskilvitleg og óefnisleg og varðar sál og huga. Fegurðarreynslan er alsæl í

þeim skilningi að hún lyftir manneskjunni upp yfir þennan heim. Í Fædrosi lýsir Platon því hvernig sálin fær vængi þegar hún sér eitthvað fagurt og stígur æ hærra eftir því sem vængirnir vaxa.

Huglægar hugmyndir um fegurð

Ólíkt Platoni og Aristótelesi héldu heimspekingar upplýsingarinnar því fram að fegurð væri huglægur dómur um viðbrögð manneskju en ekki eiginleiki hlutar. Hjá Hume eru fegurðardómar smekksdómar. Í ritgerðinni „Um mælikvarðann á smekk“ (1757) bendir hann á mikinn fjölbreytileika smekks, jafnvel meðal fólks með svipaðan menningar- og menntunarbakgrunn. Deilur um smekk einkennast gjarnan af yfirlæti og varnarviðbrögðum, enda er smekkur persónulegur. Hume telur þó unnt að mennta, þroska og fága smekkinn og auka þannig vægi smekksdóma sinna. Gagnrýnendur með fágaðan smekk skera að lokum úr um hvað telst góð eða slæm list.

Fagurfræðilegir dómar

Fagurfræðikenningar rannsaka einnig hvernig fólk dæmir list. Eru fagurfræðilegir dómar skynsamlegir? Er hægt að rökstyðja þá og þá með hvers konar rökum?

Kant og fagurfræðilegir dómar

Í Gagnrýni dómgreindarinnar (1790) telur Kant, líkt og Hume, smekksdóma huglæga: þeir lýsa svörun einstaklings við hlut. Þegar fólk upplifir fegurð telur það þó að öðrum ætti að finnast hið sama. Kant segir list og fegurð ekki aðeins einkasmekk, því þar komi gildi og hugsjónir við sögu. Sá sem kýs tiltekið ísbragð væntir ekki endilega sama smekks af öðrum og móðgast ekki yfir ágreiningi. Öðru máli getur gegnt um list. Þú kannt að geta rökstutt hvers vegna þú elskar Beloved eftir Toni Morrison og telur að aðrir ættu að lesa hana. Kant leggur áherslu á gildi fagurfræðilegra dóma vegna þess að hið fagra búi fólk undir að elska hið góða.

Sibley og fagurfræðilegir dómar

Hvernig rökstyður fólk fagurfræðilega dóma? Þarf til þess ákveðnar reglur? Í greininni „Aesthetic Concepts“ („Fagurfræðileg hugtök“) greinir breski heimspekingurinn Frank Sibley (1923–1996) milli skynathugana og fagurfræðilegra dóma (1959). Hver sem sér eða heyrir getur gert skynathugun, en fagurfræðilegur dómur krefst næmni og dómgreindar. Slíkir dómar styðjast oft við skynathuganir; málverki má til dæmis lýsa sem dapurlegu vegna blárra litatóna. Athugunin knýr þó engan til tiltekins dóms. Annar áhorfandi gæti talið verkið rólegt fremur en dapurlegt. Fagurfræðilega dóma má því rökstyðja án þess að nauðsynlegar reglur tengi það sem sést við túlkunina.

Ásetningsvillan

Hver ákvarðar merkingu listaverks: áhorfendur, listfræðingar eða gagnrýnendur? Sumir telja ætlun listamannsins ráða merkingunni. Bókmenntafræðingurinn William Kurtz Wimsatt (1907–1975) og listheimspekingurinn Monroe Beardsley (1915–1985) kölluðu þetta ásetningsvilluna. Þeir bentu á að unnt væri að lýsa, túlka og meta listaverk án vísunar til ætlunar listamannsins, sem væri auk þess oft óþekkt eða óaðgengileg (1946).

Ekki er aðeins varhugavert að binda merkingu listaverks við ætlun listamannsins. Þegar verk verður opinbert öðlast það sjálfstætt líf í umræðu, samanburði, greiningu og skráningu. Ætlun listamannsins skilar sér heldur ekki alltaf: verkið getur vakið önnur viðbrögð en hann stefndi að eða áhrif sem hann gat ekki séð fyrir. Viðbrögð áhorfenda hafa því sjálfstæða merkingu og eru ekki endilega rangtúlkun þótt þau fari ekki saman við ætlun listamannsins.

List og gildi

Fagurfræði getur afhjúpað hvað samfélög meta, hvernig þau tjá gildi sín og hver fær að móta þau. Fagurfræðileg gildi mótast meðal annars af menningu, stétt, trú, stjórnmálum, þjóðerni, kynþætti, kyni, kynhneigð og fötlun. List grípur því inn í siðferðileg, félagsleg og pólitísk álitamál — og þau inn í listina.

Femínísk fagurfræði

Femínismi er, samkvæmt bandaríska samfélagsrýninum bell hooks (1952–2021), „hreyfing sem stefnir að afnámi kynjamisréttis, kynbundinnar misnotkunar og kúgunar“ (hooks 2015, 1). List auðveldar rannsókn á kúgun kvenna, ekki síst útilokun þeirra frá listheiminum. Á fyrri öldum fengu konur hvorki að nema við listaháskóla né sýna í galleríum. Þær sem sköpuðu list voru oft jaðarsettar og stundum beittar grimmilegu ofbeldi. Ítalska 17. aldar listakonan Artemisia Gentileschi varð fyrir kynferðisofbeldi af hálfu manns úr listamannahópi föður síns og var síðan niðurlægð og pyntuð fyrir rétti. Litaðar konur hafa sætt enn meiri útilokun, einkum þegar verk þeirra falla utan hins sígilda listkanóns. Sá kanón hefur gert stór málverk, sagnakvæði og aðrar hefðbundið karllægar listgreinar að „mikilverkum“ en ýtt handverki og heimilislist til hliðar. Þannig hafa ótal verk kvenna verið hunsuð.

Á níunda áratug 20. aldar hóf hópur nafnlausra listakvenna og aktívista, Guerrilla Girls, auglýsingaherferð gegn þessari útilokun. Nafnið vísar bæði til skæruhernaðar og górillugrímunnar sem þær notuðu til að leyna því hverjar þær væru. Á veggspjaldi um Metropolitan-listasafnið stóð að innan við 5% listamanna í nútímalistardeildum þess væru konur en 85% nakinna líkama væru kvenkyns (Guerrilla Girls 1989). Spjaldið spurði hvort konur þyrftu að vera naktar til að komast inn á safnið. Guerrilla Girls starfa enn og vekja athygli á femínískum málefnum með leikandi og beittum herferðum.

Mynd 8.8 Á níunda áratug 20. aldar gerðu Guerrilla Girls þetta veggspjald um hlutgervingu kvenna og fjarveru listakvenna á listasöfnum. (mynd: „Guerrilla girls“ eftir Ryohei Noda/Flickr, CC BY 2.0)

Umhverfisfagurfræði

List er oft tengd söfnum og galleríum fremur en víðavangi. Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770–1831) greindi skarpt milli náttúrufegurðar og listrænnar fegurðar og setti mannlega sköpun ofar náttúrunni. Önnur list ögrar þeirri stigskiptingu og leitast við að færa fólk nær náttúrunni. Jarðverk þekkjast bæði úr forsögulegum menningarheimum og frá frumbyggjum Ameríku fyrir komu Kólumbusar. Landlist samtímans máir út mörk náttúru og listar. Hún vekur okkur til umhugsunar um djúpstæð áhrif mannsins á náttúruna og beinir athyglinni á ný að háleitri fegurð og mikilfengleik landslagsins.

Mynd 8.9 Sun Tunnels eftir bandarísku listakonuna Nancy Holt (1938–2014) er innsetning úr gríðarstórum steinsteyptum göngum í Great Basin-eyðimörkinni í Utah. Göngin eru nógu stór til að sitja megi inni í þeim og opin ramma inn sólina við sjóndeildarhring á sólstöðum. Holt sagði verkið færa „víðáttu eyðimerkurinnar aftur á mannlegan mælikvarða“. (mynd: „Nancy Holt, Sun Tunnels, 1973–1976“ eftir Retis/Flickr, CC BY 2.0)

Landlist var listhreyfing sjöunda og áttunda áratugar 20. aldar sem flutti listaverk úr markaðsvæddum söfnum og galleríum út í náttúruna. Sum verkin ögra skilunum milli

mannheims og náttúru. Kúbversk-bandaríska listakonan Ana Mendieta (1948–1985) gerði „jarð-líkama“-verk þar sem hún þrýsti líkama sínum að landslagi og ljósmyndaði förin. Hún gerði einnig kyrrmyndir og kvikmyndir af samskiptum sínum við náttúruna. Ætlun hennar var að mynda andleg tengsl við jörðina með líkamanum. List getur þannig vakið fólk til umhugsunar um samband sitt við náttúruna og ábyrgð á umhverfinu.

Listaverk hafa einnig orðið að umhverfisíhlutun. Í verkefninu The Distant Is Imminent (Hið fjarlæga er yfirvofandi) frá 2020 varpaði bandarískri ljósmyndarinn Camille Seaman (f. 1969) myndum af bráðnandi ísjökum frá Suðurskautslandinu og norðurslóðum á byggingar í borgum sem hækkandi sjávarborð ógnar. Áætluð vatnslína ársins 2050 sýndi áhorfendum hvernig hafið gæti gleypt umhverfi þeirra vegna loftslagsbreytinga. Slík verk skapa ekki aðeins fagurfræðilega reynslu heldur kalla á sameiginlegar aðgerðir og breytingar.

Fagurfræði hversdagsins

Þótt fagurfræði beinist oft að listaverkum má finna fagurfræðilega merkingarbæra hluti, reynslu og athafnir allt í kringum okkur. Fagurfræði hversdagsins beinir sjónum að slíkri reynslu í daglegu lífi: að hlusta á regn falla á þak, dást að mynstri laufblaða, velja sér skyrtu eða skreyta heimilið.

Mynd 8.10 Fagurfræði hversdagsins vekur athygli á fagurfræðilega merkingarbærri reynslu í daglegu lífi. (mynd: „Tall Grass“ eftir Tom Shockey/Flickr, CC BY 2.0)

Japönsk fagurfræði er mikilvæg uppspretta fagurfræði hversdagsins. Hún tengist oft zen-búddisma og ræktar meðvitaða athygli á fegurð umhverfisins. Hún beinist að hinu smáa og hverfula, svo sem kirsuberjablómum og teathöfnum, fremur en stórbrotnum „meistaraverkum“ evrópskrar hefðar. Japanski fræðimaðurinn Okakura Kakuzo (1863–1913) segir í The Book of Tea (Bókin um te) að teathöfnin byggist á „dýrkun hins fagra mitt í

nöturlegum staðreyndum hversdagslífsins“ (Kakuzo [1906] 1956, 3). Í japanskri menningu er slík fagurfræðileg iðkun siðferðileg og trúarleg sjálfsrækt.

Í nálgun japansk-bandaríska samtímaheimspekingsins Yuriko Saito á fagurfræði hversdagsins mætast japönsk fagurfræði og umhverfisfagurfræði. Hún dregur fram siðferðilega vídd fagurfræðinnar og áhrif hennar á heiminn. Fagurfræði hversdagsins færir listaverkið úr miðju umræðunnar, víkkar hana og sýnir hvernig smekkur og fegurð auðga lífið og hafa áhrif á umhverfið (Saito 2007). Með því að skoða hinar fjölmörgu fagurfræðilegu víddir lífsins getur fólk áttað sig betur á því hvað það metur.

SKRIFAÐU EINS OG HEIMSPEKINGUR

Skrifaðu stutta ritgerð, tvær til þrjár málsgreinar. Hvað í hversdagslífi þínu telur þú fagurfræðilega merkingarbært og hvers vegna? Að hvaða leyti er það ólíkt listaverki á safni eða í galleríi og að hvaða leyti líkt?

Gildisfræði veitir fólki tæki til að greina, móta og gagnrýna þau gildi sem skipta fólki máli, bæði sem einstaklingum og samfélagi. Jafnvel þótt þú takir ekki fleiri heimspekinámskeið geturðu notað þessar hugmyndir til að íhuga ákvarðanir þínar, langanir, ánægju, hið góða og skilning þinn á vellíðan og réttlátu samfélagi.

Samantekt

8.1 Greinarmunur staðreynda og gilda

Greinarmunur staðreynda og gilda skilur á milli þess sem er (staðreynda) og þess sem við teljum að ætti að vera (gilda) út frá hugmyndum um hið góða, fagra eða mikilvæga. Lýsandi staðhæfingar segja hvernig heimurinn er. Metandi staðhæfingar fela í sér gildisdóm og segja hvernig heimurinn ætti að vera.

Náttúruhyggjuvillan felst í að ætla að leiða megi gildi, það sem við ættum að gera, beint af staðreyndum um heiminn, því sem er. Er–ætti-vandinn dregur fram erfiðleikann við að fara frá staðreyndastaðhæfingu um það sem er til gildisstaðhæfingar um það sem ætti að vera.

Siðferðilegir hluthyggjumenn telja tilteknar siðferðilegar staðreyndir hlutlægt sannar. Siðferðilegir efahyggjumenn hafna slíkum hlutlægum grunni. Þeir leggja áherslu á að siðferðileg gildi séu ekki staðreyndir og krefjist annars konar hugsunar en rökfræðilegri eða vísindalegri rökhugsun.

8.2 Grundvallarspurningar um gildi

Eitthvað hefur eigingildi þegar það er verðmætt sjálfs sín vegna en tækisgildi þegar það er verðmætt vegna einhvers annars. Spurningin um grundvallarstöðu gilda er hvort eitt eigingildi eða mörg liggi öllum öðrum gildum til grundvallar. Einhyggja gerir ráð fyrir einu grundvallareigingildi en fjölhyggja mörgum.

Fjölhyggja styðst oft við ósammælanleika: tvö eða fleiri gæði, gildi eða fyrirbæri hafa þá engan sameiginlegan mælikvarða. Siðferðileg afstæðishyggja gengur lengra. Hún segir bæði að siðferðisrammar séu margir og að hver þeirra sé jafngildur að því marki sem einstaklingar, samfélög og menningarheimar ákvarða hvað telst siðferðilegt.

8.3 Meta-siðfræði

Meta-siðfræði fjallar um siðferðilega rökhugsun og þær grunnforsendur sem siðferðisskoðanir og breytni byggjast á. Siðferðileg hluthyggja segir gildi eiga sér stoð í veruleikanum og krefjast hlutlægs ramma til að greina hið góða. Siðferðileg andhluthyggja segir gildi ekki byggjast á hlutlægum staðreyndum heldur huglægum grunni, svo sem löngunum og skoðunum.

Siðfræðikenningar styðjast við ólíkan grunn. Sumar vísa til náttúrunnar en aðrar til sameiginlegra mannlegra stofnana. Kenningar sem byggjast á Guði ráðast af skilningi þeirra á hinu guðlega. Ágústínus frá Hippó benti á að margt sem við teljum okkur vita byggist í reynd á trú. Evþýfron-vandinn spyr hvort eitthvað sé gott vegna þess að Guð býður það eða hvort Guð bjóði það vegna þess að það sé gott. Tómas frá Akvínó greindi eilíf lög, náttúrulög, mannalög og guðleg lög. Siðfræðileg eðlishyggja segir góðar athafnir fullkomni manneðlið en illar afskræma það.

8.4 Vellíðan

Vellíðan snýst um það sem er gott fyrir manneskju, ekki aðeins um hið góða í óhlutbundnum skilningi.

Heimspekingar nálgast vellíðan einkum út frá ánægju, löngunum eða hlutlægum gæðum. Nautnahyggja skilur vellíðan sem ánægju og fjarveru sársauka. Epíkúros kenndi að ánægja væri hið æðsta gæði. Nytjastefna telst nautnahyggjukenning þar sem hún leitast við að hámarka ánægju og lágmarka sársauka. Gagnrýnendur telja ánægju of breytilega, óákveðna, huglæga og skilyrta til að vera traustur grunnur siðfræðinnar.

Önnur kenning leggur vellíðan að jöfnu við uppfyllingu langana. Vitsmunahyggja segir gildisdóma hafa vitsmunalegt og staðhæfanlegt inntak en óvitsmunahyggja tengir þá fremur sálrænu ástandi. Kenningar um hlutlæg gæði meta vellíðan út frá þáttum sem stuðla að farsælu lífi óháð óskum einstaklingsins. Þær beina gjarnan sjónum að þekkingu, dygð, vináttu og fullkomnun.

8.5 Fagurfræði

Fagurfræði er svið gildisfræðinnar sem rannsakar mat á listaverkum og fagurfræðilegri reynslu í náttúru og hversdagslífi. Hjá Platoni, Aristótelesi og Plótínosi er fegurð eiginleiki hlutar. Heimspekingar upplýsingarinnar líta hana hins vegar sem huglægan dóm. Fagurfræðikenningar rannsaka einnig hvernig við dæmum list. Fagurfræðin getur þannig afhjúpað hvað samfélög meta, hvernig þau tjá gildi sín og hver fær að móta þau.

Lykilhugtök

Óeigingirni
umhyggja fyrir velferð annarra án eigin ávinnings.

Siðferðileg andhluthyggja
sú heimspekilega afstaða að siðferði sé huglægt en ekki hlutlægt.

Aretē
forngríska orðið yfir dygð; það má einnig þýða sem „ágæti“.

Ataraxía
markmið nautnahyggju Epíkúrosar: hugarró og frelsi undan andlegum, tilfinningalegum og líkamlegum sársauka.

Hið skilyrðislausa skylduboð
Hugtak Kants um siðferðilega rökhugsun og breytni. „Breyttu aðeins eftir þeirri lífsreglu sem þú getur jafnframt viljað að verði að almennu lögmáli“ (Kant [1785] 1998, 31). Athöfn er því siðferðileg ef lífsregla hennar getur gilt fyrir alla.

Vitsmunahyggja
sú heimspekilega afstaða að gildisdómar hafi vitsmunalegt, staðhæfanlegt inntak um eiginleika hluta eða atburði.

Samúð
hæfileikinn til að láta sér annt um þjáningu annarra og finna til með þeim sem þjást.

Samviska
innri vitund einstaklings um rétt og rangt.

Lýsandi staðhæfingar
staðhæfingar sem lýsa staðreyndum eða hvernig heimurinn er.

Kenningin um guðleg boð
sú heimspekilega afstaða að Guð sé grundvöllur siðferðisins og boð hans ákvarði hið góða.

Tilfinningahyggja
afbrigði óvitsmunahyggju sem segir gildisdóma aðeins tjá tilfinningar eða afstöðu.

Samkennd
hæfileikinn til að skilja eða deila tilfinningum annarra.

Siðfræðileg eðlishyggja
sú heimspekilega afstaða að siðferðileg gildi byggist á staðreyndum um mannlegt eðli og heiminn en ekki aðeins huglægum tilfinningum eða skoðunum.

Eudaimonia
forngrískt hugtak um „hamingju“ eða „mannlega farsæld“, myndað af eu, „góður“, og daimon, „andi“.

Evþýfron-vandinn
vandi guðmiðaðra siðfræðikenninga: er eitthvað gott vegna þess að Guð býður það eða býður Guð það vegna þess að það er gott?

Metandi staðhæfingar
staðhæfingar sem fela í sér dóm um gildi einhvers eða um hvernig heimurinn ætti að vera.

Fagurfræði hversdagsins
nálgun í fagurfræði sem beinir sjónum að fagurfræðilega merkingarbærri reynslu í hversdagslífi fólks.

Upplifunarvélin
hugsunartilraun um hvort manneskja geti lifað góðu lífi tengd vél sem framkallar ánægjulegar upplifanir í heila hennar.

Tækisgildi
það að vera verðmætt sem tæki að öðru markmiði.

Greinarmunur staðreynda og gilda
greinarmunurinn á því hvernig málum er háttað (staðreyndum) og því hvernig þau ættu að vera (gildum), á grundvelli hugmynda um hið góða, fagra og mikilvæga.

Trú
skoðanir sem hafa ekki verið sannaðar eða ekki er unnt að sanna.

Rökvilla
villa í rökhugsun, til dæmis þegar niðurstaða er dregin án fullnægjandi raka eða gagna.

Femínísk umhyggjusiðfræði
siðfræðikenning sem grundvallar siðferði á umhyggju fyrir öðrum og rekur umhyggjuna til reynslu kvenna í umönnunarhlutverkum.

Grundvöllur
lögmál, hugtak eða forsenda sem heimspekileg afstaða byggist á.

Grundvallarstaða gilda
spurningin um þann grunn sem hugmynd eða hugmyndakerfi hvílir á.

Nautnahyggja
heimspekileg nálgun á siðfræði sem byggir á þeirri hugmynd að ánægja segi til um hvað sé gott og sársauki hvað sé slæmt.

Ikigai
tilgangur tilverunnar; það sem gefur lífinu merkingu með innsæislegum hætti.

Ósammælanleiki
það að enginn sameiginlegur mælikvarði sé til fyrir tvö eða fleiri gæði eða gildi.

Ásetningsvillan
sú rökvilla að ætlun listamannsins ein ákvarði merkingu listaverks.

Eigingildi
: það að vera verðmætt sjálfs sín vegna.

Innsæi
: skilningur eða vitneskja sem virðist sjálfljós og óhrekjanleg.

Er–ætti-vandinn
: vandi sem felst í að fara frá staðreyndastaðhæfingum um það sem er til gildisstaðhæfinga um það sem ætti að vera.

Ríki markmiðanna
: ímyndað hugsjónasamfélag Kants þar sem komið er fram við hvern einstakling sem markmið og engan aðeins sem tæki að markmiði. Hugmyndin er viðmið við mat á siðferði athafna.

Meta-siðfræði
: grein heimspekinnar sem rannsakar merkingu, stöðu og grunn siðferðilegra staðhæfinga og siðferðilegrar breytni.

Einhyggja
: kenning sem gerir ráð fyrir einu grundvallareigingildi sem öll önnur gildi byggjast á.

Siðferðileg hluthyggja
: sú heimspekilega afstaða að siðferði sé hlutlægt en ekki huglægt.

Siðferðileg afstæðishyggja
: sú heimspekilega afstaða að til séu margir siðferðisrammar sem séu jafngildir vegna þess að gildi séu afstæð við einstaklinga, samfélög og menningarheima.

Siðferðileg efahyggja
: sú heimspekilega afstaða að siðferði sé ekki hlutlægt.

Náttúruréttarkenning
: siðfræðileg afstaða sem telur siðferði hlutlægt og byggt á náttúrulegri skipan.

Náttúruhyggjuvillan
: rökvilla sem felst í að ætla að leiða megi gildi, það sem fólk ætti að gera, af staðreyndum um heiminn, því sem er.

Óvitsmunahyggja
: sú heimspekilega afstaða að gildisdómar hafi ekki endilega staðhæfanlegt vitsmunainntak heldur snúist fremur um sálrænt ástand þess sem talar.

Verufræði gilda
: rannsókn á því hvers konar tilvist og veruleika gildi hafa.

Röksemdafærslan um opnu spurninguna
: röksemd G. E. Moore gegn því að skilgreina hið góða með náttúrulegum eiginleikum; eftir hverja slíka skilgreiningu sé enn opin spurning hvort eiginleikinn sé í raun góður.

Fullkomnunarhyggja
: siðfræðileg nálgun sem tengir hið góða við æðsta stig fullkomnunar sem einstaklingur, manneðlið eða samfélag getur náð.

Fjölhyggja
: kenning sem gerir ráð fyrir fleiri en einu grundvallareigingildi.

Hluthyggja
: sú heimspekilega afstaða að siðferðileg gildi eigi sér stoð í veruleikanum og rökhugsun um siðferðileg efni krefjist hlutlægs ramma.

Skynsemi
: skipulegur hugsunarháttur sem notar sönnunargögn og rökfræði til að draga ályktanir, eða hæfileikinn til að hugsa á þennan hátt.

Löngunaruppfyllingarkenning
: heimspekileg afstaða sem skilgreinir vellíðan sem uppfyllingu upplýstra langana.

Telos
: tilgangur, endamark eða markmið einhvers.

Nytjastefna
: siðfræðikenning sem byggir siðferði á því að hámarka ánægju og lágmarka sársauka.

Gildisfræði
: heimspekileg rannsókn á gildum; í þröngum skilningi fjallar hún um meta-siðfræðileg viðfangsefni en í víðum skilningi um siðferðileg, félagsleg, pólitísk, trúarleg og fagurfræðileg gildi.

Gildi
: skoðanir og mat á siðferði, stjórnmálum, fagurfræði og samfélagsmálum; þær fela oft í sér dóm um hvernig málum ætti að vera háttað.

Dygðasiðfræði
: heimspekileg nálgun á siðfræði sem byggist á greiningu dygða.

Vellíðan
: hugtak um það sem er gott fyrir manneskju, ekki aðeins um hið góða í óhlutbundnum skilningi.

Heimildir

Anscombe, G. E. M. 1958. “Modern Moral Philosophy.” *Philosophy* 33 (124): 1–19.

Aquinas, Thomas. (1485) 1948. *Summa Theologica of Saint Thomas Aquinas*. New York: Modern Library.

Aristotle. (350 BCE) 1999. *Nicomachean Ethics*. Translated by Terence Irwin. Indianapolis, IN: Hackett Publishing Company.

Augustine. 1909–14. *The Confessions of St. Augustine*. Vol. 7. New York: P. F. Collier & Son.

Ayer, Alfred Jules. 1946. Language, Truth, and Logic. 2nd edition. London: Victor Gollancz Ltd.

Chang, Ruth. 2015. "Value Incomparability and Incommensurability." In *The Oxford Handbook of Value Theory*, edited by Iwao Hirose and Jonas Olson. Oxford, UK: Oxford University Press.

Durkheim, Emile. 1995. *The Elementary Forms of the Religious Life*. Translated by Karen Fields. New York: Free Press.

Foot, Philippa. 2003. *Natural Goodness*. Oxford, UK: Clarendon Press.

Guerrilla Girls. 1989. *Do Women Have to Be Naked to Get into the Met. Museum?* Screenprint on paper. 280 × 710 mm.

Hobbes, Thomas. 1904. *Leviathan*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

hooks, bell. 2015. *Feminism Is for Everybody*. London and New York: Routledge.

Hume, David. (1739–1740) 2003. *A Treatise of Human Nature*. Mineola, NY: Dover Publications.

Hume, David. 1757. *Four Dissertations*. London: A. Millar, in the Strand.

Hume, David. 1874–75. The Philosophical Works of David Hume. 4 vols. edited by T. H. Green and T. H. Grose. London: Longman, Green.

Kant, Immanuel. (1785) 1998. *Groundwork of the Metaphysics of Morals*. Translated by Mary Gregor. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Kant, Immanuel. (1790) 2000. *Critique of the Power of Judgment*. Translated by Paul Guyer and Eric Matthews. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

King, Martin L., Jr. (1963) 1994. Letter from Birmingham Jail. San Francisco, CA: Harper.

Kumano, Michiko. 2017. "On the Concept of Well-Being in Japan: Feeling Ahiawase as Hedonic Well-Being and Feeling Ikigai as Eudaimonic Well-Being." *Applied Research in Quality of Life* 13 (2–3): 419–433.

Locke, John. [1689] 1967. *Two Treatises of Government*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Long, A. A., and David Sedley. 1987. *The Hellenistic Philosophers*. 2 vols. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Mencius. 1970. *The Works of Mencius*. Translated by James Legge. New York: Dover Books.

Mill, John Stuart, and Jeremy Bentham. 1987. *Utilitarianism and Other Essays*. Edited by Alan Ryan. New York: Penguin Books.

Moody-Adams, Michele. 1997. *Fieldwork in Familiar Places: Morality, Culture, & Philosophy*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Moore, George Edward. 1993. *Principia Ethica*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Noddings, Nel. 2013. *Caring: A Feminine Approach to Ethics and Moral Education*. 2nd edition. Berkeley, CA: University of California Press.

Nozick, Robert. 1974/ Anarchy, State, and Utopia. Oxford, UK: Basil Blackwell.

Nussbaum, Martha. 1999. *Sex and Social Justice*. Oxford, UK: Oxford University Press.

Nussbaum, Martha. 2000. *Women and Human Development*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Okakura, Kakuzo. (1906) 1956. *The Book of Tea*. Rutland, VT: C. E. Tuttle Co.

Plato. (399–360 BCE) 2002. *Five Dialogues*. Translated by G. M. A. Grube. Revised by John M. Cooper. Indianapolis, IN: Hackett Publishing Company.

Putnam, Hilary. 1982. "Beyond the Fact-Value Dichotomy." *Crítica: Revista Hispanoamericana de Filosofía* 14 (41): 3–12.

Saito, Yuriko. 2007. *Everyday Aesthetics*. Oxford, UK: Oxford University Press.

Sibley, Frank. 1959. "Aesthetic Concepts." *The Philosophical Review* 68 (4): 421–450.

Spinoza, Benedictus de. 1985. *The Collected Writings of Spinoza*. Vol. 1. Edited and translated by Edwin Curley. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Wimsatt, William Kurtz, and Monroe Curtis Beardsley. 1946. "The Intentional Fallacy." *The Sewanee Review* 54 (3): 468–488.

Upprifjunarspurningar

8.1 Greinarmunur staðreynda og gilda

1. Í hverju felst greinarmunur staðreynda og gilda?
2. Hvernig eru metandi staðhæfingar frábrugðnar lýsandi staðhæfingum?
3. Hvernig lýsir Hume er–ætti-vandanum?
4. Hvers vegna hafnar Moore náttúruhyggjuvillunni?
5. Hvers vegna gagnrýna siðferðilegir hluthyggjumenn greinarmun staðreynda og gilda?
6. Hvernig færir siðfræðileg eðlishyggja rök fyrir hlutlægni siðferðisins?

8.2 Grunnspurningar um gildi

7. Hvað er eigingildi?
8. Hvað er tækisgildi?
9. Hvað er einhyggja? Hvaða rök mæla með þeirri afstöðu?
10. Hvað er fjölhyggja? Hvaða rök mæla með þeirri afstöðu?
11. Hvað er ósammælanleiki? Hvers vegna getur hann leitt til fjölhyggju?
12. Hvað er siðferðileg afstæðishyggja?

8.3 Meta-siðfræði

13. Hvað merkir „verufræði gilda“?
14. Hverju heldur siðferðileg hluthyggja fram?
15. Hverju heldur siðferðileg andhluthyggja fram?
16. Hvernig getur hugmyndin um Guð verið grundvöllur siðferðis? Hvernig geta trúarbrögð verið grundvöllur siðferðis?
17. Hvað er Evþýfron-vandinn? Hvernig tengist hann kenningunni um guðleg boð?
18. Hvernig getur náttúran verið grundvöllur siðferðis og siðferðilegrar rökhugsunar?
19. Hvað er femínísk umhyggjusiðfræði?
20. Hvað er hið skilyrðislausa skylduboð Kants? Hvernig er skynsemin notuð þar til að grundvalla siðferði?

8.4 Vellíðan

21. Hvað er nautnahyggja og hvernig tengist hún heimspekilegum kenningum um vellíðan?
22. Hvernig skilur Epíkúros ánægju?
23. Hvernig ákvarða nytjastefnumenn hvað er verðmætt?
24. Hvað er upplifunarvél Nozicks og hvernig varpar hún ljósi á takmarkanir nautnahyggjunnar?
25. Hvað er löngunaruppfyllingarkenning? Hvers vegna er mikilvægt að huga að upplýstum löngunum?
26. Hvernig stuðla hlutlæg gæði á borð við þekkingu, dygð og vináttu að vellíðan?
27. Hvað er eudaimonia? Hvernig endurvakti Anscombe farsældarhyggju?
28. Hvað er „ríki markmiðanna“ hjá Kant?
29. Hvað er ikigai og hvernig er það frábrugðið vellíðan samkvæmt nautnahyggju?

8.5 Fagurfræði

30. Hvernig skilur Platon fegurð? Hvers vegna er sá skilningur skiljanlegur í samhengi við listheim Forngrikkja?
31. Hvernig skilur Hume fegurð?
32. Hvernig skilur Kant fagurfræðilegan dóm?
33. Hvernig telur Sibley að rökstyðja megi fagurfræðilega dóma?

34. Hvað er ásetningsvillan? Hvers vegna er vandkvæðum bundið að takmarka merkingu listaverks við ætlun listamannsins?
35. Hvernig tengist list umhverfisvernd?
36. Hvernig nýtir femínismi listina?
37. Hvað er fagurfræði hversdagsins? Hvernig tengist hún japanskri fagurfræði?

Ítarefni

Freeland, Cynthia. 2001. *But Is It Art? An Introduction to Art Theory*. Oxford, UK: Oxford University Press.

Mason, Elinor. 2018. "Value Pluralism." In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta, Spring 2018 ed. Stanford, CA: Metaphysics Research Lab, Philosophy Department, Stanford University. https://plato.stanford.edu/archives/spr2018/entries/value-pluralism

Mills, Charles. 1997. *The Racial Contract*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Schroeder, Mark. 2021. "Value Theory." In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta, Fall 2021 ed. Stanford, CA: Metaphysics Research Lab, Philosophy Department, Stanford University. https://plato.stanford.edu/archives/fall2021/entries/value-theory/

Zimmerman, Michael J., and Ben Bradley. 2019. "Intrinsic vs. Extrinsic Value." In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta, Spring 2019 ed. Stanford, CA: Metaphysics Research Lab, Philosophy Department, Stanford University. https://plato.stanford.edu/archives/spr2019/entries/value-intrinsic-extrinsic

9. KAFLI

Boðandi siðfræði

Mynd 9.1 Siðferðileg álitamál eru oft kveikjan að mótmælum og samfélagslegum aðgerðum. (mynd: aðlagað úr verkinu „Hundreds of protesters march in down San Diego, CA in support of transgender rights“ eftir Laurel Wreath of Victors/Wikipedia, CC0 1.0)

Efnisyfirlit kafla

- 9.1 Kröfur til kenningar í boðandi siðfræði
- 9.2 Afleiðingahyggja
- 9.3 Skyldusiðfræði
- 9.4 Dygðasiðfræði
- 9.5 Daoismi
- 9.6 Femínískar siðfræðikenningar

Inngangur

Hvernig ákveður þú hvað þú eigir að gera þegar þú stendur frammi fyrir erfiðum siðferðilegum vanda? Ef þú ert óviss um hvað sé rétt við tilteknar aðstæður, hvað hefurðu þá til viðmiðunar þegar þú ákveður hvernig rétt sé að breyta? Segjum til dæmis að þú hafir

fengið bíl vinar að láni. Þú vilt fylla eldsneytistankinn áður en þú skilar bílnum en veist ekki hvaða eldsneyti hann notar. Þú ert að flýta þér og nærð ekki símasambandi við vin þinn. Hvað gerir þú? Skilarðu bílnum án þess að fylla á hann? Giskarðu út í bláinn eða spyrð starfsmann bensínstöðvarinnar og vonar að eldsneytið sem þú velur skemmi ekki vélina?

Það sem þig kann að vanta er góð kenning í boðandi siðfræði. Boðandi siðfræði leitast við að móta viðmið og reglur sem leiðbeina siðferðilegri breytni. Kenning í boðandi siðfræði er kerfisbundin kenning um siðferði sem svarar mikilvægum spurningum um hvernig breyta skuli. Í lok kaflans munt þú geta beitt ólíkum kenningum í boðandi siðfræði til að leiðbeina þér við ákvarðanatöku, hvort sem er á bensínstöðvum eða annars staðar.

9.1 Kröfur til kenningar í boðandi siðfræði

NÁMSMARKMIÐ

Í lok þessa kafla ættir þú að geta:

- Útskýra merkingu og tilgang kenninga í boðandi siðfræði.
- Greina á milli þriggja sviða siðfræðinnar.

Í þessum hluta er fjallað um tengsl kenninga í boðandi siðfræði við önnur svið siðfræðinnar, kröfur sem slíkar kenningar þurfa að uppfylla og þrjár helstu tegundir þeirra.

Þrjú svið siðfræðinnar

Siðfræði er sú grein heimspekinnar sem rannsakar siðferði og fæst við að „setja hugmyndir um rétta og ranga breytni í kerfi, verja þær og mæla með þeim“ (Fieser 1995). Henni er skipt í þrjú meginsvið — meta-siðfræði, boðandi siðfræði og hagnýta siðfræði — sem hvert um sig rannsakar siðferðið frá ólíku sjónarhorni og á ólíku greiningarstigi.

Meta-siðfræði beinist að siðferðilegri rökhugsun og spurningunni um „hvort siðferði sé til“ (Dittmer 1995). Hún fæst við óhlutbundnar spurningar um grundvöll og forsendur siðferðisskoðana okkar og siðferðilegrar breytni. Markmiðið er að skilja þær skoðanir og forsendur sem liggja að baki siðferði og siðferðilegri íhugun. Meta-siðfræði rannsakar til dæmis hvaðan siðferðileg gildi koma, hvað felst í því að segja að eitthvað sé rétt eða gott, hvort hlutlægar siðferðisstaðreyndir séu til, hvort siðferði sé afstætt við menningu og hver sálfræðilegur grundvöllur siðferðisvenja og gilda sé.

Boðandi siðfræði beinist að siðferðilegri breytni, því sem við ættum að gera. Hún fæst því við spurningar um gerendahæfni manna, ábyrgð og siðferðilegt mat. Hún leitast við að móta viðmið og meginreglur sem leiðbeina réttri breytni. Heimspekingar setja því fram kerfisbundnar siðfræðikenningar sem mæla fyrir um rétta breytni. Þrjár helstu nálganir boðandi siðfræði eru afleiðingahyggja, skyldusiðfræði og dygðasiðfræði. Þær greina sig hver frá annarri eftir því hvaða mælikvarði — afleiðingar, skylda eða skapgerð — ákvarðar siðferðilega breytni.

Hagnýt siðfræði beitir siðferðilegum viðmiðum og meginreglum á umdeild álitamál til að meta réttmæti tiltekinna athafna. Þungunarrof, líknardráp, þátttaka fólks í

líflæknisfræðilegum rannsóknum og gervigreind eru dæmi um slík álitamál. Fjallað verður um hagnýta siðfræði í næsta kafla.

Kenning í boðandi siðfræði veitir ramma til að skilja athafnir okkar og ákvarða hvað sé rétt. Fullmótuð siðfræðikenning tekur oft á öllum þremur sviðunum — meta-siðfræði, boðandi siðfræði og hagnýtri siðfræði — en meginmarkmið hennar er að setja fram og verja þau breytniviðmið sem hún mælir með.

Þrír samkvæmir rammar til að skilja siðferði

Siðfræðikenning ætti að geta leiðbeint breytni með markvissum hætti. Til þess þarf hún að veita ramma sem segir hvað sé siðferðilega rétt og færa rök fyrir ráðleggingum sínum. Meginreglur hennar verða að hvíla á rökréttum grunni og ráðleggingarnar að vera innbyrðis samkvæmar. Í stuttu máli þarf kenningin að vera röklega samkvæm.

Í þessum kafla eru skoðaðir þrír ólíkir siðferðisrammar innan boðandi siðfræði: afleiðingahyggja, skyldusiðfræði og dygðasiðfræði. Afleiðingahyggja metur útkomu eða afleiðingar athafnar til að ákvarða hvort hún sé siðferðilega rétt. Afleiðingahyggjumenn telja athöfn rétta þegar hún leiðir til sem mestra gæða, á borð við hamingju eða almenna velferð. Skyldusiðfræði leggur skyldur eða reglur til grundvallar mati á réttmæti athafnar. Fylgismenn hennar telja athöfn rétta þegar hún samræmist viðeigandi reglu eða skyldu, til dæmis þeirri reglu að alltaf sé rangt að ljúga. Dygðasiðfræði beinist að skapgerð og ræktun góðra venja og skapgerðareiginleika. Dygðasiðfræðingar telja siðferðilega rétta breytni spretta af góðri skapgerð. Nálganirnar þrjár greinast þannig eftir þeim mælikvarða — afleiðingum, skyldu eða skapgerð — sem notaður er til að ákvarða siðferðilega breytni.

9.2 Afleiðingahyggja

NÁMSMARKMIÐ

Í lok þessa kafla ættir þú að geta:

- Útskýra merkingu og tilgang afleiðingahyggju.
- Draga saman hvernig móhismi og nytjastefna túlka afleiðingahyggju.

Flest fólk tekur að minnsta kosti sumar ákvarðanir með hliðsjón af líklegum afleiðingum athafna sinna. Þú gætir til dæmis metið kostnað og ávinning til að rökstyðja ákvörðun. Þú gætir borið saman gleði vinar þíns þegar hann kemst að því að þú hafir fyllt eldsneytistankinn — ávinninginn — við eldsneytiskostnaðinn. Þannig metur þú afleiðingarnar bæði fyrir þig og vin þinn. Afleiðingahyggjumenn líta þó á málið í víðara samhengi. Samkvæmt afleiðingahyggju er athöfn rétt ef hún skilar sem mestu af því sem gott er fyrir alla. Gerandinn þarf því að meta mögulegar afleiðingar og velja þá athöfn sem skilar mestu af því sem gott er fyrir alla sem gætu orðið fyrir áhrifum af henni. Hér verða skoðaðar tvær tegundir afleiðingahyggju: móhismi og nytjastefna.

Móhismi

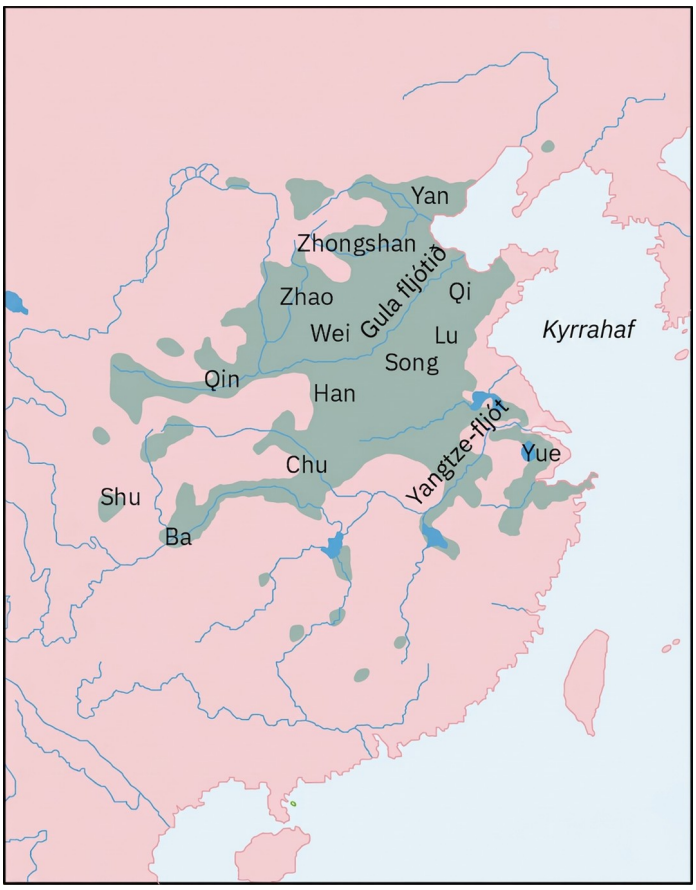

Mynd 9.2 Á tímabili stríðandi ríkja (um 475–221 f.Kr.) hnignuðu eldri ríki við Gulá en Qin, Qi og Chu efldust í hörðum átökum. Árið 221 f.Kr. lagði Qin hin ríkin undir sig og stofnaði keisaraveldi. (heimild: Rice University, OpenStax, CC BY-NC-SA 4.0)

Tímabil stríðandi ríkja í Kína til forna (um 475–221 f.Kr.) einkenndist af víðtækum samfélagsóróa, sundrungu, hernaði og þjáningum. Kínverskir hugsuðir leituðu leiða til að sameina fólk og finna — eða endurheimta — siðferðileg viðmið sem stuðluðu að betra lífi og samfélagssátt. Heimspekistefnur á borð við móhisma, konfúsíanisma og daoisma urðu til og tímabilið einkenndist því einnig af vitsmunalegri og menningarlegri grósku. Þótt stefnurnar séu ólíkar urðu þær allar til sem viðbrögð við ósamlyndi og þjáningum tímabilsins. Í þeim öllum birtist viðleitni til að takast á við samfélagsvandann, knýja fram breytingar og bæta líf fólks.

Lítið er vitað um Mo Di, eða Mozi (um 430 f.Kr.), stofnanda móhismans. Hann var uppi um svipað leyti og Konfúsíus (d. um 479 f.Kr.), stofnandi konfúsíanismans, og Laozi, stofnandi daoismans. Mozi var, líkt og Konfúsíus og Laozi, talinn mikill kennari. Hann og fyrstu móhistarnir leituðust við að finna skynsamleg og hlutlæg viðmið til að meta athafnir og móta siðferðisreglur.

Fjögur hugtök í siðfræði móhismans

Fjögur samtvinnuð hugtök eru kjarninn í siðfræði móhismans: siðferði, ávinningur, góðvild og umhyggja. Siðferði (yi) ræðst af ávinningi (li), sem mótar skilning okkar á skyldum og því

sem er rétt. Ávinningur (li) nær í víðum skilningi yfir efnisleg og félagsleg gæði, þar á meðal dygðir og venjur sem styrkja samfélagsskipan. Ávinningur grundvallast síðan á góðvild eða mildi (rèn), sem krefst þess að við horfum út fyrir eigin hagsmuni og sýnum öðrum umhyggju (ài). Góðvild er nauðsynleg til að efla samfélagsskipan og tryggja að komið sé fram við fólk af sanngirni. Móhistarnir töldu meiri líkur á samfélagslegum stöðugleika og almannaheill ef fólk hugsaði ekki aðeins um sjálft sig heldur einnig um hag annarra og samfélagsins.

Móhistarnir töldu að siðferðileg viðmið ættu að ráðast af því hvað yki heildarávinning. Mozi hélt því fram að við ættum að bregðast þegar í stað við þörfum einstaklinga og hafa velferð allra í huga þegar ákvarðanir eru teknar. Ef fólk þjáist eða er í neyð núna er skynsamlegt að taka fyrst á þeim vanda.

Þegar kenningin þróaðist tengdu móhistarnir ávinning einnig við hamingju eða gleði (xǐ). Mikilvægast í móhisma er þó óhlutdræg umhyggja fyrir öllum, stundum nefnd alheimsást. Móhistarnir töldu að við ættum að koma óhlutdrægt fram við alla og ekki taka velferð sumra fram yfir velferð annarra. Þeir gagnrýndu valdhafa og yfirstéttir tímabils stríðandi ríkja fyrir að sækjast aðeins eftir eigin ánægju og ávinningi á kostnað annarra.

Boðandi siðferðisviðmið: Kenningarnar tíu

Tíu kenningar mynda kjarna móhisma á fyrstu skeiðum hans. Þær samsvara köflum í ritinu Mozi og héldu miðlægri stöðu hjá síðari móhistum sem þróuðu hugsun stefnunnar áfram. Kenningunum er yfirleitt skipt í fimm pör:

1. „Að hefja hina verðugu til vegs“ og „Að samsama sig hinu efra“
2. „Óhlutdræg umhyggja“ og „Fordæming árása“
3. „Hófsemi í notkun“ og „Hófsemi við greftrun“
4. „Ásetningur himinsins“ og „Skilningur á öndum“
5. „Fordæming tónlistar“ og „Fordæming örlagahyggju“

Kenningarnar „Að hefja hina verðugu til vegs“ og „Að samsama sig hinu efra“ endurspegla áherslu móhista á verðleikastjórn. Þeir töldu að skipa ætti fólk í embætti eftir frammistöðu og siðferðilegum mannkostum og að embættismenn skyldu vera öðrum fyrirmynd. Móhistarnir gerðu ráð fyrir að fólk breytti í samræmi við það sem það teldi rétt. Því þyrfti það siðferðilegt uppeldi sem byggðist á skynsamlegum og hlutlægum viðmiðum. Þegar fólk hefði öðlast rétta þekkingu breytti það hegðun sinni í samræmi við hana og drægi þannig úr samfélagsóróa og ósamlyndi. Mozi taldi að sameiginlegur siðferðisskilningur yrði til þess að fólk legði sömu viðmið á eigin athafnir og athafnir annarra og stuðlaði þannig að reglu og sátt.

Kenningarnar „Óhlutdræg umhyggja“ og „Fordæming árása“ undirstrika að taka beri jafnt tillit til allra og sýna öllum umhyggju. Það er ekki aðeins ávinningur einstaklingsins sem skiptir máli heldur ávinningur allra. Móhistarnir fordæmdu árásir vegna þess að þær sköðuðu aðra til að afla árásarmönnunum sjálfum ávinnings. Á tímum átaka stríðsherra töldu þeir hernaðarlega landvinninga eigingjarna og siðlausa.

Móhistarnir mæltu með „Hófsemi í notkun“ og „Hófsemi við greftrun“. Þeir höfnuðu íburðarmiklum útförum og öðrum venjum sem fólu í sér sóun verðmæta. Auðlindir ætti að nýta einstaklingum og samfélaginu til hagsbóta. Óhófleg sýning auðæfa sem aðeins gagnaðist fáum væri eigingjörn.

Móhistarnir vísuðu til „Ásetnings himinsins“ og „Skilnings á öndum“ til að rökstyðja að til væri hlutlæg siðferðileg heimsskipan sem einstaklingar og samfélag ættu að hafa að leiðarljósi. Himinninn var helsta viðmið þeirra til að meta og skilja siðferðilegar skyldur.

Fyrstu móhistarnir litu einnig á himininn sem hvata til óeigingjarnrar breytni: siðferðileg verk yrðu verðlaunuð en siðlaus verk refsuð. Síðar virðast móhistar hafa horfið frá þessari skírskotun, eða að minnsta kosti lagt minni áherslu á hana, og lagt skynsamleg rök í auknum mæli til grundvallar siðferðisviðmiðum.

Að lokum mæltu móhistarnir fyrir um „Fordæmingu tónlistar“ og „Fordæmingu örlagahyggju“. Afstaða þeirra til tónlistar spratt af gagnrýni á eyðslusemi valdhafa sem nutu íburðarmikilla skemmtana og munaðar. Þeir töldu auðmenn bera ábyrgð gagnvart öðrum og eiga að breyta siðferðilega.

Móhistarnir studdu einnig félagslegan hreyfanleika og töldu að hæft og siðferðilegt fólk ætti að geta komist til metorða. Stuðningur þeirra við verðleikastjórn undirstrikar trú á að einstaklingurinn geti breyst, stýrt eigin lífi og markað sér leið. Þeir fordæmdu örlagahyggju vegna þess að hún gerði mannlega viðleitni tilgangslausa og græfi undan markmiðum þeirra um samfélagsreglu og fjölmennt, efnahagslega blómlegt samfélag. Hlutskipti okkar væri að þeirra mati ekki fyrir fram ákveðið og örlögin réðu ekki lífsleiðinni (Fraser 2020).

Nytjastefna

Hugtakið nytsemi vísar til þess sem er gagnlegt eða nýtilegt. Nytjastefnumenn telja rétta athöfn þá sem skapar mestan ávinning. Þá vaknar spurningin hvernig skilgreina eigi nytsemi. Svar nytjastefnumanna er að eitthvað sé gagnlegt þegar það stuðlar að hamingju eða ánægju. Okkur beri því siðferðileg skylda til að velja þá athöfn sem skapar mesta hamingju.

Jeremy Bentham og John Stuart Mill

Jeremy Bentham (1748–1832) var fyrstur heimspekinga til að setja nytjalögmálið skýrt fram. James Mill (1773–1836), hagfræðingur, stjórnspekingur og sagnfræðingur, var vinur Benthams og aðhylltist nytjastefnu. Hann ól son sinn einnig upp sem nytjastefnumann. John Stuart Mill (1806–1873) fékk stranga heimakennslu undir leiðsögn föður síns. Enn í dag nýta fræðimenn í heimspeki, stjórnmálafræði og hagfræði hugmyndir Benthams og Mills.

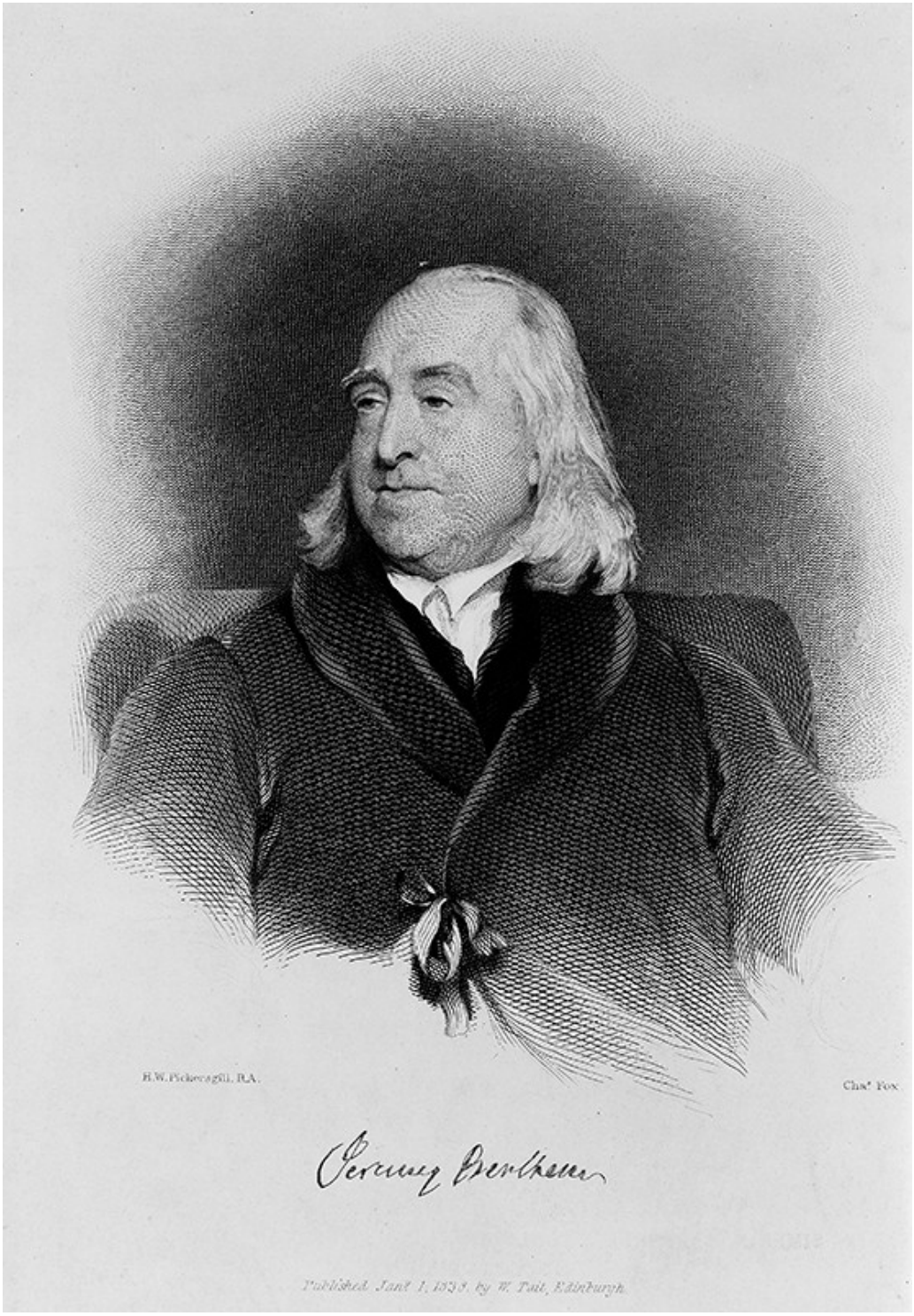

Mynd 9.3 Andlitsmynd af Jeremy Bentham (1748–1832) eftir Henry William Pickersgill, 1838. (heimild: „Jeremy Bentham. Line engraving by C. Fox, 1838, after H. W. Pickersgill.“ eftir C. Fox/Wellcome Collection)

Nytjalögmálið

Nytjalögmálið segir að „athafnir séu réttar að því skapi sem þær stuðla að hamingju en rangar að því skapi sem þær hafa tilhneigingu til að valda andstæðu hennar“ (Mill [1861] 2001, 7). Nytjastefnumenn telja breytni siðferðilega rétta þegar hún hámarkar hið góða, eða skapar

mest gildi. Í hagfræði er nytsemi til dæmis sú ánægja sem neytandi fær af vöru eða þjónustu. Þú gætir valið á milli hafraköku með rúsínum og súkkulaðibitaköku. Ef þér líkar jafnt við báðar væri skynsamlegt að bera saman verðið og kaupa þá ódýrari. En nytsemi er ekki alltaf svo auðmetin, einkum við flóknari aðstæður.

TENGSL

Í kaflanum um gildisfræði er fjallað nánar um vellíðan.

Sporvagnsvandamálið

Sporvagnsvandamál eru sígildar hugsunartilraunir sem Philippa Foot setti fyrst fram og siðfræðingar nota víða til að rannsaka siðferðilega rökhugsun (Foot 2002). Íhugum svonefnt tilfelli áhorfandans. Þú stendur við sporvagnsbraut og sérð að stjórnlaus vagn stefnir á fimm starfsmenn við brautarviðhald. Við hlið þér er skiptistöng sem getur beint vagninum yfir á annað spor þar sem einn starfsmaður er að störfum. Ef ekkert er gert deyja fimm; ef þú togar í stöngina stefnir vagninn á einn. Er siðferðilega leyfilegt að toga í stöngina?

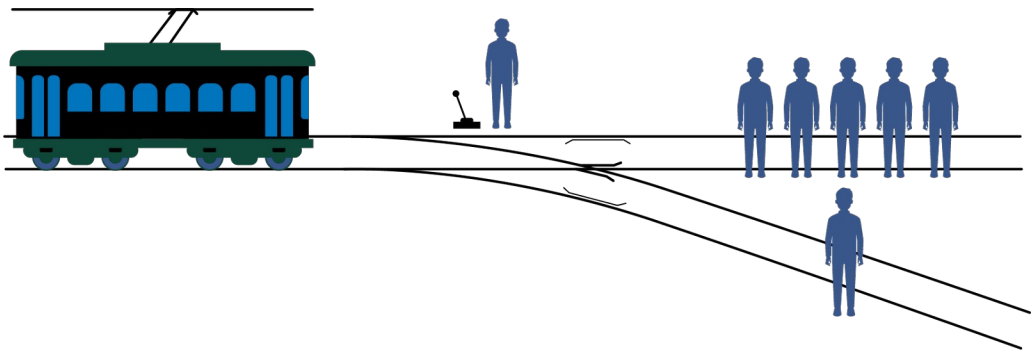

Mynd 9.4 Sporvagnsvandamál eru hugsunartilraunir sem setja fram erfiðan siðferðilegan vanda til að rannsaka siðferðilega rökhugsun og ígrundun. (heimild: Rice University, OpenStax, CC BY-NC-SA 4.0)

Einfaldasta svar nytjastefnunnar væri já. Með því bjargaðir þú fjórum mannslífum. Ákvörðunin byggist á einföldum magnbundnum útreikningi: fimm starfsmenn að frádregnum einum starfsmanni eru fjórir. Samkvæmt þessum útreikningi er því rétt að beina vagninum á hitt sporið. John Stuart Mill gerði sér þó grein fyrir að ekki væri unnt að svara öllum spurningum um nytsemi með magnbundnum hætti.

Æðri og lægri ánægja

John Stuart Mill var alinn upp til að feta í fótspor Benthams og föður síns en varð ungur fyrir taugaáfalli. Eftir þá kreppu mótaði hann nýjar hugmyndir um nytjastefnu og sá meðal annars að bæta mætti skilning Benthams á ánægju (Durham 1963). Ánægja væri bæði misjafnlega mikil og misjöfn að gæðum. Mill greindi því á milli æðri og lægri ánægju. Með þessari blæbrigðaríkari greiningu þróaði hann nytjastefnu Benthams áfram, gerði ánægjureikninginn nákvæmari og veitti æðri ánægju, til dæmis vitsmunalegri ánægju, meira vægi.

Mill greindi á milli æðri og lægri ánægju í nytjastefnu sinni. Æðri ánægja tengist beitingu æðri hæfileika okkar, einkum vitsmunahæfileika og þátttöku í félags- og menningarlífi. Lægri ánægja tengist aftur á móti beitingu lægri hæfileika, svo sem einfaldri skynrænni ánægju

þegar við seðjum hungur eða hvílumst eftir líkamlega áreynslu. Að mati Mills greina æðri vitsmunahæfileikar, svo sem skynsemi, ímyndunarafl og siðferðiskennd, okkur frá öðrum lífverum. Þeir veita okkur aðgang að æðri ánægju sem er eitt af sérkennum mannlegs lífs.

> Betra er að vera óánægð manneskja en ánægt svín; betra er að vera óánægður Sókrates en ánægður heimskingi. Ef heimskinginn eða svínið er á annarri skoðun er það vegna þess að hvort um sig þekkir aðeins sína hlið málsins. (Mill [1861] 2001, 10)

Fullyrðing Mills um að betra sé að vera óánægð manneskja en ánægt svín merkir að betra sé að vera óánægður en gera sér grein fyrir að maður geti notið ánægju af ólíkum gæðum, fremur en að fórna æðri ánægju fyrir það eitt að fullnægja grunnþörfum.

Sumir fræðimenn hafa jafnvel talið óánægju geta verið uppsprettu æðri ánægju. Í Mill and Edward on Higher Pleasures bendir Susan Feagin (1983) á að óánægja spretti af vitund um að bæta megi aðstæður okkar. Getan til að skipuleggja slíkar umbætur geti sjálf veitt æðri ánægju. Óánægjan hvetji okkur þannig til að bæta lífið og heiminn.

Hámarkshamingjulögmálið

Til að beita nytjalögmálinu í víðu félagslegu og pólitísku samhengi setti Mill fram hámarkshamingjulögmálið: réttar eru þær athafnir sem skapa mesta hamingju fyrir sem flesta. Þegar gerendur, það er einstakir ákvarðanatakendur, standa frammi fyrir ákvörðun eiga þeir að meta mögulegar athafnir og velja þá athöfn sem stuðlar að mestri hamingju fyrir sem flesta. Ekki skiptir aðeins máli hamingja gerandans heldur hamingja allra sem eiga hlut að máli eða verða fyrir afleiðingunum. Sú „hamingja sem er mælikvarði nytjastefnunnar á rétta breytni er ekki hamingja gerandans sjálfs heldur hamingja allra hlutaðeigandi“ (Mill [1861] 2001, 17). Rétta athöfnin hámarkar því hamingju, eða skapar sem mesta hamingju að teknu tilliti til óhamingju.

Mill leggur áherslu á að persónulegir hagsmunir séu lagðir til hliðar. Standi einstaklingur frammi fyrir vali „milli eigin hamingju og hamingju annarra, krefst nytjastefnan þess að hann sé jafn óhlutdrægur og áhorfandi sem er bæði óeigingjarn og góðviljaður“ (Mill [1861] 2001, 17). Óhlutdrægni gerir okkur kleift að meta afleiðingar án þess að hygla sjálfum okkur eða þeim sem við höllumst að, svo sem vinum, fjölskyldu eða stofnunum sem við tengjumst. Nytjastefnumenn leitast því við að beita lögmálinu á upplýstan, skynsamlegan og óhlutdrægan hátt.

SKRIFAÐU EINS OG HEIMSPEKINGUR

Nálgun nytjastefnunnar

Veldu siðferðilegan vanda sem þú stendur frammi fyrir eða hefur áður tekist á við. Mótaðu og beittu aðferð til að meta hvaða kostur skapar mesta hamingju, til dæmis með því að greina hverjir verða fyrir áhrifum af ákvörðuninni og meta áhrif hennar á hamingju þeirra. Skoðaðu síðan og útskýrðu forsendurnar sem aðferðin byggist á.

Athafnanytjastefna og reglunytjastefna

Innan nytjastefnunnar er mikilvægur greinarmunur á athafnanytjastefnu og reglunytjastefnu. Athafnanytjastefnumenn beita hámarkshamingjulögmálinu í hverju tilviki fyrir sig. Aðstæður geta verið breytilegar og því geta ólíkar athafnir verið siðferðilega réttar þótt tvær aðstæður virðist svipaðar. Samkvæmt þessari nálgun ber okkur að hámarka hið góða í hvert sinn sem við breytum.

Gagnrýnendur telja athafnanytjastefnu geta réttlætt athafnir sem ganga langt út fyrir almenn siðferðisviðmið. Hún gæti til dæmis réttlætt að einstaklingur sem tekur lögin í eigin hendur drepi aðra manneskju ef það bjargar mannslífum og hámarkar hamingju, þótt slíkt stríði gegn venjulegum skilningi okkar á réttri breytni. Ef margir tækju lögin í eigin hendur græfi það þó til lengri tíma undan öryggi allra. Kviðdómur eða dómari gæti sömuleiðis sakfellt saklausa manneskju til að koma í veg fyrir víðtækar óeirðir. Sú athöfn kynni að auka hamingju í einstaka tilviki en drægi úr almennu trausti á réttarkerfinu.

Til að forðast slík vandamál beita reglunytjastefnumenn hámarkshamingjulögmálinu ekki á einstakar athafnir heldur til að móta siðferðisreglur. Meta má hugsanlegar reglur eftir því hvort almenn fylgni við þær skapi meiri hamingju. Standist regla þetta próf, telja reglunytjastefnumenn að almenn fylgni við hana hámarki hamingju og því beri að fylgja reglunni. Reglunum má breyta eftir þörfum með því að endurmeta hverja þeirra samkvæmt hámarkshamingjulögmálinu. Það er þó erfitt, og ef til vill ómögulegt, að orða allar undantekningar frá hverri reglu.

Skapgerð og ásetningur í nytjastefnu

Fyrir nytjastefnumenn er hamingja eina eigingildið. Engin athöfn er rétt eða röng í sjálfri sér eða vegna skapgerðar eða ásetnings gerandans. Aðeins afleiðingar athafnarinnar skipta máli þegar siðferðilegt réttmæti hennar er metið. Gerandi kann að stefna að ákveðnum afleiðingum sem verða ekki að veruleika, eða athöfn hans kann að hafa aðrar ófyrirséðar afleiðingar. Valdi athöfnin skaða sem gerandinn hvorki ætlaði sér né sá fyrir, ber hann engu að síður siðferðilega ábyrgð, jafnvel þótt á þeim tíma hafi verið sanngjarnt að ætla að þær yrðu ekki. Ásetningur og skapgerð gerandans hafa því ekki siðferðilegt vægi samkvæmt nytjastefnu. Að þessu leyti er hún frábrugðin öðrum kenningum boðandi siðfræði sem fjallað verður um síðar í kaflanum.

9.3 Skyldusiðfræði

NÁMSMARKMIÐ

Í lok þessa kafla ættir þú að geta:

- Útskýra merkingu og tilgang skyldusiðfræði.
- Útskýra hlutverk skyldu og skuldbindingar í rökhugsun skyldusiðfræðinnar.
- Bera saman túlkun Kants og fjölhyggjumanna á skyldusiðfræði.

Orðið deontology er dregið af grísku orðunum deon, „skylda“, og logos, „fræði“ eða „vísindi“, og merkir því bókstaflega „fræðin um skylduna“. Ólíkt afleiðingahyggjumönnum meta

skyldusiðfræðingar ekki réttmæti athafnar eingöngu eftir afleiðingum hennar. Samkvæmt skyldusiðfræði ræðst réttmætið af samræmi við siðferðileg viðmið eða reglur sem okkur ber að fylgja (Alexander 2020). Skyldusiðfræðingar leitast við að skilgreina siðferðilegar skyldur okkar, það er þær bindandi reglur sem geta leiðbeint hegðun okkar og vali.

Síðari skyldusiðfræðingar, til dæmis W. D. Ross (1877–1971), telja afleiðingar hafa siðferðilegt vægi þegar þær eru metnar í ljósi skyldna okkar. Ross taldi að kenning sem hunsaði annaðhvort skyldur eða afleiðingar „einfaldaði siðferðilegt líf um of“ (Ross 1939, 189).

Kenning Kants

Immanuel Kant (1724–1804) er einn mikilvægasti hugsuður nútímaheimspeki. Hann var fyrsti heimspekingurinn til að setja fram skyldusiðfræði og hefur haft veruleg áhrif á samtímaheimspeki á sviðum eins og fagurfræði, stjórnmálaheimspeki og siðfræði.

Góður vilji

Kant hélt því fram að þegar við einblíndum á afleiðingar í stað skyldunnar tökum við það sem hefur aðeins skilyrt gildi — hagstæðar afleiðingar — fram yfir hið eina sem hefur óskilyrt gildi: góðan vilja. Með góðum vilja átti Kant við ákvörðunina um að rækja siðferðilegar skyldur. Hann lýsir hinu óskilyrta gildi hans á þessa leið:

> Góður vilji er ekki góður vegna þess sem hann veldur eða kemur til leiðar, né vegna hæfni sinnar til að ná einhverju fyrirhuguðu markmiði, heldur vegna viljans eins, það er í sjálfum sér; og sé hann skoðaður einn og sér ber að meta hann óviðjafnanlega meira en allt sem hann gæti nokkru sinni komið til leiðar í þágu einhverrar hneigðar. (Kant 1997a, 4:394)

Þegar við breytum vegna þess að það er skylda okkar, án þess að ytri og aðeins skilyrtir þættir ráði för, breytum við af góðum vilja.

Mannleg skynsemi og siðferði

Boðandi siðfræði Kants byggist á skilningi hans á því hvað felst í að vera manneskja. Að hans mati greinir hæfileikinn til skynsamlegrar hugsunar okkur frá öðrum dýrum. Dýr stjórnast af hvötum og eru því óskynsöm, en manneskjur geta beitt skynsemi, tekið ákvarðanir óháð löngunum sínum og sýnt gerendahæfni. Við getum hafið okkur yfir dýrslegar eðlishvatir. Í þeim skilningi búum við yfir frelsi og frjálsum vilja. „Góður vilji“ er viljinn til að rísa yfir ástríður og hlutdrægni og breyta samkvæmt skynsemi.

Með því að breyta samkvæmt skynsemi og sýna þannig góðan vilja sýnum við hið sérstaka gildi okkar meðal lífvera. Jafnframt ber okkur skylda til skynsamlegrar breytni, sem Kant taldi vera siðferðilega breytni. Aðeins með skynsamlegri og siðferðilegri breytni raungerum við frelsi okkar og staðfestum verðleika okkar og reisn.

„Tvennt fyllir hugann sívaxandi aðdáun og lotningu því oftar og staðfastar sem maður íhugar það: stjörnuhiminninn yfir mér og siðalögmálið í mér“ (Kant 1997a, 5:161). (heimild: „The Milky Way“ eftir Erick Kurniawan/Flickr, CC BY 2.0)

Siðalögmál

Kant taldi að unnt væri að uppgötva siðalögmál, eða lífsreglur, fyrirfram (a priori). Óháð trúarbrögðum okkar og menningarlegum uppruna getum við beitt skynseminni til að greina rétt frá röngu. Skynsemin ein leiðir okkur að þeim siðareglum sem okkur ber að fylgja.

Í Grundvelli að frumspeki siðlegrar breytni ([1785] 1997, 4:415–416) rannsakaði Kant siðalögmálin út frá almennri siðferðisvitund, það er hugmyndum sem flest fólk deilir, svo sem að ekki megi stela eða myrða. Viljinn setur reglur sínar fram sem boð, sem Kant nefndi skylduboð. Hann skipti þeim í tvo flokka: skilyrt og skilyrðislaus.

Skilyrt skylduboð

Skilyrt skylduboð „segir aðeins að athöfnin sé góð í einhverjum raunverulegum eða mögulegum tilgangi“ (Kant 1997a, 4:414–415). Við kunnum til dæmis að fylgja boðunum „leggðu hart að þér við námið“, „fáðu þér vinnu“ og „sparaðu peninga“. Hvert þeirra segir aðeins hvað gera skuli til að ná ákveðnu markmiði: læra til að fá góðar einkunnir, vinna til að afla tekna og spara til að kaupa fjölskyldunni hús. Með skilyrtum skylduboðum mótum við huglægar breytnireglur sem hjálpa okkur að rata um heiminn, leysa vandamál og ná markmiðum. Þau eru því ekki siðalögmál heldur tæki til að uppfylla langanir.

Hið skilyrðislausa skylduboð

Ólíkt skilyrtum skylduboðum eru skilyrðislaus skylduboð algild lögmál sem okkur ber að hlýða óháð löngunum okkar. Kant segir að „aðeins lögmálið feli í sér hugmyndina um óskilyrta, hlutlæga og þar með algilda nauðsyn, og boð séu lögmál sem beri að hlýða, jafnvel

gegn hneigðum okkar“ (Kant 1997a, 4:416). Skilyrðislaus skylduboð eru leidd af skynseminni og okkur ber siðferðileg skylda til að fylgja þeim.

Kant setti fram fjórar samsvarandi framsetningar hins skilyrðislausa skylduboðs. Með þeim má meta hvort ástæður okkar fyrir breytni samræmast kröfum skynseminnar og þar með siðalögmálinu. Mest er fjallað um lögmálsformúluna og manngildisformúluna.

Lögmálsformúlan

Lögmálsformúla hins skilyrðislausa skylduboðs hljóðar svo: „Breyttu einungis eftir þeirri lífsreglu sem þú getur á sama tíma viljað að verði að almennu lögmáli“ (Kant 1997a, 4:421). Lífsreglan þarf að geta orðið algild og bundið allar skynsemisverur, til dæmis reglan um að segja ávallt satt. Þegar við ljúgum viljum við gera okkur að undantekningu frá reglunni af öðrum ástæðum en siðferðilegri skyldu. Við viljum að aðrir fylgi henni svo að þeir trúi lyginni okkar, en að við fáum sjálf að víkja frá henni til að uppfylla löngun. Ef allir lygu næði lygin hins vegar ekki markmiði sínu, því enginn hefði sérstaka ástæðu til að trúa okkur.

Segjum til dæmis að háskólanemar fái afslátt í bókabúð. Ef þú ert ekki nemandi en segist vera það geturðu fengið afsláttinn. Verði sú breytni hins vegar að almennu lögmáli og allir sem ekki eru nemendur ljúga á sama hátt áttar bóksalinn sig á því og fer að krefjast skilríkja. Lífsregluna „ég má ljúga til að fá afslátt“ er því ekki hægt að gera algilda og hún er siðlaus. Siðalögmál verða að geta gilt um allar skynsemisverur.

Manngildisformúlan

Manngildisformúlan fjallar um hvernig okkur ber að koma fram við skynsemisverur, bæði okkur sjálf og aðra. Allar manneskjur hafa sama eigingildi vegna þess að þær eru skynsemisverur. Kant segir: „Breyttu þannig að þú komir ávallt fram við manneðlið, hvort sem það er í þinni eigin persónu eða persónu annarra, um leið sem markmið og aldrei einungis sem tæki“ (Kant 1997a, 4:429). Formúlan krefst þess að við spyrjum hvort athafnir okkar virði okkur sjálf og aðra sem markmið, sem verur verðmætar í sjálfum sér, eða geri skynsemisverur að verkfærum í þágu eigin markmiða. Þegar við ljúgum að einhverjum skerðum við möguleika hans á að taka skynsamlega ákvörðun vegna þess að við höldum frá honum nauðsynlegum upplýsingum. Það er alltaf rangt, því þannig virðum við ekki eigingildi frjálsra skynsemisvera sem hafa vilja og geta breytt sjálfstætt.

Kant segir ekki að við megum aldrei reiða okkur á aðra til að ná markmiði. Orðalagið „aldrei einungis sem tæki“ merkir að við megum njóta aðstoðar annarra svo lengi sem við virðum þá sem manneskjur og skerðum ekki gerendahæfni þeirra sem skynsemisvera. Fólk þarf að vinna saman en verður í því samstarfi að virða hvert annað sem markmið í sjálfu sér.

Sama skylduboðið má leiða af lögmálsformúlunni og manngildisformúlunni. Ef þú lýgur að bóksalanum um námsmannastöðu þína notarðu hann einungis sem tæki að markmiði. Fræðimenn líta því oft á fjórar framsetningar Kants sem ólíkar leiðir að sama marki, það er sama eða mjög svipuðu safni skilyrðislausra skylduboða.

Fjölhyggja

Sumir heimspekingar halda því fram að klassísk nytjustefna (t.d. Mill) og skyldusiðfræði (t.d. Kant) setji fram kenningar um siðferði sem samræmast ekki nægilega vel venjulegri

siðferðisreynslu okkar. Teljum við í raun, eins og Mill, að siðferði snúist allt um að auka hamingju? Komum við í raun fram við allar siðareglur, eins og Kant, sem algildar og alltaf bindandi? Skyldusiðfræði og nytjustefna virðast draga upp of einfalda mynd af því hvað er gott.

Fjölhyggjumenn setja fram flóknari og heildstæðari kenningu um siðferði sem samræmist betur venjulegri reynslu okkar. Ólíkt klassískri nytjustefnu og skyldusiðfræði viðurkennir fjölhyggja fjölbreytni eigingilda og siðareglna.

William David Ross

Sir William David Ross (1877–1971) taldi (klassíska) nytjustefnu og skyldusiðfræði hafa brugðist vegna þess að þær „einfalda siðferðilegt líf um of“ (Ross 1939, 189). Hann taldi að hver þessara eldri siðfræðikenninga smættaði siðferðið í eitt lögmál (t.d. hamingjulögmál Mills og skilyrðislausa skylduboð Kants), sem gerði þeim ókleift að gera venjulegri siðferðisreynslu okkar fullnægjandi skil. Ross taldi einnig að Mill hefði rangt fyrir sér í að gera ráð fyrir að réttmæti væri hægt að smætta í það eitt að skapa gæði, rétt eins og Kant hefði rangt fyrir sér í að gera ráð fyrir að siðareglur væru algildar og leyfðu aldrei neinar undantekningar. Ross ætlaði því að móta siðfræðikenningu sem væri ekki háð göllum þessara eldri sjónarmiða, kenningu sem varpaði ljósi á almenna siðferðisvitund okkar (Skelton 2012).

Skyldur sem stangast á

Fjölhyggjumenn benda á að flest fólk lítur ekki á siðferðislegar skuldbindingar sem jafn þungvægar eða aðkallandi. Ef allar slíkar skuldbindingar væru taldar jafn bindandi yrði erfitt, ef ekki ómögulegt, að ákvarða siðferðilega skyldu okkar í aðstæðum þar sem tvær eða fleiri siðferðislegar skuldbindingar sem stangast á eiga við. Segjum sem svo að kona með byssu komi að þér og spyrji í hvaða átt nágranni þinn hljóp. Þú veist í hvaða átt hann fór. Fylgir þú siðalögmáli Kants um að ljúga ekki? Hvað ef hún ætlar að nota byssuna á nágranna þinn? Seturðu þá líf nágranna þíns í hættu? Þetta dæmi og önnur benda til þess að við verðum að íhuga fleira en viðkomandi siðareglu eða vega og meta fleiri en eina reglu þegar við ákvörðum skyldu okkar í tilteknum aðstæðum. Til dæmis gæti reglan „ekki ljúga“ stangast á við regluna „ekki gera neitt sem verður til þess að saklaust fólk sé drepið.“

Prima facie-skyldur

Ross hélt því fram að skyldur okkar væru hvorki algildar né leiddar af hreinni skynsemi eins og Kant taldi, heldur væru þær prima facie-skyldur (Ross 1930, 33). Latneska orðasambandið prima facie merkir „við fyrstu sýn“. Skyldurnar eru sjálfljósar siðferðilegar skuldbindingar sem við lærum að þekkja með reynslu og þroska.

Ross greindi fimm prima facie-skyldur sem lýsa helstu siðferðisskuldbindingum okkar: (1) trúnaðarskyldu, að halda loforð og segja satt; (2) bótaskyldu, að bæta fyrir rangindi sem við höfum gert öðrum; (3) þakklætisskyldu, að sýna þakklæti fyrir það sem aðrir gera okkur til góðs og endurgjalda það þegar hægt er; (4) skyldu til að auka heildargæði, það er auka það góða í heiminum; og (5) skaðleysisskyldu, að skaða ekki aðra (Ross 1930, 21, 25; Ross 1939, 65, 75, 76; Skelton 2012).

Ross taldi að hver skylda táknaði mikilvæga siðferðilega skuldbindingu, en þær væru ekki algildar eða jafn mikilvægar. Hann taldi til dæmis að þakklætisskyldur okkar og bótaskyldur

væru almennt meira aðkallandi en skylda okkar til að stuðla að heildargæðum, og að skaðleysiskylda vægi þyngra en skylda til að stuðla að heildargæðum (Ross 1930, 19, 21, 22, 41, 42; Ross 1939, 75, 76, 77, 90).

Úrlausn árekstra milli skyldna

Prima facie-skyldur lýsa siðferðilegri ábyrgð okkar og skuldbindingum að öðru jöfnu. Þegar tvær eða fleiri slíkar skyldur eiga við og raunveruleg skylda okkar er óljós taldi Ross að við ættum að beita nálgun sem svipaði til afleiðingahyggju en tæki jafnframt mið af fjölbreytni eigingilda. Skylda okkar væri þá sú athöfn sem hefði „mesta vægi prima facie-réttmætis umfram prima facie-rangleika“ (Ross 1930, 41, 46).

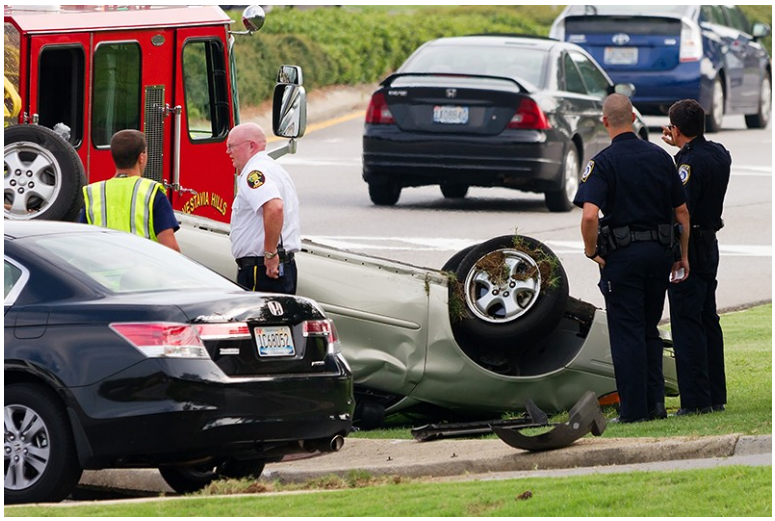

Mynd 9.6 Ef þú ert eina vitnið að alvarlegu bílslysi á leið í klippingu gæti prima facie-skyldan til að hjálpa slösuðum vegið þyngra en skyldan til að mæta tímanlega. (heimild: „car accident @ vestavia hills“ eftir Rian Castillo/Flickr, CC BY 2.0)

Í lífinu er ekki alltaf ljóst hvers siðferðið krefst af okkur, sérstaklega þegar við stöndum frammi fyrir aðstæðum þar sem við höfum margvíslegar siðferðilegar skyldur sem stangast á og verðum að finna út hver þeirra sé raunveruleg skylda okkar. Með öðrum orðum verður raunveruleg skylda okkar sú skylda sem er mest aðkallandi og sem við berum ríkasta ábyrgð á (Ross 1939, 85).

Ímyndaðu þér til dæmis að þú lofir að hitta vin eftir vinnu. Þegar þú yfirgefur skrifstofubygginguna eftir vinnu kemurðu hins vegar að samstarfsfélaga sem liggur á jörðinni með brjóstverki. Þú hefur skyldu til að standa við loforð þitt, en þú hefur líka skyldu til að hjálpa samstarfsfélaga þínum. Þú hjálpar samstarfsfélaga þínum vegna þess að við þessar aðstæður er það meira aðkallandi en skyldan til að uppfylla loforð þitt. Það er ljóst hvaða skuldbinding er raunveruleg skylda þín í þessu dæmi. Þegar þú getur, biður þú vin þinn afsökunar og útskýrir hvað gerðist. Ross taldi afsökunarbeiðni þína að hluta sprottna af þeirri viðurkenningu á því að breytni þín hafi við fyrstu sýn verið röng; það er að segja, þú viðurkennir að ef samstarfsfélagi þinn hefði ekki þurft hjálp, hefði raunveruleg skylda þín verið að uppfylla loforð þitt og hitta vin þinn.

Hlutverk dómgreindar

Ross taldi dómgreind gegna mikilvægu hlutverki í siðferðilegu lífi. Við þurfum oft að ákvarða raunverulega skyldu okkar í aðstæðum þar sem margar prima facie-skyldur sem stangast á eiga við. Ross taldi að við forgangsröðum viðeigandi prima facie-skyldum og tökum mið af aðstæðum til að ákvarða hvaða skylda er raunveruleg skylda okkar.

Í dæminu þar sem kona með byssu nálgast þig og virðist vera að elta nágranna þinn, vegur skylda þín til að vernda nágranna þinn fyrir skaða líklega þyngra en skylda þín til að segja sannleikann. En hvað ef konan er í bláum einkennisbúningi og með merki sem sýnir að hún sé lögregluþjónn? Hvað ef þú sást nágranna þinn bera bílfarm af tölvum, sjónvörpum, dýrum skartgripum og fínum málverkum inn í íbúðina sína í gærkvöldi? Til að taka bestu ákvörðunina í þessum aðstæðum þarftu að beita dómgreind sem byggist á eigin reynslu og því sem þú hefur séð.

Í reynd getur verið erfitt að vita hver raunveruleg skylda okkar er í tilteknum aðstæðum. Stundum er það besta sem við getum gert að taka upplýsta ákvörðun á grundvelli þeirra upplýsinga sem við höfum og halda áfram að leitast við að vera góð. Reyndar getur þessi óvissa, fyrir fjölhyggjumenn, verið mikilvægur þáttur siðferðisreynslunnar.

9.4 Dygðasiðfræði

NÁMSMARKMIÐ

Að þessum kafla loknum ættir þú að geta:

- Greina meginreglur dygðasiðfræði.
- Gera grein fyrir helstu einkennum konfúsíanisma.
- Meta siðfræðikenningu Aristótelesar.

Dygðasiðfræði nálgast siðferði út frá skapgerð. Móhistar og nytjastefnumenn líta til afleiðinga þegar þeir meta hvort athöfn sé rétt, en skyldusiðfræðingar telja rétta athöfn samræmast siðferðisreglum og viðmiðum. Dygðasiðfræðingar halda því hins vegar fram að rétt breytni spretti af góðri skapgerð og góðum tilhneigingum. Manneskja verður góð með því að rækta skapgerð sína, ígrunda eigin breytni og vinna að sjálfsfullkomnun.

Dygðasiðfræði tengir oft dygðugt líf við hið góða líf vegna áherslunnar á skapgerð og sjálfsrækt. Með ræktun dygða þroskum við hæfileika okkar og stefnum að fullkomnun og leggjum þannig grunn að góðu lífi. Í Justice as a Virtue bendir Mark LeBar (2020) til dæmis á að samkvæmt gríska farsældarkenningum — hjá Platoni, Aristótelesi, stóuspekingum og Epíkúrosi — spretti ástæður okkar til athafna af viðleitninni til eudaimonia, það er farsælu lífi. Grikkir til forna töldu eudaimonia vera markmið lífsins. Eudaimonia er oft þýtt sem „hamingja“ en merkir fremur farsælt líf í heild. Konfúsíanismi leggur ríka áherslu á að bæta sundrað samfélag og tengir því dygðaþroska við samfélagsskipan. Konfúsíanistar telja félagsleg hlutverk og tengsl móta dygðuga breytni; með eflingu dygða styrkist því einnig samfélagsskipanin.

Konfúsíanismi

Eins og áður hefur komið fram einkenndist tímabil stríðandi ríkja í Kína til forna (um 475–221 f.Kr.) af hernaði, samfélagslegum óróa og þjáningum. Hernaður var tíður vegna þess að Kína skiptist í mörg smáríki sem ekki lutu sameiginlegri pólitískri stjórn. Nýjar heimspekistefnur urðu til í því skyni að efla samfélagssátt, frið og betra líf. Tímabilið er einnig nefnt skeið hinna „hundrað heimspekiskóla“, enda leiddi fjölgun heimspekistefna til menningarlegrar grósku og vitsmunalegrar þróunar. Móhismi, daoismi og konfúsíanismi mótuðust í Kína á þessu skeiði. Daoismi og konfúsíanismi bárust síðar til Japans, Kóreu og Víetnams og tóku þar breytingum í samræmi við staðbundnar félags- og menningaraðstæður.

Konfúsíus

Konfúsíus (551–479 f.Kr.) komst úr lágri þjóðfélagsstöðu í ráðherraembætti í héraðsstjórn í austurhluta Kína. Eftir pólitísk átök við erfðaaðalinn sagði hann af sér og ferðaðist milli konungsríkja til að kenna. Kenningar hans snerust um dygð en náðu einnig til hagnýtra viðfangsefna á borð við samfélagsskyldur, helgiathafnir og stjórnarhætti. Konfúsíus varð vonsvikinn yfir því að ráð hans til valdhafa féllu fyrir daufum eyrum: „Hvernig get ég verið eins og beiskt grasker sem hangir á snæri og enginn getur etið?“ (Speki Konfúsíusar 17:7). Hann sá ekki fyrir að verk hans og hugmyndir myndu móta samfélag, stjórnmál og menningu Austur-Asíu í meira en tvö þúsund ár.

Mynd 9.7 Þessi stytta af Konfúsíusi, sú stærsta í heimi, stendur við Yushima Seido, konfúsíaníska hof í Japan. (heimild: „Confucius Statue at the Yushima Seido“ eftir Abasaa/Wikimedia Commons, almenningseign)

Konfúsíusi hefur verið eignað að hafa samið eða ritstýrt klassísku ritunum sem síðar urðu námsefni keisaraprófanna; umsækjendur þurftu að standast prófin til að hljóta opinbert

embætti. Orð hans, spakmæli og samtöl við valdhafa og lærisveina voru skráð í Lun Yu, eða Speki Konfúsíusar, riti sem hefur haft djúp áhrif á siðferði og samfélagshætti í Kína og víðar.

Tengslavídd dygðarinnar

Líkt og móhismi stefndi konfúsíanismi að því að endurreisa samfélagsskipan og sátt með siðferðilegum og félagslegum viðmiðum. Konfúsíus taldi að þessu mætti ná með skipulögðu stigveldi þar sem fólk þekkti stöðu sína gagnvart öðrum. Hann sagði: „Stjórn ríkir þegar furstinn er fursti og ráðherrann ráðherra; þegar faðirinn er faðir og sonurinn sonur“ (Speki Konfúsíusar 7:11). Í konfúsíanisma móta tengsl og félagsleg hlutverk siðferðilega ábyrgð og skipan siðferðislífsins.

Skyldurækni við foreldra er hornsteinn konfúsíanískrar dygðar. Konfúsíus taldi föður eiga að annast son sinn og mennta hann, en syninum bæri að virða föður sinn og hlýða vilja hans. „Meðan faðir manns er á lífi skal líta til vilja hans; þegar faðir hans er látinn skal líta til breytni hans. Breyti hann ekki út af vegi föður síns í þrjú ár má kalla hann skyldurækinn“ (Speki Konfúsíusar 1:11). Þegar hertoginn af Sheh sagði Konfúsíusi að þegnar hans væru svo sannsöglir að sonur bæri vitni gegn föður sínum fyrir sauðaþjófnað svaraði Konfúsíus: „Hjá okkur eru hinir ráðvöndu öðruvísi. Faðirinn hylmir yfir misgjörð sonarins og sonurinn yfir misgjörð föðurins. Í þessu felst ráðvendnin.“ Hollusta sonar við föður vegur hér þyngra en það sem Kant myndi kalla algilt siðalögmál um sannsögli.

Dygð hefur því mikilvæga félagslega vídd sem siðferðileg manneskja þarf að skilja. Dygðug manneskja verður ekki aðeins að veita öðrum athygli og bera umhyggju fyrir þeim heldur einnig að skilja hinn „mannlega dans“: flóknar venjur og tengsl sem við tökum þátt í og móta samfélagslífið (Wong 2021). Því betur sem við skiljum þennan dans, þeim mun skýrar sjáum við hvernig við tengjumst hvert öðru og hvers vegna dygðug breytni verður að taka mið af félagslegum hlutverkum og tengslum.

Helgiathafnir og ren

Hugtakið li, það er helgiathafnir og siðir, skiptir máli bæði í eldri og síðari konfúsíaníski siðfræði. Li gegnir lykilhlutverki í mótun skapgerðar. Helgiathafnir leiðbeina okkur og hjálpa okkur að þroska skilning á siðferðilegri ábyrgð. Fórnir til látinna foreldra og annarra forfeðra rækta til dæmis skyldurækni við foreldra. Með þátttöku í helgiathöfnum umbreytum við skapgerð okkar og verðum næmari fyrir margbreytileika mannlegra samskipta og samfélagslífs.

Í síðari konfúsíaníski hugsun hefur li víðari merkingu og vísar til siða og venja sem móta margvíslega virðingarfulla hegðun (Wong 2021). Hugtakið tengist ren, sem getur vísað til fullkominnar mannlegrar dygðar eða þeirra tilteknu dygða sem þarf til að ná siðferðilegu ágæti. Konfúsíanistar telja að með persónulegum þroska og umbreytingu megi fullkomna mannlegt eðli. Samfélagið batnar ef fólk fylgir siðferðilegum og félagslegum viðmiðum og leggur rækt við sjálft sig. Markmiðið er að lifa samkvæmt dao. Orðið dao merkir „vegur“, það er vegur eða leið dygðarinnar.

Junzi og sjálfsfullkomnun

Konfúsíus notaði orðið junzi um fyrirmyndarpersónu sem lifir samkvæmt dao. Slík manneskja er siðferðileg hugsjón og minnir á að sjálfsfullkomnun náist með iðkun,

sjálfsumbreytingu og djúpum skilningi á félagslegum tengslum og viðmiðum. Junzi veit hvað er rétt og velur það með hliðsjón af félagslegum hlutverkum og viðmiðum, jafnframt því að vera öðrum fyrirmynd. Athafnir okkar eru öðrum sýnilegar. Með siðferðilegri breytni og viðleitni til að endurspegla hina siðferðilegu hugsjón getum við orðið fordæmi sem aðrir líta til og líkja eftir.

Dygðugur stjórnandi

Hver sem er, óháð stöðu, getur orðið junzi. Sérstaklega þótti þó mikilvægt að valdhafar stefndu að þessari hugsjón, því þegnar þeirra myndu fylgja fordæminu. Þegar stjórnandinn Chi K'ang spurði Konfúsíus ráða vegna fjölda þjófa á yfirráðasvæði sínu svaraði Konfúsíus: „Ef þér, herra, væruð ekki ágjarn myndu þeir ekki stela, jafnvel þótt þér verðlaunuðuð þá fyrir það“ (Speki Konfúsíusar 7:18).

Konfúsíus taldi samfélagsvandamál eiga rætur í hegðun yfirstéttarinnar, einkum í því að hún setti eigin hag framar hag almennings. Embættismenn þyrftu því að sýna persónulega ráðvendni, skilja þarfir samfélaganna sem þeir stjórnuðu og setja velferð fólksins ofar eigin velferð (Koller 2007, 204).

Samkvæmt þessum siðareglum eiga þegnar að hlýða heiðvirðu fólki og taka þá sem ofar standa í samfélagsstiganum sér til fyrirmyndar. Í framhaldi af ráðum Konfúsíusar um þjófnað spurði Chi K'ang: „Hvað segið þér um að drepa hina siðlausu hinum ráðvöndu til góðs?“ Konfúsíus svaraði að ekki þyrfti að drepa neinn: „Beinið vilja yðar að hinu góða og fólkið verður gott.“ Samband stjórnanda og þegna líkti hann við vind og gras: „Grasið hlýtur að bogna þegar vindurinn blæs yfir það“ (Speki Konfúsíusar 7:19).

Mynd 9.8 Hið íburðarmikla Konfúsíusarhof í Peking í Kína var fyrst reist árið 1302 og við það var bætt á næstu öldum. (heimild: „Temple of Confucius, Beijing, China“ eftir Fabio Achilli/Flickr, CC BY 2.0)

Japanskur konfúsíanismi

Þótt konfúsíanismi hafi orðið til í Kína barst hann um Kóreu til Japans um miðja sjöttu öld og tók þar á sig sérkenni. Konfúsíanismi er ein helsta heimspekistefna Japans. Líkt og í Kína

leggur japanskur konfúsíanismi áherslu á sjálfsfullkomnun og siðferðisþroska einstaklingsins, samræmd og farsæl fjölskyldutengsl og vel starfhæft og farsælt samfélag. Stefnan breyttist í Japan í samræmi við staðbundna félags- og menningarþætti. Konfúsíanismi og búddismi bárust til dæmis þangað um svipað leyti og því flétta sum japönsk afbrigði konfúsíanisma búddískum hugmyndum og trú inn í kenningar sínar. Nýkonfúsíaníski heimspekingar á borð við Zhu Xi mótuðu þannig „konfúsíaníska hugsun eftir fyrra nám og iðkun Chan-búddisma“ (Tucker 2018).

Dygðasiðfræði Aristótelesar

Mynd 9.9 Málverk Gerards Hoet sýnir Ólympías kynna hinn unga Alexander mikla fyrir Aristótelesi. Aristóteles fór til Makedóníu árið 343 f.Kr. til að kenna hinum þrettán ára Alexander, sem síðar varð Alexander mikli. (heimild: „Olympias presenting the young Alexander the Great to Aristotle“ eftir Gerard Hoet/Wikimedia Commons, almenningseign)

Aristóteles (384–322 f.Kr.) var einn fremsti heimspekingur Grikklands til forna. Hann nam hjá Platóni (um 429–347 f.Kr.) í Akademíunni, lærdómssamfélagi þar sem þátttakendur leituðu þekkingar og sjálfsþroska. Eftir dauða Platons ferðaðist Aristóteles víða, kenndi drengnum sem síðar varð Alexander mikli og stofnaði meðal annars eigin skóla helgaðan guðinum Apolloni (Shields 2020).

Aristóteles helgaði ævi sína leit að þekkingu og visku. Varðveitt rit hans eru aðeins hluti ævistarfsins, því mikið glataðist. Hann lagði meðal annars grunn að rökfræði sem sjálfstæðri fræðigrein, setti fram fyrsta kerfisbundna flokkunarkerfið fyrir dýr og skrifaði um fjölmörg heimspekileg viðfangsefni. Ásamt kennara sínum Platoni telst hann ein meginstoða vestrænnar heimspeki.

Mannleg farsæld sem markmið breytninnar

Í fyrstu línu I. bókar Siðfræði Níkomakkosar segir Aristóteles að „sérhver list og sérhver rannsókn, og sömuleiðis sérhver athöfn og viðleitni, virðist stefna að einhverju góðu“ (Aristóteles [350 f.Kr.] 1998, 1094a). Ef allt sem við gerum stefnir að einhverju góðu, hlýtur samkvæmt honum að vera til hið endanlega eða æðsta gæði sem er markmið allrar breytni —

telos lífsins. Það er eudaimonia, farsælt líf (Aristóteles [350 f.Kr.] 1998, 1097a34–b25). Allt annað sem við sækjumst eftir er sótt vegna þessa markmiðs.

TENGSL

Sjá nánar í kaflanum um þekkingarfræði um hugtakið eudaimonia.

Siðfræði Níkomakkosar er hagnýt rannsókn á farsælu lífi og því hvernig því verði náð. Líkt og aðrir forngrískir og rómverskir heimspekingar, til dæmis Platon og stóuspekingar, telur Aristóteles dygðaþroska vera miðlægan í mannlegri farsæld. Dygð, eða aretê, merkir „ágæti". Aristóteles taldi að við fyndum ágæti hlutar með því að greina sérstakt hlutverk hans eða tilgang, því „hið góða og það að vera vel gert virðist felast í hlutverkinu" (Aristóteles [350 f.Kr.] 1998, 1097b25–1098a15). Hlutverk hnífs er til dæmis að skera. Beittur hnífur sem sker afar vel er ágætur, eða dygðugur, hnífur: hann rækir hlutverk sitt og birtir ágæti hnífsins.

Aristóteles gekk út frá því að skynsemishæfileikinn greindi manneskjur frá öðrum lífverum. Hann taldi skynsemina sérstakt hlutverk manneskjunnar og því raungerðist mannleg dygð, eða ágæti, með þroska og fullkomnun skynseminnar. Dygðaþroski felst þá í að umbreyta og fullkomna skapgerðina í samræmi við skynsemi. Margir hugsuðir, þar á meðal Aristóteles og Kant, leggja svipað vægi á skynsemina en komast engu að síður að mjög ólíkum siðfræðikenningum.

Ígrundun, siðvit og skapgerð

Að iðka eða búa yfir dygð er að sýna ágæta skapgerð. Forngrískir og rómverskir heimspekingar litu á markvissa sjálfsrækt dygða sem leit að ágæti. Dygðug manneskja er samkvæm sjálfri sér, staðföst og hefur sjálfstjórn. Aristóteles lýsti dygðugri skapgerð sem meðalhófi milli tveggja lasta: skorts og ofgnóttar. Hann taldi fólk hafa eðlislæga tilhneigingu til annars hvors öfganna. Við ræktum dygð með því að temja tilfinningar okkar og athafnir að meðalhófinu og ná þannig jafnvægi (Homiak 2019).

Dygð krefst meira en að mynda vana eða skapgerðareinkenni. Manneskja þarf að velja rétta athöfn af fúsum og frjálsum vilja, vita hvers vegna hún velur hana og byggja valið á samkvæmri og staðfastri skapgerð. Slíkt val krefst ígrundunar, sjálfsþekkingar og yfirvegunar. Aristóteles segir dygðugar athafnir eiga að vera „í samræmi við rétta skynsemi" (Aristóteles [350 f.Kr.] 1998, 1103b30). Dygðug manneskja velur hið rétta að lokinni yfirvegun á grundvelli siðvits og reynslu. Með ígrundun greinum við þann kost sem samræmist meðalhófinu.

Hlutverk vanans

Aristóteles hélt því fram að menn „fullkomnist með vana" (Aristóteles [350 f.Kr.] 1998, 1103a10–33). Vani gegnir því mikilvægu hlutverki í dygðaþroska. Með því að æfa rétta breytni verðum við færari um að velja rétta athöfn við ólíkar aðstæður. Með æfingu aukum við kunnugleika okkar og mótum tilhneigingar; þannig öðlumst við þá verklegu reynslu sem þarf til að greina hvers vegna ákveðin athöfn sé rétt í hverju tilviki. Vani hjálpar okkur þannig að

þekkja og velja hið rétta. Því oftar sem við breytum rétt, þeim mun næmari verðum við fyrir því hvaða athöfn sé skynsamleg og hvers vegna.

Vani og endurtekning móta tilhneigingar. Í Siðfræði Níkomakkosar minnir Aristóteles til dæmis á mikilvægi uppeldis. Gott uppeldi stuðlar að jákvæðum tilhneigingum og færir þær nær meðalhófinu. Slæmt uppeldi ýtir hins vegar undir neikvæðar tilhneigingar og fjarlægir þær frá meðalhófinu (Aristóteles [350 f.Kr.] 1998, 1095b5).

LESTU EINS OG HEIMSPEKINGUR

Aristóteles um dygð

Lestu eftirfarandi brot úr II. bók Siðfræði Níkomakkosar. Hafðu í huga hvað Aristóteles á við þegar hann segir siðrænar dygðir verða til fyrir vana. Hvernig getur fólk nýtt báðar tegundir dygða til að verða dygðugt?

> Dygð er tvenns konar, vitræn og siðræn. Vitræn dygð á að mestu bæði tilurð sína og vöxt að þakka kennslu og krefst því reynslu og tíma. Siðræn dygð verður hins vegar til fyrir vana; heiti hennar, ethikê, er myndað með lítilsháttar breytingu á orðinu ethos, „vani“. Af þessu er ljóst að engin siðræn dygð verður til í okkur af náttúrunnar hendi, því ekkert sem hefur ákveðið eðli frá náttúru getur vanist andstæðu þess. Steinn, sem fellur niður að eðlisfari, venst ekki á að hreyfast upp þótt honum sé kastað upp tíu þúsund sinnum. Eldur venst ekki á að leita niður og ekkert annað sem hegðar sér á einn veg frá náttúrunnar hendi verður vanið á annan veg. Dygðirnar verða því hvorki til í okkur af náttúru né gegn náttúru. Við erum að eðlisfari fær um að taka við þeim, en venjan fullkomnar þær.
>
> Í öllu sem við höfum frá náttúrunnar hendi öðlumst við fyrst hæfileikann og beitum honum síðar. Þetta sést glöggt af skynfærunum: við fengum ekki sjón og heyrn með því að sjá og heyra oft, heldur höfðum við skynfærin áður en við notuðum þau. Dygðir öðlumst við aftur á móti með því að iðka þær fyrst, rétt eins og listir og handverk. Það sem við verðum að læra áður en við getum gert lærum við með því að gera það. Menn verða smiðir með því að byggja og lýruleikarar með því að leika á lýru. Á sama hátt verðum við réttlát með réttlátum athöfnum, hófsöm með hófsömum athöfnum og hugrökk með hugrökkum athöfnum.
>
> Þetta staðfestist af því sem gerist í ríkjum. Löggjafar gera borgarana góða með því að móta venjur þeirra; það er ætlun sérhvers löggjafa. Þeir sem ná því ekki bregðast markmiði sínu, og í þessu felst munurinn á góðri stjórnskipan og slæmri.
>
> Sömu orsakir og sömu athafnir skapa og eyða sérhverri dygð, rétt eins og þær skapa og eyða sérhverri list. Með lýruleik verða bæði góðir og slæmir lýruleikarar til; hið sama gildir um smiði og aðra iðkendur. Menn verða góðir smiðir með því að byggja vel og slæmir með því að byggja illa. Væri þessu ekki þannig farið þyrfti engan kennara, heldur fæddust allir góðir eða slæmir iðnmeistarar. Eins er með dygðirnar. Með breytni okkar gagnvart öðru fólki verðum við réttlát eða ranglát; með breytni í hættum og því að

venjast ótta eða sjálfstrausti verðum við hugrökk eða huglaus. Sama gildir um langanir og reiði: sumir verða hófsamir og skapgóðir, aðrir óhófsamir og bráðlyndir, eftir því hvernig þeir venjast að bregðast við aðstæðum. Í stuttu máli mótast skapgerðin af sams konar athöfnum. Þess vegna skiptir máli hvers eðlis athafnir okkar eru, því ólík skapgerð samsvarar ólíkum athöfnum. Það skiptir því ekki litlu, heldur öllu, hvers konar venjur við myndum frá æsku.

Félagsleg tengsl og vinátta

Aristóteles tekur skýrt fram í Siðfræði Níkomakkosar að dygðaþroski einn og sér tryggi ekki farsælt líf, þótt hann sé miðlægur þáttur þess. Velgengni, vinátta og önnur ytri gæði stuðla einnig að eudaimonia.

Í Siðfræði Níkomakkosar bendir Aristóteles á að menn séu félagsverur, eða stjórnmálaverur (Aristóteles [350 f.Kr.] 1998, 1097b10). Líkt og Konfúsíus telur hann því félagsleg tengsl skipta máli fyrir þroska skynsemi okkar og dygða.

Þegar við eigum samskipti við fólk sem deilir markmiðum okkar og áhugamálum er líklegra að við þroskum skynsemishæfileika okkar. Félagsleg tengsl skapa tækifæri til að læra, æfa okkur og sinna skynsamlegum viðfangsefnum með öðrum. Forngrísku skólarnir — Akademía Platons, Lýkeion Aristótelesar og Garður Epíkúrosar — sýna hvernig slík tengsl geta gagnast einstaklingum. Þar gat fólk sem sóttist eftir þekkingu og visku hist og stundað þessa iðju saman.

Í félagslegum tengslum þroskum við einnig samfélagskennd og látum okkur farsæld annarra varða. Við sjáum okkur í tengslum við annað fólk og ræktum í samskiptum dygðir á borð við örlæti og vinsemd (Homiak 2019). Þegar félagslegar dygðir þroskast og skilningur okkar á ástæðum réttrar breytni dýpkar sjáum við að einstaklingar eiga auðveldara með að ná farsæld þegar samfélagið dafnar. Félagsleg tengsl og pólitísk vinátta auka þannig getu okkar til að vinna samfélaginu gagn (Kraut 2018).

Vinátta

Mikilvægi vináttu í farsælu lífi sést af því að Aristóteles ver tveimur af tíu bókum Siðfræði Níkomakkosar, VIII. og IX. bók, í umræðu um hana. Hann segir einkennilegt að telja farsæla manneskju eiga öll gæði nema vini, sem taldir séu „mestir hinna ytri gæða“ (Aristóteles [350 f.Kr.] 1998, 1169a35–b20). Aristóteles greinir á milli nytsemis- eða ánægjuvináttu og sannrar vináttu. Nytsemisvinátta og ánægjuvinátta byggjast hvor um sig á því sem vinurinn veitir. Þær eru lausleg tengsl sem fólk stofnar til vegna nytseminnar eða ánægjunnar sem það hefur af þeim. Slík vinátta stuðlar hvorki að farsæld okkar né dygðaþroska.

Sönn vinátta er ólík nytsemis- og ánægjuvináttu: hún eflir og styrkir dygðaþroska okkar. Kærleikurinn sem bindur hana byggist á hinu góða eða góðri skapgerð vinanna. Sannir vinir vilja hvor öðrum vel vegna þess að þeir elska hvor annan og óska hvor öðrum velfarnaðar, ekki vegna þess að þeir vænti sér nytsemi eða ánægju hvor af öðrum. Aristóteles segir að „þeir sem vilja vinum sínum vel þeirra sjálfra vegna séu sannastir vinir“ (Aristóteles [350 f.Kr.] 1998, 1156a27–b17). Farsæl manneskja þarf sanna vini, því slík vinátta gerir henni kleift að „íhuga verðugar [eða dygðugar] athafnir og athafnir sem eru [hennar] eigin“ (Aristóteles [350 f.Kr.] 1998, 1169b20–1170a6). Hún getur þá íhugað verðugar athafnir vinar síns eins og þær væru að vissu leyti hennar eigin, því vinurinn er annað sjálf. Við lítum á sannan vin sem

annað sjálf vegna þess að okkur er raunverulega annt um líf hans og „við eigum að óska honum hins góða hans sjálfs vegna“ (Aristóteles [350 f.Kr.] 1998, 1155b17–1156a5).

Sönn vinátta gefur okkur færi á að vaxa, þroskast og bæta okkur með hætti sem önnur tengsl gera ekki. Aristóteles segir því að „viss þjálfun í dygð spretti einnig af samneyti við gott fólk“ (Aristóteles [350 f.Kr.] 1998, 1170a6–30). Sannur vinur gefur okkur sjónarhorn sem styður þroska okkar og eykur farsæld okkar, því við fáum að taka þátt í farsæld vinarins og upplifa hana sem okkar eigin. Það kemur því ef til vill ekki á óvart að Aristóteles hafi talið sanna vini „mesta hinna ytri gæða“ (Aristóteles [350 f.Kr.] 1998, 1169a35–b20).

9.5 Daoismi

NÁMSMARKMIÐ

Að þessum kafla loknum ættir þú að geta:

- Dregið saman frumspekilegt samhengi og siðferðilega eiginleika dao.
- Greint tengsl wu wei við daoíska siðfræði.
- Borið saman siðfræði móhisma, konfúsíanisma og daoisma.

Daoismi, einnig nefndur taóismi í eldri umritun, á rætur á tímabili stríðandi ríkja í Kína til forna. Líkt og móhismi og konfúsíanismi var hann svar við samfélagsóróa og þjáningum þessa skeiðs. Daoismi leitast við að efla samhljóm bæði í samfélaginu og innra lífi einstaklingsins með því að greina uppsprettu illsku og þjáningar. Flestar þjáningar og deilur rekur hann til langana og græðgi. Daoistar telja að siðferðiskerfi og viðmið nægi ekki til að skapa farsælt samfélag og gott líf. Samhljómur náist með því að lifa í samræmi við náttúruna. Móhismi og afleiðingahyggja meta athafnir eftir þeirri hamingju sem þær skapa, en daoismi telur siðferðilegar þær athafnir sem efla samhljóm og fylgja hinum náttúrulega vegi.

Kínverskar heimildir herma að Laozi, einnig ritað Lao Tzu í eldri umritun, stofnandi heimspekilegs daoisma, hafi verið uppi á sjöttu öld f.Kr. (Chan 2018). Honum er eignað hið stutta rit Daodejing, stundum ritað Tao Te Ching. Kenningar Laozi leggja áherslu á einfaldleika, samhljóm og að fylgja náttúrulegum vegi hlutanna. Zhuangzi (fjórða öld f.Kr.) þróaði þær áfram. Hann gagnrýndi hinn manngerða og ónáttúrulega lífsmáta og taldi hann vekja langanir og græðgi sem leiddu til þjáningar.

Mynd 9.10 Brjóstmynd af Laozi, stofnanda daoisma, sem samkvæmt kínverskum heimildum var uppi á sjöttu öld f.Kr. (heimild: „Laozi“ eftir edenpictures/Flickr, CC BY 2.0)

Dao

Í daoisma er dao oft þýtt sem „vegurinn“. Daoistar hafna þröngum konfúsíanískum skilningi á dao sem hegðunarleið sem tryggi samfélagsskipan og sátt. Þeir líta þess í stað á dao sem náttúrulegan veg alheimsins og allra hluta. Dao er frumuppspretta alls sem er til. Samkvæmt daoisma verðum við að lifa í samræmi við dao til að lifa góðu og farsælu lífi.

Eiginleikar

Í fyrsta kafla Daodejing kemur fram að það dao sem hægt er að nefna eða orða sé ekki hið sanna dao: „Nafnlaust er það upphaf himins og jarðar; nefnt er það móðir hinna tíu þúsund hluta“ (Laozi [um sjöttu öld f.Kr.] 1993, 1). Þegar við nefnum eitthvað afmörkum við það og gefum því afmarkað eðli. Dao er uppspretta alls sem er til og allra einkenna og eiginleika, en er sjálft takmarkalaust og óskilgreinanlegt. Það felur í sér undirliggjandi einingu og tengsl alls. Dao er óþrjótandi uppspretta tilverunnar og allra hluta, og til þess hverfa allir hlutir aftur.

Náttúruhyggja

Í siðfræði er siðfræðileg eðlishyggja sú skoðun að leiða megi siðferðilegar staðhæfingar af staðhæfingum sem eru ekki siðferðilegar. Í þessari stefnu verður „siðferðilegt dao að eiga rætur í náttúrulegum vegum“ (Hansen 2020). Áherslan er á að lifa samkvæmt náttúrunni með því að fylgja dao, hinum náttúrulega vegi hlutanna. Sá sem lifir rétt lifir í samræmi og sátt við náttúruna. Daoismi lýsir innihaldsríku lífi sem rólegu og einföldu lífi án langana og græðgi. Áherslan á afturhvarf til náttúrunnar, náttúruleika og samhljóm við náttúruheiminn gerir daoisma að náttúrumiðaðri heimspeki.

Frumspeki daoisma

Daodejing setur fram frumspekilegt sjónarhorn. Dao er lýst sem uppsprettu alls sem er til, bæði veru og ekki-veru. Í fjórða kafla Daodejing segir að dao sé „tómt — notkun þess tæmir það aldrei; botnlaust — uppspretta allra hluta“ (Laozi [um sjöttu öld f.Kr.] 1993, 4). Þótt dao sé uppspretta alls sem er til og allra breytinga helst það sjálft óbreytt. Daoisma má því lesa sem heimspeki sem leitar svara við mikilvægum frumspekispurningum um undirliggjandi eðli tilverunnar.

Frumspekileg lýsing stefnunnar á veruleikanum leggur grunn að öðrum kenningum hennar. Náttúruhyggjan styðst við frumspekilegar staðhæfingar: dao er uppspretta alls og að lifa samkvæmt því er að fylgja hinum náttúrulega vegi og flæði allrar tilveru. Daoistar telja okkur því breyta siðferðilega þegar athafnir okkar samræmast dao og náttúrulegum vegi hlutanna. Frumspekin dregur upp heimsmynd þar sem allir hlutir tengjast í síbreytilegu samhengi og eru gagnkvæmt háðir. Þegar við nefnum og aðgreinum hluti og lítum á þá sem sjálfstæðar einingar horfum við fram hjá því að ekkert er til óháð heildinni. Til að skilja tilveruna þurfum við að verða næmari fyrir því hvernig allt er háð og tengt öllu öðru. Sérhver hlutur er hluti stærri heildar sem breytist stöðugt.

Efahyggja, umburðarlyndi og viðurkenning

Í Daodejing er erfitt að öðlast skýra hugmynd um dao. Þegar Zhuangzi þróar eldri kenningar Laozi „vekur hann ítrekað spurninguna um hvort og hvernig hægt sé að þekkja Dao“ (Pregadio 2020). Dao verður ekki þekkt á sama hátt og við þekkjum sjálf okkur, hluti eða heiminn. Daoismi er því ekki aðeins efins um það sem menn hafa talið sig vita og meta, heldur einnig um að þekking á dao sé yfirleitt möguleg. Þessi efahyggja um mörk þekkingar okkar á dao gerir stefnuna umburðarlynda og opna gagnvart ólíkum túlkunum á Daodejing, svo lengi sem þær hjálpa fólki að lifa samkvæmt dao og þar með innihaldsríku lífi.

Þversagnir og gátur

Daodejing er fullt af þversögnum og gátum. Þar segir til dæmis að dao „aðhafist ekkert á venjubundinni leið sinni… og þó sé ekkert sem það gerir ekki“ (Laozi [um sjöttu öld f.Kr.] 1993, 37). Þversagnakenndar lýsingar á dao beina athygli að hugsunarhætti sem er gerólíkur hversdagslegri reynslu okkar. Daoistar telja vandamál okkar spretta af því að lifa hefðbundnu lífi án vitundar um dao. Við venjumst því að líta á hluti og okkur sjálf sem aðgreindar og skilgreinanlegar einingar. Án skilnings á dao og sönnu eðli veruleikans vinnum við gegn því og völdum sársauka og þjáningu. Með þversögnum reynir daoismi að vekja vitund um víðari veruleika sem er skapandi uppspretta tilverunnar. Hann hvetur okkur til að breyta sjónarhorni okkar og sjá að hefðbundin gildi og viðhorf eiga þátt í þjáningu okkar. Þannig leitast textinn við að sneiða hjá takmörkum tungumálsins og vekja dýpri skilning á eðli tilverunnar. Daoistar gagnrýna venjulega lífshætti manna fyrir að ala á rangri hugsun, vafasömum gildum og mótstöðu gegn öðrum lifnaðarháttum.

Wu wei

Daoismi mælir með hófsemi, sátt við heiminn eins og hann er og lífi í takt við flæði náttúrunnar. Laozi og aðrir hugsuðir í Kína til forna brugðust þannig við óróa, átökum og þjáningum samtímans. Laozi og síðar Zhuangzi gagnrýndu venjulega lífshætti okkar: við sóum, spornum gegn breytingum og reynum að móta náttúruna að eigin þörfum. Daoismi hvetur okkur í staðinn til að fylgja straumi hins náttúrulega vegar, taka hlutunum eins og þeir eru og finna jafnvægi og samhljóm við dao. Daoistar nefna þetta wu wei, sem má skýra sem óþvingaða athöfn (Chan 2018). Erfitt er að gera skýra grein fyrir wu wei, enda er hugtakið þversagnakennt. Venjulega skiljum við athöfn sem viljastýrða og markvissa viðleitni til að uppfylla langanir — að beita vilja okkar til að koma einhverju til leiðar. Wu wei vísar hins vegar til sjálfsprottinnar og beinnar breytni sem þröngvar engu fram. Sá sem iðkar wu wei bregst við í samhljómi við dao, er laus við löngun og streð og fylgir sjálfkrafa náttúrulegu flæði tilverunnar.

Afstaðan til dao

Sá sem iðkar wu wei, óþvingaða athöfn, er laus við óþarfar og sjálfsmiðaðar langanir. Venjuleg breytni ýtir undir þá tilfinningu að við séum aðskilin frá heiminum og fær okkur til að vinna gegn náttúrunni eða sporna gegn náttúrulegum vegi hennar. Wu wei færir okkur í samhljóm við dao. Þá þroskum við með okkur vitund um tengsl og einingu við náttúruna og veg hlutanna, í stað þess að upplifa okkur sem aðskilda einstaklinga.

Móttækileiki og „mýkt“

Daoískir lífshættir meta móttækileika fyrir náttúrulegu flæði og hreyfingum lífsins. Þegar við iðkum wu wei beitum við „mjúkum“ athafnastíl (Wong 2021). Daoistar telja okkur venjulega breyta með „hörðum“ hætti og spyrna gegn flæðinu. Viðtekið viðhorf aðskilur náttúruna frá mannheimum og metur hana aðeins eftir nytsemi hennar. Það ýtir undir styrk, yfirráð og valdbeitingu, því náttúran er þá talin eitthvað sem þurfi að yfirbuga og laga að mannlegu samfélagi. Daoísk mýkt felst hins vegar í að lifa samkvæmt náttúrulegum vegi hlutanna. Í stað þess að vinna gegn straumnum fylgjum við honum. Mýkt í breytni felst í að vera móttækileg fyrir náttúrulegu flæði og fylgja því. Næmi fyrir náttúrulegum hreyfingum og ferlum lífsins leysir okkur undan löngunum og gerir okkur róleg og fær um að lifa í sátt við náttúruna.

LESTU EINS OG HEIMSPEKINGUR

Brot úr Daodejing eftir Laozi

Greindu þau siðferðilegu viðmið sem birtast í textabrotunum hér á eftir. Hvernig standast þau samanburð við kerfisbundnu kenningarnar í boðandi siðfræði sem þú hefur kynnst í kaflanum? Athugaðu að enska þýðingin notar eldri umritunina „tao“ í stað „dao“; bæði heitin vísa til sama hugtaks.

Laozi (Lao-tzu), Daodejing (Tao Te Ching), í þýðingu James Legge.

1. kafli

1. Sá vegur sem hægt er að feta er ekki hinn varanlegi og óbreytanlegi vegur. Það nafn sem hægt er að nefna er ekki hið varanlega og óbreytanlega nafn.
2. Sé það hugsað án nafns er það upphaf himins og jarðar; sé það hugsað með nafni er það móðir allra hluta.
3. Við verðum ætíð að vera án langana ef við viljum kanna hina djúpu ráðgátu; en búi löngunin ávallt í okkur sjáum við aðeins ysta jaðar hennar.
4. Í þessum tveimur myndum er það í raun hið sama, en við birtingu fær það ólík nöfn. Saman nefnum við þær ráðgátuna. Þar sem ráðgátan er dýpst er hliðið að öllu sem er fíngert og undursamlegt.

4. kafli

1. Dao er líkt og tóm íláts; þegar við beitum því verðum við að varast alla fyllingu. Hve djúpt og órannsakanlegt það er, eins og tignaður forfaðir allra hluta!
2. Við ættum að deyfa hvassa odda okkar og greiða úr flækjum hlutanna; milda birtu okkar og samræmast skugga annarra. Hve hreint og kyrrt dao er, líkt og það vari að eilífu!
3. Ég veit ekki hvers sonur það er. Það virðist hafa verið til á undan Guði.

8. kafli

1. Hið æðsta ágæti líkist vatni. Ágæti vatnsins birtist í því að það gagnast öllum hlutum og dvelur án mótþróa á hinum lága stað sem allir forðast. Því er vegur þess nærri dao.
2. Ágæti bústaðar felst í hentugum stað; ágæti hugans í djúpri kyrrð; ágæti samskipta í samneyti við dygðuga; ágæti stjórnar í góðri skipan; ágæti verka í hæfni; og ágæti þess að hefja hreyfingu í réttum tíma.
3. Þegar sá sem býr yfir æðsta ágæti deilir ekki um lága stöðu sína finnur enginn að honum.

13. kafli

1. Hylli og vanvirða virðast jafn óttvænlegar; heiður og mikil ógæfa virðast með sama hætti bundin persónunni.
2. Hvað merkir þetta um hylli og vanvirðu? Vanvirða er að lenda í lágri stöðu eftir að hafa notið hylli. Að hljóta hylli vekur ótta við að missa hana og að missa hana vekur ótta við enn meiri ógæfu. Þess vegna virðast hylli og vanvirða jafn óttvænlegar. Hvað merkir að heiður og mikil ógæfa séu bundin persónunni? Ég er berskjaldaður fyrir mikilli ógæfu vegna þess að ég hef líkama sem ég kalla sjálfan mig. Hefði ég engan líkama, hvaða mikil ógæfa gæti þá hent mig?
3. Því má fela þeim að stjórna ríkinu sem virða það eins og eigin persónu, og treysta þeim fyrir ríkinu sem unna því eins og sjálfum sér.

Siðfræði daoisma, móhisma og konfúsíanisma

Daoismi, móhismi og konfúsíanismi urðu allir til sem svör við víðtækum samfélagsóróa, átökum og þjáningu. Allar þrjár stefnurnar vilja binda enda á þjáningu og efla samhljóm, en nálgun daoismans er að ýmsu leyti ólík nálgun hinna tveggja. Daoistar hafna hefðbundnu siðferði vegna þess að það styður lífshætti sem ganga gegn náttúrulegum vegi og flæði náttúrunnar. Þeir hafna því áherslu móhista og konfúsíanista á hefðbundin siðferðisviðmið. Þeir telja félagsleg viðmið og venjur ekki leysa vandann, því þau viðhalda ónáttúrulegum lifnaðarháttum. Daoismi leggur þess í stað áherslu á einfaldleika, að losna undan löngunum og græðgi og lifa náttúrulega. Við þurfum að horfa út fyrir samfélagslífið og hefðbundin mannanna verk og finna samhljóm við hinn náttúrulega veg, dao.

Siðfræði móhista og konfúsíanista reynir hins vegar að setja viðmið um breytni og leggur áherslu á að félagsleg tengsl móti skyldur okkar. Báðar stefnurnar staðfesta gildi siðferðisviðmiða og samfélagsvenja og telja almenna fylgni við þau geta dregið úr samfélagslegu ósætti og aukið velferð. Konfúsíanismi einbeitir sér að skapgerð og heldur því fram að við fullkomnum okkur með ræktun dygða. Móhismi metur aftur á móti réttmæti eftir afleiðingum og móhistar telja réttar þær athafnir sem efla almenna velferð.

9.6 Femínískar siðfræðikenningar

NÁMSMARKMIÐ

Að loknum þessum kafla ættir þú að geta:

- Útskýrt fræðilegan ramma umhyggjusiðfræðinnar.

- Dregið saman sögulega gagnrýni femínista á kenningar boðandi siðfræði um kyn.
- Metið tilgang og möguleika siðferðilegrar umræðu út frá samtvinnun mismunarbreyta.

Femínismi er meðal annars pólitísk og heimspekileg hreyfing sem stefnir að því að binda enda á kynjamisrétti og efla félagslegt réttlæti. Femínistar halda því fram að langvarandi yfirráð sjónarhorns karla hafi leitt til þess að hagsmunir kvenna hafi verið hunsaðir og sjálfræði þeirra skert. Í siðfræði hafa femínískir hugsuðir jafnan rannsakað og gagnrýnt það hlutverk sem kyn hefur gegnt í mótun og beitingu siðferðilegra viðhorfa og venja og leitast við að leiðrétta afleiðingar þess. Þeir kanna til dæmis hvernig vald mótar tengsl í samfélaginu og hefur áhrif á félagslega og menningarlega þróun. Femínísk siðfræði leggur sérstaka áherslu á að rannsaka hvernig kyn og kynjuð hugsun móta skoðanir okkar, gildi og skilning á sjálfum okkur og heiminum.

Söguleg gagnrýni

Femínismi er í grundvallaratriðum viðbragð við heimi sem hefur að mestu hunsað sjónarhorn, hagsmuni og lifaða reynslu kvenna. Femínistar rannsaka sögulega þætti sem hafa valdið kynbundinni mismunun og kúgun og viðhalda henni. Þeir leitast við að bera kennsl á, gagnrýna og leiðrétta hefðbundnar forsendur um kyn. Gagnrýni þeirra beinist að „stofnunum, forsendum og starfsháttum sem hafa í sögulegu samhengi hyglað körlum á kostnað kvenna“ (McAfee 2018). Þeir benda á að sjónarhorn karla hafi verið talið hið almenna viðmið og gert að fulltrúa mannlegrar reynslu almennt. Þegar fræðimenn og hugsuðir fyrri tíma settu fram fullyrðingar um algildi og hlutlægni litu þeir fram hjá því að þeirra eigið sjónarhorn — sjónarhorn karla — var tekið sem viðmið og dæmigerð mannleg reynsla. Femínistar gagnrýna því hefðbundnar siðfræðikenningar fyrir að þykjast vera algildar og hlutlægar þótt þær hygli sjónarhorni og reynslu karla (McAfee 2018).

Femínísk siðfræði leitast við að skilja, afhjúpa og leiðrétta það hefðbundna hlutverk sem kyn hefur gegnt í félagslegri og menningarlegri þróun. Karllægt sjónarhorn hefur gert karlmanninn að viðmiði um manneskjuna almennt. Á öllum sviðum lífsins hafa eiginleikar sem tengdir eru körlum verið hafðir í hávegum. Sú trú að við eigum að beita vísindum og tækni til að drottna yfir náttúrunni og stjórna henni setur til dæmis styrk og skynsemi í öndvegi, gildi sem gjarnan eru tengd körlum. Konum hefur aftur á móti löngum verið lýst sem viðkvæmum, veikburða, undirgefnum og tilfinningasömum, andstætt því að vera skynsamar.

Hugtakið kvenleiki

Í Hitt kynið bendir Simone de Beauvoir á að kvenleiki sé ekki meðfæddur heldur lærður, félagsleg smíð. „Því virðist ekki hver einasta kvenkyns manneskja endilega vera kona; til að teljast kona verður hún að eiga hlutdeild í þeim dularfulla og ótrygga veruleika sem nefnist kvenleiki“ (Beauvoir [1949] 2011). Hugtökin kvenleiki og karlmennska lýsa hugmyndum samfélagsins um hvað felist í því að vera kona eða karl. Þessar hugmyndir byggjast á hefðbundnum kynhlutverkum og þeim viðmiðum, venjum og gildum sem þeim fylgja. Mari Mikkola orðar það svo í greininni „Feminist Perspectives on Sex and Gender“ (2019): „Kvenkyns einstaklingar verða konur í ferli þar sem þeir tileinka sér kvenlega eiginleika og

læra kvenlega hegðun.“ Kvenleg hegðun hefur löngum verið tengd viðkvæmni, undirgefni og tilfinningasemi. Femínistar gagnrýna þetta kvenleikahugtak vegna þess að það hefur verið notað til að réttlæta skerðingu á sjálfræði kvenna og stuðlað að jaðarsetningu þeirra.

Kynjatvíhyggja og eðlishyggja

Flestir femínistar á áttunda og níunda áratug tuttugustu aldar töldu kyn vera tvískipt. Kynjatvíhyggja er sú skoðun að flokka megi sérhverja manneskju annaðhvort sem karl eða konu. Sumir femínískir hugsuðir hafa tekið kynjatvíhyggju sem útgangspunkt til að kanna önnur og ný siðfræðikerfi þar sem konur skilgreina viðmið um mannlegt eðli. Aðrir hafa haldið því fram að konur nálgist siðferðileg álitamál frá gerólíku sjónarhorni en karlar. Rannsóknir sálfræðingsins Carol Gilligan bentu til dæmis til þess að karlar og konur nálguðust siðferðileg vandamál oft frá ólíkum sjónarhornum: karlar frá sjónarhorni réttlætis en konur frá sjónarhorni umhyggju.

Femínistar gagnrýna hefðbundna boðandi siðfræði fyrir að gera karlmanninn að viðmiði um manneskjuna. Samkvæmt þessu hefðbundna viðhorfi eru þeir eiginleikar sem tengdir eru karlmennsku jafnframt þeir eiginleikar sem einkenna fyrirmyndarmanneskjuna.

Sumir femínistar hafa haldið því fram að konur eigi hvorki að afneita þessum eiginleikum né hafna þeim, heldur viðurkenna þá sem eðlislæga eiginleika sína. Eðlishyggja er sú skoðun að ákveðnir eiginleikar geri hlut að því sem hann er. Samkvæmt eðlishyggju eru tilteknir eðliseiginleikar það sem gerir konu að konu eða karl að karli. Konur hafa lengi verið skilgreindar út frá eiginleikum sem taldir voru siðferðilega slæmir og ógna ríkjandi skipan. Sumir femínískir siðfræðingar hafa ekki viljað afneita því að þessir eiginleikar tilheyri konum, heldur hvatt þær til að endurmeta þá sem jákvæða.

Umhyggjusiðfræði

Rannsóknir Gilligan leiddu til þróunar umhyggjusiðfræði (Gilligan 1982). Gilligan komst að því að karlar og konur nálguðust siðferðileg álitamál oft frá ólíkum sjónarhornum. Gilligan taldi karla meta réttlæti, sjálfræði og beitingu óhlutbundinna lögmála og viðmiða. Konur mettu aftur á móti umhyggju fyrir öðrum, tengsl og ábyrgð. Hún kallaði nálgunina sem karlar kusu réttlætissjónarhorn en nálgunina sem konur kusu umhyggjusjónarhorn (Norlock 2019).

Umhyggjusiðfræði er nálgun sem leggur áherslu á umhyggju, tengsl þeirra einstaklinga sem hlut eiga að máli og hagsmuni hvers og eins. Hefðbundin siðfræði leggur gjarnan áherslu á beitingu óhlutbundinna reglna og lögmála, en umhyggjusiðfræði beinir sjónum að margbreytileika raunverulegs lífs og er næmari fyrir sérstökum raunverulegum aðstæðum. Nálgun Gilligan krefst þess að gerendur taki mið af sérstökum hagsmunum einstaklinganna og tengslum þeirra. Hún leggur áherslu á umhyggju og siðferðilega rökhugsun sem tekur tillit til þeirra einstöku þátta sem einkenna hverjar aðstæður.

Umhyggjutengsl sem siðferðileg fyrirmynd

Umönnunarhlutverkið hefur löngum verið talið hlutverk kvenna. Umhyggjutengsl eru tengsl einstaklings við umönnunaraðila sinn. Umönnunaraðili sýnir samkennd, axlar ábyrgð, skilur mikilvægi tengsla og gætir hagsmuna þess sem hann annast. Umhyggjusiðfræði notar umhyggjutengsl sem siðferðilega fyrirmynd. Þau eru þá fyrirmynd að mati á réttri breytni og

leiðsögn um hegðun. Umhyggjutengsl draga fram mikilvægi tiltekinna aðstæðna og einstaklinganna sem hlut eiga að máli, ásamt skyldunni til að vinna að hagsmunum þeirra.

Nel Noddings um umhyggju

Í áhrifamiklu verki sínu Caring: A Feminine Approach to Ethics and Moral Education (1984) heldur Nel Noddings því fram að umhyggjusjónarhornið sé bæði kvenlegt og femínískt (Norlock 2019). Áhersla hefðbundinnar siðfræði á óhlutbundin, algild lögmál dregur úr næmi gerandans fyrir aðstæðum og tengslum. Noddings telur hlutdrægni aftur á móti hafa siðferðilegt gildi (Norlock 2019). Frá þessu sjónarhorni tekur gerandinn mið af tilteknum aðstæðum og tengslum í siðferðilegri ígrundun. Þegar við íhugum þarfir þeirra raunverulegu einstaklinga sem eiga hlut að máli er líklegra að við séum næm fyrir hagsmunum fólks í jaðarsettri eða kúgaðri stöðu.

Samtvinnun mismunarbreyta

Sumir femínistar hafa bent á mikilvægi samtvinnunar mismunarbreyta í félagslegum tengslum og telja að taka verði mið af henni til að binda enda á ójöfnuð og vinna gegn kúgun og mismunun sem byggist á sjálfsmynd. Samtvinnun mismunarbreyta vísar til þess hvernig ólíkir þættir sjálfsmyndar, svo sem kyn, kynþáttur, kynhneigð og stétt, skarast í sjálfsmynd einstaklings og móta lifaða reynslu hans. Ef við gefum okkur ákveðið viðmið um sjálfsmynd — til dæmis hugmyndina um hina dæmigerðu konu — án þess að huga að öðrum þáttum hennar er hætt við að við vinnum aðeins í þágu sumra kvenna. Þetta stafar af tilhneigingu til að gera forréttindastöðu að viðmiði (Norlock 2019).

Sumir femínistar hafa haldið því fram að samtvinnunarnálganir geti grafið undan öflugri hagsmunabaráttu. Naomi Zack (2005) heldur til dæmis fram að víðtækir flokkar félagslegrar sjálfsmyndar, svo sem konur, sundrist við slíkar nálganir. Ástæðan sé sú að litið er svo á að ólíkir þættir sjálfsmyndar, svo sem kynþáttur, stétt eða kynhneigð, breyti sjónarhorni einstaklingsins og reynslu hans af kúgun. Með öðrum orðum getur hópur einstaklinga sem deila einum sjálfsmyndarþætti, til dæmis því að tilheyra hópi kvenna, sundrast í smærri hópa þegar tekið er mið af samtvinnun, vegna þess að aðrir þættir sjálfsmyndar breyta sjónarhorni hvers einstaklings og þeirri reynslu sem hópurinn deilir (Norlock 2019). Zack telur að þetta hafi þau neikvæðu áhrif að veikja bæði sjálfsmyndarflokkinn og hagsmunabaráttu hópsins.

Til að svara þeirri gagnrýni að samtvinnunarnálganir grafi undan hagsmunabaráttu hafa aðrir femínistar bent á að sjálfsmyndarflokkar á borð við konur rúmi fjölbreyttan hóp. Ef við hunsum samtvinnun lítum við fram hjá ólíkum sjónarhornum, hagsmunum og reynslu einstaklinga og getum ekki rekið árangursríka hagsmunabaráttu. Sjálfsmynd er flókin og ólíkir þættir hennar, svo sem kynþáttur, stétt eða kynhneigð, geta aukið eða minnkað líkurnar á að einstaklingur verði fyrir kúgun við mismunandi aðstæður. Samtvinnunarnálganir auka skilning á þáttum sjálfsmyndar og næmi fyrir því hvernig félagsleg sjálfsmynd mótar reynslu af kúgun. Að þeirra mati getur aukin áhersla á þessa þætti sameinað fólk með ólíka félagslega sjálfsmynd með því að auka vitund um sameiginlega baráttu kúgaðra hópa. Samtvinnun getur því eflt samstöðu meðal kúgaðra hópa með því að auka vitund fólks um sameiginlega reynslu þess.

Hefðbundið var talið að mismunarbreytur hefðu margföldunaráhrif og að fólk stæði verr ef sjálfsmynd þess mótaðist af fleiri en einum kúguðum sjálfsmyndarflokki. Samkvæmt þessu viðhorfi stæði sá verr sem tilheyrði mörgum kúguðum flokkum en sá sem tilheyrði aðeins einum slíkum flokki.

Þróun annarra kenningarramma í boðandi siðfræði

Femínistar gagnrýndu hefðbundin siðferðileg viðhorf og venjur fyrir að byggjast á viðmiðum sem setja ákveðna hópa og sjónarhorn í forgang. Hefðbundnir kenningarrammar boðandi siðfræði studdu ríkjandi forréttindastöðu, meðal annars með því að horfa fram hjá raunverulegu fólki í tilteknum aðstæðum og gera okkur þannig blind á þjáningar sumra einstaklinga. Félagslegar sjálfsmyndir eru, rétt eins og fólkið sjálft, fjölbreyttar og flóknar. Í viðleitni til að vinna gegn kúgun sem byggist á kyni og öðrum þáttum sjálfsmyndar hafa femínistar þróað aðra kenningarramma í boðandi siðfræði.

Femínistar hafa gagnrýnt skyldusiðfræðikenningar og skyldumiðuð kerfi. Þeir hafna skörpum aðskilnaði skynsemi og tilfinninga. Hefðbundið hafa konur fremur verið tengdar tilfinningum en skynsemi. Heimspekingar á borð við Aristóteles, Tómas af Akvínó, Kant og marga aðra hafa í sögulegu samhengi talið manngildi og virðingu eiga rætur í skynsemisgáfu okkar. Kenningar þeirra gefa beinlínis eða óbeint í skyn að konur hafi minna manngildi og eigi því skilið minni virðingu frá öðrum. Sú fullyrðing að manneskjur séu skynsemisverur virðist saklaus en hefur alvarlegar afleiðingar þegar fólk í forréttindastöðu ákveður hvað teljist eðlilegt. Femínistar gagnrýna einnig kerfi Kants í boðandi siðfræði fyrir að taka óhlutbundna hugsun og alhæfingar fram yfir mat á aðstæðum og þeim einstaklingum sem hlut eiga að máli. Þeir telja slíka óhlutbundna nálgun vandasama vegna þess að hún þykist vera óhlutdræg en hunsar hagsmuni kúgaðra eða berskjaldaðra hópa.

Femínískir fræðimenn hafa kannað aðra siðferðilega kenningarramma út frá öllum helstu nálgunum siðfræðinnar. Þeir gagnrýna hefðbundnar kenningar boðandi siðfræði fyrir að hunsa hagsmuni og sjónarhorn kvenna og annarra kúgaðra hópa. Þeir gagnrýna þær einnig fyrir að taka ekki nægilegt tillit til mikilvægra staðreynda um tilteknar aðstæður og fólkið sem hlut á að máli þegar reglum eða viðmiðum er beitt. Til að koma til greina verður nýr siðferðilegur kenningarrammi að geta tekið mið af hagsmunum allra, beint sjónum að berskjölduðum og ósýnilegum hópum og leitt til siðferðilegra ákvarðana sem efla raunverulegt jafnrétti í stað þess að þjóna aðeins hagsmunum forréttindafólks.

Samantekt

9.1 Kröfur til kenninga boðandi siðfræði

Siðfræði er heimspekileg rannsókn á siðferði. Henni er almennt skipt í þrjú meginsvið: meta-siðfræði, boðandi siðfræði og hagnýta siðfræði. Sviðin greinast hvert frá öðru eftir því stigi rannsóknar sem þau beinast að. Kenning boðandi siðfræði er kerfisbundin greinargerð um siðferði sem svarar mikilvægum spurningum um hvernig veita megi haldgóða leiðsögn um

siðferðilega breytni. Í þessum kafla voru kynntar þrjár meginnálganir boðandi siðfræði: afleiðingahyggja, skyldusiðfræði og dygðasiðfræði. Þær greinast eftir því hvaða viðmið — afleiðingar, skyldu eða skapgerð — er notað til að ákvarða siðferðilega rétta breytni.

9.2 Afleiðingahyggja

Afleiðingahyggja er sú skoðun að afleiðingar athafnar ákvarði hvort hún sé rétt. Móhismi er afleiðingahyggjukenning sem Mozi setti fram. Hún varð til sem viðbragð við þeim víðtæka samfélagsóróa og þjáningu sem einkenndi tímabil hinna stríðandi ríkja í Kína til forna. Móhistar töldu að móta mætti siðferðileg viðmið með því að kanna hvað yki almenna velferð. Að þeirra mati ætti að koma fram við alla af óhlutdrægni og jafnræði og ekki taka velferð sumra fram yfir velferð annarra. Ein megindygð móhismans er góðvild eða manngæska (rèn). Góðvildin er mikilvæg vegna þess að hún krefst þess að fólk líti út fyrir eigin hagsmuni og sýni öðrum umhyggju (ài). Mozi gerði sér grein fyrir að ef fólk tileinkaði sér sameiginlegt siðferði myndi það beita sömu viðmiðum á eigin athafnir og athafnir annarra og stuðla þannig að samfélagslegri reglu og samlyndi.

Nytjastefna er afleiðingahyggjukenning sem Jeremy Bentham þróaði og John Stuart Mill endurbætti síðar. Nytjastefnumenn halda því fram að rétt sé það sem skapar mestar nytjar, það er mesta gagnsemi. Þeir leggja hamingju að jöfnu við nytjar. Nytjalögmálið kveður á um að „athafnir séu réttar í sama hlutfalli og þær stuðla að hamingju, en rangar í sama hlutfalli og þær leiða til andstæðu hennar“ (Mill [1861] 2001, 7). Klassískir nytjastefnumenn á borð við Bentham og Mill töldu ánægju og sársauka vera grundvallaröfl sem móta athafnir fólks og afstöðu þess til heimsins. Hámarkshamingjulögmálið, sem einnig nefnist nytjalögmálið, segir réttar þær athafnir sem skapa sem mesta hamingju fyrir sem flesta. Þegar gerandi metur siðferðilegt réttmæti athafnar tekur hann því mið af hamingju allra sem afleiðingar hennar snerta.

9.3 Skyldusiðfræði

Skyldusiðfræðilegar nálganir beina sjónum að skyldum, til dæmis þeirri skyldu að segja alltaf sannleikann, þegar ákvarðað er hvort athöfn sé siðferðilega rétt. Immanuel Kant var fyrstur heimspekinga til að setja fram slíka nálgun. Hann leit á siðferði sem reglur sem sérhver skynsemisvera getur og á að samþykkja, enda séu þær viðmið skynsamlegrar breytni og gerendahæfni. Hann nefndi þessar reglur skilyrðislaus skylduboð. Tvær mikilvægar framsetningar hins skilyrðislausa skylduboðs eru lögmálsformúlan og manngildisformúlan. Kant greindi hið skilyrðislausa skylduboð frá skilyrtu skylduboði, sem segir til um athöfn sem gripið er til í því skyni að ná ákveðnu markmiði.

Fjölhyggjumenn á borð við Sir William David Ross reyndu að setja fram flóknari og fyllri greinargerð um siðferði sem gæti skýrt almenna mannlega reynslu. Ross taldi klassíska nytjastefnu og skyldusiðfræði bregðast vegna þess að þær „einfalda siðferðislífið um of“ (Ross 1939, 189). Að hans mati smættuðu eldri siðfræðikenningar siðferði niður í eitt lögmál, svo sem lögmál Mills um mestu hamingju eða hið skilyrðislausa skylduboð Kants. Þær gætu því

ekki gert fullnægjandi grein fyrir almennri reynslu okkar af siðferði. Ross hélt því fram að skyldur okkar væru ekki algildar eins og Kant taldi, heldur bindandi að öðru jöfnu, það er svo lengi sem aðrir þættir og aðstæður héldust óbreytt.

9.4 Dygðasiðfræði

Dygðasiðfræði nálgast siðferði út frá skapgerð. Rétt breytni er talin spretta af góðri skapgerð. Til að breyta rétt þarf fólk því að búa yfir réttum skapgerðareiginleikum eða hneigðum. Manneskja verður góð með því að rækta skapgerð sína og vinna að eigin fullkomnun.

Konfúsíus mótaði konfúsíanisma sem viðbragð við þeim víðtæka samfélagsóróa og þjáningu sem einkenndi tímabil hinna stríðandi ríkja í Kína til forna. Konfúsíanistar telja að með persónulegum þroska og umbreytingu megi fullkomna mannlegt eðli. Þeir leggja áherslu á junzi, siðferðilega fyrirmyndarmanneskju sem lifir samkvæmt dao. Ren vísar til siðferðilegs ágætis, annaðhvort í heild eða tiltekinna skapgerðareiginleika. Hugtakið li, sem nær yfir siði og venjur, er mikilvægt bæði í fyrri og síðari konfúsíaníski siðfræði. Li gegnir lykilhlutverki í mótun skapgerðar. Félagsleg og menningarleg viðmið og venjur móta samskipti okkar við aðra. Siðirnir veita okkur leiðsögn og verða leið til þroska og vaxandi skilnings á siðferðilegri ábyrgð okkar.

Aristóteles taldi ræktun dygða vera grundvöll mannlegrar farsældar, eudaimonia. Hann leit á skynsemina sem það hlutverk sem sérkennir manninn. Mannleg dygð eða ágæti verður því að veruleika þegar skynsemin er þroskuð eða fullkomnuð. Að iðka eða búa yfir dygð er að sýna afburðagóða skapgerð. Dygðug manneskja er samkvæm sjálfri sér, staðföst, sjálfstjórnarsöm og farsæl. Aristóteles taldi að fólk „fullkomnist af vananum“ (Aristotle [350 f.Kr.] 1998, 1103a10–33). Með því að æfa sig í réttri breytni verður fólk hæfara til að velja rétta athöfn við ólíkar aðstæður. Með stöðugri ástundun öðlast fólk æfingu og kunnugleika, mótar hneigðir sínar og safnar þeirri hagnýtu reynslu sem þarf til að greina hvaða athöfn eigi að velja við margvíslegar aðstæður og hvers vegna.

Líkt og Konfúsíus telur Aristóteles félagsleg tengsl mikilvæg fyrir þroska skynsemi og dygða. Fólk sem á samskipti við aðra með sameiginleg markmið og hagsmuni er líklegra til að þroskast og nýta skynsemisgáfu sína til fulls. Í félagslegum tengslum þroskar fólk einnig með sér mikilvæga samfélagskennd og lætur sig farsæld annarra varða.

9.5 Daoismi

Líkt og móhismi og konfúsíanismi er daoismi viðbragð við þeim samfélagsóróa og þjáningu sem einkenndi tímabil hinna stríðandi ríkja í Kína til forna. Markmið daoismans er að efla samhljóm bæði í samfélaginu og innra lífi einstaklingsins. Laozi er talinn upphafsmaður heimspekilegs daoisma. Daoistar hafna þeirri þröngu konfúsíanísku hugmynd að dao sé hegðunarleið sem tryggi reglu og samlyndi í samfélaginu. Þess í stað líta þeir á dao sem náttúrulegan veg alheimsins og allra hluta. Samkvæmt daoisma er fullnægjandi líf rólegt og einfalt og laust við langanir og græðgi. Wu wei felur í sér náttúrulega og óþvingaða athöfn.

Þegar fólk iðkar wu wei bregst það við í samhljómi við dao, laust við langanir og streð, og fylgir áreynslulaust náttúrulegu flæði tilverunnar.

9.6 Femínískar siðfræðikenningar

Umhyggjusiðfræði er oft tengd femínisma og nálgun hennar byggir á siðferðilegu sjónarhorni kvenna. Rannsóknir sálfræðingsins Carol Gilligan leiddu til þróunar umhyggjusiðfræði. Nálgunin leggur áherslu á umhyggju, tengsl þeirra einstaklinga sem hlut eiga að máli og hagsmuni hvers og eins. Gilligan krefst þess að gerendur taki mið af sérstökum hagsmunum einstaklinga og tengslum þeirra. Umhyggjusiðfræði leggur áherslu á umhyggju og siðferðilega rökhugsun sem tekur tillit til einstakra þátta tiltekinna aðstæðna í stað þess að treysta aðeins á óhlutbundnar alhæfingar.

Femínískir fræðimenn gagnrýna hefðbundnar kenningar boðandi siðfræði fyrir að hunsa hagsmuni og sjónarhorn kvenna og annarra kúgaðra hópa. Þeir gagnrýna þær einnig fyrir að taka ekki nægilegt tillit til mikilvægra staðreynda um tilteknar aðstæður og fólkið sem hlut á að máli þegar reglum eða viðmiðum er beitt. Þeir hafa kannað aðra siðferðilega kenningarramma út frá öllum helstu nálgunum siðfræðinnar. Til að koma til greina verður nýr siðferðilegur kenningarrammi að geta tekið mið af hagsmunum allra, beint sjónum að berskjölduðum og ósýnilegum hópum og leitt til siðferðilegra ákvarðana sem efla raunverulegt jafnrétti í stað þess að þjóna aðeins hagsmunum forréttindafólks.

Lykilhugtök

athafnanytjastefna
: nytjastefnunálgun sem beitir hámarkshamingjulögmálinu á hverja athöfn fyrir sig

hagnýt siðfræði
: grein siðfræðinnar sem beitir siðferðilegum viðmiðum til að ákvarða hvort tilteknar athafnir séu leyfilegar

umhyggjusiðfræði
: siðfræðileg nálgun sem leggur áherslu á huglæga þætti, sérkenni raunverulegra aðstæðna og tengsl einstaklinga

hið skilyrðislausa skylduboð
: siðferðislögmál sem einstaklingum ber að fylgja og Kant leiðir af skynseminni með fjórum formúlum

konfúsíanismi
: kenning boðandi siðfræði sem varð til í Kína til forna á tímabili hinna stríðandi ríkja og telur ræktun skapgerðar einstaklingsins lykilinn að siðferðilegu samfélagi í samhljómi

afleiðingahyggja
: siðfræðikenning sem metur afleiðingar athafnar til að ákvarða hvort hún sé siðferðilega rétt

dao
: í konfúsíanisma, siðferðileg lögmál eða lífsvegur; í daoisma, náttúrulegur vegur alheimsins og allra hluta

daoismi
: trúar- og heimspekikerfi frá Kína til forna sem hvetur fólk til að lifa samkvæmt dao, náttúrulegum vegi alheimsins og allra hluta

skyldusiðfræði
: siðfræðikenning sem metur réttmæti athafnar út frá skyldum eða reglum

eðlishyggja
: sú skoðun að ákveðnir eiginleikar geri hlut að því sem hann er

siðfræði
: svið heimspekinnar sem rannsakar siðferði

eudaimonia
: farsælt líf, sem forngrískir heimspekingar á borð við Aristóteles, stóumenn og Epíkúros töldu markmið lífsins

kvenleiki
: félagsleg smíð sem flokkar ákveðna eiginleika sem kvenlega og mótar væntingar samfélagsins til kvenna

femínismi
: pólitísk og heimspekileg hreyfing sem stefnir að því að binda enda á kynjamisrétti og efla félagslegt réttlæti

kynjatvíhyggja
: sú skoðun að flokka megi sérhverja manneskju annaðhvort sem karl eða konu

góður vilji
: hæfileikinn til að vera góð manneskja

hámarkshamingjulögmálið
: lögmál sem segir þær athafnir réttar sem skapa sem mesta hamingju fyrir sem flesta

æðri ánægja
: ánægja sem tengist beitingu æðri hæfileika manneskjunnar, svo sem æðri vitsmunahæfileika eða þátttöku í félags- og menningarlífi

manngildisformúlan
: skynsamleg aðferð við mótun siðferðislögmála sem kveður á um að koma skuli fram við hverja manneskju sem markmið í sjálfu sér en aldrei aðeins sem tæki

skilyrt skylduboð
: regla sem fylgja þarf til að ná ákveðnu markmiði

nytja- og ánægjuvinátta
vináttutengsl sem byggjast á nytsemi eða ánægju

samtvinnun mismunarbreyta
það hvernig ólíkir þættir sjálfsmyndar, svo sem kyn, kynþáttur, kynhneigð og stétt, skarast og móta lifaða reynslu einstaklings

junzi
í konfúsíanisma, siðferðileg fyrirmyndarmanneskja sem lifir samkvæmt dao

Li
siðir og venjur sem þroska siðferðilega skapgerð manneskju í samskiptum við aðra

lægri ánægja
ánægja sem tengist beitingu lægri hæfileika manneskjunnar, svo sem einfaldri skynánægju

meta-siðfræði
grein siðfræðinnar sem fæst við grundvallarspurningar um eðli siðferðis og siðferðilegrar rökhugsunar

móhismi
afbrigði afleiðingahyggju sem Mozi setti fram í Kína til forna um 430 f.Kr. á tímabili hinna stríðandi ríkja

siðfræðileg eðlishyggja
sú skoðun að leiða megi siðferðilegar fullyrðingar af staðreyndafullyrðingum sem eru ekki siðferðilegar

boðandi siðfræði
grein siðfræðinnar sem mótar reglur og viðmið um siðferðilega breytni

sönn vinátta
vináttutengsl sem efla dygð einstaklingsins vegna þess að þau byggjast á væntumþykju og ósk um farsæld hins, en ekki von um eigin ávinning

fjölhyggja
nálgun í boðandi siðfræði sem setur fram flóknari og heildstæðari greinargerð um siðferði og gerir ráð fyrir að reglur geti stangast á

prima facie-skyldur
skyldur sem eru bindandi að öðru jöfnu, það er svo lengi sem aðrir þættir og aðstæður haldast óbreytt

nytjalögmálið
lögmál sem segir athafnir réttar í sama hlutfalli og þær auka ánægju og draga úr sársauka

ren
meginhugtak konfúsíanisma sem vísar annaðhvort til fullkominnar dygðar manneskju eða til ákveðinna dygða

reglunytjastefna
nytjastefnunálgun sem notar hámarkshamingjulögmálið til að prófa hugsanlegar siðareglur og meta hvort almenn fylgni við þær myndi skapa meiri hamingju

efahyggja
heimspekileg afstaða sem heldur því fram að fólk viti ekki ýmislegt sem það telur sig venjulega vita

sporvagnsvandamál
sígildar siðferðilegar hugartilraunir sem nota erfiða siðferðilega vanda til að rannsaka rökhugsun og ígrundun um siðferði

lögmálsformúlan
skynsamleg aðferð við mótun siðferðislögmála sem krefst þess að siðferðislögmál gildi fyrir alla í samfélaginu

nytjastefna
afbrigði afleiðingahyggju sem Jeremy Bentham setti fram og John Stuart Mill þróaði áfram

dygðasiðfræði
nálgun í boðandi siðfræði sem beinir sjónum að skapgerð

tímabil hinna stríðandi ríkja
tímabil víðtækra átaka, þjáningar og samfélagsóróa í sögu Kína sem gat af sér áhrifamiklar heimspekistefnur, meðal annars móhisma, konfúsíanisma og daoisma

wu wei
náttúruleg og óþvinguð athöfn sem sprettur sjálfkrafa úr aðstæðum og samræmist flæði náttúrunnar eða tilverunnar

Heimildir

Alexander, Larry, and Michael Moore. 2020. “Deontological Ethics.” In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Winter 2020 ed. Stanford, CA: Metaphysics Research Lab, Philosophy Department, Stanford University. https://plato.stanford.edu/archives/win2020/entries/ethics-deontological/

Angle, Stephen C. 2017. “Social and Political Thought in Chinese Philosophy.” In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta. Spring 2017 ed. Stanford, CA: Metaphysics Research Lab, Philosophy Department, Stanford University. https://plato.stanford.edu/archives/spr2017/entries/chinese-social-political/

Aristotle. (350 BCE) 1998. *Nicomachean Ethics*. Translated by David Ross. Oxford, UK: Oxford University Press.

Baltzly, Dirk. 2019. “Stoicism.” In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta. Spring 2019 ed. Stanford, CA: Metaphysics Research Lab, Philosophy Department, Stanford University. https://plato.stanford.edu/archives/spr2019/entries/stoicism/

Beauchamp, Tom. 2019. “The Principle of Beneficence in Applied Ethics.” In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta. Spring 2019 ed. Stanford, CA: Metaphysics Research Lab, Philosophy Department, Stanford University. https://plato.stanford.edu/entries/principle-beneficence/

Beauvoir, Simone de. (1949) 2011. *The Second Sex*. Translated by Constance Borde and Sheila Malovany-Chevallier. New York: Vintage Books.

Chan, Alan. 2018. “Laozi.” In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta. Winter 2018 ed. Stanford, CA: Metaphysics Research Lab, Philosophy Department, Stanford University. https://plato.stanford.edu/archives/win2018/entries/laozi/

Cochrane, Alasdair. 1995. “Environmental Ethics.” In *Internet Encyclopedia of Philosophy*, edited by James Fieser and Bradley Dowden. https://iep.utm.edu/envi-eth/

Confucius and James Legge. (ca. 500 BCE) 2008. *The Analects of Confucius*. Project Gutenberg. https://www.gutenberg.org/files/4094/4094-h/4094-h.htm

Dittmer, Joel. 1995. “Applied Ethics.” In *Internet Encyclopedia of Philosophy*, edited by James Fieser and Bradley Dowden. https://iep.utm.edu/ap-ethic/

Driver, Julia. 2014. “The History of Utilitarianism.” In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta. Winter 2014 ed. Stanford, CA: Metaphysics Research Lab, Philosophy Department, Stanford University. https://plato.stanford.edu/archives/win2014/entries/utilitarianism-history/

Durham, John. 1963. “The Influence of John Stuart Mill’s Mental Crisis on His Thoughts.” *American Imago* 20, no. 4 (Winter): 369–84, http://www.jstor.org/stable/26302321.

Feagin, Susan. 1983. “Mill and Edward on Higher Pleasures.” *Philosophy* 58, no. 224: 244–52.

Fieser, James. 1995. “Ethics.” In *Internet Encyclopedia of Philosophy*, edited by James Fieser and Bradley Dowden. https://web.archive.org/web/20220204024044/https://iep.utm.edu/ethics/

Foot, Philippa. 2002. *Virtues and Vices and Other Essays in Moral Philosophy*. 2nd ed. Oxford, UK: Oxford University Press.

Fraser, Chris. 2020. “Mohism.” In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta. Winter 2020 ed. Stanford, CA: Metaphysics Research Lab, Philosophy Department, Stanford University. https://plato.stanford.edu/archives/win2020/entries/mohism/

Frede, Dorothea. 2017. “Plato's Ethics: An Overview.” In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta. Winter 2017 ed. Stanford, CA: Metaphysics Research Lab, Philosophy Department, Stanford University. https://plato.stanford.edu/archives/win2017/entries/plato-ethics/

Gilligan, Carol. 1982. *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Hansen, Chad. 2020. “Daoism.” In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta. Spring 2020 ed. Stanford, CA: Metaphysics Research Lab, Philosophy Department, Stanford University. https://plato.stanford.edu/archives/spr2020/entries/daoism/

Homiak, Marcia. 2019. “Moral Character.” In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy,* edited by Edward N. Zalta. Summer 2019 ed. Stanford, CA: Metaphysics Research Lab, Philosophy

Department, Stanford University. https://plato.stanford.edu/archives/sum2019/entries/moral-character/

Inwagen, Peter van, and Meghan Sullivan. 2020. “Metaphysics.” In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta. Spring 2020 ed. Stanford, CA: Metaphysics Research Lab, Philosophy Department, Stanford University. https://plato.stanford.edu/archives/spr2020/entries/metaphysics/

Johnson, Robert, and Adam Cureton. 2021. “Kant’s Moral Philosophy.” In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Spring 2021 ed. Stanford, CA: Metaphysics Research Lab, Philosophy Department, Stanford University. https://plato.stanford.edu/archives/spr2021/entries/kant-moral/

Kant, Immanuel. (1785) 1997a. *Groundwork of the Metaphysics of Morals*. Translated by Mary Gregor. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Kant, Immanuel. (1788) 1997b. *Critique of Practical Reason*. Translated by Mary Gregor. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Koller, John M. 2007. *Asian Philosophies*. 5th edition. Upper Saddle River, NJ: Pearson/Prentice Hall.

Koller, John M., and Patricia Koller. 1991. *A Sourcebook in Asian Philosophy*. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.

Kraut, Richard. 2018. “Aristotle's Ethics.” In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta. Summer 2018 ed. Stanford, CA: Metaphysics Research Lab, Philosophy Department, Stanford University. https://plato.stanford.edu/archives/sum2018/entries/aristotle-ethics/

Lao-tzu. (ca. 6th century BC) 1993. *Tao Te Ching*. Translated by Stephen Addiss and Stanley Lombardo. Cambridge, MA: Hackett Publishing Company.

LeBar, Mark. 2020. “Justice as a Virtue.” In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta. Fall 2020 ed. Stanford, CA: Metaphysics Research Lab, Philosophy Department, Stanford University. https://plato.stanford.edu/archives/fall2020/entries/justice-virtue/

Lindemann, Hilde, ed. 2005. *An Invitation to Feminist Ethics*. New York: McGraw-Hill.

McAfee, Noëlle. 2018. “Feminist Philosophy.” In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta. Fall 2018 ed. Stanford, CA: Metaphysics Research Lab, Philosophy Department, Stanford University. https://plato.stanford.edu/archives/fall2018/entries/feminist-philosophy/

McInerny, Ralph, and John O'Callaghan. 2018. “Saint Thomas Aquinas.” In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta. Summer 2018 ed. Stanford, CA: Metaphysics Research Lab, Philosophy Department, Stanford University. https://plato.stanford.edu/archives/sum2018/entries/aquinas/

McIntyre, Alison. 2019. “Doctrine of Double Effect.” In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta. Spring 2019 ed. Stanford, CA: Metaphysics Research Lab, Philosophy Department, Stanford University. https://plato.stanford.edu/archives/spr2019/entries/double-effect/

Mikkola, Mari. 2019. “Feminist Perspectives on Sex and Gender.” In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta. Fall 2019 ed. Stanford, CA: Metaphysics Research Lab, Philosophy Department, Stanford University. https://plato.stanford.edu/archives/fall2019/entries/feminism-gender/

Mill, John Stuart. (1861) 2001. *Utilitarianism*, edited by George Sher. 2nd edition. Cambridge, MA: Hackett Publishing Company.

Miller, David. 2017. “Justice.” In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta. Fall 2017 ed. Stanford, CA: Metaphysics Research Lab, Philosophy Department, Stanford University. https://plato.stanford.edu/archives/fall2017/entries/justice/

Norlock, Kathryn. 2019. “Feminist Ethics.” In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta. Summer 2019 ed. Stanford, CA: Metaphysics Research Lab, Philosophy Department, Stanford University. https://plato.stanford.edu/archives/sum2019/entries/feminism-ethics/

Parry, Richard, and Harald Thorsrud. 2021. “Ancient Ethical Theory.” In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Spring 2021 ed. Stanford, CA: Metaphysics Research Lab, Philosophy Department, Stanford University. https://plato.stanford.edu/archives/spr2021/entries/ethics-ancient/

Pregadio, Fabrizio. 2020. “Religious Daoism.” In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta. Fall 2020 ed. Stanford, CA: Metaphysics Research Lab, Philosophy Department, Stanford University. https://plato.stanford.edu/archives/fall2020/entries/daoism-religion/

Richey, Jeff. 1995. “Confucius.” In *Internet Encyclopedia of Philosophy*, edited by James Fieser and Bradley Dowden. https://iep.utm.edu/confuciu/

Rohlf, Michael. 2020. “Immanuel Kant.” In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta. Fall 2020 ed. Stanford, CA: Metaphysics Research Lab, Philosophy Department, Stanford University. https://plato.stanford.edu/archives/fall2020/entries/kant/

Ross, W. D. 1930. *The Right and the Good*. Oxford, UK: Oxford University Press.

Ross, W. D. 1939. *Foundations of Ethics*. Oxford, UK: Oxford University Press.

Sander-Staudt, Maureen. 1995. “Care Ethics.” In *Internet Encyclopedia of Philosophy*, edited by James Fieser and Bradley Dowden. https://iep.utm.edu/care-eth/

Sayre-McCord, Geoff. 2014. “Metaethics.” In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta. Summer 2014 ed. Stanford, CA: Metaphysics Research Lab, Philosophy Department, Stanford University. https://plato.stanford.edu/archives/sum2014/entries/metaethics/

Shields, Christopher. 2020. “Aristotle.” In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta. Fall 2020 ed. Stanford, CA: Metaphysics Research Lab, Philosophy Department, Stanford University. https://plato.stanford.edu/archives/fall2020/entries/aristotle/

Simpson, David L. 1995. “William David Ross.” In *Internet Encyclopedia of Philosophy*, edited by James Fieser and Bradley Dowden. https://iep.utm.edu/ross-wd/

Skelton, Anthony. 2012. “William David Ross.” In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta. Summer 2012 ed. Stanford, CA: Metaphysics Research Lab, Philosophy Department, Stanford University. https://plato.stanford.edu/archives/sum2012/entries/william-david-ross/

Tucker, John. 2018. “Japanese Confucian Philosophy.” In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta. Spring 2018 ed. Stanford, CA: Metaphysics Research Lab, Philosophy Department, Stanford University. https://plato.stanford.edu/archives/spr2018/entries/japanese-confucian/

Wikipedia. 2021. “Warring States Period.” Last modified July 18, 2021. https://en.wikipedia.org/wiki/Warring_States_period

Wong, David. 2021. “Chinese Ethics.” In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta. Summer 2021 ed. Stanford, CA: Metaphysics Research Lab, Philosophy Department, Stanford University. https://plato.stanford.edu/archives/sum2021/entries/ethics-chinese/

Zack, Naomi. 2005. Inclusive Feminism: A Third Wave Theory of Women's Commonality. Oxford, UK: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.

Upprifjunarspurningar

9.1 Kröfur til kenninga boðandi siðfræði

1. Útskýrðu í stuttu máli muninn á þremur meginsviðum siðfræðinnar: meta-siðfræði, boðandi siðfræði og hagnýtri siðfræði.
2. Hver er tilgangur kenningar boðandi siðfræði?
3. Hverjar eru þrjár meginnálganir í boðandi siðfræði og hvað greinir þær að?

9.2 Afleiðingahyggja

4. Hverjar eru tíu meginkenningar móhismans?
5. Hvers vegna er hugtakið „ávinningur“ mikilvægt í móhisma?
6. Bentham taldi ánægju aðeins geta verið mismikla. Mill taldi hana aftur á móti geta verið ólíka bæði að magni og gæðum. Hvaða gæðamun á ánægju greinir Mill?
7. Hvaða afleiðingar verða nytjastefnumenn að taka með í reikninginn þegar þeir meta réttmæti athafnar?
8. Hver er helsti munurinn á athafnanytjastefnu og reglunytjastefnu?

9.3 Skyldusiðfræði

9. Hvers vegna halda skyldusiðfræðingar á borð við Kant því fram að afleiðingar ráði ekki siðferðilegu réttmæti?
10. Hvers vegna er góður vilji mikilvægur í kenningu Kants?
11. Hvers vegna gerir Kant greinarmun á skilyrðislausum og skilyrtum skylduboðum?
12. Berðu saman afstöðu Kants og Ross til siðferðisreglna.

13. Hvers vegna taldi Ross að klassískir nytjastefnumenn og skyldusiðfræðingar einfölduðu siðferðið um of?

9.4 Dygðasiðfræði

14. Hvers vegna er fyrirmyndarmanneskjan mikilvæg í dygðasiðfræði?
15. Hvers vegna er hugtakið li, siðir og venjur, mikilvægt í konfúsíanisma? Hvaða hlutverki gegnir li í dygðaþroska manneskjunnar?
16. Útskýrðu hvers vegna konfúsíanistar telja að tengsl og félagsleg hlutverk móti siðferðilega ábyrgð fólks og skipan siðferðislífsins.
17. Hvers vegna taldi Aristóteles ræktun dygða mikilvæga fyrir eudaimonia, farsælt líf?
18. Hvers vegna er sönn vinátta mikilvægur hluti góðs eða farsæls lífs að mati Aristótelesar?

9.5 Daoismi

19. Hvernig er hugmyndin um dao í daoisma frábrugðin hugmyndinni um dao í konfúsíanisma?
20. Útskýrðu hvers vegna daoismi er talinn náttúrumiðuð heimspeki.
21. Útskýrðu hvað felst í iðkun wu wei.
22. Hvers vegna leiðir iðkun wu wei til mjúkrar og sveigjanlegrar breytni fremur en harðrar og þvingaðrar?

9.6 Femínískar siðfræðikenningar

23. Hvers vegna er kvenleiki talinn félagsleg smíð?
24. Hvernig hefur hefðbundin siðfræði hunsað sjónarhorn kvenna með því að gera karlmanninn að viðmiði um hina dæmigerðu manneskju?
25. Hvers vegna eru umhyggjutengsl notuð sem siðferðileg fyrirmynd í umhyggjusiðfræði?
26. Carol Gilligan greindi réttlætissjónarhornið frá umhyggjusjónarhorninu. Hvað greinir þessi sjónarhorn að?
27. Útskýrðu hvers vegna sumir femínistar leggja áherslu á hlutverk samtvinnunar mismunarbreyta í félagslegum tengslum og telja að taka verði mið af henni til að binda enda á ójöfnuð og vinna gegn kúgun og mismunun sem byggist á sjálfsmynd.

Ítarefni

Aristotle. (350 BCE) 1998. *Nicomachean Ethics*. Translated by David Ross. Oxford, UK: Oxford University Press.

Beauvoir, Simone de. (1949) 2011. *The Second Sex*. Translated by Constance Borde and Sheila Malovany-Chevallier. New York: Vintage Books.

Bentham, Jeremy. (1789) 1907. *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*. Oxford, UK: Clarendon Press.

Confucius. (ca. 500 BCE) 1979. *The Analects*. Translated by D. C. Lau. New York: Penguin Books.

Confucius. (1938) 1994. *The Wisdom of Confucius*. Edited and translated by Lin Yutang. New York: Random House.

Epictetus. (135 CE) 1983. *The Enchiridion*. Translated by Nicolas P. White. Cambridge, MA: Hackett Publishing.

Gilligan, Carol. 1982. *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*.

Cambridge, MA: Harvard University Press.

Johnston, Ian. 2010. *The Mozi: A Complete Translation*. New York: Columbia University Press.

Kant, Immanuel. (1785) 1997. *Groundwork of the Metaphysics of Morals*. Translated by Mary Gregor. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Lao-tzu. (ca. 6th century BC) 1993. *Tao Te Ching*. Translated by Stephen Addiss and Stanley Lombardo. Cambridge, MA: Hackett Publishing Company.

Mill, John Stuart. (1861) 1879. *Utilitarianism*. London: Longmans, Green, and Co.

Mill, John Stuart. (1859) 1869. *On Liberty*. London: Longman, Roberts, and Green Co.

Moore, G. E. 1903. *Principia Ethica*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Noddings, Nel. 1984. *Caring: A Feminine Approach to Ethics and Moral Education*. Berkeley, CA: University of California Press.

Nussbaum, Martha. 1986. *The Fragility of Goodness: Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosophy*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Plato. *Republic*. (ca. 375 BCE) 1992. Translated by G. M. A. Grube. Cambridge, MA: Hackett Publishing.

Ross, W. D. 1930. *The Right and the Good*. Oxford, UK: Oxford University Press.

Ross, W. D. 1939. *Foundations of Ethics*. Oxford, UK: Oxford University Press.

10. KAFLI

Hagnýt siðfræði

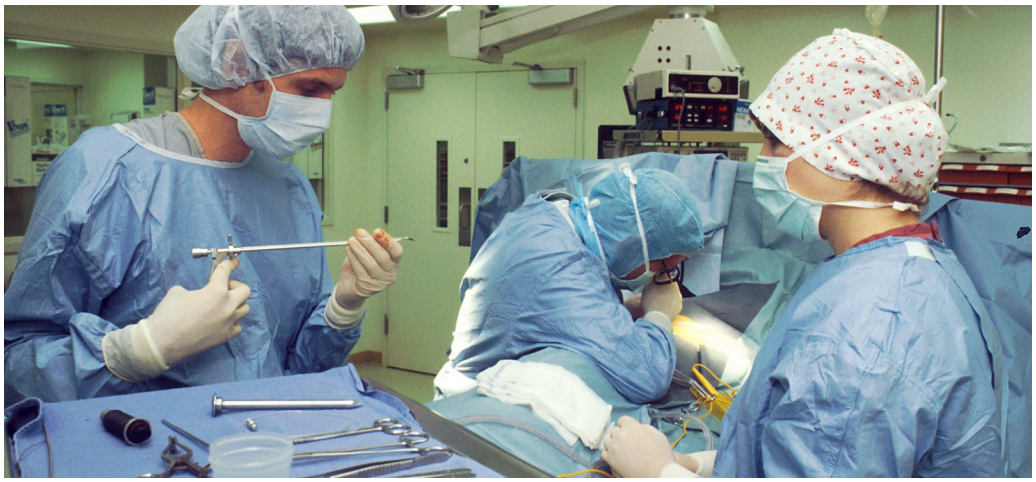

Mynd 10.1 Lífsiðfræði er svið hagnýtrar siðfræði sem rannsakar þá fjölmörgu siðferðilegu vanda sem geta komið upp í læknisfræði og skyldum greinum. Hún fæst meðal annars við spurningar á borð við: „Hvað er upplýst samþykki?“ „Hvenær, ef nokkurn tíma, má læknir aðstoða sjúkling við að binda enda á eigið líf?“ og „Við hvaða skilyrði er siðferðilega heimilt að gera rannsóknir með þátttöku fólks?“ (mynd: aðlögun á „Operating Room“ eftir John Crawford/National Cancer Institute/National Institutes of Health/Wikimedia, almenningseign)

Efnisyfirlit kaflans

- 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar
- 10.2 Umhverfissiðfræði
- 10.3 Viðskiptasiðfræði og ný tækni

Inngangur

Flest veltum við fyrir okkur siðferðilegum álitamálum í daglegu lífi. Við gætum til dæmis velt því fyrir okkur hvort okkur beri að draga úr plastnotkun vegna áhrifa hennar á umhverfið. Við gætum spurt hvort við höfum sýnt samstarfsfólki sanngirni eða hagað okkur með siðferðilega vafasömum hætti. Þegar við íhugum hvort tiltekin athöfn sé rétt eða röng erum við að fást við hagnýta siðfræði. Við reynum að ákvarða réttmæti hennar með siðferðilegri

yfirvegun og beitingu siðferðilegra lögmála og viðmiða. Spurningar hagnýtrar siðfræði beinast að réttmæti tiltekinna athafna og heimspekingar greina þær frá ólíkum sjónarhornum.

Þróun og framfarir á sviðum á borð við tækni og læknisfræði geta vakið ófyrirséða siðferðilega vanda. Oft er mjög erfitt, jafnvel ómögulegt, að sjá fyrir siðferðileg álitamál sem nýjung kann að vekja áður en hún hefur verið tekin í notkun. Hugsum okkur til dæmis hve erfitt hefði verið að spá fyrir um þá siðferðilegu vanda og samfélagsraskanir sem internetið myndi hafa í för með sér áður en það varð til og náði almennri útbreiðslu. Jafnvel eftir að internetið náði almennri útbreiðslu á tíunda áratug tuttugustu aldar komu fram margar nýjungar og áskoranir sem erfitt hefði verið að sjá fyrir. Siðferðilegir vandar sem fylgja nýjungum koma gjarnan fyrst í ljós við notkun þeirra og eru þá teknir til umræðu. Því getur virst sem siðferðileg umræða elti þróunina og hefjist ekki fyrr en vandinn er orðinn sýnilegur.

Meta-siðfræði, boðandi siðfræði og hagnýt siðfræði eru þrjú meginsvið siðfræðinnar og greinast eftir stigi rannsóknar og greiningar. Hagnýt siðfræði beitir siðferðilegum reglum og lögmálum á umdeild álitamál til að meta réttmæti tiltekinna athafna. Fólk hefur fengist við hagnýtar siðferðisspurningar alla mannkynssöguna, en sem sérstakt fræðasvið er hún tiltölulega ung og kom fram í upphafi áttunda áratugar tuttugustu aldar. Þungunarrof, kynþáttamismunun í umhverfismálum, þátttaka fólks í líflæknisfræðilegum rannsóknum og friðhelgi einkalífs á netinu eru aðeins fáein þeirra umdeildu siðferðilegu viðfangsefna sem hagnýt siðfræði rannsakar.

Skilningur á þessum flóknu viðfangsefnum krefst oft þverfaglegrar nálgunar. Svör við slíkum spurningum fást sjaldan innan heimspekinnar einnar. Siðfræðikenningar veita boðandi kenningarramma til greiningar, en heimspekin vekur oft fleiri spurningar en hún gefur bein svör sem nýta má í framkvæmd. Álitamál um réttinn til lífs, félagslegt réttlæti og skyld efni tengjast einnig oft stjórnmálum. Því er oft brugðist við viðfangsefnum hagnýtrar siðfræði með lagasetningu og opinberri stefnu. Hagnýt siðfræði er því í eðli sínu þverfaglegt fræðasvið.

Í þessum kafla verða könnuð helstu undirsvið hagnýtrar siðfræði: lífsiðfræði, umhverfissiðfræði og viðskiptasiðfræði ásamt nýrri tækni.

10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar

NÁMSMARKMIÐ

Í lok þessa hluta munt þú geta:

- Dregið saman hvernig helstu framfarir í vísindum og félagslegir og pólitískir þættir móta skilning okkar á lífsiðfræðilegum álitamálum samtímans.
- Útskýrt helstu heimspekilegu sjónarmiðin í umræðu um þungunarrof, líknardráp, klínískar rannsóknir og eflingu mannlegrar getu.
- Mótað og rökstutt eigið viðhorf til hvers lífsiðfræðilegs álitamáls.

Hugtakið lífsiðfræði (e. bioethics), sem merkir í raun „siðfræði lífsins“, var fyrst notað árið 1970 af bandaríska lífefnafræðingnum Van Rensselaer Potter (1911–2011). Lífsiðfræði er

fræðisvið sem rannsakar siðferðileg álitamál sem fylgja framförum í líffræði, tækni og læknisfræði. Hún fjallar meðal annars um sjálfræði sjúklinga, skiptingu heilbrigðisþjónustu og aðgang að henni, rannsóknir á fólki, friðhelgi einkalífs á netinu og ákvarðanir um líf og dauða í læknisfræði. Við greiningu slíkra mála vega siðfræðingar ólík sjónarmið, þá hagsmuni sem máli skipta og flóknar aðstæður. Lífsiðfræðingur, líkt og aðrir sem fást við hagnýta siðfræði, þarf að geta sett sig í ólík hlutverk og kannað málin frá mörgum hliðum. Í þessum hluta er fjallað um deilumál og umræður á sviði lífsiðfræði.

Umræða um þungunarrof

Í þessum hluta eru líffræðilegar, pólitískar, lagalegar og siðferðilegar hliðar þungunarrofs kannaðar. Fósturlát er sjálfkrafa lok meðgöngu, til dæmis vegna áverka eða náttúrulegra orsaka, en þungunarrof er meðvituð ákvörðun um að ljúka meðgöngu. Við læknisfræðilegt þungunarrof er meðgöngu lokið með lyfjum, skurðaðgerð eða hvoru tveggja. Stundum er þungunarrof læknisfræðilega nauðsynlegt til að bjarga lífi hins þungaða einstaklings, en í öðrum tilvikum velur hann að gangast undir það af öðrum ástæðum.

Barátta fyrir lögleiðingu getnaðarvarna og síðar þungunarrofs varð mikilvægur þáttur í mörgum kvenréttindahreyfingum. Eins og sýnt er á mynd 10.2 banna sum lönd enn þungunarrof og önnur setja takmarkanir á hvenær þau eru leyfð, svo sem þegar líf þess sem gengur með fóstrið er í hættu.

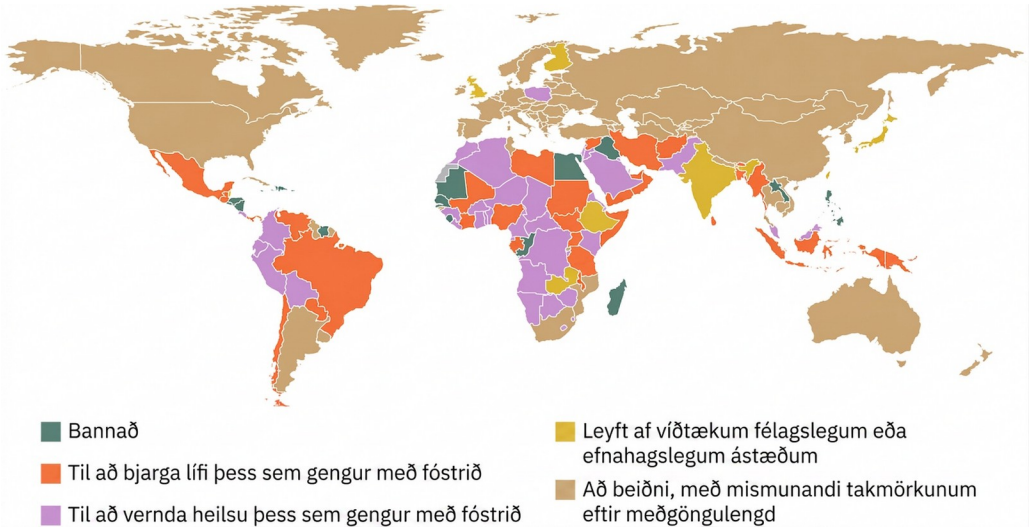

Mynd 10.2 Réttarstaða þungunarrofs í heiminum í mars 2022. (heimild: Center for Responsive Politics; höfundarréttur: Rice University, OpenStax, samkvæmt CC BY-NC-SA 4.0-leyfi)

Í Bandaríkjunum var rétturinn til þungunarrofs áður en fóstur verður lífvænlegt talinn njóta stjórnarskrárverndar samkvæmt tímamótadómi Hæstaréttar í málinu Roe gegn Wade (1973). Dómstóllinn kom á þriðjungakerfi (e. trimester system) til leiðbeiningar við ákvarðanir um þungunarrof. Hann viðurkenndi óskoraðan rétt til þungunarrofs á fyrsta þriðjungi meðgöngu, en heimilaði stjórnvöldum að setja reglur um það á öðrum þriðjungi og takmarka eða banna það á síðasta þriðjungi, nema líf hins þungaða einstaklings væri í hættu.

Í síðari dómi Hæstaréttar, Planned Parenthood gegn Casey (1992), var niðurstaðan í Roe gegn Wade staðfest. Þar var úrskurðað að reglur ríkja um þungunarrof mættu ekki leggja

verulegar hindranir í veg fyrir þann sem vildi gangast undir þungunarrof áður en fóstrið yrði lífvænlegt. Jafnframt leysti viðmiðið um lífvænleika fósturs þriðjungakerfið af hólmi. Það vísar til getu fósturs til að lifa utan legsins, yfirleitt eftir um 25–28 vikna meðgöngu. Eftir að fóstur verður lífvænlegt er því ekki unnt að krefjast þungunarrofs án takmarkana.

Nytjastefna og frjálslynd viðhorf til einstaklingsréttinda

Kenningar boðandi siðfræði, eins og þær sem fjallað var um í fyrri kafla, hafa áhrif á afstöðu samfélaga til þungunarrofs. Í hindúatrú byggist siðferðileg breytni til dæmis á ahimsa, lögmálinu um að valda ekki skaða. Þegar þungunarrof er íhugað ber að velja þann kost sem veldur foreldrum, fóstri og samfélagi minnstum skaða. Í hlutum Veda-ritanna, helgustu textum hindúatrúar, er þungunarrof fordæmt (BBC 2009). Samkvæmt hindúatrú er þungunarrof rangt nema það sé nauðsynlegt til að bjarga lífi þess sem gengur með fóstrið. Í reynd er þungunarrof þó algengt á Indlandi, meðal annars vegna þess að sumar fjölskyldur kjósa fremur syni en dætur (Dhillon 2020).

Nytjastefna, sú afleiðingahyggjukenning sem Jeremy Bentham setti fyrst fram, telur athöfn siðferðilega rétta ef hún skapar sem mest gæði fyrir sem flesta. John Stuart Mill gerði hugmyndina þekkta og lagaði hana að fulltrúalýðræði í ritinu Frelsið. Mill gerði sér grein fyrir að náttúruleg réttindi ólíkra einstaklinga í samfélaginu rekast oft á. Til að hámarka frelsi hvers og eins setti hann fram skaðalögmálið. Samkvæmt því má aðeins takmarka athafnir manneskju ef þær skaða aðra. Tjáningu hennar ætti því ekki að skerða nema hún valdi öðrum skaða, til dæmis með beinni hvatningu til ofbeldis. Skaðalögmálið varð hornsteinn frjálslyndisstefnu nítjándu aldar. Margt fólk í frjálslyndum samfélögum metur því siðferði þungunarrofs með því að vega réttindi hins þungaða einstaklings gegn hugsanlegum réttindum fóstursins. Stuðningsfólk þungunarrofs nefnir lífveruna yfirleitt fóstur og telur hana ekki persónu með réttindi. Andstæðingar þungunarrofs tala fremur um ófætt barn og telja það njóta réttinda persónu.

Frumspekileg sjónarhorn móta mjög umræðuna um hvort eða undir hvaða kringumstæðum þungunarrof sé siðferðileg athöfn. Fyrir suma snýst spurningin um hvað telst persóna og hvaða réttindi persónur og þeir sem ekki eru persónur búa yfir. Fyrir þá sem aðhyllast þá gyðing-kristnu skoðun að manneskjur hafi huga, líkama og sál, snýst spurningin oft um hvenær sálin kemur í líkamann.

Persónuverund

Hugtakið persónuverund er miðlægt í umræðunni um þungunarrof. Það vísar til þeirra eiginleika sem gera veru að persónu með siðferðilega stöðu. Sögulega hafa heimspekingar eins og Aristóteles og Immanuel Kant bent á skynsemi sem meginþátt sem réttlætir það sérstaka gildi sem manneskjum er eignað. Aristóteles færði rök fyrir því að skynsemisvirkni væri hið sérstaka hlutverk manneskjunnar. Hann taldi að við fullkomnuðum okkur með því að fullkomna skynsemiseðli okkar. Kant grundvallaði gildi okkar og reisn á skynsemisgáfunni. Hann segir okkur að „skynsemisverur eru kallaðar persónur að því leyti sem eðli þeirra markar þær þegar sem markmið í sjálfu sér“ (Kant 1997, 4:428). Með öðrum orðum er persónuverund, samkvæmt Kant, háð því að búa yfir skynsemiseðli.

Spurningin er þá hvenær persónuverund hefst. Enginn er fullþroskaður skynsemisgerandi á því augnabliki sem hann fæðist. Við lítum raunar svo á að sumt fólk, svo sem ung börn og fólk með langt genginn Alzheimer-sjúkdóm, geti ekki beitt skynsemi sinni sjálfstætt þegar hún er ekki fullþroskuð eða fullvirk. Er til einhver þröskuldur eða marklína sem aðgreinir þann tímapunkt þegar skynsemi er nægilega þroskuð til að mannvera geti talist persóna samkvæmt þessari skilgreiningu? Hvað myndi það þýða fyrir samfélag ef aðeins þeir sem náðu þeim þröskuldi nytu réttar til lífs?

Aristóteles og megund

Í upphafi kaflans um frumspeki var fjallað um akarnið og eikartréð og spurt hvernig vera (í þessu tilviki akarnið) geti breyst svo mjög en samt verið í eðli sínu sami hluturinn. Platon lagði til að verur í efnisheiminum væru ófullkomnar eftirmyndir af fullkomnum frummyndum sem tilheyra ósýnilegum, óefnislegum heimi. Frummyndirnar eru óbreytanlegar fyrirmyndir, en verurnar í efnisheiminum taka breytingum. Aristóteles setti fram kenninguna um efnis- og formhyggju (e. hylomorphism), sem segir að form sé raunverulega til staðar í efnisheiminum og geri akarninu kleift að raungera megund sína sem eikartré. Frá þessu sjónarhorni býr akarnið yfir innra eðli hins fullvaxna eikartrés og fósturvísir mannsins yfir innra eðli mannveru. Þar sem fósturvísirinn inniheldur mannlegt eðli, færa talsmenn lífsverndar (e. pro-life) rök fyrir því að það sé jafn siðlaust að drepa fósturvísi og að drepa manneskju sem hefur fæðst (Lee 2004).

TENGSL

Hugtak Aristótelesar um efnis- og formhyggju er kannað nánar í kaflanum um frumspeki og kaflanum um gildisfræði.

Aristóteles og sálin

Fyrir Aristóteles er sálin form lifandi líkama. Í verki sínu Um sálina greinir Aristóteles þrjár tegundir sálna. Jurtasálin gerir plöntu kleift að nærast og fjölga sér. Skynsál dýra gerir þeim kleift að nærast, fjölga sér, skynja og hreyfa sig. Sál mannsins gerir líkamanum kleift að uppfylla öll markmið lægra settra dýra og stunda rökhugsun. Sumir hafa haldið því fram að Aristóteles hafi talið að skynsemissálin kæmi ekki í mannslíkamann fyrr en hann væri búinn líffærum, 40 dögum eða meira eftir getnað. Hins vegar er þetta líklega rangtúlkun sem gríski heimspekingurinn Alexander frá Afródísías hélt á lofti frá 200 e.Kr. og áfram. Í riti sínu Um myndun dýra (e. Generation of Animals) setur Aristóteles fram þá skoðun, sem aðrir á hans dögum deildu, að sálun eigi sér stað við frjóvgun (Bos 2012). Hugmyndin um að sálin komi í líkamann eftir 40 daga varð engu að síður útbreidd, hvort sem Aristóteles studdi hana eða ekki, innan eingyðistrúarbragða og hefur haft mikil áhrif á umræðuna um þungunarrof.

Sálun í hefðum gyðingdóms, kristni og íslam

Í dag andmæla helstu eingyðistrúarbrögð þungunarrofum eða leitast við að takmarka þau samkvæmt þeirri trú að Guð gefi fóstrinu sál. Að eyða fóstri er þá að eyðileggja sköpunarverk Guðs. Hebreska biblían, sem er hluti af bæði gyðinglegri og kristinni ritningu, tekur ekki skýra afstöðu til þess hvenær sálun eigi sér stað (e. ensoulment). Fyrsta Mósebók 2:7 lýsir því

hvernig Guð skapaði fyrsta manninn, Adam: „Þá myndaði Drottinn Guð manninn af leiri jarðar og blés lífsanda í nasir hans, og þannig varð maðurinn lifandi sál.“ Eitt af hebresku orðunum fyrir sál, neshama, þýðir einnig „andardráttur“. Í gyðingdómi verður innleiðing forms eða sálar í líkamann að verki Guðs sem gefur líf. Engin umfjöllun er í fyrstu fimm bókum Móse, Fimmbókaritinu, um hvenær þetta gerist við náttúrulega getnað. Í Babýlonska Talmúðnum, sem var tekinn saman á milli 200 og 500 e.Kr., segir að „fósturvísirinn er talinn vera eintómt vatn fram að fertugasta degi“ (vitnað í Schenker 2008, 271). Þessi yfirlýsing gæti endurspeglað áhrif gríska hugmynda.

Aristótelísk sýn á sálun birtist í kristni. Hinn áhrifamikli kristni guðfræðingur heilagur Ágústínus (354–430 e.Kr.) taldi dráp á fjörutíu daga gömlu fóstri vera morð. Öld síðar kvað lagasafn Jústiníanusar I, keisara Austrómverska ríkisins frá 529 til 565 e.Kr., á um að yngri fóstur en fjörutíu daga hefðu ekki sál (Jones 2004). Á tólftu öld fylgdi heimspekingurinn og guðfræðingurinn Tómas frá Akvínó einnig hugsun Aristótelesar og taldi mannssálina ekki fullmótaða fyrr en nokkru eftir getnað, eftir fjörutíu daga hjá drengjum en níutíu daga hjá stúlkum. Tómas samþykkti ekki þungunarrof á neinu stigi meðgöngu, en tók sérstaklega fram að athöfnin teldist aðeins morð eftir að fóstrið hefði öðlast líf eða sál. Skilningur hans á sálun var opinber afstaða kirkjunnar langt fram á nítjándu öld. Píus IX páfi (1792–1878) breytti opinberri afstöðu kirkjunnar til sálunar vegna guðfræðilegra álitaefna um hinn flekklausa getnað (McGarry 2013). Frá tíð Píusar IX hefur kirkjan því talið sálina vera til staðar frá getnaði.

Samkvæmt hadith-ritunum, sem ásamt Kóraninum eru meðal helstu rita íslams, fer sálin inn í líkamann 120 dögum eftir getnað. Samt sem áður hafa íslamskir klerkar takmarkað þungunarrof við fyrstu 40 dagana eða bannað það alfarið – þar sem Kóraninn varar foreldra eindregið við að drepa börn sín af ótta við skort (Albar 2001). Líkt og í gyðingdómi og kristni sprettur andstaða við þungunarrof af trú á helgi lífsins sem Guð hefur veitt sköpunarverkum sínum.

LESTU EINS OG HEIMSPEKINGUR

Þetta brot úr verki Tómasar frá Akvínó, Summa Theologica, fjallar um hvernig og hvers vegna greina beri sálina frá líkamanum og hvernig skilgreina megi sálina.

> Til að kanna eðli sálarinnar verðum við að gefa okkur þá forsendu að sálin sé skilgreind sem frumorsök lífs þeirra hluta sem lifa: því við köllum lifandi hluti „sálarverur“ (e. animate) [*þ.e. að hafa sál] og þá hluti sem hafa ekkert líf, „dauða hluti“ (e. inanimate). Nú birtist líf fyrst og fremst í tveimur aðgerðum, þekkingu og hreyfingu. Heimspekingar fornaldar, sem gátu ekki hafið sig yfir ímyndunarafl sitt, gerðu ráð fyrir að orsök þessara aðgerða væri eitthvað líkamlegt: því þeir fullyrtu að aðeins líkamir væru raunverulegir hlutir; og að það sem ekki er líkamlegt sé ekkert: þess vegna héldu þeir því fram að sálin væri eitthvað líkamlegt. Sýna má með ýmsum hætti að þessi skoðun sé röng. Hér nægir þó ein sönnun, byggð á algildum og traustum lögmálum, sem sýnir skýrt að sálin er ekki líkami.
>
> Ljóst er að ekki sérhver orsök lífsstarfsemi er sál. Annars væri augað sál, þar sem það er orsök sjónar, og hið sama gilti um önnur líffæri sem sálin beitir. Það sem við köllum sál

> er hins vegar frumorsök lífsins. Þótt líkami, svo sem hjartað í dýri, geti verið orsök lífs getur ekkert líkamlegt verið frumorsök þess. Líkami er ekki lifandi eða orsök lífs einungis í krafti þess að vera líkami; annars væri sérhver líkami lifandi eða orsök lífs. Líkami getur aðeins verið lifandi í krafti ákveðinnar virkni eða raungervingar. Sálin, sem frumorsök lífsins, er því ekki líkami heldur virkni líkama, líkt og hiti, sem veldur hitun, er ekki líkami heldur virkni líkama.

Veraldlegar hugmyndir um persónuverund

Sumir samtímaheimspekingar hafa hafnað trú á sál sem Guð gefur og nota þess í stað nútímahugmyndir um persónuverund (e. personhood) til að rökstyðja bæði stuðning við og andstöðu gegn þungunarrofi. Mary Anne Warren tilgreinir til dæmis fimm einkenni sem hún telur nauðsynleg fyrir persónuverund (Warren 1973):

- Meðvitund, einkum hæfni til að finna til sársauka
- Rökhugsun, það er þroskuð hæfni til að leysa ný og flókin vandamál
- Sjálfsvitund og sjálfshugmyndir
- Sjálfsprottin og sjálfstýrð virkni
- Hæfni til að miðla skilaboðum sem eru ekki fyrirfram ákveðin eða takmörkuð að mögulegu innihaldi, viðfangsefni eða gerð

Warren færir rök fyrir því að fóstur sé ekki persóna þar sem það hafi ekkert þeirra einkenna sem séu nauðsynleg fyrir persónuverund. Þungunarrof er því að hennar mati alltaf siðferðilega leyfilegt, enda sé fóstrið ekki persóna og hafi engin réttindi, svo sem rétt til lífs. Réttindi hins þungaða einstaklings vega ávallt þyngra en þau sjónarmið sem mæla kynnu með því að taka tillit til fóstursins. Warren telur engan siðferðilegan grundvöll fyrir því að takmarka eða hindra þungunarrof, en viðurkennir að hugsanlega megi gera það af öðrum ástæðum, svo sem hagnýtum eða læknisfræðilegum. Til dæmis gæti verið réttlætanlegt að takmarka þungunarrof ef aðgerðin hefði í för með sér alvarlega hættu á læknisfræðilegum fylgikvillum fyrir viðkomandi.

Aðrir halda því fram að það sé ekki raunveruleg rökhæfni einstaklings sem geri hann að persónu eða tryggi siðferðilega stöðu hans, heldur sé það skynsemiseðli okkar sem grundvalli siðferðilega stöðu okkar – og ef mannlegt eðli er uppspretta verðmætis okkar, þá hefur sérhver manneskja, jafnvel barn, gildi óháð því hvort skynsemi þess og gerendahæfni hafi þroskast að fullu. Börn eru til dæmis ekki fullþroskaðir skynsemisgerendur. Við viðurkennum þennan greinarmun, en við notum hann ekki til að réttlæta að skaða börn viljandi eða nota þau sem tæki í okkar eigin þágu. Við göngum út frá því að börn, eins og allar manneskjur, búi yfir eðlislægu gildi sem útiloki slíka meðferð. Á svipaðan hátt segja þeir sem eru andvígir þungunarrofum að ófædd börn séu hugsanlegar persónur, sem nægi til að veita ófæddu barninu að minnsta kosti rétt til lífs.

Sumir heimspekingar, eins og Ronald Dworkin, ganga skrefinu lengra og halda því fram að full siðferðileg staða sé eignuð sérhverri manneskju í krafti þess að vera meðlimur mannlegrar tegundar (Dworkin 1993). Nálgun Dworkins einblínir á hvort vera sé mannleg og gerir það að grundvelli fullrar siðferðilegrar stöðu frekar en að láta slíka stöðu vera háða því hvort tiltekinn einstaklingur hafi fullmótaða skynsemishæfileika.

Rétturinn til líkamlegs sjálfræðis

Þegar umræðan um þungunarrof er sett fram í formi réttinda, snýst deilan um átökin milli réttinda fóstursins eða ófædda barnsins og réttinda hins þungaða einstaklings. Ef fóstur hefur rétt til lífs, þá er spurningin hvort réttur þess sé nægilega sterkur til að vega þyngra en réttur hins þungaða einstaklings til líkamlegs sjálfræðis – réttur einstaklinga til að ákveða hvað gerist við líkama þeirra.

Í A Defense of Abortion leitast Judith Jarvis Thomson (1929–2020) að sýna fram á að það að veita fóstri rétt til lífs þýði ekki að réttur þess sé ótakmarkaður. Hún lagði til eftirfarandi hugsunartilraun: Ímyndaðu þér að þú vaknir einn morgun á sjúkrahúsi við hlið frægs fiðluleikara sem liggur meðvitundarlaus og þjáist af banvænum nýrnasjúkdómi. Félag tónlistarunnenda hefur farið yfir allar tiltækar sjúkraskrár og fundið út að þú sért eini hentugi gjafinn fyrir fiðluleikarann. Félagið hefur rænt þér og tengt blóðrás hans við þína svo nýrun þín geti síað eiturefnin úr blóðrás hans. Þetta mun lækna hann innan níu klukkustunda. Ber þér skylda til að vera áfram í þessum tengslum? Hvað ef tíminn sem þarf til að lækna hann er níu dagar? Níu mánuðir? Níu ár? Hvenær vegur réttur fiðluleikarans til lífs þyngra en frelsi þitt? Thomson heldur því þannig fram að rétturinn til lífs krefjist þess ekki endilega að einhver gangi með fóstur fulla meðgöngu (Thomson 1976). Vegna þess að sérhver persóna hefur rétt til líkamlegs sjálfræðis, eru þungunarrof leyfileg í að minnsta kosti sumum tilfellum.

Helgi mannslífsins

Ein algengasta siðferðilega röksemdin gegn þungunarrofum byggir á hugmyndinni um helgi mannslífsins. Þeir sem eru andvígir þungunarrofum á trúarlegum forsendum leggja þungunarrof oft að jöfnu við morð. Almennari rök gegn þungunarrofi byggjast á því að ef samfélag hverfur frá helgi mannslífsins, þá verði auðveldara að réttlæta aðrar tegundir drápa (Singer 1993). Í Bandaríkjunum liðu aðeins um tíu ár frá því að þungunarrof var lögleitt þar til umræðan um líknardráp hófst.

Líknardráp

Líknardráp (e. euthanasia), það að binda enda á mannslíf til að forðast þjáningu, er umdeilt þar sem það, líkt og þungunarrof, virðist stangast á við trú á helgi mannslífsins. Vegna framfara í læknistækni og aukinna lífslíka getum við nú viðhaldið og lengt líf á ýmsa vegu, jafnvel þegar einhver er alvarlega veikur – og fyrir vikið stöndum við frammi fyrir nýjum og erfiðum ákvörðunum við lífslok. Margar fjölskyldur glíma nú við spurningar um líknardráp og sjálfsvíg með aðstoð læknis.

Gríska orðið euthanasia merkir einfaldlega „góður dauði“. Líknardráp getur verið annaðhvort óvirkt eða virkt. Við óvirkt líknardráp er meðferð ekki hafin eða henni hætt með þeim afleiðingum að sjúklingurinn deyr fyrr en ef meðferð væri haldið áfram. Við virkt líknardráp er bundinn endi á líf sjúklings með læknisfræðilegu inngripi, til dæmis með banvænum lyfjaskammti. Líknardráp getur jafnframt verið sjálfviljugt, þegar það er veitt að beiðni sjúklings, eða ósjálfviljugt, þegar sjúklingur getur ekki tjáð vilja sinn, til dæmis vegna langvarandi dás, og annar aðili verður að taka ákvörðun með hagsmuni hans að leiðarljósi.

Mynd 10.3 Hvaða hlutverki ætti læknisfræði að gegna í ákvörðunum við lífslok? Ætti að beita nútímalæknisfræði til að binda enda á líf sjúklings, að minnsta kosti við sumar aðstæður? Fyrri kynslóðir stóðu ekki frammi fyrir þessum siðferðilegu álitaefnum, enda höfðu þeir ekki tæknina sem gerir slíkar spurningar mögulegar. (mynd: „100614-A-2082K-024“ eftir U.S. Army Photo/David Kidd/Flickr, CC BY 2.0)

Þótt sjálfviljugt virkt líknardráp sé ólöglegt í Bandaríkjunum heimila lög í löndum á borð við Sviss, Holland, Belgíu, Lúxemborg og Kanada að dauðvona fólk sem óskar slíkrar aðstoðar fái banvænan lyfjaskammt (Ashford 2019). Sjálfviljugt óvirkt líknardráp er löglegt í Bandaríkjunum og felur í sér að lífsbjargandi eða lífslengjandi meðferð er ekki hafin eða henni hætt með samþykki sjúklings. Algengt dæmi um þetta eru fyrirmæli um að ekki skuli endurlífga, DNR (e. do not resuscitate). Þá hefur einstaklingur fyrir fram skráð í lífsskrá að hjarta hans skuli ekki endurræst ef það stöðvast eða að hann skuli ekki settur í öndunarvél geti hann ekki andað sjálfur. Ósjálfviljugt óvirkt líknardráp felur í sér sömu takmörkun meðferðar án samþykkis sjúklings. Það getur komið til þegar sjúklingur hefur ekki gert lífsskrá eða önnur fyrirframfyrirmæli og getur hvorki tjáð vilja sinn né tekið ákvörðun um áframhaldandi meðferð.

Sjálfsvíg með aðstoð læknis (PAS) felur í sér að læknir útvegar úrræði, svo sem lyfseðil fyrir banvænum lyfjaskammti, eða upplýsingar sem gera sjúklingi kleift að binda enda á eigið líf. Bandarísku læknasamtökin (AMA) hafa fordæmt slíka aðstoð sem siðlausa, í samræmi við niðurstöður nokkurra mikilvægra dómsmála (AMA 2016). Þótt framkvæmdin sé umdeild hafa svonefnd lög um dauða með reisn heimilað hana í Kaliforníu, Colorado, District of Columbia, Hawaii, Maine, New Jersey, New Mexico, Oregon og Washington (Death with Dignity 2021). Sjálfsvíg með aðstoð læknis er frábrugðið líknardrápi að því leyti að sjúklingurinn bindur sjálfur enda á líf sitt; við líknardráp bindur læknir enda á líf sjúklings með virkum eða óvirkum hætti.

Sjónarmið nytjastefnu um líknardráp

Nytjastefnumenn telja að stefna beri að sem mestri hamingju fyrir sem flesta. Nytjastefnumenn vega ávinninginn af því að halda manneskju á lífi gegn þjáningu sjúklingsins og ástvina hans, ásamt kostnaði og fórnarkostnaði við umönnun einstaklingsins. Fórnarkostnaður vísar til þess sem tapast við að velja einn kost fram yfir annan. Til dæmis

þýðir það að velja að halda sjúklingi á lífi í öndunarvél að annar sjúklingur getur ekki notað þessa öndunarvél. Nytjastefnumaður myndi halda því fram að ef sjúklingurinn í öndunarvélinni á enga möguleika á bata á meðan aðrir sjúklingar sem gætu náð bata þurfa á öndunarvélinni að halda, ætti að gefa þeim sem eiga von um bata öndunarvélina. Við slíkt mat gæti ávinningurinn af því að halda sjúklingi á lífi falið í sér þann aukatíma sem sjúklingurinn eða ástvinirnir þurfa til að búa sig undir dauðann eða að helgi lífsins sé áfram höfð að leiðarljósi í samfélaginu.

Ástralski siðfræðingurinn Peter Singer (f. 1946), sem færir rök út frá sjónarhóli nytjastefnu, styður líknardráp í flestum myndum þess. Að mati Singers veltur það hvort líknardráp sé siðferðilega leyfilegt að hluta til á því hvort líf einstaklings sé enn þess virði að lifa og hvort hann búi enn við viðunandi lífsgæði. Singer heldur því fram að það sé siðferðilegt að hjálpa einhverjum að forðast óþarfa sársauka við langdreginn dauðdaga og siðlaust að neita um aðstoð þegar einstaklingur hefur sjálfviljugur og meðvitað afsalað sér rétti sínum til lífs. Eina form líknardráps sem Singer leggst gegn er þvingað líknardráp. Líknardráp er þvingað þegar ákvörðun um líknardráp er tekin án aðkomu sjúklings og gegn hagsmunum hans.

Önnur heimspekileg sjónarmið um líknardráp

Bandarískir siðfræðingurinn James Rachels (1941–2003) mótmælti hinu hefðbundna viðhorfi að virkt líknardráp sé siðferðilega rangt en óvirkt líknardráp sé (að minnsta kosti stundum) siðferðilega leyfilegt. Rachels benti á að bæði við virkt og óvirkt líknardráp er ásetningurinn sá sami, að binda enda á þjáningu, og niðurstaðan er sú sama, endalok lífs sjúklingsins. Munurinn er hins vegar sá að virkt líknardráp bindur þegar enda á þjáningu sjúklings, en óvirkt líknardráp getur leitt til langdreginnar þjáningar fyrir sjúklinginn vegna þess að dauðinn er ekki tafarlaus. Óvirkt líknardráp leiðir til meiri þjáningar en virkt líknardráp. Þess vegna færði Rachels rök fyrir því að virkt líknardráp sé ekki aðeins leyfilegt í öllum tilvikum þar sem óvirkt líknardráp er leyfilegt, heldur að virkt líknardráp sé æskilegra vegna þess að það bindur tafarlausan enda á þjáningu sjúklings.

Sumir heimspekingar telja að líknardráp sé siðferðilega óleyfilegt. Þeir færa rök fyrir því að sá siðferðilegi skaði sem samfélagið verður fyrir við að leyfa líknardráp sé meiri en ávinningurinn af því að binda enda á þjáningu. Þeir beina sjónum að því hvers vegna rangt sé að drepa, hlutverk læknisins og hættu á að þróunin verði stjórnlaus ef líknardráp yrði almenn framkvæmd. Þeir sem leggjast gegn virku líknardrápi halda því til dæmis fram að það sé rangt að drepa aðra manneskju eða að dráp sé ósamrýmanlegt hugmynd okkar um hvað það þýðir að vera læknir. Við virkt líknardráp verður læknir að grípa til aðgerða til að binda enda á líf sjúklings síns. Læknar miða hins vegar fyrst og fremst að því að hjálpa öðrum og umfram allt að vinna ekki skaða. Framkvæmd virks líknardráps virðist því vera á skjön við sjálfa hugmyndina um lækni. Auk þess kann framkvæmd virks líknardráps að bjóða heim misnotkun eða ofnotkun.

Klínískar rannsóknir

Vísindamenn framkvæma klínískar rannsóknir til að prófa ný læknisfræðileg inngrip, ákvarða lyfjaskammta, greina mögulegar aukaverkanir og sýna fram á virkni. Klínískar rannsóknir

geta falið í sér bæði rannsóknir á dýrum og fólki. Þótt nauðsynlegt sé að ákvarða hvort meðferðir séu öruggar til almennrar notkunar, hafa klínískar rannsóknir, sérstaklega þær sem fara fram með þátttöku fólks, vakið siðferðilega vanda. Frá upplýsingartímanum hafa mörg samfélög tileinkað sér það gildi Kants að ekki eigi að koma fram við manneskjur aðeins sem tæki. Mörg samfélög hafa sömuleiðis tileinkað sér það viðhorf, sem byggir á kenningunni um samfélagssáttmála, að allir einstaklingar hafi náttúruleg réttindi sem tryggja öllum jafna stöðu að lögum. (Fyrir meira um kenninguna um samfélagssáttmála, sjá kaflann um stjórnmálakenningar.) Þessi siðferðilegu og pólitísku gildi hafa afleiðingar fyrir klínískar rannsóknir. Þau hafa vakið upp spurningar sem tengjast til dæmis upplýstu samþykki, aðgengi að læknisfræðilegum auðlindum og hvort markmið rannsókna með þátttöku fólks réttlæti aðferðirnar. Að greina og ræða þessi siðferðilegu álitamál getur stuðlað að breytingum, þar sem það á við, á því hvernig rannsóknir eru framkvæmdar til að bregðast við áhyggjuefnum.

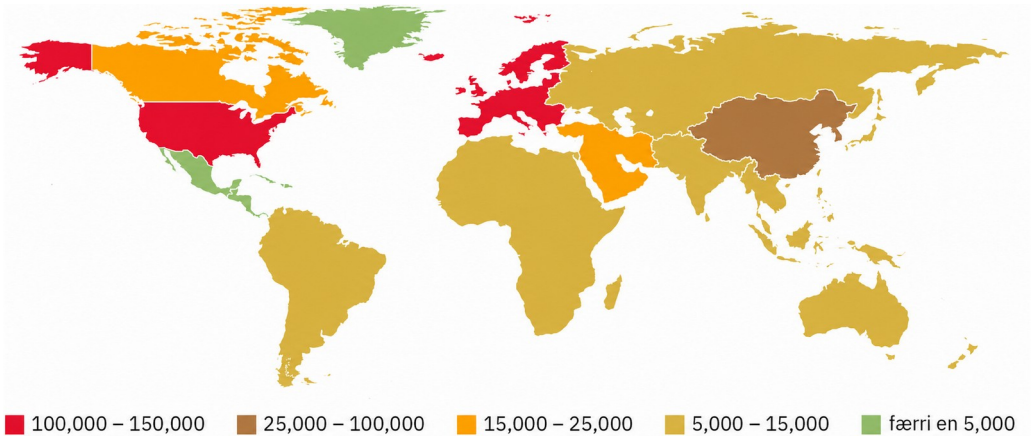

Mynd 10.4 Yfirstandandi klínískar rannsóknir eftir löndum og svæðum 14. nóvember 2021. (heimild: National Library of Medicine; höfundarréttur: Rice University, OpenStax, samkvæmt CC BY-NC-SA 4.0-leyfi)

Klínískt jafnvægi og tvíblindar aðferðir

Slíkar klínískar rannsóknir nota slembiröðun til að ákveða hvaða meðferð hver þátttakandi fær. Slembiröðun á að koma í veg fyrir að rannsakendur skekki gögnin með því að úthluta meðferðum eftir klínísku mati eða öðrum þáttum. Tvíblindar aðferðir í klínískum rannsóknum fela í sér að hvorki þátttakandinn né rannsakandinn veit hvaða meðferð þátttakandinn fær. Slembiröðun og tvíblindar aðferðir geta vakið siðferðileg álitamál þar sem þær virðast setja öflun traustra gagna framar hagsmunum sjúklinga. Með öðrum orðum kann að virðast sem slíkar aðferðir meti vísindalegan ávinning meira en líf og heilsu einstakra þátttakenda.

Lögmálið um klínískt jafnvægi gerir kleift að framkvæma slembiraðaðar rannsóknir þannig að jafnvægi ríki milli hagsmuna þátttakenda og markmiða vísindanna. Rannsókn uppfyllir lögmálið þegar (1) engin meðferð er þekkt sem er betri en þær sem bornar eru saman og (2) fyrirliggjandi klínísk gögn mæla ekki með einni meðferð fremur en annarri fyrir viðkomandi þátttakendur. Við slíkt jafnvægi er hagsmunum þátttakenda ekki fórnað fyrir

öflun vísindalegra upplýsinga. Hagsmunir þátttakenda og vísindaleg markmið eru þannig vegin saman án þess að annað gangi sjálfkrafa framar hinu.

Fjögur leiðarljósandi siðalögmál

Rannsóknir á fólki hafa í sögulegu samhengi vakið erfið siðferðileg álitamál. Fjögur siðalögmál geta leiðbeint okkur þegar slík mál koma upp í samskiptum læknis og sjúklings eða rannsakanda og þátttakanda: sjálfræðislögmálið, velgjörðarlögmálið, skaðleysislögmálið og réttlætislögmálið.

Sjálfræðislögmálið: sjálfræðislögmálið kveður á um að sjúklingar eigi rétt á sjálfsákvörðun þegar þeir taka ákvarðanir um eigin heilbrigðisþjónustu. Í klínískum rannsóknum er sjálfræði þátttakenda virt með því að taka þá aðeins inn í rannsókn eftir að þeir hafa veitt upplýst samþykki. Það merkir að einstaklingur fær allar upplýsingar sem máli skipta svo hann geti sjálfur ákveðið hvort hann taki þátt. Sjálfræði og upplýst samþykki vernda þátttakendur gegn misneytingu.

Velgjörðarlögmálið: velgjörðarlögmálið kveður á um að okkur beri að breyta öðrum til góðs. Í rannsóknum á fólki fylgja rannsakendur lögmálinu með því að gæta hagsmuna þátttakenda, koma fram við þá af sanngirni og huga að velferð þeirra samhliða framgangi vísindanna (sjá um klínískt jafnvægi hér að framan).

Skaðleysislögmálið: skaðleysislögmálið kveður á um að við eigum að breyta þannig að við völdum öðrum ekki skaða. Í klínísku starfi felur það í sér að sjúklingar verði ekki fyrir óþarfa skaða. Aðgerð, meðferð eða rannsókn getur stundum haft skaða í för með sér fyrir sjúkling. Læknar fylgja skaðleysislögmálinu þegar þeir meta allan hugsanlegan skaða og láta sjúklinga aðeins gangast undir það sem nauðsynlegt er til árangursríkrar meðferðar. Í rannsóknum krefst lögmálið þess að rannsóknir séu hannaðar þannig að skaði þátttakenda sé takmarkaður eins og kostur er.

Réttlætislögmálið: réttlætislögmálið krefst þess að úthlutun og veiting heilbrigðisþjónustu sé sanngjörn og réttlát. Í klínísku starfi ættu sjúklingar í sambærilegum aðstæðum að fá sambærilega meðferð og umönnun. Í klínískum rannsóknum mælir réttlætislögmálið fyrir um að rannsakendur komi fram við alla þátttakendur af sanngirni og jafnræði. Þeir ættu til dæmis ekki að veita sumum þátttakendum sérmeðferð. Hönnun rannsókna og skilyrði fyrir þátttöku ættu einnig að vera sanngjörn og stuðla að óhlutdrægri meðferð þátttakenda.

Nútímalegar varúðarráðstafanir og leiðbeiningar um rannsóknir á fólki urðu til sem viðbrögð við sögulegri misneytingu og ofbeldi. Nürnberg-reglurnar voru til dæmis fyrsta tilraunin til að setja leiðbeiningar um klínískar rannsóknir eftir grimmdarverk nasistalækna í síðari heimsstyrjöldinni. Stofnun vísindasiðanefnda (IRB-nefnda) var önnur leið til að draga úr siðferðilegum vandamálum klínískra rannsókna. Slíkar nefndir, skipaðar sérfræðingum í vísindum, læknisfræði og lögfræði, fara yfir rannsóknaráætlanir til að vernda þátttakendur og greina möguleg vandamál. Leiðbeiningar og vísindasiðanefndir eiga að tryggja að rannsóknir á fólki fylgi meginreglunum fjórum og verndi friðhelgi einkalífs og trúnað þátttakenda.

Tilraunir á fólki í sögulega jaðarsettum samfélögum

Sögulega jaðarsett samfélög og fólk úr viðkvæmum hópum hafa verið sérstaklega berskjölduð fyrir misneytingu þegar kemur að þátttöku í heilbrigðisrannsóknum. Fólk úr viðkvæmum hópum hefur verið sérstaklega útsett fyrir þvingun. Þvingun, hvort sem hún er ljós eða dulin, grefur undan sjálfræði einstaklings vegna þess að hún gerir upplýst samþykki og beitingu sjálfsákvörðunarréttar ómögulega. Hún getur til dæmis átt sér stað í tilfellum þar sem rannsakendur útskýra ekki forsendur og skilmála rannsóknar eða gefa rangar upplýsingar um hana til að fá samþykki væntanlegra þátttakenda.

Í Bandaríkjunum er Tuskegee-rannsóknin á sárasótt (1932–1972) ef til vill þekktasta dæmið um rannsókn sem misnotaði fólk úr jaðarsettum samfélögum. Í fjörutíu ár fylgdust rannsakendur með framvindu sárasóttar hjá um fjögur hundruð svörtum körlum til að kanna hvort hún væri frábrugðin framvindu sjúkdómsins hjá hvítum körlum. Þátttakendurnir voru svartir leiguliðar í landbúnaði sem bjuggu, líkt og margir Bandaríkjamenn, við vaxandi erfiðleika vegna kreppunnar miklu frá 1929 og fram á fjórða áratuginn. Þeir sem söfnuðu þátttakendum notfærðu sér örvæntingarfullar aðstæður þeirra og lofuðu ókeypis mat og læknisþjónustu gegn þátttöku. Markmið rannsóknarinnar var að fylgjast með ómeðhöndlaðri sárasótt. Rannsakendur leyndu þátttakendum ekki aðeins því að þeir væru með sárasótt heldur neituðu þeim einnig vísvitandi um meðferð. Jafnvel eftir að pensilínmeðferð við sárasótt fannst árið 1947 fengu þátttakendur Tuskegee-rannsóknarinnar enga meðferð. Rannsóknin virti heilsu, velferð, sjálfræði, líf og önnur réttindi þátttakendanna að vettugi í þágu vísindanna (Taylor, án ártals).

Tuskegee-rannsóknin og tilraunir nasistalækna á fólki í síðari heimsstyrjöldinni sýna hvernig viðkvæmir hópar voru misnotaðir og látnir gjalda fyrir leitina að vísindalegri þekkingu. Þegar þátttakendur eru fengnir í rannsóknir með því að misneyta þá er „samþykki“ þeirra oft afleiðing beinnar eða dulinnar þvingunar. Þvingun getur falist í því að rannsakendur leyni mikilvægum upplýsingum, gefi rangar upplýsingar um markmið rannsóknar, notfæri sér örvæntingarfullar aðstæður fólks eða tryggi ekki túlkun eða upplýsingar á máli sem þátttakendur skilja.

Kenningarrammar boðandi siðfræði í klínískum rannsóknum

Siðferðisreglurnar fjórar sem ræddar voru hér að framan geta leiðbeint ákvarðanatöku og ættu að móta hana í klínísku starfi. Kenningarrammar boðandi siðfræði veita ítarlegri og traustari leiðsögn um siðferðilegar ákvarðanir og athafnir. Þegar þeim er beitt á einstök vandamál geta þeir jafnframt skýrt hvers vegna rétt er að taka upp siðferðilega ábyrga starfshætti.

Nytjastefnumenn eins og Jeremy Bentham (1748–1832) og John Stuart Mill (1806–1873) lögðu til að réttmæti athafnar réðist af afleiðingum hennar. Þeir færðu rök fyrir því að við breytum siðferðilega rétt þegar athafnir okkar skapa sem mesta hamingju fyrir sem flesta. Í klínískum rannsóknum myndar áhersla nytjastefnunnar á afleiðingar og sérstaklega hamingju ramma sem getur hjálpað okkur að koma á jafnvægi milli vísinda- og rannsóknarmarkmiða og hagsmuna þeirra sem taka þátt í rannsóknum. Mill færði rök fyrir því að við ættum að meta siðferði athafnar út frá sjónarhóli óhlutdrægs, velviljaðs áhorfanda. Við erum óhlutdræg þegar við metum hamingju allra, þar með talið okkar eigin, til jafns og

veitum hamingju eða hagsmunum sumra einstaklinga eða hópa ekki forgang fram yfir aðra. Við erum velviljuð þegar við leitumst við að velja þær athafnir sem skapa mesta heildarhamingju og fórnum ekki hamingju sumra fyrir hamingju annarra. Klínískar rannsóknir ættu að vega og meta hagsmuni rannsóknarþátttakenda vandlega og vera framkvæmdar á þann hátt að hagsmunum þátttakenda sé ekki fórnað í þágu vísindanna. Rannsóknir eru oft kostaðar af einkageiranum. Fyrirtæki sem leita að nýjum meðferðum og inngripum verða að finna jafnvægi milli hagnaðarsjónarmiða sinna, kostnaðar sem fylgir rannsóknum og klínískum tilraunum, markmiða vísindanna og hagsmuna fólksins sem tekur þátt í rannsóknum þeirra. Ef ákvarðanir eru ekki teknar með þessa hagsmuni í huga er hætta á að tilhögun klínískra rannsókna byggist ekki á því að skapa mesta heildarhamingju heldur frekar á því að auka heildarhagnað tiltekinna einstaklinga eða einkahópa.

TENGSL

Kaflinn um kenningar boðandi siðfræði veitir ramma fyrir nytjastefnu og skyldusiðfræði.

Skyldusiðfræðingur eins og Kant myndi skoða viðeigandi reglur og viðmið sem gilda um klínískar rannsóknir. Þegar fólk tekur þátt í rannsóknum ber samkvæmt siðfræði Kants sérstaklega að gæta þeirrar skyldu að koma alltaf fram við manneskjur sem markmið í sjálfu sér, aldrei einungis sem tæki. Með öðrum orðum taldi Kant að allt fólk hefði eðlislægt gildi sem væri ekki einfaldlega háð notagildi þess í þágu tiltekins markmiðs. Siðfræði Kants leggur áherslu á réttindi rannsóknarþátttakenda og gerir ljóst að hugsanlegir þátttakendur í rannsóknum verða að taka upplýsta, frjálsa ákvörðun um hvort þeir taki þátt í klínískri rannsókn. Auk þess má ekki hunsa eða neita réttindum manneskna vegna þess að eitthvert annað markmið (t.d. markmið vísinda, hagnaður eða jafnvel meiri hagsmunir mannkyns) er talið verðmætara. Nálgun í anda Kants myndi virða réttindi, val og sjálfræði þátttakenda í rannsóknum.

Umhyggjusiðfræði er persónumiðuð nálgun sem gerir gildi umhyggju að þungamiðju í siðferðilegri ígrundun okkar og ákvarðanatöku. Umhyggjusiðfræði notar umhyggjutengsl sem siðferðilega fyrirmynd og dregur þannig fram mikilvægi persónubundinna og aðstæðubundinna þátta þegar réttmæti tiltekinna athafna og valkosta er metið. Í klínískum rannsóknum minnir umhyggjusiðfræði okkur á að virða allar manneskjur og íhuga mikilvægi dygða eins og samúðar og hluttekningar í samskiptum við og meðferð á sjúklingum.

TENGSL

Kaflinn um kenningar boðandi siðfræði veitir ramma fyrir umhyggjusiðfræði.

Efling mannlegrar getu og erfðabreytingar

Efling mannlegrar getu vísar til tilrauna til að auka getu fólks með tæknilegum, líflæknisfræðilegum eða öðrum inngripum. Heimspekingurinn Eric Juengst og geðlæknirinn Daniel Moseley skilgreina hugtakið sem „líflæknisfræðileg inngrip sem eru notuð til að bæta líkamsgerð eða starfsemi manneskjunnar umfram það sem nauðsynlegt er til að endurheimta eða viðhalda heilsu“ (Juengst og Moseley 2019). Slík inngrip eru því ekki fyrst og fremst valin

vegna heilsu einstaklings heldur til að auka getu hans og virkni. Hjólreiðamaðurinn Lance Armstrong vann til dæmis Tour de France sjö ár í röð (1999–2005), en var síðar sviptur titlunum þegar í ljós kom að hann hafði beitt blóðhagræðingu til að bæta frammistöðu sína. Hann notaði ólögleg og bönnuð inngrip til að öðlast ósanngjarnt forskot. Fjölmörg líflæknisfræðileg inngrip, til dæmis lyf, geta aukið getu á tilteknum sviðum og oft er erfitt að skýra hvers vegna sum vekja siðferðilegar áhyggjur en önnur ekki. Margir neyta til dæmis koffíns, vægs örvandi efnis sem getur aukið getu, án þess að það veki almennt siðferðilegar áhyggjur. Notkun Adderall, amfetamínlyfs, án læknisfræðilegrar ábendingar til að auka orku og minni er hins vegar oft talin siðferðilega vafasöm.

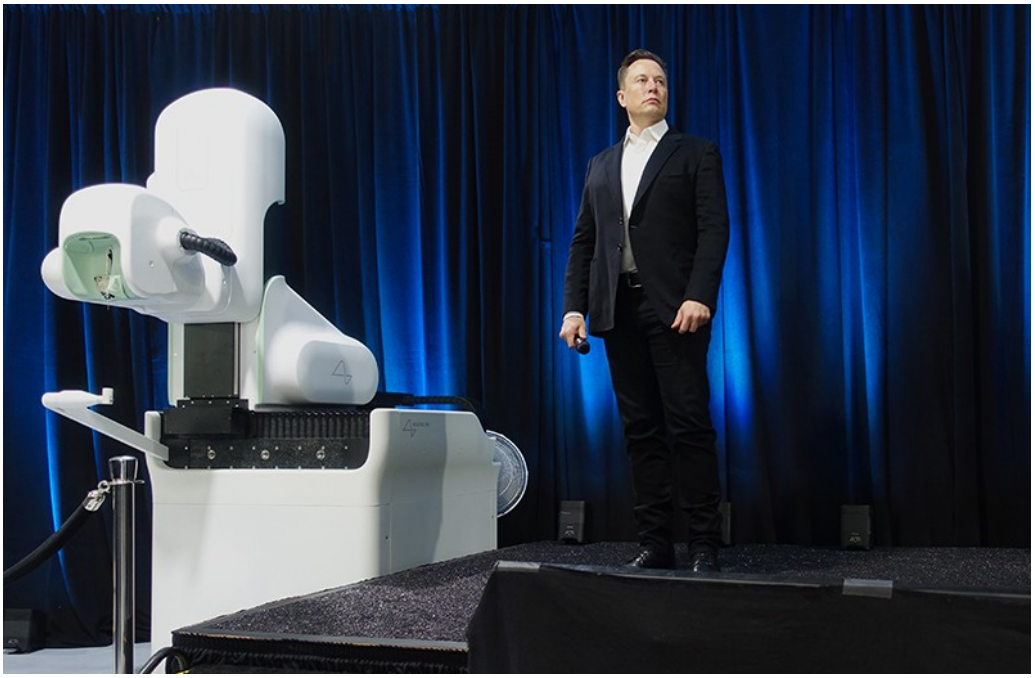

Mynd 10.5 Elon Musk stendur við vél sem komið getur Neuralink-ígræði fyrir í mannsheila. Ígræðinu er ætlað að gera fólki kleift að stjórna tækjum á borð við snjallsíma og tölvur með huganum. (mynd: „Elon Musk and the Neuralink Future“ eftir Steve Jurvetson/Flickr, CC BY 2.0)

Framfarir í líftækni hafa skapað tækifæri fyrir sumt fólk til að nýta erfðafræðilega valkosti sem gætu skilað lækningalegum ávinningi og gert kleift að efla mannlega getu með erfðabreytingum. Þróun í genabreytingatækni á borð við CRISPR (clustered regularly interspaced short palindromic repeats), til dæmis, hefur gert erfðabreytingar auðveldari, hraðari og ódýrari. Ný tækni hefur einnig sýnt fram á möguleika genabreytinga.

Eiginleikum lífveru má breyta markvisst með erfðatækni. Erfðabreytingar hafa verið stundaðar í landbúnaði til að breyta eiginleikum tiltekinna nytjajurta (t.d. hrísgrjóna og maís) svo að plöntur, til dæmis, gefi meiri uppskeru, séu harðgerðari og hafi aukna næringareiginleika. Efling mannlegrar getu með erfðatækni vekur fjölmargar siðferðilegar spurningar. Ef erfðaupplýsingum er breytt til að efla tiltekna eiginleika, þá gæti það hvernig við skilgreinum „jákvæða“ og „neikvæða“ erfðaeiginleika haft víðtækar afleiðingar. Þá yrði ýtt undir eiginleika sem teldust jákvæðir, en dregið úr þeim sem teldust neikvæðir eða þeim eytt. Ef erfðabreytingar á mönnum verða algengar í framtíðinni gæti áherslan á „jákvæða“

erfðaeiginleika dregið úr erfðafræðilegum fjölbreytileika mannkyns, gert það síður aðlögunarhæft og aukið viðkvæmni þess.

Nytjastefnunálgun á erfðatækni

Hvort nytjastefnumaður myndi telja beitingu erfðatækni siðferðilega leyfilega þegar henni er beitt á menn myndi ráðast, eins og svo oft, af því hvernig hún er notuð. Nytjastefnumenn myndu líklega telja eflingu mannlegrar getu með genabreytingum siðferðilega réttlætanlega ef þær myndu auka almenna velferð og hamingju mannkyns. Til dæmis myndu nytjastefnumenn styðja notkun erfðabreytinga til að koma í veg fyrir sjúkdóma og tiltekna fötlun. Ef það reynist hins vegar vera mjög kostnaðarsamt inngrip, gætu nytjastefnumenn lagst gegn því á þeim forsendum að aðeins hinir mjög auðugu hefðu aðgang að því.

Nýjungar í líftækni fela oft í sér mikinn kostnað, sem gerir það að verkum að aðeins hinir ríkustu hafa efni á þeim. Ef kostnaður við erfðabreytingar á mönnum er of hár, mun margt fólk ekki hafa aðgang að slíkum inngripum og það mun auka ójöfnuð. Hugsum okkur að verðandi foreldrar hefðu aðgang að genabreytingatækni til að breyta erfðaeiginleikum afkvæma sinna. Ef þjónustan stæði aðeins hinum mjög auðugu til boða nytu einungis fáeinir forréttindahópar og afkomendur þeirra góðs af henni. Slík sviðsmynd myndi vafalaust hafa neikvæðar félagslegar afleiðingar. Ójöfnuður myndi aukast, börn auðugra foreldra hefðu fjölmarga kosti umfram önnur börn, og það gæti jafnvel lagt grunninn að nýjum formum mismununar og kúgunar.

Nytjastefnumenn færa rök fyrir því að hegðun sé siðferðilega rétt ef hún skapar sem mesta hamingju fyrir sem flesta. Efling mannlegrar getu með erfðatækni hefur möguleika á að auka lífsgæði með því að lækna sjúkdóma eða koma í veg fyrir veikindi og tiltekna fötlun, en hún gæti einnig haft neikvæð áhrif á samfélagið, til dæmis með því að auka ójöfnuð, koma aðeins mjög litlum hluta mannkyns til góða og leggja grunninn að nýjum formum mismununar. Hvort nytjastefnumenn styðja notkun genabreytingatækni á mönnum veltur á því hvernig slík tækni er notuð og hvort notkun hennar skapar sem mest gæði fyrir sem flesta. Fram undan eru fjölmargir siðferðilegir vandar á sviði genabreytinga, en jafnframt felur tæknin í sér möguleika á að uppræta suma alvarlegustu sjúkdóma mannkyns og draga þannig úr óþarfa þjáningu og bæta lífsgæði. Nytjastefnumenn halda því fram að vega þurfi og meta vandlega allan mögulegan ávinning og skaða til að ákvarða hvort genabreytingatækni sé notuð á siðferðilega ábyrgan hátt.

Genabreytingar og líffræðilegur fjölbreytileiki

Sumir siðfræðingar halda því fram að við ættum að gera greinarmun á inngripum í líkamsfrumur og inngripum í kímfrumur þegar rætt er um siðferði erfðabreytinga á mönnum. Við inngrip í líkamsfrumur geta erfðabreytingar ekki erfst eða borist til afkvæma sjúklings. Við inngrip í kímfrumur (arfgengar erfðabreytingar) geta erfðabreytingar hins vegar borist til komandi kynslóða (Gannett 2008). Allar erfðabreytingar sem leiða af inngripum í kímfrumur eru arfgengar og hafa því möguleika á að verða hluti af stærra genamengi mannkyns. Siðfræðingar hafa bent á fjölmörg siðferðileg álitamál og áhyggjur tengdar arfgengum erfðabreytingum. Til dæmis er óljóst hvaða langtímaáhrif myndu hljótast af genabreytingum,

komandi kynslóðir geta ekki veitt samþykki fyrir erfðabreytingum og inngrip í kímfrumur gætu haft neikvæð áhrif á líffræðilegan fjölbreytileika.

Sumir siðfræðingar halda því einnig fram að greinarmunurinn á lækningu og eflingu sé siðferðilega mikilvægur þegar hugað er að erfðabreytingum. Genabreyting í lækningaskyni (eða neikvæð erfðabreyting) er inngrip sem er framkvæmt til að „endurheimta eðlilega virkni," en genabreyting til eflingar (eða jákvæð erfðabreyting) er inngrip sem er framkvæmt til að efla eða auka eðlilega getu og virkni (Gannett 2008). Siðfræðingar færa rök fyrir því að erfðabreyting sé siðferðilega leyfileg þegar hún miðar að lækningu en siðferðilega óleyfileg þegar hún miðar að eflingu. Lækning miðar aðeins að því að koma einstaklingi aftur í eðlilegt heilsuástand, en efling miðar að því að fara fram úr eðlilegri getu einstaklings. Við eflingu eru inngrip hins vegar gerð vegna þess að sjúklingar búa yfir löngun til að fara fram úr núverandi getu sinni. Efling af þessu tagi hefur í för með sér meiri hættu á óþekktum og langtímaáhrifum á genamengið og erfðafræðilegan fjölbreytileika.

Erfðafræðilegur fjölbreytileiki er nauðsynlegur svo sérhver tegund geti þrifist, þróast og aðlagast. Ef erfðatækni er beitt almennt er hugsanlegt að inngrip beinist að tilteknum eftirsóknarverðum eiginleikum. Þetta myndi leiða til minni líffræðilegs fjölbreytileika innan tegundarinnar og ógna mannkyninu á ófyrirséða vegu. Til dæmis gæti einsleitara genamengi gert mannkynið viðkvæmara fyrir einhverjum óþekktum framtíðarsjúkdómi. Áhyggjuefnið er að eftir því sem genamengi okkar verður einsleitara og þrengra, þeim mun minni aðlögunarhæfni höfum við sem tegund. Eins og gildir um alla nýja tækni sem víkkar út mörk hins mögulega er erfitt að sjá fyrir allar mögulegar afleiðingar hennar, jákvæðar sem neikvæðar, fyrr en við notum hana og getum safnað gögnum til að hjálpa okkur að skilja betur afleiðingar notkunar hennar.

Einkaleyfi á erfðaefni

Fyrir árið 1980 töldu Bandaríkin lifandi lífverur ekki hæfar til einkaleyfisverndar vegna þess að þær voru taldar náttúrulegar einingar. Þetta breyttist árið 1980 þegar Hæstiréttur Bandaríkjanna kvað upp dóm sinn í máli Diamond gegn Chakrabarty, þar sem komist var að þeirri niðurstöðu að hægt væri að taka einkaleyfi á erfðabreyttum bakteríustofni vegna þess að hann væri „manngerður og ekki náttúrulegur" (Gannett 2008). Ákvörðun dómstólsins ruddi brautina fyrir einstaklinga, stofnanir og einkaaðila til að taka einkaleyfi á lífverum sem þeir erfðabreyttu og jafnvel taka einkaleyfi á tilteknum genum þegar þeir voru fyrstir til að greina þau. Þetta gerði einkaaðilum kleift að öðlast einkarétt á að þróa greiningarpróf fyrir tiltekin gen. Myriad Genetics, til dæmis, „tók einkaleyfi á BRCA1 og BRCA2 brjósta- og eggjastokkakrabbameinsgenum og veitti Eli Lilly einkarétt á markaðssetningu aðferða sem byggðu á BRCA1-röðinni" (Gannett 2008). Einkaréttur Eli Lilly gerði fyrirtækinu kleift að rukka sjúklinga um þúsundir dollara fyrir að láta prófa sig fyrir krabbameinum sem stafa af BRCA stökkbreytingum, sem og að innheimta gjöld af vísindamönnum sem unnu að því að öðlast dýpri skilning á þessum genum og hlutverki þeirra í þróun krabbameins.

Heimspekingar deila um hvort einkaleyfi á erfðaefni séu siðferðilega réttlætanleg. Sumir heimspekingar telja genaeinkaleyfi almennt gagnleg og ekki siðferðilega vafasöm. Þeir færa til dæmis rök fyrir því að einkaleyfi umbuni vísindamönnum og hvetji til framfara og vísindalegra afreka. Genaeinkaleyfi gagnist samfélaginu jafnframt vegna þess að þau leiði til

þróunar betri og ódýrari læknisfræðilegra prófana og inngripa. Aðrir heimspekingar draga hins vegar í efa siðferði genaeinkaleyfa. Þeir halda því meðal annars fram að genaeinkaleyfi hamli vísindalegum framförum með því að ýta undir leynd og umbuni ásókn í viðskiptalegan ávinning. Þá veiti þau einkaaðilum einkarétt á að þróa markaðslausnir og hvetji þá til að hækka kostnað við læknisfræðileg próf og meðferðir. Loks séu gen náttúruleg fyrirbæri sem ekki ætti að vera unnt að fá einkaleyfi á.

Siðferðileg afstaða til genaeinkaleyfa veltur á því hvaða þættir og afleiðingar eru talin siðferðilega mikilvæg. Siðfræðingar deila um hvort genaeinkaleyfi séu almennt gagnleg eða ekki, hvort þau hafi í för með sér meiri ávinning eða skaða. Þeir kanna hvernig þau hafa áhrif á framfarir og þróun í vísindum, spyrja hvort þau skapi hagsmunaárekstra sem skaði sjúklinga eða stuðli að hærri lækniskostnaði, og ræða hvað geri eitthvað að hugverki.

HUGSAÐU EINS OG HEIMSPEKINGUR

Erfðatækni er aðferð til að breyta genum og þar með eiginleikum lífveru. Erfðatækni er nú algengt verkfæri í vísindum: til dæmis hefur sumum nytjajurtum eins og maís verið breytt til að vera þolnari gegn tilteknum tegundum skordýra og meindýra. Nýlega voru mRNA-bóluefni gegn COVID-19 þróuð til að kenna ónæmiskerfinu að þekkja SARS-CoV-2-veiruna. Hins vegar hafa margir lýst áhyggjum af möguleikanum á að erfðatækni verði notuð til að breyta eiginleikum mannvera.

Í einni eða fleiri málsgreinum skaltu svara eftirfarandi spurningum og nefna dæmi máli þínu til stuðnings. Er siðferðilega réttlætanlegt að foreldrar erfðabreyti fósturvísi til að eignast heilbrigðara barn en ella? Væri öðru máli að gegna ef markmiðið væri að eignast líkamlega fallegra eða gáfaðra barn? Rökstyddu svarið. Telur þú að það sé verulegur munur á þessum tveimur markmiðum (heilbrigði annars vegar og fegurð eða gáfum hins vegar)?

10.2 Umhverfissiðfræði

NÁMSMARKMIÐ

Í lok þessa hluta munt þú geta:

- Útskýra núverandi umhverfis- og loftslagskreppu.
- Lýsa ólíkum heimspekilegum afstöðum til sambands mannkyns og náttúrunnar.
- Greina hvers vegna loftslagshamfarir bitna sérstaklega á jaðarsettum hópum.

Áður en umhverfissiðfræði varð að fræðigrein á áttunda áratug tuttugustu aldar höfðu ýmsir þegar tekið samband mannsins við náttúruna til gagnrýninnar endurskoðunar. Aldo Leopold hvatti mannkynið í bók sinni A Sand County Almanac frá 1949 til að víkka samfélagshugtakið svo það næði yfir náttúruna alla. Hann byggði þessa afstöðu á þeirri hugmynd að náttúran væri samtengd heild og þættir hennar innbyrðis háðir. Bók Rachel Carson, Raddir vorsins þagna (1962), vakti athygli á hættum skordýraeiturs sem þá var algengt í atvinnuskyni. Skrif Carson sýndu hversu víðtæk áhrif mannlegra athafna geta verið og hvernig þær geta skaðað

bæði umhverfið og mannkynið. Þessi frumherjaverk veittu umhverfishreyfingunni innblástur og vöktu umræðu um viðbrögð við nýjum umhverfisógnum.

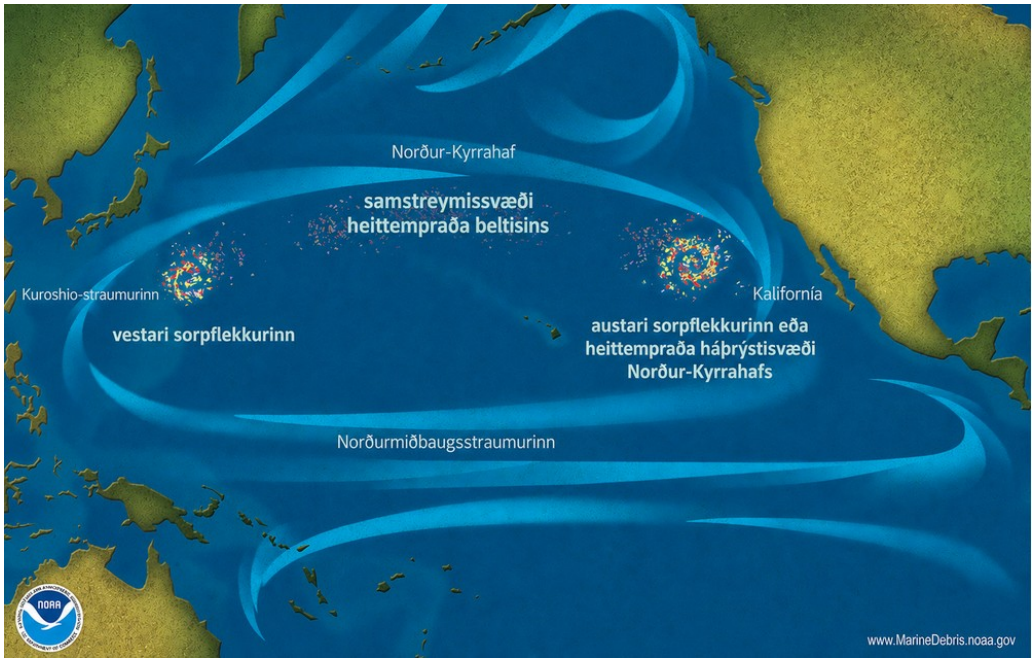

Mynd 10.6 Kortið sýnir svæði í Kyrrahafi þar sem örsmáar plastagnir og annar úrgangur safnast saman í gríðarstóra flekki. (mynd: „Garbage Patch Illustration“ frá National Oceanic and Atmospheric Administration, í almenningseigu)

Aðsteðjandi kreppa

Athafnir manna breyta og móta náttúruna bæði beint og óbeint. Þegar jarðefnaeldsneyti er brennt til að fullnægja orkuþörf losnar til dæmis koltvísýringur (CO_2), mikilvæg gróðurhúsalofttegund, út í andrúmsloftið. Gróðurhúsalofttegundir halda varma í lofthjúpi jarðar og breyta þannig loftslagi hennar. Bandaríkin og Kína losa mest af CO_2. Bandaríkin nota mest bensín í heiminum, um 338 milljónir bandarískra gallóna, eða 1,28 milljarða lítra, á dag, en Kína notar mest af kolum og brenndi um þrjá milljarða tonna árið 2020, meira en helming allrar kolanotkunar heimsins. Orkuþörf iðnaðar, húshitunar og samgangna er helsta orsök aukins styrks gróðurhúsalofttegunda í andrúmsloftinu.

Athafnir manna hafa haft og hafa enn veruleg áhrif á náttúruna. Hugtakið loftslagsbreytingar af mannavöldum (e. anthropogenic climate change) vísar til breytinga á loftslagi jarðar sem stafa af eða mótast af athöfnum manna. Ofsaveður og náttúruhamfarir verða tíðari og öflugri eftir því sem loftslagið breytist. Á síðustu árum hafa til dæmis geisað metskæðir gróðureldar bæði í Bandaríkjunum og Ástralíu. Á aðeins fimm árum, 2017–2021, urðu fjórir af skæðustu og mannskæðustu gróðureldum í sögu Bandaríkjanna, allir í Kaliforníu: Tubbs-eldurinn 2017, Camp-eldurinn 2018, Bay Area-eldurinn 2020 og Dixie-eldurinn 2021. Ástralía gekk árið 2020 í gegnum sitt hörmulegasta gróðureldatímabil; um 19 milljónir hektara brunnu, meira en þrjú þúsund heimili eyðilögðust og um 1,25 milljarðar dýra drápust.

Mynd 10.7 Gróðureldarnir í Ástralíu árið 2020 eru ein margra afleiðinga loftslagsbreytinga sem hafa skaðað bæði fólk og dýr á síðustu árum. (mynd: „Australian Wildfires“ frá National Interagency Fire Center/Flickr, í almenningseigu)

Umhverfissiðfræði er grein hagnýtrar siðfræði sem leitast við að skilgreina rétta breytni í samskiptum manna við náttúruna og heiminn utan mannlegs samfélags. Vísindafólk hefur um áratugaskeið varað við skamm- og langtímaáhrifum mannlegra athafna á loftslag og vistkerfi jarðar. Margir heimspekingar halda því fram að til að breyta hegðun okkar og stuðla að endurheimt náttúrunnar verðum við að endurskoða hvort og með hvaða hætti plöntur, dýr, ár, fjöll og aðrir hlutar hins meira-en-mannlega heims hafi sjálfstæða gerendahæfni og gildi.

Pólitískar og lagalegar hliðar

Umhverfishreyfingin spratt meðal annars af áhyggjum af loft- og vatnsmengun og áhrifum skordýraeiturs á matjurtir. Bók Rachel Carson, Raddir vorsins þagna, stuðlaði að stofnun frjálsra félagasamtaka og opinberra stofnana á borð við Umhverfisverndarstofnun Bandaríkjanna (EPA), sem verndar heilsu fólks og umhverfið. Slíkar stofnanir geta haft veruleg áhrif á opinbera stefnu og atvinnulíf, meðal annars með reglum um útblástur verksmiðja, notkun og förgun eiturefna og aðra starfsemi sem getur skaðað umhverfi eða heilsu.

Lönd beita ólíkum lagalegum úrræðum til að vernda umhverfið. Efnahagslegur þrýstingur á hraða og skilvirka framleiðslu með litlu eða engu regluverki rekst víða á umhverfiskröfur þróaðri hagkerfa í Vestur-Evrópu og Norður-Ameríku. Kína, sem nú stendur að 43 prósentum árlegrar kolefnislosunar heimsins, reynir til dæmis að móta stefnu sem nær lengra en til hreinsunar og styður endurheimt vistkerfa (Gardner 2019). Vanrækt

umhverfisvandamál stuðla þó að brottflutningi bæði fjármagns og sérþekkingar; 60 prósent kínverskra borgara sem eiga 1,5 milljónir bandaríkjadala eða meira hafa flutt úr landi.

Alþjóðlegar tilraunir til að takast á við loftslagskreppuna hafa borið misjafnan árangur. Þegar vísindafólk uppgötvaði árið 1985 að tiltekin úðaefni stuðluðu að þynningu ósonlagsins komu tuttugu ríki Montreal-bókuninni á. Hún bannaði notkun efnanna og var fljótt samþykkt víða; nú eiga 197 ríki aðild að henni. Árangurinn skýrist þó meðal annars af því að tiltölulega auðvelt og ódýrt var að finna staðgönguefni. Hnattrænar loftslagsbreytingar eru hins vegar mun erfiðara viðfangsefni. Enginn einn raunhæfur valkostur getur enn komið í stað kolefnishagkerfisins, það er efnahagskerfis sem byggist á kolefniseldsneyti á borð við olíu og kol. Endurnýjanlegir orkugjafar, svo sem sólarorka, eru tiltækir en ekki enn í þeim mæli sem þarf til að knýja orkufreka neysluhætti. Meira en 150 ríki hafa undirritað Rammasamning Sameinuðu þjóðanna um loftslagsbreytingar (UNFCCC), sem lagði grunn að Kyoto-bókuninni (1997) og Parísarsamkomulaginu (2015). Flest ríki hafa þar sett sér framtíðarmarkmið um minni losun frá jarðefnaeldsneyti, en enn hefur ekkert þeirra náð verulegum árangri gagnvart markmiðunum. Loftslagsbreytingar eru flókið vandamál sem er samofið hagkerfi sem er háð ódýrum og nægum orkugjöfum. Ekkert einstakt ríki og engin ein samtök geta leyst það, enda sýnir það hve vistkerfi jarðar er sameiginlegt og hvernig athafnir á einum stað hafa áhrif á líf um allan heim.

Framlag heimspekinnar til umhverfissiðfræði

Tækisgildi náttúrunnar

Hefðbundin vestræn heimspeki hefur oft verið mannhverf (e. anthropocentric), eins og rætt var í kaflanum um gildisfræði. Manneskjan ein hefur þá verið talin hafa eigingildi, það er gildi í sjálfri sér og sín vegna. Náttúran hefur hins vegar verið talin hafa tækisgildi (e. instrumental value), þannig að gildi hennar felist aðeins í því að fullnægja þörfum og löngunum fólks. Frá Forn-Grikklandi til upplýsingarinnar rannsökuðu heimspekingar og vísindamenn náttúruna meðal annars til að skilja hvernig nýta mætti hana betur í þágu samfélagslegra markmiða.

Mannhverfar skyldur

Raunhyggja er oft rakin til Francis Bacon (1561–1626). Tilraunaaðferðir hans stuðluðu að þróun vísindalegrar aðferðar og í Novum Organum mælti hann með aðleiðslu í vísindarannsóknum. Að mati Bacons var náttúran rannsóknarviðfang sem mætti stýra og nýta í samræmi við upphaflega áætlun Guðs fyrir mannkynið. Hann aðhylltist hið ríkjandi kristna viðhorf að Guð hefði veitt manninum yfirráð yfir heiminum utan mannlegs samfélags. Hluti nýtur ekki þeirrar virðingar sem sjálfráðum geranda ber að sýna; honum má stýra í rannsóknarskyni og nýta hann sem auðlind. Þetta gerðist samhliða þróun kapítalisma á Vesturlöndum (Bacon 1878). Vestræn nútímasamfélög hafa þannig litið á vísindi og tækni sem leið til að gera mannkyninu kleift að stjórna náttúrunni og sveigja hana undir vilja sinn.

Fyrstu talsmenn umhverfishreyfingarinnar á Vesturlöndum töldu hið mannhverfa sjónarhorn eiga þátt í umhverfiskreppunni. Í kunnri ritgerð, „The Historical Roots of Our Ecological Crisis“ (1967), heldur Lynn White því fram að afstaða okkar til umhverfisins eigi rætur í gyðing-kristinni hugsun. Þar sé lögð áhersla á yfirburði mannsins yfir heiminum utan

mannlegs samfélags og náttúran sögð sköpuð til afnota fyrir fólk. Hafi náttúran aðeins tækisgildi telst þá ekki siðferðilega rangt að stjórna henni, eyðileggja hana eða skaða með öðrum hætti.

Sumir heimspekingar benda þó á að sama mannhverfa nálgun geti stutt siðfræði umhyggju fyrir umhverfinu. Þá eru siðferðilegar skyldur okkar gagnvart náttúrunni rökstuddar með hagsmunum fólks og sjálfsvarðveislu. Allt fólk hefur til dæmis hagsmuni af hreinu lofti og drykkjarhæfu vatni og af því að komandi kynslóðir búi við byggilega jörð. Þessir sameiginlegu grunnhagsmunir geta réttlætt skyldur til að draga úr mengun, þróa sjálfbærari starfshætti og takmarka umhverfisskaða af manna völdum.

Í People or Penguins: The Case for Optimal Pollution (1974) setur William Baxter til dæmis fram afdráttarlaust mannhverfa umhverfissiðfræði. Baxter fylgir hefðbundnu viðhorfi sem eignar aðeins persónum eigingildi. Að hans mati nægir skaði á náttúrunni eða öðrum hlutum hins meira-en-mannlega heims ekki einn og sér til að stofna til siðferðilegrar ábyrgðar. „Skaði á mörgæsum, sykurfurum eða jarðfræðilegum undrum skiptir, án frekari forsendna, einfaldlega ekki máli“ (Baxter 1974, 5). Baxter telur engu að síður að við höfum siðferðilegar skyldur gagnvart náttúrunni vegna þess að hagsmunir fólks eru órjúfanlega tengdir henni. Við eigum til dæmis að vega ávinning af mengandi starfsemi gegn skaðanum sem hún veldur og finna þannig hagkvæmasta mengunarstigið.

Ein lausn sem lögð hefur verið til innan mannhverfrar nálgunar er að leggja gjöld á fólk og fyrirtæki þegar starfsemi þeirra skaðar samfélagið eða vistkerfi jarðar. Í Bandaríkjunum leggja mörg ríki til dæmis sérstök gjöld á sígarettur og áfengi umfram almennan söluskatt. Gjöldin eru réttlætt með skaðlegum áhrifum varanna á heilsu og auknu álagi á heilbrigðiskerfið. Sumir hagfræðingar vilja beita sambærilegri leið til að stýra umhverfisáhrifum: fyrirtæki og einstaklingar sem valda umhverfisskaða beri kostnaðinn sem af honum hlýst. Kolefnisgjald er dæmi um slíkt gjald. Einnig má umbuna jákvæðri hegðun, til dæmis með skattaívilnunum eða öðrum umbunum til aðila sem vinna að sjálfbærni í umhverfismálum. Slík stefna er mannhverf að því leyti að aðilar eru látnir bera ábyrgð á skaða sem þeir valda samfélagi og hagsmunum fólks.

Djúpvistfræði og eigingildi náttúrunnar

Öfugt við mannhverfuna sem lengi hefur mótað vestræna hugsun um umhverfið gengur djúpvistfræði út frá því að allar lifandi verur séu verðmætar í sjálfum sér. Norski heimspekingurinn Arne Næss (1912–2009) setti hugtakið fyrst fram (Næss 1973). Hafi allt líf eigingildi, ber að sýna því öllu virðingu. Djúpvistfræði boðar því hófsemi í umgengni við umhverfið og líf annarra lífvera en mannsins.

Djúpvistfræði krefst grundvallarbreytingar á því hvernig við hugsum um okkur sjálf og tengsl okkar við náttúruna. Samkvæmt henni er rangt að líta á okkur sem einangraða einstaklinga. Skilja verður náttúruna alla, þar á meðal mannfólkið, út frá gagnkvæmum tengslum hennar. Þessi tengsl leggja okkur þá ábyrgð á herðar að virða eigingildi allra lifandi vera og styðja lífið í víðasta skilningi. Fyrsta skrefið er að verða næm fyrir hinum djúpu tengslum alls í náttúrunni. Þegar við skiljum okkur sem hluta stærri heildar fremur en sem afmarkaðan líkama og hug, viðurkennum við skyldu okkar til að hlúa að náttúrunni. Næss leit

á djúpvistfræði sem hreyfingu sem boðaði róttæka nýja heimsmynd sem væri andstæð þeirri hefð að meta náttúruna aðeins sem tæki að mannlegum markmiðum.

Gagnrýnendur djúpvistfræði benda stundum á að hún endurspegli forréttindastöðu fólks í auðugum iðnríkjum. Minna iðnvædd ríki geta átt erfiðara með að setja umhverfisvernd í forgang þegar afkoma íbúanna er í húfi. Umhverfisaðgerðir geta verið smærri og minna iðnvæddum ríkjum þungbærar, og ákall um umhverfisvernd hljómar ef til vill innantómt fyrir fólk sem berst daglega fyrir mat eða hreinu vatni.

Félagsvistfræði

Félagsvistfræðingar telja umhverfisvandamál spretta af sama gallaða stjórnmála- og efnahagskerfi og viðheldur ójöfnuði, kynþáttahyggju, kynjamisrétti og stéttaskiptingu. Kapítalisminn hefur samkvæmt þessu skapað kerfi sem drottnar yfir bæði fólki og náttúru og gerir náttúruna að enn einni markaðsvöru. Bandaríski stjórnmálaheimspekingurinn Murray Bookchin (1921–2006), einn af stofnendum félagsvistfræði, hafði mikil áhrif á þessa hugsun. Hann taldi flest eða öll vandamál umhverfiskreppunnar eiga rætur í langvarandi félagslegum vandamálum. Því yrði að leysa félagslegu vandamálin til að takast á við þau vistfræðilegu. Bookchin vildi breyta samfélaginu með því að hafna miðstýrðum stjórnmálakerfum og stórfyrirtækjum og efla smærri staðbundna hópa sem hefðu nánari tengsl við umhverfi sitt og meiri umhverfisvitund.

Mynd 10.8 Vindorka er endurnýjanlegur orkugjafi sem telst fræðilega óþrjótandi. Vindmyllur hafa risið víða í landslagi um allan heim. (mynd: „Wind Turbines“ eftir Zechariah Judy/Flickr, CC BY 2.0)

Einnig hefur verið bent á að umhverfisvandamál bitna misþungt á ólíkum þjóðfélagshópum. Í bók Roberts Bullard, Dumping in Dixie (1990), er því haldið fram að umhverfisvernd sé samofin kynþátta- og félagshagfræðilegu réttlæti. Málið varðar því ekki aðeins heilsu einstaklinga heldur heilbrigði heilla samfélaga. Jaðarsett samfélög eru sérstaklega líkleg til að

verða fyrir umhverfisvá. Vatnskreppan í Flint í Michigan er átakanlegt og vel þekkt dæmi. Árið 2014 kom í ljós að drykkjarvatn borgarinnar var mjög blýmengað eftir að neyðarstjórnendur á vegum ríkisins ákváðu í sparnaðarskyni að nota Flint-á sem vatnsból í stað vatnskerfis Detroit. Vatnið innihélt bakteríur og krabbameinsvaldandi efni og leysti jafnframt blý úr vatnslögnum. Margir íbúar fengu útbrot, hárlos og hækkaðan styrk blýs í blóði (Denchak 2018). Annað dæmi er Suður-Bronx í New York, stundum kallað „mengunareyja“ vegna þess að þrjár stórar hraðbrautir mætast þar. Umferðarmengun hefur aukið tíðni astma og innlagna vegna hans meðal íbúa. Þeir eru að meirihluta svartir Bandaríkjamenn eða fólk af rómönskum uppruna og margir eru nýir innflytjendur (Butini 2018).

Sambærilegan mun á umhverfisvá má sjá á heimsvísu. Í skýrslu Sameinuðu þjóðanna frá 2016 kom fram að fólk í þróunarlöndum væri líklegra en fólk í auðugri ríkjum til að búa á landi sem væri mengað, meðal annars af skaðlegum efnum (Sameinuðu þjóðirnar 2016).

MYNDBAND

Umhverfisrasismi

Umhverfisrasismi

10.3 Viðskiptasiðfræði og ný tækni

NÁMSMARKMIÐ

Í lok þessa hluta munt þú geta:

- Lýsa hlutverki siðareglna í viðskiptum og tækni.
- Meta hversu mikla ábyrgð fyrirtæki eigi að bera á félagslegum, efnahagslegum og umhverfislegum vandamálum.
- Meta erfiðleika við að koma á siðferðilegum starfsháttum við þróun nýrrar tækni.

Siðferðilegar spurningar sem varða viðskipti og nýja tækni vekja upp fjölda víðtækra álitaefna, þar á meðal um samfélagsábyrgð fyrirtækja og hugsanlegar hættur gervigreindar. Stór hluti starfs á þessum sviðum felst jafnframt í að þróa og innleiða siðareglur sem stofnanir nota til að leiðbeina hegðun félagsmanna sinna. Í þessum hluta eru bæði hin víðtækari álitaefni og hagnýt úrlausnarefni tekin til skoðunar.

Siðareglur

Fyrirtæki er stofnun sem stundar sölu á vörum og þjónustu með það að markmiði að skila hagnaði. Stjórnvöld takmarka almennt starfsemi fyrirtækja með lögum og reglugerðum. Til að tryggja að starfsfólk starfi í samræmi við þessi lög og reglugerðir, og til að ná frekari markmiðum sem endurspegla gildi samfélaganna þar sem þau starfa, setja fyrirtæki sér oft siðareglur. Reglurnar tilgreina hvaða athafnir stofnuninni og einstökum starfsmönnum hennar eru heimilar og hverjar ekki. Þær taka á áþreifanlegum málum, svo sem mútum,

mismunun og uppljóstrun, en setja jafnframt viðmið um hvernig ná skuli umhverfislegum og félagslegum markmiðum og hvernig byggja skuli upp og viðhalda trausti og viðskiptavild.

Fyrirtæki eru þó ekki einu aðilarnir sem gefa út slíkar siðareglur. Fagfélög sem þjóna tilteknum hópum, svo sem hjúkrunarfræðingum og kennurum, setja sér einnig siðareglur sem félagsmenn verða að kynna sér og skuldbinda sig til að fylgja til að öðlast og viðhalda aðild. Innan vísinda og tækni, til dæmis, veitir Institute of Electrical and Electronic Engineers Computer Society (IEEE-CS) fagfólki margvísleg úrræði í tölvunarfræði og verkfræði, þar á meðal menntun, vottun, rannsóknir og miðstöðvar fyrir starfsþróun og tæknilausnir. Árið 2000 samþykkti IEEE-CS siðareglur og starfsvenjur hugbúnaðarverkfræðinga (Software Engineering Code of Ethics and Professional Practice), sem skilgreina siðferðilegar skyldur hugbúnaðarverkfræðinga. Þessar skyldur fela í sér skyldu til að samþykkja hugbúnað því aðeins að hann uppfylli ákveðnar forskriftir og standist viðeigandi prófanir, sé talinn öruggur, ógni ekki lífsgæðum fólks, gangi ekki á friðhelgi einkalífs og skaði ekki umhverfið (IEEE-CS/ACM Joint Task Force 2001). Þegar metið er hvað felist í afleiðingum á borð við skert lífsgæði eða ágang á friðhelgi einkalífs tengjast þessar áþreifanlegu siðareglur víðtækari spurningum sem varða viðmiðandi siðfræðikenningar og pólitíska umræðu.

Samfélagsábyrgð fyrirtækja

Fyrirtæki eru af öllum stærðum, frá litlum fjölskyldufyrirtækjum til stórfyrirtækja. Stjórnvöld leyfa fyrirtækjum oft að skrá starfsemina í einu eða fleiri félagaformum sem hvert um sig verður að uppfylla sérstakar lagalegar kröfur. Hlutafélög eru talin vera stakir lögaðilar, aðskildir frá þeim einstaklingum sem mynda þau. Á fyrri hluta nýaldar á Vesturlöndum var litið á fyrirtæki sem safn einstaklinga sem hægt var að draga til ábyrgðar ef eitthvað fór úrskeiðis. Viðskiptasagnfræðingar rekja upphaf nútímahlutafélagsins til Hollenska Austur-Indíafélagsins, sem stofnað var árið 1602. Eins og fram hefur komið eru nútímahlutafélög lögaðilar sem taldir eru aðskildir frá þeim einstaklingum sem þar starfa. Þessi skilgreining gerir einstaklingum kleift að stunda viðskipti án þess að bera sjálfkrafa persónulega lagalega ábyrgð á athöfnum fyrirtækisins. Í staðinn eru fyrirtækin sjálf dregin til ábyrgðar og þeim er venjulega refsað með fjársektum.

Staða hlutafélaga er heitt umræðuefni í Bandaríkjunum, þar sem margir halda því fram að réttindi fyrirtækja hafi verið rýmkuð úr hófi fram á undanförnum áratugum. Til dæmis úrskurðaði Hæstiréttur Bandaríkjanna nýlega að fyrirtæki megi styrkja stjórnmálaframboð og að sum hagnaðardrifin fyrirtæki megi neita á trúarlegum forsendum að greiða fyrir getnaðarvarnir í sjúkratryggingum starfsmanna sinna (Totenberg 2014). Sumir halda því fram að þessi lagalegu réttindi stangist á við eða ógni öðrum siðferðilegum viðmiðum sem viðurkennd eru í bandarísku samfélagi samtímans. Því má spyrja hvort lagaleg réttindi fyrirtækja feli einnig í sér að þessir aðilar hafi siðferðilegar skyldur. Ennfremur, gagnvart hverjum bera fyrirtæki siðferðilega ábyrgð: hluthöfum, starfsmönnum, viðskiptavinum eða samfélaginu?

Hagsmunir hluthafa og hagsmunaaðila

Árið 1970 birti Milton Friedman fræga ritgerð í New York Times þar sem hann færði rök fyrir því að fyrirtæki hafi siðferðilega skyldu til að auka hagnað (Friedman 1970). Friedman heldur

því fram að allir einstaklingar sem koma fram fyrir hönd fyrirtækis hafi skyldu til að taka ákvarðanir sem leiða til aukins hagnaðar fyrirtækisins og þar með hagnaðar hluthafa. Hann taldi að starfsmenn sem taka ákvarðanir fyrir hönd fyrirtækis væru skuldbundnir til að grípa til þeirra aðgerða sem hámarka hagnað. Frá sjónarhóli Friedmans er það ábyrgð stjórnvalda að setja reglugerðir sem halda aftur af fyrirtækjum, sem ættu eingöngu að stefna að eigin hagnaði, svo að þau hagi sér ekki á hátt sem veldur samfélaginu skaða.

Friedman hélt því fram að fyrirtæki væri í eigu hluthafa, sem eiga rétt á hámarksávöxtun á fjárfestingu sinni. Hluthafar eru einstaklingar sem eiga hlut í hlutafélagi. Hluthafar leggja til fjármagn og fá jákvæða ávöxtun á fjárfestingu sína þegar fyrirtæki er rekið með hagnaði. Afstaða Friedmans styður hagsmuni hluthafanna. Hagsmunaaðilar eru aftur á móti allir einstaklingar sem eiga hagsmuna að gæta í rekstri fyrirtækis. Til hagsmunaaðila teljast meðal annars starfsmenn, viðskiptavinir, hluthafar og samfélög sem starfsemin hefur áhrif á. Hugtakið hluthafar vísar því til tiltölulega þröngs hóps einstaklinga sem hafa lagt til fjármagn og eiga hluta af tilteknu hlutafélagi, en hugtakið hagsmunaaðilar vísar til mun breiðari hóps og nær einnig til fólks sem hefur ekki lagt fram fjármagn en verður fyrir áhrifum af rekstri fyrirtækisins.

Sumir færa rök fyrir forgangi hluthafa — að stjórnendur fyrirtækis eigi eingöngu að starfa í þágu hagsmuna hluthafa — á grundvelli skyldusiðfræði. Slíkar afstöður byggja á skylduhugtakinu til að réttlæta skuldbindingu um að efla hagsmuni hluthafa. Samkvæmt þessu sjónarmiði leggja hluthafar til fjármagn og eiga (hluta af) fyrirtæki, og stjórnendum er falið að reka fyrirtækið með bestu hagsmuni hluthafa að leiðarljósi. Andstætt forgangi hluthafa heldur kenningin um hagsmunaaðila því fram að „stjórnendur ættu að leitast við að vega og meta hagsmuni allra hagsmunaaðila, þar sem hagsmunaaðili er hver sá sem á hagsmuna að gæta í fyrirtækinu, þar á meðal fjárhagslegra“ (Moriarty 2021). Hluthafakenningin heldur því fram að meginskyldan sé að auka auð hluthafa, en kenningin um hagsmunaaðila mælir með því að nota tekjur fyrirtækisins í þágu allra hagsmunaaðila.

Öryggi og ábyrgð

Í Bandaríkjunum verða fyrirtæki nú að fylgja vinnuverndarstöðlum Vinnuverndarstofnunarinnar (OSHA), sem var stofnuð árið 1971. Slík opinber reglusetning er fremur ný. Iðnbyltingin, sem hófst um miðja átjándu öld, skapaði framleiðsluhætti sem juku skilvirkni en stofnuðu starfsfólki jafnframt í hættu. Fyrstu klassísku hagfræðingarnir, svo sem Adam Smith (1723–1790), studdu laissez-faire-stefnu, það er afskiptalítla stefnu þar sem stjórnvöld skiptu sér sem minnst af rekstri fyrirtækja og verksmiðja (Smith 2009). Þegar iðnbyltingin var komin á skrið vann verksmiðjufólk langan vinnudag með fáum hléum við hættulegar aðstæður, fyrir lág laun, og barnavinna var algeng. Heimspekingarnir Karl Marx og Friedrich Engels kölluðu eftir byltingu sem leysti kapítalískt hagkerfi af hólmi með kommúnísku kerfi, en aðrir kröfðust pólitískra umbóta (Marx og Engels 2002). Smám saman voru sett lög til verndar verkafólki, þar á meðal bresku verksmiðjulögin frá 1833 (UK Parliament, án ártals).

Mynd 10.9 Öryggishjálmar og annar hlífðarbúnaður eru nú algengir á byggingarsvæðum, en öryggi var ekki alltaf forgangsatriði á vinnustöðum. (mynd: „SRR Construction Employees Reach 12-Year Milestone of Working Safe“ frá Savannah River Site/Flickr, CC BY 2.0)

Nýrri lög veita starfsfólki rétt til að leggja fram kvörtun í trúnaði gegn vinnuveitanda vegna hættu á vinnustað, vinnutengdra sjúkdóma eða annars sem ógnar heilsu og öryggi. Sé kvörtun staðfest verður fyrirtækið að bæta úr eða sæta sektum. Kostnaðarsparnaður í framleiðslu kann fræðilega að auka hagnað hluthafa en getur stefnt starfsfólki og almenningi í hættu og skaðað langtímahagnað. Firestone/Ford-deilan um hjólbarða um aldamótin 2000 er dæmi. Rannsókn á óvenjulega tíðum bilunum, sem ollu þúsundum slysa og 271 dauðsfalli um heim allan, leiddi til málaferla og rannsóknar Bandaríkjaþings. Milljónir hjólbarða voru innkallaðar með milljarða dollara kostnaði fyrir fyrirtækin og nokkrir stjórnendur sögðu af sér eða voru reknir (Jones 2000).

Merkingarbært starf

Fjölþjóðafyrirtæki nútímans starfa víða um heim og þau stærstu hafa yfir milljón manns í vinnu. Samband fyrirtækja og starfsfólks þeirra er mikilvægt áherslusvið í viðskiptasiðfræði. Mikilvægara er en nokkru sinni að greina siðferðilegar skyldur fyrirtækja gagnvart starfsfólki sínu þar sem stór fyrirtæki halda áfram að auka völd sín og stjórn á markaðnum.

Við verjum verulegum hluta ævinnar við vinnu og þekkjum hana því flest af eigin raun. Skoski siðfræðingurinn Adam Smith (1723–1790) lýsti með eftirminnilegum hætti áhyggjum sínum af vaxandi sérhæfingu starfa, sem ætlað var að bæta skilvirkni og auka framleiðslu. Smith benti á að þótt sérhæfingin yki framleiðslu og hagnað gerði hún vinnuna einhæfa, hugsunarvana og vélræna (Smith 2009). Smith hafði áhyggjur af því að slík vinna væri skaðleg vegna þess að hún væri ekki merkingarbær í þeim skilningi að hún krafðist ekki færni, bauð verkamönnum engin tækifæri til að taka ákvarðanir og var mjög

endurtekningarsöm og óáhugaverð. Þótt Smith hefði áhyggjur af skorti á merkingarbæru starfi, taldi hann ekki að fyrirtæki hefðu skyldu til að veita það.

Ólíkt Smith hafa síðari tíma heimspekingar eins og Norman Bowie fært rök fyrir því „að ein af siðferðislegum skyldum fyrirtækisins sé að veita starfsmönnum merkingarbært starf“ (Bowie 1998, 1083). Út frá siðfræði Kants setur Bowie fram kröftuga hugmynd um merkingarbært starf sem byggir á þeirri trú að alltaf beri að koma fram við fólk sem markmið í sjálfu sér. Að koma fram við fólk sem markmið þýðir að virða það sem skynsemisverur sem eru færar um að stjórna eigin lífi af frjálsum vilja. Hann telur að sé manneskja ekki virt sem markmið í sjálfri sér sé siðferðileg staða hennar að engu höfð. Bowie lýsir merkingarbæru starfi sem vinnu sem (1) starfsmaður velur af fúsum vilja, (2) greiðir nóg til að starfsmaður geti uppfyllt grunnþarfir sínar, (3) veitir starfsmönnum tækifæri til að nýta sjálfræði sitt og sjálfstæði, (4) stuðlar að vitsmunalegum þroska, (5) styður við siðferðisþroska og (6) truflar ekki leit starfsmannsins að hamingju. Að mati Bowies viðurkennir hugmyndin um merkingarbært starf mikilvægi vinnunnar fyrir þroska einstaklingsins. Í starfi þroskum við hæfni okkar til sjálfstæðra athafna og lærum að lifa sjálfstæðu lífi (Bowie 1998). Þegar starfsmenn vinna sér inn framfærslulaun öðlast þeir forsendur til sjálfstæðis, geta lifað eigin lífi og fylgt eigin hugmynd um hamingjuríkt líf. Þegar starfsmönnum eru ekki greidd framfærslulaun er ekki komið fram við þá sem mannverur sem eiga skilið virðingu. Við sjáum þetta til dæmis í Bandaríkjunum, þar sem sumir starfsmenn sem eru í fullu starfi hjá stórfyrirtækjum þéna svo lítið að þeir þurfa jafnframt á opinberum bótum að halda. Í slíkum tilfellum telur Bowie að starfsmenn geti ekki verið raunverulega sjálfstæðir því þeir þéni ekki nóg til að standa straum af grunnþörfum sínum.

Sanngjörn meðferð starfsmanna á tímum hnattvæðingar

Í sumum löndum er löggjöf um vinnuvernd takmörkuð eða engin og starfsfólk kann að búa við sömu hættu og verksmiðjufólk á Vesturlöndum á nítjándu öld. Slíkar verksmiðjur framleiða oft vörur fyrir bandarísk fyrirtæki og vestræna markaði. Á tuttugustu öld fluttu flest bandarísk stórfyrirtæki framleiðslu sína til annarra landa til að lækka kostnað. Neytendur nutu sparnaðarins í formi ódýrari vara, en flutningurinn olli jafnframt miklu atvinnutapi meðal bandarísks verkafólks og efnahagslegri hnignun margra borga og bæja í Bandaríkjunum (Correnti 2013). Útvistun starfa hefur einnig verið gagnrýnd fyrir arðrán á starfsfólki í öðrum löndum, þar sem opinbert eftirlit og vernd kann jafnvel að vera engin. Annars vegar má halda því fram að fyrirtæki geri ekkert rangt ef engin lög eru brotin. Auk þess fær fólk í verksmiðjunum laun sem kunna að vera hærri en það getur aflað með öðru móti. Flestir myndu engu að síður viðurkenna að einhver siðferðileg viðmið og sanngjarnir starfshættir hljóti að gilda, jafnvel þegar stjórnvöld tryggja það ekki. Hvar sem fyrirtæki ráða starfsfólk vaknar því sú siðferðilega spurning hvernig vega eigi sanngjarna meðferð starfsfólks gegn hagnaði fyrirtækja.

Jöfnuður með sértækum aðgerðum

Sértækar aðgerðir (e. affirmative action) vísa til þess að stíga jákvæð skref „til að auka hlutdeild kvenna og minnihlutahópa á sviðum atvinnu, menntunar og menningar þar sem þau hafa sögulega verið útilokuð“ (Fullinwider 2018). Markmiðið með því að auka hlutdeild

hópa sem hafa átt undir högg að sækja og hafa sögulega verið útilokaðir er talið æskilegt, ekki einungis til að auka fjölbreytni heldur einnig til að skapa fyrirmyndir sem sýna fólki úr jaðarsettum hópum hvað því stendur til boða. Sértækar aðgerðir hafa ekki falist í kröfu um „kvóta“ heldur meðal annars í þjálfunarnámskeiðum, kynningarstarfi og öðrum jákvæðum skrefum til að gera vinnustaðinn fjölbreyttari. Markmiðið hefur verið að hvetja fyrirtæki til að ráða fólk úr hópum sem eiga undir högg að sækja. Í umsóknarferlum (t.d. vegna starfa eða háskólainngöngu) fela sértækar aðgerðir stundum í sér að veita tilteknum einstaklingum forgang á grundvelli kynþáttar, þjóðernis eða kyns. Slíkt forgangsval hefur vakið miklar deilur um siðferði sértækra aðgerða.

Gagnrýnendur sértækra aðgerða halda því fram að þær hvetji háskóla til að taka inn nemendur eða fyrirtæki til að ráða umsækjendur af öðrum ástæðum en verðleikum þeirra. Ef einstaklingum er veittur forgangur á grundvelli kynþáttar, þjóðernis eða kyns, byggjast inntaka og ráðningar ekki lengur eingöngu á fyrri árangri og sýndri hæfni, heldur einnig á þáttum sem tengjast ekki frammistöðu. Áhyggjuefnið er að við veitum minna hæfum einstaklingum ósanngjarnan forgang fram yfir þá sem eru hæfari, einfaldlega til að ná fram aukinni fjölbreytni og hlutdeild. Þetta vekur mikilvæga spurningu um tilgang umsóknarferlisins. Er markmiðið með því að láta einstaklinga keppa í umsóknarferli að tryggja að háskóli eða fyrirtæki geti valið einungis bestu frambjóðendurna, eða að efla félagsleg markmið eins og hlutdeild hópa sem eiga undir högg að sækja?

Sumir halda því fram að vinnuveitendur sem ráða eða veita stöðuhækkun á grundvelli hæfni, óháð kynþætti eða kyni, breyti rétt og að það að leita sérstaklega að umsækjendum af tilteknum kynþætti eða kyni ógni velgengni og samkeppnishæfni stofnunarinnar sjálfrar. Hæfni stofnunar til að keppa og ná árangri veltur á gæðum vinnuafls hennar. Í stað þess að einblína á ráðningar- eða umsóknarferlið ættum við frekar að einbeita okkur að því að tryggja að einstaklingar úr hópum sem eiga undir högg að sækja geti verið samkeppnishæfir á eigin verðleikum. Annað mögulegt vandamál varðandi forgangsval er að litið gæti verið á einstaklinga úr hópum sem sögulega hafa verið útilokaðir sem minna hæfa, jafnvel þegar þeir voru teknir inn eða ráðnir eingöngu á grundvelli eigin verðleika og afreka. Með öðrum orðum gætu sértækar aðgerðir óvart gert hæfum og samkeppnishæfum einstaklingum úr hópum sem eiga undir högg að sækja erfiðara að vera teknir alvarlega eða sinna störfum sínum.

Bandarískir heimspekingar samtímans hafa fært ýmis rök fyrir sértækum aðgerðum. James Rachels (1941–2004) færði rök fyrir því að réttlætanlegt sé að veita forgang á grundvelli kynþáttar vegna þess að hvítt fólk hafi notið forréttinda sem hafi almennt gert því auðveldara að ná árangri. Þótt svokölluð öfug mismunun kunni að skaða sumt hvítt fólk, taldi Rachels að þegar á heildina er litið væri þetta jákvæð framkvæmd sem hjálpaði hópum sem sögulega hafa sætt mismunun. Judith Jarvis Thomson (1929–2020) „studdi sömuleiðis forgang kvenna og svartra Bandaríkjamanna í störf sem leið til að bæta upp fyrri útilokun þeirra frá háskólasamfélaginu og vinnustöðum“ (Fullinwider 2018). Mary Anne Warren (1945–2010) færði sömuleiðis rök fyrir forgangi sem leið til að gera inntöku- og ráðningarferlið sanngjarnt. Að mati Warren gæti slíkur forgangur, „í samhengi við rótgróna kynjamismunun,“ vel „bætt ‚heildarsanngirni‘“ ferlisins (Fullinwider 2018).

Siðfræði og ný tækni

Flest fólk í nútímasamfélögum notar tækni eins og farsíma og tölvur, en fá okkar skilja hvernig þessi tæki virka. Þessi vanþekking dregur úr getu okkar sem samfélags til að taka upplýstar ákvarðanir um hvernig beita skuli tækni á sanngjarnan eða skynsamlegan hátt. Önnur áskorun er sú að tækni þróast mun hraðar en samfélagið nær að bregðast við.

Mynd 10.10 Þessi mynd af mannlíku vélmenni veldur mörgum óhug. Er gervigreind ógn við tilvist mannkyns? Verður vélmennum einhvern tíma veitt það sem nú kallast mannréttindi? (mynd: „Lipstick“ eftir Steve Jurvetson/Flickr, CC BY 2.0)

Gervigreind (AI), sem áður tilheyrði einkum heimi vísindaskáldskapar, er í almennri notkun í dag. Núverandi dæmi um gervigreind eru sjálfkeyrandi bílar og skammtatölvur. Heimspekingar og verkfræðingar flokka gervigreind í tvo flokka: sterka og veika. Sterk gervigreind vísar til véla sem geta leyst fjölbreytt vitsmunaleg verkefni með sambærilegum hætti og fólk en á þeim mikla hraða sem tölvur bjóða upp á. Veik gervigreind vísar til gervigreindar sem leysir fyrst og fremst eitt verkefni, eins og Siri frá Apple eða samfélagsmiðlabottar. Heimspekingar hugans eins og John Searle (f. 1932) halda því fram að raunveruleg sterk gervigreind sé ekki til, þar sem jafnvel þróaðasta tækni býr ekki yfir ætlan (e. intentionality) á sama hátt og mannvera. Samkvæmt því getur engin tölva búið yfir neinu sem líkist huga eða meðvitund.

Þrátt fyrir mat Searles taka margir – þar á meðal leiðtogar á sviði tölvunarfræði – ógnina af gervigreind alvarlega. Í könnun Pew Research Center lýstu leiðtogar í iðnaðinum sameiginlegum áhyggjum af því að einstaklingar yrðu berskjaldaðir fyrir netglæpum og nethernaði; broti á friðhelgi einkalífs; misnotkun á gríðarlegu magni gagna í hagnaðarskyni eða í öðrum óprúttnum tilgangi; hnignun þeirrar tæknilegu, vitsmunalegu og félagslegu færni sem fólk þarf til að lifa af; og atvinnumissi (Anderson og Rainie 2018). Þessar áhyggjur kunna að endurspegla dýpra vandamál – það sem sænski heimspekingurinn Nick Bostrom (f. 1973) kallar misræmi milli getu mannkyns til samstarfs og tæknilegrar getu þess til að valda víðtækum breytingum í heiminum. Þótt leiðtogarnir lýsi tilteknum áhyggjum í Pew-skýrslunni, er grundvallaráhyggjuefni Bostroms – líkt og þau sem koma fram í vísindaskáldskap – tilkoma ofurgreindrar vélar sem samrýmist hvorki mannlegum gildum né öryggi manna (Bostrom 2014).

Samantekt

10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar

Lífsiðfræði fjallar um siðferðileg álitaefni sem vakna með framförum í líffræði, tækni og læknisfræði. Meðal mikilvægra álitaefna lífsiðfræðinnar í samtímanum eru þungunarrof, líknardráp og klíniskar rannsóknir. Heimspekingar líta þessi mál ólíkum augum og komast því að mismunandi siðferðilegum niðurstöðum. Hver afstaða leggur sérstaka áherslu á samfélagslegar skyldur, einstaklingsréttindi eða hugmyndir um persónuverund.

10.2 Umhverfissiðfræði

Umhverfissiðfræði er grein hagnýtrar siðfræði sem endurmetur samband manna við náttúruna og leitast við að skilgreina rétta breytni gagnvart náttúrunni og heiminum utan mannlegs samfélags. Í þessum hluta var fjallað um helstu þætti umhverfissiðfræðinnar, meðal annars pólitískar og lagalegar hliðar hennar, gildi náttúrunnar, djúpvistfræði, félagsvistfræði og ójafna dreifingu umhverfisáhrifa á heimsvísu.

10.3 Viðskiptasiðfræði og ný tækni

Siðfræði viðskipta og upplýsingatækni vekur víðtæk álitaefni, svo sem um samfélagsábyrgð fyrirtækja og hugsanlegar hættur gervigreindar. Stór hluti starfsins á þessum sviðum felst þó í að þróa og innleiða siðareglur sem stofnanir nota til að leiðbeina hegðun félagsmanna sinna. Samskipti fyrirtækja við starfsfólk sitt og hluthafa eru mikilvægt viðfangsefni viðskiptasiðfræðinnar. Í þessum hluta var einnig fjallað um siðferðileg álitamál sem varða jöfnuð, þar á meðal sértækar aðgerðir við inntöku í háskóla og ráðningar. Að lokum var fjallað um siðferðileg álitaefni sem fylgja nýrri tækni, svo sem gervigreind.

Lykilhugtök

Þungunarrof
meðvituð ákvörðun um að binda enda á meðgöngu.

Virkt líknardráp
líknardráp þar sem lífi sjúklings er lokið með læknisfræðilegu inngripi, til dæmis með gjöf banvæns lyfjaskammts.

Mannhverfur
sem setur manninn og hagsmuni hans í öndvegi.

Loftslagsbreytingar af mannavöldum
breytingar á loftslagi jarðar sem athafnir manna valda eða hafa áhrif á.

Hagnýt siðfræði
grein siðfræði sem beitir siðferðilegum viðmiðum og lögmálum á umdeild álitaefni til að meta réttmæti tiltekinna athafna.

Lífsiðfræði
fræðasvið sem rannsakar siðferðileg álitaefni sem vakna með framförum í líffræði, tækni og læknisfræði.

Klínískar rannsóknir
rannsóknir sem eru hannaðar til að prófa ný læknisfræðileg inngrip, ákvarða lyfjaskammta, greina mögulegar aukaverkanir og sýna fram á virkni.

Djúpvistfræði
nálgun í umhverfissiðfræði sem gerir ráð fyrir að allar lífverur hafi gildi í sjálfum sér en ekki aðeins vegna nytsemi sinnar.

Skyldusiðfræðingur
sá sem telur siðferðilega réttar athafnir fylgja algildum siðalögmálum.

Sálun
sá tímapunktur þegar talið er að líf í þroska öðlist sál.

Umhverfissiðfræði
grein hagnýtrar siðfræði sem endurmetur samband manna við náttúruna og leitast við að skilgreina rétta breytni gagnvart náttúrunni og heiminum utan mannlegs samfélags.

Líknardráp
merkir „góður dauði“ og vísar til þess að binda enda á mannslíf til að forðast þjáningu.

Frummyndir
óbreytanlegar og óefnislegar fyrirmyndir sem einstakir hlutir efnisheimsins líkja eftir samkvæmt heimspeki Platons.

Inngrip í kímfrumur
arfgeng erfðabreyting.

Efling mannlegrar getu
tilraunir til að efla eða auka mannlega getu með tæknilegum, líflæknisfræðilegum eða öðrum inngripum.

Efnis- og formhyggja
sú hugmynd að vera sé samsett úr efni og formi sem geri henni kleift að raungera möguleika sína.

Vísindasiðanefndir / siðanefndir heilbrigðisrannsókna
nefndir sem meta rannsóknaráætlanir og siðferðilegar forsendur þeirra til að vernda þátttakendur og greina hugsanleg vandamál.

Tækisgildi
það að hafa gildi sem tæki að öðru markmiði eða vegna einhvers annars.

Eigingildi
það að hafa gildi í sjálfu sér eða sjálfs sín vegna.

Merkingarbært starf
starf sem virðir sjálfræði og mannlega reisn starfsfólks, tryggir viðunandi framfærslu og gefur færi á vitsmunalegum og siðferðilegum þroska.

Fórnarkostnaður
kostnaðurinn sem felst í því að velja ekki aðra kosti.

Óvirkt líknardráp
líknardráp þar sem lífsbjargandi eða lífslengjandi meðferð er ekki hafin eða henni hætt, með þeim afleiðingum að sjúklingur deyr fyrr en ef meðferð væri haldið áfram.

Persónuverund
þeir eiginleikar eða sú staða sem gerir veru að persónu og veitir henni siðferðilega stöðu.

Sjálfsvíg með aðstoð læknis
framkvæmd þar sem læknir útvegar sjúklingi úrræði eða upplýsingar sem gera honum kleift að binda sjálfur enda á eigið líf.

Sjálfræðislögmálið
lögmál sem kveður á um rétt sjúklinga til sjálfræðis og sjálfsákvörðunar þegar þeir taka ákvarðanir um eigin heilbrigðisþjónustu.

Velgjörðarlögmálið
lögmál sem kveður á um að okkur beri að breyta öðrum til góðs og stuðla að velferð þeirra.

Lögmálið um klíníska jafnvægi
lögmál sem heimilar slembirannsókn þegar raunveruleg óvissa ríkir um hvaða meðferð sé best og jafnvægi er milli hagsmuna þátttakenda og markmiða vísindanna.

Réttlætislögmálið
lögmál sem kveður á um sanngjarna og réttláta úthlutun og veitingu heilbrigðisþjónustu.

Skaðleysislögmálið
lögmál sem kveður á um að okkur beri að forðast að valda öðrum skaða.

Hluthafar
einstaklingar sem eiga hlut í hlutafélagi.

Inngrip í líkamsfrumur
erfðafræðileg inngrip þar sem erfðabreytingar erfast ekki og berast ekki til afkvæma sjúklings.

Hagsmunaaðilar
einstaklingar, hópar eða samfélög sem eiga hagsmuna að gæta í rekstri fyrirtækis eða verða fyrir áhrifum af honum.

Sterk gervigreind
gervigreind sem gæti leyst fjölbreytt vitsmunaleg verkefni með sambærilegum hætti og manneskja.

Veik gervigreind
gervigreind sem er hönnuð fyrst og fremst fyrir eitt afmarkað verkefni, svo sem raddaðstoð eða sjálfvirk samskipti á samfélagsmiðlum.

Heimildir

ACLU (American Civil Liberties Union). n.d. “Racial Profiling: Definition.” Accessed July 27, 2021. https://www.aclu.org/other/racial-profiling-definition.

Albar, Mohammed A. 2001. “Induced Abortion from an Islamic Perspective: Is It Criminal or Just Elective?” *Journal of Family & Community Medicine* 8 (3): 25–35. https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3439741/.

AMA (American Medical Association). 2016. “Physician-Assisted Suicide.” November 14, 2016. https://www.ama-assn.org/delivering-care/ethics/physician-assisted-suicide.

Anderson, Janna, and Lee Rainie. 2018. “Concerns about Human Agency, Evolution and Survival.” In *Artificial Intelligence and the Future of Humans*, 11–50. Washington, DC: Pew Research Center. https://www.pewresearch.org/internet/2018/12/10/concerns-about-human-agency-evolution-and-survival/.

Arias-Arévalo, Paola, Erik Gómez-Baggethun, Berta Martín-López, and Mario Pérez-Rincón. 2018. “Widening the Evaluative Space for Ecosystem Services: A Taxonomy of Plural Values and Valuation Methods.” *Environmental Values* 27 (1): 29–53. https://doi.org/10.3197/096327118x15144698637513.

Aristotle. 2019. *Nicomachean Ethics*. Translated by Terence Irwin. 3rd ed. Indianapolis, IN: Hackett.

Ashford, James. 2019. “Countries Where Euthanasia Is Legal.” *The Week*, August 28, 2019. https://web.archive.org/web/20190828180344/www.theweek.co.uk/102978/countries-where-euthanasia-is-legal.

AVMA (American Veterinary Medical Association). 2020. “AVMA Guidelines for the Euthanasia of Animals.” https://www.avma.org/resources-tools/avma-policies/avma-guidelines-euthanasia-animals.

Bacon, Francis. 1878. *Bacon’s Novum Organon*. Edited by Thomas Fowler. Oxford: Clarendon Press, 1878. https://hdl.handle.net/2027/mdp.39015026483944.

Bandyopadhyay, Siddhartha. 2020. “Why Rehabilitation—Not Harsher Prison Sentences—Makes Economic Sense.” The Conversation. March 24, 2020. https://theconversation.com/why-rehabilitation-not-harsher-prison-sentences-makes-economic-sense-132213.

Baxter, William F. 1974. *People or Penguins: The Case for Optimal Pollution*. New York: Columbia University Press.

BBC. 2007. “Attempts to Justify Slavery.” Ethics Guide. January 31, 2007. http://www.bbc.co.uk/ethics/slavery/ethics/justifications.shtml.

BBC. 2009. “Hinduism and Abortion.” Religions. August 25, 2009. https://www.bbc.co.uk/religion/religions/hinduism/hinduethics/abortion_1.shtml.

Bentham, Jeremy. 1791. *Panopticon; or, The Inspection-House*. Dublin. https://books.google.com/books?id=SYc5AAAAcAAJ.

Bernat, James L. 1993. “Patient Refusal of Hydration and Nutrition: An Alternative to Physician-Assisted Suicide or Voluntary Active Euthanasia.” *Archives of Internal Medicine* 153 (24): 2723–2731.

Bookchin, Murray. 2005. *The Ecology of Freedom: The Emergence and Dissolution of Hierarchy*. Oakland, CA: AK Press.

Bos, Abraham P. 2012. “Aristotle’s Definition of the Soul: Why Was It Misunderstood for Centuries? The Dubious Lines *Anim*. II 1,412b1–4.” *Museum Helveticum* 69 (2): 140–155. https://www.jstor.org/stable/44081106.

Bostrom, Nick. 2014. *Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies*. Oxford: Oxford University Press.

Bowie, Norman E. 1998. “A Kantian Theory of Meaningful Work.” *Journal of Business Ethics* 17 (9): 1083–1092.

Brown, Thomas A. 1995. “Forced Abortions and Involuntary Sterilization in China: Are the Victims of Coercive Population Control Measures Eligible for Asylum in the United States?” *San Diego Law Review* 32 (3): 745–769. https://digital.sandiego.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2617&context=sdlr.

Butanis, Benjamin. “The Legacy of Henrietta Lacks.” Johns Hopkins Medicine. The Johns Hopkins University, last updated July 27, 2021. https://www.hopkinsmedicine.org/henriettalacks/.

Butini, Cecilia. 2018. “Asthma by the Numbers.” Medium. January 20, 2018. https://medium.com/asthma-in-the-south-bronx/asthma-by-the-numbers-73553b2c9621.

Caldwell, Noah, Ailsa Chang, and Jolie Myers. 2020. “Gasping for Air: Autopsies Reveal Troubling Effects of Lethal Injection.” NPR. September 21, 2020. https://www.npr.org/2020/09/21/793177589/gasping-for-air-autopsies-reveal-troubling-effects-of-lethal-injection.

CDC (Centers for Disease Control and Prevention). 2021. “Research Implications.” The US Public Health Service Syphilis Study at Tuskegee. April 22, 2021. https://www.cdc.gov/tuskegee/after.htm.

Correnti, Madison. 2013. “Outsourcing Overseas and Its Effect on the US Economy.” NCBFAA. https://www.ncbfaa.org/Scripts/4Disapi.dll/4DCGI/cms/review.html?Action=CMS_Document&DocID=14050&MenuKey=pubs.

Death with Dignity. 2021. “Death with Dignity Acts.” April 7, 2021. https://web.archive.org/web/20210412033159/https://www.deathwithdignity.org/learn/death-with-dignity-acts.

Delisi, Matthew, and Eric Roark. 2007. “A Lockean Defense of the Death Penalty: Some Timely Observations.” *Quarterly Journal of Ideology* 30 (1&2). https://web.archive.org/web/20100606182649/http://www.lsus.edu/la/journals/ideology/contents/vol30/lockean%20defense_delisi_roark.pdf.

Denchak, Melissa. 2018. “Flint Water Crisis: Everything You Need to Know.” Natural Resources Defense Council. November 8, 2018. https://www.nrdc.org/stories/flint-water-crisis-everything-you-need-know.

Dhillon, Amrit. 2020. “Selective Abortion in India Could Lead to 6.8m Fewer Girls Being Born by 2030.” *The Guardian*, August 21, 2020. https://www.theguardian.com/global-development/2020/aug/21/selective-abortion-in-india-could-lead-to-68m-fewer-girls-being-born-by-2030.

Dworkin, Ronald. 1993. *Life’s Dominion: An Argument about Abortion, Euthanasia, and Individual Freedom*. New York: Vintage Books.

Ebeling, Richard M. 2020. “John Stuart Mill on Slavery and the American Civil War.” American Institute for Economic Research. January 20, 2021. https://www.aier.org/article/john-stuart-mill-on-slavery-and-the-american-civil-war/.

Edwards, Frank, Hedwig Lee, and Michael Esposito. 2019. “Risk of Being Killed by Police Use of Force in the United States by Age, Race–Ethnicity, and Sex.” *PNAS* 116 (34): 16793–16798. https://doi.org/10.1073/pnas.1821204116.

EIA (US Energy Information Administration). 2021. “Wind Explained.” Last updated March 17, 2021. https://www.eia.gov/energyexplained/wind/where-wind-power-is-harnessed.php.

EPA (US Environmental Protection Agency). 2021. “Global Greenhouse Gas Emissions Data.” Last modified March 25, 2021. https://www.epa.gov/ghgemissions/global-greenhouse-gas-emissions-data.

Friedman, Milton. 1970. “A Friedman Doctrine—the Social Responsibility of Business Is to Increase Its Profits.” *New York Times*, September 13, 1970. https://www.nytimes.com/1970/09/13/archives/a-friedman-doctrine-the-social-responsibility-of-business-is-to.html.

Fullinwider, Robert. 2018. “Affirmative Action.” *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta. Summer 2018 ed. https://plato.stanford.edu/archives/sum2018/entries/affirmative-action/.

Gannett, Lisa. 2008. “The Human Genome Project.” *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta. Winter 2019 ed. https://plato.stanford.edu/archives/win2019/entries/human-genome/

Gardner, Daniel K. 2019. “‘What about China?’ Is a Bad Response to the Climate Crisis.” *New Republic*, July 27, 2021. https://newrepublic.com/article/155136/what-china-bad-response-climate-crisis.

Glover, Karen S., Miguel Penalosa, and Aaron Schlarmann. 2010. “Racial Profiling and Traffic Stops: An Examination of Research Approaches and Findings in the War on Drugs.” *Sociology Compass* 4 (8): 605–615. https://doi.org/10.1111/j.1751-9020.2010.00302.x.

Gramlich, John. 2020. “Black Imprisonment Rate in the US Has Fallen by a Third since 2006.” Pew Research Center. May 6, 2020. https://www.pewresearch.org/fact-tank/2020/05/06/share-of-black-white-hispanic-americans-in-prison-2018-vs-2006/.

IEEE-CS/ACM Joint Task Force on Software Engineering Ethics and Professional Practices. 2001. “Software Engineering Code of Ethics and Professional Practice.” *Science and Engineering Ethics* 7:231–238. https://doi.org/10.1007/s11948-001-0044-4.

International Association of Chiefs of Police. 2018. “Law Enforcement Code of Ethics.” September 20, 2018. https://www.theiacp.org/resources/law-enforcement-code-of-ethics.

Johnston, Peter. 2008. “‘Letter from Birmingham Jail’ Reveals King’s View of ‘Just’ and ‘Unjust’ Laws, and Which Can Be Disobeyed.” *Wharton Journal-Spectator*, January 16, 2008. http://www.journal-spectator.com/editorial/opinion/article_5293c365-66e7-55fb-9309-04843f7f56fc.html.

Jones, David Albert. 2004. *Soul of the Embryo: Christianity and the Human Embryo*. New York: Bloomsbury Publishing.

Jones, Terril Yue. 2000. “Firestone Removes Top Exec Ono; Names Successor.” *Los Angeles Times*, October 11, 2000. https://www.latimes.com/archives/la-xpm-2000-oct-11-fi-34739-story.html.

Juengst, Eric, and Daniel Moseley. 2019. “Human Enhancement.” *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta. Summer 2019 ed. https://plato.stanford.edu/archives/sum2019/entries/enhancement/.

Kant, Immanuel. 1991. *The Metaphysics of Morals*. Translated by Mary Gregor. Cambridge: Cambridge University Press.

Kant, Immanuel. 1997. *Groundwork of the Metaphysics of Morals*. Translated and edited by Mary Gregor. New York: Cambridge University Press.

Kauflin, Jeff. 2017. “The World’s Most Sustainable Companies 2017.” *Forbes*, January 17, 2017. https://www.forbes.com/sites/jeffkauflin/2017/01/17/the-worlds-most-sustainable-companies-2017/.

Kochhar, Rakesh. 2015. “Seven-in-Ten People Globally Live on $10 or Less per Day.” Pew Research Center. September 23, 2015. https://www.pewresearch.org/fact-tank/2015/09/23/seven-in-ten-people-globally-live-on-10-or-less-per-day/.

Lee, Patrick. 2004. “The Pro-Life Argument from Substantial Identity: A Defence.” *Bioethics* 18 (3): 249–263. https://doi.org/10.1111/j.1467-8519.2004.00393.x.

Lewis, Femi. 2019. “Abolitionist Movement: Timeline; 1830–1839.” ThoughtCo. Updated September 27, 2019. https://www.thoughtco.com/timeline-of-abolition-movement-1830-1839-45408.

Marx, Karl, and Friedrich Engels. 2002. *The Communist Manifesto*. With an introduction and notes by Gareth Stedman Jones. London: Penguin Books.

Masaquiza Jerez, Mirian. 2021. “UN/DESA Policy Brief #101: Challenges and Opportunities for Indigenous Peooples’ Sustainability.” Department of Economic and Social Affairs. United Nations, April 19, 2021. https://www.un.org/development/desa/dpad/publication/un-desa-policy-brief-101-challenges-and-opportunities-for-indigenous-peoples-sustainability/.

McGarry, Patsy. 2013. “Catholic Church Teaching on Abortion Dates from 1869.” *Irish Times*, July 1, 2013. https://www.irishtimes.com/news/social-affairs/religion-and-beliefs/catholic-church-teaching-on-abortion-dates-from-1869-1.1449517.

Mill, John Stuart. (2014) 2016. “Speech in Favour of Capital Punishment.” In *Deterrence*, edited by Thom Brooks, 297–304. New York: Routledge.

Moriarty, Jeffrey. 2021. “Business Ethics.” In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta. Fall 2021 ed. https://plato.stanford.edu/archives/fall2021/entries/ethics-business/.

Naess, Arne. 1973. “The Shallow and the Deep, Long-Range Ecology Movement: A Summary.” *Inquiry* 16 (1–4): 95–100. https://doi.org/10.1080/00201747308601682.

National Geographic. “Rain Forest Threats.” Last modified May 4, 2021. https://www.nationalgeographic.com/environment/article/rainforest-threats.

Nature News. “Henrietta Lacks: Science Must Right a Historical Wrong.” September 1, 2020. https://www.nature.com/articles/d41586-020-02494-z.

Noble, Safiya Umoja. 2018. *Algorithms of Oppression: How Search Engines Reinforce Racism*. New York: New York University Press.

Pandya, Mansi, and Chetna Desai. 2013. “Compensation in Clinical Research: The Debate Continues.” *Perspectives in Clinical Research* 4 (1): 70–74. https://doi.org/10.4103/2229-3485.106394.

Raz, Joseph. 1979. *The Authority of Law: Essays on Law and Morality*. New York: Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198253457.001.0001.

Rouse, John Jay. 1985. “The Relationship between Police Presence and Crime Deterrence.” *The Police Journal: Theory, Practice and Principles* 58 (2): 118–131. https://doi.org/10.1177/0032258X8505800204.

Schenker, Joseph G. 2008. “The Beginning of Human Life.” *Journal of Assisted Reproduction and Genetics* 25 (6): 271–276. https://doi.org/10.1007/s10815-008-9221-6.

Searle, John R. 1980. “Minds, Brains, and Programs.” *Behavioral and Brain Sciences* 3 (3): 417–424. https://doi.org/10.1017/S0140525X00005756.

Singer, Peter. 1993. *Practical Ethics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Skloot, Rebecca. 2013. “The Legacy of Henrietta Lacks.” Interview by Alexandra Goho. *Cancer Today*, May 15, 2013. https://www.cancertodaymag.org/Pages/Spring2013/Rebecca-Skloot-Henrietta-Lacks-HeLa-informed-consent.aspx.

Smith, Adam. 2009. *The Wealth of Nations*. New York: Classic House Books.

Smith, Kevin. 2020. “Time to Start Intervening in the Human Germline? A Utilitarian Perspective.” *Bioethics* 34 (1): 90–104. https://doi.org/10.1111/bioe.12691.

Sparks, Joel, comp. 2002. “Timeline of Laws Related to the Protection of Human Subjects.” Office of NIH History and Stetten Museum. National Institutes of Health, June 2002. https://history.nih.gov/display/history/Human+Subjects+Timeline.

Sterbenz, Christina. 2014. “Why Norway’s Prison System Is So Successful.” *Business Insider*, December 11, 2014. https://www.businessinsider.com/why-norways-prison-system-is-so-successful-2014-12.

Taylor, Stephen C. n.d. “Health Care Ethics.” *Internet Encyclopedia of Philosophy*. Accessed July 27, 2021. https://iep.utm.edu/h-c-ethi/.

Thomson, Judith Jarvis. 1976. “A Defense of Abortion.” In *Biomedical Ethics and the Law*, edited by James M. Humber and Robert F. Almeder, 39–54. Boston: Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4684-2223-8_5.

Totenberg, Nina. 2014. “When Did Companies Become People? Excavating the Legal Evolution.” NPR. July 28, 2014. https://www.npr.org/2014/07/28/335288388/when-did-companies-become-people-excavating-the-legal-evolution.

Tuskegee University. n.d. “About the USPHS Syphilis Study.” Tuskegee University. Accessed July 28, 2021. https://www.tuskegee.edu/about-us/centers-of-excellence/bioethics-center/about-the-usphs-syphilis-study.

UK Parliament. n.d. “The 1833 Factory Act.” Accessed July 27, 2021. https://www.parliament.uk/about/living-heritage/transformingsociety/livinglearning/19thcentury/overview/factoryact/.

United Nations. 2016. “Inequalities Exacerbate Climate Impacts on Poor and Vulnerable People—New UN Report.” UN News. October 3, 2016. https://news.un.org/en/story/2016/10/541742-inequalities-exacerbate-climate-impacts-poor-and-vulnerable-people-new-un.

Warren, Mary Anne. 1973. “On the Moral and Legal Status of Abortion.” *The Monist* 57 (1): 43–61. https://doi.org/10.5840/monist197357133.

Witman, Sarah. 2018. “More Earthquakes May Be the Result of Fracking Than We Thought.” Eos. AGU, February 8, 2018. https://eos.org/research-spotlights/more-earthquakes-may-be-the-result-of-fracking-than-we-thought.

Zuboff, Shoshana. 2019. *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. New York: PublicAffairs.

Upprifjunarspurningar

10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar

1. Skilgreindu hagnýta siðfræði.
2. Hvers vegna þarf oft þverfaglega nálgun í lífsiðfræði?

3. Hvaða meginþátt hafa heimspekingar á borð við Aristóteles og Kant sögulega talið réttlæta siðferðilega stöðu manna?
4. Hvaða fimm einkenni telur Mary Anne Warren nauðsynleg fyrir persónuverund?
5. Hver er munurinn á líknardrápi með athöfn og líknardrápi með athafnaleysi?
6. Hvaða afstaða til siðferðilegs réttmætis líknardráps er algengust í Bandaríkjunum?
7. Í hverju felst meginreglan um klíníska jafnvægi?
8. Hvaða fjórar meginreglur lífsiðfræðinnar geta leiðbeint okkur þegar siðferðileg álitaefni vakna í samskiptum læknis og sjúklings eða rannsakanda og þátttakanda?

10.2 Umhverfissiðfræði

9. Mannhverft sjónarhorn hefur lengi verið ráðandi í vestrænni hugsun. Hvað telur Lynn White valda því?
10. Hvers vegna aðhyllist William Baxter mannhverfa umhverfissiðfræði?
11. Hvaða meginskoðanir aðhyllast djúpvistfræðingar?
12. Hver er undirrót flestra umhverfisvandamála okkar að mati félagsvistfræðinga?

10.3 Viðskiptasiðfræði og ný tækni

13. Hver er siðferðileg ábyrgð fyrirtækja að mati Milton Friedman?
14. Hvað er hluthafi?
15. Hvað er hagsmunaaðili?
16. Hvernig skilgreinir Norman Bowie merkingarbært starf?
17. Hvaða rök hafa heimspekingar fært fyrir siðferðilegu réttmæti sértækra aðgerða?
18. Hver er munurinn á sterkri og veikri gervigreind?

Ítarefni

Harris, John. 1993. “Is Gene Therapy a Form of Eugenics?” *Bioethics* 7 (2–3): 178–187. https://doi.org/10.1111/j.1467-8519.1993.tb00283.x.

Marquis, Don. 1989. “Why Abortion Is Immoral.” *The Journal of Philosophy* 86 (4): 183–202. https://doi.org/10.2307/2026961.

Rachels, James. 1975. “Active and Passive Euthanasia.” *New England Journal of Medicine* 292 (2): 78–80. https://doi.org/10.1056/nejm197501092920206.

Thomson, Judith Jarvis. 1976. “A Defense of Abortion.” In *Biomedical Ethics and the Law*, edited by James M. Humber and Robert F. Almeder, 39–54. Boston: Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4684-2223-8_5.

Berry, Thomas. 1987. “The Dream of the Earth: Our Way into the Future.” *CrossCurrents* 37 (2/3): 200–215. https://www.jstor.org/stable/24459049.

Carson, Rachel. 1962, *Silent Spring*. Boston: Houghton Mifflin.

Rasmussen, Larry L. 1996. *Earth Community Earth Ethics*. Maryknoll, NY: Orbis Books.

Taylor, Paul W. 2011. *Respect for Nature: A Theory of Environmental Ethics*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Bringsjord, Selmer, and Naveen Sundar Govindarajulu. 2018. “Artificial Intelligence.” *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta. Summer 2020 ed. https://plato.stanford.edu/archives/sum2020/entries/artificial-intelligence/.

Freeman, R. Edward. 1998. “A Stakeholder Theory of the Modern Corporation.” In *The Corporation and Its Stakeholders: Classic and Contemporary Readings*, edited by Max B. E. Clarkson, 125–138. Toronto: University of Toronto Press. https://doi.org/10.3138/9781442673496-009.

Friedman, Milton. 2007. “The Social Responsibility of Business Is to Increase Its Profits.” In *Corporate Ethics and Corporate Governance*, edited by Walther Ch. Zimmerli, Klaus Richter, and Markus Holzinger, 173–78. Berlin: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-540-70818-6_14.

Radin, Tara J., and Patricia H. Werhane. 2003. “Employment-at-Will, Employee Rights, and Future Directions for Employment.” *Business Ethics Quarterly* 13 (2): 113–130.

11. KAFLI

Stjórnspeki

Mynd 11.1 Guernica (1937), stórt olíumálverk á striga eftir Pablo Picasso, er áhrifamikið dæmi um listaverk með skýra pólitíska skírskotun. Guernica var fyrst sýnt á heimssýningunni í París árið 1937 og lýsir loftárás ítalskra og þýskra hersveita á baskneska bæinn Guernica í norðurhluta Spánar til stuðnings Franco hershöfðingja í spænsku borgarastyrjöldinni. (mynd: „Gernika - Guernica“ eftir Andy Roberts/Flickr, CC BY 2.0)

Efnisyfirlit kaflans

- 11.1 Söguleg sjónarhorn á stjórnvöld
- 11.2 Stjórnarform
- 11.3 Pólitískt lögmæti og skylda
- 11.4 Stjórnmálahugmyndafræði

Inngangur

Stjórnmál setja mark sitt á stóran hluta daglegs lífs okkar. Hvort sem við tökum virkan þátt í stjórnmálum eða ekki er erfitt að eiga samskipti á samfélagsmiðlum, horfa á sjónvarp eða jafnvel eiga hversdagslegar samræður án þess að stjórnmál beri á góma. Margt sem er ómissandi í lífi okkar, svo sem menntun, atvinna og ferðalög, er háð stjórnmálakerfum. Við

veltum hins vegar sjaldan fyrir okkur á hverju þessi kerfi hvíla. Í þessum kafla er sá grundvöllur tekinn til skoðunar með kynningu á stjórnmálaheimspeki. Stjórnmálaheimspeki er grein heimspeki sem fjallar um hvernig samfélög ákveða stjórnarhætti. Hún kannar einnig grunnhugtök á borð við réttlæti, þegnrétt og yfirvald, spurningar um lögmæti stjórnmálastofnana og þau réttindi, frelsi og skyldur sem borgarar kunna að hafa í samfélagi. Kaflinn hefst á umfjöllun um nokkra lykilhugsuði sögunnar frá ólíkum heimshlutum og hugmyndir þeirra um fyrirmyndarsamfélag. Því næst eru skoðuð ólík stjórnarform og kenningar um hvernig best sé að stjórna samfélagi og hvaða hlutverk leiðtogar og borgarar gegni. Að lokum er fjallað um nokkur þeirra álitaefna sem stjórnmálaheimspekingar samtímans ræða.

11.1 Söguleg sjónarhorn á stjórnarhætti

NÁMSMARKMIÐ

Að þessum hluta loknum munt þú geta:

- Útskýrt tengsl dygðakenningar Aristótelesar og stjórnmálaheimspeki.
- Borið saman hugmyndir ólíkra menningarheima um réttlátt samfélag.

Þegar stjórnmálaheimspeki tók að mótast í ólíkum menningarheimum komu fram hugmyndir um fyrirmyndarsamfélög og stjórnkerfi. Í þessum hluta er fjallað um hugmyndir Aristótelesar og Platons í Grikklandi til forna, Mozi í Kína til forna og Al-Farabi í íslamska heiminum á fyrstu öldum hans.

Réttláta borgríkið í Grikklandi til forna

Mynd 11.2 Saga stjórnmálaheimspeki á Vesturlöndum er gjarnan rakin til Grikklands til forna. (mynd: „parthenon“ eftir Claire Rowland/Flickr, CC BY 2.0)

Saga stjórnmálaheimspeki á Vesturlöndum er gjarnan rakin til Grikklands til forna. Hugtakið polis, sem orðið pólitískur er dregið af, merkir borgríki, grunneiningu stjórnkerfisins í Grikklandi til forna. Í fyrstu var meðal annars spurt: „Hvaða eiginleikar prýða besta leiðtogann?“, „Hvert er besta stjórnarform borgríkis?“ og „Hvert er hlutverk borgarans?“ Að mati margra heimspekinga mynda grundvallarspurningar siðfræðinnar, svo sem „Hvernig ber mér að koma fram við aðra?“ og „Í hverju felst gott líf?“, grundvöll samsvarandi spurninga í stjórnmálaheimspeki. Heimspekingurinn Aristóteles (384–322 f.Kr.) tengir þessi svið með hugtakinu telos, sem vísar til markmiðs eða endanlegs tilgangs. Hann segir að allt í lífinu stefni að markmiði. Markmið manneskjunnar sé að lifa góðu lífi, en það sé aðeins unnt með dygðugu líferni. Erfitt er að tileinka sér dygðir og það krefst stöðugrar þjálfunar. Til þess þarf samfélag sem veitir menntun, gefur fyrirmyndir um dygðuga breytni og skapar fólki tækifæri til að breyta dygðuglega. Vel skipað stjórnmálasamfélag er því nauðsynlegur þáttur hins góða lífs. Aristóteles segir: „Reynsla ríkjanna staðfestir þetta: löggjafar gera borgarana góða með því að venja þá á réttar athafnir — það er markmið allrar löggjafar, og takist það ekki hefur hún brugðist; í þessu felst munurinn á góðri stjórnskipan og slæmri“ (1996, 1103b20).

Platon og Ríkið

Ríkið eftir Platon er ef til vill eitt þekktasta rit fornaldar um réttlátt samfélag og hlutverk borgarans. Platon (um 428–348 f.Kr.) beitir stýrðri rökræðu, aðferð sem nú nefnist sókratíska aðferðin, til að rannsaka eðli réttlætisins. Hann lætur læriföður sinn Sókrates vera aðalviðmælandann og hefur Ríkið á spurningu um hvað felist í því að lifa réttlátu lífi. Síðan þróast ritið í umræðu um eðli réttlætisins. Sókrates spyr hvort réttlætið sé aðeins tæki valdhafa eða hvort það sé verðmætt í sjálfu sér.

Sókrates telur að réttlátt líferni sé greiðasta leiðin til hamingju og reynir að sýna fram á það með líkingu við réttlátt borgríki. Sé réttlátt borgríki farsælla en ranglátt, leiði af því að réttlát manneskja sé farsælli en ranglát manneskja. Stór hluti Ríkisins fjallar um slíkt réttlátt borgríki. Samfélagið er fyrst skipulagt eftir gagnkvæmum þörfum fólks og ólíkri hæfni þess, svo að allir fái nauðsynlegar vörur og þjónustu. Sumir verða til dæmis bændur en aðrir vefarar. Smám saman myndast viðskipti í borginni og laun eru tekin upp, sem leggja grunn að góðu samfélagi. Viðskipti við aðra opna borgina þó fyrir utanaðkomandi ógnum og því þarf hermenn til að verja borgina. Hermenn réttláts samfélags þurfa að skara fram úr í öllum dygðum, þar á meðal færni og hugrekki. Þeir mega ekki sækjast eftir eigin ávinningi heldur vinna aðeins að velferð samfélagsins. Platon nefnir þessa hermenn verði. Mótun varðanna er meginviðfangsefni ritsins vegna þess að þeir fara með forystu í samfélaginu.

Hlutverk varðanna

Uppeldi varðanna hefst þegar þeir eru mjög ungir. Þeir mega aðeins kynnast því sem eflir siðferðisþroska þeirra, vekur hollustu við föðurlandið og undirstrikar mikilvægi hugrekkis og heiðurs. Þeir mega ekki heyra frásagnir sem dvelja við eymd, ólán, veikindi eða sorg, né heldur frásagnir sem gera dauðann eða framhaldslífið ógnvekjandi. Þeir eiga jafnframt að búa saman og deila lífskjörum. Þótt þeim sé heimilt að ganga í hjónaband eiga þeir börn og eignir sameiginlega. Þar sem menntun varðanna hefst svo snemma læra þeir að líta ekki á lífshætti

sína sem fórn heldur sem forréttindi stöðu sinnar. Þeir verðir sem teljast dygðugastir, bæði siðferðilega og vitsmunalega, verða að lokum stjórnendur borgarinnar, svonefndir heimspekingakonungar: „Fyrr en heimspekingar verða konungar, eða konungar og furstar þessa heims öðlast anda og mátt heimspekinnar og pólitískur mikilleiki og viska sameinast… munu borgir aldrei losna undan böli sínu“ (1892, 473d–e).

Platon tilgreinir fjórar dygðir sem ríkið á að byggjast á: visku, hugrekki, hófsemi og réttlæti. Verðirnir þurfa að búa yfir visku og hugrekki, en allir borgarbúar þurfa að minnsta kosti að sýna hófsemi og sinna störfum sínum og hlutverkum svo að friður og samlyndi haldist í ríkinu. Jafnvel þeir sem mega eiga séreign eru hvattir til að safna ekki auði, því auðsöfnun ýtir undir leti og eigingirni sem ógna friði borgarinnar. Sameign er endurtekið stef í Ríkinu. Sókrates heldur því fram að þegar fólk eigi hluti sameiginlega, þar á meðal konur og börn, deili það einnig sorgum og gleði (461e). Þegar einn missir eitthvað missir samfélagið allt, en þegar einum hlotnast eitthvað hagnast samfélagið allt. Þegar orð á borð við mitt hverfa hverfa jafnframt deilur um eignir og sú tilfinning að skorta eitthvað eða þjást þegar öðrum vegnar vel. Sameign dregur úr uppreisnum, verkföllum og annarri óánægju og stuðlar að félagslegu samlyndi, sem er góðu samfélagi nauðsynlegt.

Þrískipting Platons á samfélaginu í verði, aðstoðarmenn og verkafólk samsvarar þáttum sálarinnar. Rétt eins og hóparnir þrír vinna saman að heill borgarinnar vinna skynsemi og þekking með hófsemi gegn ástríðum sem ógna innra samræmi manneskjunnar. Þessir þrír eiginleikar gera henni kleift að vera réttlát og dygðug.

Hefð útilokunar

Þegar fjallað er um grundvallarrit þarf að staldra við raddir þeirra sem var meinað að taka þátt í stjórnun. Fjarvera þeirra endurspeglar, kaldhæðnislega, verulegt ranglæti í elstu kenningum um réttlæti. Í forngrískum ritum, líkt og mörgum öðrum grundvallarritum stjórnmálaheimspekinnar, teljast efnaðir karlar almennt til borgaranna. Konur eru undanskildar, sem og fólk sem fæðist í ánauð, þótt réttindi séu stundum veitt þeim sem hnepptir voru í ánauð í stríði. Aristóteles telur konur eðli sínu samkvæmt skipa lægri sess en karlar og skorta þá skynsemi sem þarf til þátttöku í stjórnmálum. Hann telur aldraða ekki lengur hæfa til slíkrar þátttöku og börn, væntanlega drengi, ekki enn nógu þroskuð: „Þrælinn skortir með öllu hæfileikann til yfirvegunar; konan býr yfir honum en hann hefur ekkert vald; barnið býr yfir honum en hann er ófullburða“ (1984, 1260a11). Skilyrði Aristótelesar fyrir borgararétti eru þó ekki alveg skýr. Óskilyrtur borgari er að hans mati sá sem getur tekið þátt í stjórn ríkisins með setu í ráðgefandi eða dómsvaldsstarfi. Í Ríkinu gerir Platon engu að síður ráð fyrir konum í hópi varðanna sem stjórna: „Karlar og konur búa jafnt yfir þeim eiginleikum sem gera mann að verði; þau eru aðeins missterk eða misveik“ (1892, 456a).

Móhismi í Kína

Um 12.900 kílómetrum austan við þann stað þar sem Ríkið varð til ræddi hópur hugsuða, móhistar, svipaðar spurningar um réttlæti og stjórnarhætti. Móhismi kom fram á tímabili hinna stríðandi ríkja í Kína (481–221 f.Kr.), þegar mikil samfélagsleg umskipti áttu sér stað. Átökunum lauk að lokum með sameiningu miðríkjanna og stofnun Qin-ættarveldisins, en sífelldar breytingar á pólitískum landamærum leiddu til víðtækra menningarlegra,

efnahagslegra og vitsmunalegra samskipta. Tímabilið er því einnig kennt við „hundrað skóla“ hugsunar (Fraser 2020, xi). Í kaflanum um boðandi siðfræði er fjallað um meginatriði móhismans; hér verða stjórnmálahugsjónir hans skoðaðar.

Ritið Mozi

Meginhugmyndir móhismans er að finna í Mozi, mikilvægu riti kínverskrar heimspeki. Fylgjendur kennarans og umbótamannsins Mo Di, eða Mozi (470–391 f.Kr.), tóku ritið saman. Í Mozi er fjallað um margvísleg efni, þar á meðal rökfræði, hagfræði, vísindi, stjórnmálaheimspeki og siðfræði. Líkt og Ríkið eftir Platon rannsakar Mozi hvað felst í dygðugri hegðun og setur fram hugmyndir um óhlutdræga umhyggju og góðvild. Móhistar meta hegðun eftir því hversu vel hún gagnast öðrum. Stjórnarhættir eiga að miða að því að efla samfélagslega velferð sem best. Siðferðilegt gildi athafnar eða stefnu ræðst af afleiðingum hennar. Samkvæmt Mozi ber að hafna árásum og því að skaða aðra, jafnvel í hernaði.

TENGSL

Í kaflanum um boðandi siðfræði er fjallað nánar um afleiðingahyggju.

Stjórnandinn í móisma

Móhistar töldu fólk í grunninn gott og vilja gera það sem væri siðferðilega rétt, en að það skorti oft skilning á siðferðilegum viðmiðum. Því þyrfti dygðugan og góðviljaðan stjórnanda sem setti viðmið um siðferðilegt uppeldi og hegðun. Í Mozi er samfélagsóreiðu fornaldar lýst svo:

> Í upphafi mannlífs, þegar hvorki lög né stjórnvöld voru til, fylgdi „hver sinni hugmynd“. Einn maður hafði því eina hugmynd, tveir menn tvær ólíkar hugmyndir og tíu menn tíu ólíkar hugmyndir — eftir því sem fólkinu fjölgaði urðu hugmyndirnar fleiri. Allir samþykktu sína eigin skoðun en höfnuðu skoðunum annarra og þannig varð gagnkvæm vanþóknun meðal manna. (Mozi n.d., I.1)

Til að vinna gegn óreiðunni og koma á friðsamlegri samvinnu þurfti að velja stjórnanda. „Himinninn“ valdi því vitran stjórnanda, „krýndi hann keisara“ og „fól honum það hlutverk að sameina vilja heimsveldisins“ (Mozi n.d., II.2).

Hinn vitri stjórnandi valdi síðan þrjá vitra ráðherra sér til aðstoðar. Þeir gerðu sér þó grein fyrir „hversu erfitt væri að sameina allt fólkið í fjöllum og skógum og þá sem byggju langt í burtu“. Því skiptu þeir heimsveldinu frekar upp og skipuðu lénsherra sem staðbundna stjórnendur. Þeir völdu síðan „ráðherra og ritara, allt niður til héraðs- og þorpshöfðingja, og deildu með þeim því hlutverki að samræma viðmið ríkisins“ (Mozi n.d., II.2). Þegar þessu stigveldi stjórnsýslunnar hafði verið komið á fyrirskipaði stjórnandinn fólkinu að tilkynna um siðferðisbrot bæði borgara og leiðtoga. Með þessu móti, segir í Mozi, myndi fólk hegða sér af skynsemi og sýna góða siðferðilega breytni.

Á tímabili hinna stríðandi ríkja keppti móhismi við konfúsíanisma. Þegar Qin-ættarveldið og síðari keisaraættir komust til valda hnignaði móhismanum, þótt margar kenningar hans rynnu inn í konfúsíanisma. Áhrifa konfúsíanisma gætti í Kína í meira en 2.000 ár.

Hugmyndir Al-Farabi um stjórnarhætti

Áherslu á dygðuga hegðun sem skilyrði samfélagsfriðar má einnig sjá í verkum íslamska heimspekingsins Al-Farabi (870–950 e.Kr.). Fátt er vitað um ævi hans, en ljóst er að hann kom til Bagdad á gullöld íslams, líklega frá Mið-Asíu. Þar skrifaði hann og kenndi meðal arabískra landfræðinga og sagnfræðinga og kristinna fræðimanna sem þýddu grísk rit á arabísku. Í Bagdad var þá ekki aðeins fjölmennasta borgarsamfélag heims heldur einnig stór bókasöfn og menntasetur þar sem framfarir urðu í stærðfræði, ljósfræði, stjörnufræði og líffræði. Al-Farabi flúði síðar stjórnmálaóreiðu í Bagdad og er talinn hafa dáið í Damaskus. Hann var áhrifamikill hugsuður og hafði áhrif á síðari, og ef til vill þekktari, heimspekinga á borð við Avicenna og Averroes. Fyrstu ævisöguritarar hans leggja áherslu á framlag hans til rökfræði og frumspeki, sem enn er talið hafa grundvallarþýðingu. Al-Farabi var meðal fyrstu íslamskra heimspekinga sem rannsökuðu gríska stjórnmálaheimspeki og skrifuðu um hana (Fakhry 2002). Hann þróaði sumar hugmyndir Grikkja áfram í umfjöllun sinni um æðsta stjórnandann og fyrirmyndarborgina (Galston 1990). Því er hann oft nefndur „annar meistarinn“, á eftir Aristótelesi.

Mynd 11.3 Þessi trérista frá 15. öld sýnir Al-Farabi sem vitran öldung. Al-Farabi lagði mikilvægt af mörkum til heimspeki, vísinda, félagsfræði, læknisfræði, stærðfræði og tónlistar. (mynd: „Al-Farabi“ eftir Michel Wolgemut/Europeana, almenningseign)

Æðsti stjórnandinn

Æðsti stjórnandi Al-Farabi er stofnandi borgarinnar — ekki sögulegur stofnandi heldur sá sem býr yfir bæði hagnýtri og fræðilegri þekkingu og er ekki bundinn af fordæmum eða fyrra yfirvaldi. Æðsti stjórnandinn byggir ákvarðanir sínar á vandlegri greiningu, en „eftirmaður“ hans tekur við niðurstöðum hans og byggir á þeim án þess að leggja þær undir heimspekilega gagnrýni (Galston 1990, 97).

Æðsti stjórnandinn býr bæði yfir þekkingu á stjórnmálaheimspeki og stjórnmálafræði. Hjá Al-Farabi er stjórnmálafræði hagnýt þekking á stjórnkænsku, þar á meðal stjórn opinberra mála. Hlutverk hennar er að rannsaka lífshætti fólks, siðferðilegt hugarfar þess og tilhneigingar, kanna hvatir athafna og meta hvort markmið þeirra sé „sönn hamingja“. Sönn hamingja verður til með dygðugum athöfnum og ræktun siðferðilegra mannkosta. Ætluð hamingja beinist hins vegar að því sem spillir manneskjunni, svo sem völdum, peningum og

efnislegum nautnum. Stjórnmálaheimspekin veitir þá fræðilegu þekkingu sem þarf til að greina dygðuga hegðun.

Heimspekilegir og óheimspekilegir stjórnendur

Al-Farabi greinir á milli heimspekilegra og óheimspekilegra stjórnenda. Óheimspekilegir stjórnendur geta búið yfir hagnýtri þekkingu og fellt dóma á grundvelli reynslu sinnar af því að fylgjast með fólki í borginni og eiga samskipti við það. Þeir geta greint mynstur og sameiginleg einkenni ágreiningsmála og þannig tekið eins sanngjarnar ákvarðanir og unnt er til að tryggja frið, jafnvel þótt þeir reiði sig á visku æðsta stjórnandans. Heimspekilegir stjórnendur búa hins vegar bæði yfir fræðilegri og hagnýtri þekkingu og geta sjálfir metið hvaða athafnir séu viturlegar (Galston 1990, 98). Heimspekilegur stjórnandi getur orðið æðsti stjórnandi en óheimspekilegur stjórnandi ekki.

Fyrirmyndarborgir

Líkt og fyrirmyndarríki Platons þarf borg Al-Farabi að lúta stjórn heimspekings og mennta úrvalshóp heimspekinga sem getur aðstoðað við stjórn borgarinnar. Æðsti stjórnandinn skipar borgurunum í stéttir eftir eðlislægum eiginleikum þeirra, athöfnum og hegðun (Galston 1990, 128). Meginmarkmiðið er að skapa dygðuga borg eða þjóð þar sem borgararnir eiga sem mesta möguleika á að öðlast sanna hamingju.

Þetta er alger andstæða hinnar siðlausu borgar, þar sem fólk tileinkar sér lesti á borð við drykkjuskap og ofát og tekur peninga og stöðu fram yfir dygðugar athafnir. Borgararnir haga sér þannig af ásetningi en ekki vegna fáfræði. Slíkt fólk getur aldrei öðlast sanna hamingju vegna þess að hamingja þess byggist á hverfulum gæðum (Galston 1990). Þótt borg lúti ekki stjórn æðsta stjórnanda er henni þó ekki endilega ætlað að verða siðlaus. Borgarar hennar geta enn öðlast sanna hamingju með því að rækta dygðir. Í Stjórnskipuninni segir Al-Farabi:

> Meðal hinna nauðsynlegu borga kunna sumar að sameina allar þær listir sem afla nauðsynlegra gæða. Stjórnandi þeirra stjórnar af farsæld og kann afburðavel að virkja [borgarana] til að afla nauðsynlegra gæða; hann varðveitir þessi gæði fyrir þá með góðri stjórn eða veitir þeim þau af eigin gæðum. (vitnað eftir Germann 2021)

Slík borg getur engu að síður aldrei talist fyrirmyndarborg. Markmið hennar er að tryggja efnislega velferð borgaranna, en hana skortir heimspekilegan skilning á velferð í víðari merkingu.

Fyrirmyndarborginni er stjórnað með „konungslistinni“, það er stjórn opinberra mála. Með konungslistinni er reynt að koma á samfélagsskipan sem byggist á góðum mannkostum, dygðugri hegðun og siðferðilegum athöfnum. Þegar borgararnir tileinka sér þessar meginreglur og hvetja aðra til hins sama verður til samfélag sem einkennist af samlyndi þar sem allir geta náð sem mestri hamingju og lífsfyllingu.

HUGSAÐU EINS OG HEIMSPEKINGUR

Platon og Al-Farabi töldu báðir að heimspekingur ætti að stjórna réttlátri borg. Hvaða þættir ráða því hvort stjórnvöld taka góðar ákvarðanir? Ertu sammála Platoni og Al-Farabi um að dygðir og hæfni leiðtogans eða forystunnar ráði úrslitum? Hvaða áhrif hefur gerð

stjórnkerfisins á það hvernig ákvarðanir eru teknar og hversu góðar þær eru? Tilgreindu tvær eða þrjár góðar ákvarðanir sem stjórnvöld í þínu landi hafa tekið. Rannsakaðu hverja ákvörðun með SIFT-aðferðinni úr kaflanum um gagnrýna hugsun. Skrifaðu síðan efnisgrein um hverja ákvörðun og lýstu því hvernig hún var tekin. Útskýrðu hvers vegna hún styður eða styður ekki afstöðu Platons og Al-Farabi.

11.2 Stjórnarform

NÁMSMARKMIÐ

Að þessum hluta loknum munt þú geta:

- Útskýrt muninn á einveldi og þingbundinni konungsstjórn.
- Greint á milli fulltrúastjórnar og alræðisstjórnar.
- Tengt þjóðfélagsstéttir og erfðastéttakerfi við stjórnmálakerfi.

Stjórnmálastefnur frá Grikklandi og Kína til forna og íslamska heiminum hafa haft áhrif á stjórnarhætti öldum saman. Hugmyndafræðileg afstaða valdhafa hefur mikil áhrif á það hvernig stjórnvöld starfa. Slíkar hugmyndir geta jafnframt hvatt fólk til að endurbæta stjórnmálakerfið. Hér verða nokkur algengustu stjórnarformin skoðuð ásamt félagslegum og hugmyndafræðilegum rótum þeirra.

Konungsstjórn

Konungsstjórn er stjórnarform þar sem einn einstaklingur, þjóðhöfðinginn, fer með æðsta vald. Konungsvaldið gengur yfirleitt eftir erfðaröð. Konungsstjórnir hafa verið til að minnsta kosti frá 3000 f.Kr. og hafa verið algengar víða um heim. Dæmi eru germönsku þjóðirnar Frankar og Vestgotar á 3. og 4. öld, konungsríkin Spánn og Frakkland og Afríkuríkin Marokkó og Esvatíní, sem enn eru konungsríki (Kostiner 2020).

Einveldi

Konungsstjórn getur verið einveldi eða þingbundin konungsstjórn. Í einveldi fer konungurinn með óskorað vald og ber ekki ábyrgð gagnvart öðru ríkisvaldi. Í zaraþústratrú var talið, í samræmi við hugmyndina um guðlegan rétt konunga, að guðirnir veldu stjórnendur og veittu þeim khvarenah, konunglega dýrð. Hún færði þeim visku, auðkenndi þá sem „æðsta meðal fólksins og gaf til kynna að þeim hefði af guðlegum mætti verið veitt konungsvald“ (Choksky n.d.).

Þingbundin konungsstjórn

Þingbundinn konungur starfar hins vegar innan ramma stjórnarskrár og með öðrum stjórnmálamönnum ríkisins. Í þingbundinni konungsstjórn er konungurinn þjóðhöfðingi og fer með tiltekið framkvæmdarvald en mótar ekki sjálfur stefnu stjórnvalda. Breska konungsríkið er dæmi um þingbundna konungsstjórn, þótt þar hafi ríkt einveldi fram yfir

miðja 17. öld. Í kjölfar landbúnaðar- og iðnbyltinga og trúardeilna varð til millistétt á Englandi sem krafðist pólitískra áhrifa í gegnum þingið. Nú gegnir konungsfjölskyldan formlegu þjóðhöfðingjahlutverki í Bretlandi, en lýðræðislega kjörið þing undir forystu forsætisráðherra fer með löggjafarvald og stefnumótun. Breska kerfið telst því einnig þingræði. Þótt völd konungsfjölskyldunnar séu takmörkuð telja margir Bretar hana enn standa fyrir hefðir og vera sýnilegt tákn þjóðarinnar (Royal Household at Buckingham Palace 2021).

Í myndbandinu er fjallað um þær tegundir konungsstjórna sem enn eru við lýði.

MYNDBAND

Tegundir konungsstjórna

Lönd sem voru enn konungsríki árið 2020

Aðalsveldi og erfðastéttakerfi

Í aðalsveldi er æðsta valdið í höndum fárra einstaklinga sem teljast til úrvalshóps samfélagsins. Líkt og konungsvald fylgir aðalsveldi yfirleitt erfðaröð. Að jafnaði kemst fólk nær raunverulegu valdasetri eftir því sem það tilheyrir hærri stétt.

Grísk stéttakerfi

Í stéttakerfi er fólki skipað í ólíka hópa eftir ætluðu gildi þess og framlagi til samfélagsins. Úr slíku félagslegu stigveldi verður til kerfi pólitískra skyldna sem stjórnendur og stjórnvöld byggja vald sitt og yfirráð á.

Klassískt dæmi um stéttakerfi er að finna í Ríkinu, þar sem Platon skiptir borgurunum í fimm stéttir: framleiðendur í landbúnaði eða iðnaði, sjómenn og skipaeigendur, kaupmenn, það er inn- og útflytjendur, smásala og verkafólk. Að mati Platons á fólk að sinna þeim störfum sem það kann best. Þar sem hæfileikar fólks eru ólíkir „hljótum við að ályktа að allir hlutir verði framleiddir í meira magni, með minni fyrirhöfn og af meiri gæðum þegar hver maður sinnir á réttum tíma því eina verki sem hæfir eðli hans og lætur önnur verk eiga sig“ (Platon 1892, 2. bók).

Indversk erfðastéttakerfi

Nútímadæmi um stéttskiptingu er hindúíska erfðastéttakerfið á Indlandi, jati, sem ákvarðar samfélagslegt hlutverk fólks eftir þeirri stétt sem það fæðist í. Mikið er deilt um uppruna kerfisins, en Rigveda, elstu textar helgustu rita hindúatrúar, setur fram goðsögulega skýringu á uppruna jati. Í einu kvæði Rigveda fórnar frummaðurinn Purusha sjálfum sér til að skapa mannkynið og stéttirnar verða til úr líkama hans. Upprunalegu stéttirnar fjórar, varna eða þjóðfélagsstéttir, eru brahmínar, prestar og fræðimenn; rajanya eða kshatriya, stjórnendur og stríðsmenn; vaishya, verkafólk, bændur og handverksfólk; og shudra, þjónar og verkafólk (Johnson og Johnson 2008). Utangarðsfólk, áður nefnt „hin ósnertanlegu“, myndar fimmta hópinn sem nú er nefndur dalítar (Mayell 2003). Hindúíska erfðastéttakerfið er nátengt trúarhugmyndum um karma og endurholdgun. Hindúar, sem eru meirihluti íbúa Indlands, telja afleiðingar góðra og slæmra verka fylgja sálinni milli lífa þegar hún endurholdgast. Staða

manneskju í félagslega stigveldinu ræðst því af örlögum eða karma sem byggist á hegðun hennar í fyrri lífum.

Á 20. öld endurbætti Indland samfélagskerfi sitt samhliða sjálfstjórn, nútímavæðingu efnahagslífsins og stofnun lýðræðiskerfis. Mismunun eftir erfðastétt er nú ólögleg en er enn útbreidd. Með tímanum fjölgaði stéttunum fjórum í um 3.000 undirstéttir sem skiptast síðan enn frekar. Talsmenn erfðastéttakerfisins, þar á meðal sumir innan hindúískra þjóðernisflokka, segja það leið til að skipuleggja samfélagið. Einstaklingar séu valdalitlir einir og sér, en geti myndað óformleg samtök ef þeir líti á sig sem hluta stærri hóps. Þessir verjendur ríkjandi skipulags benda á að auðugar og valdamiklar fjölskyldur láti afar sjaldan völd sín af hendi og að fátæku fólki takist sömuleiðis afar sjaldan að auka pólitísk áhrif sín.

Fulltrúastjórn

Í fulltrúastjórn er fólk valið með ýmsum hætti til að fara með umboð stærri hóps. Fulltrúastjórn á sér líklega eldri rætur en konungsstjórn og aðalsveldi. Cheyenne-, Iroquois- og Huronþjóðirnar og aðrir frumbyggjar Norður-Ameríku komu á ættbálkalýðræði áður en Evrópumenn námu þar land. Sanfólk, Pygmíar og aðrar þjóðir Afríku hafa iðkað svonefnt „varðeldalýðræði“ (Glassman 2017). Þessi dæmi benda til þess að samvinna fólksflokka hafi getað falið í sér fulltrúastjórn áður en borgarsamfélög urðu til.

Saga lýðræðis í borgarsamfélögum er oft tengd Grikklandi til forna, einkum Aþenu, þar sem almenningur fékk hlutdeild í stjórninni, þó aðeins fólk úr tilteknum stéttum. Stjórnarfar Aþenu var einstakt á svæðinu. Fyrir 700 f.Kr. var Aþenu stjórnað af einum valdhafa eða fámennum hópi. Stjórn þeirra einkenndist oft af félagslegum og efnahagslegum vandamálum sem ollu óstöðugleika. Um 600 f.Kr. kom aþenski stjórnandinn Sólon (um 630–um 560 f.Kr.) á vísi að lýðræðiskerfi. Hann leyfði ekki fólki utan aðalsstéttar að gegna tilteknum embættum, en allir karlkyns borgarar, sem voru ekki allir íbúarnir, máttu kjósa staðbundna leiðtoga. Hann reyndi jafnframt að banna skuldaánauð. Árangurinn varð skammvinnur, en hann ruddi brautina fyrir langt tímabil lýðræðisstjórnar í Aþenu.

Í Sögu Pelópsskagastríðsins eftir Þúkýdídes (um 460–um 404 f.Kr.) lofar Períkles (um 495–429 f.Kr.) stjórnskipan Aþenu, einkum þá hugmynd að allir borgarar ríkisins eigi að fá að taka þátt í stjórn þess. Stjórnskipan Aþenu „hyglir fjöldanum fremur en hinum fáu“, segir hann, og lögin „tryggja öllum jafnt réttlæti í einkadeilum“ (Thucydides [1996] 2008, 112).

Períkles tengir frelsi við farsæld bæði í stjórnarháttum og daglegu lífi. Á báðum sviðum telur hann hamingjuna vera „ávöxt frelsisins“ (Thucydides [1996] 2008, 115). Þrátt fyrir ágalla í framkvæmd lýðræðisins telur hann Aþenu búa við besta stjórnarform sem völ er á. Aþeningar séu hamingjusamari en íbúar annarra ríkja, segir Períkles, og því sé Aþena þess virði að verja í orrustu.

Lýðræðisform samtímans byggjast á hugmyndinni um stjórn fólksins, en nútímalýðræði er yfirleitt ekki beint lýðræði þar sem meirihlutinn greiðir atkvæði um hverja stefnuákvörðun. Bandaríkin búa til dæmis við fulltrúalýðræði: kjörnir fulltrúar taka ákvarðanir um löggjöf fyrir hönd almennings.

Bandaríski heimspekingurinn Richard Arneson (f. 1945) telur að „það sem geri lýðræðislegt stjórnarform… siðferðilega lögmætt… sé að starfsemi þess skili fólki með tímanum betri afleiðingum en nokkurt annað raunhæft stjórnarform“ (2009, 197). Þetta er

nytjamiðuð vörn fyrir lýðræði: lýðræðið þarf að sanna gildi sitt með afleiðingum sínum til langs tíma. Margir telja lýðræðisríki standa sig betur en önnur raunveruleg stjórnkerfi. Indverski heimspekingurinn og Nóbelsverðlaunahafinn Amartya Sen (f. 1933) hefur bent á að lýðræðisríki séu meðal auðugustu ríkja heims og að leiðtogar þeirra séu líklegri til að sinna þörfum almennings vegna þess að valdaembætti ráðast af kosningum.

Sen segir: „Engin veruleg hungursneyð hefur nokkru sinni orðið í sjálfstæðu ríki með lýðræðislegt stjórnarform og tiltölulega frjálsa fjölmiðla“ (vitnað eftir Christiano og Bajaj 2021). Lýðræðisríki eru auk þess ólíklegri en ólýðræðisleg ríki til að fara í stríð hvert við annað. Sen bendir einnig á að lýðræðisstjórn geri fólki með ólík siðferðileg og pólitísk viðhorf kleift að búa saman. Á Indlandi hefur lýðræði til dæmis gert mörgum trúarbrögðum kleift að þrífast saman í tiltölulegum friði. Lýðræði er þó ekki gallalaust; í kafla 11.4 verður fjallað um nokkra annmarka þess.

Alræðisstjórnarform

Alræði

Alræði er stjórnkerfi sem nær algerri stjórn yfir bæði einka- og opinberu lífi almennings með því að afnema frjálsa fjölmiðla, beita ritskoðun og umfangsmiklu eftirliti og koma á annars konar félagslegu taumhaldi. Andstaða við ríkið er bönnuð og viðurlög við óhlýðni eru yfirleitt hörð. Alræði getur birst sem einræði þar sem einn einræðisherra fer með allt vald. Á 20. öld voru Sovétríkin undir stjórn Jósefs Stalíns (1878–1953) og fasistastjórn Benitos Mussolini (1883–1945) á Ítalíu alræðisstjórnir. Alræði er ekki það sama og harðstjórn, fasismi eða kommúnismi, þótt hugtökin eigi nógu margt sameiginlegt til að þeim sé oft ranglega ruglað saman.

Kommúnismi

Kommúnismi er hugmyndafræði sem hefur getið af sér alræðisstjórnir og er einkum tengdur Sovétríkjunum (1922–1991) og Alþýðulýðveldinu Kína (1949–). Þótt finna megi eldri dæmi um kommúnískar hugmyndir á nútímakommúnismi rætur í verkum Karls Marx og Friedrichs Engels. Þeir kröfðust „alræðis öreiganna“ sem tæki framleiðslutækin úr einkaeigu og kæmi á kerfi vinnu og vörudreifingar í þágu verkalýðsstéttarinnar.

Í kommúnistaríkjum nútímans á ríkið framleiðslutækin, ákveður laun, stýrir framleiðslu og stjórnar verðlagi. Þótt kosningar kunni að fara fram einokar forysta stjórnarflokksins pólitískt vald, ákveður stefnu sem nær inn í einkalíf fólks og takmarkar einstaklingsfrelsi verulega. Á árunum 1932–1933 hratt Jósef Stalín, leiðtogi Sovétríkjanna, til dæmis af stað samyrkjuvæðingu landbúnaðar í Úkraínu. Hann fyrirskipaði að fjölskyldur sem ættu um 9,7 hektara lands eða meira skyldu sviptar öllum eigum og fluttar í vinnubúðir í Síberíu. Talið er að fjórar til sjö milljónir manna hafi soltið í hel.

Fasismi

Fasismi er önnur hugmyndafræði sem leitt hefur til alræðisstjórna. Hann einkennist af sterkri þjóðernishyggju, andúð á lýðræðislegum meginreglum og trú á félagslegt stigveldi (Soucy 2021). Fasismi naut einkum fylgis á millistríðsárunum, tímabilinu milli heimsstyrjaldanna

tveggja, um 1920–1938. Fasistastjórnir Ítalíu og Þýskalands héldust þó út síðari heimsstyrjöldina (1939–1945), og fasistastjórn Franciscos Franco á Spáni, sem hófst 1936, stóð til 1975. Benito Mussolini komst til valda á Ítalíu og kom þar á fasísku einræði frá 1925. Eyðilegging fyrri heimsstyrjaldarinnar (1914–1918), erfið endurreisn Evrópu, matarskortur og atvinnuleysi sköpuðu kjöraðstæður fyrir sterka leiðtoga sem heilluðu fjöldann sem lofuðu þjóðum sínum nýrri velmegun.

Á sama tímabili fylktu þýskir borgarar, sem bjuggu við þungar refsiaðgerðir bandamanna eftir fyrri heimsstyrjöldina, sér að baki Adolf Hitler. Hann var skipaður kanslari Þýskalands árið 1933, treysti fljótt völd sín og gerðist alráður einræðisherra í landi sem áður hafði verið lýðræðisríki. Þjóðernissósíalismi Hitlers var fasísk hugmyndafræði sem jafnframt fól í sér þjóðarmorð á gyðingum, Rómafólki og öðrum hópum (Wiener Holocaust Library n.d.).

Hannah Arendt um alræði

Í áhrifamiklu riti sínu Uppruni alræðis (1951) færir heimspekingurinn og stjórnmálahugsuðurinn Hannah Arendt (1906–1975) rök fyrir því að alræði sé tiltölulega nýtt stjórnarform sem leitist við að stjórna öllum þáttum samfélags- og stjórnmálalífs og jafnframt einkalífi borgaranna. Hún segir mikilvægan mun á einræðisstjórnum, þar á meðal fasistastjórnum, og alræðisstjórnum. Einræðisstjórn tekur völd og kemur flokksmönnum sínum fyrir í embættum ríkisins, en í alræðisríki teygir flokkurinn sig inn á öll svið, meðal annars inn í ríkisvaldið, lögregluna og úrvalshópa samfélagsins. Lögin eru auk þess breytileg frá degi til dags. Lokamarkmið slíkrar stjórnar er að mati Arendt að eyða einstaklingsbundinni sjálfsmynd og gera hverja manneskju að framlengingu ríkisvaldsins (Arendt 1951). Vald alræðisins byggist á kerfisbundnu ofbeldi sem vekur algera skelfingu við tilhugsunina um andstöðu og brýtur niður sjálfstæða hugsun þar til fólk er algerlega háð stjórnvöldum. Til að viðhalda stjórninni þarf að útmá öll einkenni einstaklingsbundinnar sjálfsmyndar nema stöðu fólks sem „borgara“ — þótt fólk undir alræðisstjórn sé fremur fangar en borgarar.

Mynd 11.4 Hannah Arendt skrifaði ítarlega um uppruna og vald alræðis í kjölfar umróts og þjáninga af völdum alræðisstjórna á fyrri hluta 20. aldar. (mynd: Ljósmynd af Hönnu Arendt árið 1924; Wikimedia, almenningseign)

Tafla 11.1 dregur saman þessi stjórnarform.

Tafla 11.1. Stjórnarform

Stjórnarform	Lýsing	Dæmi
Konungsstjórn	Einn einstaklingur, þjóðhöfðinginn, fer með æðsta vald	Fjölmörg dæmi, meðal annars eldri konungsríki á borð við Spán og Frakkland og nútímakonungsríki á borð við Marokkó
Aðalsveldi	Fámennur hópur sem talinn er til úrvalshóps samfélagsins fer með æðsta vald	Gríska stéttakerfið og indverska erfðastéttakerfið
Fulltrúastjórn	Einstaklingar eru valdir til að fara með umboð stærri hóps	Ættbálkalýðræði frumbyggja Norður-Ameríku og flest samtímastjórnvöld í Norður- og Suður-Ameríku og Evrópu
Alræði	Stjórnvöld takmarka frelsi einstaklinga með stjórn fjölmiðla, umfangsmiklu eftirliti og öðru félagslegu taumhaldi	Sovétríkin undir stjórn Stalíns og fasistastjórn Mussolinis á Ítalíu
Kommúnismi	Ríkið á framleiðslutækin, ákveður laun, stýrir framleiðslu og stjórnar verðlagi	Alþýðulýðveldið Kína
Fasismi	Alræðisstjórn sem einkennist af sterkri þjóðernishyggju, andúð á lýðræðislegum meginreglum og trú á félagslegt stigveldi	Þýskaland undir stjórn Hitlers og Spánn undir stjórn Franco

SKRIFAÐU EINS OG HEIMSPEKINGUR

Skoðaðu breytingar Hönnu Arendt á inngangi þriðju útgáfu Uppruna alræðis hjá bandaríska þingbókasafninu. Lestu vélritaða handritið með handskrifuðum leiðréttingum og svaraðu síðan eftirfarandi spurningum.

- Ákafi Arendt mótar hvert orð sem hún skrifar og hún er greinilega ekki hlutlaus. Hvert er viðhorf hennar til viðfangsefnisins?
- Hvaða meginatriði dregur Arendt fram í innganginum?
- Hugleiddu það sem þú lærðir um gagnrýna hugsun og rökfræði í kaflanum um gagnrýna hugsun. Hjálpar ákafi Arendt henni við heimspekilega rökræðu og skrif eða stendur hann í vegi fyrir því? Rökstyddu svarið.
- Hvaða breytingar gerir Arendt á þriðju útgáfunni og hver er tilgangur þeirra?
- Hvað má læra af handritinu um heimspekileg skrif?

11.3 Pólitískt lögmæti og skyldur

NÁMSMARKMIÐ

Að þessum hluta loknum munt þú geta:

- Tilgreint tvenn meginrök fyrir pólitísku lögmæti.
- Útskýrt hvernig fólk getur borið skyldur gagnvart öðrum án þess að bera skyldu gagnvart ríkinu.

Hvaða stjórnkerfi sem samfélag velur þurfa stjórnvöld að hafa valdheimild til að stjórna. Hvaðan fá valdhafar vald sitt og hvaða réttindi hafa borgararnir? Ein grundvallarspurning stjórnmálaheimspekinnar er hvaðan stjórnmálakerfi sæki lögmæti sitt og þar með hversu víðtækt vald stjórnendur hafi yfir borgurunum. Hvaða skyldur ber ríkið gagnvart borgurunum og hvaða skyldur bera þeir gagnvart því? Hér verða skoðaðar ólíkar hugmyndir um uppsprettur valds og gagnkvæmar skyldur aðila stjórnmálasamfélagsins.

Guðlegt konungsvald

Móhistar héldu því fram að himinninn, en ekki fólkið, veldi keisarann. Til að vinna gegn samfélagsóreiðu veldi himinninn vitran stjórnanda sem kæmi á reglu og væri fyrirmynd dygðugrar hegðunar (Mozi n.d.). Þetta er dæmi um guðlegt stjórnarumboð. Samkvæmt því eru konungar valdir af guðlegu yfirvaldi, sem lögmætir stjórn þeirra og erfðaröð konungsættarinnar og gerir þá ekki ábyrga gagnvart almenningi. Hugmyndin varð útbreidd í Evrópu eftir að Rómaveldi tók kristni. Með uppgangi mótmælendatrúar og millistéttar komu þó fram nýjar hugmyndir um vald og réttindi og skyldur leiðtoga og borgara. Vestur-evrópskir heimspekingar á borð við Thomas Hobbes og John Locke tóku að halda því fram að lögmæti stjórnvalda byggðist á samfélagssáttmála milli stjórnenda og þeirra sem lúta stjórn þeirra.

Thomas Hobbes og einveldi

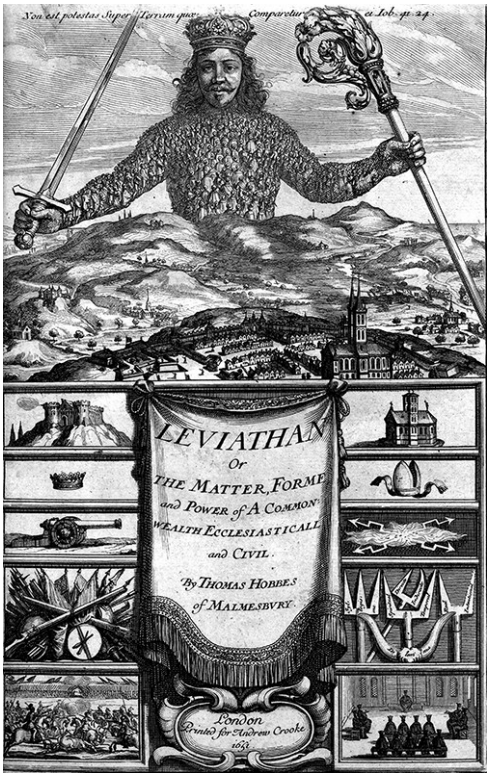

Mynd 11.5 Leviathan eftir Thomas Hobbes, fyrst útgefið árið 1651, lýsir einveldi sem nauðsynlegu afli sem skapar reglu í samfélaginu. (mynd: Forsíðumynd Leviathan, grafin af Abraham Bosse með leiðsögn höfundarins Thomas Hobbes; Wikimedia, almenningseign)

Leviathan eftir enska heimspekinginn Thomas Hobbes (1588–1679), fyrst útgefið árið 1651, fjallar um gerð stjórnkerfa og þróar kenninguna um samfélagssáttmálann. Hobbes ímyndar sér tíma fyrir tilkomu félagslegra stofnana þegar fólk leitast aðeins við að fullnægja löngunum sínum. Þegar nóg er af landi og mat getur fólk fullnægt þörfum sínum og geymt umframbirgðir til harðinda. Þegar fólki fjölgar eykst hins vegar samkeppni um auðlindir og ávinningur eins verður tap annars. Skortur leiðir til átaka þegar fólk berst um nauðsynjar. Áður en pólitísku yfirvaldi er komið á er ekkert sem heftir ofbeldið og fólk lendir því í sífelldu stríðsástandi, sem Hobbes nefnir náttúruástandið. Þar

> er ekkert rúm fyrir iðnað, því afrakstur hans er óviss; þar af leiðandi er engin jarðrækt; engar siglingar né notkun á vörum sem flytja mætti sjóleiðis; engar hentugar byggingar; engin tæki til að færa þunga hluti; engin þekking á yfirborði jarðar; engin tímatalning; engar listir; engar bókmenntir; ekkert samfélag; og það sem verst er, stöðugur ótti og hætta á ofbeldisfullum dauða; og líf mannsins er einmanalegt, fátæklegt, viðbjóðslegt, dýrslegt og stutt. (Hobbes [1968] 2002, 13. kafli)

Til að komast úr náttúruástandinu þarf fólk að mynda stjórnmálasamfélag sem tryggir grunnþarfir þess, stillir til friðar í deilum og lögfestir hegðunarreglur. Til þess þarf einnig að skipa yfirvald sem getur farið með vald. Hobbes taldi konunginn eiga að fara með þetta vald

og hélt því fram að eitt óskorað miðlægt yfirvald væri besta leiðin til að viðhalda friði og koma í veg fyrir sundrungu og flokkadrætti.

John Locke og fulltrúastjórn

Aðrir talsmenn samfélagssáttmálans, þar á meðal franski heimspekingurinn Jean-Jacques Rousseau (1712–1778) og enski heimspekingurinn John Locke (1632–1704), höfnuðu einveldi og mæltu þess í stað með fulltrúastjórn. Rit Lockes, Ritgerð um ríkisvald (1689), hafði mikil áhrif á stofnendur Bandaríkjanna. Nokkrar þekktustu hugmyndir hans birtast í sjálfstæðisyfirlýsingunni og stjórnarskránni. Locke ver meðal annars aðskilnað ríkis og kirkju og setur fram meginreglu um sjálfsvarðveislu sem síðar var tengd réttinum til vopnaburðar.

Líkt og Hobbes ímyndar Locke sér að fólk búi upphaflega við náttúruástand og samþykki síðar að framselja óhlutdrægu yfirvaldi hluta frelsis síns í skiptum fyrir frið og öryggi. Ólíkt Hobbes telur hann fólk þó að mestu lifa í friði og almennt treystandi til að gæta hagsmuna sinna þegar þörf krefur. Locke vísar til náttúruréttar, þeirrar hugmyndar að Guð hafi gefið mannkyninu skynsemi sem það geti notað til að greina siðferðislögmál. Þau séu bindandi og feli meðal annars í sér virðingu fyrir öðrum og viðurkenningu á frelsi einstaklingsins. Að mati Lockes fæðist fólk inn í „jafnréttisástand þar sem allt vald og öll lögsaga eru gagnkvæm“ (Locke 2016, 122). Við erum frjáls og jöfn að náttúru og enginn hefur frá náttúrunnar hendi meira vald eða ríkari rétt til að stjórna en annar. Locke segir „alla menn að náttúru í því ástandi og haldast þar uns þeir gerast, með eigin samþykki, aðilar að stjórnmálasamfélagi“ (129).

Í náttúruástandi Lockes eigum við okkur sjálf og megum ráðstafa okkur, auk þess sem við getum átt takmarkaðar eignir. Í fyrstu eru eignir þau gæði náttúrunnar sem Guð gaf öllum sameiginlega til að fullnægja grunnþörfum og tryggja lífsafkomu. Þegar samfélagið þróast og peningar koma til sögunnar nær eignarrétturinn einnig til þess sem fólk bætir með vinnu sinni. Jafnvel í náttúruástandinu megum við þó ekki misbjóða öðrum eða taka meira en við þurfum. Meginreglan um sjálfsvarðveislu er áberandi í öllu riti Lockes, bæði í umfjöllun hans um stríð og lausn hans á harðstjórn, sem er réttur fólks til að breyta stjórninni. Heimspeki hans byggist á þeirri forsendu að siðferðislögmál séu eldri en öll stjórnmálakerfi og leiði til eins konar náttúrulegs réttlætis.

Locke greinir einnig á milli náttúrulegs frelsis, sem leiðir af náttúrurétti, og borgaralegs frelsis, sem verður til við stjórn samveldis. Fólk eignast eigur með vinnu sinni, til dæmis með því að bæta land sem upphaflega var gefið öllum sameiginlega, og sú vinna gagnast jafnframt öðrum. Eftir því sem eignir aukast vex þörfin fyrir að verja þær. Eignalaust fólk nýtur einnig verndar laga borgaralegs samfélags, þótt það hafi ekki áhrif á mótun þeirra. Við göngum úr náttúruástandi í samfélag til að vernda eignir okkar, bæði okkur sjálf og efnisleg gæði. Í borgaralegu samfélagi öðlumst við vernd laga, óhlutdrægan dómara og leiðir til að framfylgja lögunum. Löggjafarvaldið setur lög með hagsmuni alls samveldisins að leiðarljósi og einstaklingshagsmunir mega því ekki ganga framar heildarhagsmunum. Framkvæmdarvaldið framfylgir lögunum en á ekki að setja þau. Locke lítur á þennan aðskilnað sem vörn gegn sérhagsmunum.

Eftir stofnun borgaralegs samfélags spyr Locke hversu mikið svigrúm stjórnvöld eigi að hafa til athafna án samráðs við samveldið í heild og hvaða takmörk setja eigi valdi þeirra.

Velferð samfélagsins verður ávallt að vera markmið stjórnvalda. Handhafar löggjafar- og framkvæmdarvalds þurfa að gæta þess að mynda ekki sjálfstætt valdakerfi innan samfélagsins. Því lengur sem fólk situr í valdastöðum, þeim mun meiri hætta er á spillingu. Verði stjórnvöld spillt getur borgaralega ríkið orðið verra en náttúruástandið. Fólkið hefur þá rétt til að víkja stjórnvöldum frá og leysa upp ríki sem orðið er harðstjórn. Það getur endurreist það stjórnskipulag sem áður reyndist best eða tekið upp kerfi sem verndar hagsmuni þess betur. Samveldið, það er fólkið, hefur að lokum eftirlit með samfélaginu og metur hvort það starfi rétt. Vörn Lockes gegn harðstjórn heimilar fólki því, ef nauðsyn krefur, að hverfa aftur til náttúruástandsins og byrja upp á nýtt.

Í myndbandinu er stutt yfirlit yfir hugmyndir Lockes um stjórnarfar.

MYNDBAND

John Locke um stjórnarfar

STJÓRNMÁLAKENNINGAR – John Locke

Max Weber og lýsandi lögmæti

Lögmæti getur verið lýsandi, það er skýrt hvaðan vald kemur, eða normatíft, það er rökstutt hvers vegna valdið sé réttmætt. Hobbes og Locke fjölluðu um normatíft lögmæti. Lýsandi greiningu er að finna í áhrifamikilli ritgerð félagsfræðingsins Max Weber (1864–1920), „Þrjár gerðir lögmætrar stjórnar“, þar sem hann greinir þrjár uppsprettur lögmætis: hefðbundið lögmæti, náðarvald og rök- og lagabundið lögmæti.

Hefðbundið lögmæti

Hefðbundið lögmæti byggist á hefðum eða langvarandi venjum. Þegar slíkt kerfi er talið lögmætt fá tilteknir einstaklingar vald vegna erfða eða þeirrar trúar að guðlegur réttur veiti þeim það. Hugmynd Al-Farabi um æðsta stjórnandann er eitt dæmi. Algengasta mynd hefðbundins lögmætis er þó líklega konungsstjórn, þar sem einn einstaklingur stjórnar ríkinu, yfirleitt ævilangt. Í einveldi er rétturinn til að stjórna gjarnan rökstuddur með því að konungsvaldið hafi verið stofnað af Guði og sæki vald sitt til hans; þetta nefnist guðlegur réttur konunga. Konungar miðalda í Evrópu lutu því til dæmis ekki stjórnarskrárbundnu yfirvaldi. Í þingbundinni konungsstjórn er þjóðhöfðinginn hins vegar bundinn af stjórnarskrá.

Náðarvald

Náðarvald er veitt einstaklingi sem hefur óvenjumikil persónuleg áhrif á fólk. Borgararnir fela honum vald til að tala og breyta fyrir þeirra hönd vegna þess að þeir telja hann skilja fólkið sem hann er fulltrúi fyrir og sýna því samkennd. Slíkur leiðtogi þarf ekki að gegna opinberu embætti. Nelson Mandela (1918–2013) hafði til dæmis mikil áhrif sem baráttumaður gegn aðskilnaðarstefnunni áður en hann varð forseti Suður-Afríku. Weber taldi náðarvald óstöðugustu gerð valds vegna þess að það væri bundið einstaklingnum og gæti horfið við dauða hans eða ef hann stæði ekki undir væntingum.

Mynd 11.6 Tveir leiðtogar sem oft voru taldir búa yfir náðarvaldi: Nelson Mandela, forseti Suður-Afríku, fyrir miðju og Bill Clinton Bandaríkjaforseti til vinstri. Áður en Mandela varð fyrsti svarti forseti Suður-Afríku sat hann í fangelsi í 27 ár fyrir forystu sína í baráttunni gegn aðskilnaðarstefnunni. (mynd: „Philadelphia Freedom Festival & Awards“ eftir Robert McNeely/White House Photograph Office/Clinton Digital Library, almenningseign)

Rök- og lagabundið lögmæti

Rök- og lagabundið lögmæti byggist loks á trú á stjórnkerfið sjálft fremur en tiltekinn einstakling. Leiðtogi hefur heimild til að framfylgja lögum og móta stefnu svo lengi sem hann starfar innan viðurkenndrar stjórnskipunar. Fulltrúalýðræði samtímans er dæmi um slíkt vald. Fólk er kosið til að gegna embættum í tiltekið kjörtímabil og að því loknu tekur annar kjörinn fulltrúi við. Þótt borgarar treysti ekki alltaf þeim einstaklingi sem kosinn er geta þeir áfram treyst lögmæti embættisins. Weber taldi þetta stöðugustu gerð lögmætis.

Pólitískar skyldur

Hingað til hefur kaflinn fjallað um hlutverk stjórnenda. En hvaða skyldur bera borgararnir gagnvart stjórnvöldum og hver öðrum, og hvaða skyldur bera stjórnvöld gagnvart borgurunum?

Samfélagshyggja

Samfélagshyggja byggist á ábyrgð einstaklingsins gagnvart samfélaginu. Samkvæmt henni mótast sjálfsmynd, gildi og heimsmynd fólks af félagslegu umhverfi þess. Flest tilheyrum við samfélögum alla ævi og þar kynnumst við oft fyrst siðferðisgildum sem móta samskipti okkar og stjórnmálaskoðanir. Af þessu leiðir að fólk ber skyldur gagnvart samfélagi sínu sem geta gengið framar einstaklingshagsmunum þess. Hugmyndir samfélagshyggju er að finna í mörgum eldri ritum, þar á meðal Ríkinu eftir Platon, en nútímakenningin á rætur í fyrstu félagsfræðikenningunum. Hún þróaðist síðar meðal annars sem viðbragð við John Rawls og frjálslyndisstefnu hans (Bell 2020).

Takmörk algildishyggju

Samfélagshyggjufólk hafnar algildum gildum og telur gildi geta verið breytileg vegna þess að samfélagið mótar þau. Það heldur jafnframt fram að hefðir og sameiginleg markmið geti stuðlað að stöðugleika. Samfélagshyggjan hafnar einstaklingshyggju, þeirri hugmynd að sjálfstæði einstaklingsins og persónuleg markmið eigi að ganga framar samfélagshagsmunum. Hún telur að „ekkert vit sé í að hefja stjórnmálaverkefnið með því að líta fram hjá túlkunarvíddum mannlegra skoðana, venja og stofnana“ (Bell 2020). Fræðilegur rammi Rawls, þar sem við eigum að ímynda okkur stöðu án vitneskju um persónulegar staðreyndir, sé óraunhæfur þegar samfélagið sem við tilheyrum móti í reynd gildi okkar. Samkvæmt þessu sjónarmiði er samfélagið helsti vettvangur þess að efla ábyrgðartilfinningu gagnvart vernd grundvallarréttindi annarra.

Meginreglur samfélagshyggju

Félagsfræðingurinn Amitai Etzioni (f. 1929), stofnandi Communitarian Network, greinir þrjár meginreglur samfélagshyggjunnar. Í fyrsta lagi þarf fólk félagsleg samskipti. Etzioni vísar til rannsókna sem sýna að fangar í einangrun og aldrað fólk sem býr eitt án stuðningsnets verði fyrir verulegum sálrænum og líkamlegum skaða. Samfélög sem efla samfélagskennd og þátttöku eiga mun meiri möguleika á að haldast heilbrigð en samfélög sem gera það ekki (Etzioni 2015).

Í öðru lagi hafa samfélög siðferðisviðmið sem meðlimir þeirra framfylgja. Hrós og ámæli samfélagsins hvetja okkur til að fylgja siðferðisreglum, til dæmis að taka upp rusl eftir okkur, standa við loforð og hjálpa öðrum þegar við getum. Etzioni telur slíkt félagslegt aðhald geta komið í stað laga sem lögregla og önnur yfirvöld þyrftu ella að framfylgja. Hann segir: „Við komum okkur saman um hvað sé rétt og rangt og styrkjum það aðeins með almennri fræðslu, með því að sýna gagnkvæmt þakklæti þegar fólk gerir það sem gera þarf og láta í ljós áhyggjur þegar það gerir það ekki“ (Etzioni 2015).

Í þriðja lagi hefur fólk ekki aðeins réttindi heldur einnig skyldur. Í Bandaríkjunum er áherslan á einstaklingsréttindi til dæmis svo sterk að tengsl réttinda og samfélagslegrar ábyrgðar gleymast stundum. Etzioni nefnir togstreitu milli friðhelgi einkalífs og þjóðaröryggis. Við viljum varðveita rétt okkar til friðhelgi en viðurkennum jafnframt að stundum þurfi að birta tilteknar upplýsingar til að vernda almannaheill. Samfélagshyggjan lítur ekki á þetta sem stríð ósamrýmanlegra gilda heldur sem tækifæri til að finna jafnvægi milli þarfa einstaklingsins og samfélagsins (Etzioni 2015).

Mahatma Gandhi og ahimsa

Sumar pólitískar skyldur beinast fyrst og fremst að öðrum einstaklingum. Þetta sjónarmið birtist í skrifum indverska baráttumannsins Mohandas K. Gandhi (1869–1948), sem er betur þekktur sem Mahatma Gandhi. Hann taldi meginskyldu sína vera við þjóð Indlands. Hann og margir aðrir Indverjar vildu hrekja breska nýlenduherrana úr landi. Sú skylda Gandhis að vinna að sjálfstæði Indlands var óháð skyldunni til að hlýða stjórnvöldum. Hann segir: „Borgaraleg óhlýðni… verður heilög skylda þegar ríkið er orðið löglaust eða, sem er hið sama, spillt. Borgari sem semur við slíkt ríki á hlutdeild í spillingu þess eða lögleysi“ ([1969] 1994, 172). Óhlýðni við stjórnvöld verður þannig skylda sem byggist á þjónustu við sjálfan sig og

aðra. Gandhi segir: „Hver sinni skyldu sinni; geri ég skyldu mína, það er þjóni sjálfum mér, get ég þjónað öðrum“ (n.d., „Hind Swaraj“). Hann hvetur þó ekki til hreinnar sérhagsmunagæslu, enda segir hann „þjónustu án auðmýktar vera eigingirni og sjálfselsku“ ([1940] 1998, 443).

Gandhi setur óhlýðni við stjórnvöld ströng siðferðileg mörk. Kenningin um ahimsa, eða skaðleysi, er lykilhugmynd í indverskri heimspeki og trúarbrögðum. Hún takmarkar hvernig megi óhlýðnast og stýrir öllum samskiptum í ofbeldislausri ósamvinnu við stjórnvöld. Gandhi segir um ahimsa: „Sá sem fylgir þessari kenningu á engan óvin“ (n.d., „Ashram“). Hann nefnir sína eigin kenningu satyagraha, að fylgja sannleikanum eða halda fast við hann, og fylgjandi hennar nefnist satyagrahi. Í andspyrnu Indverja gegn Bretum birtist satyagraha sem óvirk og ofbeldislaus mótspyrna gegn ranglæti nýlendustjórnarinnar. Sá sem byggir á ahimsa og satyagraha breytir hvorki af reiði né með ofbeldi. Gandhi segir því: „Satyagrahi elskar svonefndan óvin sinn eins og vin sinn. Hann á engan óvin“ (n.d., „Epigrams“). Meginskylda hverrar manneskju var að mati Gandhis að iðka ahimsa. Hann fór meðal annars í hungurverkfall til að binda enda á átök hindúa og múslima þegar Indland var að stofna eigin ríki og neitaði ítrekað að verja sig þegar ráðist var á hann. Skyldur hans við þessa siðferðisreglu voru að hans mati óháðar stjórnvöldum og lögum þeirra.

Skrif og stjórnmálastarf Gandhis vekja spurninguna hvaða skyldur fólk hafi til að hlýða tilteknum lögum. Flestir kenningasmiðir greina á milli skyldu við ríkið og skyldu við lögin. Bandarískir leiðtogar og baráttumenn fyrir borgararéttindum, svo sem Martin Luther King yngri, Medgar Evers og Rosa Parks, viðurkenndu til dæmis lögmæti stjórnvalda en andmæltu lögum sem þau töldu óréttlát. Þau gerðu hugmyndina um borgaralega óhlýðni útbreidda sem aðferð til að andæfa ranglátum lögum.

LESTU EINS OG HEIMSPEKINGUR

Mahatma Gandhi flutti ræðuna „Farið frá Indlandi“ (Quit India) 8. ágúst 1942. Þar hvatti hann til óvirkrar andspyrnu gegn breskri nýlendustjórn til að ná sjálfstæði, sem Indland öðlaðist fimm árum síðar. Lestu brotið hér á eftir. Gandhi leggur til að beitt verði „vopni ahimsa“. Felur orðalagið í sér mótsögn? Hvaða skyldu telur Gandhi sig bera gagnvart þjóð sinni og finnst þér hann rækja hana með viðeigandi hætti?

> Sumir spyrja hvort ég sé sami maður og ég var árið 1920 eða hvort ég hafi breyst. Það er réttmætt að spyrja. Ég vil þó fullvissa ykkur um að ég er sami Gandhi og árið 1920. Ég hef ekki breyst í neinu grundvallaratriði. Ég legg jafnmikla áherslu á ofbeldisleysi og þá, og ef eitthvað er hefur áherslan aukist. Engin raunveruleg mótsögn er milli þessarar ályktunar og fyrri skrifa minna og ummæla.
>
> Tækifæri eins og þetta gefast ekki öllum og sjaldan nokkurri manneskju. Ég vil að þið vitið og finnið að allt sem ég segi og geri í dag er sprottið af hreinustu ahimsa. Drög vinnunefndarinnar að ályktun byggjast á ahimsa og hin fyrirhugaða barátta á sömuleiðis rætur í henni. Hafi einhver ykkar glatað trúnni á ahimsa eða fengið nóg af henni ætti sá hinn sami því ekki að greiða atkvæði með ályktuninni.

> Ég skal skýra afstöðu mína. Guð hefur fært mér ómetanlega gjöf í vopni ahimsa. Nú reynir á mig og ahimsa mína. Ef ég brygðist nú, þegar logar himsa [skaða, andstæðu ahimsa] sviða jörðina og hún hrópar á frelsun, og nýtti ekki hina guðgefnu gáfu, myndi Guð ekki fyrirgefa mér og ég yrði réttilega dæmdur óverðugur þessarar miklu gjafar. Ég verð að bregðast við núna. Ég má ekki hika og horfa aðgerðalaus á þegar Rússlandi og Kína er ógnað.
>
> Barátta okkar er ekki sókn eftir völdum heldur ofbeldislaus barátta fyrir sjálfstæði Indlands. Í vopnaðri baráttu hefur sigursæll hershöfðingi oft framið valdarán og komið á einræði. Í skipulagi Indverska þjóðþingsins, sem er í eðli sínu ofbeldislaust, er hins vegar ekkert rúm fyrir einræði. Ofbeldislaus frelsisbaráttumaður ásælist ekkert sjálfum sér til handa; hann berst aðeins fyrir frelsi lands síns. Þjóðþingið lætur sig engu varða hver stjórnar þegar frelsið er fengið. Valdið mun tilheyra þjóð Indlands og hún ákveður hverjum það verður falið.

(heimild: https://www.mkgandhi.org/speeches/qui.htm)

11.4 Stjórnmálastefnur

NÁMSMARKMIÐ

Að þessum kafla loknum ættir þú að geta:

- Greint helstu stefnur og kenningar stjórnmálaheimspeki, svo sem íhaldsstefnu, frjálslyndisstefnu, jafnaðarhyggju, sósíalisma og stjórnleysisstefnu.
- Rætt skiptaréttlæti innan stjórnmálastefna.
- Útskýrt hvernig firring er enn vandamál verkafólks í nútíma iðnaðarsamfélögum.

Þegar Bernie Sanders, bandarískur öldungadeildarþingmaðurinn frá Vermont, bauð sig fram til forseta Bandaríkjanna árið 2016 sem lýðræðissósíalisti kviknaði hörð umræða í landinu. Hvað var lýðræðissósíalismi eiginlega? Deilan snerist um stjórnmálastefnur, það er hugmyndir fólks um hvernig stjórna beri samfélagi. Hugmyndafræði getur mótað stefnu og lög því bæði embættis- og valdhafar og fólkið sem kýs þá mótast oft af hugmyndafræði. Í þessum kafla eru skoðaðar nokkrar helstu stefnur sem hafa mótað hugmyndir fólks um eigin réttindi og ábyrgð stjórnvalda.

Skiptaréttlæti

Mikilvægur munur á stefnunum sem fjallað er um hér á eftir felst í afstöðu þeirra til skiptaréttlætis. Skiptaréttlæti er siðferðilegur rammi meginreglna sem eiga að tryggja sem mesta sanngirni við skiptingu auðs, gæða og þjónustu (Olsaretti 2018). Mikill ágreiningur ríkir þó um hvað sé sanngjarnt. Á réttlátt samfélag að sjá fyrir þegnum sínum og úthluta gæðum eftir þörfum, eða á það að veita sem mest einstaklingsfrelsi þótt sumir verði þá miklu betur settir en aðrir? Þar sem fólk hefur frá upphafi ólíka félagslega og efnahagslega stöðu vaknar einnig sú spurning hvort samfélagið eigi að sinna þörfum þeirra sem verst standa,

jafnvel þótt það leiði til ójafnrar skiptingar gæða, eða hvort afskipti stjórnvalda eigi að vera sem minnst.

Freistandi er að líta á skiptaréttlæti sem fræðilegt siðferðisálitaefni. Hugmyndir um hvað teljist grunnþarfir, hvaða gæði eigi að vera opinber eða í einkaeigu og hvort takmarka eigi frjálsan markað hafa þó raunverulegar, hagnýtar afleiðingar þegar stjórnvöld taka ákvarðanir. Því þarf að hafa hlutverk skiptaréttlætis í huga þegar stefnurnar hér á eftir eru skoðaðar.

Íhaldsstefna

Íhaldsstefna er stjórnmálakenning sem styður stofnanir og venjur sem hafa sannað gildi sitt í tímans rás og gefið næga ástæðu til að varðveita þær og efla. Samkvæmt íhaldsstefnu á ríkisvaldið að þjóna samfélaginu fremur en að stjórna því og breytingar á samfélagsskipan eiga að vera hægfara þegar þeirra er þörf.

Edmund Burke og franska byltingin

Nútímaíhaldsstefna er rakin til írska stjórnmálahugsuðarins Edmunds Burke (1729–1797). Hann andmælti frönsku byltingunni og rit hans Hugleiðingar um byltinguna í Frakklandi (1790) varð ein af undirstöðum íhaldssamrar stjórnmálaheimspeki (Viereck o.fl. 2021). Ofbeldi frönsku byltingarinnar blöskraði Burke og hann varaði við róttækum byltingum sem eyðilegðu starfhæfar stofnanir sem gegndu tilgangi þótt þær væru ófullkomnar. Hann studdi hins vegar bandarísku byltinguna vegna þess að nýlendubúarnir höfðu þegar komið á fót stofnunum á borð við dómstóla og stjórnsýslu og kröfðust aðeins næsta hægfara skrefs: að Bretar leyfðu þeim að reka þessar stofnanir sjálfum.

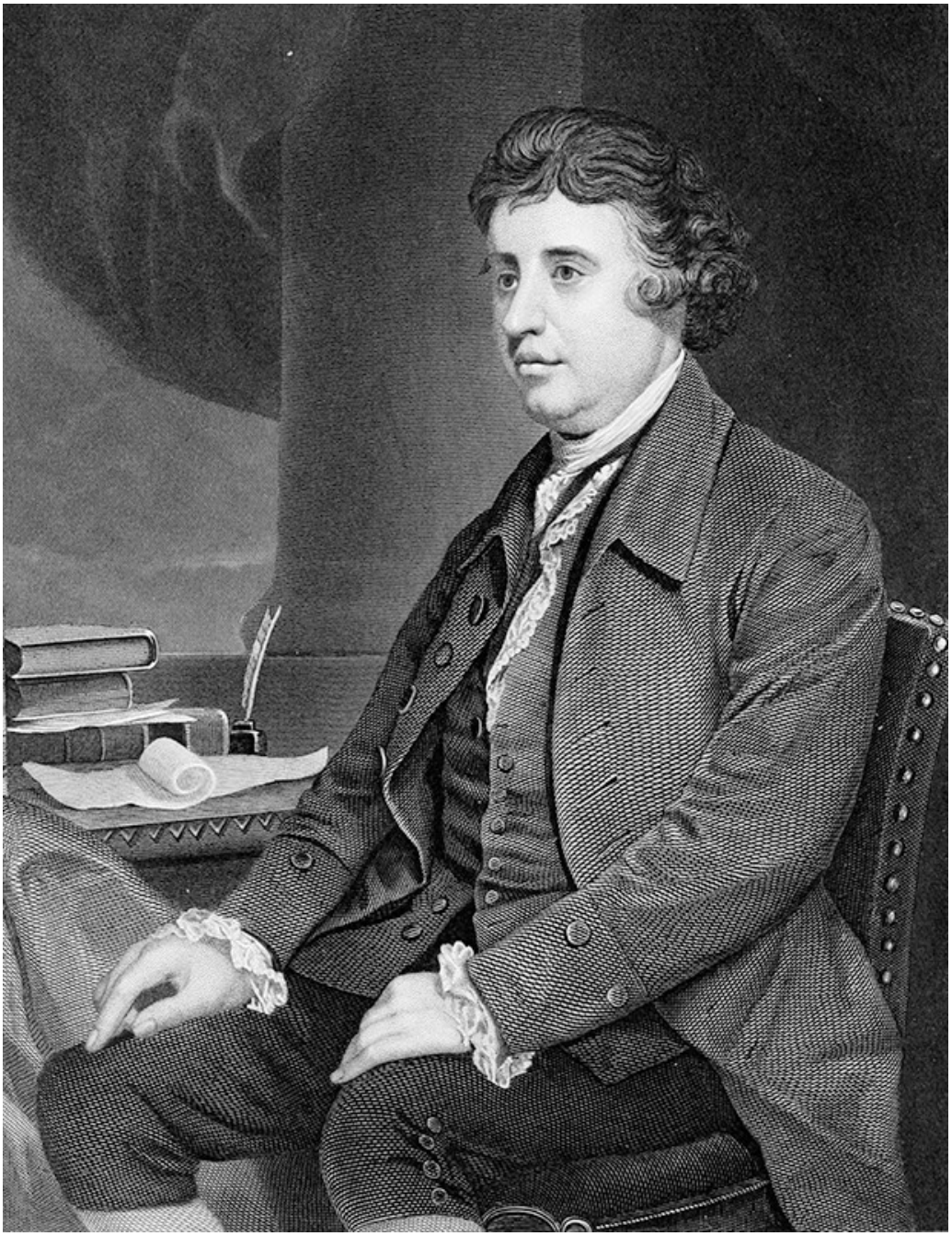

Mynd 11.7 Írski stjórnmálahugsuðurinn Edmund Burke er talinn hafa mótað kenningarnar sem liggja til grundvallar nútímaíhaldsstefnu. (mynd: „Edmund Burke“ eftir Duyckinick, Evert A., Portrait Gallery of Eminent Men and Women in Europe and America. New York: Johnson, Wilson & Company, 1873, bls. 159/Wikimedia, almenningseign)

Meginreglur

Íhaldsmenn á borð við Burke hafna ekki umbótum en eru tortryggnir á breytingar á kerfum sem hafa almennt reynst vel. Þeir telja að skyndilegar breytingar leiði líklega til óstöðugleika og aukins óöryggis. Þeir hafna ekki heldur endurskiptingu gæða, einkum þegar hún dregur úr sárri fátækt, en telja að slíkum aðgerðum sé best sinnt í nærsamfélaginu af fólki sem þekkir þarfir þess, fremur en á ríkis- eða landsvísu. Íhaldsmenn verja jafnframt eignarrétt af festu og

hafna umbótum sem grafa undan honum. Eignarréttur veitir ríkisvaldinu aðhald og er talinn ómissandi þáttur stöðugs samfélags (Moseley án ártals). Að þessu leyti fellur íhaldsstefna að sumum meginreglum frjálslyndisstefnu.

Íhaldsstefna gengur út frá því að mannlegt eðli sé í grundvallaratriðum ófullkomið og að eigingjarnar langanir hafi meiri áhrif á okkur en samkennd og umhyggja fyrir öðrum. Félagslegar stofnanir á borð við kirkjur og skóla eigi því að kenna sjálfsaga og stjórnvöld að vernda viðurkennd grunngildi samfélagsins. Samhliða þessari hobbesísku mannsýn og áherslu á varðveislu sögulegra hefða telja íhaldsmenn að veikleikar stofnana og siðferðis komi í ljós með tímanum og leiði annaðhvort til þróunar, brotthvarfs eða hægfara umbóta (Moseley án ártals).

Frjálslyndisstefna

Frjálslyndisstefna í stjórnmálaheimspeki merkir ekki það sama og orðið frjálslyndur í almennri bandarískri stjórnmálaumræðu. Þar er frjálslyndur oft sá sem styður fulltrúalýðræði og stendur vinstra megin við pólitíska miðju. Bandarískir frjálslyndissinnar styðja til dæmis gjarnan reglur um starfsemi fyrirtækja og félagsleg velferðarúrræði fyrir vinnandi fólk og millistétt. Frjálslyndisstefna sem heimspekikenning hefur hins vegar aðra áherslu.

Grundvallarregla frelsisins

Breski heimspekingurinn John Stuart Mill (1806–1873) setur meginreglur frjálslyndisstefnu fram í ritinu Frelsið (1859) og réttlætir takmarkað ríkisvald með vísun til nytsemi. Viðfangsefni hans er „borgaralegt eða félagslegt frelsi: eðli og takmörk þess valds sem samfélagið má með réttu beita yfir einstaklingnum“ (Mill [1869] 2018). Hann ver þar „eina mjög einfalda meginreglu“ um að halda afskiptum stjórnvalda af lífi fólks í lágmarki:

> Eina markmiðið sem réttlætir að menn, einir eða í sameiningu, skerði athafnafrelsi einhvers er sjálfsvörn.... Valdi má aðeins beita með réttu gegn vilja meðlims síðaðs samfélags til að koma í veg fyrir að hann skaði aðra. Eigin heill hans, líkamleg eða siðferðileg, nægir ekki sem réttlæting. (Mill [1869] 2018)

Að mati Mills felst raunverulegt frelsi í því að fólk geti fylgt eigin hugmynd um „hið góða“ með þeim hætti sem það kýs. Þessi afstaða er kjarninn í flestum afbrigðum frjálslyndisstefnu.

Jákvætt og neikvætt frelsi

Við erum frjáls þegar okkur er hvorki þröngvað til tiltekinnar athafnar né gert að láta hana ógerta. Að minnsta kosti frá útkomu ritgerðar Isaiahs Berlin (1905–1997), „Tvö hugtök um frelsi“ (1958), hefur þetta verið kallað neikvætt frelsi. Berlin, breskur stjórnmálahugsuður, skilgreinir það sem „það svæði þar sem maður getur athafnað sig án þess að aðrir hindri hann“ (Berlin 1969, 122). Í stjórnmálum vísar neikvætt frelsi oft til þess að stjórnvöld ráði ekki lífi einstaklinga, það er svigrúmsins til að athafna sig án afskipta. Jákvætt frelsi er aftur á móti, að mati Berlins, „ósk einstaklingsins um að vera sinn eigin herra“ (131). Við viljum sjálf ráða ákvörðunum um líf okkar en ekki vera háð ytri öflum. „Ég vil vera verkfæri eigin vilja en ekki vilja annarra manna,“ segir Berlin (131). Þátttaka í lýðræðislegum stofnunum er til dæmis mynd jákvæðs frelsis.

Velferðarríkið og félagslegt réttlæti

Sumir kenningasmiðir telja neikvætt frelsi ekki nægja til að tryggja fólki raunverulegt svigrúm. Sú réttlætiskenning að einstaklingar eigi tilkall til gæða og umönnunar annarra er oft nefnd velferðarfrjálslyndisstefna. Fylgismenn hennar aðhyllast ekki lágmarksríki heldur telja velferð borgaranna nauðsynlegan þátt í samkomulaginu um að hlýða stjórnvöldum. Bandaríski heimspekingurinn John Rawls (1921–2002) færir þekkt rök fyrir þessu í höfuðriti sínu Kenningu um réttlæti (1971), þar sem hann leitast við að lýsa sanngirni þannig að bæði mannlegt frelsi og félagsleg velferð njóti sín.

Rawls leggur út af þeirri hugmynd að samfélagið sé samvinnukerfi sem allir geti hagnast á. Í fjölhyggjusamfélögum nútímans er fólk með réttu ósammála um mörg mikilvæg mál. Við verðum því að geta lifað friðsamlega með ágreiningi okkar og ákveðið stjórnmálastofnanir í sameiningu. Rawls telur jafnframt að djúpstæður ójöfnuður sé innbyggður í grunngerð sérhvers samfélags. Við fæðumst í ólíka stöðu og lífshorfur okkar ráðast að verulegu leyti af pólitískum, efnahagslegum og félagslegum aðstæðum hennar. Við þurfum því að stíga út fyrir eigin hugmyndir um réttlæti, hið góða og trúarbrögð og byrja á fremur óumdeildum staðreyndum um mannlega sálfræði og hagfræði. Síðan eigum við að ímynda okkur að við séum í upphafsstöðu bak við hulu vanþekkingar: við vitum ekkert um eigin aðstæður, svo sem efnahag, aðgang að menntun og heilbrigðisþjónustu eða hæfileika sem gætu komið okkur að gagni (Rawls 1999, 11). Við vitum heldur ekki um félagslega þætti á borð við kyn, kynþátt eða stétt. Rawls gerir ráð fyrir að enginn vilji búa í samfélagi þar sem það stendur höllum fæti. Frá þessari stöðu séu því mestar líkur á að við skipuleggjum samfélagið eins sanngjarnt og réttlátt og unnt er. Við myndum til dæmis ekki styðja kerfi sem bannaði örvhentu fólki að kjósa, því við gætum sjálf reynst örvhent.

Rawls telur að tvær meginreglur eigi að móta samfélagið. Samkvæmt frelsisreglunni á hver maður jafnan rétt til sömu fullnægjandi grundvallarfrelsisréttinda, svo sem málfrelsis, eignarréttar og fundafrelsis. Samkvæmt jafnaðarlögmálinu verður félagslegur og efnahagslegur ójöfnuður að uppfylla tvö skilyrði: (1) hann þarf að tengjast embættum og stöðum sem öllum standa opin við skilyrði sanngjarns jöfnuðar tækifæra og (2) hann þarf að vera þeim sem verst eru settir til mestra hagsbóta. Rawls mælir ekki með fullkomlega jafnri skiptingu gæða eða kosta. Hann segir fremur að sérhver skipting gæða eða valds sem er ójöfn verði að bæta hag þeirra sem þegar standa höllum fæti. Markmiðið er samfélag sem tekst sem best á við innbyggðan kerfisbundinn ójöfnuð (Rawls 1999, 13).

Jafnaðarhyggja

Réttlætiskenning Rawls á margt sameiginlegt með jafnaðarhyggju. Jafnaðarhyggja er víður flokkur kenninga sem setja jöfnuð í öndvegi; franska rótin egal merkir „jafn“. Kenningarnar halda því fram að allir einstaklingar eigi að njóta jafnrar stöðu og siðferðislegs gildis og að sérhvert lögmætt stjórnkerfi eigi að endurspegla það. Þær krefjast ekki að allir fái nákvæmlega sömu meðferð, heldur að allir njóti réttinda, þar á meðal borgaralegra, félagslegra og pólitískra réttinda.

Sumir fræðimenn telja jöfnuð tækifæra til velferðar, það er jafna möguleika á að afla úrræða, mikilvægasta form jöfnuðar. Auk úrræðanna sjálfra þarf þá að skoða hvernig fólk öðlast forskot. Frændhygli, þar sem tækifærum er úthlutað eftir fjölskyldutengslum, og

hlutdrægni vegna persónueinkenna á borð við kyn eða kynþátt skerða möguleika fólks til að keppa um úrræði. Samfélag sem vill raunverulega jafna stöðu fólks verður að takast á við slíkar hindranir.

Ein leið til að meta jöfnuð er að skoða hvað fólk er í raun fært um að gera. Indverski hagfræðingurinn Amartya Sen gerði ramma sem nefnist færninálgun víðkunnan. Þar er lögð áhersla á að úrræði taki mið af þörfum hvers og eins. Þannig skapast tækifæri fyrir hvern einstakling til að afla þess sem hann þarf til að lifa farsælu lífi. Tekjutrygging er dæmi um færninálgun: sveitarfélag, fylki eða ríki gæti unnið gegn fátækt með því að greiða öllum sem eru undir tilteknum tekjumörkum 1.000 Bandaríkjadali á mánuði.

Mynd 11.8 Indverski heimspekingurinn og hagfræðingurinn Amartya Sen, handhafi Nóbelsverðlaunanna 1998, með Manmohan Singh, þrettánda forsætisráðherra Indlands, árið 2008. (mynd: „The Prime Minister, Dr. Manmohan Singh with Prof. Amartya Sen at a Meeting with the Members of Nalanda Mentor Group, in New Delhi on August 13, 2008“ eftir skrifstofu forsætisráðherra Indlands/Wikimedia Commons, GODL-India)

Færninálgunin leggur til að „komið sé fram við hvern einstakling sem markmið í sjálfum sér“ og að „val og frelsi, fremur en árangur, séu í brennidepli“ (Robeyns og Byskov 2021). Að mati bandaríska heimspekingsins Mörthu Nussbaum (f. 1947) myndi nálgunin bæði stuðla að réttlæti og bæta lífsgæði. Hún telur að ákveðin úrræði séu nauðsynleg svo fólk geti notið þeirrar grunnfærni sem allar manneskjur búa yfir. Hverjum einstaklingi eigi því að tryggja þessi úrræði svo líf hans verði ekki „svo snautt að það sé ósamboðið mannlegri reisn“

(Nussbaum 2000, 72). Kostur færninálgunarinnar er að hún viðurkennir og virðir ólíkar þarfir fólks sem spretta af mismunandi reynslu og aðstæðum.

Hlustaðu á heimspekinginn Mörthu Nussbaum ræða hvernig færninálgunin getur stuðlað að góðum lífsgæðum.

MYNDBAND

Martha Nussbaum

Að skapa færni – Martha Nussbaum

Sósíalismi

Í stað þess að beina sjónum að einstaklingnum skoðar hin oft misskilda þrenning sósíalisma, marxisma og kommúnisma ójöfnuð frá efnahagslegu sjónarhorni. Bæði sósíalismi og kommúnismi leitast við að draga úr ójöfnuði í gæðum og úrræðum. Sósíalismi kveður á um að almenningur eigi og stýri gæðum og úrræðum og að þeim sé úthlutað eftir þörfum samfélagsins, fremur en að ríkið eitt ráði þeim. Sósíalískt kerfi getur leyft einkaeign en falið stjórnvöldum yfirráð yfir flestum grunnauðlindum. Í lýðræðissósíalisma gerist þetta með lýðræðislegum aðferðum: opinber gæði á borð við þjóðgarða, bókasöfn og velferðarþjónustu eru þá undir stjórn kjörinna fulltrúa.

MYNDBAND

Hugtök sósíalismans

Að skilja lýðræðissósíalisma

Gagnrýni á auðmagn

Þær hugmyndir sem oft eru nefndar „marxískar hugsjónir“ eiga ekki allar uppruna sinn hjá Karli Marx. Hann var þó meðhöfundur að einu frægasta gagnrýnisriti um kapítalisma, Kommúnistaávarpinu (1848), og lýsti framtíðarsýn um raunverulegt kommúníska samfélag sem enn hefur ekki orðið að veruleika. Því er mikilvægt að skoða hugmyndir hans nánar.

Marx gagnrýnir uppsöfnun auðmagns í einkaeigu, sem hann skilgreinir sem peninga og vörur. Uppsöfnun auðmagns gerir einstaklingum kleift að safna valdi. Að mati Marx ræðst verðmæti hlutar af þeirri vinnu sem samfélagslega er nauðsynleg til að framleiða hann. Í kapítalísku kerfi verður vinnuaflið sjálft að vöru og verkafólk lætur vinnu sína af hendi fyrir framfærslulaun. Vinna þess skapar þó umframvirði sem því er ekki greitt fyrir heldur rennur til kapítalistans. Verkafólkið fær því ekki allt verðmætið sem vinna þess skapar.

Firring

Marx greinir nokkrar myndir firringar sem leiða af vörugervingu vinnuafls. Ímyndum okkur verksmiðjufólk sem er nýflutt úr litlu þorpi til stórborgar. Í þorpinu smíðaði það húsgögn og bar ábyrgð á öllu framleiðsluferlinu, frá hönnun og efnisöflun til smíði. Það seldi vöruna og hélt afrakstri vinnu sinnar. Nú vinnur það við færiband og framleiðir aðeins lítinn hluta heildarvörunnar. Það firrist bæði frá vörunni og eigin skapandi eðli vegna þess að það ræður

engu um hönnunina og kemur aðeins að litlum hluta framleiðslunnar. Smám saman fer það að líta á vinnu sína, og þar með sjálft sig, sem söluvöru.

Þegar fólk selur vinnuafl sitt fer það einnig að líta á aðra sem vörur. Það metur þá ekki eftir því hverjir þeir eru heldur eftir eignum þeirra og markaðsvirði. Þannig firrist það bæði sjálfu sér og öðrum og sér sífellt mögulega keppinauta í náunganum. Að mati Marx leiðir þetta til örvæntingar sem fólk reynir að bæla með efnislegum gæðum og verður þannig enn háðara kapítalíska kerfinu.

Stjórnleysisstefna

Hugmyndin um neikvætt frelsi hafnar óþörfum afskiptum stjórnvalda af lífi fólks, en stjórnleysisstefna merkir bókstaflega „enginn stjórnandi“ eða „engin stjórnvöld“. Skortur á pólitísku yfirvaldi kann að minna á náttúruástand Hobbes, það er óreiðu. Stjórnleysingjar telja hins vegar að óreiðan stafi af stjórnvöldum. Samkvæmt þeim vilja skynsamir einstaklingar yfirleitt lifa friðsamlega án ríkisafskipta og sú ósk leiðir þá eðlilega til að mynda samfélög og stofnanir á grundvelli sjálfsstjórnar.

Rök fyrir stjórnleysisstefnu

Ein röksemd fyrir stjórnleysisstefnu er að stjórnvöld aðhafist ýmislegt sem einstaklingum væri óheimilt. Franski heimspekingurinn Pierre-Joseph Proudhon (1809–1865) bendir á að stjórnvöld fylgist með borgurunum og reyni að stjórna hegðun þeirra með valdi. Eftir því sem þau ráði yfir meiri tækni aukist tilraunir þeirra til að stjórna fólki. Slík meðferð brjóti gegn mannlegri reisn (Proudhon [1849] 2012).

Stjórnleysingjar í anda Proudhons þekkja þau rök að fólk hafi samþykkt að framselja stjórnvöldum hluta valds síns, til dæmis í fulltrúalýðræði, og verði því að sætta sig við þá meðferð sem stjórnvöld sýna því. Proudhon myndi þó neita því að nokkur réttlát ríkisstjórn hafi nokkru sinni verið til. Stjórnleysinginn Lysander Spooner (1808–1887) hélt því fram að allar ríkisstjórnir hefðu orðið til með valdi og viðhéldu tilvist sinni með valdi (Spooner 1870). Sumir verja því stjórnleysisstefnu á þeim grunni að stjórnvöld brjóti mannréttindi.

Takmörk stjórnleysisstefnu

Gagnrýni á stjórnleysi er oft tvíþætt. Í fyrsta lagi er því haldið fram að án skipulagðrar lögreglu geti samfélagið ekki stöðvað ofbeldisverk. Í öðru lagi verði úrlausn deilna handahófskennd án dómskerfis sem sker úr ágreiningi og tryggir réttláta úrlausn. Stjórnleysingjar svara því til að mest ofbeldi spretti af félagslegu og efnahagslegu ójafnvægi sem hyrfi ef ríkisvaldið yrði lagt niður. Félagsleg stjórnleysisstefna bendir til dæmis á þátttöku í nærsamfélaginu og gagnkvæm skipti á gæðum og þjónustu sem lausn (Fiala 2021).

Sumir tengja stjórnleysisstefnu við pólitískt ofbeldi og sumir stjórnleysingjar líta raunar á ofbeldi sem óhjákvæmilega afleiðingu átaka við ofbeldisfull og kúgandi stjórnvöld. Emma Goldman (1869–1940), einn þekktasti stjórnleysinginn, skrifaði í ritgerðinni „Sálfræði pólitísks ofbeldis“: „Slíkir verknaðir eru ofbeldisfull gagnviðbrögð við ofbeldi, hvort sem það er árás eða kúgun; þeir eru síðasta örvæntingarfulla barátta misboðins og aðþrengds mannlegs eðlis fyrir andrými og lífi“ (1917). Margir stjórnleysingjar kjósa þó friðsamlegar

aðferðir og borgaralega óhlýðni, svo sem mótmæli og myndun sjálfstjórnarsvæða, fremur en pólitískt ofbeldi (Fiala 2018).

Mynd 11.9 Emma Goldman fæddist í Litháen árið 1869 og sætti ofsóknum gegn gyðingum áður en hún fluttist sextán ára til Bandaríkjanna og hóf verksmiðjustörf. Hún kynntist fljótt hreyfingu stjórnleysingja og skrifaði af miklum afköstum og varð ötull talsmaður hennar. (mynd: „Emma Goldman on a Street Car“, Library of Congress)

Stjórnleysisstefna og femínismi

Innan stjórnleysisstefnu berst stjórnleysisfemínismi gegn kynjuðum hugmyndum sem skapa misrétti. Hefðbundin kynhlutverk festa ójafna valddreifingu í sessi og auka stéttaskiptingu. Sú hefðbundna hugmynd að kona tilheyri heimilinu endurspeglar sérstaklega afpersónugervingu verkafólks: konan er þá talin framlenging heimilis og heimilisstarfa fremur en sjálfstæð, sjálfráða manneskja. Stjórnleysisfemínismi stangast hér beinlínis á við Proudhon, sem taldi fjölskylduna nauðsynlegan þátt samfélagsins og hefðbundið hlutverk kvenna innan hennar forsendu þess að hún dafnaði (Proudhon 1875).

Rithöfundurinn og ljóðskáldið bell hooks telur að áhyggjuefni stjórnleysisstefnunnar geti hvatt til félagslegra aðgerða nú á dögum. Hún bendir á að bilið milli ríkra og fátækra breikki í Bandaríkjunum og að vegna „kvenvæðingar fátæktar“, það er ójafnra lífskjara sem stafa af launamun kynjanna, sé þörf á róttækri femínískri grasrótarhreyfingu. Hún þurfi að „byggja á styrk fortíðarinnar, þar á meðal jákvæðum árangri umbóta, en um leið gagnrýna af alvöru þær femínísku kenningar sem voru einfaldlega ranghugsaðar og bjóða okkur nýjar aðferðir“ (hooks 2000, 43). Slík „framsýn hreyfing“ (43) eigi að byggjast á raunverulegum aðstæðum verkakvenna og fátækra kvenna.

Í sögunni hafa femínistar þurft að berjast fyrir rými innan hreyfinga stjórnleysingja. Spænski kvennahópurinn Mujeres Libres varð til í spænsku borgarastyrjöldinni (1936–1939)

sem viðbragð við því að stjórnleysingjahreyfingin virtist hunsa málefni kvenna. Hópurinn studdi konur í baráttu og bætti líf verkakvenna með læsisátaki, atvinnuúrræðum og barnagæslu í hverfum og verksmiðjum (Ackelsberg 1985). Slík verkefni, sem sköpuðu konum tækifæri, efldu félagslega þátttöku og vilja til samfélagsbreytinga.

Mynd 11.10 Lucía Sánchez Saornil, hér á mynd frá 1933, var spænsk, aðhylltist stjórnleysisstefnu og var ein af stofnendum Mujeres Libres. (mynd: „Lucía Sánchez Saornil in 1933“, óþekktur höfundur/Wikimedia Commons, CC0 1.0)

Tafla 11.2 dregur saman stjórnmálastefnurnar sem fjallað er um í þessum kafla.

Tafla 11.2. Stjórnmálastefnur

Stjórnmálastefna	Lýsing	Helstu áherslur
Íhaldsstefna	Styður stofnanir og venjur sem hafa sannað gildi sitt í tímans rás	Styður aðgerðir í nærsamfélaginu og eignarrétt, leggur áherslu á sjálfsaga og telur stjórnvöld eiga að vernda grunngildi samfélagsins
Frjálslyndisstefna	Styður takmarkað ríkisvald á grundvelli nytsemi (ólíkt nútímamerkingu hugtaksins „liberal“ í Bandaríkjunum)	Leitast við að hámarka einstaklingsfrelsi, bæði neikvætt frelsi (fjarveru stjórnvaldsafskipta) og jákvætt frelsi (getu fólks til að ráða eigin lífi)
Jafnaðarhyggja	Setur jöfnuð í öndvegi	Stefnir að jöfnum réttindum og tækifærum fyrir alla, en ekki endilega sömu niðurstöðu
Sósíalismi	Styður sameiginlegt eignarhald og umsjón almennings með gæðum og úrræðum	Leyfir yfirleitt einkaeign en felur stjórnvöldum yfirráð yfir flestum grunnauðlindum
Stjórnleysisstefna	„Enginn stjórnandi“ eða „engin stjórnvöld“; telur fólk geta stjórnað sér sjálft án miðstjórnar	Telur stjórnvöld orsök fremur en lausn flestra vandamála og lítur á mannlegt eðli sem skynsamt og friðsamt

Samantekt

11.1 Söguleg sjónarhorn á stjórnarhætti

Fyrstu stjórnmálaheimspekingarnir fengust við réttlæti og hvernig skapa mætti sem dygðugast borgríki. Í fyrirmyndarborg Platons ríkir mest réttlæti þegar hver samfélagsþegn gegnir því hlutverki sem hæfileikar hans gera hann best fallinn til. Verðirnir stjórna borginni og eru frá barnæsku þjálfaðir til að gæta þarfa samfélagsins; hinir vitrustu og dygðugustu þeirra verða heimspekingakonungar og eru náttúrulegir stjórnendur. Al-Farabi sækir margt til Platons en telur himneska skipan ráða því hverjir séu best til forystu fallnir. Æðsti stjórnandi hans er stofnandi borgarinnar—ekki sögulegur stofnandi, heldur sá sem býr bæði yfir hagnýtri og fræðilegri þekkingu og er óbundinn af fordæmum eða fyrra yfirvaldi. Móhistar telja á hinn bóginn að leiðtogar verði að sýna dygðir svo að aðrir geti tekið þá sér til fyrirmyndar og orðið dygðugir. Þeir álitu fólk í eðli sínu gott og fúst til að breyta siðferðilega rétt, en að það skorti oft skilning á siðferðisviðmiðum.

11.2 Stjórnarform

Platón og Al-Farabi töldu að dygðugur leiðtogi gæti tryggt góða stjórn, en heimspekingar og almenningur hafa einnig þróað önnur stjórnarform sem kynnu að ná því marki betur. Í konungsstjórnum voru pólitískar ákvarðanir faldar stjórnanda sem talinn var útvalinn af Guði og þar með dygðugur. Í aðalsveldi er stjórnarvaldið í höndum fámenns hóps sem talinn er til yfirstéttar samfélagsins. Hugmyndir um fulltrúastjórn komu hins vegar fram þegar stéttakerfi tóku breytingum og kenningar um samfélagssáttmála urðu útbreiddar. Síðar risu alræðisstjórnir þegar ný hugmyndafræði kommúnisma og fasisma varð kveikja að byltingum á tuttugustu öld.

11.3 Pólitískt lögmæti og skyldur

Pólitískt lögmæti er grundvöllur yfirvalds stjórnmálakerfis. Án viðurkenningar fólksins er erfitt að verja rétt kerfisins til stjórnunar. Félagsfræðingurinn Max Weber greinir þrjár uppsprettur lögmætis: hefðbundið lögmæti, náðarvald og rök- og lagabundið lögmæti. Þegar við viðurkennum lögmæti stjórnmálakerfis þurfum við jafnframt að spyrja hvaða gagnkvæmu skyldur ríki og borgarar hafi og hvaða úrræði séu tiltæk þegar þær eru ekki uppfylltar. Martin Luther King yngri, Medgar Evers og aðrir í bandarísku þegnréttindahreyfingunni viðurkenndu lögmæti stjórnvalda Bandaríkjanna en töldu þau ekki rækja skyldur sínar jafnt gagnvart öllum borgurum.

11.4 Stjórnmálastefnur

Stjórnmálastefna felur í sér hugmyndir um hvernig stjórna beri samfélagi. Slíkar stefnur ná almennt til réttinda og skyldna einstaklinga og til þess hvernig skipta skuli gæðum og úrræðum. Einstaklingar geta verið sammála um sumt og margar stefnur eiga sameiginleg einkenni, svo erfitt getur verið að draga skýr mörk milli þeirra. Hugmyndafræðileg viðhorf móta þó athafnir valdhafa og því er mikilvægt að skilja helstu undirstöður hverrar stefnu. Meðal algengustu stefnufjölskyldna eru jafnaðarhyggja og íhaldsstefna, auk frjálslyndisstefnu, sósíalisma og stjórnleysisstefnu.

Lykilhugtök

ahimsa
: grundvallarregla í indverskri heimspeki um að valda hvorki sjálfum sér né öðrum skaða.

Firring
: í marxisma, rof tengsla verkafólks við vinnu sína, afurðir hennar og sjálft sig vegna kapítalísks arðráns.

Stjórnleysisstefna
: stjórnmálastefna sem hafnar miðlægu ríkisvaldi og telur fólk geta skipulagt samfélag sitt með sjálfsstjórn.

Aðalsveldi
stjórnarform þar sem fámenn aðals- eða yfirstétt samfélagsins fer með valdið.

Auðmagn
peningar og vörur sem safnað er og beitt í framleiðslu og valdasöfnun.

Lýðræði
stjórnarfar þar sem fólkið fer sjálft með vald, annaðhvort beint eða fyrir milligöngu kjörinna fulltrúa.

Guðlegt stjórnarumboð
kenning um pólitískt yfirvald þar sem lögmæti konungs eða annars stjórnanda er talið eiga rætur í vilja guðdómsins.

Jafnaðarhyggja
sú hugmynd að allir einstaklingar hafi jafna stöðu og sama siðferðisgildi og að sérhvert lögmætt stjórnkerfi eigi að endurspegla það í stefnu sinni og starfsháttum.

Lögmæti
í stjórnmálum, viðurkenning hinna stjórnuðu á rétti valdhafa eða stjórnkerfis til að stjórna.

Móhismi
heimspeki Mozi og kenningarnar í ritinu Mozi, sem talið er safn texta eftir fylgjendur hans.

Konungsstjórn
stjórnarform þar sem einn einstaklingur fer með æðsta vald og erfir stöðuna að jafnaði.

Náttúruréttur
siðferðislögmál sem mannkynið getur samkvæmt kenningunni komist að með þeirri skynsemi sem Guð hefur gefið því.

Neikvætt frelsi
frelsi sem felst í fjarveru þvingunar til tiltekinna athafna eða athafnaleysis.

Stjórnmálaheimspeki
grein heimspekinnar sem rannsakar meðal annars réttlæti, lögmæti og tengsl stjórnmálakerfa, stjórnvalda og almennings.

Samfélagssáttmáli
raunverulegt eða ímyndað samkomulag samfélagsþegna um samvinnu og um að náttúruleg réttindi þeirra sæti tilteknum takmörkunum gegn vernd og gagnkvæmum ávinningi frá stjórnvöldum.

Alræði
stjórnkerfi sem nær algerri stjórn yfir bæði einkalífi og opinberu lífi fólks.

Hula vanþekkingar
: ímynduð aðstaða þar sem einstaklingur veit ekkert um eigin persónueinkenni eða félagslega, pólitíska og efnahagslega stöðu sína.

Heimildir

Ackelsberg, Martha A. 1985. "'Separate and Equal'? Mujeres Libres and Anarchist Strategy for Women's Emancipation." *Feminist Studies* 11 (1): 63–83. https://doi.org/10.2307/3180133.

Arendt, Hannah. 1951. *The Origins of Totalitarianism*. New York: Harcourt, Brace.

Aristotle. 1984. *The Politics*. Translated by Carnes Lord. Chicago: University of Chicago Press.

Aristotle. 1996. *The Nichomachean Ethics*. Translated by Harris Rackham. Hertfordshire: Wordsworth.

Arneson, Richard J. 2009. "The Supposed Right to a Democratic Say." In *Contemporary Debates in Political Philosophy*, edited by Thomas Christiano and John Christman, 197–212. Oxford: Wiley-Blackwell.

Bell, Daniel. 2020. "Communitarianism." In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta, Fall 2020 ed. Stanford, CA: Metaphysics Research Lab, Philosophy Department, Stanford University. https://plato.stanford.edu/archives/fall2020/entries/communitarianism/.

Berlin, Isaiah. 1969. "Two Concepts of Liberty." In *Four Essays on Liberty*, 118–172. Oxford: Oxford University Press.

Choksky, Jamsheed K. n.d. "Sacral Kingship in Sasanian Iran." The Circle of Ancient Iranian Studies. Accessed December 7, 2021. https://www.cais-soas.com/CAIS/History/Sasanian/sacral_kingship.htm.

Christiano, Tom, and Sameer Bajaj. 2021. "Democracy." In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta, Fall 2021 ed. Stanford, CA: Metaphysics Research Lab, Philosophy Department, Stanford University. https://plato.stanford.edu/archives/fall2021/entries/democracy/.

Etzioni, Amitai. 2015. "The Five Minute Communitarian HD." George Washington University. April 16, 2015. YouTube video, 11:49. https://youtu.be/gKA4JjkiU4A.

Fakhry, Majid. 2002. *Al-Farabi, Founder of Islamic Neoplatonism: His Life, Works and Influence*. Oxford: Oneworld Publications.

Fiala, Andrew. 2021. "Anarchism." In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta, Winter 2021 ed. Stanford, CA: Metaphysics Research Lab, Philosophy Department, Stanford University. https://plato.stanford.edu/archives/win2021/entries/anarchism/.

Fraser, Chris. 2020. Introduction to *The Essential Mòz?: Ethical, Political, and Dialectical Writings*, by Mozi, x–xxii. Translated by Chris Fraser. Oxford: Oxford University Press.

Galston, Miriam. 1990. *Politics and Excellence: The Political Philosophy of Alfarabi*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Gandhi, Mohandas K. (1940) 1998. *An Autobiography, or, The Story of My Experiments with Truth*. Translated by Mahadev Desai. Ahemadabad: Navajivan Mudranalaya. https://www.mkgandhi.org/autobio/autobio.htm.

Gandhi, Mohandas K. (1969) 1994. *The Voice of Truth*. Translated by Valji Govindji Desai. Vol. 5 of *The Selected Works of Mahatma Gandhi*, edited by Shriman Narayan. Gujarat: Navajivan Publishing House. https://www.mkgandhi.org/voiceoftruth/voiceoftruth.htm.

Gandhi, Mohandas K. n.d. "Epigrams From Gandhiji," s.v. "Satyagraha–Satyagrahi." Compiled by S. R. Tikekar. MKGandhi.org. Bombay Sarvodaya Mandal and Gandhi Research Foundation. https://www.mkgandhi.org/epigrams/s.htm.

Gandhi, Mohandas K. n.d. "Hind Swaraj, or, The Indian Home-Rule (1909): The Gandhian Concept of Self-Rule." MKGandhi.org. Bombay Sarvodaya Mandal and Gandhi Research Foundation. https://www.mkgandhi.org/articles/hind%20swaraj.htm.

Gandhi, Mohandas K. n.d. "The Ashram Vows." MKGandhi.org. Bombay Sarvodaya Mandal and Gandhi Research Foundation. https://www.mkgandhi.org/momgandhi/chap63.htm.

Germann, Nadja. 2021. "Al-Farabi's Philosophy of Society and Religion." In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta, Spring 2021 ed. Stanford, CA: Metaphysics Research Lab, Philosophy Department, Stanford University. https://plato.stanford.edu/archives/spr2021/entries/al-farabi-soc-rel/.

Glassman, Ronald M. 2017. *The Origins of Democracy in Tribes, City-States and Nation-States*. Cham: Springer.

Goldman, Emma. 1917. "The Psychology of Political Violence." In *Anarchism and Other Essays*, 3rd rev. ed. New York: Mother Earth Publishing. https://www.marxists.org/reference/archive/goldman/works/1917/political-violence.htm.

Hobbes, Thomas. (1968) 2002. *Leviathan*. Baltimore: Penguin Books; Project Gutenberg. https://www.gutenberg.org/files/3207/3207-h/3207-h.htm.

hooks, bell. 2000. *Feminism Is for Everybody: Passionate Politics*. London: Pluto Press.

Johnson, Donald, and Jean Johnson. 2008. "Jati: The Caste System in India." Center for Global Education. Asia Society, August 19, 2008. https://asiasociety.org/education/jati-caste-system-india.

Kostiner, Joseph. 2020. "Monarchy." Britannica. Encyclopædia Britannica, last modified June 9, 2021. https://www.britannica.com/topic/monarchy.

Locke, John. 2016. *Two Treatises of Government*. Edited by Lee Ward. Indianapolis, IN: Focus.

Marx, Karl. (1887) 1977. *The Process of Production of Capital*. Vol. 1 of *Capital: A Critique of Political Economy*, edited by Frederick Engels, translated by Samuel Moore and Edward Aveling. Moscow: Progress Publishers. https://www.marxists.org/archive/marx/works/1867-c1/index.htm.

Marx, Karl. (1932) 1959. "Estranged Labour." In *Economic and Philosophic Manuscripts of 1844*, translated by Martin Milligan. Moscow: Progress Publishers. https://www.marxists.org/archive/marx/works/1844/manuscripts/labour.htm.

Mayell, Hillary. 2003. "India's 'Untouchables' Face Violence, Discrimination." *National Geographic*, June 2, 2003. https://www.nationalgeographic.com/pages/article/indias-untouchables-face-violence-discrimination.

Mill, John Stuart. (1869) 2018. *On Liberty*. 4th ed. London: Longman, Roberts, & Green; Econlib. https://www.econlib.org/library/Mill/mlLbty.html.

Moseley, Alexander. n.d. “Political Philosophy: Methodology.” Internet Encyclopedia of Philosophy. Accessed December 7, 2021. https://iep.utm.edu/polphil/.

Mozi. n.d. “Book 3.” *Mozi*, translated by W. P. Mei, edited by Donald Sturgeon. Chinese Text Project. Accessed December 6, 2021. https://ctext.org/mozi/book-3.

Mozi. n.d. “Book 3.” *Mozi*, translated by W. P. Mei, edited by Donald Sturgeon. Chinese Text Project. Accessed December 6, 2021. https://ctext.org/mozi/book-3.

Nussbaum, Martha C. 2000. *Women and Human Development: The Capabilities Approach*. New York: Cambridge University Press.

Olsaretti, Serena. 2018. “Introduction: The Idea of Distributive Justice.” In *The Oxford Handbook of Distributive Justice*, edited by Serena Olsaretti. Oxford: Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199645121.013.38.

Plato. 1892. *The Republic*. In *The Dialogues of Plato*, translated by Benjamin Jowett, 3rd ed., vol 3. Oxford: Oxford University Press. http://classics.mit.edu/Plato/republic.html.

Plato. 1892. *The Republic*. In *The Dialogues of Plato*, translated by Benjamin Jowett, 3rd ed., vol 3. Oxford: Oxford University Press. http://classics.mit.edu/Plato/republic.html.

Proudhon, Pierre-Joseph. (1849) 2012. “The Nature and Destination of Government.” Translated by Samuel Webb. Pierre-Joseph Proudhon: Father of Anarcho-Mutualism. Marxists Internet Archive. https://www.marxists.org/reference/subject/economics/proudhon/1849/government.htm.

Proudhon, Pierre-Joseph. 1875. Pornocracy, or Women in Modern Times. Paris: Librarie Internationale, A. Lacroix et Ce, éditeurs. https://books.google.com/books?id=g9bVXorJkTAC&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false.

Rawls, John. 1999. *A Theory of Justice*. Rev. ed. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press.

Robeyns, Ingrid, and Morten Fibieger Byskov. 2021. “The Capability Approach.” In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta, Winter 2021 ed. Stanford, CA: Metaphysics Research Lab, Philosophy Department, Stanford University. https://plato.stanford.edu/archives/win2021/entries/capability-approach/.

Royal Household at Buckingham Palace. 2021. “The Royal Family.” The Royal Family. Crown, last modified June 4, 2021. https://www.royal.uk/royal-family.

Soucy, Robert. 2021. “Fascism.” Britannica. Encyclopædia Britannica, last modified April 13, 2021. https://www.britannica.com/topic/fascism.

Spooner, Lysander. 1870. *The Constitution of No Authority*. No Treason no. 6 (3). Boston. https://files.libertyfund.org/files/2194/Spooner_1485_Bk.pdf.

Thucydides. (1996) 2008. *The Landmark Thucydides: A Comprehensive Guide to the Peloponnesian War*. Edited by Robert B. Strassler. New York: Free Press.

Viereck, Peter, Terence Ball, Richard Dagger, and Kenneth Minogue. 2021. “Conservatism.” Britannica. Encyclopædia Britannica, last modified May 17, 2021. https://www.britannica.com/topic/conservatism.

Wiener Holocaust Library. n.d. “The Nazi Rise to Power.” The Holocaust Explained. Accessed December 7, 2021. https://www.theholocaustexplained.org/the-nazi-rise-to-power/the-nazi-rise-to-power/.

Upprifjunarspurningar

11.1 Söguleg sjónarhorn á stjórnarhætti

1. Á hvaða fjórum dygðum telur Platón að ríkið eigi að grundvallast?
2. Hvernig skilgreinir Aristóteles borgara?
3. Hvers vegna var tímabil stríðandi ríkja í Kína einnig nefnt tímabil „hundrað skóla“ hugsunar?
4. Hvers vegna er móhismi talinn ein elsta mynd afleiðingahyggju?
5. Hvað er líkt með fyrirmyndarríki Platons og fyrirmyndarborgum Al-Farabis?

11.2 Stjórnarform

6. Hver er munurinn á einveldi og þingbundinni konungsstjórn?
7. Hvaða breytingar leiddu til þess að þingbundnar konungsstjórnir urðu til?
8. Hvernig móta hugmyndir um þjóðfélagsstéttir og erfðastéttir ólík stjórnarform?
9. Hvert er lokamarkmið alræðisstjórna að mati Hönnu Arendt?

11.3 Pólitískt lögmæti og skyldur

10. Hvað er náttúruástandið að mati Thomasar Hobbes?
11. Nefndu þrjár uppsprettur lögmætis samkvæmt Max Weber.
12. Hvað felst í normatífu lögmæti?
13. Hvaða hlutverki gegnir hugtakið ahimsa í stjórnmálum að mati Gandhis?

11.4 Stjórnmálastefnur

14. Í hverju felst raunverulegt frelsi að mati Johns Stuarts Mill?

15. Hvað merkir neikvætt frelsi í pólitískum skilningi?
16. Hvaða tvær meginreglur telur John Rawls að eigi að móta samfélagið?
17. Hvað setja jafnaðarhreyfingar í öndvegi?
18. Hvaðan telja stjórnleysingjar að óreiða spretti?
19. Hvers vegna telur Karl Marx að verkafólk firrist frá vinnu sinni?

Ítarefni

Arendt, Hannah. 1951. *The Origins of Totalitarianism*. New York: Harcourt, Brace.

Betz, Margaret. 2020. “The Spectre of Nat Turner: A Philosophical Analysis of the Legitimacy of Resistance Violence.” *Social Philosophy Today* 36:179–194. https://doi.org/10.5840/socphiltoday2020122876.

Butterworth, Charles E. 2011. “Arabic Contributions to Medieval Political Theory.” In *The Oxford Handbook of the History of Political Philosophy*, edited by George Klosko. Oxford: Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199238804.003.0011.

King, L. W., trans. 2008. “The Code of Hammurabi.” The Avalon Project. Lillian Goldman Law Library, Yale Law School. https://avalon.law.yale.edu/ancient/hamframe.asp.

Thoreau, Henry David. 1983. *Walden; and, Civil Disobedience*. Introduction by Michael Meyer. New York: Penguin Books.

Townsend, Mary. 2017. *The Woman Question in Plato’s Republic*. Lanham, MD: Lexington Books.

Tylor, Edward B. 1964. *Researches into the Early History of Mankind and the Development of Civilization*. Edited by Paul Bohannan. Chicago: University of Chicago Press.

12. KAFLI

Nútímaheimspeki og félagsfræðikenningar

Mynd 12.1 Samtímaheimspeki hefur bæði fengist við hagnýtar spurningar, svo sem hvernig stuðla megi að framförum mannkyns og mæla þær, og glímt á hugtakalegri vettvangi við sjálft eðli merkingar. (mynd: „Walking (flickrfriday)“ eftir d26b73/Flickr, CC BY 2.0)

Kaflayfirlit

- 12.1 Samfélagskenningar upplýsingarinnar
- 12.2 Lausn marxismans
- 12.3 Áskorun meginlandsheimspekinnar við kenningar upplýsingarinnar
- 12.4 Frankfurtskólinn
- 12.5 Póstmódernismi

Inngangur

Nútíminn hefur einkennst af örum breytingum sem bættu líf margra en sköpuðu jafnframt ný félagsleg vandamál. Frá sautjándu fram á nítjándu öld mótuðu upplýsingin, vísindabyltingin

og iðnbyltingin samfélagið. Mikil ólga fylgdi þessum tíma og kenningar um samfélagssáttmála urðu kveikja að byltingum í Evrópu og Ameríku. Kapítalisminn reis á rústum lénsskipulagsins, ýtti undir fjölgun láglaunaðs verkafólks í borgum og magnaði tengd samfélagsmein á borð við fátækt og glæpi.

Heimspekingar víða um heim og á öllum tímum—þar á meðal Búdda, Platón og Konfúsíus—hafa sett fram hugmyndakerfi til að glíma við samfélagsvandamál síns tíma. Þrjár stórar heimspekihreyfingar urðu til sem viðbrögð við áskorunum nútímans. Í Evrópu hvatti upplýsingin—sem oft er miðuð við árin 1685 til 1815 og einnig nefnd öld skynseminnar—samfélög til að beita skynsemi, vísindum og tækni í þágu betra lífs einstaklinga og stöðugra framfara mannkyns. Nýjar félagsvísindagreinar, þar á meðal félagsfræði, urðu til sem leið til að rannsaka samfélagsvandamál af hlutleysi og leggja til lausnir. Nýjar stofnanir áttu að hrinda lausnunum í framkvæmd og margar þeirra starfa enn, svo sem lýðræðisleg stjórnvöld, þjóðbankar og lánakerfi og fjölbreytt félagasamtök sem aðstoða fólk í neyð.

Efnahagslegar framfarir tímabilsins byggðust á kapítalisma, sem margir hugsuðir snemma á nítjándu öld töldu valda mestum hluta þeirra mannlegu þjáninga sem þeir urðu vitni að. Þeir aðhylltust í vaxandi mæli afbrigði sósíalisma sem nefnist marxismi og boðaði kommúníska byltingu þar sem verkalýðurinn tæki völdin í ríkinu og efnahagslífinu. Samkvæmt marxískri hugmyndafræði myndu slíkar byltingar óhjákvæmilega fylgja útbreiðslu kapítalismans í heimi í örri iðnvæðingu og skapa samfélag laust við alvarleg félagsleg vandamál. Hvorug spáin rættist. Rússland, Kína og mörg ríki í Afríku, Asíu og Suður-Ameríku gengu í gegnum kommúníska eða sósíalíska byltingar án þess að ná því efnahagslega og pólitíska jafnrétti sem Marx hafði séð fyrir sér.

Marxískir kenningasmiðir tóku að hafna bæði óhjákvæmileika byltingarinnar og þeirri hugmynd upplýsingarinnar að þekkingarleit leiddi til framfara. Þeir töldu fremur að þekking endurspeglaði valdakerfi og töldu heimspekinga þurfa að gegna nýju hlutverki. Í stað þess að vera hlutlausir áhorfendur ættu þeir að breyta því hvernig fólk tekur þátt í opinberri umræðu, varpa ljósi á kúgun og stuðla þannig að markmiði Marx um jafnt samfélag. Þessi grein heimspekinnar nefnist gagnrýnin kenning. Nú deila meðal annars stjórnmálamenn, skólanefndir, kennarar og foreldrar um hvort gagnrýnin kynþáttafræði eigi heima í námskrám.

Í þessum kafla er fjallað um samfélagskenningar upplýsingarinnar, marxískar kenningar og gagnrýna kenningu, sem allar hafa mótað nútímalíf okkar með margvíslegum hætti.

12.1 Samfélagskenningar upplýsingarinnar

NÁMSMARKMIÐ

Að loknum þessum kafla ættir þú að geta:

- Meta hugmyndir upplýsingarinnar um framfarir.
- Lýsa pósitífisma.
- Rekja hvernig reynslubundin félagsfræði varð til sem leið til að leysa samfélagsvandamál.

Hugsuðir upplýsingarinnar töldu að mannleg skynsemi og reynslubundnar rannsóknir á efnisheiminum leiddu til framfara, bæði í vísindum og lífskjörum. Vísindalegar nýjungar spöruðu tíma og vinnu og björguðu mannslífum, en efnahagsþróun tímans jók jafnframt ójöfnuð og ýtti mörgum út í fátækt. Vaxandi vald stjórnvalda og annarra stofnana vakti einnig áhyggjur, sem og staða einstaklingsins í sífellt flóknari og samtengdari efnahags- og samfélagskerfum. Stjórnmálahugsuðir á borð við John Locke (1632–1704) og Jean-Jacques Rousseau (1712–1778) settu fram samfélagssáttmálakenningar um vernd einstaklingsfrelsis. Jafnframt urðu til ný fræðasvið sem rannsökuðu samfélagsvandamál samtímans og leituðu leiða til að bregðast við þeim.

TENGSL

Í kaflanum um stjórnmálaheimspeki er fjallað um samfélagssáttmálakenningar sem miðuðu að því að vernda frelsi einstaklingsins.

Rökhyggja og raunhyggja

Hugsuðir upplýsingarinnar töldu að þá þekkingu sem nauðsynleg væri til að bæta samfélagslegar aðstæður mætti öðlast með rökhyggju, þar sem skynsemin er talin uppspretta mestrar þekkingar, og raunhyggju, sem byggist á gögnum úr reynslu og tilraunum. Franski hugsuðurinn René Descartes (1596–1650) hélt því fram að sanna þekkingu mætti öðlast með skynseminni einni, án þess að reiða sig á reynslu. Með hinum frægu orðum „Ég hugsa, þess vegna er ég til“ hélt Descartes því fram að vissa okkar ætti rætur í óhlutbundinni rökhugsun. Sú vitneskja að einn plús einn séu tveir er til dæmis sprottin af skynseminni en ekki persónulegri reynslu.

Aðrir hugsuðir upplýsingarinnar, þar á meðal ensku heimspekingarnir Francis Bacon (1561–1626) og John Locke (1632–1704), töldu að þekking fengist aðeins með reynslubundnum aðferðum, svo sem beinni og óbeinni athugun. Að þeirra mati drögum við ályktanir af athugunum sem gefa til kynna mynstur eða tengsl. Þær ályktanir má síðan prófa með kerfisbundnum athugunum á fleiri fyrirbærum og með söfnun og greiningu gagna. Vísindalega aðferðin mótaðist á tímum upplýsingarinnar og hefur orðið viðtekin aðferð við hvers kyns hlutlægar rannsóknir.

Þótt rökhyggja og raunhyggja virðist fela í sér andstæðar hugmyndir um þekkingu hefur hvor stefna sitt gildi og þær geta stutt hvor aðra. Segja má að tækniframfarir síðustu 200 ára — svo sem geimferðir manna, uppfinning útvarps, sjónvarps og internets og útrýming sjúkdóma á borð við mænusótt — séu afrakstur bæði rökhyggju og raunhyggju.

TENGSL

Nánar er fjallað um hugmyndir Descartes og raunhyggjumanna í kaflanum um þekkingarfræði og kaflanum um rökfræði og rökhugsun.

Kant og siðferðilegar framfarir

Þýski upplýsingahugsuðurinn Immanuel Kant (1724–1804) hélt því fram að skynsemin ein gæti leitt fólk til að finna siðferðisreglur sem stuðluðu að betra samfélagi. Þessar reglur, sem hann kallaði skilyrðislaus skylduboð, mætti móta með því að spyrja hvaða reglur um siðferðilega breytni við vildum að giltu um alla án undantekningar.

TENGSL

Í kaflanum um boðandi siðfræðikenningar er fjallað nánar um siðfræði Kants.

Kant taldi að með því að beita skynseminni á þennan hátt mætti leiða mannkynið í átt að siðferðilegu samfélagi þar sem hver einstaklingur nyti mesta mögulega frelsis. Hann taldi þó jafnframt að einstaklingar gætu ekki einir mótað slíkar siðareglur, heldur þyrftu heil samfélög að taka þátt í því. Verkefninu yrði ekki heldur lokið á æviskeiði einnar kynslóðar, heldur gæti það tekið aldir tilrauna, ígrundunar og menntunar. Með þessari viðleitni myndu samfélög þó taka framförum með hverri kynslóð og að lokum komast nær fullkomnari siðareglum og hugsjónasamfélagi (Dupré 1998).

Pósitífismi Comtes

Franski heimspekingurinn Auguste Comte (1798–1857) mótaði samfélagskenningu sem átti að leiða mannkynið í átt að friðsamlegra samfélagi, samfélagi sem gæti staðið af sér ólguna í stjórnmálabyltingunum sem hann upplifði á æskuárum sínum. Comte er oft talinn fyrsti vísindaheimspekingurinn og greindi þróun þeirra ólíku vísindagreina sem voru til á hans tíma. Á grundvelli þeirrar vinnu setti hann fram lögmál þriggja stiga um þróun samfélaga. Á fyrsta stiginu eignaði fólk yfirnáttúrulegum öflum atburði lífsins. Á öðru stiginu gerði fólk sér grein fyrir því að mannleg viðleitni og náttúruöfl bæru að mestu ábyrgð á mörgum atburðum, en viðurkenndi þó enn mátt yfirnáttúrulegra afla. Á þriðja stiginu færði fólk athyglina frá orsökum yfir á vísindalegar rannsóknir á náttúrunni, mannlegu samfélagi og sögunni. Comte taldi að á þessu þriðja stigi myndi mannkynið hafna trúarbrögðum og einbeita sér að lögmálum og staðhæfingum sem unnt væri að sannreyna. Hann kallaði þetta þriðja stig pósitífisma.

Mynd 12.2 Auguste Comte taldi að rannsaka mætti samfélagið með reynslubundnum hætti og að slíkar rannsóknir gætu stuðlað að framförum mannkyns. (mynd: „Auguste Comte“ eftir Maison d'Auguste Comte/Wikimedia, almenningseign)

Á grundvelli þessarar pósitífísku nálgunar lagði Comte til að komið yrði á fót vísindagrein um samfélagið sem hann nefndi félagsfræði. Hann taldi að rannsaka mætti samfélagið með reynslubundnum hætti, líkt og lífveru í náttúrunni, og að slíkar rannsóknir gætu stuðlað að framförum mannkyns. Hugmynd Comtes um félagsfræði var fyrst um sinn einkum fræðileg. Nokkrum áratugum síðar bárust hugmyndir hans um þessa nýju fræðigrein yfir Atlantshafið og náðu fótfestu í háskólum í Bandaríkjunum. Þar gerðu fræðimenn á borð við W. E. B. Du Bois, sem fjallað er um í næsta hluta, félagsfræði að hagnýtri fræðigrein sem gat haft áhrif á stefnu og verkefni stjórnvalda og stofnana.

Comte taldi að mannkynið ætti erfitt með umskiptin yfir í pósitífisma, þar sem trúarbrögð veittu huggun og merkingarbæra umgjörð og helgisiði. Þess vegna stofnaði hann eigin kirkju árið 1849. Hugmyndalega arfleifð þeirrar tilraunar má meðal annars greina í veraldlegri mannhyggju nútímans.

HUGSAÐU EINS OG HEIMSPEKINGUR

Comte glímdi við geðræn veikindi og dvaldi stóran hluta síðari æviára sinna á geðsjúkrahúsum. Á þeim tíma mótaði hann skipulag og helgisiði kirkju sinnar. Horfðu á dr. Bart van Heerikhuizen frá Háskólanum í Amsterdam fjalla um vegferð Comtes og hvort trúarbrögð séu nauðsynleg til að viðhalda stöðugleika samfélagsins. Íhugaðu síðan hvaða hlutverki trúarbrögð gegna í samfélaginu og hvort þeirra sé þörf á okkar tímum. Lýstu þeirri kirkju eða annarri samfélagsstofnun sem þú myndir koma á fót til að mæta þörfum samfélagsins á tímum vísindanna.

Du Bois og reynslubundin félagsfræði

W. E. B. Du Bois, þekktur bandarískur menntamaður og baráttumaður fyrir borgaralegum réttindum, var brautryðjandi í notkun reynslubundinna aðferða í félagsfræði. Þegar Du Bois hóf að fást við félagsfræði var þessi unga fræðigrein enn að mestu bundin við kenningar. Hann gagnrýndi fyrstu félagsfræðingana fyrir að draga víðtækar ályktanir um mannleg samfélög af óljósum og persónulegum hughrifum í stað þess að safna fyrst gögnum (Westbrook 2018, 200). Du Bois einsetti sér að festa félagsfræðina í sessi sem vísindagrein.

Eftir að Du Bois lauk doktorsprófi frá Harvard-háskóla árið 1895 tók hann til starfa við Pennsylvaníuháskóla í Fíladelfíu. Þar vann hann umfangsmikla rannsókn á þeim hindrunum sem komu í veg fyrir að svartir Bandaríkjamenn gætu orðið efnahagslega sjálfbjarga. Á 15 mánuðum gekk Du Bois í hús og tók 2.500 viðtöl. Hann safnaði gögnum um lýðfræði, menntun, læsi, atvinnu, heilsu, þátttöku í borgaralegum samtökum, afbrot, tíðni áfengisvanda, tekjur, hlutfall íbúðareigenda, kosningahegðun og stöðu svartra Bandaríkjamanna í samfélaginu í heild. Hann bar niðurstöður sínar saman við gögn frá Manntalsskrifstofu Bandaríkjanna og öðrum heimildum til að öðlast dýpri skilning. Þegar hann bar til dæmis gögn sín um störf íbúa í sjöunda hverfinu, sem var hverfi svartra íbúa, saman við manntalsgögn frá 1890 um störf allra íbúa Fíladelfíu kom í ljós að mun hærra hlutfall svartra Bandaríkjamanna vann störf sem kröfðust lítillar sérhæfingar og voru illa launuð. Með rannsókninni og bókinni sem fylgdi í kjölfarið, The Philadelphia Negro: A Social Study, birti Du Bois fyrstu reynslubundnu greininguna á kynþáttafordómum í Bandaríkjunum.

Mynd 12.3 W. E. B. Du Bois var brautryðjandi í notkun reynslubundinna aðferða í félagsfræði. (mynd: „W.E.B. Du Bois by James E. Purdy, 1907“ eftir James E. Purdy National Portrait Gallery/Wikimedia, almenningseign)

> Nú á dögum þykir okkur sjálfsagt að geta fundið tölulegar upplýsingar á borð við skilnaðartíðni, afbrotatíðni eða meðallaun í tilteknu starfi á svæðinu þar sem við búum. Að slíkum gögnum skuli safnað og þau nýtt við mótun opinberrar stefnu gegn samfélagsvandamálum má þó rekja til einbeitts ásetnings Du Bois um að beita vísindalegum aðferðum við rannsóknir á samfélagsmálum.

Mynd 12.4 Þetta súlurit úr bók Du Bois, The Philadelphia Negro: A Social Study, sem kom út árið 1899, sýnir þá niðurstöðu hans að svartir íbúar sjöunda hverfisins störfuðu síður við sérhæfð störf í framleiðslu og vélaiðnaði en oftar við ósérhæfð heimilis- og þjónustustörf. Þessi gagnamiðaða nálgun við rannsóknir á reynslu fólks var byltingarkennd á sínum tíma. Athugaðu að þá var orðið Negroes almennt notað um svarta Bandaríkjamenn. (mynd: The Philadelphia Negro, bls. 109, eftir W. E. B. Du Bois, Google Books, almenningseign)

12.2 Lausn marxismans

NÁMSMARKMIÐ

Að loknum þessum kafla ættir þú að geta:

- Útskýra díalektíska aðferð.
- Bera saman skilning Hegels og Marx á díalektík.
- Rekja stig öreigabyltingar Marx.
- Lýsa því hvernig maóismi endurskilgreindi marxisma sem andheimsvaldasinnaða byltingu.

Ólíkt samfélagskenningum upplýsingarinnar miðuðu marxískar kenningar ekki að því að leysa einstök samfélagsvandamál sem fylgdu iðnvæðingu og þéttbýlismyndun. Þær stefndu þess í stað að því að afnema efnahagskerfið sem þær töldu valda vandamálunum: kapítalismann. Þegar þýsku heimspekingarnir Karl Marx og Friedrich Engels gáfu út Kommúnistaávarpið árið 1848 spáðu þeir því að verkafólk myndi afnema kapítalismann í þróaðasta iðnríki samtímans, Englandi. Þeir héldu því fram að söguleg öfl gerðu byltinguna óhjákvæmilega. Hugmyndir sínar um þessi öfl sóttu þeir í skrif þýska heimspekingsins Georgs Wilhelms Friedrichs Hegel (1770–1831) um díalektíska aðferð.

Díalektísk aðferð Hegels

Hegel taldi söguna þróast fyrir samspil tesu, upphaflegs ástands, og antitesu, afls sem vinnur gegn því. Úr átökum þeirra verður til nýtt og æðra ástand, syntesa. Þessari díalektík má líkja við námsmat: út frá upphaflegum einkunnum, tesunni, íhugar nemandi frammistöðu sína og tekst á við veikleika sína, antitesuna, og öðlast þannig að lokum betri skilning á námsefninu, syntesuna.

Hegel hélt því fram að á ýmsum skeiðum sögunnar horfðist hinn algildi andi — sem má skilja á marga vegu, meðal annars sem Guð eða sameiginlega vitund mannkyns — í augu við eigið eðli og færðist á æðra stig. Hegel taldi þetta birtast skýrast í ævi Jesú og tilurð kristninnar. Hann lýsir Jesú sem skynsömum heimspekingi sem íhugar gyðingdóminn og tekst á við hann; þar takast antitesa og tesa á. Upprisa Jesú eftir krossfestinguna táknar vakningu vitundarinnar, bæði hjá Jesú sjálfum og mannkyninu. Innan þessa ramma er litið á tilurð kristninnar í kjölfar upprisunnar sem syntesuna, hið æðra stig (Dale 2006).

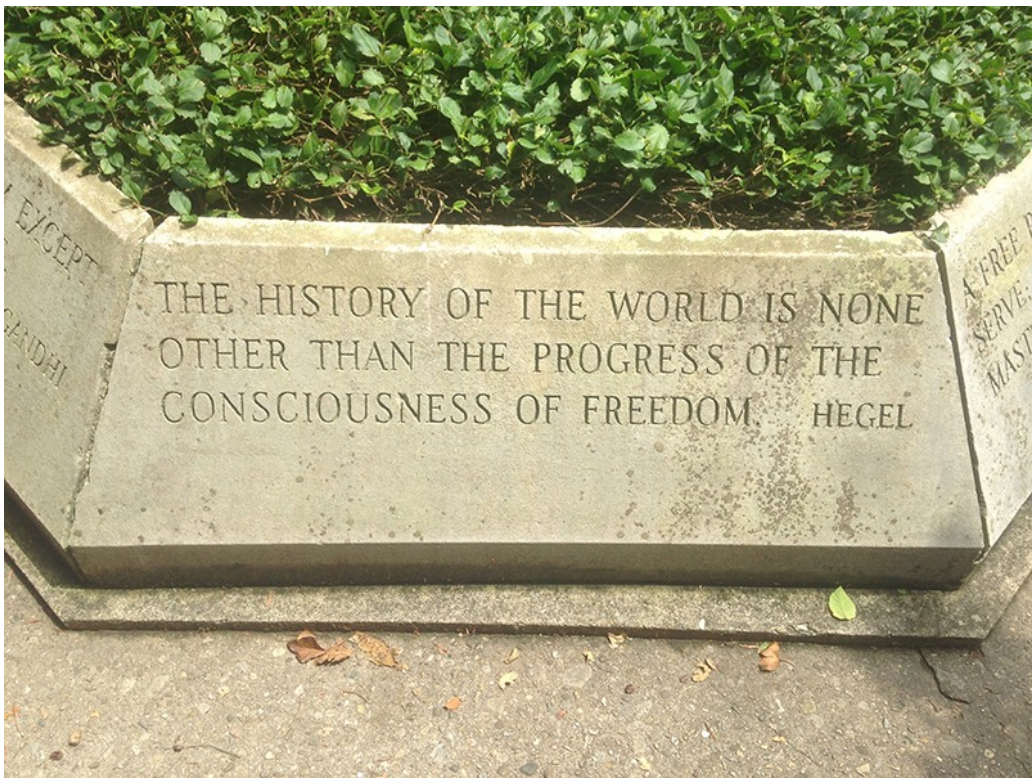

Mynd 12.5 Þessi tilvitnun í Hegel, sem höggvin er í opinbert minnismerki í Rocky Ripple í Indiana, fangar trú hans á mátt hugsana til að breyta heiminum. (mynd: „Hegel Quote“ eftir Bart Everson/Flickr, CC BY 2.0)

Díalektísk efnishyggja Marx og öreigabyltingin

Ólíkt hughyggjulegri díalektík Hegels setti Karl Marx (1818–1883) fram þá kenningu um díalektík sem nefnist díalektísk efnishyggja. Hún lítur á mótsagnir innan efnislegra fyrirbæra raunheimsins sem drifkraft breytinga. Marx taldi efnahagsleg átök milli samfélagsstétta skipta mestu máli. Í Kommúnistaávarpinu, sem Marx skrifaði ásamt Friedrich Engels (1820–1895), segir: „Saga allra þjóðfélaga, sem hingað til hafa verið til, er saga stéttabaráttu“ (Marx og Engels [1969] 2000, 1. kafli). Marx og Engels halda því fram að samfélagið hafi á hverju skeiði sögunnar, samkvæmt þeim söguskilningi sem þá var ríkjandi, skipst í stéttir og að spenna milli þeirra móti framvindu sögunnar, fremur en raungerving óhlutbundinna hugsjóna. Þeir töldu sérstaklega að nýlenduvæðing Ameríku og aukin viðskipti við Indland og Kína hefðu verið byltingarkennd öfl sem sköpuðu og auðguðu borgarastéttina og bundu að lokum enda á lénsskipulagið. Á sama hátt leit Marx á árekstur efnahagslegra hagsmuna borgarastéttarinnar, eigenda framleiðslutækjanna, og öreigastéttarinnar, verkafólksins, sem þá mótsögn sem myndi fella kapítalismann og leiða til stéttlauss samfélags (Marx og Engels [1969] 2000).

TENGSL

Nánar er fjallað um viðhorf Marx í kaflanum um stjórnmálaheimspeki.

Marx setti fram ítarlega lýsingu á því hvernig öreigabyltingin myndi eiga sér stað. Hann taldi að umframvirði fæli í sér innri mótsögn kapítalismans. Umframvirði var sá hagnaður sem kapítalistarnir fengu umfram laun verkafólksins. Hagnaðurinn efldi fjárhagslegan styrk kapítalistanna og veitti þeim þar með meira vald yfir verkafólki og aukna getu til að arðræna það. Marx leit á umframvirðið sem lykilþátt í „efnahagslegu hreyfilögmáli nútímasamfélagsins“ sem myndi óhjákvæmilega leiða til byltingar (Marx [1954] 1999).

Þótt verkafólk keppti innbyrðis um störf taldi Marx að átök þess við atvinnurekendur myndu sameina það. Eftir því sem kapítalisminn þróaðist myndi verkafólkið mynda öreigastétt, sem stofnaði síðan verkalýðsfélög og stjórnmálaflokka til að gæta hagsmuna sinna. Þegar byltingunni miðaði áfram myndu staðföstustu félagar stjórnmálaflokka verkalýðsins, þeir sem hefðu skýrastan skilning á hreyfingunni, stofna kommúnistaflokkinn. Undir forystu kommúnista myndi öreigastéttin síðan „svipta borgarastéttina smám saman öllu auðmagni [og] safna öllum framleiðslutækjum í hendur ríkisins“ (Marx og Engels [1969] 2000, 2. kafli). Kommúnistaflokkurinn þyrfti að stjórna samfélaginu í formi „alræðis öreiganna“ og gera umbætur sem leiddu til stéttlauss samfélags.

Þróun af þessu tagi átti sér vissulega stað, en í Rússlandi en ekki á Englandi eins og Marx hafði spáð. Hann hafði búist við því að byltingin hæfist á Englandi, þar sem það var iðnvæddasta samfélagið, og breiddist síðan til annarra ríkja eftir því sem kapítalísk hagkerfi þeirra næðu sama þróunarstigi. Sú staðreynd að atburðarásin varð önnur en Marx hafði spáð varð til þess að marxistar og aðrir efuðust um áreiðanleika díalektískrar efnishyggju hans. Efinn jókst þegar í ljós kom að rússneski kommúnistaflokkurinn bar ábyrgð á dauða milljóna bænda og andófsfólks og að sumir flokkar og verkalýðsfélög verkafólks snerust til fasisma í stað kommúnisma. Frá upphafi 20. aldar og fram á miðja öldina fóru andstæðingar kapítalismans að efast um að rétttrúnaðar-marxismi gæti gert hugsjónina um stjórn verkalýðsins að veruleika.

HUGSAÐU EINS OG HEIMSPEKINGUR

Horfðu á myndbandið „Karl Marx on Alienation“ úr þáttaröðinni A History of Ideas. Þar er fjallað um þá fullyrðingu Marx að firring og kúgun af völdum kapítalismans myndu kynda undir byltingu verkalýðsins. Hann hvatti verkafólk til uppreisnar vegna þess að það hefði „engu að tapa nema hlekkjum sínum“.

Spurningar:

- Hafði Marx rangt fyrir sér um firringuna sem verður til innan kapítalísks hagkerfis og af völdum þess? Færðu rök, með vísun í að minnsta kosti eina trausta heimild, sem styðja fullyrðingu hans eða hrekja hana. Samræmast rökin þinni eigin reynslu?
- Hvað varð um byltinguna — eða á hún enn eftir að verða? Eigum við að hafna Marx — eða að minnsta kosti þeirri fullyrðingu hans að firring verði til vegna kúgunar sem einkaeign á framleiðslutækjum leiðir af sér — þar sem hnattræn bylting hefur ekki orðið?

Byltingarhreyfingar 20. aldar

Á fyrstu tveimur áratugum 20. aldar brutust byltingar út víða um heim. Þvert á spá Marx urðu þær ekki í iðnvæddustu ríkjunum. Þess í stað féllu Tyrkjaveldi, Rússneska keisaradæmið og Kínaveldi fyrir bandalögum ólíkra hópa. Þar á meðal voru talsmenn fulltrúastjórnar sem aðhylltust heimspeki upplýsingarinnar, sósíalistar og kommúnistar sem komu eigin afbrigðum marxisma í framkvæmd og fylkingar innan hersins sem vildu efla ríki sín með nútímavæðingu.

Heimsvaldastefna Leníns

Árið 1917 gaf rússneski byltingarleiðtoginn og marxíski kenningasmiðurinn Vladimír Lenín (1870–1924) út bækling þar sem hann reyndi að skýra hvers vegna kommúnistabyltingar ættu sér ekki stað í þróuðustu iðnvæddu kapítalísku hagkerfunum. Lenín taldi að kapítalisminn hefði umbreyst í heimsvaldastefnu. Í stað þess að halda áfram að hagnast á vinnu verkalýðsins heima fyrir hefðu stór einokunarfyrirtæki einstakra ríkja öðlast aðgang að ódýru hráefni og vinnuafli ásamt nýjum mörkuðum í Afríku, Asíu og Suður-Ameríku. Lenín hélt því fram að kommúnistabyltingar myndu verða í þessum undirokuðu ríkjum en ekki þeim iðnvæddustu (Lenín [1963] 2005).

Endurskilgreining Maós

Hernaðarósigrar hins áður volduga Kínaveldis gegn innrásarherjum heimsvaldasinna á 19. öld og í upphafi þeirrar 20., ásamt niðurlægingunni sem þeim fylgdi, áttu stóran þátt í kínversku byltingunni árið 1911. Þegar heimsvaldasinnað Japan lagði undir sig norðurhluta Kína varð til óstöðugt hernaðarbandalag milli kínverskra lýðræðissinnaðra umbótamanna og kínverska kommúnistaflokksins undir forystu Maós Zedong (1893–1976). Bandalagið leystist að lokum upp í borgarastyrjöld. Maó tileinkaði sér hugmyndir Leníns og forvera hans um heimsvaldastefnu og endurskilgreindi marxísku byltinguna. Heimsvaldasinnuð ríki gegndu hlutverki kapítalista en þau hálflénsku ríki, nýlendur og hálfnýlendur sem þau undirokuðu gegndu hlutverki öreigastéttarinnar. Maó hélt því fram að kínverska byltingin væri hluti af hnattrænni byltingu gegn kapítalisma, þar sem undirokuð ríki brytust undan hlekkjum heimsvaldastefnunnar og hrintu framtíðarsýn Marx í framkvæmd (Maó [1966] 2004).

Endurskilgreining Maós á marxísku byltingunni hafði djúpstæð áhrif á gang sögunnar. Andheimsvaldasinnaðir sósíalistahópar í Afríku, Asíu og Suður-Ameríku hjálpuðu ríkjum sínum að öðlast sjálfstæði. Þeir ýttu oft öðrum þjóðernissinnuðum byltingarhreyfingum til hliðar og tókst um tíma að koma á fót víðfeðmu neti smárra sósíalískra ríkja. Þar sem verkafólk í iðnvæddum ríkjum hefur ekki tekið kommúnisma opnum örmum líta marxistar nú að miklu leyti á baráttu sína sem baráttu gegn þeim nútímaríkjum sem þeir telja heimsvaldasinnuð.

Ólíkt Rússlandi og iðnvæddum ríkjum skorti Kína skipulagða verkalýðsstétt sem gæti veitt kommúnistaflokknum nægilegt lið og efnislegan stuðning til að hefja byltingu. Maó beindi því málflutningi sínum ekki aðeins að eiginlegri öreigastétt heldur einnig að bændastéttinni. Hann skilgreindi annars konar stéttabaráttu, milli bænda og landeigendastéttarinnar. „Miskunnarlaust efnahagslegt arðrán og pólitísk kúgun landeigendastéttarinnar á bændum neyddi þá til fjölmargra uppreisna gegn yfirráðum hennar," sagði Maó í Litla rauða kverinu,

úrvali tilvitnana í hann sem kom fyrst út árið 1964 og öllum var eindregið ráðlagt að eiga og lesa (Maó [1966] 2000, 2. kafli). Maó víkkaði byltingarstéttina enn frekar og tók menntamannastéttina og smáborgarastéttina með, en síðara hugtakið nær til fólks sem rekur lítil fyrirtæki eða annan smárekstur. Hann hvatti alla þessa hópa til að ganga til liðs við bændur og öreigastétt og verða „bjargvættir fólksins“ með því að hrekja japanska heimsvaldasinna á brott og koma á nýju lýðræði á marxískum grunni. Maó taldi jafnvel þá borgarastéttarmenn sem aðhylltust sterka þjóðernisstefnu og andheimsvaldastefnu til byltingarstéttarinnar: „Þar sem kínverska þjóðernissinnaða borgarastéttin er borgarastétt í nýlendu eða hálfnýlendu og er kúguð af heimsvaldastefnu býr hún enn yfir tilteknum byltingareiginleikum“ (Maó [1966] 2004, § 5).

Með endurskilgreiningu Maós á öreigastéttinni gátu marxískar hreyfingar bæði leitað stuðnings meðal mun fleiri hópa og skilgreint andstæðinga sína með rýmri hætti. Líkt og endurskoðun hans á marxísku byltingunni gerði þessi breyting marxismanum kleift að breiðast út í minna iðnvæddum heimshlutum.

Mynd 12.6 Endurskilgreining Maós á marxískri hugmyndafræði veitti ekki aðeins Kínverjum innblástur heldur einnig fólki annars staðar í heiminum sem vildi koma á stjórnarháttum og hagkerfum byggðum á hugsjónum Marx. (mynd: „Mao Statue“ eftir Philip Jägenstedt/Flickr, CC BY 2.0)

Menningarbyltingin og enduruppeldi

Maó skildi umbreytingu Kína úr konungsríki með lénsskipulagi í fulltrúalýðræði og þaðan í marxískt lýðræði sem röð menningarbyltinga. Þrátt fyrir víðtæka skilgreiningu sína á byltingaraflinu lagði hann mikla áherslu á forræði öreigastéttarinnar og kommúnistaflokksins. Þegar Maó fjallaði um hið nýja lýðræði útskýrði hann: „Aðeins menning og hugmyndafræði öreigastéttarinnar, hugmyndafræði kommúnismans, en ekki menning og hugmyndafræði neinnar annarrar stéttar, geta leitt þessa menningu“ (Maó [1966] 2004, § 12). Maó hafði virkjað stuðning margra hópa til að ná völdum í Kína. Þegar búið var að hrekja heimsvaldasinnað Japan frá norðurhluta landsins þurfti hann leið til að viðhalda forræði kommúnistaflokksins og yfirráðum kommúnista.

Maó fann slíka leið í aðferð sem hann kallaði sjálfsgagnrýni. Hann varaði flokkinn við því að verða værukær eftir sigra. Hugir félaganna söfnuðu ryki, útskýrði Maó, og rykið þyrfti að skola af þeim öðru hvoru. Með reglulegri sjálfsgagnrýni gæti flokkurinn forðast mistök og brugðist hratt og skilvirkt við áföllum. Að baki sjálfsgagnrýninni bjó þó einnig sú viðleitni kommúnistaflokksins að koma á yfirráðum yfir hinu nýja samfélagi og viðhalda þeim.

Í orði kveðnu átti sjálfsgagnrýni að felast í því að hópar félaga sætu saman, ræddu hugmyndir sínar, gerðu grein fyrir athöfnum sínum og hjálpuðu hver öðrum að bæta sig. Maó lýsti því hvernig hún ætti að fara fram: „Ef við höfum galla óttumst við ekki að bent sé á þá og þeir gagnrýndir, því við þjónum fólkinu. Hver sem er má benda á galla okkar. Hafi hann rétt fyrir sér leiðréttum við þá. Ef tillaga hans gagnast fólkinu hrindum við henni í framkvæmd“ (Maó [1966] 2000, 27. kafli).

Í reynd þróuðust sjálfsgagnrýnisfundir þegar á fjórða áratug 20. aldar frá litlum hópfundum þar sem einstaklingar voru smánaðir yfir í opinberar samkomur þar sem „stéttaóvinir“ voru fordæmdir, niðurlægðir og barðir, oft af fólki sem stóð þeim nærri, svo sem ættingjum, nemendum eða vinum. Maó taldi þessar aðferðir raunar nauðsynlegar byltingarhreyfingunni: „Vel agaður flokkur, vopnaður kenningum marxisma-lenínisma, sem beitir sjálfsgagnrýni og tengist fjölda fólksins; her undir forystu slíks flokks; sameinuð fylking allra byltingarstétta og byltingarhópa undir forystu slíks flokks — þetta eru þrjú helstu vopnin sem við höfum notað til að sigra óvininn“ (Maó [1966] 2000, 1. kafli). Tilraunir Maós til enduruppeldis þjóðarinnar náðu hámarki í menningarbyltingunni (1966–1977), þegar múgar og vopnaðar sveitir myrtu hundruð þúsunda, jafnvel milljónir, borgara sem taldir voru stéttaóvinir.

Sjálfsgagnrýni í Kína leiddi í reynd til grimmdar og kúgunar, en hugmyndin um samskipti og sjálfsskoðun sem leiðir til frelsunar hefur þróast áfram.

12.3 Áskorun meginlandsheimspekinnar við kenningar upplýsingarinnar

---

NÁMSMARKMIÐ

Að loknum þessum kafla ættir þú að geta:

- Útskýra merkingu túlkunarfræði.
- Bera saman merkingu sem verður til í sögulegu samhengi og merkingu sem hlutlæg líkön tjá.
- Greina framlag fyrirbærafræðinnar til spurninga um eðli veruleikans.
- Lýsa þeim grunni siðferðilegra athafna sem fyrirbærafræðin tilgreinir.
- Greina þann skilning á veruleikanum sem tilvistarstefnan setur fram.
- Lýsa frásagnarskilningi Ricoeurs á sjálfinu og samfélaginu.

Á 19. og 20. öld tóku fræðimenn að gagnrýna bæði raunhyggju og rökhyggju. Rannsóknir á sviði túlkunarfræði og fyrirbærafræði vöktu einkum spurningar um hvað við getum vitað og hvernig við eigum að afla þekkingar. Þótt þessi fræðasvið fengjust ekki beinlínis við

samfélagsvandamál lögðu þau grunn að gagnrýninni kenningu. Hún varpaði nýju ljósi á hvers vegna samfélagskenningar upplýsingarinnar kynnu að duga skammt til að leysa slík vandamál. Í þessum kafla eru skoðaðar þær hugmyndir sem lögðu grunninn að gagnrýninni kenningu.

Túlkunarfræði

Sú grein heimspekinnar sem fjallar um eðli hlutlægrar og huglægrar merkingar ritaðra texta nefnist túlkunarfræði. Viðfangsefni hennar er túlkun. Við spyrjum til dæmis hvað höfundurinn ætlaði sér, hvernig viðtakendur túlka textann og hvaða forsendur leiða lesendur að niðurstöðum sínum. Túlkunarfræði skiptir miklu máli í þessum kafla vegna þess að hún fjallar um möguleikann á að skoða sama viðfangsefni frá fleiri en einu sjónarhorni. Ein af lykilhugmyndum hennar er að sannleikur ráðist af sjónarhorni og sé ekki óbreytanlegur.

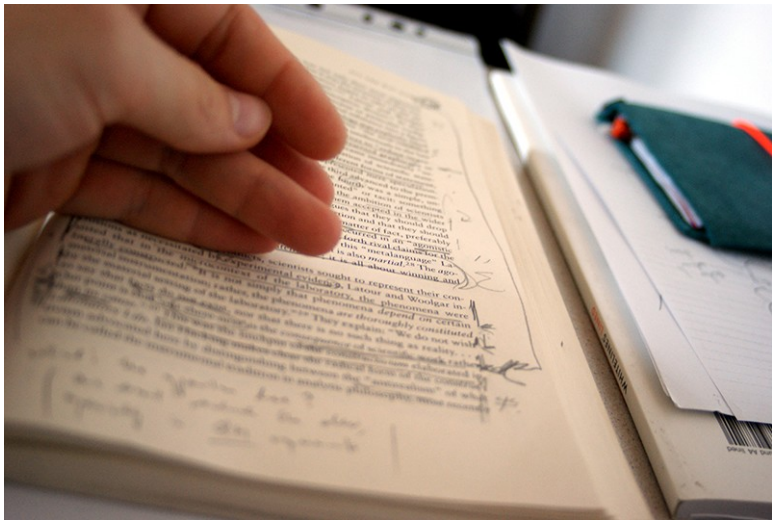

Mynd 12.7 Túlkunarfræði vefengir þá hugmynd að texti „merki“ aðeins eitt og bendir þess í stað á að tengsl texta og lesanda skapi fjölbreytilegar mögulegar merkingar. (mynd: „How My Professors Annotate Their Books“ eftir Michael Pollak/Flickr, CC BY 2.0)

Söguleiki

Söguleiki er það heimspekilega viðhorf að merking alls sem við mætum mótist af þeim sögulegu atburðum sem tengjast tilurð þess og áframhaldandi tilvist. Samkvæmt þessu eru bæði höfundurinn og texti hans afurðir sögunnar. Söguleiki felur í sér að ómiðluð merking sé ekki til; engin fullyrðing í texta stendur utan þeirra sögulegu atburða sem urðu henni tilefni. Í túlkunarfræði birtist þetta viðfangsefni meðal annars í spurningunni hvort texti geti borið í sér meiri merkingu en höfundurinn ætlaði honum. Greining á skáldsögu eftir Charles Dickens beinist til dæmis oft að glímu samfélags Viktoríutímans við ómannúðlegar aðstæður sem iðnbyltingin á Englandi leiddi af sér. Dickens var sjálfur neyddur ungur til að vinna í verksmiðju sem framleiddi skósvertu. Skrif hans miðla þó hugmyndum sem hann gerði sér ekki endilega grein fyrir. Í fyrstu útgáfu Oliver Twist var illmenninu Fagin lýst með gyðingahatri og staðalmyndum. Þegar kunningi benti Dickens á þetta brást hann fyrst við

með afneitun, en í næstu útgáfu var orðinu gyðingurinn víða skipt út fyrir nafnið Fagin (Meyer 2005).

Viðtaka og túlkun

Ef túlkunarfræði er list skilningsins felast raunveruleg samskipti í samræðu milli þess sem textinn miðlar og þess sem viðtakendur nema. Viðtaka nær ekki aðeins til þess sem fólk heyrir eða les heldur einnig þess sem það skynjar. Opinberunarbók Jóhannesar hefur til dæmis um aldir valdið hörðum deilum um rétta túlkun. Sumir lesendur telja að atburðirnir sem textinn lýsir muni bókstaflega gerast. Aðrir nálgast bókina eingöngu sögulega og líta á hana sem vonarboðskap til kúgaðs samfélags á tilteknum tíma. Enn aðrir telja hana tjá táknrænar hugmyndir um breytingar og vöxt. Hvaða lestur er réttur? Biblíufræðingurinn Rudolf Bultmann (1884–1976), sem beitti túlkunarfræði, taldi að fólk þyrfti að eiga „lifandi samband“ við textann sem það vildi skilja. Með öðrum orðum þarf að kynna sér sögulegt, bókmenntalegt, menningarlegt, félagshagfræðilegt, trúarlegt og pólitískt samhengi textans til að skilja merkingu hans til fulls.

Túlkunarfræði hafnar bæði þeim algera forgangi skynseminnar sem Descartes boðaði og þeirri raunhyggju sem aðrir hugsuðir upplýsingarinnar héldu fram. Hún véfengir raunar þá grundvallarhugmynd að hlutir hafi eina algilda merkingu. Merking er ekki talin spretta af hlutlægri uppsprettu heldur af lesandanum. Túlkunarfræðin lítur því á þekkingu sem aflað er með hlutlægum rannsóknum, svo sem vísindatilraunum, sem eitt af mörgum mögulegum sjónarhornum.

Frásagnarkenning Ricoeurs um sjálfið og samfélagið

Franski heimspekingurinn Paul Ricoeur (1913–2005) taldi að texti segði ekkert einn og sér. Með öðrum orðum segir texti aðeins það sem við túlkum hann á þann veg að segja. Þegar fólk „skilur“ bókmenntaverk eða orð viðmælanda skapar það merkingu úr þeim orðum sem liggja fyrir. Jafnvel þótt höfundur textans væri viðstaddur og túlkaði hvert orð gætum við ekki komist að „hinni“ einu merkingu, því ólíklegt er að við gætum nokkurn tíma upplifað verkið úr sama samhengi og höfundurinn (Gill 2019). Ricoeur kallaði ferlið þar sem við sköpum merkingu úr textum og samræðum orðræðu. Greining náttúruvísinda á hlutum takmarkast við tiltekinn fjölda mögulegra merkinga, en orðræða býður upp á endalausa túlkunarmöguleika.

Á síðari hluta ferils síns færði Ricoeur áhersluna frá táknum yfir á myndhverfingar og frásagnir. Að hans mati fólst myndhverfing ekki einfaldlega í því að skipta einu orði út fyrir annað. Hún gerði okkur kleift að tjá það sem ekki verður sagt með beinum hætti og opnaði merkingarsvið þar sem heildin varð meiri en summa einstakra hluta. Með „frásögn“ átti Ricoeur ekki við sögurnar sjálfar heldur þau viðmið sem móta hvernig þær eru sagðar og hvernig þeim er tekið (Ricoeur 1991, 8, 10). Frá þessu sjónarhorni er engin ómiðluð frásögn til; sjónarhorn lesandans mótar hana ávallt.

Fyrirbærafræði

Í mjög almennum skilningi má skilgreina fyrirbærafræði sem rannsókn á því hvernig einstaklingurinn upplifir heiminn frá sjónarhóli fyrstu persónu. Innan hennar má greina

mörg rannsóknarsvið, svo sem eðli reynslunnar, notkun tákna til að miðla henni, hlutlæga og huglæga reynslu, tengsl reynslu og gilda og mikilvægi trúarhugmynda í reynslu fólks. Fyrirbærafræðin heldur því fram að heimspekileg ígrundun verði að hefjast á sviði reynslunnar en ekki óhlutbundinna hugmynda. Í stað þess að byrja á óhlutbundinni hugmynd um hlut eigum við að íhuga hvernig við upplifum hann. Fyrirbærafræðileg nálgun myndi til dæmis skoða stól út frá því hlutverki sem hann gegnir á tilteknu augnabliki, ef til vill sem borð, en ekki aðeins út frá hugmyndinni um „stól“. Fyrirbærafræðin krefst þess að við leitumst við að skilja ólíka reynslu sem tengist viðfangsefninu.

Fyrirbærafræði og veruleiki

Fyrirbærafræðina mótuðu að miklu leyti franski hugsuðurinn Maurice Merleau-Ponty (1908–1961) og þýski heimspekingurinn Edmund Husserl (1859–1938). Husserl taldi að við upphaf fyrirbærafræðilegrar rannsóknar þyrftum við að forðast að fullyrða að hlutur væri í eðli sínu eins og hann virtist vera. Þess í stað ættum við að beina athyglinni að því hvernig hluturinn birtist okkur. Þannig lagði Husserl grunn að fyrirbærafræðilega verkefninu: að setja forsendur okkar um viðföng reynslunnar í sviga.

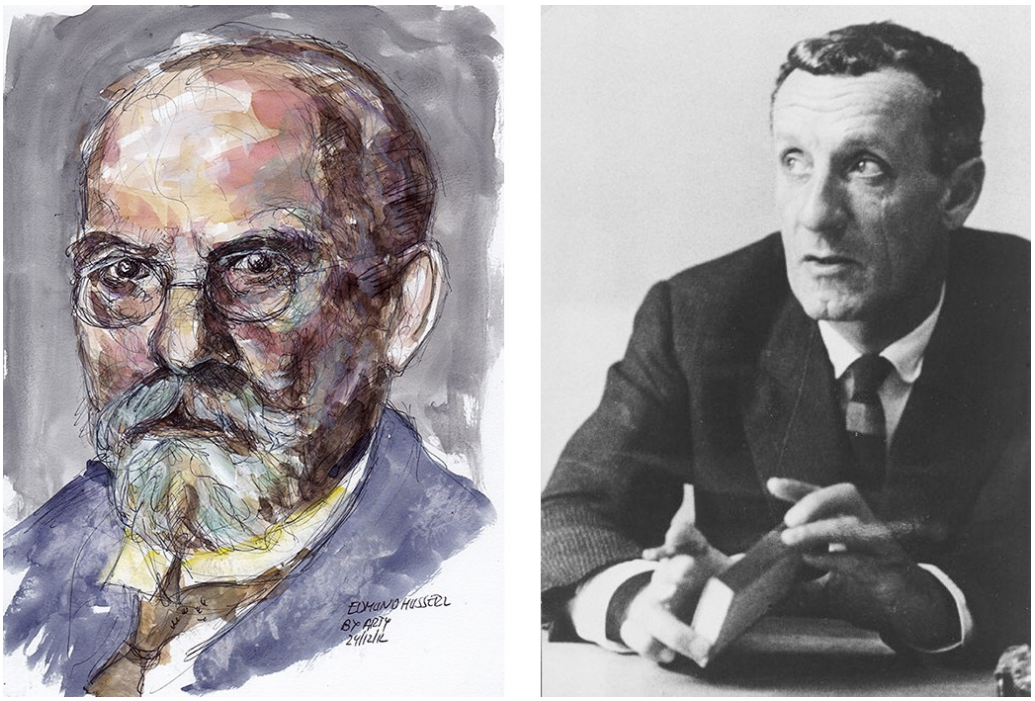

Mynd 12.8 Edmund Husserl (til vinstri) og Maurice Merleau-Ponty (til hægri) lögðu báðir mikilvægt af mörkum til fyrirbærafræðinnar. (mynd til vinstri: „Edmund Husserl for PIFAL“ eftir Arturo Espinoza/Flickr, CC BY 2.0; mynd til hægri: „Maurice Merleau-Ponty“ eftir philosophical-investigations.org/Wikimedia, almenningseign)

Merleau-Ponty hafnaði enn fremur aðgreiningu Descartes á huga og líkama. Hann hélt því fram að ekki væri hægt að aðskilja skynjun eða vitund frá líkamanum, því við skynjum umheiminn fyrir atbeina líkamans. Líkaminn mótar skynjun okkar. Merleau-Ponty vísaði til dæmis í sálfræðilegar rannsóknir á fyrirbærum á borð við draugalimaheilkenni og ofskynjanir til að sýna að líkaminn miðlar skynjun okkar á umheiminum (Merleau-Ponty 2012).

Fyrirbærafræði Martins Heidegger (1889–1976) beindist að eðli mannlegrar veru, því sem hann kallaði þarveru (Dasein). Heidegger hélt því fram að vera ætti sér ávallt stað í heiminum, enda gæti hún ekki birst án heims. Með þessu vefengdi hann tilraunir til að finna eðli verunnar eingöngu í kenningum og hugmyndum. Óhlutbundnar hugmyndir sögðu að hans mati lítið um veruna vegna þess að þær væru slitnar úr samhengi við heiminn. Til að greina eðli verunnar ættum við því ekki að einblína á einstakar verur og fyrirfram gefnar hugmyndir okkar um þær, heldur skoða heiminn sem það svið þar sem veran birtist. Að mati Heideggers segir reynslan af verunni okkur meira en rannsókn á hlutum einum og sér (Smith 2013).

Samkvæmt þessu sjónarmiði segir hversdagsleg reynsla, svo sem að aka út í búð eða heilsa nágranna á gangstétt, meira um eðli verunnar en óhlutbundnar heimspekilegar hugleiðingar um samgöngur eða samskipti nágranna. Annað dæmi er munurinn á tónlist sem fylgir viðmiðum tónfræðinnar og tónlist sem gerir það ekki. Í fyrra tilvikinu telst lag gott vegna þess að það fylgir óhlutbundnum hugmyndum um hljómfræði, reglubundnar taktundir og annað slíkt. Í síðara tilvikinu kann lag að brjóta sumar eða allar reglur tónfræðinnar en miðla samt fyrirbærafræðilegum veruleika gleði, sársauka, angistar eða reiði. Heidegger hafði raunar mikinn áhuga á listaverkum og því hvernig þau birtu lífið með trúverðugum hætti eins og það er, en ekki eins og óhlutbundin hugtök segja að það eigi að vera.

Fyrirbærafræði og siðfræði

Náin tengsl eru milli siðfræði og fyrirbærafræði. Fyrirbærafræðileg ígrundun reynslunnar vekur undrun. Sumir heimspekingar telja að siðferðileg reynsla geti á sama hátt vakið lotningu: við gerum það sem er „rétt“ vegna þess að sú reynsla knýr okkur til athafna. Frá fyrirbærafræðilegu sjónarhorni er ekki hægt að smætta siðferðileg viðbrögð, fremur en aðra reynslu, í líffræðilegar, efnafræðilegar eða röklegar ástæður. Það sem sannfærir okkur um að gera eitthvað „gott“ eða „rétt“ kallar á viðbrögð sem slíkar skýringar ná ekki utan um. Það er með öðrum orðum munur á því að valda öðrum ekki óþarfa skaða aðeins vegna þess að lögin banna það og því að sannfærast, í beinni reynslu af annarri manneskju, um að hún skipti miklu máli og að ekki eigi að skaða hana að óþörfu.

Fyrirbærafræðin tekst með róttækum hætti á við siðferðisspurningar með því að rannsaka eðli beinnar mannlegrar reynslu. Ef við horfumst í augu við þjáningu annarra af fullri alvöru getur vaknað löngun til að berjast fyrir hagsmunum þeirra, jafnvel þótt óhlutbundin siðfræðikenning segi að það sé ekki á okkar ábyrgð. Engin óhlutbundin lagaregla eða siðaregla skyldar til dæmis manneskju til að gefa ókunnugum annað nýrað sitt. Þegar hún mætir hins vegar þjáningu þess sem þarf nýrað í beinni reynslu kann hún að finna sig knúna til að gefa það þótt henni beri engin skylda til þess.

Tilvistarstefna

Tilvistarstefna beinir heimspekilegri athygli að mannlegri tilvist, meðal annars frelsi, sköpun merkingar og mikilvægi mannvísinda og trúarbragða. Fyrirbærafræðilegar rætur hennar og áhersla á mannlegt frelsi mynda sameiginlega undirstöðu. Frá sjónarhóli tilvistarstefnunnar verður heimur reynslu og merkingar til í mannlegu lífi; hann er ekki fluttur fullskapaður úr óhlutbundnu sviði inn í heiminn. Í þessu felst grundvöllur mannlegs frelsis. Ef fólk skapar

sjálft þær yfirgripsmiklu formgerðir sem móta samfélagið skortir þær yfirskilvitlegan grundvöll sem gæti gert þær algerlega hlutlægar. Hugmyndir sem margir telja fyrirfram gefnar og nauðsynlegar reynast þá hvorki sjálfgefnar né óhjákvæmilegar. Þar sem samfélagslegar formgerðir eru ekki óbreytanlegar á borð við þyngdarlögmálið getum við breytt þeim eftir þörfum. Tilvistarstefnan byggist þannig á trú á mannlegt frelsi. Heimurinn ákvarðar ekki athafnir einstaklingsins með öllu, því einstaklingurinn er sjálfur þátttakandi í þeim heimi sem mótar hann. Frelsinu fylgir sú ábyrgð að takast á við heiminn og móta hann í samræmi við eigin sannfæringu.

HUGSAÐU EINS OG HEIMSPEKINGUR

Myndir þú skilgreina þig sem tilvistarsinna? Hvers vegna eða hvers vegna ekki? Rökstyddu svarið ítarlega, fjallaðu um styrkleika eða veikleika tilvistarstefnunnar og tengsl hennar við heiminn sem þú lifir í.

12.4 Frankfurtskólinn

NÁMSMARKMIÐ

Að loknum þessum kafla ættir þú að geta:

- Greina meginmarkmið gagnrýninnar kenningar eins og Frankfurtskólinn þróaði hana.
- Lýsa endurskoðun Frankfurtskólans á hugmyndum upplýsingarinnar og marxisma.
- Meta samskipti sem tæki til frelsunar.
- Útskýra hvernig gagnrýnin kenning er messíanísk.

Það sem við köllum gagnrýna kenningu varð til í verkum hóps þýskra marxískra heimspekinga og samfélagsfræðilegra kenningasmiða við Félagsrannsóknastofnun Goethe-háskólans í Frankfurt í Þýskalandi snemma á 20. öld. Hópurinn varð þekktur sem Frankfurtskólinn. Kenningin varð til í róstusömu stjórnmálaumhverfi sósíalísku byltinganna í upphafi 20. aldar og við uppgang Nasistaflokksins í Þýskalandi.

Eftir fyrri heimsstyrjöldina steypti sósíalíska nóvemberbyltingin 1918–1919 ríkjandi konungsveldi í Þýskalandi af stóli. Við tók þingræði sem síðar var kallað Weimar-lýðveldið. Felix Weil (1898–1975), sem síðar lagði fjárhagslegan grunn að því sem varð Frankfurtskólinn, tók virkan þátt í byltingunni og sat í ráði verkamanna og hermanna í Frankfurt. Weil var sonur auðugs athafnamanns. Reynsla hans af fyrri heimsstyrjöldinni og kynni af öðrum sósíalistum leiddu til þess að hann færðist til vinstri í stjórnmálum og slóst í hóp heimspekinga, listamanna og annarra vinstrisinnaðra menntamanna. Árið 1923 átti Weil þátt í að koma á fót svonefndri „marxískri námsviku“, samkomu vinstrisinnaðra hugsuða sem margir tengdust síðar Félagsrannsóknastofnuninni. Stofnunin var sett á laggirnar árið 1924. Eftir að Max Horkheimer tók við forstöðunni árið 1930 fór hún að beina sjónum að hagnýtum leiðum til að bregðast við félagslegri kúgun (Horkheimer [1972] 1992).

Árið 1933, þegar nasistastjórnin komst til valda, flutti stofnunin frá Frankfurt til Genfar í Sviss (Löwenthal 1981). Frá Genf flutti hún til New York og varð hluti af Columbia-háskóla. Á

þessum árum vakti Frankfurtskólinn athygli og naut vaxandi virðingar; rannsóknaraðferðir hans hlutu jafnframt viðurkenningu annarra fræðimanna. Eftir lok síðari heimsstyrjaldar sneru sumir menntamenn skólans aftur til Vestur-Þýskalands en aðrir urðu eftir í Bandaríkjunum. Stofnunin flutti að fullu aftur til Frankfurt á sjötta áratugnum (Held 1980).

Mótun gagnrýninnar kenningar

Þótt Frankfurtskólinn setti ekki fram eina samræmda afstöðu var meginmarkmið gagnrýninnar kenningar hans að frelsa fólk undan fjölmörgum öflum sem talin voru fjötra það. Max Horkheimer (1895–1973) hélt því fram að gild gagnrýnin kenning yrði að sinna nokkrum verkefnum: skýra mein samfélagsins, benda á leiðir til breytinga, leggja fram viðmiðaramma fyrir gagnrýni og setja fram skynsamleg markmið (Horkheimer [1972] 1992). Frankfurtskólinn vildi ekki aðeins frelsa fólk undan kúgandi menningarlegum, efnahagslegum og pólitískum formgerðum, heldur einnig losa heimspekikenningar undan kúgandi hugmyndafræði. Fulltrúar skólans gagnrýndu hugsun upplýsingarinnar, endurskoðuðu lykilhugtök marxisma og lögðu til nýjar leiðir til að koma á samfélagsbreytingum.

Mynd 12.9 Max Horkheimer er talinn stofnandi Frankfurtskólans. (mynd: „Max Horkheimer for PIFAL“ eftir Arturo Espinosa/Flickr, CC BY 2.0)

Gagnrýni á þekkingarhugtak upplýsingarinnar

Frankfurtskólinn gagnrýndi þá hugmynd upplýsingarinnar að sönn þekking væri hugtaksbundin og þar með aðskilin frá heiminum. Skólinn sótti til annarra greina heimspekinnar sem höfðu þróast á meginlandi Evrópu á 19. og 20. öld, einkum

fyrirbærafræði og túlkunarfræði. Þar var lögð áhersla á að samhengi reynslu okkar af fyrirbæri, eða athugunar okkar á hlut, geti breytt því hvernig við túlkum merkingu hans. Frankfurtskólinn hafnaði þeirri trú upplýsingarinnar að skynsemin gæti afhjúpað leyndardóma alheimsins. Að mati þessara hugsuða fólst þekking ekki í algildum „staðreyndum“, heldur í vitund um þær formgerðir félagsheimsins sem móta það sem við teljum staðreyndir (Corradetti 2021).

Mörg heimspekikerfi snerust um óhlutbundnar hugmyndir sem urðu útbreiddar á tímum upplýsingarinnar. Gagnrýnin kenning Frankfurtskólans leitaðist hins vegar við að takast á við heiminn eins og hann er, en ekki eins og heimspekilegir rammar lýstu honum. Kenningasmiðir skólans héldu því fram að heimspekilegar hugmyndir væru ekki óhlutbundin hugtök. Hugmyndirnar sem móta þann heim sem við lifum í verða þvert á móti til undir áhrifum félagslegra, pólitískra, menningarlegra og trúarlegra afla og snerta því lifaðan veruleika. Að svo miklu leyti sem þessi öfl eru kúgandi eru viðteknar skoðanir eða sú þekking sem þau skapa það einnig. Tilgangur sannrar þekkingar er því að sýna okkur hvernig frelsa megi félagsheiminn undan útilokandi og kúgandi hugtökum (Corradetti 2021).

Höfnun Horkheimers á forgangi skynseminnar

Upplýsingin hafði komið á stigveldi milli heimspeki — og þar með skynsemi — og vísinda. Kant hafði gert skynsemina sjálfa að lykli bæði að skilningi á vísindum og að því að fella vísindalegar uppgötvanir inn í heildarramma þekkingarinnar. Samkvæmt sjónarmiði Kants byggðist vönduð heimspekileg íhugun á skynseminni. Horkheimer hafnaði þessum forgangi skynseminnar. Hann hélt því fram að samhengi mótaði og ákvarðaði viðföng vísindalegrar íhugunar (Horkheimer [1972] 1992). Horkheimer og aðrir gagnrýndu Kant og heimspeki upplýsingarinnar fyrir að vera óhlutbundin og slitin úr tengslum við veruleikann eða, í versta falli, fyrir að greiða götu þeirrar kúgunar sem átti sér stað eftir daga Kants. Frankfurtskólinn lagði þess í stað áherslu á hvernig beita mætti heimspeki til að hafa raunveruleg áhrif á heiminn.

Rof Benjamins á ríkjandi skipan

Segja má að sameiginlegur kjarni hinna fjölbreyttu hugmynda Frankfurtskólans hafi verið það sem þýsk-gyðinglegi heimspekingurinn Walter Benjamin (1892–1940) kallaði „hið messíaníska“. Með því átti hann við rof á ríkjandi skipan sem opnaði fyrir margvísleg viðbrögð við kúgun í samfélaginu (Horkheimer [1972] 1992). Í guðfræði gyðinga og gyðing-kristinni guðfræði er spáð fyrir um messíaníska frelsara sem muni að lokum færa óstöðugum heimi frið. Benjamin aðlagaði hugtakið þannig að það táknaði hugmyndalega andstöðu við forræðiskerfi, það er valdakerfi ríkjandi skipanar. Andstaðan er hvorki hluti af línulegri sögu né leiðir af henni, heldur rýfur hana. Benjamin leit á kerfi á borð við kapítalisma sem hluta af línulegri framvindu sögunnar sem messíaníska hvötin gæti rofið. Við rofið birtist veruleiki sem leiðir ekki af fortíðinni inn í nútíðina heldur er ávallt til staðar. Benjamin taldi að slíkt rof á línulegum tíma ryfi valdakerfi með því að skapa stéttlaust andartak (Khatib 2013).

Eitt dæmi um hugmynd Benjamins um hið messíaníska væri að afnema félagslega smíðað stigveldi kynþátta. Slíkt rof myndi væntanlega leiða til samfélags án þeirrar lagskiptingar sem

tengist hugmyndum um kynþætti. Vandinn er sá að messíanísk andartök í mannlegum samfélögum virðast ekki vara. Þegar ein ríkjandi skipan, til dæmis kynþáttastigveldi, er tekin í sundur með messíanískum hætti verður önnur félagsleg smíð til og tekur að lokum stöðu hinnar fyrri, til dæmis stétt.

Mynd 12.10 Walter Benjamin var meðal fyrstu fulltrúa Frankfurtskólans. Hann hóf feril sinn sem bókmenntagagnrýnandi en lagði skólanum til afar frumlegar hugmyndir. (mynd: „Walter Benjamin for PIFAL“ eftir Artruro Espinoza/Flickr, CC BY 2.0)

Endurskoðun marxískrar díalektíkur

Frankfurtskólinn breytti díalektísku aðferðinni til að bregðast við því sem fulltrúar hans töldu vera annmarka á þeirri trú Marx að þróun heimsins frá kapítalisma til sósíalisma væri óhjákvæmileg. Nú er ljóst að sósíalísk framtíð hefur enn ekki orðið óhjákvæmilegur endapunktur allra kapítalískra samfélaga. Í höndum kenningasmiða Frankfurtskólans varð díalektíska aðferðin ekki spá um framtíð mannkyns, heldur raunsær leið til að skilja hve háðar tilviljunum félagslegar aðstæður hvers tímabils eru (Horkheimer [1972] 1992). Af þessum skilningi leiddi að framtíðina yrði að móta með markvissum athöfnum í veruleikanum, ekki aðeins með fræðilegri íhugun. Margir hugsuðir Frankfurtskólans nýttu þætti marxískrar heimspeki en töldu samfélagsumbreytingu ekki óhjákvæmilega; vinna yrði að henni af meðvitaðri viðleitni.

Kenning Jürgens Habermas um samskipti

Þýski félagsfræðingurinn og heimspekingurinn Jürgen Habermas (f. 1929) er einn afkastamesti hugsuðurinn sem tengist Frankfurtskólanum og hefur fjallað um fjölmarga þætti

félagslífsins (Bronner 2011). Árið 1964 tók Habermas við af Max Horkheimer sem prófessor í félagsfræði og heimspeki við Félagsrannsóknastofnunina.

Lýðræðislegur réttur til tjáningarfrelsis er meðal þess sem mörg samfélög meta mikils og Habermas barðist fyrir þessum rétti. Að hans mati nægir þó ekki til að frelsa samfélag að fólk segi einfaldlega það sem því býr í brjósti. Fólk verður að tjá sig á opinberum vettvangi þar sem aðrir geta vefengt hugmyndir þess og þar sem það getur rökrætt frjálst og skerpt þannig hugsun sína. Habermas taldi að slík opin umræða gæti mótað og umbreytt stjórnmálakerfum. Hann kallaði þessa tegund áhrifa í krafti samræðu samskipti.

Samskipti í skilningi Habermas grundvallast á tungumálinu. Í þessari kenningu er tungumálið ekki talið óbreytanlegt kerfi sem leiði ávallt til tiltekinna niðurstaðna, heldur uppgötvunarferli sem virkar best þegar þær hugmyndir sem við metum mest eru teknar til strangrar skoðunar. Tungumálið verður þannig að ferli sem fólk notar til að skapa þau viðmið sem því þykja mikilvægust og ná samkomulagi um þau (Bronner 2011).

Habermas taldi að samskipti ættu sér stað í almannarýminu. Almannarými vísar bæði til þeirra staða þar sem fólk ræðir málefni líðandi stundar og til sameiginlegs hugtakarýmis þátttakenda í slíkum umræðum. Það er rými utan formlegra stjórnmálastofnana ríkis og þjóðar þar sem unnt er að sannfæra fólk um að taka þátt í einhvers konar pólitískum aðgerðum (Asen 1999). Habermas ber almannarýmið saman við einkarýmið, þar sem þau ferli sem viðhalda samfélaginu eiga sér stað, svo sem í stofnunum og fyrirtækjum sem bera ábyrgð á völuframleiðslu í hagkerfinu (Habermas 1989, 30).

Samfélagsmiðlar og kaffihús eru dæmi um almannarými nútímans. Rapp, sem þáttur í hipphoppi, er annars konar almannarými. Rapparinn Chuck D úr Public Enemy lýsti rappi með frægum orðum sem „CNN“ svartra Bandaríkjamanna. Samkvæmt kenningunni um almannarými eru bestu stjórnvöldin þau sem gefa gaum að samskiptunum sem þar eiga sér stað (Benhabib 1992).

Gagnrýnin uppeldisfræði Paulos Freire

Brasilíski heimspekingurinn Paulo Freire (1921–1997) sótti innblástur til hugsuða Frankfurtskólans og lagði mikilvægan skerf til þeirrar hugmyndastefnu sem nefnist gagnrýnin uppeldisfræði. Freire hélt því fram að sú menntun sem fólki í samfélögum sem losnað höfðu undan nýlendustjórn stæði til boða nægði ekki til frelsunar. Að hans mati þyrfti menntun að afbyggja þá farvegi sem móta skipulag og miðlun þekkingarsköpunar í nýlendusamfélagi. Líkt og í kenningu Habermas um samskipti taldi Freire að raunveruleg samskipti milli kennara og nemanda væru forsenda sannrar menntunar. Sönn menntun felur í sér að spyrja „hvers vegna“ um grunnþætti samfélagsins. Með því að vefengja slíkar forsendur fer nemandinn að íhuga hvort þessir grunnþættir séu í raun til góðs eða séu aðeins taldir eðlilegir og sjálfsagðir af því að hlutirnir hafi „alltaf“ verið svona. Að mati Freire er manneskjan því aðeins fyllilega mannleg að hún lifi lífi frjálsrar, gagnrýninnar ígrundunar sem leiðir til frelsunar (Freire [2000] 2012). Með öðrum orðum hugsa frelsað fólk ekki aðeins sjálfstætt, heldur dregur það líka í efa sjálfar þær hugsanavenjur sem samfélagið ætlast til að það fylgi.

12.5 Póstmódernismi

NÁMSMARKMIÐ

Að loknum þessum kafla ættir þú að geta:

- Draga saman helstu kenningar póstmódernismans.
- Greina strúktúralískar kenningar í sálfræði og málvísindum.
- Meta viðbrögð póststrúktúralisma við strúktúralisma.
- Útskýra lykilhugtök í hugsun Derrida, Nietzsche og Foucault.

Margir nútímafræðimenn tóku undir þá hugmynd að veruleikinn lyti almennum formgerðum sem næðu yfir allt. Samkvæmt þessu sjónarmiði færumst við nær því að uppgötva algild sannindi um þessar formgerðir eftir því sem tækni, vísindum, þekkingu og samfélagi fleygir fram. Þessi hugmynd um framrás í átt til sannleikans varð kveikjan að strúktúralisma, hugmyndastefnu sem hefur haft víðtæk áhrif á mörgum fræðasviðum eins og rakið er hér á eftir. Póstmódernismi hverfur frá þessum hugsunarhætti, hafnar hugmyndum hans og heldur því fram að enginn einn veruleiki sé til sem við getum verið viss um og enginn algildur sannleikur.

Strúktúralismi og póststrúktúralismi

Heimspekileg átök um það hvort einn ófrávíkjanlegur veruleiki sé til mótuðust í umræðu um strúktúralisma og póststrúktúralisma. Strúktúralistar vísuðu gjarnan til talaðs máls og stærðfræði til að sýna að tákn geti ekki vísað til hvers sem okkur sýnist. Flestum þætti til dæmis fáránlegt að nota orðið bíll um hund. Tungumál og stærðfræði eru öllu heldur algild samskiptakerfi sem spretta af algildri formgerð hlutanna. Þessi fullyrðing líkist platónskri hughyggju, þar sem óáþreifanlegar „frummyndir“ eru taldar þær formgerðir sem liggja heimi okkar til grundvallar.

TENGSL

Þú getur kynnt þér hugmynd Platons um frummyndir nánar í kaflanum um frumspeki.

Póststrúktúralistar halda því fram að algildar formgerðir séu óhlutbundnar hugmyndir sem ekki sé hægt að sanna að séu til. Þeir telja strúktúralista misskilja innri starfsemi tungumálsins — eða hvaða kerfis sem er — þegar þeir álíta hana ómiðlaða, það er óháða áhrifum umheimsins. Þessi mistök hafi leitt fólk til að trúa á algilda formgerð hlutanna. Samkvæmt póststrúktúralisma er merking hluta sífellt í mótun; hún er ávallt sköpuð og endursköpuð. Póststrúktúralistar hafna því að algilt venslakerfi sé til. Þeir halda þess í stað fram að sérhvert kerfi sem sett er fram sem algilt sé í raun hugarfóstur manna og að öllum líkindum viðhaldið af valdatengslum samfélagsins.

Skýrt dæmi um gagnrýni póststrúktúralista á strúktúralisma er að finna í deilum um sálgreiningu.

Strúktúralismi Freuds í sálfræði

Kenningin um sálgreiningu byggist á þeirri hugmynd að allt fólk hafi bælda þætti í dulvitund sinni og að það geti losnað undan áhrifum þeirra með því að horfast í augu við þá. Austurríski taugalæknirinn Sigmund Freud (1856–1939) setti þessa hugmynd fram og þróaði hana. Sálgreining var í augum Freuds ekki aðeins kenning heldur einnig aðferð sem hann beitti til að hjálpa skjólstæðingum sínum að takast á við vanda á borð við þunglyndi og kvíða. Í fyrstu kenningum Freuds var „dulvitundin“ skilgreind sem það svið þar sem tilfinningar, hugsanir, hvatir og minningar utan meðvitundarinnar eiga heima. Talið var að þessir þættir dulvitundarinnar legðu grunn að meðvitaðri reynslu og hefðu sjálfkrafa áhrif á fólk (Westen 1999). Síðar hætti Freud að nota orðið dulvitund (Carlson o.fl. 2010, 453) og tók í staðinn upp þrjú aðgreind hugtök: það, sem vísar til eðlishvata mannsins; yfirsjálf, sem framfylgir samfélagsvenjum á borð við menningarleg viðmið og siðareglur (Schacter, Gilbert og Wegner 2011, 481); og sjálf, sem lýsir meðvituðum hluta hugsunarinnar. Með þessum þremur hugtökum setti Freud fram algilda formgerð hugans.

Póststrúktúralísk og femínísk gagnrýni á sálgreiningu

Póststrúktúralistar benda á að ekki sé unnt að sanna hugmyndir Freuds um sálgreiningu og algildar formgerðir hugans. Ekki er hægt að fylgjast með þeim dulvituðu undirstöðum sem sálgreining hvílir á. Sumir hafa haldið því fram að enginn efnislegur munur sé á fullyrðingum sálgreinenda og fullyrðingum sjamana eða annarra sem beita lækningaaðferðum án reynslubundins grunns (Torrey 1986). Franski heimspekingurinn Gilles Deleuze (1925–1995) og franski sálgreinandinn Félix Guattari (1930–1992) gengu enn lengra og lýstu sálgreiningu sem leið til að festa kúgandi ríkisvald í sessi.

Belgíski heimspekingurinn Luce Irigaray (f. 1930) og fleiri hafa gagnrýnt hugmyndir Freuds frá femínísku sjónarhorni og sakað sálgreinendur um að útiloka reynslu kvenna frá kenningum sínum. Samkvæmt þessu sjónarmiði byggist sálgreining á feðraveldisskilningi. Talsmenn þess benda á ýmsar feðraveldislegar fullyrðingar Freuds, þar á meðal að kynverund og sjálfsverund séu óaðskiljanlega tengdar, og á að hann hafi alla ævi litið á konur sem vandamál (Zakin 2011). Margir femínískir sálgreinendur meta Freud þó með gagnrýnum hætti: þeir nýta það sem þeim þykir verðmætt í kenningum hans en hafna öðrum þáttum þeirra.

Ferdinand de Saussure og formgerð málvísindanna

Bandaríski pragmatistinn C. S. Peirce (1839–1914) og svissneski heimspekingurinn, málvísindamaðurinn og táknfræðingurinn Ferdinand de Saussure (1857–1913) lögðu grunn að greiningaraðferð fyrir táknkerfi sem nefnist táknfræði. Táknfræði rannsakar hvernig merking verður til fyrir tilstilli mállegra og ómállegra tákna. Ein af grunnkenningum Saussures er að tungumálið hafi bæði óhlutbundinn þátt, málkerfi (langue), og reynslubundinn þátt, orðræðu (parole), það sem við heyrum eða sjáum í daglegri málnotkun. Orð vísar til óáþreifanlegs inntaks sem hljóð eða safn sýnilegra tákna stendur fyrir (Fendler 2010). Þessi hljóðræna eða sjónræna tjáning er að einhverju leyti sjálfstæð frá því sem hún táknar. Tungumálið er kerfi sem starfar eftir ákveðnum reglum; þær leyfa sumt en útiloka annað. Við getum til dæmis ekki sagt að manneskja gangi og standi kyrr samtímis (Nöth

1990). Sem hljóðræn eða sjónræn tjáning er tungumálið þó einnig afurð samfélagsins. Enska orðið dope, sem venjulega merkti fíkniefni, hefur til dæmis einnig fengið merkinguna eitthvað sérlega vel gert. Saussure taldi formgerðarlögmál ráða því hvernig málleg merkingarmyndun starfaði og að táknfræði þeirra Peirce væri leið til að uppgötva þessi lögmál. Táknfræði varð einn af hornsteinum strúktúralismans.

Wittgenstein og málvendingin

Strúktúralismanum fylgdi það sem nefnist málvendingin í heimspeki. Heitið málvending er rakið til austurríska heimspekingsins Gustav Bergmanns (1906–1987). Það vísar til heimspekistefna í enskumælandi heimi frá upphafi 20. aldar sem tóku sannanlegar fullyrðingar fram yfir fullyrðingar sem ekki var hægt að sannreyna. Þar sem sjónpróf gæti staðfest fullyrðinguna „nú sé ég skýrt“ hefði hún meira gildi en fullyrðingin „Guð er til“, sem ekki er unnt að sannreyna (Rorty 1991, 50).

Ludwig Wittgenstein (1889–1951), austurrískur heimspekingur, varði þá hugmynd í fyrri verkum sínum að tungumálið hefði innra samhengi en hafnaði henni í síðari verkum. Í ritum á borð við Rannsóknir í heimspeki kemst Wittgenstein að þeirri niðurstöðu að aðeins sé hægt að sannreyna tungumál innan tiltekins samhengis. Fullyrðingin „Guð er til“ er til dæmis ef til vill ekki sannanleg fyrir fylgjanda rökgreiningarheimspeki, þeirrar greinar heimspekinnar sem fjallar um fullyrðingar sem hægt er að sýna með greiningu að séu röklega mögulegar. Hún kann hins vegar að vera sannanleg fyrir manneskju sem hefur upplifað tiltekinn guð eða guði, því reynslan sjálf er henni sönnunin.

Lykilhugmyndir póststrúktúralisma um sjálf og texta

Póststrúktúralismi tengist meðal annars hugsun frönsku heimspekinganna Michel Foucault (1926–1984), Gilles Deleuze (1925–1995) og Roland Barthes (1915–1980) og bandarísku heimspekinganna Alfred North Whitehead (1861–1947) og Judith Butler (f. 1956). Stefnan setur fram nýjar hugmyndir um skilning okkar á sjálfinu og túlkun texta. Samkvæmt póststrúktúralisma er ekkert fyrirframgefið mannlegt „sjálf“ utan við mótun samfélagsins. Það sem við köllum „sjálf“ er samruni fæðingarstaðar, uppeldis, félagslegs þrýstings, pólitískra aðstæðna og annarra kringumstæðna. Að mati póststrúktúralista er þó til upplifandi vera sem er í stöðugu mótunarferli; ekki er hægt að fella hana að fullu að mörkum þess sem við hugsum okkur sem „sjálfið“. Með svipaðri áherslu á samhengi halda póststrúktúralistar því fram að ætluð merking höfundar texta sé aukaatriði gagnvart þeirri merkingu sem lesendur skapa í kynnum sínum við textann. Nauðsynlegt sé að gera ráð fyrir margvíslegum túlkunum, jafnvel þótt þær stangist hver á við aðra.

Afbygging

Afbygging er nátengd póststrúktúralisma. Aðferðin er eignuð franska heimspekingnum Jacques Derrida (1930–2004), sem fæddist í Alsír, og miðar að því að greina texta til að afhjúpa þær forsendur sem mótuðu hann. Derrida hafnaði strúktúralískri textagreiningu. Innan ramma strúktúralismans var áhersla lögð á hvernig texti félli inn í stærri heild mállegrar merkingar og táknunar (Barry 2002, 40). Derrida og fleiri töldu þessar formgerðir jafn tilviljunarkenndar og aðra þætti tungumálsins. Ákvörðunin um að nota orðið „tré“ um

stóra jurt með berki, stofni og laufum er til dæmis tilviljunarkennd; við hefðum getað kallað hana „farsíma“ og látið táknið gegna sama hlutverki (Thiselton 2009). Derrida hélt því fram að textar hefðu enga eina endanlega merkingu, heldur væru margar túlkanir bæði mögulegar og trúverðugar. Rök hans byggðust á því að túlkun gæti ekki átt sér stað í einangrun. Derrida hélt ekki fram að sérhver merking væri tæk, en spurði hvers vegna sumar túlkanir væru taldar réttari en aðrar (Thiselton 2009).

Mynd 12.11 Málverk af Jacques Derrida á byggingu í Frakklandi vitnar um áframhaldandi mikilvægi hans fyrir hugsuði samtímans. (mynd: „Jacques Derrida, Painted Portrait _DDC3327“ eftir thierry ehrmann/Flickr, CC BY 2.0)

HUGSAÐU EINS OG HEIMSPEKINGUR

Horfðu á „Philosophy: Jacques Derrida“ úr myndaröðinni The School of Life.

Í myndbandinu, við 2:54, er afbygging skilgreind sem að „taka í sundur óhóflega tryggð okkar við hvaða hugmynd sem er og læra að sjá þá þætti sannleikans sem kunna að leynast í andstæðu hennar“. Við 3:47 segir sögumaðurinn að ein mikilvægasta hugmynd Derrida hafi verið sú að „þegar við skoðum hugsun okkar vandlega kemur í ljós að hún er nær öll gegnsýrð af fölskum — það er óréttmætum og ógagnlegum — forgangi eins fyrirbæris fram yfir annað“. Sögumaðurinn nefnir nokkur dæmi: tal fram yfir rit, skynsemi fram yfir ástríður, karla fram yfir konur og svo framvegis. Að mati Derrida kemur þessi ógagnrýndi forgangur í veg fyrir að við sjáum þann hluta sambandsins sem talinn er óæðri.

Spurningar:

- Getur þú afbyggt hugmynd sem þú hefur fram að þessu einfaldlega tekið sem rétta?
- Hvaða gildi hafa þær andstæður hugmyndarinnar sem Derrida taldi settar skör lægra?

- Hvers vegna telur þú að horft hafi verið fram hjá þeim merkingum sem settar eru skör lægra?

Afbygging er sjálfafbygging

Derrida benti á að félagsleg tengsl, sem orðið hafa til á mörgum öldum mannlegrar þróunar, gefi hlutum og reynslu okkar af þeim merkingu (Derrida 1997). Afbygging hvílir á því sem Derrida kallaði „skilafrest“ (différance), bilinu milli þess hvernig hægt er að setja hlut í hugtak og þess hvernig hægt er að upplifa hann. Reynslan sem við nefnum „mannlega“ rúmast til dæmis ekki að fullu í tilraunum okkar til að skilgreina hugtakið. Með því að vísa til hinna mörgu hugmynda um hið mannlega, sem keppa hver við aðra, höfum við þó — ef til vill óafvitandi — markað reynslunni tilbúin mörk og skapað þá blekkingu að mannlegt eðli sé ófrávíkjanlegt.

Að afbyggja hugtak er að fjarlægja þau merkingarlög sem styðja það, svo að margbreytileiki og óstöðugleiki merkingarinnar komi í ljós. Hugmynd Derrida um skilafrest er óaðskiljanlegur hluti „sjálfafbyggingar“, ferlis þar sem afbygging gerist sjálfkrafa án markvissrar heimspekilegrar íhugunar. Sjálfafbygging er alltaf að verki, en fólk tekur ekki alltaf eftir því hvernig það sem það telur endanlega skilgreint afbyggist fyrir augum þess. Hugsa má um sjálfafbyggingu með einföldu dæmi, svo sem þeim þáttum sem mynda stól. Þegar við hugleiðum úr hverju stóllinn er gerður getur hugmyndin um „stól“ tekið að leysast upp. Við förum að sjá lit, efni, hæð, lengd og breidd hans og andstæðu við aðra hluti í herberginu. Hvort sem við beinum athyglinni að samspili þeirra þátta sem mynda fyrirbærið stól eða ekki, er það þessi spenna skilafrestsins sem gerir skynjunina á „stól“ mögulega (Derrida 1997).

Siðfræði í póststrúktúralisma

Sifjafræði Nietzsche

Þegar þýski heimspekingurinn Friedrich Nietzsche (1844–1900) lýsti því frægt yfir að „Guð er dauður“ hafnaði hann hugmyndinni um Guð sem grundvöll siðferðis. Hann hélt því fram að enginn annar grundvöllur siðferðis en manneskjan sjálf væri lengur til — og hefði aldrei verið til. Þegar hugmyndin um traustan grundvöll siðferðilegrar breytni og mannlegrar merkingar hverfur getur það vakið kvíða og ótta við að lifa án slíkrar vissu (Warnock 1978). Þessi ótti og kvíði liggja að baki tilvistarhugtakinu „hið fjarstæðukennda“, sem felur einfaldlega í sér að heimurinn hafi aðeins þá merkingu sem við gefum honum (Crowell 2003). Þegar horfið er frá hlutlægum sannleiksfullyrðingum blasir við það sem Nietzsche kallar „hyldýpið“, heimur án þeirra algildu röklegu formgerða og viðmiða sem veita merkingu. Í hyldýpinu hefur ekkert algilda merkingu; allt sem áður var fastákveðið og viðtekið verður háð túlkun hvers einstaklings. Án fastra siðferðisboða getur heimurinn virst endalaust hyldýpi merkingarleysis.

Þótt Nietzsche væri uppi á undan Derrida beitti hann afbyggingu af því tagi sem hann kallaði sifjafræði. Í Sifjafræði siðferðisins rekur Nietzsche merkingu siðferðishugmynda samtímans til sögulegs uppruna þeirra. Hann hélt því til dæmis fram að hugtökin „gott“ og „illt“ hefðu orðið til í sögunni við merkingarbreytingu hugtakanna „aðall“ og „lágstétt“

(Nietzsche 2007, 147–148). Að mati Nietzsche var yfirstéttin eitt sinn talin „göfug“ og bjó yfir eiginleikum sem lágstéttin öfundaði hana af eða vildi líkja eftir. „Göfugt“ var því ekki siðferðilega „gott“, heldur gott í hagnýtum skilningi: fólk átti einfaldlega betra líf ef það tilheyrði valdastéttinni. Með tímanum öðlaðist hugtakið „göfugt“ háleitari merkingu og hagnýtir eiginleikar á borð við orðspor, aðgang að úrræðum og áhrif urðu að óhlutbundnum dygðum. Þar sem lágstéttin öfundaði yfirstéttina fann hún fræðilegan ramma til að grafa undan valdi aðalsins: gyðing-kristna heimspeki. Þar er hið „góða“ ekki lengur aðeins annað orð yfir aðalinn, heldur andleg dygð sem birtist í valdaleysi. Hið „illa“ birtist í styrk og telst andlegur löstur. Nietzsche leit á þessa viðsnúning sem eitt hörmulegasta og hættulegasta blekkingarbragð sem mannkynið hefði verið beitt. Að hans mati gerir þetta smíðaða siðferðiskerfi hinum veiku kleift að kæfa mátt hinna sterku og hægja á framförum mannkynsins.

Mynd 12.12 Þessi stytta af Friedrich Nietzsche í almenningsrými í Naumburg í Þýskalandi tjáir bæði afstöðu hans til lífsins og hvernig samtíminn tekst á við hugmyndir hans. (mynd: „Friedrich Nietzsche Statue - Naumberg, Saxony-Anhalt, Germany“ eftir Glen Bowman/Flickr, CC BY 2.0)

Foucault um vald og þekkingu

Að mati franska heimspekingsins Michel Foucault (1926–1984) er „vald“ í grunnmerkingu sinni það afl sem knýr fólk til athafna (Lynch 2011, 19). Foucault taldi vald hafa verið misskilið. Hefðbundið var álitið að það byggi í einstaklingi eða hópi, en í raun væri það tengslanet sem næði um allt samfélagið. Þar sem enginn sleppur undan valdinu taka allir þátt í því; sumir bera sigur úr býtum en aðrir tapa.

Foucault hélt því fram að vald hefði áhrif á þekkingarsköpun. Sifjafræðileg aðferð Nietzsche afhjúpaði að hans mati vafasaman uppruna siða og hugmynda sem sum samfélög

væru farin að líta á sem „náttúrulegar“ eða „frumspekilega gefnar“, svo sem meinta óæðri stöðu kvenna og réttlætingu þrælahalds. Fyrir Foucault voru þessi og önnur kerfi ekki einfaldlega eðlilegt ástand hlutanna. Valdamiklir aðilar höfðu mótað þau sér í hag. Þau rof sem gagnrýnin kenning hvetur til eru álitin uppreisnir gegn viðteknum söguskýringum. Þau snúast einkum um að endurhugsa hvernig við vitum það sem við teljum okkur vita og eru skilin sem vopn gegn kúgun.

Stjórnmálahreyfingar mótaðar af gagnrýninni kenningu

Þótt gagnrýnin kenning geti virst mjög óhlutbundin hefur hún veitt áþreifanlegum stjórnmálahreyfingum á 20. og 21. öld innblástur og fræðilegan grunn. Hér verða skoðaðar tvær þeirra: gagnrýnin kynþáttafræði og róttækt lýðræði.

Gagnrýnin kynþáttafræði

Rannsóknir á kynþætti eru eitt umdeildasta notkunarsvið gagnrýninnar kenningar. Gagnrýnin kynþáttafræði lítur á kynþátt sem félagslega smíð og rannsakar hvernig valdakerfið hefur skilgreint hugtakið. Samkvæmt þessum skilningi er „hvítleiki“ félagslega mótað hugtak sem festir rasisma í stofnunum og þarf að afbyggja. Fræðimenn á þessu sviði rekja hugmyndina um hvítleika til loka 15. aldar, þegar farið var að nota hana til að réttlæta afmennskun og þær róttæku samfélagsbreytingar í Ameríku sem Bretland, Spánn, Frakkland, Þýskaland og Belgía knúðu fram. Þegar þessi nýlenduveldi stofnuðu ný samfélög í heimsálfunum var rasismi byggður inn í stofnanir þeirra. Fræðimenn gagnrýninnar kynþáttafræði halda því til dæmis fram að rasismi sé ekki frávik heldur einkenni bandarísku réttarkerfisins. Í bók Ian Haney López, White by Law: The Legal Construction of Race, er því haldið fram að kynþáttaviðmið í Bandaríkjunum séu ósýnileg grunnviðmið sem njóti lagalegs stuðnings og hafi áhrif á velgengni þeirra sem þau skilgreina félagslega. Samkvæmt gagnrýninni kynþáttafræði endurskapa stofnanir samfélagsins kynþáttabundið misrétti.

Hugmyndin um stofnanabundinn rasisma einskorðast ekki við gagnrýna kynþáttafræði. Reynslubundnar rannsóknir, meðal annars rannsóknir W. E. B. Du Bois, hafa kortlagt formgerð stofnanabundins rasisma í samfélögum. Sérstaða gagnrýninnar kynþáttafræði er sú að hún lítur ekki á stefnumótun sem byggist á slíkum rannsóknum sem lausn. Rökin eru þau að opinber stefnumótun verði til innan valdakerfis sem ákvarði hvað við viðurkennum sem þekkingu. Líkt og aðrar greinar gagnrýninnar kenningar hvetur hún heimspekinga, kennara og nemendur því til að hverfa úr hlutverki hlutlausra áhorfenda og véfengja valdakerfið og samfélagsstofnanir með samræðu. Gagnrýnendur þessarar nálgunar — og annarra tilvika þar sem gagnrýninni kenningu er beitt í menntun — óttast að slíkar námsáætlanir leitist við að innræta nemendum skoðanir með hætti sem minni um of á maóískar herferðir „sjálfsgagnrýni“.

Róttækt lýðræði

„Róttækt lýðræði“ má skilgreina sem stjórnmálahugsun sem leyfir andstæðum pólitískum sjónarmiðum að takast áfram á og ögrar bæði frjálslyndum og íhaldssömum hugmyndum um stjórnarhætti og samfélag. Samkvæmt róttæku lýðræði stangast krafan um einsleitar skoðanir alls samfélagsins eða hluta þess á við bæði yfirlýstar og undirliggjandi meginreglur

lýðræðisins (Kahn og Kellner 2007). Ef frelsi og jafnrétti eiga að ríkja verður að leyfa ólíkum skoðunum að takast á á vettvangi hugmyndanna.

Ein útgáfa róttæks lýðræðis tengist hugmynd Habermas um rökræðu eins og hún birtist í kenningu hans um samskipti. Habermas taldi að leysa mætti hugmyndafræðileg átök með rökræðu, en ekki með því að samræma hugmyndir fyrir tilstilli hópþrýstings og áhrifa stjórnvalda. Hann viðurkenndi að ólíkt samhengi leiddi eðlilega til ágreinings um mikilvæg málefni en taldi rökræðuferlið gera fólki með andstæð sjónarmið kleift að eiga árangursríkt samtal (Olson [2011] 2014). Önnur útgáfa róttæks lýðræðis sótti sterkt til marxískrar hugsunar og hélt því fram að róttækt lýðræði ætti ekki að byggjast á skynsamlegum niðurstöðum einstaklinga heldur þörfum samfélagsins.

Samantekt

12.1 Samfélagskenningar upplýsingarinnar

Hugsuðir upplýsingarinnar héldu því fram að mannleg skynsemi, ásamt reynslubundnum rannsóknum á efnisheiminum, leiddi til framfara: framgangs vísinda og bættra lífsskilyrða mannkyns. Kant taldi að skynsemin ein gæti leitt fólk að siðferðisreglum. Með slíkri beitingu skynseminnar færðist mannkynið í átt að siðferðilegu samfélagi þar sem hver einstaklingur gæti notið sem mests frelsis. Einstaklingar gætu þó ekki mótað slíkar siðferðisreglur einir síns liðs; heil samfélög þyrftu að vinna að því kynslóð fram af kynslóð. Comte lagði til að komið yrði á fót vísindagrein um samfélagið sem hann nefndi félagsfræði. Hann taldi að rannsaka mætti samfélagið með reynslubundnum hætti, líkt og lífveru í náttúrunni. Þannig mætti takast á við félagsleg vandamál og stuðla að framförum mannkyns.

12.2 Marxíska lausnin

Ólíkt samfélagskenningasmiðum upplýsingarinnar miðuðu marxískir kenningasmiðir ekki að því að leysa þau félagslegu vandamál sem spruttu af iðnvæðingu og þéttbýlismyndun. Þeir stefndu þess í stað að því að afnema efnahagskerfið sem þeir töldu valda vandanum: kapítalismann. Marx setti fram díalektíska efnishyggju sem valkost við díalektík Hegels. Hann taldi mótsagnir í efnislegum fyrirbærum raunheimsins knýja breytingar áfram. Að mati Marx myndu firring og árekstur efnahagslegra hagsmuna borgarastéttarinnar, kapítalista, og öreiganna, verkafólks, mynda þá mótsögn sem felldi kapítalismann og leiddi af sér stéttlaust samfélag.

12.3 Gagnrýni meginlandsheimspekinnar á kenningar upplýsingarinnar

Í umfjöllun um túlkunarfræði, rannsókn merkingar eins og hún verður til við túlkun ritaðra texta, var áfram lögð áhersla á samhengi. Þar var fjallað um söguleika, það er þá hugmynd að

merking sé ekki til áður en texti er lesinn, til dæmis fullmótuð í huga höfundar. Hún tengist bæði tilurð textans og varðveislu hans og verður til af hvoru tveggja. Merking getur því verið margþætt. Ricoeur gekk svo langt að halda því fram að textinn segði ekkert í sjálfum sér. Hann tjáir þá merkingu sem við sem túlkendur sköpum. Möguleikar túlkunarinnar eru því endalausir.

12.4 Frankfurtskólinn

Þótt gagnrýnin kenning rúmi mörg sjónarhorn er uppruni nálgunarinnar rakinn til Frankfurt í Þýskalandi árið 1923. Hugsuðir Frankfurtskólans áttu ýmislegt sameiginlegt og flestir tóku upp kenningarþætti úr heimspeki Karls Marx. Þeir vildu byggja á ákalli Marx um að frelsa fólk undan kúgandi efnahagslegum og menningarlegum öflum. Max Horkheimer benti á að trúverðug gagnrýnin kenning yrði að skýra mein samfélagsins, greina leiðir til breytinga, leggja fram viðmið fyrir gagnrýni og setja skynsamleg markmið.

Gagnrýninni kenningu var ekki síður mikilvægt að frelsa heimspekina sjálfa undan þeim mörkum sem helstu hugsuðir upplýsingarinnar voru taldir hafa sett henni. Gagnrýnin kenning felldi forgang skynseminnar af stalli og viðurkenndi þess í stað gagnkvæmt mikilvægi samhengis og skynsemi. Kjarnahugtak Hegels um díalektíska hreyfingu var einnig endurskoðað: það varð ekki lengur óhjákvæmileg spá um fyrirframákveðna atburði heldur tæki til að öðlast innsýn í tiltekið sögulegt samhengi. Hugmynd Habermas um samskipti sýnir hvernig gagnrýnin kenning hefur lagt meiri áherslu á samhengi en hlutlæga rökhugsun við leit að merkingu.

12.5 Póstmódernismi

Frá sjónarhóli póstmódernismans er enginn algildur sannleikur til; veruleikann má skilja á fleiri en einn réttmætan hátt. Póstmóderníska sjónarmiðið ögrar þeirri vitsmunalegu trú nútímans að mannkynið geti einhvern daginn nálgast uppgötvun algildra sanninda.

Togstreitan milli strúktúralisma og póststrúktúralisma samsvarar togstreitunni milli nútíma og póstmódernisma. Ferdinand de Saussure setti fram kenningu þar sem merking var bundin mállegri formgerð en birtist sjálf með margvíslegum hætti. Hin svonefnda málvending í heimspeki fól í sér ögrun við hugmyndina um algild kerfi eða formgerðir. Þrjú meginþemu póststrúktúralisma voru: 1) sjálfið er ekki stöðugt heldur samruni margvíslegra afla, 2) ætluð merking höfundar er aukaatriði gagnvart þeirri merkingu sem lesendur skapa og 3) túlkanir eru óhjákvæmilega margar, jafnvel þegar þær stangast á. Hugmynd Derrida um afbyggingu, nauðsyn þess að skoða bæði viðtekna og hulda merkingu, spratt af póststrúktúralisma. Með afbyggingu merkingar reynum við að skilja þær víðari ástæður sem valda því að sumar túlkanir eru hafðar í hávegum en öðrum hafnað.

„Sifjafræði“ er söguleg kortlagning sem rekur merkingu samtímans til uppruna hennar í fortíðinni. Nietzsche og róttæk söguhyggja hans beittu sifjafræði til að draga fram merkingu í heimi sem talinn var laus við hlutlæga merkingu. Michel Foucault hélt því fram að sifjafræðileg rannsókn gæti afhjúpað vafasaman uppruna siða og hugmyndakerfa sem

viðhalda kúgun. Hann vildi leiða í ljós hvenær valdi væri beitt til að kúga og skaða. Þegar þekking hefði verið leyst undan kúgandi venjum ætti að hans mati að nota hana til að þroska sjálfið.

Lykilhugtök

Samskipti
: hugtak Jürgens Habermas um opna umræðu á opinberum vettvangi sem getur breytt stjórnmálakerfum og samfélögum.

Gagnrýnin uppeldisfræði
: beiting hugmynda gagnrýninnar kenningar í uppeldisfræði; sú hugmynd að menntun eigi að stuðla að því að rjúfa kúgandi valdakerfi í öllum myndum þeirra.

Gagnrýnin kynþáttafræði
: fræðileg nálgun sem lítur á kynþátt sem félagslega smíð og rannsakar hvernig valdakerfið hefur skilgreint hann.

Gagnrýnin kenning
: aðferð til að greina og gagnrýna valdakerfi samfélagsins og stuðla að frelsun undan kúgun; einnig samheiti yfir fjölbreyttar fræðilegar nálganir Félagsrannsóknastofnunarinnar, Frankfurtskólans.

Afbygging
: aðferð sem tengir merkingu texta við félagsleg öfl sem mótuðu tilurð hans; leið til að greina hvernig fólk býr til afmörkuð fyrirbæri og hugmyndir um fast eðli þar sem ekkert slíkt er gefið frá náttúrunnar hendi.

Díalektísk aðferð
: skilningur Hegels á sögunni sem hreyfingu sem verður til í samspili tesu, upphaflegs ástands, og afls sem vinnur gegn henni, antitesu; samspilið leiðir til nýs og æðra ástands, syntesu.

Díalektísk efnishyggja
: endurskoðun Karls Marx á díalektískri aðferð Hegels þar sem mótsagnir í efnislegum fyrirbærum raunheimsins eru taldar drifkraftur sögulegra breytinga.

Orðræða
: ferlið þar sem merking verður til úr textum og samræðum.

Frankfurtskólinn
: annað heiti á Félagsrannsóknastofnuninni við háskólann í Frankfurt; vísar einnig til þess fjölbreytta hóps hugsuða sem tengdist stofnuninni.

Túlkunarfræði
rannsóknir og kenningar um túlkun texta sem fela bæði í sér mállega greiningu og athugun á því hvernig samhengi tilurðar texta hefur áhrif á mögulega og réttmæta túlkun hans.

Söguleiki
söguleg skilyrði og ferli sem móta merkingu; í þrengri notkun einnig sannprófun þess hvort atburðir sem sagðir eru sögulegir hafi átt sér stað.

Málvending
heiti á stefnu frá upphafi 20. aldar sem lagði áherslu á heimspekilegt gildi sannanlegra og röklega samkvæmra fullyrðinga sem hlutlægra upplýsinga um alheiminn; tengist rökgreiningarheimspeki.

Fyrirbærafræði
rannsókn frá sjónarhorni fyrstu persónu á því hvernig „fyrirbæri“ heimsins birtast vitundinni; andsvar við heimspekistefnum sem hefja íhugun sína í heimi hugmyndanna.

Pósitífismi
þriðja stig samfélagsþróunar samkvæmt Auguste Comte þar sem fólk hafnar trúarlegum skýringum og beinir sjónum aðeins að því sem hægt er að sanna.

Póststrúktúralismi
sjónarmið sem hafna því að túlka megi heiminn með fyrirframgefnum formgerðum þar sem slíkar formgerðir séu ekki til; sú hugmynd að alheimurinn sé samruni afla sem mannlegir og ómannlegir gerendur gefa ólíka merkingu með tímanum.

Póstmódernismi
heimspekilegt sjónarmið sem hafnar algildum sannleika og stórum hlutlægum frásögnum sem flokka og skipuleggja heiminn, eins og í módernisma, og lætur merkingu ráðast af túlkun; sú hugmynd að sannleikur sé sjónarhornsbundinn.

Sálgreining
tilraun til að takast á við sálrænan vanda með því að afhjúpa dulvitaða þætti sem taldir eru liggja mannlegri hegðun til grundvallar.

Sjálfsgagnrýni
heiti á aðferð Maós Zedong við opinbera sjálfsgagnrýni sem átti að stuðla að framförum einstaklings og samfélags.

Táknfræði
greining á því hvernig merking verður til fyrir tilstilli mállegra og ómállegra tákna.

Strúktúralismi
sú hugmynd að alheimurinn hafi tiltekna hlutlæga formgerð sem tungumálið gefi til kynna; til að skilja einstaka hluta alheimsins verði að skilja stöðu þeirra innan heildarformgerðar hlutanna.

Heimildir

Asen, Robert. 1999. “Toward a Normative Conception of Difference in Public Deliberation.” *Argumentation and Advocacy* 35 (3): 115–129. https://doi.org/10.1080/00028533.1999.11951626.

Barry, Peter. 2002. *Beginning Theory: An Introduction to Literary and Cultural Theory*. 2nd ed. Manchester: Manchester University Press.

Benhabib, Seyla. 1992. “Models of Public Space: Hannah Arendt, the Liberal Tradition, and Jürgen Habermas.” In *Habermas and the Public Sphere*, edited by Craig Calhoun, 73–98. Cambridge, MA: MIT Press.

Bourdeau, Michel, Mary Pickering, and Warren Schmaus, eds. 2018. *Love, Order, and Progress: The Science, Philosophy, and Politics of Auguste Comte*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press. https://www.jstor.org/stable/j.ctv11wk0b.

Bronner, Stephen Eric. 2011. *Critical Theory: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.

Carlson, Neil R., William Buskist, C. Donald Heth, and Rod Schmaltz. 2010. *Psychology: The Science of Behavior*. 4th Canadian ed. Toronto: Pearson.

Corradetti, Claudio. 2021. “The Frankfurt School and Critical Theory.” Internet Encyclopedia of Philosophy. Accessed April 18, 2021. https://iep.utm.edu/critical-theory-frankfurt-school/.

Crowell, Steven. 2003. Review of Nietzsche: Naturalism and Interpretation, by Christoph Cox. International Studies in Philosophy 35 (2): 135–136.

Dale, Eric Michael. 2006. “Hegel, Jesus, and Judaism.” *Animus: The Canadian Journal of Philosophy and Humanities* 11. https://www2.grenfell.mun.ca/animus/Articles/Supplementa/Dale.pdf.

Derrida, Jacques. 1997. “Signature, Event, Context.” In *Twentieth-Century Philosophy*, edited by Forrest E. Baird and Walter Kaufmann, 360–379. Vol. 5 of *Philosophic Classics*, 2nd ed. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.

Dirlik, Arif. 2005. *Marxism in the Chinese Revolution*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield.

Du Bois, W. E. B. 1899. *The Philadelphia Negro: A Social Study*. Philadelphia. https://www.google.com/books/edition/The_Philadelphia_Negro/qqkJAAAAIAAJ.

Dupré, Louis. 1998. “Kant’s Theory of History and Progress.” *The Review of Metaphysics* 51 (4): 813–828. https://www.jstor.org/stable/20130297.

Fendler, Lynn. 2010. *Michel Foucault*. London: Bloomsbury.

Freire, Paulo. (2000) 2012. *Pedagogy of the Oppressed*. Translated by Myra Bergman Ramos. 30th anniv. ed. New York: Bloomsbury Academic.

Gill, Jon Ivan. 2019. *Underground Rap as Religion: A Theopoetic Examination of a Process Aesthetic Religion*. New York: Routledge.

Habermas, Jürgen. 1989. *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*. Translated by Thomas Burger and Frederick Lawrence. Cambridge, MA: MIT Press.

Held, David. 1980. *Introduction to Critical Theory: Horkheimer to Habermas*. Oakland: University of California Press.

Horkheimer, Max. (1972) 1992. *Critical Theory: Selected Essays*. Translated by Matthew J. O'Connell et al. New York: Continuum.

Kahn, Richard, and Douglas Kellner. 2007. "Globalization, Technopolitics, and Radical Democracy." In *Radical Democracy and the Internet: Interrogating Theory and Practice*, edited by Lincoln Dahlberg and Eugenia Siapera, 17–36. New York: Palgrave Macmillan.

Khatib, Sami. 2013. "The Messianic without Messianism: Walter Benjamin's Materialist Theology." *Anthropology & Materialism* 1. https://doi.org/10.4000/am.159.

Lenin, Vladimir Ilyich. (1963) 2005. *Imperialism, the Highest Stage of Capitalism: A Popular Outline*. In *Selected Works*, vol. 1, 667–766. Moscow: Progress Publishers; Marxists Internet Archive. https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1916/imp-hsc/index.htm.

Löwenthal, Leo. 1981. "The Origins of Critical Theory: An Interview with Leo Lowenthal." By Helmut Dubiel. *Telos* 1981 (49): 141–154.

Lynch, Richard A. 2011. "Foucault's Theory of Power." In *Michel Foucault: Key Concepts*, edited by Dianna Taylor, 13–26. Stocksfield: Acumen.

Mao Zedong. (1966) 2000. *Quotations from Chairman Mao Tse-tung*. Peking: Foreign Languages Press; Marxists Internet Archive.

Mao Zedong. (1966) 2004. *On New Democracy*. In *Selected Works of Mao Tse-tung*, vol. 2. Peking: Foreign Languages Press; Marxists Internet Archive. https://www.marxists.org/reference/archive/mao/selected-works/volume-2/mswv2_26.htm.

Marx, Karl, and Friedrich Engels. (1969) 2000. *Manifesto of the Communist Party*. Translated by Samuel Moore. In *Marx/Engels Selected Works*, vol. 1, 98–137. Moscow: Progress Publishers; Marxists Internet Archive. https://www.marxists.org/archive/marx/works/1848/communist-manifesto/.

Marx, Karl. (1954) 1999. "1867 Preface to the First German Edition." In *Capital: A Critique of Political Economy*, translated by Samuel Moore and Edward Aveling, vol. 1. Moscow: Progress Publishers; Marxists Internet Archive. https://www.marxists.org/archive/marx/works/1867-c1/p1.htm.

McLaren, Peter. 2002. *Critical Pedagogy: A Look at the Major Concepts*. New York: Routledge.

Merleau-Ponty, Maurice. 2012. *Phenomenology of Perception*. Translated by Donald A. Landes. New York: Routledge.

Meyer, Susan. 2005. "Antisemitism and Social Critique in Dickens's "Oliver Twist." *Victorian Literature and Culture* 33 (1): 239-252. https://www.jstor.org/stable/25058705.

Nietzsche, Friedrich. 2007. *Nietzsche and the Death of God: Selected Writings*. Edited and translated by Peter Fritzsche. Boston: Bedford/St. Martin's.

Nöth, Winfried. 1990. *Handbook of Semiotics*. Bloomington: Indiana University Press.

Olson, Kevin. (2011) 2014. "Deliberative Democracy." In *Jürgen Habermas: Key Concepts*, edited by Barbara Fultner, 140–155. Abingdon: Routledge.

Ricoeur, Paul. 1991. “On Interpretation.” In *From Text to Action: Essays in Hermeneutics II*, translated by Kathleen Blamey and John B. Thompson, 1–20. Evanston, IL: Northwestern University Press.

Rorty, Richard. 1991. “Wittgenstein, Heidegger, and the Reification of Language.” In *Essays on Heidegger and Others*, 50–65. Vol. 2 of *Philosophical Papers*. New York: Cambridge University Press.

Schacter, Daniel L., Daniel T. Gilbert, and Daniel M. Wegner. 2011. *Psychology*. 2nd ed. New York: Worth.

Smith, David Woodruff. 2013. “Phenomenology.” *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta. Summer 2018 ed. https://plato.stanford.edu/archives/sum2018/entries/phenomenology/.

Thiselton, Anthony C. 2009. *Hermeneutics: An Introduction*. Grand Rapids, MI: W. B. Eerdmans.

Torrey, E. Fuller. 1986. *Witchdoctors and Psychiatrists: The Common Roots of Psychotherapy and Its Future*. New York: Harper & Row.

Warnock, Mary. 1978. “Nietzsche’s Conception of Truth.” In *Nietzsche’s Imagery and Thought: A Collection of Essays*, edited by Malcolm Pasley. Berkeley: University of California Press.

Westbrook, Randall O. 2018. “Dr. W. E. B. Du Bois and the Enduring Significance of ‘The Philadelphia Negro.’” *The Journal of Negro Education* 87 (3): 200–201. https://doi.org/10.7709/jnegroeducation.87.3.0200.

Westen, Drew. 1999. “The Scientific Status of Unconscious Processes: Is Freud Really Dead?” *Journal of the American Psychoanalytic Association* 47 (4): 1061–1106.

Zakin, Emily. 2011. “Psychoanalytic Feminism.” *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta. Summer 2011 ed. https://plato.stanford.edu/archives/sum2011/entries/feminism-psychoanalysis/.

Upprifjunarspurningar

12.1 Samfélagskenningar upplýsingarinnar

1. Hvernig töldu hugsuðir upplýsingarinnar að samfélög ættu að afla þekkingar?
2. Hvaða hlutverki gegndi skynsemin í hugmynd Kants um siðferðilegar framfarir?

12.2 Marxíska lausnin

3. Hvernig taldi Marx að bregðast ætti við félagslegum vandamálum iðnvæðingar og þéttbýlismyndunar?

12.3 Gagnrýni meginlandsheimspekinnar á kenningar upplýsingarinnar

4. Hvað er túlkunarfræði?
5. Hvað er átt við með söguleika?
6. Hvað átti heimspekingurinn Paul Ricoeur við með „orðræðu“?

12.4 Frankfurtskólinn

7. Hver eru þrjú megineinkenni trúverðugrar gagnrýninnar kenningar að mati Max Horkheimer?
8. Með hvaða hætti hafnaði gagnrýnin kenning sjónarmiði Kants?
9. Hvernig skilgreindi Habermas samskipti?

12.5 Póstmódernismi

10. Hvernig er póstmódernismi frábrugðinn módernisma?
11. Var Ferdinand de Saussure strúktúralisti eða póststrúktúralisti? Rökstyddu svarið.
12. Hvað átti Jacques Derrida við með „afbyggingu“?
13. Á hvaða forsendum hefur sálgreining verið gagnrýnd?
14. Hvað er átt við með hugtakinu sifjafræði eins og Foucault notar það?
15. Hvaða þýðingu hafði sifjafræði fyrir Foucault?

Atriðisorðaskrá

A

A posteriori-þekking 7.1 Viðfangsefni þekkingarfræðinnar

A priori-þekking 7.1 Viðfangsefni þekkingarfræðinnar

Aðalsveldi 11.2 Stjórnarform

Afbygging 12.5 Póstmódernismi

afleiddar skoðanir 7.3 Rökstuðningur

Afleiðingahyggja 9.1 Kröfur til kenninga boðandi siðfræði

Afleiðsla 5.4 Tegundir ályktana

afleiðsla 7.3 Rökstuðningur

Afríka 3.1 Heimspeki frumbyggja

afskiptaleysisstefna 10.3 Viðskiptasiðfræði og ný tækni

ahimsa 1.3 Sókrates sem söguleg fyrirmynd heimspekings, 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar, 11.3 Pólitískt lögmæti og skyldur

Akademían 9.4 Dygðasiðfræði

Akademísk efahyggja 4.2 Klassísk heimspeki

akademískir efahyggjumenn 4.2 Klassísk heimspeki

Akhenaten 4.2 Klassísk heimspeki

Al-Farabi 11.1 Söguleg sjónarhorn á stjórnarhætti

Al-Ghazali 4.3 Gyðingleg, kristin og íslömsk heimspeki

Algild játandi staðhæfing 5.2 Rökfræðilegar staðhæfingar

Algildar staðhæfingar 5.2 Rökfræðilegar staðhæfingar

allostasis 2.1 Heilinn er ályktunarvél

almannarými 12.4 Frankfurtskólinn, 12.4 Frankfurtskólinn

Alræði 11.2 Stjórnarform

Altak 6.2 Sjálfið og samsemd

Altæk efahyggja 7.4 Efahyggja

Altækur efahyggjumaður 7.4 Efahyggja

anatman 6.2 Sjálfið og samsemd

Anatólía Inngangur

Anaxagóras 4.2 Klassísk heimspeki

Anaxímandros 4.2 Klassísk heimspeki
Anaxímenes 4.2 Klassísk heimspeki
Anscombe 8.4 Vellíðan
Anselm 4.3 Gyðingleg, kristin og íslömsk heimspeki, 6.3 Heimsfræði og tilvist Guðs
Aranyaka 3.2 Klassísk indversk heimspeki
Arendt 11.2 Stjórnarform
Aretē 8.4 Vellíðan, 8.4 Vellíðan
aretê 9.4 Dygðasiðfræði
Aristófanes 1.3 Sókrates sem söguleg fyrirmynd heimspekings
Aristóteles 1.2 Hvernig komast heimspekingar að sannleikanum?, 4.2 Klassísk heimspeki, 4.2 Klassísk heimspeki, 4.2 Klassísk heimspeki, 4.2 Klassísk heimspeki, 4.2 Klassísk heimspeki, 5.1 Heimspekilegar aðferðir til að finna sannleikann, 6.1 Verund, 7.1 Viðfangsefni þekkingarfræðinnar, 8.2 Grunnspurningar um gildi, 8.3 Meta-siðfræði, 8.4 Vellíðan, 8.4 Vellíðan, 8.4 Vellíðan, 8.4 Vellíðan, 8.4 Vellíðan, 8.5 Fagurfræði, 9.4 Dygðasiðfræði, 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar, 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar, 11.1 Söguleg sjónarhorn á stjórnarhætti
Arneson 11.2 Stjórnarform
asana 3.2 Klassísk indversk heimspeki
Asteki 3.1 Heimspeki frumbyggja, 3.1 Heimspeki frumbyggja, 3.1 Heimspeki frumbyggja
Ataraxía 8.4 Vellíðan
Aten 4.2 Klassísk heimspeki
Atferlishyggja 6.2 Sjálfið og samsemd
Athafnanytjastefnumenn 9.2 Afleiðingahyggja
Atharvaveda 3.2 Klassísk indversk heimspeki, 3.2 Klassísk indversk heimspeki
atman 6.2 Sjálfið og samsemd
Auðmagn 11.4 Stjórnmálastefnur
Ayer 8.4 Vellíðan
Aþena 11.2 Stjórnarform
Á
Ágústínus 4.3 Gyðingleg, kristin og íslömsk heimspeki, 4.3 Gyðingleg, kristin og íslömsk heimspeki, 4.3 Gyðingleg, kristin og íslömsk heimspeki, 8.3 Meta-siðfræði
Ákveðin lýsing 1.2 Hvernig komast heimspekingar að sannleikanum?

ályktanir 2.1 Heilinn er ályktunarvél, 2.1 Heilinn er ályktunarvél
ályktun 2.1 Heilinn er ályktunarvél, 5.3 Röksemdafærslur
ályktunarrökstuðningur 7.3 Rökstuðningur
Ánægja 8.4 Vellíðan
Áreiðanlegt skoðanamyndandi ferli 7.3 Rökstuðningur
Ásetningsvillan 8.5 Fagurfræði
ávinningur (li), 9.2 Afleiðingahyggja
B
Bacon 10.2 Umhverfissiðfræði, 12.1 Samfélagskenningar upplýsingarinnar
Bagdad 11.1 Söguleg sjónarhorn á stjórnarhætti
Bandaríkjamenn af afrískum uppruna 12.1 Samfélagskenningar upplýsingarinnar
Bantú 3.1 Heimspeki frumbyggja, 3.1 Heimspeki frumbyggja
Barthes 12.5 Póstmódernismi
Baxter 10.2 Umhverfissiðfræði
Beardsley 8.5 Fagurfræði
Bein hluthyggja 7.3 Rökstuðningur
Benjamin 12.4 Frankfurtskólinn
Bentham 8.4 Vellíðan, 9.2 Afleiðingahyggja, 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar, 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar
Bergmann 12.5 Póstmódernismi
Berkovits 4.3 Gyðingleg, kristin og íslömsk heimspeki, 4.3 Gyðingleg, kristin og íslömsk heimspeki
Bernal 4.2 Klassísk heimspeki
Bhagavad Gita 3.2 Klassísk indversk heimspeki
Bjagað úrtak 5.5 Óformlegar rökvillur
Bjarghyggja 7.3 Rökstuðningur, 7.3 Rökstuðningur
Boðandi siðfræði 9.1 Kröfur til kenninga boðandi siðfræði
Boethius 4.3 Gyðingleg, kristin og íslömsk heimspeki, 4.3 Gyðingleg, kristin og íslömsk heimspeki
Bonaventura 4.3 Gyðingleg, kristin og íslömsk heimspeki
Bookchin 10.2 Umhverfissiðfræði
Bowie 10.3 Viðskiptasiðfræði og ný tækni

brahman 3.2 Klassísk indversk heimspeki, 6.2 Sjálfið og samsemd
Brahmana 3.2 Klassísk indversk heimspeki
buddhi 3.2 Klassísk indversk heimspeki
Bullard 10.2 Umhverfissiðfræði
Bultmann 12.3 Áskorun meginlandsheimspekinnar við kenningar upplýsingarinnar
Burke 11.4 Stjórnmálastefnur
Butler 12.5 Póstmódernismi
C
Caring: A Feminine Approach to Ethics and Moral Education 9.6 Femínískar siðfræðikenningar
Carson 10.2 Umhverfissiðfræði, 10.2 Umhverfissiðfræði
Chi K'ang 9.4 Dygðasiðfræði
Cíceró 4.2 Klassísk heimspeki, 4.2 Klassísk heimspeki
Comte 12.1 Samfélagskenningar upplýsingarinnar
D
D'Holbach 6.4 Frjáls vilji
daimon 8.4 Vellíðan
Dao 3.3 Klassísk kínversk heimspeki, 3.3 Klassísk kínversk heimspeki, 3.3 Klassísk kínversk heimspeki, 3.3 Klassísk kínversk heimspeki, 3.3 Klassísk kínversk heimspeki, 3.3 Klassísk kínversk heimspeki, 3.3 Klassísk kínversk heimspeki, 3.3 Klassísk kínversk heimspeki
Daodejing 3.3 Klassísk kínversk heimspeki, 3.3 Klassísk kínversk heimspeki, 9.5 Daoismi
Daoismi 3.3 Klassísk kínversk heimspeki, 3.3 Klassísk kínversk heimspeki, 3.3 Klassísk kínversk heimspeki, 3.3 Klassísk kínversk heimspeki, 9.5 Daoismi
Darshana 3.2 Klassísk indversk heimspeki
David Hume 8.1 Greinarmunur staðreynda og gilda
de 3.3 Klassísk kínversk heimspeki
De Rerum Natura (Um eðli hlutanna) 4.2 Klassísk heimspeki
de Saussure 12.5 Póstmódernismi
Deleuze 12.5 Póstmódernismi, 12.5 Póstmódernismi
Demókrítos 1.1 Hvað er heimspeki?, 6.1 Verund
Derrida 12.5 Póstmódernismi, 12.5 Póstmódernismi, 12.5 Póstmódernismi

Descartes 4.3 Gyðingleg, kristin og íslömsk heimspeki, 4.3 Gyðingleg, kristin og íslömsk heimspeki, 6.2 Sjálfið og samsemd, 7.3 Rökstuðningur, 7.4 Efahyggja, 7.4 Efahyggja, 12.1 Samfélagskenningar upplýsingarinnar

dharma 3.2 Klassísk indversk heimspeki, 6.2 Sjálfið og samsemd

Dharmakīrti 7.2 Þekking, 7.2 Þekking

Dickens 12.3 Áskorun meginlandsheimspekinnar við kenningar upplýsingarinnar

différance 12.5 Póstmódernismi

Diné 3.1 Heimspeki frumbyggja

díalektík 2.5 Lestur heimspekitexta, 12.2 Lausn marxismans

Díalektík 5.1 Heimspekilegar aðferðir til að finna sannleikann

Díalektísk aðferð 12.2 Lausn marxismans

Díalektísk efnishyggja 12.2 Lausn marxismans

Djúpvistfræði 10.2 Umhverfissiðfræði

Du Bois 12.1 Samfélagskenningar upplýsingarinnar, 12.1 Samfélagskenningar upplýsingarinnar, 12.1 Samfélagskenningar upplýsingarinnar, 12.5 Póstmódernismi

dukkha 6.2 Sjálfið og samsemd

Dunning–Kruger-áhrifin 2.3 Að temja sér góðar hugsunarvenjur

Dworkin 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar

dygð 8.4 Vellíðan

dygðasiðfræði 3.3 Klassísk kínversk heimspeki, 8.3 Meta-siðfræði, 9.1 Kröfur til kenninga boðandi siðfræði

E

Eagleman 2.1 Heilinn er ályktunarvél

Eðlisfræðihyggja 6.2 Sjálfið og samsemd

Efahyggja 3.3 Klassísk kínversk heimspeki, 7.4 Efahyggja, 7.4 Efahyggja, 9.5 Daoismi

efahyggjutilgáta 7.4 Efahyggja

Efling mannlegrar getu 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar

Efnis- og formhyggja 6.1 Verund, 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar

Egyptaland 4.2 Klassísk heimspeki, 4.2 Klassísk heimspeki, 4.2 Klassísk heimspeki, 4.2 Klassísk heimspeki

eigingildi 8.2 Grunnspurningar um gildi, 10.2 Umhverfissiðfræði
einangrunarmótbáran 7.3 Rökstuðningur
eindahyggjumenn 4.2 Klassísk heimspeki
einhyggja 4.2 Klassísk heimspeki, 6.1 Verund, 8.2 Grunnspurningar um gildi
einkaleyfi á erfðaefni 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar
einsleitni 3.3 Klassísk kínversk heimspeki
Einstök tilvik 6.1 Verund
Empedókles 4.2 Klassísk heimspeki
Engels 10.3 Viðskiptasiðfræði og ný tækni, 12.2 Lausn marxismans, 12.2 Lausn marxismans, 12.2 Lausn marxismans
Epikúringar 4.2 Klassísk heimspeki, 4.2 Klassísk heimspeki
Epikúros 4.2 Klassísk heimspeki, 4.2 Klassísk heimspeki, 8.4 Vellíðan
er–ætti-vandinn 8.1 Greinarmunur staðreynda og gilda
erfðabreytingar á mönnum 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar
Erfðastéttakerfi 3.2 Klassísk indversk heimspeki
erfðatækni 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar
Etnóheimspeki 3.1 Heimspeki frumbyggja
Etzioni 11.3 Pólitískt lögmæti og skyldur
Eudaimonia 4.2 Klassísk heimspeki, 4.2 Klassísk heimspeki, 8.4 Vellíðan, 9.4 Dygðasiðfræði
Evþýfron-vandinn 8.3 Meta-siðfræði
F
Fagurfræði 8.5 Fagurfræði
Fagurfræði hversdagsins 8.5 Fagurfræði
fagurfræðikenning 8.5 Fagurfræði
farsældarhyggja 8.4 Vellíðan
Fasismi 11.2 Stjórnarform
Feagin 9.2 Afleiðingahyggja
fegurð 8.5 Fagurfræði
femínismi 9.6 Femínískar siðfræðikenningar
Femínísk umhyggjusiðfræði 8.3 Meta-siðfræði
félagsfræði 12.1 Samfélagskenningar upplýsingarinnar, 12.1 Samfélagskenningar upplýsingarinnar
Félagsrannsóknastofnunin 12.4 Frankfurtskólinn, 12.4 Frankfurtskólinn, 12.4 Frankfurtskólinn

Félagsþekkingarfræði 7.5 Hagnýt þekkingarfræði, 7.5 Hagnýt þekkingarfræði, 7.5 Hagnýt þekkingarfræði
Finningar (qualia) 6.2 Sjálfið og samsemd
Firestone/Ford-deilan um hjólbarða 10.3 Viðskiptasiðfræði og ný tækni
Firring 11.4 Stjórnmálastefnur
Fíló frá Alexandríu 4.3 Gyðingleg, kristin og íslömsk heimspeki
fjárhættuspilaravilla 2.2 Að vinna gegn hugrænum skekkjum með gagnrýninni ígrundun
fjöldafylgdarvilla 2.2 Að vinna gegn hugrænum skekkjum með gagnrýninni ígrundun
Fjölhyggja 4.2 Klassísk heimspeki
Fjölhyggja 6.1 Verund, 8.2 Grunnspurningar um gildi, 9.3 Skyldusiðfræði
fleygrúnir Inngangur
Fljótfærnisleg alhæfing 5.5 Óformlegar rökvillur
Foot 8.3 Meta-siðfræði, 8.3 Meta-siðfræði, 9.2 Afleiðingahyggja
Forgangur hluthafa 10.3 Viðskiptasiðfræði og ný tækni
forsendur 5.3 Röksemdafærslur
forsókratískir heimspekingar 4.2 Klassísk heimspeki, 4.2 Klassísk heimspeki
forsókratískir heimspekingar 6.1 Verund
Foucault 12.5 Póstmódernismi, 12.5 Póstmódernismi
fórnarkostnaður 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar
Frankfurt 6.4 Frjáls vilji
Frankfurtskólinn 12.4 Frankfurtskólinn, 12.4 Frankfurtskólinn, 12.4 Frankfurtskólinn, 12.4 Frankfurtskólinn, 12.4 Frankfurtskólinn
Frege 1.2 Hvernig komast heimspekingar að sannleikanum?
Freire 12.4 Frankfurtskólinn, 12.4 Frankfurtskólinn
Frelsishyggja 6.4 Frjáls vilji
frelsun 3.2 Klassísk indversk heimspeki
Freud 12.5 Póstmódernismi, 12.5 Póstmódernismi
Fricker 7.5 Hagnýt þekkingarfræði
Friedman 10.3 Viðskiptasiðfræði og ný tækni
Frjáls vilji 6.4 Frjáls vilji
Frjálslyndisstefna 11.4 Stjórnmálastefnur

Frumbyggi Norður-Ameríku 3.1 Heimspeki frumbyggja
frummynd 6.1 Verund
frummyndakenningin 4.2 Klassísk heimspeki
Frummyndir 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar
Frumspeki 4.2 Klassísk heimspeki, Inngangur
Fullkomnunarhyggja 8.4 Vellíðan
fullyrðingar 2.6 Ritun heimspekiritgerða
Fyrirbærafræði 12.3 Áskorun meginlandsheimspekinnar við kenningar upplýsingarinnar, 12.3 Áskorun meginlandsheimspekinnar við kenningar upplýsingarinnar
færninálgun 11.4 Stjórnmálastefnur
Fölsk tvíhyggja 5.5 Óformlegar rökvillur
G
gagn 2.6 Ritun heimspekiritgerða
Gagndæmi 5.2 Rökfræðilegar staðhæfingar, 5.4 Tegundir ályktana, 7.1 Viðfangsefni þekkingarfræðinnar
gagndæmi 7.1 Viðfangsefni þekkingarfræðinnar
Gagnrýni dómgreindarinnar 8.5 Fagurfræði
Gagnrýnin hugsun Inngangur, Inngangur
Gagnrýnin kenning Inngangur, 12.4 Frankfurtskólinn, 12.4 Frankfurtskólinn, 12.4 Frankfurtskólinn
Gagnrýnin kynþáttafræði 12.5 Póstmódernismi
Gagnrýnin uppeldisfræði 12.4 Frankfurtskólinn
Gandhi 1.3 Sókrates sem söguleg fyrirmynd heimspekings, 11.3 Pólitískt lögmæti og skyldur
genabreytingatækni 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar
Gentileschi 8.5 Fagurfræði
gera röksemdina að strámanni 2.3 Að temja sér góðar hugsunarvenjur
Gersonides 4.3 Gyðingleg, kristin og íslömsk heimspeki
Gervigreind 10.3 Viðskiptasiðfræði og ný tækni
Gettier 7.2 Þekking, 7.2 Þekking
Gettier-dæmi 7.2 Þekking
Gettier-dæmi 7.2 Þekking, 7.2 Þekking, 7.2 Þekking
Gettier-vandinn 7.3 Rökstuðningur, 7.3 Rökstuðningur
gild ályktun 5.4 Tegundir ályktana

Gildi Inngangur
Gildisbindingur 7.1 Viðfangsefni þekkingarfræðinnar
Gildisfræði Inngangur
Gilligan 9.6 Femínískar siðfræðikenningar
Ginet 7.2 Þekking
Goldman 7.3 Rökstuðningur, 7.3 Rökstuðningur, 11.4 Stjórnmálastefnur
góðgirnisreglan 2.5 Lestur heimspekitexta
góður vilji 9.3 Skyldusiðfræði
góðvild (rèn), 9.2 Afleiðingahyggja
góðvild 3.3 Klassísk kínversk heimspeki
Greinarmunur staðreynda og gilda 8.1 Greinarmunur staðreynda og gilda
Grikkland 4.2 Klassísk heimspeki, 11.1 Söguleg sjónarhorn á stjórnarhætti, 11.2 Stjórnarform
Grundvallarstaða gilda 8.2 Grunnspurningar um gildi
Grundvöllur að frumspeki siðlegrar breytni 9.3 Skyldusiðfræði
grunnskoðanir 7.3 Rökstuðningur
Guattari 12.5 Póstmódernismi
guðlegt konungsvald 11.3 Pólitískt lögmæti og skyldur
Guerrilla Girls 8.5 Fagurfræði
Guerrilla Girls 8.5 Fagurfræði
Gyðing-kristin heimspeki 12.5 Póstmódernismi
gyðingdómur 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar
göfugu sannindin fjögur 6.2 Sjálfið og samsemd

H

Habermas 12.4 Frankfurtskólinn, 12.4 Frankfurtskólinn, 12.5 Póstmódernismi
Hadith 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar
Hagnýt siðfræði 9.1 Kröfur til kenninga boðandi siðfræði, Inngangur
Hagnýt þekkingarfræði 7.5 Hagnýt þekkingarfræði
Hagsmunaaðilar 10.3 Viðskiptasiðfræði og ný tækni
Harman 7.2 Þekking, 7.2 Þekking
hámarkshamingjulögmálið 9.2 Afleiðingahyggja
Hebreska biblían 4.1 Sagnaritun og saga heimspekinnar, 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar
Hefðbundið lögmæti 11.3 Pólitískt lögmæti og skyldur

Hefðbundin skilgreining á þekkingu 7.2 Þekking
Hegel 8.5 Fagurfræði, 12.2 Lausn marxismans, 12.2 Lausn marxismans
Heidegger 12.3 Áskorun meginlandsheimspekinnar við kenningar upplýsingarinnar
heilagur Ágústínus 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar
Heilbrigð skynsemi 1.2 Hvernig komast heimspekingar að sannleikanum?
Heili í fati 7.4 Efahyggja
Heimsfræðileg rök 6.3 Heimsfræði og tilvist Guðs
Heimspeki frumbyggja 3.1 Heimspeki frumbyggja
heimspeki Inngangur, 9.5 Daoismi
heimspekingakonungur 1.1 Hvað er heimspeki?
heimspekingar á undan Sókratesi 1.3 Sókrates sem söguleg fyrirmynd heimspekings
heimspekingar upplýsingarinnar 8.5 Fagurfræði
heimsvaldastefna 12.2 Lausn marxismans
Heliopolis 4.2 Klassísk heimspeki, 4.2 Klassísk heimspeki
Hellislíkingin 4.1 Sagnaritun og saga heimspekinnar
hellislíkingin 6.1 Verund
Herakleitos 4.2 Klassísk heimspeki
Heródótos 4.2 Klassísk heimspeki
Hið skilyrðislausa skylduboð 8.3 Meta-siðfræði, 8.4 Vellíðan
hindúi 3.2 Klassísk indversk heimspeki
hindúismi 3.2 Klassísk indversk heimspeki
Hindúíska erfðastéttakerfið 11.2 Stjórnarform
Hlutafélög 10.3 Viðskiptasiðfræði og ný tækni
Hluthafar 10.3 Viðskiptasiðfræði og ný tækni
Hluthyggja 8.3 Meta-siðfræði
hlutlæg gæði 8.4 Vellíðan
Hobbes 11.3 Pólitískt lögmæti og skyldur
hooks 8.5 Fagurfræði, 11.4 Stjórnmálastefnur
Horkheimer 12.4 Frankfurtskólinn, 12.4 Frankfurtskólinn, 12.4 Frankfurtskólinn
hrekjandi gagn 7.2 Þekking, 7.2 Þekking
hugartilraunir 1.2 Hvernig komast heimspekingar að sannleikanum?
hugfræði 2.1 Heilinn er ályktunarvél
Huggun heimspekinnar 4.3 Gyðingleg, kristin og íslömsk heimspeki

hugræn skekkja 2.1 Heilinn er ályktunarvél
hugrænar tálsýnir 2.6 Ritun heimspekiritgerða
hugtakagreining 1.2 Hvernig komast heimspekingar að sannleikanum?, 7.1 Viðfangsefni þekkingarfræðinnar, 7.1 Viðfangsefni þekkingarfræðinnar, 7.1 Viðfangsefni þekkingarfræðinnar
Hula vanþekkingar 11.4 Stjórnmálastefnur
Hume 6.2 Sjálfið og samsemd, 7.4 Efahyggja, 8.5 Fagurfræði
Husserl 12.3 Áskorun meginlandsheimspekinnar við kenningar upplýsingarinnar
Hvítleiki 12.5 Póstmódernismi
I
Ibn Rushd 4.3 Gyðingleg, kristin og íslömsk heimspeki, 4.3 Gyðingleg, kristin og íslömsk heimspeki, 4.3 Gyðingleg, kristin og íslömsk heimspeki
Ibn Sina 4.3 Gyðingleg, kristin og íslömsk heimspeki, 4.3 Gyðingleg, kristin og íslömsk heimspeki, 4.3 Gyðingleg, kristin og íslömsk heimspeki, 4.3 Gyðingleg, kristin og íslömsk heimspeki, 4.3 Gyðingleg, kristin og íslömsk heimspeki, 4.3 Gyðingleg, kristin og íslömsk heimspeki
Ikigai 8.4 Vellíðan
Indland Inngangur, 3.2 Klassísk indversk heimspeki
Indversk eindahyggja 6.1 Verund
Indversk heimspeki 1.1 Hvað er heimspeki?, 5.1 Heimspekilegar aðferðir til að finna sannleikann
Inngrip í kímfrumur 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar
Inngrip í líkamsfrumur 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar
Innrihyggja 7.3 Rökstuðningur, 7.3 Rökstuðningur
Innsæi 1.2 Hvernig komast heimspekingar að sannleikanum?, 8.3 Meta-siðfræði
Institute of Electrical and Electronic Engineers Computer Society 10.3 Viðskiptasiðfræði og ný tækni
Irigaray 12.5 Póstmódernismi
Í
ígrundað jafnvægi 1.2 Hvernig komast heimspekingar að sannleikanum?
Íhaldsstefna 11.4 Stjórnmálastefnur
íslam 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar

J
jaðarsett samfélög 10.2 Umhverfissiðfræði
Jafnaðarhyggja 11.4 Stjórnmálastefnur
James 6.4 Frjáls vilji
japanskur konfúsíanismi 9.4 Dygðasiðfræði
japönsk fagurfræði 8.5 Fagurfræði, 8.5 Fagurfræði
Jarðverk 8.5 Fagurfræði
Jaspers Inngangur
Jákvætt frelsi 11.4 Stjórnmálastefnur
Játningar 4.3 Gyðingleg, kristin og íslömsk heimspeki
Jórúba 3.1 Heimspeki frumbyggja, 3.1 Heimspeki frumbyggja
jórúbísk frumspeki 6.3 Heimsfræði og tilvist Guðs
Juengst 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar
Junzi 3.3 Klassísk kínversk heimspeki, 3.3 Klassísk kínversk heimspeki, 9.4 Dygðasiðfræði
K
K'in 3.1 Heimspeki frumbyggja
Kabbala 4.3 Gyðingleg, kristin og íslömsk heimspeki
Kagame 3.1 Heimspeki frumbyggja
Kahneman 2.1 Heilinn er ályktunarvél
Kakuzo 8.5 Fagurfræði
Kanad 6.1 Verund
Kant 8.3 Meta-siðfræði, 8.4 Vellíðan, 8.5 Fagurfræði, 9.3 Skyldusiðfræði, 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar, 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar, 12.1 Samfélagskenningar upplýsingarinnar, 12.4 Frankfurtskólinn
Kaoze 3.1 Heimspeki frumbyggja
karmi 3.2 Klassísk indversk heimspeki, 6.2 Sjálfið og samsemd
Kenía 3.1 Heimspeki frumbyggja
kenningar um rökstuðning 7.3 Rökstuðningur
Kenningin um guðleg boð 8.3 Meta-siðfræði
kenningin um hagsmunaaðila 10.3 Viðskiptasiðfræði og ný tækni
Kenningin um háða tilurð 6.2 Sjálfið og samsemd
Kenningin um orsakirnar fjórar 4.2 Klassísk heimspeki
Kenningin um samfélagssáttmála 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar
Kína Inngangur, 3.1 Heimspeki frumbyggja

Kína til forna 9.2 Afleiðingahyggja
Kínversk heimspeki 1.1 Hvað er heimspeki?, 3.3 Klassísk kínversk heimspeki
kínverska byltingin 12.2 Lausn marxismans
Klifun 5.5 Óformlegar rökvillur
Klínískar rannsóknir 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar, 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar, 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar
knippiskenning 6.2 Sjálfið og samsemd
Koch 6.2 Sjálfið og samsemd
Kolefnisgjald 10.2 Umhverfissiðfræði
Kommúnismi 11.2 Stjórnarform
Kommúnistaávarpið 12.2 Lausn marxismans
kommúnistaflokkurinn 12.2 Lausn marxismans
Konfúsíanismi 3.3 Klassísk kínversk heimspeki, 3.3 Klassísk kínversk heimspeki, 9.4 Dygðasiðfræði, 11.1 Söguleg sjónarhorn á stjórnarhætti
Konfúsíus 1.1 Hvað er heimspeki?, 3.3 Klassísk kínversk heimspeki, 3.3 Klassísk kínversk heimspeki, 3.3 Klassísk kínversk heimspeki, 3.3 Klassísk kínversk heimspeki, 3.3 Klassísk kínversk heimspeki, 3.3 Klassísk kínversk heimspeki, 3.3 Klassísk kínversk heimspeki, 9.4 Dygðasiðfræði
kódex 3.1 Heimspeki frumbyggja
Kóperníkus 4.3 Gyðingleg, kristin og íslömsk heimspeki
Kóran 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar
kristni 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar, 12.2 Lausn marxismans
Kumano 8.4 Vellíðan
kvenleiki 9.6 Femínískar siðfræðikenningar
kynjatvíhyggja 9.6 Femínískar siðfræðikenningar
kynþáttafordómar 12.1 Samfélagskenningar upplýsingarinnar
L
Landlist 8.5 Fagurfræði
Laozi 3.3 Klassísk kínversk heimspeki, 9.5 Daoismi
Lefkowitz 4.2 Klassísk heimspeki
Lehrer 7.2 Þekking
leiðsagnarreglur 2.1 Heilinn er ályktunarvél
Lenín 12.2 Lausn marxismans
Leopold 10.2 Umhverfissiðfræði

Leviathan 11.3 Pólitískt lögmæti og skyldur
Li 3.3 Klassísk kínversk heimspeki, 3.3 Klassísk kínversk heimspeki, 9.4 Dygðasiðfræði
Litla rauða kverið 12.2 Lausn marxismans
Lífsiðfræði 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar
Líknardráp 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar, 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar
Locke 6.2 Sjálfið og samsemd, 11.3 Pólitískt lögmæti og skyldur, 11.3 Pólitískt lögmæti og skyldur, 12.1 Samfélagskenningar upplýsingarinnar, 12.1 Samfélagskenningar upplýsingarinnar
Loftslagsbreytingar af mannavöldum 10.2 Umhverfissiðfræði
Loftslagskreppa 10.2 Umhverfissiðfræði
Lógos 3.1 Heimspeki frumbyggja, 4.3 Gyðingleg, kristin og íslömsk heimspeki
López 12.5 Póstmódernismi
Lucretius 4.2 Klassísk heimspeki, 4.2 Klassísk heimspeki
Lýðræði 11.2 Stjórnarform
Lýkeion 9.4 Dygðasiðfræði
Lýsandi staðhæfingar 8.1 Greinarmunur staðreynda og gilda
lægri ánægja 9.2 Afleiðingahyggja
Lækningabókin (Canon) 4.3 Gyðingleg, kristin og íslömsk heimspeki
Löghyggja 6.4 Frjáls vilji
lögmál annarra möguleika 6.4 Frjáls vilji
lögmál þriggja stiga 12.1 Samfélagskenningar upplýsingarinnar
Lögmálið um annað tveggja 5.1 Heimspekilegar aðferðir til að finna sannleikann
Lögmálið um klíníska jafnvægi 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar
lögmálsformúlan 9.3 Skyldusiðfræði
Lögmæti 11.3 Pólitískt lögmæti og skyldur
Löngunaruppfyllingarkenning 8.4 Vellíðan
M
Magritte Inngangur
Maimonides 4.3 Gyðingleg, kristin og íslömsk heimspeki, 4.3 Gyðingleg, kristin og íslömsk heimspeki, 4.3 Gyðingleg, kristin og íslömsk heimspeki

Majar 3.1 Heimspeki frumbyggja, 3.1 Heimspeki frumbyggja, 3.1 Heimspeki frumbyggja, 3.1 Heimspeki frumbyggja

manngildisformúlan 9.3 Skyldusiðfræði

Mannhverfur 10.2 Umhverfissiðfræði

Maó 12.2 Lausn marxismans, 12.2 Lausn marxismans, 12.2 Lausn marxismans, 12.2 Lausn marxismans

Markhyggjurök 6.3 Heimsfræði og tilvist Guðs

Markús Árelíus 4.2 Klassísk heimspeki

Marx 10.3 Viðskiptasiðfræði og ný tækni, 11.4 Stjórnmálastefnur, 12.2 Lausn marxismans, 12.2 Lausn marxismans, 12.2 Lausn marxismans, 12.2 Lausn marxismans

marxismi Inngangur

Málsvörn 1.3 Sókrates sem söguleg fyrirmynd heimspekings

Málsvörn 4.2 Klassísk heimspeki

málvendingin 12.5 Póstmódernismi

Mbiti 3.1 Heimspeki frumbyggja

Megund Inngangur

Mendieta 8.5 Fagurfræði

Menningarbyltingin 12.2 Lausn marxismans

Mensíus 3.3 Klassísk kínversk heimspeki, 3.3 Klassísk kínversk heimspeki, 8.3 Meta-siðfræði

Merkingarbært starf 10.3 Viðskiptasiðfræði og ný tækni

Merleau-Ponty 12.3 Áskorun meginlandsheimspekinnar við kenningar upplýsingarinnar

Mesópótamía Inngangur, Inngangur

messíaníska hvötin 12.4 Frankfurtskólinn

Meta-siðfræði 8.3 Meta-siðfræði, 9.1 Kröfur til kenninga boðandi siðfræði

Metandi staðhæfingar 8.1 Greinarmunur staðreynda og gilda

Miðjarðarhaf Inngangur

Mill 8.4 Vellíðan, 9.2 Afleiðingahyggja, 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar, 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar, 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar, 11.4 Stjórnmálastefnur

Mimamsa 3.2 Klassísk indversk heimspeki

Minni 7.3 Rökstuðningur

Míletos-skólinn 4.2 Klassísk heimspeki

Míletosmenn 1.1 Hvað er heimspeki?
modus ponens 7.4 Efahyggja
modus tollens 7.4 Efahyggja
Moody-Adams 8.3 Meta-siðfræði
Moore 1.2 Hvernig komast heimspekingar að sannleikanum?, 7.4 Efahyggja, 7.4 Efahyggja, 7.4 Efahyggja, 8.1 Greinarmunur staðreynda og gilda, 8.1 Greinarmunur staðreynda og gilda, 8.3 Meta-siðfræði
Moseley 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar
Mozi 3.3 Klassísk kínversk heimspeki, 3.3 Klassísk kínversk heimspeki, 3.3 Klassísk kínversk heimspeki, 3.3 Klassísk kínversk heimspeki, 9.2 Afleiðingahyggja, 11.1 Söguleg sjónarhorn á stjórnarhætti
Móhismi 3.3 Klassísk kínversk heimspeki, 3.3 Klassísk kínversk heimspeki, 3.3 Klassísk kínversk heimspeki, 3.3 Klassísk kínversk heimspeki, 9.2 Afleiðingahyggja, 11.1 Söguleg sjónarhorn á stjórnarhætti
móhistar 3.3 Klassísk kínversk heimspeki
Móhisti 3.3 Klassísk kínversk heimspeki
Mótsagnarlögmálið 5.1 Heimspekilegar aðferðir til að finna sannleikann
Mótsögn 5.1 Heimspekilegar aðferðir til að finna sannleikann
Mujeres Libres 11.4 Stjórnmálastefnur
Munnleg saga Inngangur
Munnlegar hefðir 3.1 Heimspeki frumbyggja
mýkt 9.5 Daoismi
Mýþos 3.1 Heimspeki frumbyggja
möndulöldin Inngangur
N
nauðsynleg skilyrði 7.1 Viðfangsefni þekkingarfræðinnar
Nauðsynlegt skilyrði 5.2 Rökfræðilegar staðhæfingar
Nautnahyggja 8.4 Vellíðan
Náðarvald 11.3 Pólitískt lögmæti og skyldur
námsvitund 2.2 Að vinna gegn hugrænum skekkjum með gagnrýninni ígrundun
Náttúruhyggja 6.1 Verund
Náttúruhyggjuvillan 8.1 Greinarmunur staðreynda og gilda

náttúruleg réttindi 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar
Náttúruréttarkenning 8.3 Meta-siðfræði
Náttúruréttur 11.3 Pólitískt lögmæti og skyldur
Náttúruspeki 4.2 Klassísk heimspeki
Neikvætt frelsi 11.4 Stjórnmálastefnur
Nietzsche 12.5 Póstmódernismi, 12.5 Póstmódernismi, 12.5 Póstmódernismi
nirvana 6.2 Sjálfið og samsemd
niyama 3.2 Klassísk indversk heimspeki
Nígería 3.1 Heimspeki frumbyggja
Noddings 8.3 Meta-siðfræði, 9.6 Femínískar siðfræðikenningar
Nozick 8.4 Vellíðan
Nussbaum 8.2 Grunnspurningar um gildi, 8.2 Grunnspurningar um gildi, 11.4 Stjórnmálastefnur
Nyaya 3.2 Klassísk indversk heimspeki
nytjalögmálið 9.2 Afleiðingahyggja
Nytjastefna 8.4 Vellíðan
Nytjastefnumaður 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar, 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar
Nytsemis- eða ánægjuvinátta 9.4 Dygðasiðfræði
nýkonfúsíanismi 3.3 Klassísk kínversk heimspeki
nýlendutíminn 3.1 Heimspeki frumbyggja
nýplatonismi 4.2 Klassísk heimspeki
nægjanleg skilyrði 7.1 Viðfangsefni þekkingarfræðinnar
Nægjanlegt skilyrði 5.2 Rökfræðilegar staðhæfingar
Næss 10.2 Umhverfissiðfræði
O
Odu Ifá 3.1 Heimspeki frumbyggja
Olúwọlé 3.1 Heimspeki frumbyggja, 3.1 Heimspeki frumbyggja, 3.1 Heimspeki frumbyggja
Orðræða 12.3 Áskorun meginlandsheimspekinnar við kenningar upplýsingarinnar
Oruka 3.1 Heimspeki frumbyggja
Ọ̀rúnmìlà 3.1 Heimspeki frumbyggja
Ó
Óeigingirni 8.3 Meta-siðfræði
Óformlegar rökvillur 5.5 Óformlegar rökvillur
ógild ályktun 5.4 Tegundir ályktana
Óhlutdræg umhyggja 3.3 Klassísk kínversk heimspeki, 3.3 Klassísk kínversk heimspeki

Óhlutdrægni 9.2 Afleiðingahyggja
Ósammælanleiki 8.2 Grunnspurningar um gildi
Ósönn forsenda 7.2 Þekking
Óvenjulegar fullyrðingar 5.4 Tegundir ályktana
Óvéfengjanleg skoðun 7.3 Rökstuðningur
Óvirkt líknardráp 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar, 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar
Óvitsmunahyggja 8.4 Vellíðan
P
Paley 6.3 Heimsfræði og tilvist Guðs
Parmenídes 4.2 Klassísk heimspeki
Pascal 7.4 Efahyggja
Patanjali 3.2 Klassísk indversk heimspeki
Paxson 7.2 Þekking
Peirce 12.5 Póstmódernismi
Perikles 11.2 Stjórnarform
Persónuárás, ad hominem 5.5 Óformlegar rökvillur
Persónuverund 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar
Platon 1.2 Hvernig komast heimspekingar að sannleikanum?, 4.1 Sagnaritun og saga heimspekinnar, 4.2 Klassísk heimspeki, 4.2 Klassísk heimspeki, 4.2 Klassísk heimspeki, 4.2 Klassísk heimspeki, 5.1 Heimspekilegar aðferðir til að finna sannleikann, 6.1 Verund, 7.2 Þekking, 7.2 Þekking, 7.2 Þekking, 8.3 Meta-siðfræði, 8.4 Vellíðan, 8.4 Vellíðan, 8.5 Fagurfræði, 9.4 Dygðasiðfræði, 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar, 11.1 Söguleg sjónarhorn á stjórnarhætti, 11.2 Stjórnarform
Plótínos 4.2 Klassísk heimspeki
polis (borgríki) 11.1 Söguleg sjónarhorn á stjórnarhætti
Potter 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar
Pólýkleitos 8.5 Fagurfræði
Pósitífismi 12.1 Samfélagskenningar upplýsingarinnar
Póstmódernismi 12.5 Póstmódernismi
Póststrúktúralismi 12.5 Póstmódernismi, 12.5 Póstmódernismi
Prakriti 3.2 Klassísk indversk heimspeki
pranayama 3.2 Klassísk indversk heimspeki
prima facie-skyldur 9.3 Skyldusiðfræði
Proslogion 4.3 Gyðingleg, kristin og íslömsk heimspeki

Proudhon 11.4 Stjórnmálastefnur
próf á valbundinni athygli 2.1 Heilinn er ályktunarvél
Prótagóras 4.2 Klassísk heimspeki
Pueblo 3.1 Heimspeki frumbyggja
Purusha 3.2 Klassísk indversk heimspeki
Putnam 7.4 Efahyggja, 8.1 Greinarmunur staðreynda og gilda
Pyrrhon 4.2 Klassísk heimspeki
Pýþagóras 1.1 Hvað er heimspeki?, 4.2 Klassísk heimspeki, 4.2 Klassísk heimspeki
pýþagóringar 4.2 Klassísk heimspeki
R
Rachels 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar, 10.3 Viðskiptasiðfræði og ný tækni
Rammasamningur Sameinuðu þjóðanna um loftslagsbreytingar 10.2 Umhverfissiðfræði
Rauð síld 5.5 Óformlegar rökvillur
Raungerving Inngangur
Raunhyggja 4.2 Klassísk heimspeki, 12.1 Samfélagskenningar upplýsingarinnar, 12.1 Samfélagskenningar upplýsingarinnar
Rawls 11.4 Stjórnmálastefnur, 11.4 Stjórnmálastefnur
regla Pýþagórasar 4.2 Klassísk heimspeki
reglunytjastefnumenn 9.2 Afleiðingahyggja
Ren 3.3 Klassísk kínversk heimspeki, 3.3 Klassísk kínversk heimspeki, 9.4 Dygðasiðfræði
réttlátt borgríki 11.1 Söguleg sjónarhorn á stjórnarhætti
Réttlætislögmálið 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar
Ricoeur 12.3 Áskorun meginlandsheimspekinnar við kenningar upplýsingarinnar
Ricoeur 12.3 Áskorun meginlandsheimspekinnar við kenningar upplýsingarinnar
Rigveda 3.2 Klassísk indversk heimspeki, 3.2 Klassísk indversk heimspeki, 3.2 Klassísk indversk heimspeki
Ritgerð um manneðlið 8.1 Greinarmunur staðreynda og gilda
ritmál Inngangur
Ríki markmiðanna 8.4 Vellíðan

Ríkið 1.2 Hvernig komast heimspekingar að sannleikanum?, 11.1 Söguleg sjónarhorn á stjórnarhætti, 11.2 Stjórnarform

Ross 9.3 Skyldusiðfræði

Rousseau 11.3 Pólitískt lögmæti og skyldur, 12.1 Samfélagskenningar upplýsingarinnar

Rowe 6.3 Heimsfræði og tilvist Guðs

Róttækt lýðræði 12.5 Póstmódernismi

Russell 1.2 Hvernig komast heimspekingar að sannleikanum?, 7.1 Viðfangsefni þekkingarfræðinnar, 7.2 Þekking, 7.3 Rökstuðningur

Rök- og lagabundið lögmæti 11.3 Pólitískt lögmæti og skyldur

rökfræði 1.2 Hvernig komast heimspekingar að sannleikanum?, Inngangur

Rökgreining 5.3 Röksemdafærslur

Rökhugsun 5.1 Heimspekilegar aðferðir til að finna sannleikann

rökhyggja 12.1 Samfélagskenningar upplýsingarinnar, 12.1 Samfélagskenningar upplýsingarinnar

röklegur stuðningur 7.3 Rökstuðningur

Röksemdafærsla 5.1 Heimspekilegar aðferðir til að finna sannleikann, 5.3 Röksemdafærslur

röksemdafærsla 7.1 Viðfangsefni þekkingarfræðinnar

Röksemdafærslan um opnu spurninguna 8.1 Greinarmunur staðreynda og gilda

röksemdafærslur 1.2 Hvernig komast heimspekingar að sannleikanum?, 7.1 Viðfangsefni þekkingarfræðinnar

Rökstuddar skoðanir 7.3 Rökstuðningur

rökstuðningur 7.1 Viðfangsefni þekkingarfræðinnar, 7.1 Viðfangsefni þekkingarfræðinnar, 7.2 Þekking, 7.2 Þekking, 7.3 Rökstuðningur, 7.3 Rökstuðningur, 7.3 Rökstuðningur, 7.3 Rökstuðningur, 7.3 Rökstuðningur, 7.3 Rökstuðningur, 7.3 Rökstuðningur, 7.3 Rökstuðningur, 7.4 Efahyggja

Rökvilla 5.5 Óformlegar rökvillur, 8.1 Greinarmunur staðreynda og gilda

Rökvilla útúrsnúnings 5.5 Óformlegar rökvillur

rökvillur 2.2 Að vinna gegn hugrænum skekkjum með gagnrýninni ígrundun

Rökvillur óréttmætra forsendna 5.5 Óformlegar rökvillur
Rökvillur óviðkomandi raka 5.5 Óformlegar rökvillur
Rökvillur veikrar tilleiðslu 5.5 Óformlegar rökvillur
Röng orsakatengsl 5.5 Óformlegar rökvillur
S
Samaveda 3.2 Klassísk indversk heimspeki, 3.2 Klassísk indversk heimspeki
samfélagshyggja 3.1 Heimspeki frumbyggja
Samfélagshyggja 11.3 Pólitískt lögmæti og skyldur
Samfélagssáttmáli 11.3 Pólitískt lögmæti og skyldur
Samhengishyggja 7.4 Efahyggja, 7.4 Efahyggja
Samhengismiðuð nálgun 4.1 Sagnaritun og saga heimspekinnar, 4.1 Sagnaritun og saga heimspekinnar
Samhita 3.2 Klassísk indversk heimspeki
samhljómur 3.3 Klassísk kínversk heimspeki
Samkennd 8.3 Meta-siðfræði
Samkhya 3.2 Klassísk indversk heimspeki
samkvæmni skoðana 7.3 Rökstuðningur
Samkvæmnishyggja 7.3 Rökstuðningur, 7.3 Rökstuðningur, 7.3 Rökstuðningur
samkvæmur 1.2 Hvernig komast heimspekingar að sannleikanum?
Samrýmishyggja 6.4 Frjáls vilji
Samskiptaathöfn 12.4 Frankfurtskólinn, 12.5 Póstmódernismi
Samsvörunarkenningin um sannleikann 7.1 Viðfangsefni þekkingarfræðinnar
Samtímamiðuð nálgun 4.1 Sagnaritun og saga heimspekinnar
samtvinnun mismunarbreyta 9.6 Femínískar siðfræðikenningar
Samúð 8.3 Meta-siðfræði
Samviska 8.3 Meta-siðfræði
samvægi 2.1 Heilinn er ályktunarvél
samvægisferli 2.1 Heilinn er ályktunarvél
sanatana dharma 1.1 Hvað er heimspeki?
sannar rökstuddar skoðanir 7.2 Þekking
Sannleiksgreining 5.3 Röksemdafærslur
sannleikur 7.1 Viðfangsefni þekkingarfræðinnar, 7.1 Viðfangsefni þekkingarfræðinnar, 7.1

Viðfangsefni þekkingarfræðinnar, 7.1 Viðfangsefni þekkingarfræðinnar, 7.1 Viðfangsefni þekkingarfræðinnar, 7.3 Rökstuðningur
Saptarishi 1.1 Hvað er heimspeki?
sál 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar
sálfræði 2.1 Heilinn er ályktunarvél
Sálgreining 12.5 Póstmódernismi
Sálun 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar, 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar
Seaman 8.5 Fagurfræði
Searle 10.3 Viðskiptasiðfræði og ný tækni
Sellars 1.1 Hvað er heimspeki?
Sen 11.2 Stjórnarform, 11.4 Stjórnmálastefnur
Sértækar aðgerðir 10.3 Viðskiptasiðfræði og ný tækni
Sibley 8.5 Fagurfræði
siðalögmál 9.3 Skyldusiðfræði
siðareglur 10.3 Viðskiptasiðfræði og ný tækni
siðferði (yi) 9.2 Afleiðingahyggja
Siðferðileg afstæðishyggja 8.2 Grunnspurningar um gildi
Siðferðileg andhluthyggja 8.3 Meta-siðfræði
Siðferðilegir efahyggjumenn 8.1 Greinarmunur staðreynda og gilda
Siðferðilegir hluthyggjumenn 8.1 Greinarmunur staðreynda og gilda
Siðfræði 9.1 Kröfur til kenninga boðandi siðfræði
Siðfræði feðranna 4.3 Gyðingleg, kristin og íslömsk heimspeki
Siðfræði Níkomakkosar 8.4 Vellíðan
Siðfræði Níkomakkosar 9.4 Dygðasiðfræði
Siðfræðileg eðlishyggja 8.3 Meta-siðfræði
siðprýði 3.3 Klassísk kínversk heimspeki
SIFT 2.4 Upplýsingaöflun, heimildamat og skilningur á gögnum
Sigdalur Bláu Nílar Inngangur
Singer 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar
Síðari skyldusiðfræðingar 9.3 Skyldusiðfræði
Sjálfafbygging 12.5 Póstmódernismi
Sjálfræðislögmálið 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar
Sjálfsgagnrýni 12.2 Lausn marxismans, 12.2 Lausn marxismans, 12.5 Póstmódernismi
Sjálfsmyndir kúgaðra hópa 9.6 Femínískar siðfræðikenningar

sjálfsvíg með aðstoð læknis 8.2 Grunnspurningar um gildi, 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar
Sjónarhornsþekkingarfræði 7.5 Hagnýt þekkingarfræði, 7.5 Hagnýt þekkingarfræði, 7.5 Hagnýt þekkingarfræði
Sjónhverfingar 2.1 Heilinn er ályktunarvél
Skaðaregla Sókratesar 1.3 Sókrates sem söguleg fyrirmynd heimspekings
Skaðleysislögmálið 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar
skandhas 6.2 Sjálfið og samsemd
Skilyrðing 5.2 Rökfræðilegar staðhæfingar
skilyrðislaus skylduboð 9.3 Skyldusiðfræði, 12.1 Samfélagskenningar upplýsingarinnar
skilyrt skylduboð 9.3 Skyldusiðfræði
skip Þeseifs 6.2 Sjálfið og samsemd
skiptaréttlæti 11.4 Stjórnmálastefnur
Skipuleg röksemdafærsla 7.1 Viðfangsefni þekkingarfræðinnar
Skírskotun til tilfinninga 5.5 Óformlegar rökvillur
Skírskotun til vanþekkingar 5.5 Óformlegar rökvillur
skólaspeki 4.3 Gyðingleg, kristin og íslömsk heimspeki
skuldbindingarkenning 7.5 Hagnýt þekkingarfræði
Skyldurækni við foreldra 3.3 Klassísk kínversk heimspeki, 9.4 Dygðasiðfræði
Skyldusiðfræði 9.1 Kröfur til kenninga boðandi siðfræði
Skyldusiðfræðingur 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar
skynjun 7.3 Rökstuðningur
Skynreyndir 7.1 Viðfangsefni þekkingarfræðinnar, 7.3 Rökstuðningur
Skynsamleg fjölhyggja 8.2 Grunnspurningar um gildi
Skynsemi 8.3 Meta-siðfræði
skynvillur 2.1 Heilinn er ályktunarvél, 2.1 Heilinn er ályktunarvél
Skýringarályktun 5.4 Tegundir ályktana
Skýringarkostir 5.4 Tegundir ályktana
Smith Inngangur, 10.3 Viðskiptasiðfræði og ný tækni
Sófistar 4.2 Klassísk heimspeki
Sókrates 1.3 Sókrates sem söguleg fyrirmynd heimspekings, 4.2 Klassísk heimspeki, 4.2

Klassísk heimspeki, 4.2 Klassísk heimspeki, 4.2 Klassísk heimspeki, 5.1 Heimspekilegar aðferðir til að finna sannleikann, 8.3 Meta-siðfræði, 8.4 Vellíðan, 8.4 Vellíðan, 11.1 Söguleg sjónarhorn á stjórnarhætti

Sókratíska aðferðin 1.3 Sókrates sem söguleg fyrirmynd heimspekings, 11.1 Söguleg sjónarhorn á stjórnarhætti

Sólon 1.1 Hvað er heimspeki?, 11.2 Stjórnarform

Sósíalismi 11.4 Stjórnmálastefnur

Speki Konfúsíusar 9.4 Dygðasiðfræði

Spinoza 4.3 Gyðingleg, kristin og íslömsk heimspeki, 8.4 Vellíðan

spíralar í klettamyndum 3.1 Heimspeki frumbyggja

Spooner 11.4 Stjórnmálastefnur

sporvagnsvandamál 9.2 Afleiðingahyggja

staðbundin efahyggja 7.4 Efahyggja

Staðbundinn efahyggjumaður 7.4 Efahyggja

staðfestingarhneigð 2.2 Að vinna gegn hugrænum skekkjum með gagnrýninni ígrundun

staðgönguleiðsagnarregla 2.1 Heilinn er ályktunarvél

Staðhæfing 5.1 Heimspekilegar aðferðir til að finna sannleikann, 7.1 Viðfangsefni þekkingarfræðinnar

Staðhæfingaþekking 7.1 Viðfangsefni þekkingarfræðinnar, 7.1 Viðfangsefni þekkingarfræðinnar, 7.1 Viðfangsefni þekkingarfræðinnar, 7.1 Viðfangsefni þekkingarfræðinnar

Sterk gervigreind 10.3 Viðskiptasiðfræði og ný tækni

stéttabarátta 12.2 Lausn marxismans

stjórnleysisfemínismi 11.4 Stjórnmálastefnur

Stjórnleysisstefna 11.4 Stjórnmálastefnur

Stjórnmálaheimspeki Inngangur

stóumenn 4.2 Klassísk heimspeki, 4.2 Klassísk heimspeki

Stóuspeki 4.2 Klassísk heimspeki

stóuspekingur 8.4 Vellíðan

Strámaður 5.5 Óformlegar rökvillur

Strúktúralismi 12.5 Póstmódernismi, 12.5 Póstmódernismi

styrkja röksemd andstæðings 2.3 Að temja sér góðar hugsunarvenjur

Súmer Inngangur
Söguleg áreiðanleikahyggja 7.3 Rökstuðningur
Söguleiki 12.3 Áskorun meginlandsheimspekinnar við kenningar upplýsingarinnar
sönn rökstudd skoðun 7.2 Þekking
Sönn vinátta 9.4 Dygðasiðfræði
Sönnun hins sannorða 4.3 Gyðingleg, kristin og íslömsk heimspeki
T
Táknfræði 12.5 Póstmódernismi, 12.5 Póstmódernismi
táknun 2.1 Heilinn er ályktunarvél, 2.1 Heilinn er ályktunarvél
Telos 8.1 Greinarmunur staðreynda og gilda, 11.1 Söguleg sjónarhorn á stjórnarhætti
Tempels 3.1 Heimspeki frumbyggja
teotl 3.1 Heimspeki frumbyggja, 3.1 Heimspeki frumbyggja
Thomson 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar, 10.3 Viðskiptasiðfræði og ný tækni
Tilfinningahyggja 8.4 Vellíðan
Tilfinningar og skynsemi 2.1 Heilinn er ályktunarvél
Tilgáta 5.1 Heimspekilegar aðferðir til að finna sannleikann
Tilleiðsla 5.4 Tegundir ályktana
tilleiðsla 7.3 Rökstuðningur
Tilleiðsla 7.3 Rökstuðningur
Tilraunaheimspeki 1.2 Hvernig komast heimspekingar að sannleikanum?
tiltækiregla 2.2 Að vinna gegn hugrænum skekkjum með gagnrýninni ígrundun
Tímabil hinna stríðandi ríkja 11.1 Söguleg sjónarhorn á stjórnarhætti
tímabil stríðandi ríkja 3.3 Klassísk kínversk heimspeki, 3.3 Klassísk kínversk heimspeki, 9.2 Afleiðingahyggja
tímaskekkja 4.1 Sagnaritun og saga heimspekinnar
Tíu kenningar 9.2 Afleiðingahyggja
Tómas frá Akvínó 4.3 Gyðingleg, kristin og íslömsk heimspeki, 4.3 Gyðingleg, kristin og íslömsk heimspeki, 4.3 Gyðingleg, kristin og íslömsk heimspeki, 6.2 Sjálfið og samsemd, 8.3 Meta-siðfræði, 8.4 Vellíðan, 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar

Tóra 3.1 Heimspeki frumbyggja
Trú 8.3 Meta-siðfræði
Tuskegee-rannsóknin á sárasótt 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar
Túlkunarfræði 12.3 Áskorun meginlandsheimspekinnar við kenningar upplýsingarinnar, 12.3 Áskorun meginlandsheimspekinnar við kenningar upplýsingarinnar
Túlkunarfræðileg nálgun 4.1 Sagnaritun og saga heimspekinnar
Túlkunarranglæti 7.5 Hagnýt þekkingarfræði, 7.5 Hagnýt þekkingarfræði
Tvíblindar aðferðir 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar
Tvíhyggja 6.2 Sjálfið og samsemd
tækisgildi 8.2 Grunnspurningar um gildi
Tækisgildi 10.2 Umhverfissiðfræði
U
ubuntu 3.1 Heimspeki frumbyggja, 6.2 Sjálfið og samsemd
Umbreytingarlíkan sjálfsmyndar 3.1 Heimspeki frumbyggja
umframvirði 12.2 Lausn marxismans
umhverfisfagurfræði 8.5 Fagurfræði
Umhverfissiðfræði 10.2 Umhverfissiðfræði
umhyggja (ài) 9.2 Afleiðingahyggja
umhyggjusiðfræði 9.6 Femínískar siðfræðikenningar, 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar
Umsagnir 1.2 Hvernig komast heimspekingar að sannleikanum?
undirstaða 8.3 Meta-siðfræði
Upanisjadritin 3.2 Klassísk indversk heimspeki, 5.1 Heimspekilegar aðferðir til að finna sannleikann
Uppfylling langana 8.4 Vellíðan
upphafsvilla 2.2 Að vinna gegn hugrænum skekkjum með gagnrýninni ígrundun
Upplifunarvélin 8.4 Vellíðan
upplýsingin 8.3 Meta-siðfræði, Inngangur, 12.1 Samfélagskenningar upplýsingarinnar, 12.4 Frankfurtskólinn
Uppruni alræðis 11.2 Stjórnarform
upptalning 1.2 Hvernig komast heimspekingar að sannleikanum?
V

Vaisheshika 3.2 Klassísk indversk heimspeki
Vandinn um tengsl hugar og líkama 2.1 Heilinn er ályktunarvél
Varfærin skýring 5.4 Tegundir ályktana
Vedanta 3.2 Klassísk indversk heimspeki
Vedaritin 1.1 Hvað er heimspeki?, 3.1 Heimspeki frumbyggja, 3.2 Klassísk indversk heimspeki, 3.2 Klassísk indversk heimspeki, 5.1 Heimspekilegar aðferðir til að finna sannleikann, 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar
Veik gervigreind 10.3 Viðskiptasiðfræði og ný tækni
Velgjörðarlögmálið 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar
Vellíðan 8.4 Vellíðan
Venja 9.4 Dygðasiðfræði
Veraldleg mannhyggja 12.1 Samfélagskenningar upplýsingarinnar
verðir 11.1 Söguleg sjónarhorn á stjórnarhætti
Verkkunnátta 7.1 Viðfangsefni þekkingarfræðinnar
Verufræði 6.1 Verund
Verufræði gilda 8.3 Meta-siðfræði
Verufræðileg rök 6.3 Heimsfræði og tilvist Guðs
Verund 6.1 Verund
Villa sokkins kostnaðar 2.2 Að vinna gegn hugrænum skekkjum með gagnrýninni ígrundun
Vinátta 8.4 Vellíðan
Virkt líknardráp 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar, 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar
Vitnisburðarranglæti 7.5 Hagnýt þekkingarfræði, 7.5 Hagnýt þekkingarfræði, 7.5 Hagnýt þekkingarfræði
vitnisburður 7.3 Rökstuðningur, 7.4 Efahyggja, 7.5 Hagnýt þekkingarfræði
Vitsmunahyggja 8.4 Vellíðan
vísindasiðanefndir 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar
Vor- og hausttímabilið 3.3 Klassísk kínversk heimspeki
W
Warren 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar, 10.3 Viðskiptasiðfræði og ný tækni
Weber 11.3 Pólitískt lögmæti og skyldur
Weil 12.4 Frankfurtskólinn
White 10.2 Umhverfissiðfræði
Whitehead 12.5 Póstmódernismi

Wimsatt 8.5 Fagurfræði
Wittgenstein 12.5 Póstmódernismi
wu wei 9.5 Daoismi
Wuwei 3.3 Klassísk kínversk heimspeki, 3.3 Klassísk kínversk heimspeki
X
Xenófanes 4.2 Klassísk heimspeki
xin 3.3 Klassísk kínversk heimspeki
Xunzi 3.3 Klassísk kínversk heimspeki, 3.3 Klassísk kínversk heimspeki
Y
Yacob 4.3 Gyðingleg, kristin og íslömsk heimspeki, 4.3 Gyðingleg, kristin og íslömsk heimspeki
Yajurveda 3.2 Klassísk indversk heimspeki, 3.2 Klassísk indversk heimspeki
yama 3.2 Klassísk indversk heimspeki
yi 3.3 Klassísk kínversk heimspeki
Yin og yang 3.3 Klassísk kínversk heimspeki
Ytrihyggja 7.3 Rökstuðningur
Z
Zack 9.6 Femínískar siðfræðikenningar
Zenon 4.2 Klassísk heimspeki, 4.2 Klassísk heimspeki
zhi 3.3 Klassísk kínversk heimspeki
zhong 3.3 Klassísk kínversk heimspeki
Zhou 7.4 Efahyggja
Zhuangzi 3.3 Klassísk kínversk heimspeki, 3.3 Klassísk kínversk heimspeki, 3.3 Klassísk kínversk heimspeki, 9.5 Daoismi
Zuni 3.1 Heimspeki frumbyggja
Þ
Þales frá Míletos 1.1 Hvað er heimspeki?, 4.2 Klassísk heimspeki, 6.1 Verund
þekking 7.1 Viðfangsefni þekkingarfræðinnar, 7.1 Viðfangsefni þekkingarfræðinnar, 7.1 Viðfangsefni þekkingarfræðinnar, 7.1 Viðfangsefni þekkingarfræðinnar, 7.1 Viðfangsefni þekkingarfræðinnar, 7.2 Þekking, 7.4 Efahyggja
Þekking af eigin kynnum 7.1 Viðfangsefni þekkingarfræðinnar, 7.1 Viðfangsefni þekkingarfræðinnar, 7.1 Viðfangsefni þekkingarfræðinnar, 7.3 Rökstuðningur

Þekkingarfræði 3.1 Heimspeki frumbyggja, Inngangur, 7.1 Viðfangsefni þekkingarfræðinnar

þekkingarfræðileg auðmýkt 2.3 Að temja sér góðar hugsunarvenjur

Þekkingarfræðilegur jafningi 7.5 Hagnýt þekkingarfræði

Þekkingarlegt ranglæti 7.5 Hagnýt þekkingarfræði

Þjóðir Mesóameríku 3.1 Heimspeki frumbyggja

þróunarlíffræði 2.1 Heilinn er ályktunarvél

Þungunarrof 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar, 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar, 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar

Þverstæður Zenons 4.2 Klassísk heimspeki

Þvingun 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar, 10.1 Áskorun lífsiðfræðinnar

Æ

æðri ánægja 9.2 Afleiðingahyggja

ættbálkahyggja 2.2 Að vinna gegn hugrænum skekkjum með gagnrýninni ígrundun